

● શ્રીકૃષ્ણભાઈ મંજુભાઈ વેળ સાહિત્યકારે ૧૦ મન્યાંક ૫ ●

આચાર્ય શ્રીમદ્-વિજયલલિત મૂર્તિવર-વિરચિત

શ્રી વૈરાગ્ય રસ મંજરી

મ પ્રકાશક :

શ્રીકૃષ્ણભાઈ મંજુભાઈ, બે. સા. ફા. માર્ગે,

બાઈચંદ્ર નગીનભાઈ ઝવેરી,

સુરત.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[સંગ્રહની કાર્યાલયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૪૧ બર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વૈશાખ ૨૨૧ મંજરી

વિષય ૬૪૫:૩

શેઠ નગીનભાઈ મંછુભાઈ જૈન સાહિત્યોદ્ધારે ગ્રન્થાંક ૫

શ્રી મદ્ વિજયલલિધ સૂરીશ્વર વિરચિત
વૈરાગ્યરસમંજરી.

— અનુવાદકે અને વિવેચકે —

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.,
સ્તુતિ-ચતુર્થશતિકા, તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, ઋષભ-પંચાશિકા
વગેરેના અનુવાદક.

:: પ્રકાશક ::

શેઠ નગીનભાઈ મંછુભાઈ જૈન સાહિત્યોદ્ધાર ફંડ માટે
ભાઈચંદ નગીનભાઈ ઝવેરી
સુરત.

સં. ૧૯૮૬]

વીર સંવત્ ૨૪૫૬

[ઇ. સ. ૧૯૩૦

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

આ પ્રેસ દ્વારા છાપવા છતાં પણ વિચારેલા કાર્ય
હક આ ફંડના કાર્યવાહકોને જ આધીન છે.

શ્રીમદ્ ભાઈચંદ નાગિંભાઈ જાવરી
મંચહુભાઈ જાવરી
૧૬ ૧૪૧

Published by:—
Bhaichand Naginbhai Javeri
Anandabhuvan, Gopipura, Surat
for Sheth Naginbhai Manchhubhai Javeri
Sahityoddhar Fund, Surat.

Printed by: Chimanlal Ishwarlal Mehta, Vasant P. Press,
Ghee Kanta Road, Ahmedabad.

શ્રી નગીનભાઈ મંજુભાઈ ઝવેરી, મુરત.

જન્મ વિક્રમ ૧૯૧૮

વૈશાખ કૃત્તિક ૩.

સ્વર્ગવાસ વિક્રમ ૧૯૭૭

શ્રાવણ શુક્લ ૧૦.

ઉપાદ્ધાત

પ્રારંભમાં પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓ પૈકી ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ ચંદ્રતિલક વિરચિત સંસ્કૃત મહાકાવ્ય શ્રીઅભયકુમારનું ભાષાંતર જનસમૂહ સન્મુખ રજુ કર્યા બાદ વિદ્યમાન આચાર્યની કૃતિનું ભાષાંતર રજુ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ છે. ન્યાયામ્ભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયનન્દ-સૂરીશ્વર પદ્મપ્રભાવક જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયકમળસૂરી-શ્વર મહારાજના શિષ્યરત્ન આચાર્યશ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયલ્લઘ્નિ-સૂરીશ્વરજીના મુખાધના ચાતુર્માસ વખતે તેઓ પાસે અમારા ફંડ માટે કોઇ ગ્રંથ તૈયાર કરાવવાની વિનંતિ થતાં તેઓ તરફથી તૈયાર થએલા સંસ્કૃત વૈરાગ્યરસમંજરીના પુસ્તક તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું. અને તેનું ભાષાંતર કરવાથી સામાન્ય વર્ગ પણ લાભ લઇ શકે એવા હેતુથી આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરાવવા નક્કી કર્યું અને તે માટે જાણીતા પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાર્પાડિયા એમ. એ. પાસે ભાષાંતર તથા વિવેચન તૈયાર કરાવવામાં આવ્યાં છે.

આ ગ્રંથમાં વૈરાગ્યનો વિષય ઘણો સારી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે, જે વાંચકોને ખાસ ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા રાખીએ છીએ. ગ્રંથ તૈયાર થયા બાદ ગ્રંથકર્તા આચાર્યશ્રીને કેટલોક ભાગ વંચાવવામાં આવ્યો હતો તેમજ સમગ્ર ગ્રંથનું શુદ્ધિપત્ર તેમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું છે જેથી શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ ભૂલ રહે નહિ. તે છતાં જે કાંઈ ન્યૂનતા રહી જતી હોય તે તરફ વિદ્વાન વાંચક વર્ગ અમારું ધ્યાન ખેંચવા કૃપા કરશે તો ખીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારો કરવામાં આવશે. આશા છે કે જાહેર પ્રજા અમારા આ પ્રયાસને ટેકો આપશે અને તેમ કરી ખીજાં પુસ્તકોનો અડધી કીંમતે પ્રચાર કરવામાં મદદ કરશે.

અત્રે આ ફંડનો ટુંક ઇતિહાસ રજુ કરવો યોગ્ય ધારીએ છીએ. મહુમ શેઠ નગીનભાઈ મંદુભાઈ ઝવેરીએ પોતાની પાછળ રૂ. ૨૫૦૦૦) અંકે પચ્ચીસ હજારની રકમ કાઢી જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એક

ફંડ સ્થાપવા પોતાના પુત્રો તથા બંધુઓને જણાવ્યું હતું. તેમાં તેઓશ્રીના વડીલ પુત્ર મહુમ શેઠ મોતીચંદ નગીનભાઈ ઝવેરીએ રૂ. ૫૦૦૦) અને પાંચ હજારની રકમ આપી છે તે ઉમેરતાં આ ફંડ કુલ રૂ. ૩૦૦૦૦) નું થયું છે. તેનો મુખ્ય હેતુ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાહિત્યના પ્રાચીન તથા અર્વાચિન ગ્રંથો મુખ્યત્વે ગુજરાતી તથા હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી સસ્તી કીંમતે વેચવાનો છે.

આ સ્થળે પરમ પૂજ્ય આગમોદ્ધારક સાક્ષરશિરોમણિ આચાર્ય ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીનો આભાર માનતાં અમોને અત્યંત હર્ષ થાય છે. તેઓશ્રીની સલાહથી જ આ ફંડ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને મહુમ શેઠ નગીનભાઈ મંદુભાઈનો તેઓશ્રી તરફ સંપૂર્ણ ભાવ હોવાથી તેઓશ્રીના ઉપદેશનું જ આ પરિણામ છે.

વિ. સં. ૧૯૮૬ }
ગોપીપુરા-સુરત }

ભાઈચંદભાઈ નગીનભાઈ ઝવેરી
અને બીજાઓ.

કિંચિદ્ વક્તવ્ય

જૈન દર્શનમાં વૈરાગ્યની સામગ્રી—

જૈન દર્શન એ વીતરાગે પ્રરૂપેલો માર્ગ છે એટલે એમાં વૈરાગ્યને પ્રધાન પદ આપેલું જણાય તે સ્વાભાવિક છે. સાચી કે કાદ્યનિક જૈન કથાઓનું ધ્યેય પ્રાયઃ અશુભ કર્મના કટુ વિપાકોનું આબેહુબ ચિત્ર આલેખવાનું હોઈ વાર્તાઓમાં છેવટે પૂર્વ ભવના વૃત્તાન્તનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ રજુ કરવામાં ચેતન ચેતીને ચાલે અને તેમ થતાં તે સાંસારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થાય એવો ઉદ્દેશ કથાકારોનો હોય એવું અનુમાન કરાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વૈરાગ્યની ભાવનાને પુષ્ટ કરનારી—અધ્યાત્મ-દશાને વિકસિત કરનારી સામગ્રીની જૈન સાહિત્યમાં મુલભતા જણાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય? કિન્તુ અધ્યાત્મ-વિષયક ગ્રન્થોને બાબુ ઉપર રાખીએ અને જેમના નામમાં પણ ‘વૈરાગ્ય’ પદ ગુંથાયેલું હોય એવા ગ્રન્થોની તપાસ કરીએ તો તેની સંખ્યા અતિશય અદ્ય નજરે પડે છે. વૈરાગ્યકુલક, શતાધિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિકૃત શૃંગારવૈરાગ્ય-તરંગિણી તેમજ શ્રીદિવાકરમુનિકૃત શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી તો નાની નાની કૃતિઓ છે. ગ્રાંઠ અને પાણ્ડિત્યપૂર્ણ કૃતિ તરીકે તો ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિએ રચેલી વૈરાગ્યકલ્પલતાનો જ નિર્દેશ કરી શકાય તેમ લાગે છે. મુનિવર શ્રીસિદ્ધર્ષિકૃત ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાની રૂપક-પદ્ધતિ આમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. ભાષાંતર સહિત આનો પૂર્વાર્ધ ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં બહાર પડ્યો હતો તેને આજે આટલાં બધાં વર્ષ થઈ ગયાં તોપણ તેનો અપૂર્ણ વિભાગ પ્રસિદ્ધ થયો નથી એ ખેદકારક કથની છે. આ દિશામાં પ્રયાસ કરવાની મારી પૂરેપૂરી ઉમેદ હતી અને છે, છતાં તે માટે મુયોગ નહિ મળવાથી તે પાર પડી નથી. પ્રસ્તુત વૈરાગ્યરસમંજરીના અનુ-વાદાદિનું કાર્ય હાથ ધરતાં પૂર્વે એ સંબંધમાં શ્રીવિજયલલિધસૂરિનું તેમજ આ પુસ્તકના પ્રકાશકનું ખાસ ધ્યાન મેં ખેંચ્યું હતું, પરંતુ પ્રસિદ્ધિ માટે દ્રવ્યાદિની યથેષ્ટ અનુકૂલતા નહિ હોવાથી એ વિચાર સક્રિય થતો અટક્યો.

૧ આ મદીય અનુવાદ અને સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વક ‘જૈન સ્વયંસેવક મંડળ’ દ્વારા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

વૈરાગ્યરસમંજરી માટે પ્રસ્તાવ--

સ્વોપજ્ઞ લાભ્ય અને બૃહદ્વૃત્તિ સાથે પ્રસિદ્ધ થતા તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના દ્વિતીય વિભાગની પ્રસ્તાવના માટે સાક્ષરરત્ન જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરિ પાસેથી વિશિષ્ટ સામગ્રી મેળવી મારી સંપાદક તરીકેની ફરજ બજાવવા હું અમદાવાદ જવા નીકળ્યો હતો તેવામાં માર્ગમાં હું મારી જન્મભૂમિ સુરતમાં સહજ રોકાયો. આ વખતે મને વૈરાગ્યરસમંજરીનું પુસ્તક એના પ્રણેતા તરફથી પ્રથમ સમાગમે ભેટ મળ્યું. ત્યાર બાદ એ સૂરિજનું (મુંબઈના પરા) અંધેરીમાં આગમન થતાં હું તેમના દર્શનાર્થે ગયો. તે સમયે મારા હાથમાં શ્રીશોભન મુનિવર્યકૃત સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાનું દળદાર પુસ્તક જોઈ તેમણે વૈરાગ્યરસમંજરીને આવી રીતે તૈયાર કરાવવાની અભિલાષા પ્રદર્શિત કરી. મેં તો વૈરાગ્યકલ્પલતાનું સૂચન કર્યું અને વાત એટલેથી પડતી મૂકી. સૂરિજની મોહમયી નગરીમાં ચાતુર્માસ માટે પધરામણી થતાં ફરીથી આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો અને ગ્રંથકાર તેમજ પ્રકાશક સાથેના વાટાઘાટ પછી આ કામ આરંભાયું.

અત્યારે જૈન મુનિમંડળમાં ગીર્વાણ ગિરામાં પદબદ્ધ કાવ્યો રચનારા જોછા છે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને તેમજ વળી આ કૃતિમાં પંચલિંગી જેવા પ્રાઠ ગ્રંથની છાયારૂપે પ્રાયઃ પંચમ ગુચ્છક રચાયેલો છે એવું ગ્રંથકાર તરફથી સ્પષ્ટ સૂચન થવાથી તેમજ આના સ્પષ્ટીકરણમાં અન્યાન્ય કથાઓનો પણ સમાવેશ કરવાનો હોવાથી એ દિશામાં પણ મને અભ્યાસ કરવાની તક મળી શકશે તેમ જણાયાથી મેં આ કાર્ય માટે હા પાડી.

કાર્ય-ક્રમ--

લગભગ ૫૦ ફોર્મ જેટલું ગ્રંથનું કલેવર પ્રથમથી નિર્ણીત થયેલું હોવાથી સ્પષ્ટીકરણને જોણ રાખી સૌથી પ્રથમ મેં આનો ગૂર્જર ગિરામાં અનુવાદ તૈયાર કરવા માંડ્યો. રોજ થોડા થોડા શ્લોકનું ભાષાંતર તૈયાર કરી હું સૂરિજ પાસે સાચંકાલે ચારેક વાગે જતો હતો, કેમકે તેઓ બપોરના પ્રાયઃ એકથી ચાર મુઘી મૈત્ર સેવતા હતા. મને એ નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે અનુવાદ કરતી વેળા મને જ્યાં જ્યાં મૂળ શ્લોકોમાં ઠેટલોક ફેરફાર કરવો જરૂરી જણાયો તે તરફ મેં સૂરિજનું સવિનય લક્ષ્ય ઝેંચ્યું ત્યારે તેમણે ત્યાં ત્યાં પ્રમાર્જન કર્યું. આથી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ વિશેષ આદરણીય બની છે અને વળી એથી તો પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં આમાં ઘણે સ્થળે ભિન્નતા જોવાય છે. બાલપ્રહારી સ્વર્ગસ્થ શ્રીવિજયકમલસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી રા. ઝવેરચંદ પન્નાભાના બ્રાતૃજ રા. મોહનલાલ પીતાંબરદાસે આની પ્રથમ આવૃત્તિ 'બુહારી'થી

વિ. સં. ૧૯૮૨ માં બહાર પાડી હતી. આમાં સમગ્ર (૬૪૨) શ્લોકોને આ પુસ્તકની પેઠે જુદા જુદા અધિકારસૂચક ગુચ્છકોમાં વિભક્ત ન કરતાં એકસામટા આપવામાં આવ્યા હતા. વળી પત્રાકારે બહાર પાડેલ આ પુસ્તકના હાંશિયામાં વિષયોનો સ્થૂળ નિર્દેશ-સામાન્ય જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મેં યથામતિ શ્લોકને એકત્રિત કરી તેને વિવિધ ગુચ્છકોમાં ગુંથ્યા છે. લગભગ પ્રત્યેક શ્લોકના વિષયનો ઉલ્લેખ કરી અન્યની વિષય-વિપુલતા સ્કુટ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. વિશેષમાં મૂળ શ્લોકગત ભાવ તેમજ પારિભાષિક શબ્દાદિ સમજાવવા માટે જૈન તેમજ અજૈન ગ્રંથોનો આધાર લઈ મેં સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કર્યું છે. આ માટે હું તે તે ગ્રંથના પ્રણેતાનો ઋણી છું. સમ્યક્ત્વના ૬૭ પ્રકારો ઉપર પ્રકાશ પાડનારી કથાઓ પૈકી પ્રસ્તુતમાં જેનો ગ્રંથકારે નામ-નિર્દેશ કર્યો છે તે પૈકી ઘણીખરી ક્ષણેષમાં અત્ર ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે એટલે વૈરાગ્યનો વિષય કે તાત્વિક પ્રતિપાદન જેણે શુષ્ક જણાય તેને આ દ્વારા પોતાના ચિત્તનું રંજન કરવાની વાનગી મળી રહેશે. સામાન્ય સ્ત્રીસમૂહ પણ આ ગ્રંથનો લાભ લઈ શકે એવી ગ્રંથકારની ઇચ્છાને અનુલક્ષીને સાદી અને સરળ ભાષામાં અનુવાદાદિ તૈયાર કરવા માટે બનતી ટાળજી રાખવામાં આવી છે.

હદમા દર્શન સુધીનાં સુદ્રણ-પત્ર (proofs) શોધવાનું કાર્ય મેં એકલાએ મારી મનદ મતિ અનુસાર કર્યું છે, જ્યારે બાકીનાં બીજા વારનાં સુદ્રણ-પત્રો તપાસી જવામાં ગ્રંથકાર તરફથી સહાયતા મળી છે. ભાષાંતર તેમજ સ્પષ્ટીકરણ-માર્ગ સમગ્ર લખાણ છાપવા આપવા પૂર્વે તે મોટે ભાગે ગ્રંથકારને મેં વાંચી સંભળાવ્યું હતું. એકંદર રીતે સાવધાન ચિત્તે આ ગ્રંથનું કાર્ય મેં કર્યું છે. વળી ખુદ ગ્રંથકારે એનું શુદ્ધિપત્રક પણ તૈયાર કરી મોકલવા કૃપા કરી છે તેમજ ત્યાં રહી ગયેલી એક બે વિશિષ્ટ બાબતોને મેં પણ આલોચનમાં ખુલાસો કર્યો છે. છતાં અક્ષરચોજકના પ્રમાદથી છપાતી વેળા બીબાં તૂટી કે ભીડી જવાથી કે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી જે કોઈ દ્રષ્ટિ-દોષ કે મતિ-દોષ આ ગ્રંથમાં ઉદ્ભવવા પામ્યો હોય તે બદલ સહૃદય સાક્ષરોની હું ક્ષમા યાચું છું અને સાથે સાથે આ પુસ્તકમાં જે સ્ખલનાઓ તેમની નજરે પડે તે મને નિવેદન કરવાની કૃપા કરવા હું તેમને વિનવું છું. અંતમાં સમગ્ર પ્રહ્લાણડનું કલ્યાણ થાઓ એ ભાવના ભાવતો હું વિરમું છું.

ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર,
મુંબઈ
જ્ઞાનપંચમી વીર સં. ૨૪૫૬. }

સુર સંતોનો સેવક
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક
ઉપોદ્ધાત	૩-૪
કિચિદ્ વક્તવ્ય	૫-૭
અનુક્રમણિકા	૮
આલોચન	૯-૧૪
વિષય-સૂચી	૧-૧૭
શુદ્ધિપત્રક	૧૮-૨૬
મૂળ ગ્રંથ અનુવાદાદિ સહિત	૧-૪૭૬

આલોચન

જીવનના ઉદ્દેશનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા—

આ જગતમાં અનેક મનુષ્યો એવા છે કે જેમણે પોતાના જીવનમાં કયો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો છે તેનો કદાપિ વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી ઉદ્દેશ નક્કી ન કરાય ત્યાં સુધી જીવનની સ્થિતિ સુકાન વિનાની નૌકા જેવી છે અને તેને અંગે કરાયેલા પ્રયત્નો પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય છે. મનુષ્ય-જીવન એ સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને એ અદ્ભુત જીવન છે. એ જીવન દ્વારા અનેક અસાધારણ કાર્યો થઈ શકે તેમ છે. જગતની મહાવિભૂતિઓ તરીકે પંકાયેલી પુનિત વ્યક્તિઓના જીવનનું અવલોકન કરવાથી જણાયે છે તેમણે અનેક ઉચ્ચ અને ઉજ્જવળ કર્તવ્યો વડે પોતાનું જીવન સાર્થક, રોચક અને મુખ્યપ્રદ બનાવ્યું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઉદ્દેશ વિનાનું જીવન ગાળનારની જેમ પોતાનું અસાધારણ પરાક્રમ વેઠી નાંખવાનો પ્રસંગ તેમણે આવવા જ દીધો નથી. તેમણે પ્રથમથી જ પોતાના ઉદ્દેશનો નિર્ણય કર્યો, એની સુરપટ રૂપ-રેખા દોરી, પોતાના મનને તેને વિષે ઓતપ્રોત કર્યું, પોતાની સમગ્ર શક્તિઓ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે કામે લગાડી અને તેમ કરી મહાપદ મેળવ્યું, વિજય મેળવ્યો, સિદ્ધિ સાધી અને જીવનની પૂરેપૂરી સફળતા કરી. સાથે સાથે સંસાર-સાગરમાં વ્યામોહરૂપ ખડક સાથે અફળાઈ મરતી જીવન-નૌકાઓના રક્ષણ માટે તેમણે અપૂર્વ દીવાકાંડી પૂરી પાડી.

આથી એ ફક્ત થાય છે કે ઉદ્દેશનો નિર્ણય ન કરનારો માનવ પોતાના જીવનનો વ્યર્થ ક્ષય કરે છે. તેનું જીવન નિઃસત્ત્વ, નિસ્તેજ અને મૃતપ્રાય છે. બે સુંદર ઘાસની ગંજીઓ વચ્ચે ઊભો રહેલો ગધેડો કદાચ ગંજીમાંથી ઘાસ ખાવું તેનો નિર્ણય ન કરવાથી લૂખે મરે તેવી શોચનીય સ્થિતિ ઉદ્દેશ વિહીન જીવન ગાળનારની છે. એના જેવો ગમાર દુનિયાલરમાં મળવો મુશ્કેલ છે. પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી દરેક સમજી મનુષ્યે ગમે તે એક ઉચ્ચ ઉદ્દેશ ધારણ કરી તેને સિદ્ધ કરવા પૂરતો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેમ કરતાં કરતાં જો એથી વધારે ઉચ્ચ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં આવે તો તેને સિદ્ધ કરવા મથવું જોઈએ. એમ કરતાં કરતાં પરિણામે માનવ મશીને તે દેવ બને, દેવનો પણ દેવ થાય અને અવર્ણનીય એવા પરમ પદને પણ પામે. પરંતુ આ બધું ક્યારે? જીવનનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ નક્કી કરી તેને સિદ્ધ કરવા પૂર્વ પ્રયત્ન કરે ત્યારે.

આ ગ્રંથમાં સૂચવાયેલું સાધ્ય—વૈરાગ્યવાસિત જીવન—

આ ગ્રંથમાં જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સંસાર-વાસનાઓને વશ ન થતાં વૈરાગ્ય-રંગથી આત્માને રંગવો એવો દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે વૈરાગ્ય જ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિરૂપ નિઃશ્રેણિનું પ્રથમ પગથિયું છે. પ્રચલિત વૈષયિક સુખ પરત્વે અને સામે નજર આગળ ચાલૂ રહેલી બીજી ક્ષણભંગુર બાબતો પ્રતિ ઉદાસીન રહી એના કરતાં શુદ્ધતર બાબતોથી ઉદ્ભવતા આનંદનો છંદ લાગવો એ દ્વિતીય પગથિયું છે.

ચર્મચક્ષુને દેખાતી બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર અવલંબી રહેલું સુખ એ વાસ્તવિક સુખ ન હોઈ અંતઃકરણની સનાતન પ્રસન્નતા એ જ ખરું સુખ છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ ખેઠો કે પછી આત્માનંદની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયાસના ગણેશ મંડાય છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો આરંભ અહીંથી જ થાય છે. ત્યારબાદ ખરી જીવવાનીના બહારમાં પણ વિષયોપલેગને તુચ્છ ગણી તમામ ઐશ્વર્યને ઠોકરે મારી વૈરાગ્યદીપિકા હાથમાં લઈ હઃસાધ્ય નિર્વાણના સુખની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહ-ત્યાગ કરવા મુમુક્ષુ લલચાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ પછો ન પડે તે માટે જ્ઞાન-ગર્ભિત વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે. રોમે રોમ એવી ભાવના પ્રસરી જવી જોઈએ કે સનાતન શાંતિ અને અનાહત આનંદની પવિત્ર પ્રતિમારૂપ આત્મરમણતાની આરાધના સિવાયનું જીવન-વહન નિતાન્ત નિઃસાર અને નિષ્પ્રયોજન છે.

વૈરાગ્યની શુદ્ધ ભાવનાને જે ઝીલી ન શકે તે ભલે ગૃહસ્થ તરીકેનું જીવન ગુજારે; ખાકી જેનામાં એ ભાવનાને સક્રિય કરવાનું શ્રાવણ છે તે તો સર્વવિરતિ અંગીકાર કરી પોતાના ઉદ્દેશને ફલીભૂત કરે અને સમગ્ર વિશ્વની સાથે મૈત્રીભાવ ધારણ કરે, 'સદ્ભાવનાથી પોતાના આત્માને વિભૂષિત કરે.

આત્મરમણતાનો આનંદ—

સારી શ્રમણતાથી વિભૂષિત આત્મા સાંસારિક આધિ, વ્યાધિ અને ઉચાધિ સામે પડકાર કરે; પ્રેમરૂપ ખડ્ગ અને ધૈર્યરૂપ ઢાલને હાથમાં રાખી, અભયતારૂપ કવચ ગ્રહણ કરી, આસ્તિકતારૂપ શિરસ્ત્રાણ સજી સમતારૂપ રથમાં બેસી વિજય પ્રાપ્ત કરે; સાધુતાભર્યા સંન્યાસને સિદ્ધ કરે; અને તેના ઉદ્દાસ અને ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ જીવનમાં આનંદ અને અમૃતતવના આંદોલનોના સામીપ્ય અને સાયુજ્યનો સાક્ષાત્કાર કરે.

૧ સદ્ભાવના એ દેવેચ્છા છે, એ અમર આત્માની પરમ પવિત્ર, પ્રેરણાત્મક, પ્રકુદ્ધ અને પ્રાણપ્રકાશિની અનુગ્રા છે, સાર્થક જીવનની સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપિણી છે અને પરિવ્રજની ઓજસ્યિની લીલા છે.

કિંચિદ્ વક્તવ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ વૈરાગ્યરસમંજરીને મેં પાંચ ગુચ્છકોમાં વિભક્ત કરી છે. આ પ્રત્યેકનું નામ, તદ્ગત વિષય અને તેનું શ્લોકપ્રમાણ નીચે મુજબ રજુ કરવામાં આવે છે:—

ગુચ્છકાંક	શીર્ષક	શ્લોકાંક	પૃષ્ઠાંક
૧	મનઃપ્રબોધ	૧-૪૮	૧-૪૧
૨	આત્મ-વિવેક	૧-૬૪	૪૨-૭૭
૩	નરક-વર્ણન	૧-૨૩	૭૮-૮૪
૪	તત્ત્વ-ત્રયી	૧-૩૪૦	૮૫—૨૬૧
૫	ધર્મ-અર્થ	૧-૧૬૬	૨૬૨—૪૪૮

સ્ખલનાનું પ્રમાર્જન—

શુદ્ધિપત્રકમાં મોટે ભાગે તો છપાતી વેળા ખીખાં તૂટી કે ઊડી જવાથી ઉપસ્થિત થયેલી અશુદ્ધિઓનું પ્રમાર્જન કરવામાં આવ્યું છે. એ સંબંધમાં કશો વિશેષ નિર્દેશ ન કરતાં જે સ્ખલનાઓ સુધારવી ત્યાં રહી ગયેલી જણાય છે તેની અત્ર ટુંક નોંધ લેવી આવશ્યક સમજાય છે. જેમકે ૯૬ માં પૃષ્ઠના મથાળે આપેલાં બે પદો. આ પદો તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ (પૃ. ૪૩૩)માંથી મેં ઉદ્ધૃત કર્યા હતાં, પરંતુ ત્યાં એનું આદ્ય ચરણ અશુદ્ધ હતું. હાલમાં યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૪)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૬૩ પત્રમાં એ મારી નજરે પડ્યાં. એના આધારે આદ્ય ચરણ છાયા સહિત નીચે મુજબ હોવાનું સૂચવું છું:—

“ રાગી દેવો દોસી દેવો મામિ ! સુન્નં પિ દેવો ”

[રાગી દેવો દ્વેષી દેવઃ સર્વે ! શૂન્યોઽપિ દેવઃ]

વિશેષમાં આ વૃત્તિમાં પ્રથમ પદના અંતિમ અને દ્વિતીય પદગત પ્રાથમિક ચરણોનો વિનિમય જોવાય છે.

વળી ૧૭૩ માં પૃષ્ઠના અંતમાં આપેલી ગાથા ઉત્તરાધ્યયન (અ. ૧૬)-ની ૧૬ મી ગાથા છે અને એની સાથે મેળવતાં આનું ચોથું ચરણ અશુદ્ધ જણાય છે એટલે એને બદલે શુદ્ધ ચરણ છાયા સહિત નીચે મુજબ સુધારી લેવા ભલામણ છે:—

“ દુષ્કરં જે કરંતિ તે ” [દુષ્કરં યઃ કરોતિ તદ્]

પ્રંથકારના વંશ વર્ગેરેનો પરિચય—

અત્યારે જે તપાગચ્છીય મુનિવરો સમ્યક્ચરિત્ર વડે સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે મશહુર એવી આ ‘ભારત’ભૂમિને પાવન કરી રહ્યા છે તે પૈકી ધણાખંરો

મુનિરત્ન શ્રીમદ્ બુદ્ધિવિજય (બુદેરાયજી) મહારાજશ્રીના સંતાનીયો છે. આ મહાત્માના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્યો પૈકી શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વરના પ્રપૌત્ર હોવાનું જ્ઞાન આ ગ્રંથકારને મળે છે. એમના (શ્રીવિજયલલિતસૂરિના) પ્રપિતામહનું નામ તે પૌર્વાત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય પશ્ચિમોત્તરમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ન્યાયાલોનિધિ શ્રીવિજયાનંદ-સૂરીશ્વર (આત્મારામજી મહારાજ)ની યશઃપતાકા ચારે દિશામાં આજે પણ ફરકી રહી છે. અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં અથડાતા જનોને માર્ગદર્શક, સમયોચિત પ્રતિભાશાળી અને વિદ્વદ્-વર્ગને વલ્લભ એવા અજ્ઞાનતિમિરભારકર, જૈનતત્વાદર્શી, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, ‘નવતત્ત્વસંગ્રહ’ આદિ અનેક ગ્રંથોના સૂત્રધાર, જૈન સાહિત્યના સાચા સેવકોના અલંકાર, ‘અમેરિકા’ જેવા વિદેશમાં વસતા જનોને સ્વ. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી ખારૂં ઍડ્ લો દ્વારા સત્ય તત્ત્વામૃતનું યથેષ્ટ પાન કરાવનાર, સ્વ. ડૉ. હોર્નલ જેવાને પોતાની વિદ્વત્તાથી મુગ્ધ બનાવનાર, સ્થાનકવાસી, આર્યસમાજ જેવાના બ્રાન્ત વિચારોનું નિર્ભયતાથી નિરસન કરનાર, વિવિધ ગુણોથી વિભૂષિત, શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિના મુખ્ય આધાર અને સુગૃહીતનામધેય પંજાબકેસરી શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વરના વંશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને એમના લક્ષ્મી વર્ગની વિપુલતા આ વાતને સમર્થિત કરે છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહારનો પ્રારંભ કરનારામાં પ્રથમ અને તેમ કરીને જૈન ધર્મનાં વિશ્વોપકારી તત્ત્વોનું ‘જર્મની’ જેવા દૂર દેશોમાં ખીજ રોપનારા આ મહાત્માનો મારા સદ્ગત પૂજ્ય પિતામહ અને પિતાશ્રી ઉપર નિઃસીમ ઉપકાર છે એ વાતનું અત્ર સૂચન કરતાં મને આનન્દ થાય છે. મને આ પ્રભાવશાળી મહાતુલાવના દર્શન-વન્દનનો લાભ મળ્યો નથી, કિન્તુ સદ્ગુણોએ એમના મુશિક્ષિત શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પૈકી કેટલાકના તો વિશિષ્ટ સમાગમનો પણ લાભ મને મળ્યો છે. આ પ્રસંગે, મને સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં અવાર નવાર અમૂલ્ય સહાયતા આપનારા દક્ષિણવિહારી મુનિરાજ શ્રીઅમરવિજય અને તેમના શિષ્યવર્ય શ્રીચતુરવિજય, પૂજ્યપાદ પ્રવૃત્તક મુનિવર્ય શ્રીમત્ કાંતિવિજય અને તેમના શિષ્યવર્ય શ્રીચતુરવિજય, મુનીશ્વર શ્રીહંસવિજય, મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીના સતીર્થ અને ગાઢ ધર્મસ્નેહી શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ, મારા પિતામહ સાથે વિશેષતઃ ધર્મ પરિચય રાખનાર શ્રીવિજયદાનસૂરિ પ્રમુખનાં શુભ નામોનો નિર્દેશ કરવા હું લલચાઉં છું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન શ્રી લક્ષ્મીવિજય મુનીશ્વરના એક શિષ્ય થાય છે, જ્યારે જાતિ અને ધર્મથી સાચા

૧ આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે હિંદી ભાષામાં રચાયેલો છે. આજ દિન સુધી એ અ-પ્રસિદ્ધ રહ્યો તે સંપ્રેદાયધર્મની વાત છે. હાલમાં એનું સંપાદન કાર્ય આ સેવકે હાથ ધર્યું છે.

આદ્યજ્ઞ, બાલપ્રદાયારી, પુણ્યપ્રતાપી, સ્વર્ગસ્થ શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરિવરના ચાર શિષ્યો પૈકી એક છે. ૨ આ સૂરિવરે વિશ્વના મીમાંસક સહુદયોને માટે 'મત-મીમાંસા' રચી છે. અહિંસાના પ્રચારની ધગશ ધરાવનારા પુણ્યલોકે જુદાવસ્થામાં પણ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર નામદાર ગાયક-વાડ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજના આમંત્રણને માન આપી 'અહિંસા' સંબન્ધી ભૂરિ ભૂરિ ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમના આ વિદ્વાન્ શિષ્યે ગુરુકૃપાના પ્રસાદીરૂપ વૈરાગ્યરસમંજરી રચી છે.

ગૂર્જર ગિરામાં પૂજાઓ, સ્તવનો વગેરે રચી ભક્તિ-રસને પુષ્ટ કરનાર, પંજાબ જેવા દૂર દેશમાં લગભગ સાત વર્ષ વિહરનાર તેમજ ઉર્દૂ ભાષાના પણ ભણુકાર આ સૂરિનો જન્મ શ્રીયુત પિતાંબરદાસની ધર્મપત્ની મોતીબાઇની કુસિથી ગુજરાતમાંના 'લોંચણી' ગામની નજદીકમાં આવેલા 'બાલસાસણ' ગામમાં થયો હતો. એમણે વિક્રમ સંવત ૧૯૫૯માં શ્રીવિજયકમલસૂરિવર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તે વખતે એમનું નામ લલિધિવિજય પાડવામાં આવ્યું.

અન્યત્ર સૂચવાયું છે તેમ અન્ય દર્શનીયો સાથે વાદ-વિવાદ કરવાની એમની વાક્પટુતાથી, બહેર લાષણો આપવાની એમની વક્તૃત્વ-કલાથી તેમજ એમના વિવિધ ગ્રંથોના અવલોકનથી પ્રસન્ન થઇ વિ. સં. ૧૯૭૧માં એમના ગુરુવર્યે ઈહિરના શ્રીસંઘની વિનતિ સ્વીકારી એમને 'જૈનરત્ન વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ'નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. આ નગરમાં રહીને તેમણે ગીર્વાણ ગિરામાં મેરુત્રયોદશી કથા રચી હતી કે જે ભાવનગરની 'શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા' દ્વારા પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

વિ. સં. ૧૯૮૧માં છાણીમાં શ્રીવિજયકમલસૂરિએ આ ગ્રંથ-કારને તેમજ ઉપાધ્યાય શ્રીવીરવિજયના શિષ્યવર્ય પં. શ્રીદાનવિજયને (અત્યારે શ્રીવિજયદાનસૂરિને) આચાર્ય-પદવી આપી હતી.

સૂરિજી સાથે ફક્ત એક ચાતુર્માસ જેટલો જ મારે પરિચય હોવાથી એમના જીવન-વૃત્તાન્ત પરત્વે હું વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકું તેમ નથી એટલે તેમની અન્યાન્ય કૃતિઓનો હું નિર્દેશ કરું છું.

૧ આથી સમજાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારને ત્રણ ગુરુભાષ્યો છે. એનાં નામો અનુ-ક્રમે હ્રીમતવિજય, નેમવિજય અને લાવણ્યવિજય છે. અત્યારે એ ત્રણે વિદ્યમાન છે.

૨ આથી પ્રસ્તુત ગ્રંથકારની ગુરુ-પરંપરા નીચે મુજબ છે:—

શ્રીવિજયલલિધસૂરિ-શ્રીવિજયકમલસૂરિવર-શ્રીલક્ષ્મીવિજય-શ્રીવિજયાનંદસરીશ્વર-શ્રીભુટે-રાયજી મુનિપુરંદર.

૩ આનો પૂર્વાર્દ્ધ ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, પરંતુ ઉત્તરાર્ધ હજી બહાર પડ્યો નથી તો તેનું સત્વર પ્રકાશન કરવા તેના કાર્યવાહકને મારી નમ્ર સૂચના છે.

ગ્રંથકારની કૃતિઓ—

નામ	ભાષા	રચના-સ્થાન	રચના-સમય
દયાનન્દકૃતકૃતિમિરતરણિ	હિંદી		વિ. સં. ૧૯૬૫
મૂર્તિમંડન	હિંદી		
બુધિહાના-વ્યાખ્યાન-સંગ્રહ			,, ૧૯૬૫
અવિદ્યાધકારમાર્તંડ		હુશ્યારપુર	,, ૧૯૬૭
હી ઝૌર લી	હિંદી	મુલતાન	,, ૧૯૬૮
મેરુત્રયોદશી કથા	સંસ્કૃત	ઇડર	,, ૧૯૭૧
પૂજા તથા સ્તવનાદિ સંગ્રહ	ગૂજરાતી		,, ૧૯૮૦
વૈરાગ્યરસમંજરી	સંસ્કૃત	બુહારી	,, ૧૯૮૨

આ પ્રમાણે વિવિધ વિષયના ગ્રંથો ગૂજરાતી, હિંદી અને સંસ્કૃત એમ ત્રિવિધ ભાષામાં રચવા ઉપરાંત આ સૂરિજીએ પૂર્વાચાર્યકૃત ગ્રંથોનું સંશોધન કરવામાં પણ ભાગ લીધો છે એમ કેપૂર્વમંજરીની સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીચતુરવિજયની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે.

આ પ્રમાણે આલોચન હું પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે એટલું નિવેદન કરવું અનુચિત નહિ ગણાય કે ઉપર સૂચવેલી તેમની પ્રત્યેક કૃતિ મારા વાંચવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ કેટલીક તો મેં જોઈ પણ નથી. આથી હું પ્રત્યેકના ગુણ-દોષની રૂપરેખા આલેખી શકું તેમ નથી. અવશિષ્ટ સમગ્ર કૃતિઓ માટે પણ તેમ કરવા જેટલો મારે સમય કે અલિલાપ નથી. હી ઝૌર લી અને મૂર્તિમંડન એ બે પુસ્તકોનું વિહંગમદષ્ટિએ અવલોકન કરતાં મને જણાયું છે કે ગ્રંથકારે પ્રતિપાદન-શૈલીથી એ રચ્યાં છે. આ માટે તેમને હાર્દિક અલિનંદન આપતો અને સાથે સાથે અત્યારે અલભ્ય થઈ પડેલાં આ પુસ્તકોની દ્વિતીય આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવા તરફ તથા આવી શૈલીથી અન્ય પુસ્તકો રચવા તરફ તેમનું સવિનય લક્ષ્ય ખેંચતો તેમજ આ ગ્રંથનું અનુવાદાદિ કાર્ય કરીને મેં જે પુણ્ય હાંસલ કર્યું હોય તેની નિમિત્તતાને અંગે ગ્રંથકારનો ઉપકાર માનતો હું વિરમું છું.

ભુલેશ્વર, મુંબઈ.
શ્રાવણ કૃષ્ણ દાદશી
વિ. સં. ૧૯૮૫

શ્રમણોપાસક

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

વિષય-સૂચી

પાઠાંક	વિષય	પાઠાંક	વિષય
	પ્રથમ ગુચ્છક-મનઃપ્રબોધ		
૧ મંગલાચરણ અને વિષયનિર્દેશ			કુલકનો અર્થ અને તેનાં ઉદાહરણો
મંગલાચરણનો હેતુ			ભોજન, પાશક, ધાન્ય, દૂત, રત્ન,
૧ (ચોવીસ તીર્થકરોનાં નામો)			સ્વપ્ન, ચક્ર, ચર્મ, યુગ અને પર-
શ્રીવાસુપૂજ્યને નમસ્કાર કરવાનું			માણુનાં દષ્ટાંતો
કારણ			મનુષ્ય-જન્મની સફલતા
(શ્રીઋષભદેવાદિને પ્રણામ કરવારૂપ			મોક્ષનું સ્વરૂપ
મંગલાચરણો)			કમલાની કુટિલતા
(બુહારીનો સ્થલ-નિર્દેશ)			સાંસારિક અને મૌકિક મુખ
અનુબન્ધ-ચતુષ્ટય			(રજ્જુનું સ્વરૂપ)
શ્રીવાસુપૂજ્યનો પરિચય		૬ યોગનો નિરોધ	
નામકરણ		યોગનો અર્થ	
શ્લોકનું લક્ષણ		સંબોધ્ય વિનાનું સંબોધન	
‘વાસુપૂજ્ય’નો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ		૧૦ મનની ઉચ્છૃંખલતા	
૨ જીવનની અનિત્યતા		ચિત્તનું દમન	
કાલની કરાલતા		કષાય-વિચાર	
અગ્રેજી અવતરણ		ક્રોધાદિથી હાનિ	
મુક્તિ-મંદિર		ક્રોધાદિની સ્થિતિ	
(મુક્તની અવગાહના)		૧૧ વાણીનો સંયમ	
૩ મોક્ષ માટેની સામગ્રીની દુર્લભતા		વાણીની સાપેક્ષતા	
૪-૮ માનવ-જીવન અને જૈન શાસનની		૧૨ દેહનું દમન	
પ્રાપ્તિ		‘અગ્રેય’ એટલે શું ?	
મનુષ્ય-જીવની દુર્લભતા		તપાવેલા લોખંડના ગોળાની ઉપમા	
		સંધિની આવશ્યકતા	

પદ્યાંક	વિષય
૧૩-૧૪	યોગના નિરોધનું સાધન
૧૫	જ્ઞાનનું શરણુ વ્યતિક્રમ-વિચાર
૧૬	સંતોષનું સેવન તૃષ્ણાની શાંતિ અંગ્રેજી અવતરણુ
૧૭	સંસારને ઇન્દ્રજાળની ઉપમા ઉપમાનો હેતુ
૧૮	સમતાનો પ્રભાવ સમતાથી સ્વપર સુખ
૧૯	સમાન ભાવથી પરમ સુખ સમતાશાળીનું સ્થાન
૨૦	મરણનું ચિન્તન મરણનું વિસ્મરણુ
૨૧	સંસારને વિષે અનાસક્તિ
૨૨	સંસારી જીવનની અનિત્યતા
૨૩	અશુભ વિકલ્પ-બલ
૨૪	પ્રવ્રજ્યા-પ્રસંગે મુંઝવણુ
૨૫	શુભ કાર્યમાં વિઘ્ન
૨૬	ચિન્તાથી બન્ધન
૨૭	ઇચ્છાની અમર્યાદા
૨૮	કામાદિથી કષ્ટ છ અભ્યન્તર શત્રુઓ
૨૯	મોહથી વિડંબના
૩૦	કાર્યની સિદ્ધિ
૩૧	વિષયોનો પહેલેથી ત્યાગ
૩૨	વિષયનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પદ-દેવનિ
૩૩	પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ

પદ્યાંક	વિષય
૩૩	વિષયોથી વિડંબના
૩૪	વિષયાસક્તની ગતિ
૩૫	શુભ ધ્યાનની ભલામણુ
૩૬	કામીને શાસ્ત્રોપદેશથી શું ?
૩૭	હૃદયનું વલોણું સમુદ્ર-મંથન
૩૮	વિશ્વમાં વિષનો પ્રચાર
૩૯	વિષયોનો પરિત્યાગ
૪૦	આત્મહિત વિના અંધારું
૪૧	આત્માનું પથ્ય
૪૨-૪૩	વિષયાતુરની સુખની અભિલાષા
૪૪	સુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ
૪૫	સંવેગનો આશ્રય
૪૬	સંપત્તિની અનિચ્છા
૪૭	સંપત્તિથી વિપત્તિ
૪૮	ધનના પરિગ્રહનો પરિત્યાગ

દ્વિતીય ગુચ્છક-આત્મવિવેક

૧-૨	કારાગૃહ સમાન દેહને વિષે મોહ
૩	મમત્વથી મુશીબત કોશેટાનો ક્રીડા
૪	બ્રાન્ત ચિત્ત
૫	ઉપમાનો સાક્ષાત્કાર પદનો નિષ્કર્ષ કેશપાશ, લલાટ, તિલક, ભવાં, નેત્ર, નાસિકા, કર્ણ, કપોલ, અધર, મુખ, કંઠ, કર, કટિ, નિતંબ, ભેડ અને ચરણ એ અવયવોનું વર્ણન

પદ્યાંક	વિષય
૬ અનુચિત પ્રશંસા પદ્યનું તાત્પર્ય	
૭ દયિતાનો દેહ	
૮ મચ્છીમાર મદન	
૯ ઉત્તમ સુખનો માર્ગ રમણીનો સંયોગ	
૧૦ ધર્મ-નૌકાનું ભંગાણુ ઉપમા-પરામર્શ	
૧૧ ધર્મરૂપ હોડીનું નિમજ્જન	
૧૨ જિનેશ્વરોની પ્રરૂપણા જૈન દર્શનમાં નારીનો નિર્દેશ	
૧૨ દેહ અને જીવનો સંયોગ	
૧૪ પ્રસ્તુતનું સમર્થન	
૧૫ આશ્ચર્યકારી ઘટના	
૧૬ સ્વજનનો સંયોગ	
૧૭ વિષયોને વિષની ઉપમા	
૧૮ ધર્મનું સ્થાપન પદ્યાર્થ-વિચાર	
૧૯ સંતોષજન્ય સુખની પરાકાષ્ઠા	
૨૦ સંતોષથી ઉદારતા	
૨૧ સંતોષ સમાન સુખ નહિ	
૨૨ અર્થથી અનર્થ	
૨૩ યાચકતાથી લઘુતા	
૨૪ કર્તવ્ય-વિમુખતા	
૨૫ કથન અને ક્રિયામાં સિન્નતા	
૨૬ બાહ્ય અને આંતરિક સ્વરૂપમાં અંતર	
૨૭ બહારનો દેખાવ અને અંદરથી પોણ	

પદ્યાંક	વિષય
૨૮ ખોટી દિશામાં પ્રયાસ	
૨૯ સંસારની અસારતા	
૩૦ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે ચિન્તન	
૩૧ સમાધિરૂપ મંત્રની બલિહારી	
૩૨ મંત્રની શોધ	
૩૩ સુખી કોણ ?	
૩૪ દુઃખનું મૂળ	
૩૫ મૂર્ખના ઉદ્ગાર	
૩૬-૩૭ સિદ્ધિરૂપ સુન્દરીનું સ્વામિત્વ	
૩૮-૩૯ ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણ માટેની તૈયારીઓ	
૪૦-૪૨ ચિત્તની અનુકૂળતા પ્રાર્થનાની રીતિ અંગ્રેજી અવતરણ - ફોગટ પ્રાંશં	
૪૩ ૪૬ રત્નાકર બનવાનો ઉપાય ઈન્દ્રિયોનું દમન	
૪૮ વળથનો માર્ગ	
૪૯ મુનિપદ માટેની લાયકાત	
૫૦ સાચા મુનિ કોણ ? ('ચોષિત'ની વ્યુત્પત્તિ)	
૫૧-૫૨ જ્ઞાન-દીપકનો મહિમા	
૫૩-૫૪ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું આરોહણ	
૫૫ ચિત્તને બલામણ	
૫૬ ફલહીન પ્રવૃત્તિ	
૫૭ રસ-શૂન્યતા	
૫૮ આશ્ચર્યજનક ઘટના પદ્યનો સાર	

પદ્યાંક

વિષય

પદ્યાંક

વિષય

૫૯ મરણનો પ્રસંગ
૬૦ પ્રમાદનો પરિત્યાગ
૬૧-૬૩ દીક્ષાથી સત્વર મુક્તિ
૬૪ ઉપસંહાર
જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય
જ્ઞાનનો મહિમા

તૃતીય ગુચ્છક—નરક-વર્ણન

૧-૨ પાપને પુષ્ટિ આપનારાં સાધનો
૩-૪ નરકનાં દુઃખનો પ્રસ્તાવ
૫ પરમાર્થાર્થિઓનું આગમન
૬ શરીરની વેતરણ
૭ દેહનું આસ્ફાલન
૮ વજ્રકુંભીમાં રંધાવું
૯ શરણ માટે પોકાર
૧૦-૧૧ ઠગબાજી
૧૨ તાંબા અને કલાધના રસનું પાન
૧૩-૧૪ અસિવનમાં પ્રવેશ
૧૫ હસ્તાદિનું છેદન
૧૬ વૈતરણીમાં પ્રક્ષેપ
૧૭ શકટનું વાહન
૧૮ કાયાના ચૂરેચૂરા
૧૯ હિંસાનું ક્ષણ
પ્રસ્તુતનું સમર્થન
૨૦ કષ્ટોની પુનરાવૃત્તિ
૨૧ માંસ ખાવાનું ક્ષણ
શીખામણ
૨૩ દુર્ગતિનું નિવારણ

ચતુર્થ ગુચ્છક—તત્ત્વત્રયી

૧-૨ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ
૩ કુદેવાદિનો ત્યાગ
૪ સુદેવાદિની ઉપાસના
૫ સન્માર્ગનું અભ્યાસપણું
૬ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ
૭ મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો
૮ કુદેવાદિનું લક્ષણ
૯ સુદેવાદિનું લક્ષણ
સુદેવ-કુદેવનું નિરૂપણ
૧૦ સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ
૧૧ કલ્યાણ-માર્ગનો દીપક
૧૨ સમ્યક્ત્વનું ગૌરવ
અજ્ઞેન દર્શનમાં સમ્યક્ત્વનો મહિમા
૧૩ સમ્યક્ત્વીઓને અભિનંદન
૧૪ સમ્યક્ત્વ વિના શૂન્યતા
૧૫ કુકર્મીઓનું ભવ-બ્રમણ
૧૬-૧૭ મહર્ષિઓના ઉપદેશની
અવગણના
૧૮ કુતર્કીઓની ખાલિશતા
૧૯ કૃષ્ણપક્ષીઓની અધિકતા
૨૦ ધર્મીને ખેદ
૨૧ સાવધાન
૨૨ અજ્ઞાનીઓનો બકવાદ
૨૩ સંયમીઓનું સંમિલન
૨૪ કૃપાળુ મુનીશ્વરોને નમસ્કાર
૨૫ પ્રજ્ઞ-પૂજનનું ક્ષણ
૨૬ પૂજથી લાભો
૨૭ પ્રેસ્તુતની પુષ્ટિ

પાઠાંક

વિષય

પાઠાંક

વિષય

ભાવાર્થનું મૂળ

૨૮ જગન્નાથના સ્નાનાદિનો મહિમા

૨૯ પ્રજ્ઞ-પ્રણામાદિનો પ્રતાપ

૩૦-૩૧ મસ્તકાદિની સફલતા

૩૨-૩૩ અનુચિત પ્રવૃત્તિનું ફળ

૩૪ માનવ-જન્મની નિષ્ફલતા

૩૫ જડ મૂર્તિનો પણ અસાધારણ પ્રભાવ

મૂર્તિ દ્વારા કેવલજ્ઞાન

૩૮ પ્રસ્તુતનું સમર્થન

નાગકેતુની કથા

૪૯ સ્થાનકવાસીઓની ગેરસમજ

સાસુ અને વહુનો વૃત્તાન્ત

૪૦ મૂર્તિઓનું ખંડન

૪૧-૪૨ ઈશ્વરનો પ્રભાવ

૪૩ જડ દૂરબીનની શક્તિ

મૂર્તિની સકારણતા

૪૫ મૂર્તિની સિદ્ધિ

સાક્ષિરૂપ સૂત્ર

૪૬ મૂર્તિનિન્દકની બાલિશતા

મૂર્તિપૂજા

મૂર્તિની સાધના

૪૭ પ્રજ્ઞની પ્રતિમાના પૂજન ફળ

૪૮ સદ્ગુરુનું સેવન

૪૯ પ્રસ્તુતની પ્રુષ્ટિ

૫૦ ગુરુની રક્ષકતા

૫૧ સુગુરુની વાણી

કુચુરુનું સ્વરૂપ

૫૨ કુચુરુનો વિનાશ

ગોળ ખાનારા ગુરુનું હથાંત

૫૩ સુગુરુનો પરમ ઉપકાર

ગુરુનો અપ્રતિમ ઉપકાર

૫૪ સદ્ગુરુથી સુગતિ

અતિમુક્ત મુનીશ્વર

૫૫ પ્રસ્તુતનું સમર્થન

દૃઢપ્રહારીનું ઉદ્ધારણ

૫૬ રત્નપરીક્ષક ગુરુ

ગુરુનું ગૌરવ

૫૭ પ્રજ્ઞની સાવધ સેવાનું ફળ

શ્રીકૃષ્ણનું નેમિનાથને વંદન

૫૮ ત્યાગનું અનુમોદન

૫૯ ગુરુ-પૂજન વિનાના માનવીની

પાશવતા

૬૦ સદ્ગુરુની સેવાનું ફળ

૬૧ કુચુરુનો પરિત્યાગ

કુચુરુને નવ ગજના નમસ્કાર

૬૨ સુધર્મનું સેવન

૬૩ સુધર્મથી શુભ કુલાદિ

૬૪ સુખ માટે સંશોધન

૬૫ ધર્મનું શરણ

૬૬ સુધર્મનું ગૌરવ

ધર્મનો મહિમા

(અંગ્રેજી અવતરણ)

૬૭ ધર્મનું આલંબન

૬૮ અધર્મ અને ધર્મનાં પ્રણા

૬૯ ધર્મ-અધર્મની સિદ્ધિ

૭૦ ધર્મની અસર

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૭૧ ધર્મથી શુભ ગતિ અને અધર્મથી અધમ ગતિ		લોકોત્તર ધર્મની શ્રેષ્ઠતા	
૭૨ સાંસારિક સુખથી અતૃપ્તિ		૯૭-૯૮ અનેકાન્તનું સેવન	
૭૩ નિઃસાર પદાર્થોમાં અસતોષ		એકાન્તવાદનું દિગ્દર્શન	
૭૪-૭૫ જૈન શાસનની પ્રાપ્તિથી આનંદ		એકાન્તવાદીઓના મતો	
૭૬ હર્ષનો હેતુ		૯૯ એકાન્તના ત્યાગથી ઉત્તમ સુખ	
૭૭ ભાગ્ય પ્રમાણેની અભિલાષા		૧૦૦ અશ્રાન્ત ચિત્તને સુખ	
૭૮ પ્રસ્તુતનું સમર્થન		૧૦૧ સમતાથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ	
૭૯-૮૦ અદ્વૈતજ્ઞને ગુમાન અને તત્ત્વ-જ્ઞની નિરભિમાનતા		૧૦૨ તાત્ત્વિક અવલોકનથી ઉત્તમ સુખ	
૮૧ ઉપદેશકનો અનુપમ ઉપકાર		૧૦૩ ધર્મ-વાસનાનો પ્રભાવ	
૮૨ ધર્મોપદેશકના ઋણનો અપ્રતીકાર		૧૦૪ પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ	
૮૩ ધર્મ-જન્ય ઉપકારની નિઃસીમતા		૧૦૫ નિર્વિકારીના ધ્યાનની મહત્તા	
૮૪ ધર્મના આરાધકની પ્રભુતા		૧૦૬ મૈત્રી આદિ ભાવનાનું માહાત્મ્ય	
૮૫ ધર્મના વિરાધકની દુર્દશા		મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ	
૮૬ ધર્મની સુરક્ષતા		૧૦૭ નિર્વિકલ્પ મનને સુખ	
૮૭ ધર્મની વૃદ્ધિથી લાભ		આઠ કર્મો	
૮૮ દુઃખોદ્ધારમાં ધર્મની અદ્વિતીયતા		૧૦૮ વિશુદ્ધ ધર્મના પાલનનો પ્રતાપ	
ત્રણ મિત્રોની કથા		ધર્મનું રક્ષણ	
૮૯ અંતિમ અવસ્થામાં કરેલું ધર્મનું આરાધન		૧૦૯ ધર્મના ચાર પ્રકાર	
૯૦ ધર્મની બાંધુતા		૧૧૦ દાનથી લાભ	
૯૧ ધર્મરૂપ રસાયનની બલિહારી		૧૧૧ દાનથી દુર્ગતિનું નિકંદન	
૯૨-૯૩ ધર્મથી જ સુખ		૧૧૨ દાનની પ્રશંસા કરવાનું કારણ	
૯૪ ધર્મને વિષે અપ્રમાદ		૧૧૩ દાનથી કર્મનો વિનાશ	
૯૫ ધર્મનું આરાધન		૧૧૪ દાનથી સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ	
૯૬ લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં ભિન્નતા		રથકારની કથા	
		પદાર્થનું સંતુલન	
		૧૧૫ ધર્મોપબંધ-દાનનું નિરૂપણ	
		૧૧૬ દાનથી રત્નોનું સંપાદન	
		પ્રસ્તુત કથા	

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૧૧૭	દાનથી સંસાર-તરણ શાલિભદ્રનો વૃત્તાન્ત	૧૩૨	ધન-સંચયથી દુઃખ
૧૧૮	પરોપકારથી જીવનની સાર્થકતા	૧૩૩	લાગથી સુખ દાનના પ્રકારો
૧૧૯	પરોપકાર વિહીન જીવનની નિઃસારતા	૧૩૪	શીળનો મહિમા દાનાદિનો ક્રમ
૧૨૦	જ્ઞાન-દાનની શ્રેષ્ઠતા આહારાદિ દાનની તુલના	૧૩૫	શીળથી નીરોગિતા
૧૨૧	જ્ઞાન-પ્રચાર માટે પુસ્તકનું પ્રકાશન	૧૩૬	શીળથી સંરક્ષણ શીળનો પ્રભાવ
૧૨૨	અભયદાનની આવશ્યકતા અભયદાનના પ્રકારો	૧૩૭	અભયચર્યના પાલનનો પ્રભાવ
૧૨૩	સંપત્તિનો સદ્વ્યય દ્રવ્યનો વ્યય	૧૩૮	વીર્યના રક્ષણ માટે શીળનું પાલન
૧૨૪	અનુકંપા-દાનની વ્યાખ્યા	૧૩૯	શીલબ્રહ્મની વિડંબનાઓ
૧૨૫	સુપાત્ર-કુપાત્રની વિચારણા પદ્યનો સારાંશ (કુપાત્ર અને અપાત્ર વિષે દિગંબરીય પાઠ)	૧૪૦	શીલબ્રહ્મ પંડિતોની અવદશા
૧૨૬	દુષ્ટ જીવોને પણ દાન દેવાનો અધિકાર	૧૪૧	વિવેકની ખામી
૧૨૭	સામુદાયિક દાનથી લાભ	૧૪૨	શીલનું સેવન શ્રીજંબૂસ્વામીનો વૃત્તાન્ત, શ્રી- મુદર્શનની કથા, શ્રીસ્થૂતભદ્રનું ચરિત્ર
૧૨૮	દયાના પ્રાદુર્ભાવમાં કુપાત્રની પણ ગણના દેવદ્રવ્યનું દાન	૧૪૩	અભયચર્યથી મોટાદ
૧૨૯	સુપાત્ર કરતાં કુપાત્રને દાન દેવાની વિશેષ આવશ્યકતા	૧૪૪	ભોગે માં નિર્મોહતા
૧૩૦	પ્રસ્તુતનું સમર્થન રંકની કથા—સંપ્રતિ રાજેશ્વરનો પૂર્વ ભવ	૧૪૫-૧૪૬	ભોગ પછીની સ્થિતિ
૧૩૧	લક્ષ્મીની પ્રણીતિઓ	૧૪૭	શીલ-રત્નનું રક્ષણ શીલના રક્ષણ માટે પ્રયાસ અભયચર્યનો અર્થ અને તેના ભેદો અઅભયથી હિંસા (સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ મૈથુન)
		૧૪૮	તપનું ગૌરવ
		૧૪૯	તપનું આરાધન અર્જુન માલીની કથા
		૧૫૦	તપથી મુક્તિ

પદ્યાંક	વિષય	પદ્યાંક	વિષય
૧૫૧	કર્મેનો નાશ કરવામાં તપની અદ્વિતીયતા	૧૬૭	વ્યામોહનો ત્યાગ
૧૫૨	તપથી નિકાચિત કર્મેનો પણ વિનાશ	૧૬૮	આયુષ્યની મર્યાદા
	નિકાચિતનો અર્થ	૧૬૯	મમતા માટે અનવકાશ
૧૫૩	તપથી સિદ્ધિની સંપત્તિ	૧૭૦	સ્વજનની શ્રેણિનો સમાવેશ
૧૫૪	તપથી આત્માની વિશુદ્ધિ	૧૭૧	ત્યજેલા દેહોની સંખ્યા
૧૫૫	તપથી કર્મ-બંધનનો ઉચ્છેદ	૧૭૨	સંસારમાં પરિભ્રમણ
૧૫૬	તપથી કર્મ-જ્વરનો સંહાર તપનો મહિમા	૧૭૩	કુટુંબની છિન્નભિન્નતા
	તપનું સ્વરૂપ	૧૭૪	વિલાપની નિષ્ફલતા
૧૫૭	બાહ્ય તપના છ પ્રકારો બાહ્ય તપના છ પ્રકારોની આલોચના	૧૭૫-૧૭૬	જીવોની ગતિઓ વિષે અજ્ઞાન
	અનશનાદિનું દિગ્દર્શન	૧૭૭	ભવ્યોને ચેતવણી
૧૫૮	અભ્યંતર તપના છ પ્રકારો	૧૭૮-૧૮૦	મૃત્યુની વિશ્વવ્યાપી સત્તા
૧૫૯	તપના કુલ બાર ભેદો તપની ત્રિવિધતા	૧૮૧	શાશ્વત સુખ માટે પ્રયાસ
૧૬૦	તપ વિના મુક્તિનો અસંભવ	૧૮૨	દેવોનું પણ અયવન
૧૬૧	શુભ મનોવૃત્તિ	૧૮૩	રોગ અને વિનાશનું સામાન્ય
૧૬૨	ભાવના વડે ત્રિવિધ ધર્મની સંજીવનતા	૧૮૪-૮૫	સ્થિતિઓમાં પરિવર્તન
	પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ	૧૮૬	પ્રથમ ભાવનાનો સાર વિવેચનનો સાર
૧૬૩	ભાવનાથી મુક્તિ	૧૮૭	અશરણ ભાવના
૧૬૪	અનિત્ય ભાવના સાંસારિક પદાર્થોની અસ્થિરતા	૧૮૮	ધર્મનું શરણ અનાથ મુનીશ્વર
૧૬૫	આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા આવીચિ-મરણ	૧૮૯	કૃતા તની કૂરતા
૧૬૬	ધર્મ માટે ઉદ્યમ પ્રસ્તુતનું દંડીકરણ	૧૯૦	શરણહીન સંસાર
		૧૯૧	ધર્મની ગહન ગતિ ધર્મની બલિહારી
		૧૯૨-૧૯૩	ધર્મની સહાયતા દારિકાનો દાહ
		૧૯૪	જીવોનું કહન
		૧૯૫	વૈદોની નિષ્ક્રિયતા

પદ્યાંક	વિષય
૧૯૬	મૃત્યુ સામે ધર્મનો જ પડકાર
૧૯૭	અશરણુ જીવોની દુઃખદ સ્થિતિ
૧૯૮	પ્રસ્તુતનું પોષણ
૧૯૯	અશરણુ ભાવનાનો સદેશ ધર્મનું રક્ષણ
૨૦૦	ધર્મનું શરણુ
૨૦૧	સંસારનું સ્વરૂપ
૨૦૨	ક્ષણિક સુખથી અતૃપ્તિ
૨૦૩	વિષયોનો સ્વાદ પદ્ય-ત્રયીનો પરામર્શ
૨૦૪	જન્મ અને વિષયની સરખામણી
૨૦૫	સંસારમાં પ્રિયતાનો અભાવ
૨૦૬	દેવતાઓની પણ દુર્દશા
૨૦૭	સંસારને ધિક્કાર
૨૦૮	સંસારની ગડન ગતિ
૨૦૯	પંડિતની ગતિ
૨૧૦	દ્વીન્દ્રિયતાની અપ્રાપ્તિ
૨૧૧	સગપણોમાં વિચિત્ર પરિવર્તન
૨૧૨	સંબંધોનો વિપર્યાસ
૨૧૩	પ્રસ્તુતનું વિવરણ
૨૧૪	સમગ્ર ભવો અને દેહોનું ધારણુ
૨૧૫	સંગીત અને વિકાપ
૨૧૬	અજ્ઞાનથી મહાવિડંબના
૨૧૭	સંસારમાં પરિશ્રમણુ
૨૧૮	સંસાર-સમુદ્રનું દુસ્તરણુ
૨૧૯	સંસારને વિષે ઉદાસીનતા અને ધર્મ ઉપર રાગ
૨૨૦	ચાર ગતિમાં રખડપટ્ટી

પદ્યાંક	વિષય
૨૨૧	ચતુર્ગતિનાં કળાની રૂપરેખા
૨૨૨-૨૨૩	નિગોદને વિષે અસદ્ય વેદના
૨૨૪	વનસ્પતિકાયમાં અનંત કાળ સુધી રખડપટ્ટી
૨૨૫	વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્તિ
૨૨૬	પંચેન્દ્રિય તિર્યચનાં દુઃખો
૨૨૭	પ્રસ્તુતનું વિવરણુ
૨૨૮	પાપીની દુર્ગતિ
૨૨૯	હિંસાનો પરિત્યાગ
૨૩૦	નારીના ગર્ભમાં ઉત્પત્તિ
૨૩૧	ગર્ભમાં વેદના રોમ-દૂધોની સંખ્યા
૨૩૨	બાર વધનો ગર્ભવાસ ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અને કાય-સ્થિતિ (તિર્યચોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ)
૨૩૩	જન્મ-સમયની પીડા અને જનનીની દશા
૨૩૪	મનુષ્ય-ભવમાં દુઃખો
૨૩૫	દેવ-ગતિમાં દુઃખો
૨૩૬	પ્રસ્તુતનું સ્પષ્ટીકરણુ
૨૩૭	દિવ્યાંગનાનું અપહરણુ કૃષ્ણરાજનું સ્વરૂપ
૨૩૮	ધન્દ્રને હાથે માર
૨૩૯	અવન-સમયનું દુઃખ
૨૪૦	દેવોને પણ સુખના ફાંફાં
૨૪૧	મોક્ષ માટે પ્રયાસ
૨૪૨	સંસાર-ભાવનાની શીખામણુ

પદ્યાંક	વિષય
૨૪૩	એકત્વ-ભાવના
૨૪૪	દુઃખમાં ભાગીદારનો અભાવ
૨૪૫	ધર્મનું જ સાહચર્ય ભાવાર્થનું સંતુલન
૨૪૬	પરલોકમાં એકાકી ગમન પદનો નિષ્કર્ષ
૨૪૭	દુઃખ ભોગવવામાં એકાકીપણું
૨૪૮	દેહનો પણ અનિત્ય સંબંધ
૨૪૯	સંસારરૂપ અરણ્યમાં જીવની દશા
૨૫૦	જીવનના ગમન અને આગમનની અવસ્થા
૨૫૧	મરણ વખતે જીવને કુટુંબાદિનો વિયોગ
૨૫૨	એકત્વ-ભાવનાનો સાર હાવ ભાવ
૨૫૩	અન્યત્વ-ભાવના
૨૫૪	મરણ સમયે સગાઓનું અનનુગમન
૨૫૫	દેહ અને જીવની જુદાઈ
૨૫૬	અન્યત્વ-ભાવનાવાળાને શોકનો અભાવ
૨૫૭	સંસારમાં સ્વ અને પરના ભેદની અસંગતિ
૨૫૮	મરણ-સમયની મુસાફરી
૨૫૯	કર્તા અને ભોક્તાની એકતા (વિસર્ગ-રૂઢિ)
૨૬૦	અન્યત્વ ભાવનાથી લાભ
૨૬૧	અશુચિ-ભાવના

પદ્યાંક	વિષય
૨૬૨	દેહની મલિનતા પુરુષાદિનાં દ્વારોની સંખ્યા
૨૬૩-૨૬૪	મળને વહન કરનારાં અગ્નિ દ્વારો મનુષ્યના દેહનું સ્વરૂપ (સાત ધાતુઓ, વિવિધ માપ)
૨૬૫	દેહની અપવિત્રતા
૨૬૬	અપવિત્ર દેહથી ધર્મનું આરાધન
૨૬૭	અશુચિ-ભાવનાનો ઉપદેશ
૨૬૮	આત્મવ ભાવના
૨૬૯	આત્મવતું શોકાણ
૨૭૦-૨૭૧	૪૨ આત્મવોનો પરિત્યાગ કાચિકાદિ ૨૫ ક્રિયાઓ
૨૭૨-૨૭૩	પુણ્યનું ઉપાર્જન ૪૨ શુભ કર્મોનો બંધ
૨૭૪	૮૨ પ્રકારનાં અશુભ કર્મોનો બંધ
૨૭૫	આત્મવ ભાવનાનું ફળ
૨૭૬	સંવર-ભાવના
૨૭૭	સંવરના બે પ્રકારોની યથાચોગ્ય સંભાવના અયોગિ-કેવલી
૨૭૮	સંવરની દ્વિવિધતા
૨૭૯	દ્રવ્ય-સંવરનું લક્ષણ
૨૮૦	ભાવ-સંવરનું લક્ષણ
૨૮૧	સંવરના સમ્યક્ સેવનથી સિદ્ધિ સંવરના ૫૭ પ્રકારો
૨૮૨	સંવર-ભાવનાથી બોધ
૨૮૩	નિર્જરા-ભાવના

પાઠાંક	વિષય
૨૮૪	સકામ નિર્જરાનો ગુણ
૨૮૫	નિર્જરાના સાહુચર્યથી મુક્તિ
૨૮૬	વિઘ્નોનો વિનાશ
૨૮૭	સકામ નિર્જરાનું લક્ષણ
૨૮૮	અકામ નિર્જરાનું લક્ષણ અને તેનું ફળ
૨૮૯	નિર્જરા-ભાવનાની અસર
૨૯૦	લોક-ભાવના જંબૂદ્વીપ વગેરેની રચના ઇત્યાદિ
૨૯૧	ધાતકી દ્વીપ વગેરે
૨૯૨	દ્વીપ, સમુદ્ર અને વિમાનોની સંખ્યા
૨૯૩	ભુવનો, નરકાલયો અને જ્યો- તિષ્કનાં વિમાનોની સંખ્યા
૨૯૪	લોકના સર્વ પ્રદેશોમાં જીવનાં જન્મ-મરણો
૨૯૫	સંસારના સંહાર સાર સલાહ
૨૯૬	લોક-ભાવનાની ભક્ષામણ
૨૯૭	ઐશિ-ભાવના સમ્યગ્દર્શનનું મહત્વ (વીરસેન અને સૂરસેનની કથા)
૨૯૮	સમ્યક્ત્વનું નિરંતર ભજન
૨૯૯	નરક અને તિર્યચ ગતિમાં સમ્યક્- ત્વનાં ફાંફાં
૩૦૦	અનાર્ય-દેશોમાં ધર્મનો દુઃસં- ભવ
૩૦૧	આર્ય-દેશમાં પણ કેટલાકને સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્તિ

પાઠાંક	વિષય
	દેશ, કર્મ-ભૂમિ વગેરેનું દિગ્- દર્શન (દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ.)
(૨૫૥ આર્ય-દેશ અને તેની રાજધાનીઓ) ૫૬ અંતરદ્વીપો	
૩૦૨	અકર્મભૂમિ અને અંતરદ્વીપમાં સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા
૩૦૩	કુધર્મીને સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ
૩૦૪	ઉન્માગીઓમાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ
૩૦૫	અત્યંત વિષયાસક્તને વિષે સમ્યક્ત્વનો અભાવ
૩૦૬	પાપીઓ માટે સમ્યક્ત્વનો અ- સંભવ
૩૦૭	અહંકારાદિથી દૂષિતને સમ્યક્- ત્વના સાંસા
૩૦૮	હહહહતા દ્રેષીમાં ધર્મનો અ- ભાવ
૩૦૯-૩૧૦	અપેય અને અભક્ષ્યમાં લદ્દ બનેલાઓમાં સમ્યક્ત્વનો દુઃસંભવ
૩૧૧	સમ્યક્ત્વ માટે નાલાયક જીવો
૩૧૨	અજ્ઞાનથી દુર્દશા
૩૧૩-૩૧૪	ધર્મ માટે સ્થાન
૩૧૫	લૌકિક અને લોકાત્તર ધર્મમાં અંતર

પદ્યાંક	વિષય
૩૧૬	સમાન જાતિમાં અંતર
૩૧૭	ધર્મ-અધર્મમાં તપાવત ભાવાર્થની સંતુલના
૩૧૮	છેતરાયેલાને અક્રમોસ
૩૧૯	સુપરીક્ષકને છેતરપંડીથી નિ- ર્ભયતા સુવર્ણની પેઠે શાસ્ત્રની પરીક્ષા
૩૨૦	પરમાર્થના ગ્રાહકોની અલ્પ સંખ્યા
૩૨૧	ધર્મની પરીક્ષા કરવા માટેની લાયકાત ૭૨ કળાઓ
૩૨૨	સમ્યક્ત્વશાળીઓનું સૌભાગ્ય સમ્યક્ત્વને રત્નની ઉપમા
૩૨૩	વીતરાગ-ધર્મની અપ્રાપ્તિ
૩૨૪	સંસારમાં રચ્ચળતા જીવને વિષે ધર્મનો પ્રાગભાવ
૩૨૫	ધર્મ-રત્નનું સંરક્ષણ
૩૨૬	બોધિ-ભાવનાનું ક્ષણ
૩૨૭-૩૨૮	પરમેશ્વરની પિછાન ૧૮ દ્વષણો
૩૨૯-૩૩૦	ભવ-સ્થિતિના પરિપાક વિના પરમેશ્વરની અપ્રાપ્તિ
૩૩૧	પરમેશ્વરની પરિચર્યા
૩૩૨	સદુપાસનાનું મહાક્ષણ
૩૩૩	મુક્તિનો રાજમાર્ગ
૩૩૪	મુક્તિ માટે પિણ્ડસ્થાદિ ધ્યાનો ધ્યાતાનું સ્વરૂપ

પદ્યાંક	વિષય
૩૩૫	ધ્યાનના ચાર પ્રકારો
૩૩૬	પિણ્ડસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ પિણ્ડસ્થ-ધ્યેયના પાંચ પ્રકારો- પાર્થિવી, આગ્નેયી, વાયવી, વા- રુણી અને તત્ત્વજ્ઞ ધારણા
૩૩૭	પદસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ પવસ્થ-ધ્યાનનું સ્વરૂપ
૩૩૮	રૂપસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ રૂપસ્થ-ધ્યાનનું સ્વરૂપ પ્રાતિહાર્યોનું દિગ્દર્શન સમવસરણનું સ્વરૂપ
૩૩૯	રૂપાતીત-ધ્યાનનું લક્ષણ
૩૪૦	ધ્યાતાની ધ્યેયરૂપતા
—♦—	
	પંચમ ગુરુછક-ધર્મચર્યા
૧	અંતરાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સાધન
૨	આત્માની પરમાત્મતા
૩	ધાતિ-કર્મના ક્ષયથી સર્વજ્ઞતા
૪	અધાતિ-કર્મના નાશથી પૂર્ણ પરમાત્મપણું
૫	તીર્થંકર-નામ-કર્મનો વિપાક તીર્થંકરની દેશના દેશનાની સફલતા દેશના આપવાનું કારણ દેશનાનું રહસ્ય
૬	સમ્યક્ત્વનું સ્થાન (યોગશાસ્ત્ર અને તત્ત્વાર્થમાંના સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણોનો સમન્વય) સમ્યક્ત્વનું દિગ્દર્શન ધર્મના પ્રકારો

પદ્યાંક	વિષય
૭	સમ્યક્ત્વ વિનાનાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની નિષ્પ્રગતા
૮	સમ્યક્ત્વ વિનાના ધર્મની નિઃસારતા પ્રસ્તુતનું પુષ્ટિકરણ
૯	સમ્યક્ત્વ પૂર્વકનાં વ્રતોથી મોક્ષ
૧૦	શ્રાવકનાં બાર વ્રતો શ્રાદ્ધ-વ્રતોનું પ્રદાન શ્રાવકનો અર્થ
૧૧	શ્રાદ્ધ-વ્રતોનો ઉપક્રમ
૧૨-૧૩	સ્થૂલ પરિચ્છેદનો ત્યાગ ઇત્યાદિ વ્રતો
૧૪	દશમા અને અગ્યારમા વ્રતો 'આદિ' શબ્દનો હેતુ
૧૫	વ્રતધારીઓની ગતિ
૧૬	સમ્યક્ત્વ વિના જન્મની નિરર્થકતા
૧૭	નવ તત્ત્વોનો નિર્દેશ ક્રમનો ઉપન્યાસ
૧૮	સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ સ્યાદ્રાદનો વિચાર નયોનો ઊદ્ઘાપોહ નયોનું નિરૂપણ નય-વાદનું સ્વરૂપ નય-દેશનાની પૃથક્તા અને વિશિષ્ટતા નિર્લેપ
૧૯	સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું સાધન માયતુષ મુનિવરનો વૃત્તાન્ત

પદ્યાંક	વિષય
૨૦	સમ્યક્ત્વનું અસ્તિત્વ બાણુવાનો ઉપાય
૨૧	સમ્યક્ત્વનાં લિંગોનો પ્રસ્તાવ
૨૨	લિંગોની સંખ્યા શમાદિ લિંગોમાં શુશ્રૂષા વગેરેનો અંતર્ભાવ શમાદિનો ક્રમ
૨૩	લિંગ કહેવાનું કારણ લિંગનું તાત્પર્ય
૨૪	પ્રશમનું સ્વરૂપ કેના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ બાણુવું?
૨૫	અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને શમ માનવાથી ઉદ્ભવતા દોષો સમાસનો વિગ્રહ પદ્યનું તાત્પર્ય
૨૬	વ્યવહારથી પણ વ્યાધાત તાત્પર્યનો પરિસ્ફેટ—શ્રેણિક નૃપતિનું ઉદાહરણ
૨૭	અનંતાનુબંધીની ઇતર કષાયોથી વિશેષતાનો અભાવ અનંતાનુ કષાયોની ઇતરથી તારવણીની હુઃશક્યતા
૨૮	અનંતાનુબંધીની કષાયોની સ્થિતિ દ્વારા પણ અવિશેષતા પ્રસ્તુતનું વિવરણ
૨૯	દ્રષણનો પ્રસંગ ભાવાર્થ

પદ્યાંક	વિષય
૩૦	અન્ય આપત્તિ દેશ-ચતિનો અર્થ
૩૧	અસદ્ગ્રહનું સ્વરૂપ પદ્યનું તાત્પર્ય
૩૨	મિથ્યાભિનિવેશનું લિંગ ગીતાર્થનું સ્વરૂપ મિથ્યાભિનિવેશને જાણવાની રીત મિથ્યાભિનિવેશથી દુર્દશા
૩૩	વાસ્તવિક શમથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન યથાર્થ શમનું સ્વરૂપ
૩૪	સંવેગનું વર્ણન
૩૫	વિષય સેવનની પ્રારંભિક અને પ્રાન્તિક દશા વિષય-જન્ય સુખ
૩૬	વિષયાતુર જીવને વિકાર
૩૭	કામાતુરનો મતિ-ભ્રમ
૩૮	અપ્રભચારીને કૃમિની ઉપમા
૩૯	વિષય-સેવનમાં સુખની પ્રાન્તિ મતિ-વિષય
૪૦	વિષય-સેવનથી પાપોનું ઉપાર્જન
૪૧	નરકાદિ ગતિમાં કષ્ટ
૪૨	વિષયોમાં વાસ્તવિક સુખનો અભાવ
૪૩	વિષયની આશાથી પણ દુર્દશા કંડરીકની કથા વિષય-વિચાર
૪૪	વિષયોના ત્યાગ માટેની તૈયારી
૪૫	મુક્તિના સુખની પરાકાષ્ઠા

પદ્યાંક	વિષય
૪૬	મુક્તિના સુખની રૂપરેખા
૪૭	વિચક્ષણોના વચનની સત્યતા મોક્ષનું સુખ (પુલિહની કથા)
૪૮	મહાવ્રતધારી સાધુઓને અભિનંદન
૪૯	સાધુનાં લક્ષણ
૫૦	સાચા સાધુનું સ્વરૂપ
૫૧	ચારિત્રની અભિલાષા (અગીતાર્થ પાસે દીક્ષા ન લેવી) તાત્પર્યનું દિગ્દર્શન
૫૨	આત્મ-નિંદા
૫૩	સંવેગાર્થીની મુશ્કેલી
૫૪	સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિની તારીફ
૫૫	મદનને પરાસ્ત કરનારાની સ્તુતિ
૫૬	કામદેવ પ્રમુખ શ્રાવકોની પ્રશંસા કામદેવની કથા
૫૭	ચારિત્રના અભિલાષી સંવેગીની ગતિ
૫૮	સંવિગ્નનાં કાર્યો શાસન-માલિન્યથી દુર્દશા
૫૯	સંવિગ્નની અભિલાષા
૬૦	દ્રવ્યનો સદુપયોગ
૬૧	સંવેગ-ક્રિયાનું ફળ
૬૨	નિર્વેદનું નિરૂપણ
૬૩	નિર્વેદીની વિચાર-શ્રેણી
૬૪	નારકનાં દુઃખો
૬૫	નારકનાં દુઃખની પરાકાષ્ઠા
૬૬	અજ્ઞાનીની રખડપટ્ટી
૬૭	મનુષ્ય-ગતિમાં દાસાઝદાસત્વ

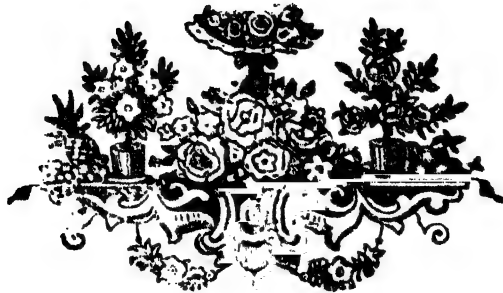
પદ્યાંક	વિષય
૬૮	મનુષ્ય-ગતિમાં શૈગાદિથી કષ્ટ
૬૯	અનિષ્ટ વસ્તુના સમાગમથી સંતાપ
૭૦	દેવગતિમાંથી એકેન્દ્રિય તરીકેના અવતારનો ચીતાર દેવોની ગતિ
૭૧	ભૂત અને ભાવિ દુઃખોનું પરિ- ચિન્તન
૭૨	દેવેન્દ્રાદિની સંપત્તિની અનિત્યતા
૭૩	નિર્વિઘ્નને સાવધ વ્યાપારથી ખેદ
૭૪	નિર્વિઘ્નના હાથે સુસાધુનું સન્માન
૭૫	નિર્વેદનું સૂચન
૭૬	અનુકંપાનો વિચાર
૭૭	મિથ્યાત્વને કેવી રીતે સન્માર્ગી બનાવવા ?
૭૮	જિનાલયના દર્શનથી સમ્યક્ત્વ
૭૯	નિષ્કલંક પ્રતિમાના પૂજનથી સ- મ્યક્ત્વ
૮૦	અલૌકિક મુદ્રાનું દર્શન
૮૧	મુદ્રાથી સુદેવ અને કુદેવનો વિવેક
૮૨-૮૪	જિનેશ્વરનું મંદિર બંધાવનારને વિષે દોષનો અભાવ જિન-ચૈત્યનું નિષ્પાદન
૮૫	પુસ્તકના લેખનની આવશ્યકતા
૮૬	સૂત્ર-લેખનનું ફળ
૮૭	ધર્મસાધક સાધનોનું સંપાદન
૮૮	સાધુને ભણાવવામાં સહાયતા
૮૯	જિન-ચૈત્ય બનાવનારની કયાબુતા

પદ્યાંક	વિષય
૯૦	શકટાદિના ઉપદેશની મનાઇ
૯૧	મંત્રાદિના કથનનો નિષેધ
૯૨	કુપાત્રને દાન આપવાનો નિષેધ પદાર્થનો પરામર્શ
૯૩	અનુકંપાનું અનુમાન અનુકંપાનું સૂચન
૯૪	આસ્તિક્યનો પ્રસ્તાવ આસ્તિક્યરૂપ લિંગનું અસ્તિત્વ આત્માની સિદ્ધિ
૯૫	વિજ્ઞાન-સાધુવાદની દૂષિતતા કૃતનાશ અને અકૃતાગમ
૯૬	સંતાનની અવાસ્તવિકતા પદાર્થનો પ્રસ્ફોટ
૯૭	સુખ-દુઃખના સંવેદનમાં હેતુતા જ્ઞાનની સુખ-દુઃખથી ભિન્નતા
૯૮	શરીરે શરીરે જીવનની પૃથક્તા પદાર્થનું વિશદીકરણ
૯૯	જીવની દેહવ્યાપકતા સંકોચ અને વિકાસ પદાર્થ
૧૦૦	ધર્માસ્તિકાયાદિની જડતા ધર્માસ્તિકાયાદિનું સ્વરૂપ
૧૦૧	પુદ્ગલોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ પુદ્ગલો એટલે શું ? જ્ઞાનાદૈતનું નિરસન
૧૦૨	પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા
૧૦૩	આશ્રવોના બે પ્રકારો
૧૦૪	શુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ

પદ્યાંક	વિષય
૧૦૫	સુશાસ્ત્રનું લક્ષણ
૧૦૬	સંવરની દ્વિવિધતા
૧૦૭	તપશ્ચર્યાથી નિર્જરા
૧૦૮	બંધના હેતુઓ
૧૦૯	અનાદિ સિદ્ધ મતનો નિરાસ
૧૧૦	પ્રકૃતિના બંધની અસંગતિ
૧૧૧	તીર્થના રક્ષણાદિ માટે પણ મુક્ત- ના આગમનનો અસંભવ
૧૧૨	મોક્ષનું સ્વરૂપ
૧૧૩	મુક્તની અવગાહના
૧૧૪	જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નાશ વિના સર્વજ્ઞતાનો અભાવ
૧૧૫	યવનાદિનાં તત્ત્વનો બહિષ્કાર
૧૧૬	જિન-પ્રરૂપણાનો અન્ય દર્શનમાં અંશતઃ સ્વીકાર
૧૧૭	આસ્તિકની જૈન શાસનને વિષે સંયોદ શ્રદ્ધા
૧૧૮	સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વની પણ પ્રરૂપણા વિષે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા
૧૧૯	આસ્તિક્યની સામ્રીતી
૧૨૦	સમ્યક્ત્વનાં સાધનો માટે પ્રસ્તાવ
૧૨૧	સમ્યક્ત્વના ૬૭ પ્રકારો ચિન્તામણિ કરતાં સમ્યક્ત્વ- રતનનું મહત્ત્વ
૧૨૦-૧૨૩	ચાર શ્રદ્ધાન પાખાંડનો અર્થ પુષ્પચૂલાનો વૃત્તાન્ત જમાલિનો વૃત્તાન્ત

પદ્યાંક	વિષય
૧૨૪	ત્રણ લિંગો
૧૨૫	ત્રિવિધ લિંગનાં ઉદાહરણો ચિલાતિયુત્રનું ચરિત્ર નન્દિષેષુનો પ્રબન્ધ
૧૨૬-૧૨૭	દશ પ્રકારનો વિનય ભુવનતિલકનું ઉદાહરણ
૧૨૮	સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ
૧૨૯	માનસિક અને વાચિક શુદ્ધિની વ્યાખ્યા
૧૩૦	કાયિક શુદ્ધિનું લક્ષણ
૧૩૧	શુદ્ધિઓનાં ઉદાહરણો જયસેનાનો વૃત્તાન્ત કલિકાચાર્યની કથા વજ્રકર્ણનો વૃત્તાન્ત
૧૩૨	પાંચ દ્રવ્યો
૧૩૩	પાંચ દ્રવ્યો પરત્વે ઉદાહરણો પ્રેમાપની કથા જિતશત્રુની કથા દુર્ગન્ધાનું ઉદાહરણ સુમતિની કથા ઋષિદત્તાની કથા
૧૩૪	આઠ પ્રભાવકો
૧૩૫-૧૩૬	પ્રભાવકોનાં નામો
૧૩૭-૧૩૮	પાંચ ભૂપણો
૧૩૯	ભૂપણ સંબંધી દૃષ્ટાંતો સુલસાનું ચરિત્ર દેવપાલની કથા ઉદાચીનું ઉદાહરણ કામિનીની કથા ત્રિવિક્રમની કથા

પાઠાંક	વિષય	પાઠાંક	વિષય
૧૪૦-૧૪૧	શમાદિ લિંગ પરત્વેનાં ઉદાહરણો	૧૪૯	સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ
	ફરગદ્દક મુનિવરની કથા	૧૫૦-૧૫૧	પ્રસ્તુતનું સ્પષ્ટીકરણ
	હરિવાહનનો પ્રબંધ	૧૫૨	સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનોનો પ્રસ્તાવ
	પદ્મશેખરનું ઉદાહરણ	૧૫૩	સમ્યક્ત્વનું દ્વિતીય સ્થાન
૧૪૨	કુત્તીર્થિકાના દેવના પૂજન-વંદનનો ત્યાગ	૧૫૪	„ ત્રીજું સ્થાન
૧૪૩	પહેલી અને બીજી યતનાનું ઉદાહરણ સંગ્રામશૂરનું દષ્ટાંત	૧૫૫	„ ચોથું સ્થાન
૧૪૪	ત્રીજી અને ચોથી યતનાનું સ્વરૂપ	૧૫૬	„ પાંચમું સ્થાન
૧૪૫	પાંચમી અને છઠી યતનાનું ઉદાહરણ સદાલપુત્રનો વૃત્તાન્ત	૧૫૭	„ છઠું સ્થાન
૧૪૬-૧૪૭	છ આકાર	૧૫૮	છઠા સ્થાનનું ઉદાહરણ
૧૪૮	છ આકારનાં ઉદાહરણો કૌશા ગણિકાનો વૃત્તાન્ત	૧૫૯	જિનેશ્વરના ઉપદેશનું ૫૭
	મુધર્મ રાજાની કથા	૧૬૦-૧૬૧	પ્રભુનું મોક્ષગમન
	અચ્ચંકારી લટાનો પ્રબંધ	૧૬૨	મુક્તિનું સુખ
	મુલસની કથા	૧૬૩	મનુષ્યાદિ સામગ્રી સફળ કરવાનો ઉપદેશ
	નમિ રાજર્ષિનું ચરિત્ર		માનવાદિક સામગ્રીની સફળતા
		૧૬૪	અંથનો પરિચય
		૧૬૫-૧૬૮	અંથકારની લઘુતા વગેરે

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૩૧	શિષ્ય	પ્રશિષ્ય
૯	૧૫	વર્ષનો	વર્ષને
૧૨	૮	પવસ્થ	પદસ્થ
૧	૧૭	ઉ શથી	ઉદ્દેશથી
૨	૧૯	કર્મપ્રકૃતિ	કર્મપ્રકૃતિ
૨	૩૫	સ્તુતિ	સ્તુતિ
૩	૨૩	શ્રી	શ્રી
૩	૩૦	આહત	આહત
૭	૩	ચક્રવર્તી	ચક્રવર્તી
૭	૧૦	પ્રચી	પ્રાચી
૭	૧૬	સમય	સમર્થ
૭	૩૫	સ્વેનો	સ્વેનો
૭	૩૫	આયુષ્ય	આયુઃ
૧૪	૪	કાપડાને	કાપડીને
૧૭	૨૪	વીજળીને	વીજળીની
૧૮	૧	સુંદરીયં	સુંદરયં
૧૯	૯	કક્ષ	લક્ષ
૨૧	૨	મો	મોઃ
૨૬	૧	લસદ્વાચા	લસદ્વાચાં
૨૮	૧૦	અધિન	અધીન
૩૧	૨૩	વ્યાગ્રપોત	વ્યાગ્રપોતં
૩૩	૧૮	કરિષ્યામદ-	કરિષ્યામ્યદ-
૩૩	૧૯	પરાકારિતમ્	પરેઃ કારિતમ્
૩૬	૭	સ્પર્થી	૦
૪૦	૨૧-૨૨	આહમો 'પંચલિંગી'	પાંચમો 'ધર્મચર્યા'
૪૧	૧૭	અર્થ કરતાં	કરતાં અર્થ
૪૬	૧૦	તેલનું	તલનું
૪૬	૨૨	શારદા	શારદ
૪૬	૨૮	મૃગ્યે	મુગ્યે
૪૬	૨૯	ચક્ષુમધ્યે	ચક્ષુમધ્યે
૪૯	૫	વર્ગ	વર્ગ
૪૯	૨૩	ખનાવેલી	આટાની ખનાવેલું લોઢાનું યંત્ર
		ગોળી	

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૦	૯	ક્રુ ક્રુ ક્રુ ક્રુ	૦
૫૩	૩૦	અળથી શોભનારી	અળને શોખનારી
૫૪	૧૦	જાણાં	જીણાં
૫૪	૧૩	તીર્થકાર-	તીર્થકારા-
૫૪	૧૪	તત્તદ્ગુણસુરન્ધ્રૈરપિ	તત્તદ્ગુણૈઃ સુરેન્ધ્રૈરપિ
૫૪	૧૬	નિરાંતશયં	નિરતિશયં
૫૮	૨૦	ક્ષમાયાં	ક્ષમયા
૫૯	૧૩	સુરત્વે સત્યપિ દુઃખી દેવત્વે દુઃખી સત્યપિ	
૫૯	૧૫	તસ્લાન	તસ્લીન
૬૧	૧૦	મારા	તારા
૬૨	૫	ના	નો
૬૩	૭	નિષ્પક્ષે	નિષ્પક્ષ
૬૩	૧૯	પાતં	પીતં
૬૪	૧૫	દ્રેપને	દ્રેપને
૬૫	૨૦	દુર્ધિકલ્પનિકરૈઃ	દુર્ધિકલ્પનિકરૈઃ
૭૬	૧૪	નીરજા	નોરજા
૬૯	૧૨	નાહ	નહિ
૬૯	૨૪	તદુલ્લવૈચારિક	તદુલ્લવૈચારિક
૭૦	૧	શિક્ષાદ્ભૂતં	શિક્ષોદ્ભૂતં
૭૦	૨૧	રસશૂન્યો	રસશૂન્યં
૭૦	૨૫	ફિર	ફિરે
૭૮	૧૦	ત્વં	હા
૮૩	૮	ત્વમત્રેતો	ત્વમત્રેતો
૮૬	૨૦	અધર્મ	અધર્મે
૮૯	૯	દ્રેપ	દ્રેપ
૯૪	૧	ભવાના	ભવાના
૯૮	૧૯	ઉપદેશની	ઉપદેશની
૧૦૩	૧	જોધને	જોધને
૧૦૪	૨૮	ચૂણિ	ચૂણિ
૧૦૬	૧૧	તેણે ડસ્યો	તેને ડસ્યો
૧૧૪	૨૯	ખી	હૂખી
૧૧૮	૨૬	જંધ્યો	જંધ્યો
૧૧૯	૧૫	તેવ	તેવા
૧૨૦	૧૧	ગયાં	ગયા
૧૨૭	૫	સભવે	સંભવે

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२७	१७	पे तानुं	पोतानुं
१३०	१०	उपदेशेऽनुं	उपदेशेऽनुं
१३२	२	समान	सामान्य
१३२	२७	छुं	छे
१३६	६	छे	छे
१४०	४	(निनेश्वरती)	०
१४३	१६	न सायक	नालायक
१४४	१४	सर्वे दुःखः	सर्वदुःखः
१४६	८	नृपतिनो	पर्वतनो
१४७	२६	येनोग्रतपस्तपम-	येनोग्रतपस्तपम-
		पराधं	पराधं
१४७	२६	निजरूपकस्य	निजरूपस्य
१५०	११	शेडाण्णी	शेडाण्णी
१५०	२३	रागन्	रागन्
१५०	२७	रगन्ने	रागन्ने
१५१	५	प्रेमभी	प्रेमथी
१५१	१५	धेर	धेर
१५४	३	संधाय	संधाय
१५४	५	वराधर्म	वराधर्म
१५४	१२	रान	रान
१५७	२	दरिद्र	दरिद्र
१५७	१०	सारांश	सारांश
१६१	१०	आल्लोने	आल्लोने
१६३	२३	कुपात्र	कुपात्रो
१६४	३	दंसता	उसता
१६७	२६	पात्रं	पात्रे
१७०	१	संन्यासी	सुसाधु
१७१	१४	सुपरिसुद्धा	सुपरिसुद्धा
१७१	२४	यवं	इति
१७२	२२	शीयण	शीयण
१७४	२	लं	बलं
१७४	६	अल्लयय	अल्लयय
१७४	१०	नारक	नारक
१७४	१८	कहेतुं शक्य नथी	यद्य शक्यती नथी
१७४	२६	नारकोऽपि	नारकोऽपि

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૪	૩૪	આ વાતને કોણ સ્વીકારે?	પરંપરાથી આ વાત સ્વીકારાય.
૧૭૫	૧૩	લોકવૃદ્ધ્યા	લોકવૃદ્ધ્યા
૧૭૭	૨૧	જંખૂ	જંખૂ
૧૭૯	૨૦	જં કુમારને	જંખૂ કુમારને
૧૮૦	૧૭	કરતા	કરાતા
૧૮૧	૬	ત્રણી	ત્રણી
૧૮૧	૩૧	ગાય	ગાયો
૧૮૬	૧૯	મળનું	મળતું
૧૮૬	૩૨	સિયાળમાં	સિયાળામાં
૧૮૭	૩	અભિગ્રહ	અભિગ્રહ
૧૮૭	૧૧	એકલે	એટલે
૧૮૭	૧૧	સરિવયે	સરિવયે
૧૮૭	૨૭	દીધું	દીધી
૧૮૯	૧૫	દુર્મ્ય	દુર્મ્ય
૧૮૯	૨૧	વઢમી	વઢમી
૧૯૦	૪	લોકોત્તર:	લોકોત્તર:
૧૯૧	૬	શીકળ	શીલ
૧૯૧	૭	બાકી જેણે કુશીલ	કુશીલ તો
		સેવ્યું છે તેણે	રહ્યું જ છે
૧૯૧	૮	અવતરવું પડ્યું છે	
૧૯૧	૧૨	ભોજન કર્યા છતાં	ભોગ ભોગવ્યા છતાં
૧૯૧	૧૩	મંતોષ થતો નથી.	તને મંતોષ થયો નથી.
૧૯૧	૨૦	માય	માયા
૧૯૩	૨૩	મુનિનોડપિ	મુનેરપિ
૧૯૪	૧૪	લગવાન	૦
૧૯૬	૧૫	વર્જનાદય	વર્જનાદય
૧૯૭	૨૩	અર્જુન	અર્જુન
૧૯૯	૪	પાડીસ	પારીશ
૨૦૦	૪	ઓછામાં ઓછું	ઓછામાં ઓછી
૨૦૨	૧૯	નિષ્કોષમાલેપનાદ	નિષ્કોષમાલેપના
૨૦૩	૨૨	તલનાં છોતરાંને	બોળને
૨૦૩	૨૨	અર્ક અને	અર્કના
૨૦૪	૮	દિ	દિ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૬	૧૩	ઉપલેક	ઉપલક
૨૦૭	૨૫	આશ્રય	આશ્રય
૨૦૯	૧	કાર્યોત્સર્ગ	કાર્યોત્સર્ગ
૨૧૧	૨	શ્રીરસાસ્વાદી	શ્રીરસાસ્વાદી
૨૧૧	૧૦	પ્રકારના	પ્રકારનો
૨૧૧	૨૧	સૂરણકા:	સૂરણકા:
૨૧૨	૪	છોતરા રોપવા	છોતરાં રોપવાં
૨૧૨	૨૭	આસાક્ત	આસક્તિ
૨૧૩	૮	દેહોદ્મૂ	દેહોદ્મૂતં
૨૧૬	૧૮	દુપેક્ષતે	દુપેક્ષતે
૨૧૬	૨૧	ઉપેક્ષા	અપેક્ષા
૨૧૭	૮	રહેલા	રહીને
૨૨૮	૧૯	ઔપાધ	ઔપધિ
૨૩૦	૨૪	પા ણેવ	પાત્રેણેવ
૨૩૩	૧૪	સંસારેઽન્તે	સંસારેઽનન્તે
૨૩૩	૧૯	હુસો	બહુસો
૨૩૩	૨૦	ય	ન
૨૩૪	૪	સુરો પશ્ય અનન્ત	શુવો અનન્ત
		વાર	વાર સુરો છે
૨૩૫	૧૧	સંબંધેનો	સંબંધાનો
૨૩૬	૧	ગીતં સમિચેણ ત્વયા	ગીતં ચ પ્રિયયા
			સહ
૨૩૬	૧૭	પરિભ્રણ	પરિભ્રમણ
૨૩૭	૧૦	કેમ	કામ
૨૩૮	૧	વે ના	વેદના
૨૪૦	૪	દામ	ડામ
૨૪૦	૮	નેવાણું	નવાણું
૨૪૬	૮	વિશ્રામમન્દિરે	વિશ્રામસ્થલે
૨૪૬	૧૧	મન્દિરમાં	સ્થાનમાં
૨૫૦	૬	ભેક્તા	ભોક્તા
૨૫૧	૧૫	સુમલમ્	નિત્યશઃ
૨૫૩	૧૪	નિર્મલતા	નિર્મલતાં
૨૫૫	૨૦	સર્વેષુ	સર્વેષુ
૨૫૫	૨૩	પાન્તુચન્તિ	પ્રાન્તુચન્તિ

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫૬	૨૭	ત્રણ અવાંતર બેદો ધ્યાનમાં લીધા નથી	ત્રણ અવાંતર બેદો- માંથી એક મિથ્યા- ત્વનો બેદ લઈ બીજા બે અવાંતર બેદો ધ્યાનમાં લીધા નથી.
૨૫૮	૧૫	વરના	સંવરના
૨૬૦	૫	સર્વતો	સર્વતો
૨૬૧	૧૫	ભાવન	ભાવના
૨૬૪	૧૧	અધોક્ષાકે	અધોક્ષોકે
૨૬૫	૯	શ્રણિ	શ્રેણિ
૨૬૫	૧૩	બોધ	બોધિ
૨૬૬	૩	તીર્થ ૨	તીર્થકર
૨૬૬	૧૮	વસ્તવિક	વાસ્તવિક
૨૬૬	૩૦	પરિત્યજ્ઞપિ	પરિત્યજ્ઞપિ
૨૬૭	૩૦	તદ્ભાવાડપિ	તદ્ભાવોડપિ
૨૬૮	૧૫	બોધવિહીન	બોધિવિહીન
૨૬૮	૧૬	બોધિબીજ	બોધિબાજ
૨૬૯	૧૫	કર્મભૂમિ	કર્મભૂમિ
૨૭૦	૧.	બૂ'દ્વીપમાં	'જં'બૂ'દ્વીપમાં
૨૭૦	૨	હોવાથી	હોવાથી
૨૭૨	૩	અર્થાત	અર્થાત્
૨૭૨	૧૦	શાસ્ત્રોથી	શાસ્ત્રોથી
૨૭૫	૧૬	પડિત	પંડિત
૨૭૫	૧૩	યવં ચ	યવં ચે
૨૭૭	૧૦	ધર્મ	ધર્મ
૨૭૭	૨૧	અવિદ્યમાન	વિદ્યમાન
૨૭૮	૧૮	સુંદર	સિદ્ધ થતા
૨૮૩	૧૪	મયેચિત્તે	મયેચિત્તે
૨૮૭	૬	ભયથી	ભયથી
૨૮૮	૨૭	મયન્તિ.	મયન્તિ
૨૯૩	૨૦	શ્વર	જિનેશ્વર
૨૯૪	૭	દિગત	દિગંત
૨૯૬	૧૩	કહું છું	કહું છું
૨૯૭	૨૫	વિદ્યોત્સવ	વિદ્યાવત્

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૩	૧૬	છ	છટું
૩૧૧	૧૮	રૂપને	સ્વરૂપને
૩૧૩	૧૪	લિઙ્ગિન્યેવેતરત	લિઙ્ગિનિ નેતરત
૩૧૩	૧૭	યત	યત
૩૧૩	૧૭	આ મતને મળતા નથી મતને મળતા જ છે	
૩૧૫	૧૮	તત્ત્વદર્થ	તત્ત્વાર્થ
૩૧૬	૧૮	આડી	અહીં
૩૧૬	૧૧	પ્રાદુભાવ	પ્રાદુર્ભાવ
૩૧૬	૧૫	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ
૩૧૭	૬	નહિ તો	એમ માનવાથી
૩૧૭	૧૪	ઉ મ	ઉપશમ
૩૧૭	૧૫	સથે	સાથે
૩૧૭	૧૫	...	કપાય
૩૧૭	૧૧	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ
૩૧૮	૭	અવરદ્ધિ	અવરદ્ધેષિ
૩૧૮	૧૨	પઢિવાઈતિ	પઢિવાયંતિ
૩૧૯	૩	વ	શ્રવ
૩૧૯	૮	તાત્પર્ય	તાત્પર્ય
૩૧૯	૨૩	ચતુર્વિંશતિ	ચતુર્વિંશતિ
૩૨૦	૧૧	દયવાળી	ઉદયવાળી
૩૨૦	૨૩	॥૬॥	॥૨૬॥
૩૨૧	૨૭	સુંદરીના	સુંદરીનો
૩૨૧	૮	લિંગ	લિંગ
૩૨૪	૨૦	પ્રત્યાદિથી	પ્રત્યાદિથી
૩૨૪	૨૨	અનન્તા અધીનો	અનન્તાનુબંધીનો
૩૨૭	૨૪	વર્જ્ય	વર્જ
૩૨૮	૧૧	વરતિ	વિરતિ
૩૩૬	૩	ઉઠમઢફળને	ઉઠમઢફળેને
૩૩૯	૨૨	અવસેસેદિ	અવસેસેદિ
૩૩૯	૨૨	સુબિદિપદિ	સુબિદિપદિ
૩૪૦	૫	ધોડી	ધોડી
૩૪૧	૧૭	પ્રવળ્યા	ભાવ પ્રવળ્યા
૩૪૨	૧૮	શસ્ત્ર	સસ્ત્ર
૩૪૪	૧૭	વિપાકનું	વિપાકનું

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૪	૧૮	કારણે	કારણ
૩૪૯	૬	સ્વરૂપ	સ્વરૂપ
૩૫૦	૧૨	સ્વસ્કાદૃશ	સ્વસ્કાદૃશ
૩૫૨	૧૩	જિતશત્રુ	જિતશત્રુ
૩૫૮	૯	શ્લેષ	શ્લેષ
૩૫૯	૧૦	યારે	સારે
૩૬૨	૮	ભુની	પ્રભુની
૩૬૩	૧૧	જોડે	જોડે
૩૭૮	૪	તેના	તેનો
૩૮૦	૧૫	પોત	પોતે
૩૮૩	૧૬	માને	માનો
૩૮૬	૭	અપારમાર્થિક	અપરમાર્થિક
૩૮૭	૨૫	જ્ઞાનાદૃતવાદી	જ્ઞાનાદૃતવાદી
૩૮૮	૨૨	અવસ્થા	અવસ્થા
૩૯૦	૧૨	સિદ્ધ	સિદ્ધિ
૩૯૩	૧૧	પ્રવૃત્તિઓ	પ્રવૃત્તિઓ
૩૯૮	૭	યુક્ત અસ્તિકતાનો યુક્તમાં આસ્તિકતા પ્રસિદ્ધ કરે છે. પ્રસિદ્ધ થાય છે.	
૪૦૨	૬	શ્રુત-જ્ઞાનથી	શ્રુત-જ્ઞાનથી
૪૦૯	૨૭	છિદ્રવાળું	છિદ્રવાળું
૪૧૮	૩૦	દય	હૃદય
૪૨૫	૧	અલંકૃત	અલંકૃત
૪૩૧	૧૫	અખંડ	અખંડ
૪૩૫	૪	પોતાના ડાબા	પોતાની ડાબી
૪૪૦	૨૩	બંનેએ	બંનેએ
૪૪૧	૨૦	કુંભી	કુંભ
૪૪૫	૧૨	તો	૦
૪૪૭	૨૯	મસ્તકસ્થાયિતં મસ્તકસ્થાયિનં	
૪૫૧	૧૮	પ્રાણિપાત	પ્રણિપાત
૪૬૯	૧૫	કરાતિ	કરોતિ

મહામહાશય મહાત્મ જીનાનાયે શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયકમલમૂરીશ્વરજીના
આસનમયારક પદ્મજનન વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ —

“શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા” ૧૦૮ શ્રીમદ્ ૧૦૦૮ શ્રીમદ્

Acharya Shrimad Vijaya Labdhi Sooresvarji Maharaj.

આચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયકમલમૂરીશ્વરજી મહારાજ.

જન્મ વિક્રમ સં.-૧૯૩૯. બાલશાસન (ગુજરાત).

નૈનરત્ન વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિપદ-૧૯૭૧, દેડર (મહાકાઠા).

દીક્ષા વિક્રમ સં.-૧૯૫૯. વોઠ (ગુજરાત).

ગણી પંચાસ, આચાર્યપદ-૧૯૮૧, છાળી (ગુજરાત).

નમઃ સ્યાદ્વાદિને ।

સ મરસક-શ્રીમદ્વિજયકમલસૂત્રાદિપદ્ધત-વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ-

શ્રીવિજયલલિધસૂરિવિરચિતા

॥ વૈરાગ્યરસમંજરી ॥

(' અનુષ્ટુપ્ ' છન્દસા નિબદ્ધા)

પ્રથમ ગુચ્છક-મનઃપ્રબોધ

પ્રણિપત્ય પરમં જ્યોતિ-દેવીં સ સ્વતાં સ્વગુરુંશ્ચ મુદા ।

શ્રી'વિજયલલિધ'સૂરિ-પ્રણીતાં 'મંજરી' વિવૃણે મન્દઃ ॥ ૧ ॥

-આર્યાગીતિ

શ્રી'વાસુપૂજ્ય'માનમ્ય, 'બુહારી' નગરીસ્થિતમ્ ।

ક્રિયતે સ્વાત્મબોધાય, 'વૈરાગ્યરસમંજરી' ॥ ૧ ॥

મંગલાચરણ અને વિષયનિર્દેશ—

શ્લોકાર્થ—“ 'બુહારી' નગરીમાં રહેલા અને (જ્ઞાનાદિ અંતરંગ) લક્ષ્મીથી યુક્ત એવા વાસુપૂજ્ય(ની પ્રતિમા)ને પ્રણામ કરી, પોતાના અથવા ભવ્ય આત્માના બોધને માટે વૈરાગ્યરસમંજરી(ની શ્રીવિજયલલિધસૂરિ દ્વારા રચના) કરાય છે.—” ૧

મંગલાચરણનો હેતુ—

સ્પષ્ટીકરણ—શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવાના ઉદ્દેશથી, 'નિર્વિઘ્ને અન્ય પૂર્ણ રચી શકાય તેવા ઇરાદાથી કે અન્ય કોઈ હેતુપૂર્વક પ્રાયઃ દરેક અન્યકાર અન્યના પ્રારંભમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ કરે છે. આ વૈરાગ્યરસમંજરીના કર્તા વ્યાખ્યાન-વાચસ્પતિ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયલલિધસૂરિએ પણ આ પ્રણાલિકાનો સ્વીકાર કર્યો છે એમ તેમણે જૈનોના ૨બારમા તીર્થંકર શ્રીવાસુપૂજ્યને

૧ આમ છતાં પણ કાઠમ્બરી તેમજ તેની ટીકા ઇત્યાદિ અન્યો અપૂર્ણ રહી ગયેલા નજરે પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વિધનું બળ મંગલાચરણ કરતાં વધારે હોવું જોઈએ એમ સૂચનાય છે.

૨ જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણે કાલ-ચક્રના પાડવામાં આવેલા ઉત્તરર્ધિણી અને અવસર્ધિણીરૂપ વિભાગો પૈકી પ્રત્યેક દરમ્યાન આ 'ભારતવર્ષ' વગેરે ક્ષેત્રમાં ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરો ઉદ્ભવે છે. આ બ્રહ્મિઓ કોઈ અનાદિસિદ્ધ ઇશ્વરના અવતારરૂપ નથી, પરંતુ તે સર્વે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ભોગવે છે.

આ અવસર્ધિણીમાં 'ભસ્ત્રક્ષેત્ર'માં (૧) અક્ષય, (૨) અજિત, (૩) સંભવ, (૪) અભિનંદન, (૫) સુમતિ, (૬) પદ્મપ્રભ, (૭) સુપાર્થ, (૮) ચન્દ્રપ્રભ, (૯) સુવિધિ,

કરેલા નમસ્કાર ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

આથી મંગલાચરણના પાઠવામાં આવતા (૧) નમસ્કાર, (૨) આશીર્વાદ અને (૩) વસ્તુસંકીર્તનરૂપ ત્રણ પ્રકારો પૈકી આ પ્રથમ છે એમ સમજાય છે. શ્રીવાસુપૂજ્યને નમસ્કાર કરવાનું કારણ—

સામાન્ય રીતે જૈન ગ્રંથકારો આસન્ન ઉપકારી ચરમ (ચોવીસમા) તીર્થંકર શ્રમણ લગવાનું મહાવીરને વન્દન કરવા પૂર્વક કે આદ્ય તીર્થંકર નાભિ-નન્દન ૧શ્રીઋષભદેવને પ્રણામ કરી ગ્રંથની શરૂઆત કરે છે. કેટલાક ગ્રંથકારો સોળમા તીર્થંકર ૩શ્રીશાન્તિનાથને, બાવીસમા તીર્થંકર ૪શ્રી-નેમિનાથને કે તેવીસમા તીર્થંકર ૫શ્રીપાર્શ્વનાથને અથવા તેા આ ૧૫ાંચે લોક-પ્રિય તીર્થંકરોને પ્રણિપાત કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કરે છે. આ વિવિધ પ્રકારો

(૧૦) શીતલ, (૧૧) શ્રેયાંસ, (૧૨) વાસુપૂજ્ય, (૧૩) વિમલ, (૧૪) અનંત, (૧૫) ધર્મ, (૧૬) શાન્તિ, (૧૭) કુંથુ, (૧૮) અર, (૧૯) મદ્ધિ, (૨૦) મુનિસુવ્રત, (૨૧) નમિ, (૨૨) નેમિ, (૨૩) પાર્શ્વ અને (૨૪) વીર એમ ચોવીસ તીર્થંકરો થયા છે.

૧ જુઓ યાકિનીમહત્તરાસુત શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત પદ્મશૈલસમુચ્ચય તથા તેની શ્રીગુણરત્નસંસ્કૃત તર્કરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિ, સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુન્દરસંસ્કૃત ત્રૈવિધગોષ્ઠી, ઉપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિકૃત વિચારરત્નાકર ઇત્યાદિ.

૨ જુઓ શ્રીસોમમણ્ડનસંસ્કૃત યુગાદિદેશના.

૩ જુઓ મહોપાધ્યાય શ્રીભાનુચન્દ્રગણિકૃત શ્રીભાનુચન્દ્રનામમાલા.

૪ જુઓ શ્રીશિવશર્મસંસ્કૃત કમ્ભપયડી (કમ્ભપ્રકૃતિ)ની શ્રીમલયગિરિસંસ્કૃત ટીકાનો પ્રારંભિક શ્લોક.

૫ જુઓ શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસંસ્કૃત સિન્દૂરપ્રકર, શ્રીજ્ઞાનવિમલસંસ્કૃત શ્રીપાલચરિત્રનું આદ્ય પદ્ય, શ્રીવિષ્ણુધવિમલસંસ્કૃત સમ્યક્ત્વપરીક્ષા અને ઉપદેશ-શતકનો પ્રારંભ તથા મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિકૃત લોકપ્રકાશની શરૂઆત.

૬ શ્રીમુનિસુન્દરસંસ્કૃત ઉપદેશરત્નાકર, ઉપાધ્યાય શ્રીરત્નચન્દ્રગણિકૃત પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર, શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત સમ્યક્ત્વ-સમ્પત્તિની શ્રીસંઘતિલકસંસ્કૃત ટીકા, શ્રીસોમચરિત્રગણિકૃત ગુરુગુણરત્નાકરકાવ્ય, પદ્મિત સત્યરાજગણિકૃત પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર, ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત અધ્યાત્મસાર ઇત્યાદિનાં પ્રારંભિક પદ્યો આ વાતનું સમર્થન કરે છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસંસ્કૃત પ્રભાવકચરિત્રમાં શ્રીનેમિનાથ મિવાયના ચાર તીર્થંકરોની સ્તુતિ નજરે પડે છે. શ્રીવર્ધમાનસંસ્કૃત શ્રીવાસુપૂજ્યચરિત્રમાં મંગલાચરણમાં પ્રથમ શ્રીનાભેયની, ત્યાર પછી શ્રીવાસુપૂજ્યની અને ત્યાર બાદ બાવીસમા, ત્રેવીસમા અને ચોવીસમા તીર્થંકરોની એમ પાંચની સ્તુતિ કરી છે. એટલે કે અત્ર શ્રીશાન્તિનાથની સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી. આને બદલે શ્રીવાસુપૂજ્યની સ્તુતિ કરવાનું કારણ એ સંભવે છે કે સમગ્ર ગ્રંથ શ્રીવાસુપૂજ્યના ગુણ-ગાનરૂપ છે.

છ વસમાસમાં કાંઈ પણ તીર્થંકરનો નામ-નિર્દેશ કર્યા વિના ચોવીસે જિજ્ઞાસુઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

માનો એક પણ પ્રકાર અત્ર દષ્ટિગોચર થતો નથી. આનું શું કારણ છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉચ્ચિત થાય છે. આનો ઉત્તર પ્રારંભિક પદના દ્વિતીય ચરણ તરફ દષ્ટિપાત કરતાં સ્ફુરે છે કે આ અન્યની રચના ‘બુહારી’ ગામમાં થયેલી છે. ત્યાં એક જ જિનાલય આવેલું છે. આ જિનાલયમાં શ્રીવાસુપૂજ્ય મૂળ નાયક તરીકે વિરાજે છે. એમની પ્રાભાવિક મૂર્તિના દર્શન-વન્દન પૂર્વકની આ કૃતિ છે.

અનુબંધ-અનુબંધ—

સામાન્ય રીતે મંગળ દ્વારા (૧) સંબંધ, (૨) અધિકારી, (૩) વિષય અને (૪) પ્રયોજન એ ચાર અનુબંધોનો નિર્દેશ કરાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સમ્બન્ધશાધિકારી ચ, વિષયશ્ચ પ્રયોજનમ્ ।

વિનાઽનુબન્ધં ગ્રન્થાદૌ, મજ્જલં નૈવ શસ્યતે ॥ ”—અનુબંધુપ

અર્થાત્ સંબંધ, અધિકારી, વિષય અને હેતુ એ ચાર અનુબંધો વિનાનું, અન્યની આદિમાં કરેલું મંગળ પ્રશંસનીય નથી. અત્રે તો ચાર અનુબંધો પૈકી વિષય-રૂપ એક જ અનુબંધનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ છે, જોકે બાકીના ઉપલક્ષ્યથી ઘટાવી શકાય તેમ છે. વૈરાગ્ય-રસનું પોષણ એ આ અન્યનો ‘વિષય’ ચાને ‘અભિષેય’ છે. વૈરાગ્યની ભાવનાની જાગૃતિ એ વાયક-વર્ગનું ‘અનન્તર પ્રયોજન’ છે, જ્યારે એ તેમજ પરાપકાર એ અન્યકારનું ‘અનન્તર પ્રયોજન’ છે; બાકી સુક્તિ-ગમન એ તો જનનું ‘પારમ્પરિક પ્રયોજન’ છે. પ્રતિપાદ્ય-પ્રતિપાદક ભાવ એ ‘સંબંધ’ છે, કેમકે વૈરાગ્યના રસની પુષ્ટિ એ ‘પ્રતિપાદ્ય’ છે અને આ અન્ય તેનો ‘પ્રતિ-પાદક’ છે. વૈરાગ્યના અભિલાષીઓ આ અન્યના ‘અધિકારી’ છે.

શ્રીવાસુપૂજ્યનો પરિચય—

વસુપૂજ્ય રાજા અને જયા રાણીના પનોત! પુત્ર તે આ બારમા તીર્થંકર શ્રીવાસુપૂજ્ય છે. તેમના જન્મથી ચપાપુરી પાવન થઈ હતી. આ પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે ઇન્દ્ર વારંવાર આવી હિરણ્યની વૃષ્ટિ કરી એમના

૧ આ ગામ સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકામાં આવેલું છે. ટાપ્ટિવેલિ રેલ્વેના ‘મઢી’ સ્ટેશનથી તે બાર માઇલ છે અને ત્યાં જવા માટે આ સ્ટેશનથી મોટર મળી શકે છે; ઉનાઇ રેલ્વેથી પણ જવાય છે, પરંતુ તેમ કરનારને ‘ખિલિમોરા’ ઉતરી છ માઇલ ચાલવું પડે. તેમ કરતાં તે બુહારી પહોંચે.

૨ આનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તેમજ એના નિક્ષેપનો થોડોક વિચાર ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમંભલવિજયકૃત જૈનતત્ત્વપ્રદીપના આહુતદર્શનદીપિકા નામના વિસ્તૃત વિવેચન (પૃ. ૨, ૧૫૧-૧૫૩)માં મેં કર્યો છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુને તો હું શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાધનશુકત વિશેષાવશ્યક તેમજ તેની મલધારીય શ્રીહિમચન્દ્રસરિએ રચેલી બૃહદ્-શ્તિ (પત્રાંક ૧૭-૪૦) નોંધા ભલામણ કરું છું.

માતાપિતાની ભક્તિ કરતા હતા તેથી અથવા વસુઓને તેઓ પૂજ્ય હતા એથી તેમનું વાસુપૂજ્ય નામ પાડવામાં આવ્યું હતું.^૧ મહિષ (પાંડા)ના લક્ષણથી લક્ષિત દેહવાળા, ‘કાશ્યપ’ ગોત્રીય તથા રાતા વર્ણના આ તીર્થકરનું ચરીર સિત્તેર (૭૦) ધનુષ્ય જેટલું ઊંચું હતું. તેઓ ૧૮ લાખ વર્ષ પર્યંત ગૃહવાસમાં -ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હતા. ત્યાર બાદ તેમણે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પૂર્વક દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. તેમનો દીક્ષા-પર્યાય ૫૪ લાખ વર્ષનો હતો. એક માસના ઉપવાસ પૂર્વક ચંપાપુરીમાં ૭૨ લાખ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં ૬૦૦ શ્રમણો સહિત તેઓ નિર્વાણ-પદને પામ્યા.

આ તીર્થકરે પાણિ-ગ્રહણ કર્યું હતું કે નહિ તે સંબંધમાં સ્વેતાંબર સમ્પ્રદાયમાં મત-ભેદ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત ત્રિપદિ-શલાકાપુરૂષચરિત્ર (પ. ૪, સ. ૨, શ્લો. ૮૮)માં એમને અપરિણીત-બાલ-બ્રહ્મચારી તરીકે ઓળખાવ્યા છે, જ્યારે શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ રચેલા વાસુપૂજ્ય-ચરિત્ર (સ. ૩, શ્લો. ૫૦૮-૫૧૬)માં એમણે લગ્ન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

નામકરણ—

૩અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલી ૬૪૨ શ્લોકપ્રમાણક અને ગીર્વાણ ગિરામાં ગુંથાયેલી વૈરાગ્યરસમંજરીના સંબંધમાં અત્ર વિશેષ વિચાર ન કરતાં તેનું

૧ સરખાવો શ્રીઆવશ્યકસૂત્રની જ્ઞાનાદિત્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિર્ધુક્તિની ૧૦૮૫ મી ગાથાનો ઉત્તરાર્ધ:—

“ વસુ વાસવો જં અભિક્ષણં તેન વસુપુજ્ઞો ॥ ”

[પૂજયતિ વાસવો યમભિક્ષણં તેન વાસુપૂજ્યઃ]

આ સંબંધમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરે અભિધાન-ચિન્તામણિની સ્વોપન દીક્ષા (પૃ. ૧૧)માં કહ્યું છે કે:—

“ વસુપૂજ્યનૃપતેરયં વાસુપૂજ્યઃ, યદ્વા ગર્ભસ્થેઽસ્મિન્ વસુ-હિરણ્યં તેન વાસવો રાજકુલં પૂજિતવાનિતિ, વસવો દેવવિષ્ણુવાસ્તેષાં પૂજ્યો વા વસુપૂજ્યઃ, પ્રજ્ઞાષણિ વાસુપૂજ્યઃ. ”

૨ આ રત્નું એ પદ:—

“ પાદૌ પ્રક્ષાલ્ય કલ્યાણ-પ્રદૌ કલ્યાણદાનવાન્ ।

નૃપઃ શ્રીવાસુપૂજ્યાય, કન્યાં સ પ્રદૌ મુદા ॥ ”

૩ આને ‘શ્લોક’ કહેવામાં આવે છે અને તેનું લક્ષણ એ છે કે—

“ શ્લોકે ષષ્ઠ ગુરુ જ્ઞેયં, સર્વત્ર લઘુ પશ્ચમમ્ ।

ત્રિચતુ:પાદયોઽર્હસ્વં, દીર્ઘં સત્તમમન્યયોઃ ॥ ”

અર્થાત્ શ્લોકમાં પ્રત્યેક ચરણનો છઠ્ઠો વર્ણ ગુરુ અને પાંચમો વર્ણ લઘુ હોય છે અને બીજા તથા ચોથા ચરણમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ, જ્યારે બાકીનાં એ ચરણમાં તે દીર્ઘ હોય છે.

આ નામ કેમ રાખવામાં આવ્યું તે પરત્વે ઇસારા કરીશું. એ તો સુચિહિત વાત છે કે અન્યનું અમુક નામ રાખવામાં કંઈ નહિ તે કંઈ કારણ હોય છે. કેટલાંક નામો કેવળ વિષયને વ્યક્ત કરનારાં હોય છે, જેમકે જીવ-વિચાર, નવતરન, વાચકવર્થ શ્રીહિમાસ્વામિકૃત તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ઇત્યાદિ; કેટલાંક નામોના અન્તમાં સાક્ષર-સમાજમાં પ્રિય થઈ પડેલ પદ દષ્ટિગોચર થાય છે; કેટલાંક નામો કૃતિઓનાં પ્રારંભિક પદોને આભારી હોય છે. જેમકે શ્રીમાનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્ર, આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરકૃત કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, શ્રીસોમપ્રભસૂરિકૃત સિન્દૂરપ્રકર, નાસદીયસૂક્ત ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે 'વૈરાગ્યરસમંજરી' એ નામ વિષયનું ઘોતક છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમાં લોકપ્રિય 'મંજરી' પદ અંતમાં આવેલું છે. અર્થાત્ જેમ સાહિત્યમાં વાર્તિક, સમુચ્ચય, ખિન્દુ, મુખ, અલંકાર, મીમાંસા, તરંગિણી, તિલક, દર્પણ, દીપિકા, પરીક્ષા, પ્રદીપ, રતનાકર, શેખર આદિના અનેક યુગોનું પ્રવર્તન થયું અને થાય છે તેમ મંજરીનો પણ એક યુગ હોવાની પ્રતીતિ નિમ્ન-લિખિત નામો કરાવે છે:—

અનેકાર્થમંજરી, કણાલંકારમંજરી, કર્પૂરમંજરી, જ્ઞાનમંજરી, તિલકમંજરી, ભાષામંજરી, રંભામંજરી, રૂપમંજરી, વિચારમંજરી, વિવેકમંજરી, સ્વયમમંજરી, સ્યાદ્વાદમંજરી ઇત્યાદિ.

ઘણાઘકાલકાલેન, મુક્તાત્તજન્તુકે જીવ !

જીવનં ચચ્ચલં લાકે, તસ્માદ્ યાહિ શિવાલયમ્ ॥ ૨ ॥

જીવનની અનિત્યતા—

શ્લોક—“જ સંસારમાં વાધના જેવા વિકરાળ મૃત્યુએ (અથવા મૃત્યુરૂપ નાથે) પોતાના મુખમાં સર્વ જીવોને ગ્રહણ કર્યા છે, તે (આ) સંસારમાં (જીવનું) જીવન ચંચળ છે, વાસ્તે (હે ચેતન !) તું મોક્ષ-મન્દિરે જા.”—૨

રૂપાંટી—આ સંસારમાં એવો કોઈ પ્રાણી જન્મ્યો નથી (કે જન્મશે નહિ) કે જે કાળના પંજમાં ન સપડાયો હોય. આ કાળનું ત્રૈલોક્યમાં સામ્રાજ્ય છે; કેમકે કોઈ ગહન ગુફામાં ભરાઈ જવાથી, પાતાળમાં લપાઈ જવાથી,

૧ આ પદ્યમાં મૃત્યુને જેમ વાધની ઉપમા આપી છે, તેવી વાત નીચેના પદ્યમાં પણ જોવાય છે:—

“ ન મન્વ્રતમ્પ્રભેષજય-કરણાનિ શરીરિણામ્ ।

પ્રાણાય મરણઘ્યાઘ-મુલ્લકોદરવાસિનામ્ ॥ ”

સાગરના તળિયે સંતાઈ જવાથી કે સ્વર્ગમાં જઈ એસવાથી મૃત્યુની અવગણના થઈ શકતી નથી. બીજા અંગની શ્રીશીલાંકાચાર્યકૃત વૃત્તિના પદ માં પદમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ગર્ભસ્થં જાયમાનં જયનતલગતં માતુસ્સન્નસંસ્થં

બાલં વૃદ્ધં યુવાનં પરિણતવયસં વિશ્વ(વીર?)માયં સ્વલં વા ।

વૃક્ષાગ્રે શૈલશૃંગે નભસિ પથિ જલે કોટરે પજરે વા

પાતાલે વા પ્રવિષ્ઠં હરતિ ચ સતતં દુર્નિવાર્યઃ કૃતાન્તઃ ॥ ”

—સગ્ધરા (૭, ૭, ૭)

અર્થાત જેનું હુઃખે નિવારણ થઈ શકે એવો (કાળરૂપ) થમ ગર્ભમાં રહેલા, ઉત્પન્ન થતા, શય્યાની સપાટી ઉપર રહેલા કે માતાના બોળામાં રહેલા, બાળક, વૃદ્ધ, યુવાન કે જીર્ણ અવસ્થાવાળા, પરાક્રમીને, આર્યને કે બુદ્ધ્યાને, ઝાડની ટોચે, પર્વતના શિખર ઉપર, આકાશમાં, માર્ગમાં, જળમાં, કોટરમાં, પાંજરામાં રહેલા કે પાતાલમાં પ્રવેશેલા જીવને સર્વદા હરી લે છે.

મોટા મોટા ધન્વંતરિ જેવા કુશળ વૈદ્યો, ફોટોગ્રાફ, ફોનોગ્રાફ, એરોપ્લેઈન, વાયર્લેસ ટેલિગ્રાફી, ડ્રાડ્રાફ્ટ કે દુનિયાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવી શોધ બોળ કરનારા વૈજ્ઞાનિકો મૃત્યુ સામે ટકી શકે તેમ છે ? પગની પાનીથી પૃથ્વીને ધ્રુજવનારા ધરણીધરો, મેરુનો દંડ બનાવી પૃથ્વીને છત્રની માફક ધારણ કરી શકે એવા બાહુબલિઓનો પણ કાળ કોળીઓ કરી ગયો છે અને કરી જાય છે. અમૃત સમાન મધુર અને લવતારિણી દેશના આપનારા અને વજ્ર-ઋષભ-નારાય સંહ-નનવાળા (ઉત્તમ બાંધાવાળા દેહવાળા) એવા તીર્થંકરોનું પણ સર્વલક્ષી કાળે દાક્ષિણ્ય સાચવ્યું નથી, તો પામરની શી વાત ? આ વાત નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં ઝળકી ઊઠે છે:—

૧ આ વાતના સમર્થનાર્યે નિમ્ન-લિખિત પદ વિચારીશું:—

“ આદ્યં નિઃસ્વં નૃપં રક્તં, જં મૂર્ચ્વં સજ્જનં સ્વલમ્ ।

અવિશેષણ સંહર્તુ, સમવર્તી પ્રવર્તતે ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત તવંગર કે ગરીબ, રાજા કે રંક, પણિત કે મૂર્ખ, સજ્જન કે દુર્જન એ તમામનો નિષ્પક્ષપાતપણે સંહાર કરવા કાળ સર્વદા પ્રવર્તે છે.

૨ આ સંબંધમાં અંગ્રેજ કવિરાજ ગ્રે (Gray)ના ઉદ્ગારો એ છે કે—

The boast of heraldry, the pomp of power,
And all that beauty, all that wealth ever gave,
Await alike the inevitable hour;
The Paths of glory lead but to the grave.
Can storied urn or animated bust,
Back to its mansion call the fleeting breath ?
Can honour's voice provoke the silent dust
Or flattery soothe the dull cold ear of 'Death' ? ”

“તિત્યયરા ગણધારી, સુરવદ્ગો ચક્રિકેસવા રામા ।

સંહરિયા પ્રહારિણા, સેસજિપ્સું ચ કા ગણના ? ॥”-આર્યા

અર્થાત્ હુદ વિધિએ (કાળે) તીર્થકરો, ગણધર, ઇન્દ્રો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો અને બળશાળીઓ સંહાર કર્યો છે, તો બાકીના (પામર) જીવોની તો શી ગણના ?

આથી સમજાય છે કે કર કાળના ઉપર કોઇનો કાબુ નથી-એના કાર્યને અટકાવી શકાય તેમ નથી. આ સંબંધમાં શ્રીમહાવીરના જીવનના એક પ્રસંગ તરફ ઉડતી નજર ફેંકીશું. આ પ્રભુના નિર્વાણ-સમયે ઇન્દ્રે એમને આયુષ્ય અલ્પાંશે વધારવા વિનંતિ કરી કે જેથી એમના અનુયાયીઓને ધર્મ-ધ્યાનમાં ભસ્મ થઇ પીડા ન કરે.^૧ પરંતુ એ વખતે એમણે ઇન્દ્રને શી જવાબ આપ્યો ? એ જ કે-

“દંદો શક ! મુરालયશ્વલતિ ચેત્ પ્રાચી પરિત્યજ્ય ચે—

દાદિત્યોઽપ્યુદયં પ્રયાતિ જલધિઃ સીમાં ચ ચેન્મુચ્ચતિ ।

આયુર્ન દ્રુટિતં તથાપિ ભુવને સન્ધાતુમત્ર ક્ષમઃ

કોઽપ્યેવં ક્ષણમેકમાહ ભગવાન્ શ્રી‘વર્ધમાન’પ્રભુઃ ॥”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ હે હરિ ! સ્વર્ગ ચલાયમાન થાય, પૂર્વ દિશાને છોડીને સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં જશે કે સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે તોપણ ત્રુટેલા આયુષ્યને એક ક્ષણ જેટલું પણ સાંધવાને માટે આ પ્રહારીડમાં કોઇ પણ સમથ નથી (એમ શ્રીવર્ધમાન પ્રભુએ કહ્યું).

૧ ઇત્યા—

તીર્થક્રૂરા ગણધારી સુરપતયઃ ચક્રિકેશવા રામાઃ ।

સંહતા હતવિધિના શેષજીવેષુ ચ કા ગણના ? ॥ .

૨ સરખાવો—

“આઃ કદં પ્રતિપાલય ત્રિજગતોનાથ ! પ્રસથ ક્ષણં

યત્ તીર્થં ન વિવાધતે તથ દશા નિસ્તેજિતો ભસ્મકઃ ।

ઇત્યુકે હરિણા જગાદ ય ઇદં કસ્યાપિ નૈતદ્ ભવેત્

સ શ્રી‘વીર’જિનઃ પ્રણટ્વજિનઃ પુષ્ણાતુ ષઃ સમ્પદમ્ ॥”

-શાર્દૂલવિકીરિત (૧૨, ૭)

૩ સરખાવો દ્વિતીય અંગ-શ્રીસૂત્રકૃતાંગના દ્વિતીય વૈતાલીય અધ્યયનના પ્રથમ ઉક્ષેપત નિમ્ન-લિખિત સૂત્રો—

“સંબુદ્ધહ, કિં ન સુદ્ધહ, સંબોહો સ્વલુ પેષ દુલ્લહા ।

જો દુષ્ણમંતિ રાહો, નો સુલભં પુનરાધિ જીવિયં ॥ ૧ ॥

હહરા સુદ્ધા ય પાસહ ગઠમત્યા વિ ચયંતિ માનવા ।

સેજે જહ સદૃશં હરે પથં આડસયમ્મિ સુદ્ધૃ ॥ ૨ ॥”

[સમ્બુદ્ધયધ્વં કિં ન સુદ્ધયધ્વં સમ્બોધિઃ સ્વલુ પ્રેત્ય દુર્લભા ।

નો સ્વલુ પનમાન્તે રાત્રયો નો સુલભં પુનરપિ જીવિતમ્ ॥

જાકા સુદ્ધાઃ પશ્યત ગર્ભસ્થા અપિ ક્યવન્તિ માનવાઃ ।

સ્વેનો ચથા વર્તકં હરેત્ પથમાસુષ્યધ્વે કુટયતિ (જીવાનાં જીવિતમ્) ॥]

આ ઉપરથી જોવાય છે તેમ કાળરૂપ પિશાચ સમથ વિશ્વને ગળી જાય છે. એની આપખુદી સત્તા સામે અશરણ, અનાયક, અરાજક, પ્રતીકાર રહિત એવા આ વિશ્વમાં કોઈ આંગળી પણ ઊંચી કરી શકે તેમ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં અનંત કાળ સુધી જીવવાની ઇચ્છાવાળા જીવોએ શું કરવું ? એનો ઉત્તર એ છે કે વૈરાગ્ય-^૧રંગથી પૂરેપૂરા રંગાવું, જન્મ-મરણને છેલ્લી સલામ કરાવનારી ભાગવતી દીક્ષા-લલના સાથે લગ્ન કરવા, સંયમ-સામ્રાજ્યની શીતલ છાયાનું શરણ લેવું અને તેમ કરી મુક્તિ-મહિલાના મંદિરે પધારવું.

મુક્તિ-મંદિર—

મુક્તિ-મંદિર કહો કે નિર્વાણ-નગર કહો, શિવાલય કહો કે શિવપુરી કહો, સિદ્ધિ-ક્ષેત્ર કહો કે મોક્ષ-મહેલ કહો એ એક જ છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મોથી મુક્ત થયેલા, જ્ઞાનાદિ અનંત-ચતુષ્ટયને પામેલા, દેહ રહિત બનેલા, આત્મ-રમણતામાં લીન એવા સિદ્ધ પરમાત્માઓનું-ઈશ્વરોનું નિવાસ-સ્થાન તે ‘શિવાલય’ છે. જૈનોની આ એક વિશિષ્ટ માન્યતા છે કે કોઈ પણ જીવ જન્મ-મરણથી રહિત એવી મુક્તિ મેળવે, ત્યારે તે લોકના અથ્ર ભાગમાં વિરાજે છે.

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે આકાશના બે વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે. એક વિભાગમાં જીવો, પુણ્યલો વગેરે પદાર્થો વિદ્યમાન છે. જ્યારે બીજા વિભાગમાં કેવળ આકાશ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, આકાશ સિવાય કોઈ પદાર્થને માટે ત્યાં સ્થાન નથી. પ્રથમ વિભાગને ‘લોકાકાશ’ યાન ‘લોક’ એવી સજ્ઞા આપવામાં આવી છે, જ્યારે દ્વિતીય વિભાગને ‘અલોકાકાશ’ યાને ‘અલોક’ કહેવામાં આવે છે.

કોઈએ પણ નહિ બનાવેલો કે કોઈએ પણ નહિ પકડી કે ઝાલી રાખેલો એવો અને સ્વયંસિદ્ધ તથા નિરાધાર આકાશમાં રહેલો એવો આ લોક કેડ ઉપર હાથ રાખી પગ પહોળા કરી ઊભા રહેલા મનુષ્યની આકૃતિને મળતો છે. એની એકંદર ઊંચાઈ ચૌદ રજજીની છે. એના અધો-લોક, મધ્ય (તિર્યગ્)-લોક અને ઉર્ધ્વ-લોક એમ ત્રણ વિભાગો છે. આ વિભાગો આપણે જે દ્વીપમાં વસીએ છીએ એ જમ્બૂદ્વીપના મધ્યમાં આવેલા મેરુ પર્વતના મધ્ય ભાગમાં રહેલા આઠ રુચક-પ્રદેશો આશ્રીને પાડવામાં આવ્યા છે. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર

૧ આ રંગ અહારના દેખાવ પૂરતો ન હોવો જોઈએ, નહિ તો અંતે શ્રીરત્નાકરસુરિ પોતે રચેલી પચ્ચીસીમાં નિમ્ન-ક્ષિપિત નવમા પદમાં કહે છે તેમ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વારો આવશે:—

“વૈરાગ્યરક્તઃ પરવજ્જનાય, ધર્મોપદેશો જનરજ્જનાય ।

વાદાય વિદ્યાઽધ્યયનં ચ મેઽમૂલ, કિયદ્ બ્રુવે હાસ્યકરં સ્વમીશ ! ॥”-ઉપ૦

૨ આની માહિતી માટે જુઓ શ્રીકૃષ્ણભૂષણશિકાનું માર્ગ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૫).

છિયે, તે પૃથ્વી ઉપરના સર્વે દ્વીપો અને સાગરોનો તેમજ સૂર્યાદિનાં વિમાનોનો આકારની આકૃતિવાળા મધ્ય-લોકમાં સમાવેશ થાય છે. આની ઉપર વેત્રાસનના આકારવાળો અને અધો-લોકના જેટલી ઊંચાઈવાળો એટલે કે સાત રજ્જુમાં નવસો યોજન ન્યૂન એટલી ઊંચાઈવાળો ઊર્ધ્વ-લોક છે. આનો આકાર સુરજ જેવો છે. આ ઊર્ધ્વ-લોકમાં વૈમાનિકોનો વાસ છે. પુરુષાકાર લોકનું ઉદર અને ઉર-સ્થાન તે બાર પ્રકારના કલ્પોપપન્ન દેવોનું સ્થાન છે, જ્યારે કલ્પાતીત વૈમાનિકોમાંથી જે દેવોનાં વિમાનો લોકની ડાક (ગ્રીવા)ને ઠેકાણે છે, તે 'ઐવેચક' કહેવાય છે. તેની ઉપરનાં પાંચ વિમાનો સર્વોત્તમ હોવાથી 'અનુત્તર' કહેવાય છે. આ વિમાનો લોકના મુખ-સ્થાનમાં છે. આ પાંચમાં પણ ઉત્તમ અને 'સર્વાર્થ-સિદ્ધ'ના નામથી ઓળખાતા વિમાનથી બાર યોજન ઊંચે 'સિદ્ધિ-શિલા' છે. આ પણ એક પ્રકારની પૃથ્વી છે, જેને 'ઘષિત-પ્રાગ્ભારા' પણ કહેવામાં આવે છે. એ લોકના લલાટ-સ્થાને છે. એનો વિસ્તાર—વિષ્કંભ અને આયામ મનુષ્ય-લોકના જેટલો એટલે કે ૪૫ લાખ યોજનનો છે. આ પૃથ્વીને 'સ્વેત ઊધાડેલી ચત્તી' (ઉત્તાન) છત્રીની ઉપમા આપવામાં આવે છે અને તે પરિમલથી પરિપૂર્ણ, પવિત્ર, દેદીપ્યમાન, મધ્યમાં આઠ યોજન જેટલા વિષ્કંભ અને આયામવાળી અને અંતમાં માખીની પાંખની જેમ ખાતળી છે. આ સિદ્ધિ-શિલાની ઉપર એક યોજનના અંતે લોકનો અંત આવે છે. લોકના આ અંત્ર લાગને સ્પર્શીને સિદ્ધના જીવો વસે છે. તેઓ આ યોજનના રચાવીસમા ભાગમાં વસે છે. આ યોજન પૂર્ણ થતાં અલોકાકાશનો પ્રારંભ થાય છે.

આ વિવેચન ઉપરથી કેાઈ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે આ ભાગમાં જે જીવ વસે તે મુક્ત થાને સિદ્ધ કહેવાય તો તે કથન અતિવ્યાપ્તિ દોષથી દૂષિત છે. એનું કારણ એ છે કે આ સમગ્ર લોક સૂક્ષ્મ નિગોદથી પણ વ્યાપ્ત છે, એટલે કે સિદ્ધના જીવના પ્રદેશો ઉપર પણ આ જીવો વસે છે, તો પછી તેમના નિવાસ-સ્થાનમાં તેઓ રહે છે એમ કહેવામાં શી હરકત છે? આથી જ કરીને અનંતજ્ઞાનાદિથી અલંકૃત એવા જે જીવો આ સ્થાનમાં વસતા હોય તે 'મુક્ત' કહેવાય એમ સુતરાં સમજાય છે અને ગ્રન્થકાર પણ સૂક્ષ્મ નિગોદરૂપે શિવાલયમાં રહેવાનું સૂચવતા નથી, પરંતુ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે પ્રદેશને અલંકૃત કરવાનું નિર્દેશ છે.

૧ ૨૦૦૦ ધનુષ્યનો એક ગાઉ એવા ચાર ગાઉ મળીને એક 'યોજન' થાય છે.

૨ મૂળ શરીર કરતાં બે તૃતીયાંશ જેટલી મોક્ષમાં અવગાહના હોય છે અને મુક્તિએ જનારના દેહની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે. એટલે આની અવગાહના $\frac{૧૦૦૦}{૩}$ ધનુષ્ય થાને રૂઢિ યોજન છે, એ સહજ સમજાય છે.

સર્વં કાર્યં પરિત્યજ્યા-વશ્યકં તત્ સદા ભજ ।

મોક્ષપ્રયાણસાહાય્યા, સામગ્રીં ચલુ દુર્લભા ॥ ૩ ॥

મોક્ષ માટેની સામગ્રીની દુર્લભતા—

શ્લો ૦—“(હે ચેતન !) સર્વ કાર્યનો ત્યાગ કરીને (મોક્ષ-પ્રયાણરૂપ) તે આવશ્યક ક્રિયાને સર્વદા ભજ, (કેમકે) મુક્તિએ જવામાં મદદગાર સામગ્રી(ની ફરીથી પ્રાપ્તિ) ખરેખર દુર્લભ છે.”-૩

ગમ્भीરનીરઘૌ ન્યસ્ત-મૌક્તિકપ્રાપ્તિવજ્જનુઃ ।

સમીલા-યુગવદ્ વાઽસ્તિ, માનુષ્યં સમવાપ્ય તત્ ॥ ૪ ॥

ઊષરે શસ્યવત્ તસ્માદ્, દુર્લભં કલ્પવત્ તથા ।

સુકુલત્વં મરાવિવ, લબ્ધ્વા તત્રાપિ દુર્લભમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવિભદ્રત્વતો ભવ્યો, ભવસ્થિત્યાઃ પ્રપાકતઃ ।

સુગુરુવાક્યતઃ સ્વસ્માત્, કર્મગ્રન્થિવિભેદતઃ ॥ ૬ ॥

પ્રાપ્નોતિ શાસનં જૈનં, રઢ્ઢગેહે નિધાનવત્ ।

વ્યાધિગ્રસ્તનૃણાં વૈચ, ઇવાતિપુણ્યયોગતઃ ॥ ૭ ॥

તસ્માદ્ધિતં વિધાતવ્ય-માત્મનો નાહિતં કદા ।

યેન ચાત્યન્તિકં સૌખ્યં, મોક્ષ એકાન્તિકં ભવેત્ । ૮-કુલકમ્

માનવ-જીવન અને જૈન શાસનની પ્રાપ્તિ—

શ્લો ૦—“ગહન સમુદ્રમાં કેંડેલા મોતીના લાલની જેમ અથવા ધોંસરાની ખીલી અને ધોંસરા(ના મેળાપ)ની પેઠે માનવ-જન્મ દુર્લભ છે. તે પામ્યા પાઠ બિપર ક્ષેત્ર-માં ધાન્યની જેમ તેમજ મરૂ (મારવાડ)માં કલ્પવૃક્ષ પેઠે સારું ફળ મળવું દુર્લભ છે. તેના કરતાં પણ અતિશય દુર્લભ એવું જૈન શાસન (સમ્યક્ત્વ), ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થનાર હોવાથી, ભવ-સ્થિતિના પરિપાકને લીધે, સદ્ગુરુના વચનથી કે પોતાની મેળે કર્મ-ગ્રન્થિના છેદનથી^૧ પુષ્કળ પુણ્યના યોગથી ભવ્ય (જીવ) પામે

૧ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ નિસર્ગ અને અધિગમ એમ બે પ્રકારે છે એ વાત પ્રકારાંતરથી અત્ર દર્શાવવામાં આવી છે. છતાં આ બધાં પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવથી જોડાયેલ હોય એમ જણાય છે. જેમકે ભવિષ્યમાં ભદ્ર થનાર હોય તો ભવ-સ્થિતિ પાકે અને ગુરુની સહવાણીનો યોગ મળે તો ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થાય.

છે. આ પ્રાપ્તિ કંગાલના ધરમાં નિધાન અથવા રોગી જનોને (કુશળ) વૈધના લાભ જવી છે. તેથી કરીને (અર્થાત્ જૈન શાસનની પ્રાપ્તિની દુર્લભતાને લીધે જીવે પોતાના) આત્માને કલ્યાણકારી કાર્ય કરવું, પરંતુ અહિંતકારી કરવું નહિ, જ્યો કરીને મોક્ષમાં આત્યન્તિક અને એકાન્તિક સુખ મળે.”—૧૪-૮

મનુષ્ય-ભવની દુર્લભતા—

સ્પષ્ટી૦—વટ વૃક્ષને વિષે પુષ્પ, સ્વાતિ નક્ષત્રમાં વૃષ્ટિ, કલિ-કાલમાં દેવનું દર્શન, સમુદ્રમાંથી દક્ષિણાવર્ત શંખની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ જેમ દુર્લભ છે તેમ મનુષ્ય-જન્મ અતિશય દુર્લભ છે. પ્રથમ તો એજ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે અનન્ત કાળ પર્યંત અવ્યવહાર-રાશિમાં અર્થાત્ જ્યાં વિવેક-દષ્ટિ બહેર મારી ગયેલી કહી શકાય-જ્યાં ચેતનત્વના ઉપર મોટું મીડું વળી જવાનો ભય રહેતો હોય એટલી હદ સુધીની આત્માની અવનતિ અને અધોગતિરૂપ સૂક્ષ્મ નિર્ગો-દમાં સડયા પછી ભવ્યતાના પરિપાકને લઇને વ્યવહાર-રાશિમાં અવાય છે. કેટલાએ ભવો સુધી પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિ-કાયમાં ભગ્યા પછી દ્વીન્દ્રિયતા મેળવાય છે. ત્રીન્દ્રિયતા અને તેથી ઉચ્ચ ચતુરિન્દ્રિયતા મેળવતાં મહા મુસીબત પડે છે. વળી પંચેન્દ્રિયતા ને તેમાં પણ તિર્યચાદિ તરીકે ઉત્પન્ન ન થતાં માનવ તરીકે જન્મ મેળવતાં તો કંઠે પ્રાણ આવે છે. આ ઉપરથી મનુષ્ય-જન્મની દુર્લભતા સિદ્ધ થાય છે. એનો આગેદુખ ખ્યાલ આવે તે માટે શાસ્ત્રકારો નિમ્ન-સૂચિત દશ દષ્ટાન્તો વડે તેની દુર્લભતા દર્શાવે છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ચૈદ પૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિર્યુક્તિના ૧૪૫મા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

૧ આ પ્રમાણે પરસ્પર સંબંધવાળા ચાર પદોથી વધારેના સમૂહને ‘કુલક’ કહેવામાં આવે છે. આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે નિમ્ન-લિખિત પદ્ય વિચારીશું:—

“ દ્વામ્યાં યુગ્મમિતિ પ્રોક્ત, ત્રિભિઃ શ્લોકૈર્વિશષકઃ ।

કલાપકં ચતુર્ભિઃ સ્યાત, તદ્દુર્ધ્વં ‘કુલકં’ સ્મૃતમ્ ॥ ”

અર્થાત્ જે સંબંધ શ્લોકોને ‘યુગ્મ’, ત્રણને ‘વિશેષક’, ચારને ‘કલાપક’ અને એથી વધારે પદના સમુદાયને ‘કુલક’ કહેવામાં આવે છે.

આ કુલકનાં ઉદાહરણો કવીશ્વર કાલિદાસકૃત રઘુવંશ (સ. ૧, શ્લો. ૫-૯)માં, કવિરાજ ભાષકૃત શિશુપાલવધ (સ. ૧, શ્લો. ૧-૧૦)માં, ચતુર્વિંશતિજિનદેશના-સંબંધ (પત્રાંક ૧૫, ૧૬, ૨૭, ૩૬-૩૭, ૫૫)માં ઇત્યાદિ કૃતિઓમાં નજરે પડે છે.

“ ચુલ્લમ ૧ પાસમ ૨ ઘસે ૩ જૂષ ૪ સ્વપ્ને ૫ અ સુવિણ ૬ ચક્રે ૭ અ ।

ચમ્મ ૮ જુગે ૯ પરમાણૂ ૧૦ દસ દિટ્ઠતા મણુઅલંભે ॥ ૧૬૦ ॥ ”—આર્યા

અર્થાત (૧) લોજન, (૨) પાશ, (૩) અનાજ, (૪) જુગાર, (૫) રત્ન, (૬) સ્વપ્ન, (૭) ચક્ર, (૮) ચર્મ, (૯) ઘોંસરી અને (૧૦) પરમાણુ એ મનુષ્ય-પ્રાપ્તિ સંબંધી દશ ઉદાહરણો છે.

જોકે આ અન્યમાં ફક્ત ઘોંસરીના જ દષ્ટાન્તનો નિર્દેશ છે, છતાં ઉપલક્ષણથી બીજાં સમજી લઈ આ સંબંધમાં થોડો ઊદાહરણ ઉત્તરાધ્યયનની જૂઠઠવૃત્તિ (પત્રાંક ૧૪૫-૧૫૦) અનુસાર કરવામાં આવે છે:—

(૧) લોજનનું દષ્ટાન્ત—

કોઈ બ્રાહ્મણના ઉપર બ્રહ્મદત્ત રાજા પ્રસન્ન થયો એટલે તેણે તેને ઇચ્છામાં આવે તે માંગવા કહ્યું. બ્રાહ્મણે તેનો વિચાર કરીને ઘેરે ઘેરથી, વારાઢીઠ લોજન અને દક્ષિણા મળે એવી અભિલાષા દર્શાવી. આથી આ ચક્રવર્તી ચક્રિત થયો, પરંતુ તેને એવી સ્ફુરણા થઈ કે પુષ્કરાવર્ત જેવો મેઘ ધરણી ઉપર વરસે, તો પણ પત્થર ઉપર તો તેના પ્રમાણમાં જ પાણી રહે: જેવું જેના ભાગ્યમાં હોય તેવું તેને મળે. બ્રાહ્મણની માગણી રાજાધિરાજે કબૂલ રાખી અને સૌથી પ્રથમ પોતાને ઘેર લોજન કરાવી એક સોનામહોર દક્ષિણા તરીકે આપી વિદાય કર્યો. ચક્રવર્તીના હૃદયે કરોડ ગામોમાં ચૂલા ઢીઠ લોજન કરતાં કરતાં ચક્રવર્તીને ત્યાં લોજન કરવાનો ફરી વારો આવવો મુશ્કેલ છે. એનાથી પણ અધિક દુર્લભ તો મનુષ્ય-જન્મની પ્રાપ્તિ છે.

(૨) પાશકનું દષ્ટાન્ત—

ખજનો તર કરવા માટે ચાણુક્યે એક દેવનું આરાધન કરી દિવ્ય પાસાઓ મેળવ્યા. આ પાસા વડે જે કોઈ બાજુ રમે, તેની કદો હાર થાય નહિ. દિવ્ય પાસા તેમજ સોનામહોરથી ભરેલો થાળ આપીને ચાણુક્યે દ્યુત-કીડામાં પ્રવીણ પુરુષને મોટા રસ્તા ઉપર જુગાર ખેલવા મોકલ્યો. એણે લોકોને ભેગા કરી કહ્યું કે જે મને જીતે તેને હું આ થાળ આપું અને જે હું જીતું તો ફક્ત એક સોનામહોર લઉં. ઘણા જણ એની સાથે રમે, પરંતુ કોઈ તેને હરાવવા ભાગ્યે જ સમર્થ થાય તેમ મનુષ્ય-ભવ મળવો દુર્લભ છે.

(૩) ધાન્યનું દષ્ટાન્ત—

ભરતક્ષેત્રમાં જેટલી જાતનાં ધાન્ય મળતાં હોય તે જાંઘાં એકઠાં કરી એમાં

૧ છાયા—

ભોજનં પાશકો ધાન્યં દ્યુતં રત્નં ચ સ્વપ્નઃ ચક્રં ચ ।

ચર્મં યુગં પરમાણુઃ દશ દષ્ટાન્તા મનુજલાભે ॥

૧ ધાન્યના જવ, ધઉં ઇત્યાદિ ચોવીસ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ દશવૈકલિક સૂત્રની માકિની મહત્તરાસુત શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૯૩)માં છે.

સરસવનો એક પ્રસ્થ (પાલી ?) નાંખી ઘરડી ડાશીને તે બધાં જૂઠાં કરવાનો હુકમ કરવામાં આવે તો તે ડાશી દૈવયોગે જ તેમ કરી શકે, કિન્તુ મનુષ્ય-લવ મળવો તો એથી પણ દુર્લભ છે.

(૪) ઘૂતનું દષ્ટાન્ત—

કેાઈ એક રાજાને એકસો આઠ થાંભલાવાળી સભા હતી. દરેક થાંભલા ઉપર ૧૦૮ હાંસિયા (અક્ષ) હતા. તેનો પુત્ર રાજ્ય મેળવવાની વાંછાથી વિચારવા લાગ્યો કે રાજા ઘરડો થયો છે, તો એને મારીને હું રાજ્ય ગ્રહણ કરું. પ્રધાન તેનો આશય બાણી ગયો એટલે તેણે રાજાને સમજાવ્યો કે તમારે પુત્રને ખોલાવી કહેવું કે જો રાજ્ય જલદી લેવાનો તારો વિચાર હોય, તો તું મારી સાથે ઘૂત રમ; પરંતુ સરત એ છે કે જ્યારે એકસો આઠ દાવ એક સામટા તારા પડે ત્યારે તું એક હાંસિયો જીતે, કિન્તુ જો વચ્ચે મારો દાવ પડે તો આખી બાજુ ફેગટ ગણાય અને પાછો ફરીથી તારે પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. આવી સરત હોવા છતાં ૧૦૮ સ્તંભો જીતવા જેટલે અંશે દુર્લભ છે, તેનાથી પણ મનુષ્ય-જન્મ મળવો વધારે મુશ્કેલ છે.

(૫) રત્નનું દષ્ટાન્ત—

કેાઈ એક વેપારી પાસે અનેક રત્નોનો ભંડાર હતો, પરંતુ કેાઈ પણ દહાડો તે એકે રત્ન બહાર કાઢતો ન હતો. એક વેળા તે પરદેશ ગયો, તેવામાં તેના પુત્રોએ વિચાર્યું કે પિતા લોભને લીધે રત્નો બહાર કાઢતા નથી; એથી આપણા ઘરમાં કરોડોનો માલ હોવા છતાં બીજા કોટિધ્વજોની માફક આપણે ઘર ઉપર ધ્વજ ચડાવી શકતા નથી. દેશાવરથી વેપારીઓ આવતાં તેમણે તે રત્નો વેચી નાંખ્યાં અને પોતે કોટિધ્વજ બન્યા. પિતા પરદેશથી પાછા પધાર્યા ત્યારે તેમણે જોયું તો રત્નો ન મળે; તે તો પરદેશીઓને વેચી નાંખેલાં જણાયાં. આથી તેણે પુત્રોને તે રત્નો જલદી પાછાં લાવવા ફરમાવ્યું, પરંતુ તે રત્નો પાછાં મળવાં દુર્લભ છે એના કરતાં પણ મનુષ્ય-લવ અતિદુર્લભ છે.^૧

(૬) સ્વપ્નનું દષ્ટાન્ત—

એક વેળા એક કાર્પટિક (કાપડી) તેમજ એક બીજો પુરૂષ સૂતા હતા. તેવામાં બન્નેને એક સરખું ચન્દ્રનું પાન કર્યાનું સ્વપ્ન આવ્યું. કાપડીએ (ભિક્ષુકે) ગુરુ પાસે જઈને કહ્યું કે ગુરુજી ! मैं ने आज रात को संपूर्ण चंद्र का पान किया आ सांभली गुरुએ સ્વપ્નના ફળનો જવાબ આપતાં કહ્યું કે વચ્ચા ! आज तेरे का भी गुड़वाली रोटी मिलेगी અને થયું પણ તેમજ.

પેલો બીજો આદમી બિધિસર સ્નાન કરી ફૂલ ફળ હાથમાં લઈ સ્વપ્ન

૧ કૃષ્ણર્ષિય શ્રીજયસિંહસંસ્કૃત કુમારપાલચરિત્ર (શ્લો. ૫૯-૧૦૭)માં રત્નનું દષ્ટાન્ત છે, પરંતુ તે આનાથી જૂદું છે.

પાઠક (નિમિત્તિયા) પાસે ગયો. તેણે વિચાર કરી કહ્યું કે તું સાતમે દિવસે રાજા થશે. એવામાં એક ગામનો રાજા સાતમે દિવસે મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર ન હોવાથી દિવ્ય કરી ગામના લોકોએ આ પુરુષને રાજ્ય-પદ આપ્યું.

વખત જતાં કાપડાને ખખર પડી કે આ પુરુષને અને મને એક જ જાતનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું, પરંતુ મેં બરાબર વિધિ સાચવી નહિ, તેથી તે મને ફળ્યું નહિ. વાસ્તે આજે ફરીથી એવું સ્વપ્ન આવે તેવો પ્રયત્ન કરું. પરંતુ આ પ્રયાસમાં તેને સફળતા મળવી જેમ દુઃશક્ય છે, તેમ માનવ-ભવ દુર્લભ છે.

(૭) ચક્રનું દષ્ટાન્ત—

‘ ઇન્દ્રપુર ’ નામના નગરમાં ઇન્દ્રદત્ત નામનો એક રાજા હતો. તેને બાવીસ પુત્રો હતા. તેમના ઉપર રાજાના ચાર હાથ હતા. એક વેળા આ રાજા અમાત્યની પુત્રીને પરણ્યો, પરંતુ તેને તે વખતે તેણે જોઈ તે જોઈ. એકઠા ઋતુસ્નાન કરેલી અને જોતાં રાજાએ આસપાસના માણસને પૂછ્યું કે આ કોણ છે ? ઉત્તર મળ્યો કે એ તમારી પત્ની છે. રાજા તેની સાથે એક રાત રહ્યો. આ સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો. અમાત્યે તેને કહી મૂક્યું હતું કે જ્યારે તને ગર્ભ રહે ત્યારે તે વાત તું મને કહેજે. એ કબુલાત મુજબ પુત્રીએ પિતાને વાત કરી. દિવસ, મુદ્દત અને રાજા સાથેની વાતચિત એ બધું તેણે એક પત્ર ઉપર લખી લીધું; પરંતુ તે વાત પ્રકટ કરી નહિ. નવમે મહિને આને પુત્ર આવ્યો. એવામાં ઠાસી-વર્ગમાં પણ તે જ દિવસે અગ્નિક, પર્વત, બાહુલ અને સાગર એમ ચાર પુત્રોનો જન્મ થયો. અમાત્યે પોતાની પુત્રીના પુત્રને કલાચાર્ય પાસે લાવવા મૂક્યો. તે ગણિતાદિ શીખ્યો તેમજ તેણે બધી કળાઓ પણ બહુ લીધી. રાજાના બાવીસ પુત્રો પણ આ કલાચાર્ય પાસે શીખતા હતા. તેઓ આચાર્યને પિટતા હતા, તેની અવગણના કરતા હતા અને તેને ગમે તેમ કહેતા હતા. પરંતુ જ્યારે આચાર્ય તેમને મારતા ત્યારે તેઓ પોતાની માતા પાસે જઈને આચાર્યને ઠપકો અપાવતા હતા. આથી તેઓ ઠાઠ રહી ગયા.

આ સમયે ‘ મથુરા ’ માં જિતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને નિર્વૃત્તિ નામની કુમારી પુત્રી હતી. તે એક દિવસ શણગાર સજ્જને રાજા પાસે આવી. તેને જોઈને રાજાએ કહ્યું કે તને રૂએ તેની સાથે તું લગ્ન કરજે. પુત્રીએ જવાબ આપ્યો કે જે શૂરવીર હશે તેને હું પરણીશ. અને તે મને રાજ્ય આપશે. આમ કહી તે ‘ ઇન્દ્રપુર ’ નગર ગઈ. ત્યાં તેને આવેલી જોઈ ત્યાંનો ઇન્દ્રદત્ત રાજા ખુશી થયો અને પોતાને બીજાઓથી અધિક ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. નગરને પતાકાથી શણગારવામાં આવ્યું. એક અક્ષમાં આઠ ચક્રો સ્થાપ્યાં, તેની સામે શાલભંજિકા

(પુતળી) સ્થાપી; તેની ડાબી આંખ વીંધે તેને આ પરણે એવી પ્રતિજ્ઞા બહેર થઈ. ઇન્દ્રદત્ત પોતાના બાવીસ પુત્રો સાથે આ સ્થળે આવ્યો. તેના પુત્રોએ વારાફરતી પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ કોઈને આમાં ફત્તેહ મળી નહિ. આથી રાજા નિરાશ થયો. પ્રધાને તે વખતે રાજાને કહ્યું કે આપનો એક બીજો પુત્ર કે જે મારો પૌત્ર છે તે આ વેધ કરી શકશે. પુત્ર બાબત રાજાને અભિજ્ઞાન (એંધાણી) દ્વારા ખાતરી કરાવી એટલે તે પુત્ર પુતળીની આંખ વીંધવા મનુષ્ય હાથમાં લીધું. આ સમયે પેલા ચાર દાસી-પુત્રો ચાર દિશામાં ઊભા રહી વિઘ્ન કરવા લાગ્યા. વળી બે પુરૂષો પાસે ઊભા રહી ધમકી આપવા લાગ્યા કે જો તારાથી કામ નહિ સરે, તો અમે તારું માથું ઉડાવી દઈશું. કળાચાર્ય પણ સ્ખલના થયે તો મારી નાંખવામાં આવશે એમ બીક બતાવવા લાગ્યા. બાવીસ પુત્રો પણ આ નિશાન ચૂકી ભય એવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. છતાં આ રહ જનોની પરવા ન કરતાં એક ચિત્તે આઠ ચક્રોનું અંતર ધ્યાનમાં રાખી તેણે પુતળીની ડાબી આંખ વીંધી નાંખી. આ વખતે લોકોએ હર્ષથી જય-નાદ કર્યો. જેમ આ વેધ દુબ્ધર છે તેમ મનુષ્ય-જન્મ પણ દુર્લભ છે એમ આ ઉદાહરણથી સૂચવાય છે.

(૮) ચર્મનું દષ્ટાંત—

એક લાખ યોજન વિસ્તારવાળું તળાવ છે. તેમાં લીલ (સેવાલ) બાઝી ગઈ છે. પરંતુ એક દિવસ પવન ફુંકાવાથી તે જરા દૂર થતાં તેમાં એક છિદ્ર પડ્યું કે જેમાંથી કાચબો પોતાની ડોક બહાર કાઢી શકે. આ તળાવમાં રહેલો કાચબો સો વર્ષે પોતાની ગરદન પ્રસારે છે. તેને આ વેળા તે છિદ્રમાંથી ચન્દ્રનું દર્શન થયું. આથી તેણે એવો મનસુબો કર્યો કે મારા કુટુંબીઓને આ હું બતાવું. એમ વિચારી તે પોતાના સ્વજનોને બોલાવી લાવ્યો. એટલામાં તો તે છિદ્ર પૂરાઈ ગયું અને ચન્દ્ર-દર્શન કરાવવાના તેના મનોરથ તો મનમાં જ રહી ગયા. ફરીથી આ માટે તે ઘણાંએ ફાંફાં મારે, પરંતુ તેમાં તે લાગ્યે જ ફતેહમંદ થાય તેમ મનુષ્ય-જન્મ મળવો એ સહેલી વાત નથી.

(૯) યુગનું દષ્ટાંત—

કોઈ એક પુરુષ ‘સ્વયંભૂરમણ’ સમુદ્રના પૂર્વ કિનારેથી યુગ (ઘોંસરા) ને નાંખે અને પશ્ચિમ કિનારેથી તેની અંદર નાંખવાની (સમીલા ખીલી) ને નાંખે. પછી તે બન્ને ભેગાં થઈ ખીલી ઘોંસરાના છિદ્રમાં આપોઆપ આવી જવી જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્ય-જન્મ મળવો દુર્લભ છે.

(૧૦) પરમાણુનું દષ્ટાંત—

કોઈ એક સુર એક સ્તંભનો ચૂરેચૂરો કરી તેના પરમાણુઓને નળીમાં ભરે અને ‘ચેતુ’ પર્વતની ચૂલા ઉપર ચડી ફુંકે મારી તેને ઉડાવી દે. ત્યાર પછી તે પરમાણુઓને એકત્રિત કરી ફરી સ્તંભ બનાવવામાં જેટલે અંશે તે સફળ થાય એનાથી પણ ઓછું અંશે મનુષ્ય-જન્મ ફરીથી મળવો શક્ય છે.

મનુષ્ય-જન્મની સફલતા—

મનુષ્ય-ભવ મળ્યો એટલે ગંગા ન્હાયા અને ઘેર ઉતર્યો એમ સમજવાનું નથી. એટલાથી કાર્ય-સિદ્ધિ થઈ ગઈ અર્થાત્ મોક્ષ મળી ગયો એમ માનવું તે મનમાં મોતીના ચોક પૂરવા જેવું છે (જોકે એ તો સોએ સો ટકા સાચી વાત છે કે આ ભવ વિના મોક્ષ નથી અને એની પ્રાપ્તિ અતિદુર્લભ છે). ઉત્તર-રાધ્યયનની નિયુક્તિ (પત્રાંક ૧૪૪)માં કહ્યું છે કે—

“ માણુસ્સ સિત્ત જાઈ કુલ, રુવારોગ આજયં બુદ્ધી ।

સવણુગહ સદ્દા સં-જમો અ લોગમ્મિ દુલહાઈ ॥ ૧૫૨ ॥ ”—આર્ય અર્થાત્ આ સંસારમાં મનુષ્યત્વ, (આર્ય) ક્ષેત્ર, (ઉચ્ચ) જાતિ, (શુભ) કુળ, (સુંદર) રૂપ, (અબાધ્ય) આરોગ્ય, (દીર્ઘ) આયુષ્ય, (ઉત્તમ) મતિ, (ધર્મ-) શ્રવણ, અવગ્રહ (તેનું અવધારણ), (સાચી અને સચોટ) શ્રદ્ધા અને (કલ્યાણકારી) સંયમ (ઉત્તરોત્તર વિશેષતઃ) દુર્લભ છે.

સ્કુંટ શબ્દોમાં કહીએ તો પૂર્વ પુણ્યથી કેાઈ જીવ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ ધર્મસહાયક સામગ્રીવાળા આર્ય દેશમાં તેનો જન્મ ન થયો તો એ ભવ નિરર્થક છે. ધારો કે આર્ય ક્ષેત્રમાં જન્મ તો થયો, પરંતુ ઉચ્ચ જાતિ કે શુભ કુળને બદલે વાઘરી, માછી જેવા હિંસક વંશમાં ઉત્પત્તિ થઈ, તો આથી શું વળ્યું ? માની લઈએ કે પ્રબળ પુણ્યના પ્રભાવથી ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પણ થયો, પરંતુ જો રૂપ (પંચેન્દ્રિયતા) અને એથી અધિક આવશ્યક આરોગ્ય અને આયુષ્યનો સુયોગ ન મળ્યો, તો માનવ-ભવ એણે ગયો ગણાય કે બીજું કંઈ ? સ્વીકારી લઈએ કે ક્ષેત્રથી તે આયુષ્ય સુધીની સમગ્ર સામગ્રી મળી, પરંતુ જો એ જીવ અઙ્ગલનો ઓથમીર હોય તો તે કેવી રીતે મોક્ષ-સાધન કરી શકે ? વળી સુમતિ પણ મળી, છતાં ધર્મ-શ્રવણનો લાભ મળવો અને તે સાંભળ્યા પછી તેનું મનન કર્યા બાદ તેમાં શ્રદ્ધા થવી-મનને ડામાડોળ થતું અટકાવવું એ કંઈ બાળકનો ખેલ નથી. શ્રદ્ધા થયા પછી પણ તદનુસાર વર્તન કરવું-સંયમ લેવો એ ન્હાદુર્લભ છે.^૨

મોક્ષનું સ્વરૂપ—

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો-વર્ગ-ચતુષ્ટય પૈકી મોક્ષને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે; કેમકે ધર્મ કરવાથી જે પુણ્ય ઉપાર્જન થાય

૧ છાયા—

માનુષ્યં ક્ષેત્રં જાતિઃ કુલં રૂપં આરોગ્યં આયુષ્યં બુદ્ધિઃ ।

શ્રવણં અવગ્રહઃ (શ્રવણાવગ્રહો વા) શ્રદ્ધા સંયમશ્ચ લોકે દુર્લભાનિ ॥

૨ આ હકીકત સુંદર શબ્દોમાં ન્યાયા૦ શ્રીયશોવિજયે ‘ શ્રીપાલ રાજના રાસ ’ના ચતુર્થ ખંડની સાતમી ઠાકમાં રજુ કરી છે.

છે, તે મોક્ષ-ગમનમાં પ્રતિબંધક હોવાથી સોનાની બેડી જેવું છે; અર્થ તો અનર્થજનક છે, કેમકે એના ઉપાર્જનમાં, રક્ષણમાં અને વ્યયમાં મુશ્કીળતો વેઠવી પડે છે;^૧ અને કામ તો પ્રારંભે સુખદાયક પરંતુ અંતમાં કટુ ફળ આપનાર છે. એથી કરીને મોક્ષ એ જ સર્વોત્તમ છે. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને શ્રીદેવાનન્દસૂરિ સમયસારના પ્રારંભમાં કથે છે કે—

“ સવ્વન્ત્ મોક્ષમર્થવંતિ, ચત્તવગ્ગમ્મિ ઉત્તમં ।

સુદં તઓ તિવગ્ગમ્મિ, દિદ્ધમેગંતિઅં ન હુ ॥ ૧ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ સર્વજ્ઞો ચાર વર્ગમાં મોક્ષને ઉત્તમ માને છે, કેમકે (ધર્માદિ) ત્રિવર્ગમાં ખરેખર એકાન્તિક સુખ (તેમના) જોવામાં આવ્યું નથી.^૩

સંસારીનું સુખ વિષય-જન્ય છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે તે દુઃખ જ છે. વિશેષમાં આ વૈષયિક સુખ અનિત્ય, ખેદ-જનક, લયાવહ, પરાધીન, પરિણામે નીરસ અને દુઃખદાયી હોવાથી મોક્ષના સુખ સાથે એનો મુકાબલો થઈ શકે નહિ. અરે પ્રશ્ન—સુખ પણ મોક્ષ—સુખ આગળ પાણી ભરે છે, તો આનું શું ગળું ? શ્રીજિનેશ્વરસૂરિકૃત પંચલિંગીમાં સંવેગલિંગના અધિકારમાં કહ્યું પણ છે કે—

૧ સરખાવો ૪૭ મા અને ૪૮ મા પદો તેમજ વિચારો શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભાચાર્યકૃત સિન્ધુપ્રકર (સૂક્તિમુક્તાવલી)નું નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ નિમ્નં ગચ્છતિ નિમ્નગેવ નિતરાં નિદ્રેવ વિષ્કમ્ભતે

ચૈતન્યં મન્દિરેવ પુણ્યતિ મદં ધૂમ્યેષ દત્તેઽન્ધતામ ।

ચાપલ્યં ચપલેવ ચુમ્બતિ દ્વજ્જ્વાલેવ તૃષ્ણાં નય—

ત્યુહાસં કુલટાઽઙ્ગનેવ કમલા સ્વૈરં પરિભ્રામ્યતિ । ૭૩ । ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ લક્ષ્મી નદીની પેઠે નીચ પ્રતિ જાય છે, નિદ્રાની માફક ચૈતન્યને તે વિદ્ય કરે છે, દાંડની પેઠે તે અભિમાનને પોષે છે, ધૂમાડાના ચોટગોટાની જેમ તે આંધળા બનાવે છે, વીજળીને જેમ તે ચંચળતાને ચુંબન કરે છે, દાવાનળની જેમ તે તૃષ્ણાનો ઉદ્ઘાસ કરે છે અને વારાંગનાની જેમ તે સ્વેચ્છા પૂર્વક પરિભ્રમણ કરે છે.

૨ છાયા—

સર્વજ્ઞા મોક્ષમાહ્યાન્તિ ચતુર્વર્ગે ઉત્તમમ્ ।

સુખં તત્ત્વિવર્ગે દૃષ્ટમેકાન્તિકં ન ચલુ ॥

૩ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એકાન્તિક સુખ તો મોક્ષમાં જ છે.

૪ સરખાવો પંચલિંગીની શ્રાજિનપતિસૂરિકૃત વૃત્તિના ૬૩મા પત્રમાં સાક્ષીરૂપે આપેલું નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ ભોગસુખૈઃ કિમનિત્યૈર્ભયબહુલૈઃ કાઙ્ગિતૈઃ પરાયતૈઃ ।

નિત્યમભયમાત્મસ્થં, પ્રશમસુખં તત્ર યતિતત્ત્વમ્ ॥ ”—આર્યા

“ અક્ષયમકિલેસસાહનમલજ્જનીયં વિવાગદંદરીયં ।

પસમસુહમિમાહિંતો ગંતાનંતેહિં સંગુણિયં ॥૨૨॥—આર્યા

મુક્તસ્સ સુહં તા તસ્સ સાહને દ્વહુજ્જમો જુત્તો ।

ધન્ના તિવ્વિય પરમત્થસાહગા સાહુણો નિચ્ચં ॥ ૨૩ ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ અવિનાશી, અકષ્ટ-સાધ્ય, (સ્ત્રી-પુરુષના સંગમ વિના ઉત્પન્ન થતું હોવાથી) શરમાવું ન પડે એવું અને પરિણામે સુંદર એવું પ્રશમ-મુખ છે. એનાથી પણ અનંતાનંત ગુણ મોક્ષનું મુખ છે, વાસ્તે તેના (ચારિત્રરૂપ) સાધનને વિષે હવે ઉદ્યમ કરવો યુક્ત છે. (ચારિત્રને વિષે ઉદ્યમશીલ અને એથી કરીને) પરમાર્થના સાધક એવા તે સાધુઓ સદા ધન્ય છે.

મોક્ષ એ સર્વ કર્મેના ક્ષયથી ઉદ્ભવતું, જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, ભય વગેરે સંસારના વિકારોથી રહિત, ઐકાન્તિક, આત્યન્તિક, અમન્દ આનન્દથી મુન્દર અને પરમ પદને પામેલ આત્મ-સ્વરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ કૃત્સ્નકર્મક્ષયાન્મોક્ષો, જન્મમૃત્યવાદિવર્જિતઃ ।

સર્વવાધાવિનિર્મુક્ત, એકાન્તસુખસદ્ગતઃ ॥ ”—અનુ૦

આ મોક્ષનું મુખ ઉત્કણ્ડાથી રહિત, દુઃખથી પર, અબાધિત, સર્વ કલ્યાણોમાં શિરોમણિ, સ્વાભાવિક, સ્વતન્ત્ર અને શાશ્વત છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ અપરાયત્તમૌત્સુક્ય-રહિતં નિષ્પત્તિક્રિયમ્ ।

સુખં સ્વાભાવિકં તત્ર, નિત્યં ભયવિવર્જિતમ્ ॥—અનુ૦

૧ પરમાનન્દરૂપં તદ્, ગીયતેઽન્યૈર્વિચક્ષણૈઃ ।

ઇત્યં સકલકલ્યાણ-રૂપત્વાત્ સામ્પ્રતં હૃદઃ ॥ ”—અનુ૦

આવા અપૂર્વ મુખના અધિકારી માનવો, દાનવો કે દેવો નથી, પરંતુ એ તો સિદ્ધોને માટે સરળથેલું છે. દેવેન્દ્રસ્તત્ત્વ નામના પયત્રામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ન વિ અત્થિ માણુસાણં, તં સુખં ણ વિ ય મન્વદેવાણં ।

જં સિદ્ધાણં સુખં, અવ્વાવાહં ઉવગયાણં ॥ ૨૧૪ ॥ ”—આર્યા

૧ છાયા—

અક્ષયમકલેશસાધનમલજ્જનીયં વિપાકસુન્દરકમ્ ।

પ્રશમસુખમસ્માદનન્તાનન્તૈઃ સદ્ગુણિતમ્ ॥

મોક્ષસ્ય સુખં તસ્માત્ તસ્ય સાધને દ્વદાનીમુષમો યુક્તઃ ।

ધન્યાસ્ત એવ પરમાર્થસાધકાઃ સાધવો નિત્યમ્ ॥

૨-૪ આ પદો પૂંચલિંગીની વૃત્તિમાં ૬૩મા પત્રમાં સાક્ષીરૂપે આપેલાં છે.

૫ છાયા—

નાપિ અસ્તિ માનુષાણાં તત્ સુખં નાપિ ચ સર્વદેવાનામ્ ।

યત્ સિદ્ધાનાં સુખમભ્યાબાધ(ત્વ)મુપગતાનામ્ ॥

વિશેષમાં આ મોક્ષ-મુખ એટલું બધું તો વિશાળ છે કે આ બ્રહ્માણ્ડમાં સમાઈ પણ ન શકે. આની પછીની ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ સિદ્ધસ્ય સુહો રાસી, સર્વદ્વાર્પિણિઓ જઈ હવિજ્જ ।

જંતગુણવર્ગુભઈઓ, સર્વાગાસે ન માઈજ્જા ॥ ૨૯૬ ॥ ”—આર્યા

આ સંબંધમાં શ્રીવજ્રસેનસૂરિના શિષ્યરત્ન અને નેમિચરિત્રના કર્તા શ્રીહરિ(સેન) મુનિરાજે રચેલી ‘કર્પૂરમંજરી’નું નિમ્ન-લિખિત પદ પણ મનનીય થઈ પડશે:—

“ મુક્તેઃ સૌખ્યપ્રમાણં ભવતુ સુરગિરિઃ સોઽસ્તિ વા યોજનાનાં

કક્ષં વાર્ધિઃ સ્વયમ્ભૂરમણ ઈતિ પુનઃ સોઽસ્તિ રઙ્ગુપ્રમાણઃ ।

લોકાતીતં તદેતજ્જિનપતિરપિ વા નોપમાતું પ્રગલ્ભો

ભૂમુખોગાનુભૂતિં સ્વજનમનુવદન્ યદ્વદન્યં પુલિન્દઃ ॥૧૭૭॥”—સર્ગ૦

અર્થાત્ કોઈ એમ, કહેવા તૈયાર થાય કે સિદ્ધિના મુખનું માપ સુરગિરિ (‘મેરુ’) હો, (તો તે યુક્ત નથી, કેમકે) એ તો લાખ યોજન (જેટલો જ ઊંચો) છે. (આથી તે એમ વદે કે) એનું માપ ‘સ્વયંભૂરમણ’ સમુદ્રજેટલું હો (તો તે પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે) એનું માપ તો ‘રજ્જુ’ (જેવડું જ વિપુલ) છે, તેથી

૧ છાયા—

સિદ્ધસ્ય સુખરાશિઃ સર્વાદ્વાર્પિણિતો યદિ ભવેત્ ।

અનન્તગુણવર્ગમક્તઃ સર્વાકાશે ન માયાત્ ॥

૨ આનું સંશોધન આ ગ્રંથકારે (શ્રીવિજયલઘ્નિસૂરિએ) કર્યું હતું એમ ‘જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા’ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા આ ગ્રંથની વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રાવ્યતુરવિજયે યોગેલી પ્રસ્તાવના ઉપરથી જાણી શકાય છે.

૩ ‘રાજ’ તરીકે પણ ઓળખાતા આ રજ્જુનું સ્વરૂપ નીચે મુજબની ગાથામાંથી સ્પષ્ટ છે:—

“ જોયણલક્ષપ્રમાણં, નિમેસમિત્તેણ જાહ જં દેવો ।

છમ્માસેણ ચ ગમણં, ઇદં ‘રઙ્ગુ’ જિણા વિત્તિ ॥ ”—આર્યા

[યોજનલક્ષપ્રમાણં નિમેષમાત્રેણ ગચ્છતિ યદ્ દેવઃ ।

ષણ્માસેન ચ ગમનં ઇદં રઙ્ગુ જિનો વદન્તિ ॥]

અર્થાત્ નિમેષ માત્રમાં—આખના પલકારામાં લાખ યોજન જનારો દેવ છ મહિનામાં જેટલું જાય, તેને જિનવરો એક ‘રજ્જુ’ કહે છે. આ સંબંધમાં રત્નસંચય (ગા. ૧૯-૨૦)માં કહ્યું છે તેમ એક ૧૦૦૦ ભારના માપવાળા ખૂબ તપેલા લોખંડના ગોળાને પરાક્રમી દેવ જોરથી નીચે ફેંકે તો તે ગોળો ધસાતો ધસાતો ચંડા ગતિએ આવતો આવતો છ મહિના, છ દિવસ, છ પહોર અને છ ઘડીમાં જેટલું અંતર કાપે, તે અંતર ‘રજ્જુ’ કહેવાય છે.

કરીને જેમ કોઈ પુલિન્દ (લિલ્લનો રાજા) અન્ય સ્વજનને પૃથ્વીપતિના લોગના અનુભવનો નિર્દેશ કરવા શક્તિમાન નથી તેમ એ લોકાતીત હોઈ જિનેશ્વર પણ એને ઉપમા દ્વારા વર્ણવવા સમર્થ નથી.

પ્રથમં શ્રેયસોઽર્થં મો, રુણદ્વિ યોગમાત્મનઃ ।

અનિરોધાદયં હા હા, સાધયત્યશુભં ન કિમ્ ? ॥૧॥

યોગનો નિરોધ—

શ્લો.૦—“ હે (ચેતન !) કલ્યાણને માટે તું સૌથી પ્રથમ પોતાના વ્યાપારને રોક, કેમકે ખરેખર નહિ રોકેલ વ્યાપાર અરે રે શું શું અશુભ (કાર્ય) સાધતો નથી !—૯

યોગનો અર્થ—

સ્પષ્ટી.૦—તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા અને બીજા સૂત્રમાં યોગ એટલે શું તે સૂચવતાં વાચકવર્ચ ઉમાસ્વાતિ કથે છે કે—

“ કાય-વાઙ્-મનઃ કર્મ યોગઃ । સ આસ્રવઃ । ”

અર્થાત્ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક ક્રિયા યાને શરીર, વચન અને મન સંબંધી વ્યાપાર (પ્રવર્તન) તે ‘યોગ’ છે. આ યોગ ‘આસ્રવ’ યાને કર્મ આવવાનું કારણ છે. આ યોગ જો શુભ હોય તો તે પુણ્યનો આસ્રવ છે અને જો તે અશુભ હોય તો તે પાપનો આસ્રવ છે.

હિંસા, ચોરી ઇત્યાદિ કાયિક અશુભ યોગ છે. નિંદા કરવી, બૂઠું બોલવું ઇત્યાદિ વાચિક અશુભ યોગ છે; અને કોઈને મારવાનો, લૂટવાનો ઇત્યાદિ વિચાર એ માનસિક અશુભ યોગ છે. આથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો શુભ યોગ જાણવો. સંબોધ્ય વિનાનું સંબોધન—

આ પદ્યમાં સંબોધનવાચક ‘લોભ’ શબ્દ છે, પરંતુ સંબોધ્ય નથી, તે તો અધ્યાહાર્ય છે; એથી શું આવા પ્રયોગ સમુચિત છે એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે. એના ઉત્તર તરીકે આવા પ્રયોગવાળું ઉપદેશશતકનું નિમ્ન-લિખિત છઠું પદ્ય રજુ કરવામાં આવે છે:—

“ ૧કચવરસમઃ સંસારોઽયં જનુર્મરણાદિકા-

ઽશુચિચિત્તમૃતિશ્વાહિન્યાલાશ્વકુત્સિતદેહમૃત્ ।

૧ આનો અર્થ એ છે કે આ સંસાર કચરા જેવો છે. જન્મ-મરણ ઇત્યાદિ અશુચિથી એ વ્યાપ્ત છે. વળી મરેલા દૂતરા, સાપો, વાઘો, હાથીઓ કે ચિત્તાઓ તથા ઘોડાઓના

કિમ્મત રમતે તસ્મિન્ હંસઃ સુમાનસમન્દિરો

મવક્રમિગણે મુક્તાભ્રાન્ત્યા રતિસ્તવ તત્ર મો ।”—હરિણી (૪, ૬, ૭)

આવા પ્રયોગને સમર્થન કરનારે નીચે મુજબનું એક પદ મુનિરાજ શ્રીજ્યોતિર્વિજયે રચેલા ‘તત્ત્વામૃતમાં પણ મળી આવે છે.

“ ધર્મ એવ સદા ત્રાતા, જીવાનાં દુઃખસઙ્કટાત્ ।

તસ્માત્ કુરુત મો યત્નં, તત્રાનન્તસુખપદે ॥ ૭૩ ॥ ”—અનુ૦

આનો અર્થ એ છે કે જીવોને દુઃખના સંકટમાંથી સદા બચાવનાર ધર્મ જ છે, વાસ્તે હે (ભગ્યો!) અનન્ત મુખને આપનાર તે (ધર્મ)ને વિષે તમે પ્રયત્ન કરો.

કપૂરમંજરીનું નિમ્ન-લિખિત પદ પણ આવું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે:-

“ શ્રીરામવદ્ મો નય એવ સેવ્યઃ

મજાનુરાગવ્રતવિત્તમૂલમ્ ।

કો દક્ષિણાવર્તમુપેત્ય શઙ્ગં

ત્યજેન્મુધા શ્યામકચિત્રકં વા ? ॥૭૫॥”—ઉપજાતિ

આનો ભાવાર્થ એ છે કે હે (લોકો!) પ્રજાના રંજનરૂપ વ્રત અને દ્રવ્યના મૂળરૂપ નય (નીતિ) શ્રીરામની જેમ તમારે સેવવા યોગ્ય છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ કે શ્યામલ ચિત્રક (ચિત્રવદ્ધી) પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તેને કોણ ફેગટ ત્યજ દે?

મનોમત્તકરી લોકે, કુમતિકરિણીયુતઃ ।

કષાયકલભૈર્યુક્તઃ, કિં કિં નોન્નુલયેન્નનુ ? ॥ ૧૦ ॥

મનની ઉચ્છંખલતા—

શ્લો૦—“ હુર્જુદ્ધિરૂપી હાથિણી તેમજ કષાયરૂપ તેનાં બચ્ચાંચાથી યુક્ત એવો મનરૂપ મદોન્મત્ત હાથી (આ) લોકમાં શું શું ઉખેડતો નથી ? ” ૧૦

રૂપદ્વી૦—પૂર્વોક્ત પદમાં યોગનો નિરોધ કરવાનું સૂચવી અન્યકારે આ પદમાં પ્રથમ માનસિક યોગના ઉપર અંકુશ મેળવવા કથન કર્યું છે. કારણ કે એ તો સૌ કોઈ જાણે છે તેમ જાણે મનને જીત્યું તેણે સર્વ જીત્યું. જ્યાં મન ઉપર આત્મ-સત્તા ઝામી ગઈ કે કાચિક અને વાચિક પ્રવૃત્તિઓ પણ અંકુશમાં આવી

ખરાબ શરીરોથી એ ભરેલો છે. એ ભવરૂપ કાઠાઓના સમૂહમાં શુભ માનસરૂપ મન્દિરવાળો એવો (હંસરૂપ) આત્મા મોતીની બ્રાન્તિથી કેમ રમે છે ? હે (જીવ!) તેમાં તારો પ્રેમ કેવો છે !!!

૧ શ્રીહંસવિજયજી જૈન શ્રી લાયબ્રેરી ગ્રંથમાલાના ચતુર્થ પુણ્ય તરીકે આ ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

જ જવાની, કેમકે કેવાં વચન ઉચ્ચારવાં કે કેવી કાયિક ચેષ્ટા કરવી એ મનની આજ્ઞાને અધીન છે.

મન એ જ સંસાર-ચક્રનું કારણ છે. એને મોકળું મૂકવાથી ચોખા જેવડો ^૧તંદુલ મત્સ્ય સાતમી નરકે જાય છે. અરે એનો નિગ્રહ કરવામાં કચ્ચાસ રહી જાય તો મોટા મહર્ષિઓને માટે પણ સાતમી નરકે સિધાવવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે અને એના ઉપર જે વિજય મેળવાય તો ક્ષણ વારમાં સ્વર્ગ તો શું પણ સિદ્ધ-સુન્દરીના મહેલે પહોંચાય છે.^૨ આ પ્રમાણે મનની મહત્તા જોઈને તો સહસ્રાવધાની શ્રીસુનિસુન્દરસૂરિ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના નવમા અધિકારના નિમ્ન-લિખિત પાંચમા પદ દ્વારા કથે છે કે—

“ વશં મનો यस્ય સમાહિતં સ્યાત્

કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ।

હતં મનો यस્ય ચ દુર્વિકલ્પૈઃ

કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ॥ ”—ઉપજાતિ

અર્થાત્ જેનું ચિત્ત સમાધિયુક્ત હોઈ પોતાને વશ વર્તે, તેને નિયમો અને યમોથી શું ? તેમજ કુવિકલ્પોથી જેનું મન હણાયેલું છે, તેને નિયમો અને યમો શા કામના ?

મનને વશ થવાથી શો ગેરલાભ છે તેમજ એને વશ કરવાથી શો ક્ષાયદો છે તેનું આગ્રેહુળ ચિત્ર મારા જેવો મન્દમતિ શું આલેખે ? વાસ્તે પાઠક મહા-શયના વિમળ કર-કમલમાં ધનાશ્રી રાગમાં ગવાતું નિમ્ન-લિખિત પદ અર્પણ કરવા લલચાઉં તો કેમ ?

“ જળ લગ આવે નહિ મન ઠામ—ટેક

જળ લગ કપ્પટ ક્રિયા સવિ નિષ્ક્રમ, જ્યૌં ગગને ચિત્રામ. જળ લગ. ૧
કરની ખિન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવતી તુઝ નામ;
આખર ફલ ન લાહેજો જ્યૌં જગ, વ્યાપારી ખિનુ દામ. જળ લગ. ૨
મુંડ મુંડાવત સખ હી ગડરિયા, હરિણુ રોઝ બન ધામ;
જટાધાર વટ ભસ્મ લગાવત, રાસલ સહતુ હે ધામ. જળ લગ. ૩
એતે પર નહીં યોગકી રચના, જે નહિ મન વિશ્રામ;
ચિત્ત અંતર પટ છલવેકું ચિંતવત, કહા જપત મુખ રામ. જળ લગ. ૪

૧. આની માહિતી માટે જુઓ ઋષભપંચાશિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૩૯-૧૪૧).

૨. આ સંબંધમાં શ્રીપ્રસન્નચંદ્ર રાજપિંતું દષ્ટાંત વિચારવું. આની સ્થૂળ રૂપરેખા આર્હટદર્શનદીપિકા (પૃ. ૮૮-૮૯) માંથી મળી શકશે.

વચન કાય ગોપે દઢ ન કરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લહે શિવ સાધન, જ્યું કણુ મુને ગામ. જળ લગ. ૫
પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન કિરવો મન ઠામ;
આનંદધન મુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમરામ. જળ લગ. ૬ ”

આ સમગ્ર કથનના ઉપસંહાર તરીકે મૈત્રાયણ્યુપનિષદના ચોથા પ્રપાઠકનું
।નમ્ન-લિખિત પદ્ય રજુ કર્યું અનાવશ્યક નહિ ગણાય:—

“ મન એવ મનુષ્યાણાં, કારણં બન્ધ-મોક્ષયોઃ ।

બન્ધાય વિષયાસક્તિ, મોક્ષે નિર્વિષયં મતમ્ ॥ ”—અનુ૦

કષાય-વિચાર—

શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના પ્રથમ વિભાગ (પૃ.
૩૨-૩૭)માં ‘કષાય-મીમાંસા’ના શીર્ષક દ્વારા અને ઋષભપંચાશિકાના
સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૯૦)માં ‘કષાયની વ્યુત્પત્તિ’ એ મથાળા હેઠળ કષાયો
સંબંધી મેં વિચાર, કરેલો હોવાથી એ સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ ન કરું તો તે
અસ્થાને નહિ ગણાય.

‘કષ’ અને ‘આય’ એ બે શબ્દો મળીને ‘કષાય’ બને છે. આનો અર્થ
સમજાવતાં વાદિવેતાલ શ્રીશાન્તિસૂરિ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્ વૃત્તિ
(પત્રાંક ૧૯)માં કથે છે કે—

“ કષ્યતેઽસ્મિન્ પ્રાણી પુનઃ પુનરાવૃત્તિભાવમનુભવતિ કષોપલકષ્યમાન-
કનકવદિતિ કષઃ-સંસારસ્તસ્મિન્ આ-સમન્તાદ્યન્તે-ગચ્છન્ત્યેભિરમુમન્ત્ત ઇતિ
કષાયાઃ, યદ્વા કષાયા ઇવ કષાયાઃ, યથાહિ તુવરિકાદિકષાયકલુષિતવાસસિ
મજિષ્ઠાદિરાગઃ શ્લિષ્યતિ ચિરં ચાવતિષ્ઠતે, તથૈતત્કલુષિત આત્મનિ કર્મ સમ્બ-
ધ્યતે ચિરતરસ્થિતિકં ચ જાયતે, તદાયત્તત્વાત્ તત્સ્થિતેઃ ”

અર્થાત્ જેમ સોનાને કસોટી ઉપર કસવામાં આવે છે તેમ જેમાં પ્રાણી ફરી
ફરીને ગમનાગમન અનુભવે છે તે ‘કષ’ એટલે સંસાર છે. એમાં સર્વ બાબુથી
પ્રાણીઓ આ વડે જાય છે, એથી તે ‘કષાય’ કહેવાય છે. અથવા
કષાયના જેવા હોય તે ‘કષાય’ છે. જેમ તુવેર વગેરે કષાયોથી કલુષિત વસ્ત્રમાં
મજીઠાદિના રંગ બેસે છે અને લાંબા વખત સુધી રહે છે તેમ આ કષાયથી
કલુષિત થયેલા આત્મામાં કર્મનો આશ્લેષ થાય છે અને તે કર્મ ચિર કાળ પર્યંત

૧ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો “ કષ્યન્તે-પીઢ્યન્તે પ્રાણિનઃ પરસ્પરં યસ્મિન્નસૌ
કષઃ- સંસારઃ, તમયન્તે-પ્રાણુષન્તિ જગત્તથોઽનેનેતિ કષાયઃ ”

રહે છે. આ ૧કષાયના એક એકથી ઉતરતા બળવાળા અને એથી કરીને ઓછા અહિતકારી એવા (૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સંજવલન એમ ચાર પ્રકારો છે.

તેમાં અનન્તાનુબન્ધી કષાય સમ્યગ્દર્શનનો ધાતક છે. એના ઉદય દરમ્યાન સમ્યગ્દર્શન સંભવતું નથી અને પહેલાં ઉત્પન્ન થયું હોય તો તેનો નાશ થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદય દરમ્યાન વ્રત (વિરતિ)ને માટે અવકાશ નથી. પ્રત્યાખ્યાન કષાયની હૈયાતીમાં દેશવિરતિ યાને શ્રાવકપણું મળી શકે છે, પરંતુ સાધુ-ધર્મ (સંયમ-દ્વીક્ષા) માટે સ્થાન નથી. સંજવલન કષાયના અસ્તિત્વમાં યથાખ્યાત-ચારિત્રનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી.

આ પ્રત્યેક કષાયના (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એમ ચાર ચાર પ્રકારો છે. એનાથી શી ખરાબી થાય છે તે વિષે વિશેષ કહેવાની કશી જરૂર નથી એટલે એ પ્રત્યેકના પરાક્રમના પ્રદર્શનરૂપ એકેક પદ્ય વિચારીશું. ક્રોધના સંબંધમાં શ્રીસોમપ્રભસૂરિ સૂક્તિમુક્તાવલીમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા એવા ઉદ્ગાર કાઢે છે કે—

“ સન્તાપં તનુતે મિનત્તિ વિનયં સૌહાર્દમુત્સાદય-

ત્યુદ્વેગં જનયત્યવચ્ચવચનં મૃતે વિધત્તે કલિમ્ ।

કીર્તિં કૃન્તતિ દુર્મતિં વિતરતિ વ્યાહન્તિ પુણ્યોદયં

દત્તે યઃ કુગતિં સ હાતુમુચિતો રોષઃ સદોષઃ સતામ્ ॥૪૭॥”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જે ક્રોધ સન્તાપને વિસ્તારે છે, વિનયને ભેદે છે, મિત્રતાનો વિનાશ કરે છે, ઉઘાટ ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય વચનને જન્મ આપે છે, કંકાસ કરે છે, આબરૂને હણે છે, દુર્બુદ્ધિ આપે છે, પુણ્યના ઉદયનો નાશ કરે છે અને કુગતિ આપે છે, તે દૂષિત ક્રોધ સજ્જનોને ત્યજવા યોગ્ય છે.

માન પરત્વે આ સૂરિવર્યનું કહેવું એ છે કે—

“ ઔચિત્યાચરણં વિલુમ્પતિ પયોવાહં નભસ્વાનિવ

પ્રધ્વંસં વિનયં નયત્યદિરિવ પ્રાણસ્પૃશાં જીવિતમ્ ।

કીર્તિં કૈરવિળીં મતઙ્ગજ ઇવ પ્રોન્મૂલયત્યજ્ઞસા

માનો નોચ ઇવોપકારનિકરં હન્તિ ત્રિવર્ગં નૃણામ્ ॥ ૫૩ ॥ ”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જેમ પવન મેઘને વિખેરી નાંખે છે. તેમ માન ઉચિત આચરણનો

૧ જૈન શાસ્ત્રમાં પાંચામાં આવતા કર્મોના જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારોમાંના એકનું નામ મોહનીય છે. એના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એવા બે પ્રકારો છે. તેમાં ચારિત્રમોહનીયના કષાય અને નોકષાય એવા બે વિભાગો છે તે પૈકી આ એક છે.

વિનાશ કરે છે. જેમ સર્પ જીવનનો નાશ કરે છે, તેમ માન પ્રાણીઓના વિનયનો સંહાર કરે છે. જેમ હાથી ચન્દ્ર-કમલોની લતાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખે છે, તેમ માન કીર્તિનો સત્વર ઉચ્છેદ કરે છે. જેમ નીચ (માનવ) ઉપકારના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ માન મનુષ્યોના ત્રિવર્ગને હણે છે.

માયા પરત્વે તેમનો એ મુદ્રાલેખ છે કે—

“**कुलञ्जनवन्ध्यां सत्यसूर्यास्तसन्ध्यां**

कुगतियुवतिमालां मोहमातङ्गशालाम् ।

शमकमलहिमानीं दुर्यशोराजधानीं

व्यसनशतसहायां दूरतो मुञ्च मायाम् ॥૫૩॥”—માલિની (૮,૭)

અર્થાત્ મુખને ઉત્પન્ન કરવામાં વાંઝણીરૂપ, સત્યરૂપ સૂર્યનો અસ્ત કરાવવામાં સન્ધ્યા સમાન, દુર્ગતિરૂપ દયિતાની (વર)માલા જેવી, મોહરૂપ કુંજરની શાળા (બન્ધન-સ્થાન) તુલ્ય, શાંતિરૂપ સૂર્ય-કમલનો સંહાર કરવામાં ખરફના સમૂહરૂપ, અપકીર્તની રાજધાની અને સેંકડો વ્યસનોની મદદવાળી માયાને (હે ભવ્ય !) તું ફરથી ત્યજ દે.

લોભને તો એમના તરફથી એવું પ્રમાણપત્ર (certificate) મળ્યું છે કે—

“**मूलं मोहविषद्रुमस्य सुकृताम्भोराशिकुम्भोद्भवः**

क्रोधाग्नेररणिः प्रतापतरणिप्रच्छादने तोयदः ।

क्रोडासन्न कलेर्विवेकशशिनः स्वर्भानुरापन्नरी

सिन्धुः कीर्तिलताकलापकलभो लोभः पराभूयताम् ॥૫૪॥”—શાદૂલ૦

અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપ વિષ-વૃક્ષના મૂળરૂપ, પુણ્યરૂપ સાગરને (શોષવામાં) અગસ્ત્ય સમાન, ક્રોધરૂપ અગ્નિને (ઉત્પન્ન કરનાર) અરણિ (ના કાળ)રૂપ, પ્રતાપરૂપ સૂર્યને ઢાંકી દેવામાં વાદળા જેવા, કલહના કીડા-સ્થાનરૂપ, વિવેકરૂપ ચન્દ્રને (ગળી જવામાં) શાદુ જેવા, કષ્ટરૂપ નદીઓના (સંગમ માટે) સમુદ્ર તુલ્ય અને કીર્તિરૂપ વેલના સમુદાયને (ઉખેડી નાંખવામાં) કુંજર જેવા લોભનો પરાલવ કરે.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે કષાયોને પોષવા એ સંસારને પુષ્ટ કરવા ખરાખર છે, જ્યારે એને શોષવા તે સંસાર-સાગરના શોષણરૂપ છે. આ ભાવ ભક્ત-પરિણામ નામના પયન્નાની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં ઝળકી ઊઠે છે:—

“**१जं अइतिक्खं दुक्खं, जं च सुहं उत्तमं तिलोईए ।**

तं जाण कसायाणं, बुद्धिक्खयहेउअं सव्वं ॥ ૧ ॥”—આર્યા

૧ ઝાયા—

यद्वत्तिलोक्षणं दुःखं यच्च सुखमुत्तमं त्रिलोक्याम् ।

तज्જાનીદિ કસાયાણાં બુદ્ધિ-ક્ષયહેતુકં સર્વમ્ ॥

અર્થાત્ ત્રૈલોક્યમાં જે અત્યંત દુઃખ તેમજ ઉત્તમ સુખ છે તે સર્વ કષાયોની વૃદ્ધિ અને ક્ષયને અનુક્રમે આભારી છે, એમ જાણુ.

આ ઉપરથી કષાયોની કલુષતાનું મનન કરી એનાથી દૂર રહેવા મથતા આત્માના ઉદ્ધારો, એવા સંભવે કે—

“વન્ધો ! ક્રોધ ! વિધેહિ કિન્ચિદપરં સ્વસ્યાધિવાસાસ્પદં

ભ્રાતર્માન ! ભવાનપિ પ્રચલતુ ત્વં દેવિ ! માયે ! વ્રજ ।

હંહો લોભ ! સત્વે ! યથાઽધિલપિતં ગચ્છ દ્રુતં વશ્યતાં

નીતઃ શાન્તરસસ્ય સન્નાતે લસદ્વાચા રૂપામહમ્ ॥૮૭॥”—શાર્દૂલ૦

—શ્રીપદ્માનન્દ કવિકૃત વૈરાગ્યશતકે

અર્થાત્ હે બાન્ધવ ક્રોધ ! તું તારું નિવાસ-સ્થાન (મારા સિવાય) બીજું કોઈ બનાવ. હે ભાઈ અભિમાન ! આપ પણ ચાલવા માંડો. હે માયા દેવી ! તું પણ સિધાવ. હે મિત્ર લોભ ! તું પણ તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સત્વર જા. (કેમકે) હું અત્યારે ગુરુઓની શાંત રસથી શોભતી વાણીને વશ થયો છું.

હવે આગળ ઉપર જાણવા લાયક અનન્તાનુબન્ધી આદિ ચારે પ્રકારના ક્રોધની સ્થિતિનો વિચાર કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

અનન્તાનુબન્ધી ઇત્યાદિ ચાર પ્રકારના ક્રોધને પર્વતને વિષે, ભૂમિમાં, રેતીમાં અને જળમાં પાડેલી રેખા સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં સૌથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ એવો અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ મરણ પર્યંત રહે છે. આવા ક્રોધ પૂર્વક મરણ પામનાર જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અપ્રત્યાજ્યાન ક્રોધની આઠ માસની સ્થિતિ છે. એવા ક્રોધમાં જે મરણ પામે તે તિર્યગ્-ગતિમાં જન્મે છે. પ્રત્યાજ્યાન ક્રોધની એક દિવસ, પાંચવાડિયા, મહિના કે ચાતુર્માસ જેટલી સ્થિતિ છે. મરણ-સમયે આ ક્રોધ ઉદયમાં આવ્યો હોય તો તે મનુષ્ય તરીકે જન્મે. સંજ્વલન ક્રોધી મરીને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના ક્રોધની સ્થિતિ અતિશય ઓછી છે. જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ. ૮, સૂ. ૧૦) નું સ્વોપસાં લાખ્ય (પૃ. ૧૪૪-૧૪૫).

✽ ✽ ✽
અનિરુદ્ધા વચઃશ્રેણી, મહાઽનર્થવિધાયિની ।

નિરપેક્ષા ભવત્યેવ, તત્ તસ્યાઃ સંયમં કુરુ ॥ ૧૧ ॥

વાણીનો સંયમ—

શ્લો. ૦—“ નહિ રોકવામાં આવેલી એવી અપેક્ષા વિનાની વચનની શ્રેણિ મોટા અનર્થને કરનારી થાય છે જ, વાસ્તે તેના ઉપર (હે જીવ !) તું કાંઈ રાખ. ”—૧૧

વાણીની સાપેક્ષતા—

સ્પષ્ટી૦—જેન દર્શનમાં વારંવાર સૂચવવામાં આવે છે કે વચન સાપેક્ષ હોય અર્થાત્ સ્યાદાદયી લક્ષિત હોય—અનેકાન્તાત્મક હોય તો જ તે ઉપાદેય છે—સત્ય છે—લાલકારી છે, પરંતુ જે તે નિરપેક્ષ હોય, તો તે અસત્ય હોઈ અનર્થકારી છે.

❖ ❖ ❖ ❖

अश्रेयःपथिकः कायः, तत्तायोगोलको मतः ।

तस्माच्छ्रेयःप्रवृत्तिभाक्, कर्तव्यस्तस्य संयमः ॥ ૧૨ ॥

દેહનું દમન—

શ્લો૦—“ અવિરતિના માર્ગે જનારે દેહ તપેલા લોખંડના ગોળા જેવો મનાય છે (અર્થાત્ જેમ તપેલા લોખંડનો ગોળો જેના અડકવામાં આવે તે દાઝે, તેમ આવો દેહ પણ પ્રાણીઓને ઉપદ્રવકારી છે), તેથી કરીને તેનો કલ્યાણના કાર્યને કરનાર એવો સંયમ કરવો—અર્થાત્ આવા દેહને વશ કરવો. ”—૧૨

‘ અશ્રેયઃ ’ એટલે શું ?—

સ્પષ્ટી૦—‘ અશ્રેયઃ ’નો અર્થ અવિરતિ કરવો તે કેવી રીતે યુક્તિ-સંગત છે એ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે નિવેદન કરવાનું કે દશવૈકાલિકસૂત્રના ચોથા અધ્યયનના ઉપદેશ-અધિકારની નિમ્ન-લિખિત—

“ ૧સોચા જાણઈ કલ્લાણં, સોચા જાણઈ પાવગં ।

उभयं पि जाणए सोच्चा, जं छेयं तं समायरे ॥ ૧૧ ॥ ”

—ગાથાની વૃત્તિમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ કલ્લાણનો અર્થ કરતાં કહે છે કે—

“ कल्यो-मोक्षस्तमणति-प्रापयतीति कल्याणं-दयाख्यं संयमस्वरूपं ”

અર્થાત્ જેમ અત્ર કલ્યાણથી સંયમ સમજવાનો છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં ‘ શ્રેયઃ ’થી ‘સંયમ’ યાને ‘વિરતિ’ અર્થ કરવો તે વ્યાજબી છે.

તપાવેલા લોખંડના ગોળાની ઉપમા—

આ પદ્યમાં અવિરત જીવને લોખંડના ગોળાની ઉપમા આપવામાં આવી છે તે શાસ્ત્રોક્ત છે, કેમકે શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની સ્વોપજ વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૦૮-૧૦૯)માં નીચે મુજબનું સાક્ષીભૂત પદ્ય નજરે પડે છે:—

૧ છાયા—

भुत्वा जानाति कल्याणं भुत्वा जानाति पापकर्म ।

उत्तरायणं जानाति भुत्वा यत् छेकं तत् समाचरेत् ॥

“^૧ફાર્સ્ફુલિંગભાસુર-અયગોલયસન્નિહો ઇમો નિરુચં ।

અવિરયપાવો જીવો, દહદ્ સમંતા સમત્થ જિણ ॥”-આર્યા

અર્થાત્ મોટા તણખાના જેવા પ્રકાશિત લોખંડના ગોળા સમાન આ અવિરત અને (એથી કરીને) પાપી જીવ સર્વદા સર્વ ખાળુથી સમસ્ત જીવોને ખાળે છે.

સંધિની આવશ્યકતા—

ક્યારે સંધિ કરવી જોઈએ એ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

“ સંહિતૈકપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતૂપસર્ગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ, સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥ ”-અનુ૦

અર્થાત્ એક પદને વિષે, ધાતુ અને ઉપસર્ગો પરત્વે તેમજ સમાસમાં સંધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ, પરંતુ વાક્યમાં તે કરવી કે નહિ તે વિવક્ષાને અધિન છે.

❖ ❖ ❖ ❖

શાસ્ત્રાભ્યાસસહાયેન, જીવેન ક્રિયતે સુખમ્ ।

તન્નિરોધસ્તતો જીવ !, શાસ્ત્રાભ્યાસે રતો ભવ ॥ ૧૩ ॥

યતસ્તત્રાસ્તિ સચુક્તિઃ, મનોબોધપ્રદાયિકા ।

પ્રથમં દર્શ્યતે સાઽત્ર, પશ્ચાદન્યે ગુણા અપિ ॥ ૧૪ ॥-યુગ્મમ્

યોગના નિરોધનું સાધન—

શ્લો૦—“ આ (યોગ)નો નિરોધ (સંયમ) શાસ્ત્રના અભ્યાસની મદદથી જીવ સહેલાઈથી કરી શકે છે, વાસ્તે હે જીવ ! તું શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં લીન થા. કેમકે તેમાં ચિત્તને સમજવી શકે એવી જે સુંદર યુક્તિ છે તે અહીં પ્રથમ બતાવાય છે અને પછીથી બીજા ગુણો (અર્થાત્ બીજા વિષયો સંબંધી સચોટ યુક્તિઓ) પણ દર્શાવાશે.”-૧૩—૧૪

❖ ❖ ❖ ❖

જન્મ-મૃત્યુ-જરાજાત-વેદસા દગ્ધધામનિ ।

જ્ઞાનોદધિમિહાશ્રિત્ય, ^૨મુદં યાહિ વરં મનઃ ! ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનનું શરણુ—

શ્લો૦—“ જન્મ, મરણ અને ઘડપણરૂપ અગ્નિથી બળેલા આ (સંસાર-રૂપ) સ્થળમાં જ્ઞાનરૂપ સાગર (જેવા શાસ્ત્ર)નો આશ્રય લઈ હે ચિત્ત ! તું ઉત્તમ આનંદ પામ. ”-૧૫

૧ જાયા—

સ્ફારસ્ફુલિન્નભાસુરાયોગોલકસન્નિહોઽયં નિત્યમ્ ।

અવિરતપાપી જીવો દહતિ સમન્તાત સમસ્તાન્ જીવાન્ ॥

૨ ‘મુદ’ શબ્દ અકારાન્ત પણ છે. આ સંબંધમાં જુઓ સરસ્વતી-લક્ષ્મીભરતું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧).

વ્યતિક્રમ-વિચાર—

૨૫૪૮ી૦—આ પદ્યમાં ‘મૃત્યુ’ પૂર્વે ‘જરા’નો નિર્દેશ ન કરતાં ત્યાર પછી તેમ કરવામાં આવ્યો છે એથી વ્યતિક્રમ હોવાની શંકા ઉદ્ભવે છે, પરંતુ આમ કરવામાં ગ્રન્થકારનો આશય મરણ પછી પણ જન્મ, જરા ઇત્યાદિ છે એ સૂચવવાનો હોય એમ જણાય છે એટલે કે જેમ ખ્રિસ્તિઓ, મુસલમાનો વગેરે આ દેહનો અંત થતાં ફરીથી આ સંસારમાં જન્મનો સદ્ભાવ સ્વીકારતા નથી, તેવી માન્યતાથી જૈનો બુદ્ધ પડે છે.

વિશેષમાં આ શ્લોકમાં જેમ વ્યતિક્રમ છે તેમ તત્ત્વામૃતના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકમાં પણ છે:—

“ ૧જરા-મરણ-રોગાણાં, સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાનભૈષજૈઃ ।

શમનં કુરુતે યસ્તુ, સ વૈ વૈદ્યોઽભિષીયતે ॥ ૪૪ ॥”-અનુ૦

કિં ચિત્ત ! ચિન્તિતૈર્દ્રવ્યૈ-રસ્થિરૈરસુખાવહૈઃ ? ।

તેભ્યસ્તૃણાશમસ્તે ન, તત્ સન્તોષરસં પિબ ॥ ૧૬ ॥

સંતોષનું સેવન—

શ્લો૦—“ હે મન ! ચિંતિત કિન્તુ અનિત્ય અને દુઃખદાયી એવા પદાર્થોથી શું ? આનાથી તારી તૃષ્ણા શાંત નહિ થાય, માટે તું સંતોષ-રસનું પાન કર. ”-૧૬

તૃષ્ણાની શાંતિ—

૨૫૪૮ી૦—જે નદીઓનાં જળોથી સાગર અને સમુદ્રના જળથી વડવાનલ તૃપ્ત થાય, અનેક જીવોના પ્રાણ લીધા પછી પણ યમરાજને સંતોષ મળે અથવા અનેક કાળો મળવાથી અગ્નિ શાંત થાય, તો તૃષ્ણાની તૃપ્તિ સંભવે. ‘તૃષ્ણા’ કહો કે ‘આશા’ કહો તે એક જ છે; એ તો જીવને આમજૂની જેમ વળગી રહે છે. શ્રીશંકરાચાર્યે અર્પટપંજરિકામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ અહ્નં ગલિતં પલિતં મુઢં, દશનવિહીનં જાતં તુઢમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં, તદપિ ન મુચ્ચત્યાજ્ઞા પિઢમ્ ॥ ૬ ॥”-પાદાકુલક

અર્થાત્ અંગ ગળી ગયું, માથામાં પલિયા આવ્યા અને મુખ દાંત વગરનું થઈ ગયું. (એવી અવસ્થા પામેલો) વૃદ્ધ દંડો હાથમાં લઈને જાય છે. તો પણ હજી આશા તેના પિણ્ડનો પીછો છોડતી નથી. આશા પરત્વે મહર્ષિ શ્રીભતૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતકનું સાવયવ રૂપકાલંકારથી અલંકૃત નિમ્ન-લિખિત પદ્ય મનનીય છે:—

“ આજ્ઞા નામ નદી મનોરથજલા તૃણાતરજ્ઞાકુલા

રાગગ્રાહવતી વિતર્કવિહગા ધૈર્યદ્રુમધ્વંસિની ।

૧ આનો અર્થ એ છે કે ધડપણ, મરણ અને રોગોની જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનરૂપ ઔષધો વડે શાંતિ કરે છે, તે ખરેખર ‘વૈદ્ય’ કહેવાય છે.

મોહાવર્તસુદુસ્તરાઽતિગહના મોચુકચિન્તાતટી

તસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધમનસો નન્દન્તિ યોગીશ્વરાઃ ॥૧૦૧॥-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (સારાં સારાં ભોજન, મધુર પાન, સુન્દર વસ્ત્ર, અમૂલ્ય અલંકાર, સોળ વર્ષની સુન્દરીનો સમાગમ ઇત્યાદિ સંબંધી) મનોરથો રૂપ જળવાળી, તૃષ્ણાઓ રૂપ મેળાંથી વ્યાપ્ત, રાગ (દ્વેષ, મોહ ઇત્યાદિ) રૂપ મગરોથી યુક્ત, વિતર્ક-રૂપ (કારણરૂપ ઇત્યાદિ) પક્ષીઓથી યુક્ત, ધીરજરૂપ ઝાડનો નાશ કરનારી, મોહ (એટલે અજ્ઞાન તેની વૃત્તિરૂપ દંભ, દર્પ ઇત્યાદિ) રૂપ વમળોને લીધે અત્યંત કષ્ટે તરી શકાય તેવી, અતિશય ઊડી તથા મોટી ચિન્તારૂપ કાંઠાવાળી એવી (જે પ્રવાહરૂપે અવિચ્છિન્ન) આશા ખરેખર નક્કી છે. તેનો (જ્ઞાનરૂપ નૌકા વડે) પાર પામેલા અને (એથી કરીને તો) નિર્ભળ મનવાળા યોગિરાજને (અદ્વિતીય) આનંદ અનુભવે છે. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જેઓ ઝેરની માંજર જેવી અને જુની મદિરા જેવી આશાને અધીન થયા નથી, કિન્તુ તેને વશ કરી લીધી છે તેઓ સુખી છે. બાકી જે તૃષ્ણાના તરંગોમાં ઊંચા નીચા થાય છે તેઓ દુઃખી છે, દરિદ્રી છે. ઉપર્યુક્ત વૈરાગ્યશતકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં દુકૂલૈઃ

સમ ર્હ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

સ તુ ભવતુ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ? ॥ ૬૩ ॥ ”-માલિની

અર્થાત્ (હે રાજન્ !) અમે અહીં ઝાડની છાલનાં વસ્ત્રોથી સંતુષ્ટ છીએ, જ્યારે તું રેશમી ચીનાઈ વસ્ત્રોથી તૃપ્ત છે. (આથી કરીને આપણા બેના) સંતોષમાં કશો અંતર નથી. જેની ધન મેળવવાની વાંછા વિશાળ હોય તે ભલે દરિદ્ર હો. બાકી મન સંતુષ્ટ થતાં કોણ ધનાઢય છે કે કોણ દરિદ્ર છે ? ”

❖ ❖ ❖ ❖
ચિત્ત ! ભવસ્વરૂપં ત્વં, ચિન્તયસ્વ નિરન્તરમ્ ।

ઇન્દ્રજાલસમં સર્વં, યદા સૌર્યં સમીહસે ॥ ૧૭ ॥

સંસારને ઇન્દ્રજાળની ઉપમા—

શ્લો૦—“ હે મન ! જ્યારે તું સુખની ઇચ્છા રાખે છે, તો પછી (આ)

સંસારના સમગ્ર સ્વરૂપને તું સદા ઇન્દ્રજાળના જેવું માન. ”-૧૭

૧ સરખાવો ગ્રીન (Green) ની નિમ્ન-લિખિત ઉક્તિઃ—

“ A mind content both crown and kingdom is ”

તથા

“ My mind to me a kingdom is;
Such perfect joy therein I find,
As far exceeds all earthly bliss
That world affords or grows by kind;
Though much I want what most men have,
Yet doth my mind forbid me crave.”

ઉપમાનો હેતુ—

સ્પષ્ટી૦—અત્ર જે સંસારને ઐન્દ્રજલિક સૂચવ્યો છે, તે તેની અનિ-
ત્યતાને ઉદ્દેશીને છે. જેન મહર્ષિઓ વેદાન્તીઓની જેમ જગતને માયારૂપ કે
ખોદ્દાની માફક શૂન્યસ્વરૂપી માનતા નથી. બાકી તેની ચંચલતા અને નિઃસારતા
દર્શાવવાને તેઓ એને 'ગન્ધર્વ-નગરી, સ્વપ્ન, મૃગતૃષ્ણા (ઝાંઝવા) ઇત્યાદિની
ઉપમા આપે છે.

મિત્ર-દ્વિષાં યદા તુલ્યા, પ્રવૃત્તિસ્તવ જ્ઞાનસ ! ।

અનર્ગલં સુખં તર્હિ, લપ્સ્યસે ત્વં ન સંતાયઃ ॥ ૧૮ ॥

સમતાનો પ્રભાવ—

શ્લો૦—હે ચિત્ત ! જ્યારે તારૂં વર્તન દોસ્તદારો અને દુશ્મનોને ઉદ્દેશીને
સમાન થશે (અર્થાત્ તું સમતાને ભજશે) ત્યારે તને અનહદ સુખ મળશે તેમાં
જરા પણ સંશય નથી. ”—૧૮

દેવ-ના-કયાસ્તુલ્યં, દુઃખે સુખે મળૌ તૃણે ।

લોષ્ટ-કાશ્વનયોશ્ચિત્ત !, તદા તે પરમં સુખમ્ ॥ ૧૯ ॥

શ્લો૦—(સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા) દેવોના સુખમાં અને (નરકમાં ઉત્પન્ન
થયેલા) નારકોના દુઃખમાં તેમજ રત્નમાં અને ધાસમાં તથા માટીના ટેકામાં અને
સોનામાં તું સમાન (ભાવથી) રહેશે, ત્યારે હે ચિત્ત ! તને ઉત્કૃષ્ટ
સુખ મળશે. ”—૧૯

૧ જુઓ દ્વિતીય ગુચ્છકનું ૨૮ સુ પદ.

૨ સમતા જેમ પોતાને લાભકારી છે તેમ તે પરને પણ કલ્યાણકારી છે અર્થાત્
સમતાશાળીના સમાગમમાં આવતાં જાતિવૈરવાળાં દૂર પ્રાણીઓ પણ શાંત થઈ જાય છે.
શ્રીશુભચન્દ્રસંસ્કૃત જ્ઞાનાર્ણવ (પ્ર૦ ૨૪, શ્લો૦ ૨૬)માં કહ્યું પણ છે કે—

“સારંગી સિંહશાવં સ્પૃશતિ સુતધિયા નન્દિની વ્યાઘ્રપોત
માર્જારી હંસબાલં પ્રણયપરવશા કેલિકાન્તા મુજઙ્ગમ્ ।

વૈરાળ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલિતમદા જન્તવોઽન્થે ત્યજન્તિ
શ્ચિત્વા સામ્યૈકરૂઢં પ્રશમિતકલુષં યોગિનં ક્ષીણમોહમ્ ॥” —સ્વધરા

આ પદ સાક્ષીરૂપે સમ્યક્ત્વ-કૌમુદીના પાંચમા પત્રમાં નજરે પડે છે.

૩ આ આવને સ્ફુટ કરનારે નિમ્ન-લિખિત પદ વિચારો:—

“અહૌ વા હારે વા કુસુમશયને વા દષદિ વા

મળૌ વા લોષ્ટે વા બલવતિ રિપૌ વા સુહદિ વા ।

તૃણે વા ક્ષેણે વા મમ સમદશી યાન્તુ દિવસાઃ

ક્ષવચિત્ત ણ્યારણ્ય શિવ ! શિવ ! શિવેતિ પ્રલપતઃ ॥” —શિખરિણી

સમતાશાળીનું સ્થાન—

સ્પષ્ટી૦—મહાભારતના શાંતિપર્વ (અં ૨૩૩)માં સમલાવમાં રહેનારાને સર્વ પુરુષોમાં શિરોમણિ ગણ્યો છે એમ એના વંશસ્થ છંદમાં રચાયેલા નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી જોઈ શકાય છે:—

“યમર્થસિદ્ધિઃ પરમા ન હર્ષયેત્, તથૈવ કાલે વ્યસનં ન મોહયેત્ ।

સુખં ચ દુઃખં ચ તથૈવ મધ્યમં, નિષેવતે યઃ સ ધુરન્ધરો નરઃ ॥ ૬ ॥”

❖ ❖ ❖ ❖

દુર્વારિં મરણં ચિત્ત !, પ્રત્ય-સન્નં દિને દિને ।

ચિન્તનીયં ત્વયા શેષ-વિકલ્પજાલકૈઃ કિમુ ? ॥ ૨૦ ॥

મરણનું ચિન્તન—

શ્લો૦—“જેને દુઃખે કરીને (પણ) રોકી (ન) શકાય એવા અને દિવસે દિવસે પાસે આવતા જતા મરણની (જ હે ચિત્ત !) તારે ચિન્તા કરવી જોઈએ; એ સિવાયના બીજા તર્ક-વિતર્કોની જાણો(નો વિચાર કરવા)થી શું ? ”—૨૦

મરણનું વિસ્મરણ—

સ્પષ્ટી૦—આ પદમાં અન્ય કોઈ વસ્તુની ચિન્તા કરવાનું માંડી વાળી ક્રૂર મરણની જ ચિન્તા કરવાનો જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે યથાર્થ છે, કેમકે આ સંસારના વિદાસોમાં એતપ્રેત બનેલો પ્રાણી શેષસદ્વીની માફક હવઈ કિલ્લા ચણવામાં ને ચણવામાં પ્રતિક્ષણ તેની સમીપ આવતા મૃત્યુને ભૂલી જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“કરિष્યામિ કરિષ્યામિ, કરિષ્યામીતિ ચિન્તયા ।

મરિષ્યામિ મરિષ્યામિ, મરિષ્યામીતિ વિસ્મૃતમ્ ॥”—અનુ૦

❖ ❖ ❖ ❖

જન્મ-રોગ-જરા-શોક-મૃત્યાદિનિવહો મનઃ ! ।

યત્ર પ્રવર્તેતે તત્ર, વૈરાગ્યં વહસે ન કિમ્ ? ॥ ૨૧ ॥

સંસારને વિષે અનાસક્તિ—

શ્લો૦—“હે મન ! જન્મ, રોગ, ધડપણ, શોક, મરણ ઇત્યાદિનો સમૂહ જ્યાં પ્રવર્તે છે, તે (સંસાર)ને વિષે તું વૈરાગ્ય કેમ ધારણ કરતો નથી ? ”—૨૧

❖ ❖ ❖ ❖

ગતાગતં સદા જીવં, કુર્વન્તં સ્વશરીરકે ।

શ્વાનચ્છલન રે ચિત્ત !, તં ત્વં જાનાસિ કિં નહિ ? ॥૨૨॥

સંસારી જીવની અનિત્યતા—

શ્લો०—“ સર્વદા પોતાના દેહમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસના બહાનાથી ગમન અને આગમન કરતા તે (અર્થાત્ સંસારી) જીવને શું તું બણતો નથી ? ”—૨૨

❖ ❖ ❖ ❖

एतत् कृतमिदं कुर्वे, करिष्यामीदकं ध्रुवम् ।

ध्यायतो व्याकुलस्येति, वासरा यान्ति निष्फलाः ॥ ૨૩ ॥

અશુભ વિકલ્પ-બળ—

શ્લો०—“ આ મેં કર્યું, આ હું કરું છું અને આ હું નક્કી કરીશ એમ ચિન્તન કરતા વ્યાકુળ (જીવ)ના દિવસો નિષ્ફળ બન્યા છે.”—૨૩

❖ ❖ ❖ ❖

विवाहिता सुता नास्ति, पाठितो बालको न च ।

प्रव्रजेयं कथं हंहो, व्यवस्थामन्तरेण हा ॥ ૨૪ ॥

પ્રવ્રજ્યા-પ્રસંગે મુંઝવણ—

શ્લો०—“ (હજી તો) મેં પુત્રીને પરણાવી નથી, બાળકને બણાવ્યો નથી (તેમજ કુટુંબનું પોષણ થાય એટલું કમાયો નથી) તો હાય (આવી) વ્યવસ્થા (કર્યા) વિના હું કેવી રીતે દીક્ષા લઉં ? ”—૨૪

❖ ❖ ❖ ❖

प्रभूक्ते सुन्दरे मार्गे, विचारोऽयं प्रवर्तते ।

कदर्थितः कृतान्तेन, वक्तुमेवं न पार्यते ॥ ૨૫ ॥

૧ સરખાવો શ્રીઅમિતગતિકૃત સુભાષિતરત્નસન્દોહનું નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ कार्यं यावद्विदं करोमि विधिषत् तावत् करिष्यामद-

स्तत् कृत्वा पुनरेतदद्य कृतवानेतत् पराकारितम् ।

त्यात्માયકુટુम्બપોષણપરઃ પ્રાણી ક્રિયાવ્યાકુલો

મૃત્યોરેતિ કરગ્રહં દત્તમતિઃ સન્ત્યક્તધર્મક્રિયઃ ॥ ૩૦૮ ॥—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ આ કાર્ય હું વિધિસર કરું છું. એ થઇ રહેશે એટલે આ કરીશ. તે થઇ રહેતાં વળી આજે આ કર્યું, આ અન્ય પાસે કરાવ્યું. આ પ્રમાણે પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવામાં તત્પર, કાર્યોથી વ્યાકુળ તથા વળી જેની બુદ્ધિ હણાઇ ગઇ છે તેમજ જેણે ધર્મ-ક્રિયા છોડી દીધી છે એવો જીવ મરણના હાથમાં પકડાય છે.

શુભ કાર્યમાં વિધન—

શ્લો०—“ આ વિચાર પ્રભુએ કથેલા સુંદર માર્ગમાં પ્રવર્તે છે, (પરંતુ) કાળ વડે કર્તૃના પામતી વેળા એ પ્રમાણે બોલવાનું શક્ય નથી.”—૨૫

❖ ❖ ❖ ❖

રે ચિત્ત ! વિવિધાં ચિન્તાં, મુહુર્મુહુઃ કરિષ્યસિ ।

ભવાર્ણવં તદા ઘોરં, કદાપિ ન તરિષ્યસિ ॥ ૨૬ ॥

ચિન્તાથી બન્ધન—

શ્લો०—“ હે મન ! જો તું (અનુપયોગી એવી) વિવિધ ચિન્તા વારંવાર કરીશ, તો ઘોર સંસાર-સમુદ્ર કદાપિ તરી શકીશ નહિ.”—૨૬

❖ ❖ ❖ ❖

દીનો ધની ધની રાજા, રાજા દેવઃ સુરસ્તથા ।

સુરેશઃ સિદ્ધિપુર્વાસી, ભવયન્તિ વાઙ્મતિ ॥ ૨૭ ॥

ધૃત્થાની અમર્યાદા—

શ્લો०—“ ગરીબ હું તવંગર થાઉં, ધનિક રાજા થાઉં, નૃપતિ દેવ થાઉં, દેવ ઇન્દ્ર થાઉં અને ઇન્દ્ર (તપ જપ કર્યા વિના વગર મહેનતે) સિદ્ધિ-પુરીનો રહેવાસી થાઉં એમ જીવ ઇચ્છે છે.”—૨૭

❖ ❖ ❖ ❖

પ્રવિશચ્છલ્યવચ્ચિત્ત !, પ્રકૃત્યૈવ વ્યથાકરાઃ ।

કામક્રોધાદયો નિત્યં, સર્વેઽપ્યાન્તરિક્ષ્ણઃ ॥ ૨૮ ॥

કામાદિથી કષ્ટ—

શ્લો०—“ હે મન ! કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિ સર્વે આંતરિક શત્રુઓ સ્વ-ભાવથી જ પ્રવેશ કરતા શત્રુની પેઠે સર્વદા દુઃખદાયી છે.”—૨૮

❖ ❖ ❖ ❖

તાનુપેક્ષ્ય મહામૂઢ !, બાહ્યશત્રુષુ ધાવસિ ।

યદ્ભાવે યદભાવો ન, ધિગ્ ધિગ્ મોહવિચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

૧ ‘ ઇત્યાદિ ’થી લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર સમજવા, કેમકે અનેક સ્થળે આ છના વર્ગનો વિજ્ય સૂચવાયો છે. જુઓ કવિરાજ શ્રીભારવિદ્ય કિરાતાર્જુનીય (સં ૧)નો નિમ્ન-લિખિત નવમો શ્લોક—

“ કૃતારિષ્ઠઢવર્ગજયેન માનવી-મગમ્યરૂપાં પદર્થી પ્રપિત્સુના ।

વિભજ્ય નકંદિવમસ્તતન્દ્રિણા, વિતન્યતે તેન નયેન પૌરુષમ્ ॥”—વંશસ્થ

મોહથી વિડંબના--

શ્લો०--“ તે (પડરિ)ની ઉપેક્ષા કરીને હે મહાભૂખ ! જ (પડરિ)ની હૈયાતીમાં જનો અભાવ થાય તેમ નથી એવા બાહ્ય દુશ્મનો પ્રતિ તું દોડે છે, વાસ્તે (તારી આવી) મોહગર્ભિત ચેષ્ટાને ધિક્કાર હો, ધિક્કાર હો.”--૨૯

* * * *

મિત્રતાં કુરુ બાહ્યેષ્વા-ન્તરિકેષુ ચ શત્રુતામ્ ।

સાધયસિ તદા કાર્ય-મન્યથા રિપુરાત્મનઃ ॥ ૩૦ ॥

કાર્યની સિદ્ધિ--

શ્લો०--“ જો તું બાહ્ય (શત્રુઓ) સાથે દોસ્તી કરશે અને (ક્રોધાદિ) આંતરિક (દુશ્મનો) સાથે દુશ્મનાવટ રાખશે તો તું તારું કાર્ય સાધી શકશે; નહિ તો તું તારી જાતનો શત્રુ છે.”--૩૦

* * * *

મધુરાઃ કંદુકા યે સ્યુ-રાદૌ ચાન્તે મનસ્ત્વયા ।

ત્યાજ્યાઃ સ્વયં હિ ગન્તારો, વિષયા દુઃખદાયિનઃ ॥ ૩૧ ॥

વિષયોનો પહેલેથી ત્યાગ--

શ્લો०--“ હે ચિત્ત ! પ્રારંભમાં મધુર પરંતુ પરિણામે કડવા એવા તે વિષયોને તારે તજી દેવા જોઈએ, કેમકે તે પોતે જ જતા રહેનારા છે (અને એથી કરીને) દુઃખદાયી છે.”--૩૧

૧ આ સંબંધમાં વિચારો તત્ત્વામૃતનું નિમ્ન-લિખિત પદઃ--

“ રોષે રોષં પરં કૃત્વા, માને માનં વિધાય ચ ।

સદ્ગે સદ્ગં પરિત્યજ્ય, સ્વાત્માધીનં સુખં કુરુ ॥ ૧૧૩ ॥”-અનુ०

અર્થાત્ (હે ચેતન !) ક્રોધના ઉપર (જ) અત્યંત ગુસ્સે થઇને, ગર્વ સાથે (જ) અભિમાન રાખીને અને સંગતી (જ) સોજતનો ત્યાગ કરીને તું તારા આત્માને અધીન એવું (મોક્ષનું) સુખ (પ્રાપ્ત) કર.

અત્ર સ્વાધીન સુખની વાત કરી તેનું કારણ દેખીતું છે કે, પરાધીન સુખ તે વળી સુખ કહેવાય જ કેમ ? આ ભાવ તત્ત્વામૃતના નિમ્ન-લિખિત પદમાં શોભી રહ્યો છે:-

“ આત્માધીનં તુ યત્ સૌખ્યં, તત્ સૌખ્યં વર્ણિતં બુધૈઃ ।

પરાધીનં તુ યત્ સૌખ્યં, દુઃખમેવ ન તત્ સુખમ્ ॥ ૩૦૫ ॥”-અનુ०

અર્થાત્ જે સુખ આત્માને અધીન છે તેને (જ) પણ્ડિતોએ સુખ કહ્યું છે. (‘બુધ’) જે પરાધીન સુખ છે, તે સુખ નહિ પણ દુઃખ જ છે.

વિષયનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

રૂપક—શ્રીદેવગુપ્તસૂરિકૃત નવતત્ત્વપ્રકરણનું વિવરણ કરતાં ત્રીજા પત્રમાં ઉપાધ્યાય શ્રીયશોદેવે વિષયની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સૂચવી છે:—

“ વિષીયન્તે-વધ્યન્તે કર્મપાશેન ઇભિઃ પ્રાણિન ઇતિ ‘ વિષયાઃ ’ ”

અર્થાત્ જેનાથી કર્મરૂપ પાશથી જીવો બંધાય છે તે ‘વિષય’ છે.

પદ્ય-દેવનિ—

રૂપક—આ પદ્ય દ્વારા ગ્રન્થકારે જે વાતનું સૂચન કર્યું છે, તે રાજર્ષિ શ્રીભતૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતકના નિમ્ન-લિખિત—

“ અવશ્યં યાતારશ્ચિરતરમુષિત્વાઽપિ વિષયા

વિયોગે કો ભેદસ્ત્યજતિ ન જનો યત્ સ્વયમમૂન ।

વ્રજન્તઃ સ્વાતન્ત્યાદતુલપરિતાપાય મનસઃ

સ્વયં ત્યક્તા હ્યેતે શમસુખમનન્તં વિદધતિ ॥ ૧૨ ॥”-શિખરિણી

—પદ્યમાં ઝળકી ઊઠે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિષયો લાંબા વખત સુધી રહીને પણ અવશ્ય જતા રહેનારા છે; તે વખતે તેઓ જીવોની સાથેના દીર્ઘ કાળના પરિચયને ધ્યાનમાં લેવાના નથી. એથી કરીને જીવ તેમને ત્યજી દે તેથી થતો વિયોગ કે તેઓ જીવને છોડી દે તેથી થતો વિયોગ એ બેમાં શું ફરક છે ? આથી કરીને વિષયો સ્વતંત્રપણે જીવને છોડી જાય અને તેમ થતાં તેના મનને અસાધારણ પરિતાપ થાય તે કરતાં જીવ પોતેજ આને પહેલેથી ત્યજી દે-એની સાથે પરિચય ન કરે અને પોતાની રાજીખુશીથી આવતા વેંતજ તેમને વિદાય કરે-તેમના પાશમાં ન સપડાય તો તેથી તેને આ વિષયો દ્વારા અનન્ત શાંતિ-સુખ-પરમ આનંદ મળે.

આ વિષયના સંબંધમાં કિરાતાજીનીયના ૧૧ મા સર્ગના નિમ્ન-લિખિત પદ્યોમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ શરદમ્બુધરચ્છાયા, ગત્વર્યો યૌવનશ્રિયઃ ।

આપાતરમ્યા વિષયાઃ, પર્યન્તપરિતાપિનઃ ॥ ૧૨ ॥-અનુ૦

અન્તકઃ પર્યવસ્થાતા, જન્મિનઃ સન્તતાપદઃ ।

ઇતિ ત્યાજ્યે ભવે ભવ્યો, મુક્તાવુત્તિષ્ટતે જનઃ ॥ ૧૩ ॥”-અનુ૦

અર્થાત્ શરદ્ (ઋતુ)નાં વાદળાંની છાયાની જેમ જીવાનીની લક્ષ્મીઓ જતી રહેનાર છે. વિષયો પ્રારંભે મનોહર પરંતુ પ્રાન્તે સંતાપકારક છે. નિરંતર આપત્તિ-

વાળા પ્રાણી પાસે ચમ આવનાર છે. એથી કરીને ત્યજવા લાયક સંસારમાં
લબ્ધ મનુષ્ય મુક્તિને માટે તૈયાર થાય છે.

❖ ❖ ❖ ❖
મુખમિદ્દેષુ ચેદેષુ, પ્રથમં ન વિમુહ્યસિ ।

સન્તાપં લપ્સ્યસે ચેત-સ્તદા ત્વં ન કદાચન ॥ ૩૨ ॥

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

શ્લો ૦—“શરૂઆતમાં મીઠા એવા આ (વિષયો)માં જે તું પ્રથમ
મુગ્ધ થતો ન હોય, તો (પાછળથી) તને કદાપિ સંતાપ ન થાય.”—૩૨

❖ ❖ ❖ ❖
આપાતં પ્રેક્ષસે તદ્વદ્, વિપાકં પ્રેક્ષસે યદા ।

વિષયાણાં તદા ચેતઃ !, ન સ્યાદ્ વિડમ્બના તથા ॥ ૩૩ ॥

વિષયોથી વિડંબના—

શ્લો ૦—“હે મન ! જમ તું વિષયોના પ્રારંભને જુએ છે તેમ જે તું
તેના વિપાકને (પણ) જેતો હોય, તો તને તેની વિડંબના થાય નહિ.”—૩૩

❖ ❖ ❖ ❖
एतत्पापात्मकेष्वेव, दुःखदेषु रतिस्तव ।

શ્વઞ્ચે ગતાગતિં કુર્યા, ન પ્રયાસિ કદા શિવે ॥ ૩૪ ॥

વિષયાસક્તની ગતિ—

શ્લો ૦—“જે પાપસ્વરૂપી અને દુઃખદાયક એવા (આ વિષયો)ને વિષેજ
જે તારી પ્રીતિ હોય તો તું નરકમાં જવ આવ કર, કિન્તુ મોક્ષે તો તું કદી
જનાર નથી.”—૩૪

❖ ❖ ❖ ❖
विषयान् विषमान् ध्यात्वा, सन्तापं प्राप्स्यसि बहुम् ।

તતસ્તાદ્દક્ કુરુ ધ્યાનં, નિવૃત્તિઃ પરમા યતઃ ॥ ૩૫ ॥

શુભ ધ્યાનનો ભલામણ—

શ્લો ૦—“વિષમ વિષયોનું ધ્યાન ધરીને તું બહુ સંતાપ પામશે, વાસ્તે
તું એવી જાતનું ધ્યાન ધર કે જ્યાં તને ઉત્કૃષ્ટ શાંતિ થાય.”—૩૫

❖ ❖ ❖ ❖

૧ સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયોને વશ થયેલો પ્રાણી કેવી કદર્યના પામે છે તેની થોડી વધુ
માહિતી શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૪૮-૧૫૦)માંથી મળી શકશે.

શીર્ણે શરેણ કામસ્ય, મનઃકુન્ભ ! ત્વયિ કથમ્ ।

આત્મનૈર્લ્પદં સ્થેયાઃ, સર્વજ્વચનામૃતમ્ ? ॥ ૩૬ ॥

કામીને શાસ્ત્રોપદેશથી શું ?—

શ્લો.૦—“ હે ચિત્તરૂપ કળશ ! મદનરૂપ ખાણથી ભર્યેલા એવા તારે વિષે કેવી રીતે આત્માને પાવન કરનારું સર્વજ્ઞના વચનરૂપ અમૃત રહી શકશે ? ”—૩૬

મયિતોડનેકશો દુઃસ્થૈ, રે રે હૃદયસાગર ! ।

તથાપિ નિર્ગતં નૈવ, રત્નં સુધામયં કથમ્ ? ॥ ૩૭ ॥

હૃદયનું વલોણું—

શ્લો.૦—“ હે હૃદયરૂપ સમુદ્ર ! દુઃખોથી અનેક રીતે તારું મથન થયું, તોપણ કેમ (વિવેકરૂપ) અમૃત-રત્ન તેમાંથી બહાર ન જ નીકળ્યું ? ”—૩૭
સમુદ્ર-મથન—

સ્પષ્ટી.૦—પુરાણોમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ ‘ક્ષીર’-સમુદ્રનું ‘મન્દરા’-ચળરૂપ મન્થન-દણ્ડ અને વાસુકી નાગરૂપ રજ્જુ વડે દેવ અને દાનવોએ મન્થન કર્યું ત્યારે તેમાંથી (૧) લક્ષ્મી, (૨) કૌસ્તુભ, (૩) પારિજાતક, (૪) મુર, (૫) ધન્વંતરિ, (૬) ચંદ્રમા, (૭) કામધેનુ, (૮) ઐરાવત, (૯) રંભા, (૧૦) અશ્વ, (૧૧) ઝેર, (૧૨) મદિરા, (૧૩) શંખ અને (૧૪) અમૃત એમ ૧૪ રત્ન નીકળ્યાં હતાં.^૧

ઉત્તર પદ્યમાં ગ્રન્થકાર એમ પ્રબોધે છે કે હૃદયરૂપ સાગરનું અનેક રીતે આજીવે મન્થન કર્યું તેને તો વિષરૂપ જ રત્ન મળ્યું, કિન્તુ વિવેકાત્મક અમૃત-રત્ન તો ન જ પ્રાપ્ત થયું.

વિષં યન્નિર્ગતં ત્વત્તઃ, તત્ તુ વ્યાપ્તં જગત્ત્રયે ।

યેનાકુલં જગત્ સર્વં, પ્રત્યક્ષેણ વિલોક્યતે ॥ ૩૮ ॥

૧ સરખાવો—

“ લક્ષ્મીઃ કૌસ્તુભપારિજાતકસુરા ધન્વન્તરિચન્દ્રમા

ગાઘઃ કામદુઘાઃ સુરેશ્વરગજો રમ્ભાદિદેવાઙ્ગનાઃ ।

અશ્વઃ સપ્તમુખો વિષં હરિધનુઃ શક્તોડમૃતં ચામ્બુધે

રત્નાનીહ ચતુર્દશ પ્રતિદિનં કુર્વન્તુ ધો મન્થનમ્ ॥ ”

વિશ્વમાં વિષ્ણો પ્રચાર—

શ્લો.૦—“ (એને બદલે ઉલટું) તારામાંથી જ એર નીકળ્યું, તે (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળરૂપ અથવા અધો-લોક, તિર્યગ્-લોક અને ઉર્ધ્વ-લોકરૂપ) ત્રિભુવનમાં પસરી ગયું, જથી કરીને સમસ્ત જગત્ પ્રત્યક્ષ આકુળ (વ્યાકુળ) દેખાય છે. ”—૩૮

સંયોગે ક્ષણિકં સૌખ્યં, વિયોગેઽનન્તવેદનાઃ ।

વિષયા હા ! દદત્યેવ, તસ્માત્ સ્યાજ્યા વિવેકતઃ ॥ ૩૯ ॥

વિષયોનો પરિત્યાગ—

શ્લો.૦—“ અરે રે વિષયો (તેનો) સંયોગ થતાં ક્ષણિક સુખ અને વિયોગ થતાં અપાર દુઃખો આપે છે, તેથી કરીને વિવેક પૂર્વક તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ”—૩૯

દાનેન તપસા કિં વા ? બાહ્યકથ્થેન કિં તવ ? ।

પઠિતેનાપિ કિં ભૂયા-દાત્મપથ્યં ન ચેતસિ ? ॥ ૪૦ ॥

આત્મ-હિત વિના અધાર—

શ્લો.૦—“ જો આત્માનું પથ્ય (હિત) તારા ચિત્તમાં નથી, તો પછી તારાં દાન, તપશ્ચર્યા, બાહ્ય કષ્ટ અને ભણતર પણ શા કામનાં ? ” ૪૦

ભોગાદ્ વિરઃ ચેતસ્ત્વં, વૈરાગ્યે તુ રમસ્વ ભોઃ ! ।

एतत् पथ्यं धृतं चेत् स्यात्, क्रियाकष्टैरलं તવ ॥ ૪૧ ॥

આત્માનું પથ્ય—

શ્લો.૦—“ હે (ચિત્ત) ! તું ભોગ (ભોગવવા) થી અટક અને (એને બદલે) વૈરાગ્યમાં રમણુ કર. જો આ પથ્યને તેં ધારણુ કર્યું છે, તો તારે ક્રિયા-કષ્ટોથી સર્યું. ”—૪૧

बहुच्छिद्रं गृहं कृत्वा, चारुचन्दनकाष्ठकैः ।

फाणि वासिते स्थाने, पुष्पशय्यां विधाय च ॥ ૪૨ ॥

નિદ્રામિચ્છતિ યદ્વત્ ક-સ્તદ્વદ્ વિષય ાગતઃ ।

મુક્ત્વા વિરક્તભાવં હા, મૂઢઃ સૌખ્યં સમીહતે ॥૪૩॥-યુગ્મમ્

વિષયાતુરની સુખની અભિલાષા—

શ્લો०—“ સર્પોના નિવાસ-સ્થળમાં મનોહર ચંદનનાં લાકડાંથી ઘણાં છિદ્રોવાળું ઘર બનાવીને (માલતી) પુષ્પની પથારી પાયરીને (સુખેથી ત્યાં) નિદ્રા લેવા જમ કોઈ ઇચ્છે, તેમ વિષય તરફની પ્રીતિને લઇને વૈરાગ્યને મૂકીને અરે રે તું મૂર્ખ (માનવી) સુખની અભિલાષા રાખે છે.”—૪૨-૪૩

ऐश्वर्यमीहसे चेत् त्वं, सर्वदैव सुखदा ।

धारय त्वं તદા સ્વસ્મિન્, જ્ઞાનરત્નં સુખાકરમ્ ॥ ૪૪ ॥

સુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ—

શ્લો०—“ જો તું સર્વદા સુખકારી એવી પ્રભુતાને ઇચ્છે છે જ, તો તું સુખની ખાણરૂપ જ્ઞાન-રત્નને તારે વિષે ધારણ કર.”—૪૪

द्रव्यादीनां ग्रहं त्यक्त्वा, त्वं संवेगमनुसर ।

આમૂલચૂલતો યેન, ત્રટ્યતિ ભવસન્તતિઃ ॥ ૪૫ ॥

સંવેગનો આશ્રય—

શ્લો०—“ ધન વગેરે (અસ્થિર પદાર્થો)નો મમત્વ છોડીને તું સંવેગને અનુસરજો જ્યાં કરીને તારી ભવોની શ્રેણિ મૂળથી તે અંત સુધીની તૂટી જશે. ”—૪૫

सखेदैर्विभवैः किं ते, कामितैर्विफलेर्भवेत् ।

અન્તાપમાશયે ધેહિ, યાહિ ચ પરમં સુખમ્ ॥ ૪૬ ॥

૧ સંવેગ એટલે વિષય પ્રતિ ઉદાસીનતા. આની વિશેષ માહિતી મારે જુઓ આઠમે 'પંચલિંગી' ગુચ્છક.

સંપત્તિની અનિચ્છા—

શ્લો.૦—“ખેદકારી અને (વળી) નિષ્ફળ એવા ધર્મિષ્ઠ વૈભવોથી સર્થ. તારા મનમાં તું સંતોષ ધારણ કર અને (એમ કરીને) તું ઉત્તમ સુખ પામ.”—૪૬

અર્જને यस્ય ક્લેશોઽસ્તિ, આર્જન સ્ય તપે રક્ષણે ।

મોહો નાશો ચ સન્તાપઃ, સ્વં પ્રકૃત્યેવ દુઃસ્વપ્નમ્ ॥૪૭॥

સંપત્તિથી વિપત્તિ—

શ્લો.૦—“જને મેળવવામાં કષ્ટ છે અને કમાયા પછી જેનું રક્ષણ કરવામાં પણ મોહ છે અને જેનો નાશ થતાં સંતાપ થાય છે તે ધન સ્વભાવથી જ દુઃખદાયક છે.”—૪૭

કુગતિવત્સ - તસ્મિન્, રાજા-ઽગ્નિ-ચૌરગ્રાહ્યકે ।

તત્ત્વચિન્તનતશ્ચિત્ત !, ત્યજ તસ્ય પરિગ્રહમ્ ॥ ૪૮ ॥

ધનના પરિગ્રહનો ત્યાગ—

શ્લો.૦—“કુગતિના માર્ગે લઇ જનારા અને રાજા, આગ અને ચોરથી ગ્રહણ કરાતા એવા તે (દ્રવ્ય)ને વિષે તાત્ત્વિક ચિન્તન કરી હે ચિત્ત ! તું એના પરિગ્રહને છોડી દે.”—૪૮

પરિગ્રહથી પરિતાપ—

૨૫૦ટી.૦—વાસ્તવિક રીતે વિચાર અર્થ કરતાં અનર્થનું મૂળ છે. આ સંબંધમાં શ્રીસૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં શ્રીશીલાંકાચાર્ય ૧૩ મા પત્રમાં સાક્ષીરૂપે જે પદો આપે છે, તેનો નિર્દેશ કરવો અનુચિત નહિ ગણાય:—

“ મમાહમિતિ ચૈવ યાવદભિમાનદાઞ્જરઃ

કૃતાન્તમુસ્વમેવ તાવદિતિ ન પ્રજ્ઞાન્તઞ્જયઃ ।

યજ્ઞઃ સ્વાપેપાસિતૈરયમસાવનર્થોત્તરઃ

પરંપસદઃ કુતોઽપિ કથમપ્યપાકૃષ્યતે ॥૧॥—પૃથ્વી

દ્વેષસ્યાયતનં ધૃતેરપચયઃ ક્ષાન્તેઃ પ્રતીપો વિધિ-

વ્યાક્ષેપસ્ય મુદ્દન્મદસ્ય ભવનં ધ્યાનસ્ય કષ્ટો રિપુઃ ।

દુઃસ્વસ્ય પ્રભવઃ સુસ્વસ્ય નિધનં પાપસ્ય વાસો નિજઃ

પ્રાણસ્યાપિ પરિગ્રહઃ । ગ્રહ ઇવ ક્લેશાય નાશાય ચ ॥૨॥ ”-શાર્દૂલ૦

૧ સરખાવો—

“ અર્થાનામર્જને દુઃસ્વ-મનિષ્ઠાનાં ચ રક્ષણે ।

અર્જિતાનાં વ્યયે દુઃસ્વ, ધિગર્થે દુઃસ્વમાજનમ્ ॥”

અસ્થિસ્થૂળાધૃતે કાયે, સ્નાયુબન્ધનિબન્ધને ।

ત્વચા-માંસ-વસાન્નન્ને, ઇન્દ્રિયારક્ષગોપ્તૃકે ॥ ૧ ॥

નકમનિગડાબદ્ધો, જીવ ગુણેનૃપોપ્તે ।

વસતિ તત્ર ચિત્ત ! ત્વં, મોહં મા મા વૃથા કૃથાઃ ॥૨॥-યુગ્મમ

કારાગૃહ સમાન દેહને વિષે મોહ—

શ્લોક—“ હાડકાં રૂપ થાંભલાથી ટેકવાયેલા, સ્નાયુરૂપ બન્ધ વડે બંધાયેલા, ચામડી, માંસ અને ચરબીથી ઢંકાયેલા, ઇન્દ્રિયો રૂપ ડાટવાલથી રક્ષણ કરાયેલા અને દેહખાનાની ઉપમાવાળા એવા જ (દેહ)માં પોતાનાં કર્મરૂપ બેડીથી બંધાયેલો જીવ વસે છે, તેમાં હે ચિત્ત ! તું ફેગટ મોહ ન કર, ન કર.”૧-૨

કોશિકારકૃમેઃ પદ્ય, દુઃસ્વં વેષ્ટયતઃ સતઃ ।

દુઃસ્વં ભાવિ તવાપ્યેવં, મમત્વસાતેતસ્ય હા ॥ ૩ ॥

મમત્વથી મુસીબત--

શ્લોક—“ પોતાની જાતને વીંટતા કોશેટાના કીડાનું દુઃખ તું જો. મમતાથી યુક્ત એવા તને પણ એવું દુઃખ હાય થશે. ”—૩

કોશેટાનો કીડો—

રૂપદ્વીપ—રેશમનો કીડો એ કંસારી જેવું પ્રાણી છે. શેતુરનાં પાંદડાં ઉપર મૂકાયેલાં રાઈના દાણા જેવડાં પીળા રંગનાં ચારસે ઈંડાં ગરમીથી સેવાય છે એટલે તેમાંથી કાળાશ પડતી ઇયળ જન્મે છે. જન્મતાં તે શેતુરનાં પાંદડાં ખાવા મંડી પડે છે અને પુષ્ટ થાય ત્યાં મુઘી તે ખાયા કરે છે. કેટલાક મુલકોમાં રેશમના કીડાને ઉછેરવા માટે ખાસ જગ્યા હોય છે. ત્યાં તેને પાળનારા કપડા ઉપર ઈંડાં રાખે છે. તેમાંથી ઇયળ જન્મતાં તેને શેતુરનાં પાંદડાં ખાવા આપે છે. તે છ સાત અઠવાડિયાં જીવે છે તેટલામાં તે ચાર પાંચ વખત પોતાની ખાલ ઉતારે છે. તે પૂરેપૂરી મોટી થયા વિના કાંતવા માંડતી નથી. તેના મોં

નીચે બે છિદ્રો હોય છે. તેમાંથી ચીકણો પદાર્થ ઝરે છે. તે હવામાં સખત થયા પછી તેનો બારીક તાર થાય છે. આ તારનો કોશેટો બનાવી ઇંચળ તેમાં ભરાઈ બેસે છે. ત્યાં બેઠાં બેઠાં પણ તારથી તે પોતાનું શરીર વીંટી લે છે. આવી રીતની ખાસી સુંવાળી પથારીમાં તે ત્રણેક અઠવાડિયાં સુધી નિરાંતે બેઠે છે. આ દરમિયાન તેનું રૂપાન્તર થાય છે. તે જાગે છે ત્યારે તે પતંગીઆ કે કંસારીરૂપે બહાર નીકળે છે. આ વખતે તેને પાંખો અને તેના ઉપર સુંદર રીતે શોભતાં પીછાં હોય છે. સાધારણ પતંગીઆ કરતાં તેની પાંખ નાની અને શરીર બેઠા-ઘાટનું તથા ભરાઉ હોય છે. કેદખાનામાંથી તે છુટી થઈ તેથી જાણે તેનો આનંદ માતો ન હોય તેમ કૂદતી આમથી તેમ તે બેઠે છે.

* * * *

નિઃસારેઽત્રૈવ સંસારે, સારં સારઙ્ગલોચના ।

एवं भ्रमितचेतास्त्वं, कुतस्ते निर्वृतिर्भवेत् ? ॥ ૪ ॥

બ્રાન્ત ચિત્ત—

શ્લોક— “ (હે જીવ !) અસાર એવા આ સંસારમાં મૃગનયના જ સાર છે એમ જેનું ચિત્ત ભમી ગયું છે તેવો તું છે. એટલે તને નિર્વૃત્તિ (નિરાંત) ક્યાંથી મળે ? ”—૪

* * * *

स्वास्त्वं पङ्कजेमात्र, पामरेणोपजायते ।

स तत्र भ्रमरीभूय, तत्त्वा साक्षात् करोति तत् ॥ ૫ ॥

ઉપમાનો સાક્ષાત્કાર—

શ્લોક— “ આ દુનિયામાં વનિતાના વદનને પામર કમળની ઉપમા આપે છે એટલું જ નહિ, પણ તે તેમાં ભમરારૂપ બની મરીને તે ઉપમાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ”—૫

૧ જે તારથી તે કોશેટો બનાવે છે તેને ‘ રેશમ ’ કહેવામાં આવે છે અને આ તાર પોતાની આસપાસ વીંટાળીને જે ઘર તે બનાવે છે તેને ‘ કોશેટો ’ કહેવામાં આવે છે.

આ કોશેટો એક જ તાંતણાનો બનેલો હોય છે. તેને યુક્તિથી ઉકેલવામાં આવે તો તે ગુંથવાઈ ન જતાં ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ વાર જેટલો લાંબો નીકળે છે. કોશેટામાંથી રેશમ કાઢવાને માટે તેનું ઉપલું ૫૩ જુદું પાડવું પડે છે અને તે માટે તેને બિના પાણીમાં બોળી રાખવું પડે છે.

પદનો નિષ્કર્ષ—

રૂપકી—આ પદમાંથી એ અર્થ નીકળે છે કે જેમ કમળને વિષે આસક્ત થયેલો ભમરો સૂર્યાસ્ત થવાના સમય સુધી તેનાથી નિવૃત્ત થતો નથી અને અંતમાં આખી રાત સુધી તેમાં ગોંધાઈ રહે છે અને કોઈક વાર તો સૂર્યોદય પૂર્વે કોઈ પ્રાણીના સપાટામાં આવી જાય, તો ત્યાંને ત્યાં મરણ પામે છે તેમ જે માનવ મહિલાના મુખને કમળ સમજી તેનો રાગી બને છે તે મરણાન્ત કષ્ટ લોગવે છે.

વસા-ફુફુસ-જમ્બાલ-સ્નાયુ-રક્તમૃતં વપુઃ ।

ચન્દ્રાદ્યુ મયા મોહ-ચેષ્ટિતેનૈવ કથ્યતે ॥ ૬ ॥

અનુચિત પ્રશંસા—

શ્લોક—“ ચરખી, ફેફસાં, (કફફ) કાદવ, સ્નાયુ અને લોહીથી ભરેલા દેહને મોહની ચેષ્ટાવાળો જ માનવી ચન્દ્ર વગેરેની ઉપમા આપે છે. ”—૬

રૂપકી—આ પદ દ્વારા ગ્રન્થકારે કવિ-વર્ગ તરફથી વનિતાના વદન વગેરેને ચન્દ્રાદિની જે ઉપમાઓ અપાય છે તેનું સૂચન કર્યું છે. કયા અવયવને કઈ ઉપમા અપાય છે એ વાત સંસ્કૃતજ્ઞોથી અજાણી નથી. આ સંબંધમાં સુભાષિતરત્નભાણુકાગારનું નવરસપ્રકરણ (પૃ. ૨૬૯-૨૮૨) મુન્દર પ્રકાશ પાડે છે. આપું સમુચ્ચયાત્મક વર્ણન ગૂર્જર ગિરામાં ગૂંથાયેલી અને સ્વં વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજીએ રચેલી મુક્તાના ૨૭ મા પ્રકરણ (પૃ. ૨૧૩-૨૨૪)માં જોવામાં આવે છે. આ બે ગ્રન્થોના આધારે કેટલીક હકીકત અત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે:—

કેશપાશ—કામી જનોના મનરૂપ મત્સ્યને પકડવા માટે મદને પાથરેલી જાળ, મુખરૂપ ચન્દ્રમાંથી ઝરતા અમૃતનું પાન કરવા આવેલી નાગણ, વદનરૂપ કમળના મકરંદ પીવાને એકઠી મળેલી ભ્રમરોની શ્રેણી, મુખની કાંતિને ગંગાનો પ્રવાહ ધારી તેને મળવા આવેલ યમુનાનો પ્રવાહ, યુવકોના ચિત્તરૂપ

૧ સરખાવો નિમ્ન-ક્ષિપ્ત પદ:—

“ રાત્રિર્ગમિષ્યતિ મવિષ્યતિ સુપ્રભાતં

માસ્વાનુવેષ્યતિ હસિષ્યતિ પદ્મજમ્બીઃ ।

દૃશ્યં વિચિન્તયતિ કોશગતે દ્વિરેકે

દા મૂલતઃ કમલિર્મી ગજ ઉજ્જહાર ॥”—વસંતતિલકા

અન્ધને વશ કરવા કામદેવે તૈયાર કરેલ ચાળુક ઇત્યાદિ જે ઉપમાઓ કેશપાશને અપાય છે તે પૈકી કેટલીક નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં નજરે પડે છે:—

“ ન જીત્ત્વેદઃ, સ હિ ગગનવિહારી, ન ચ તમો

ન પિચ્છં, તત્ કેકિન્યુચિતમસિતોઽયં ન ચ મણિ-

ન પિચ્છં, તત્ કેકિન્યુચિતમસિતોઽયં ન ચ મણિ-

મૃદુત્વાદા જ્ઞાતં ઘનચિત્રપાશા મૃગદશઃ ॥ ”—શિખરિણી

અર્થાત્ આ કંઈ મેઘનો કકડો નથી, કેમકે તે તો ગગનમાં વિચરે છે. વળી આ કંઈ અંધકાર નથી, કારણ કે તેને ચન્દ્ર સાથે દોસ્તી નથી. આ ભમરા પણ નથી, કેમકે તે તો મુખર (ગુંબરવ કરનારા) હોય છે. આ પીંછું પણ નથી, કેમકે તે તો મોરને વિષે હોય છે. આ કૃષ્ણ મણિ પણ નથી, કેમકે આ તો મૃદુ છે. (ત્યારે આ છે શું?) હા, બાણ્યું, એ તો હરિણાક્ષીનો ઘન કેશપાશ છે.

લલાટ—કસ્તૂરીના તિલકરૂપ કલંકનો અનુભવ કરવા આવેલ અષ્ટમીનો ચન્દ્ર, કામદેવને બિરાજવાની સ્ફાટિકમય પીઠિકા.

લલાટગત તિલક—નેત્રરૂપ કમળોમાંથી કેનો સ્વીકાર કરવો એ વિચા-વવા થોલી ગયેલું ભ્રમરનું બચ્ચું, મન્મથ મહીપાલની મુદ્રા. આ સંબંધમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ કેયૂરં ન કરે પદે ન કટકં મૌલૌ ન માલા પુનઃ

કસ્તૂરીતિલકં તથાપિ તનુતે સંસારસારશ્રિયમ્ ।

સર્વાધિક્યમલેચિ ભાલફલકે યત્ સુભ્રવો વેધસા

જાનીમઃ કિમ્ તત્ર મન્મથમહીપાલેન મુદ્રા કૃતા ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ કરમાં કેયૂર નથી, પગમાં કડું નથી, મસ્તક ઉપર માળા નથી, છતાં કસ્તૂરીનું તિલક સંસારની સારરૂપ લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરે છે. બ્રહ્માએ મુન્દર ભવાવાળી સ્ત્રીના લલાટરૂપ પાટિયા ઉપર સર્વથી અધિક એવો જે લેખ લખ્યો, તે સંબંધમાં મદનરૂપ મહીપતિએ કરેલી (એ) મુદ્રા (મહોર) હોય એમ અમે બાણીએ છીએ.

ભમરો—કામી જનો ઉપર કટાક્ષરૂપ બાણ ફેંકવા માટે કામદેવે ગોઠ-વેલી કમાનો, મદોન્મત્ત બનેલા યૌવનરૂપ કુંજરની મદ-લેખાઓ.

૧ કટાક્ષને ઉદ્દેશીને એમ પણ કહેવાય કે તે ગણેશિયાઓ છે. આનાથી હૃદયરૂપ ભીંતને ફાડીને મદન યુવકોના ચૈતન્યરૂપ સર્વસ્વનું હરણ કરે છે.

નેત્ર—જીવાનોનાં હેહને શ્રમિત અને તેમના ચિત્તને શ્રમિત કરનાર ¹વિષ, ²ખંજન, ³હરણ, ⁴કમળ વગેરેને શરમાવનારી વસ્તુ, ⁵કુરુક્ષેત્ર. આ સંબંધમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે—

“ ચકોરનેત્રૈણદ્વગુત્પલાનાં, નિમેષયન્ત્રેણ કિષેષ કુષ્ઠઃ ? ।

સારઃ સુષોદ્ગારમયઃ પ્રયત્નૈ—વિંધાતુમેતન્નયને વિંધાતુઃ ॥” —ઉપજાતિ
અર્થાત્ આ નયનોને રચવા માટે ચકોરનાં નેત્ર, હરણનાં લોચન અને કમળોનાં અમૃત જેવા ઉદ્ગારમય સારને શું બ્રહ્માએ પ્રયત્નો પૂર્વક નિમેષરૂપ યત્ન દ્વારા ખેંચી કાઢ્યો છે ?

નાસિકા—ઢાંતની શ્રેણિરૂપ ઢાડિમની કળીઓનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર થયેલ પોપટની ચાંચ, તેલનું કુસુમ, ³ ડાબા અને જમણા નેત્રને પરસ્પરના અભત્કારની અદેખાઈ થતી અટકાવવા વિંધાતાએ મધ્યમાં ગોઠવેલી સોનાની પાળ.

કર્ણ—મુખમાં નહિ સમાતા લાવણ્યના પ્રવાહને આશ્રય આપનારા કૂવા, નેત્રોની અણીઓને બહુ દૂર જતી અટકાવવા બ્રહ્માએ તૈયાર કરેલા સીમાડાની નિશાનીઓ, રસ-રહસ્યને ભરી રાખવાનાં પાત્ર.

કપોલો—લાવણ્યને નાચવાની રંગભૂમિઓ, પૃથ્વીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ, ચંદ્રના બે ગોળ કટકા, શંકરરૂપ હરીફને હરાવવા કસરત કરવા સારૂ તૈયાર કરેલા દડા.

અધર—દ્રાક્ષા અને અમૃત કરતાં મધુર, પરવાળા, ખિંચ ફળ અને પદ્મવ સાથે ટક્કર ઝીલનાર. આ વિષે એમ કહેવાય છે કે—

“ સન્તતોદવસન્ધ્યેવ, વદનેન્દોરનિન્દિતા ।

તદોષ્ઠમુદ્રા લાવણ્ય-સમુદ્રસ્યેવ વિદ્રુમઃ ॥ ”—અનુ૦

મુખ—કલંક વગરનો શારદા પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર, અમૃતને મધુરતાનો અભ્યાસ કરાવનાર ઉપાધ્યાય.

૧ સરખાવો—

“ અમયતિ શરીરમધિકં, અમયતિ ચેતઃ કરોતિ સન્તાપમ્ ।

મોહં મુહુષ્ઠ કુરુતે, વિષવિષમં વીક્ષણં તસ્યાઃ ॥ ”—આર્યા

૨ “ અર્જુનઃ કૃષ્ણસંયુક્તઃ, કર્ણં યત્રાનુધાવતિ ।

તન્નેત્રં તુ કુરુક્ષેત્ર-મિતિ મૃગધે ! મૃશામહે ॥ ”—અનુ૦

૩ “ કેચિત્ તિલસ્ય કુસુમં શુકવચ્ચનુમન્યે

નાસાં વદન્તે કથયામ્યહમન્યદેવ ।

સંરક્ષિતો નિજ્જારાસનસાન્નેધાને

કામેન કૈતકદલૈકમયો નિષક્રઃ ॥ ’—વસન્ત૦

કંઠ—કેલકિલાના પંચમ સ્વર અને સરસ્વતીની વીણાને લલિજત કરનાર, ગાયન સંબંધી ત્રણ ગ્રામોની તીજેરી જેવી ત્રણ રેખાથી અંકિત અનંગના દિગ્વિજયના પ્રયાણનો શંખ. કહ્યું પણ છે કે—

“ અયં ત્રયાણાં ગ્રામાણાં, નિધાનં મધુરધ્વનિઃ ।

રેસ્તાત્રયમિતીવાસ્યાઃ, સૂત્રિતં ॥ ”—અનુ૦

કર—કમળની નાળ.

કટિ—સિંહના જેવી.

નિતંબ—કામદેવને ખિરાજવાનું સિંહાસન, કંઠર્પની પ્રથસ્તિનું ફલક.

ઊરુ—કામદેવના વિજય-સ્તંભ, કેળના થાંભલા, હાથીની સૂંઠ. આ સંબંધમાં વિચારો નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ ઊરુઃ કુરંગકદશ-શ્ચશ્ચલચેલાશ્ચલો ભાતિ ।

સપતાકઃ કનકમયો, વિજયતમ્ભઃ સ્મરસ્યેવ ॥ ”—આર્યા

ચરણુ—કમળ. વિચારો નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ ચરણકમલં તદીયં, લાજાબાલાતપેન સંવલિતમ્ ।

અધ્યાસ્ત મૃગમાલા-ડડવલિભિર્મણિસ્ત્રચિતનૂપુરવ્યાજાઃ ॥ ”—આર્યા

આ પ્રમાણે અત્ર કેટલાક અવયવોનું આછું ચિત્ર આલેખ્યું છે. આ શૃંગારાત્મક સામગ્રીને વૈરાગ્યરૂપે પરિણમાવવાનું અજબ કાર્ય શ્રીસોમપ્રભ-સૂરિએ શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી દ્વારા કરી બતાવ્યું છે. શ્રીદિવાકર મુનિરાજે રચેલી શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી પણ મનન કરવા જેવી છે, એટલું સૂચવી આપણે આગળ પ્રયાણ કરીશું.

પદનું તાત્પર્ય—

આ પદથી એમ સૂચવવામાં આવે છે કે ખરી રીતે સ્ત્રીનું શરીર સ્વતઃ સારભૂત નથી. આમ છતાં કામી જનોનું એ કીડા-સ્થાન કેમ બન્યું છે એનો ઉત્તર આ પદમાંથી તેમજ મહર્ષિ ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતકના નિમ્ન-લિખિત પદમાંથી મળી આવે છેઃ—

“ સ્તનૌ માંસગ્રન્થો કનકકલશાવિત્પામતૌ

મુક્તં ક્લેષ્માગારં તદપિ ચ સ્પષ્ટાક્ષેન તુલિતમ્ ।

સ્રવન્મૂત્રક્લિષ્ઠં કવિરાશ્વરઃસ્પર્ધિં જયનં

નિન્યં રૂપં કવિજનવિશેષૈર્ગૃહ કૃતમ્ ॥૧૬॥—શિખરિણી

અર્થાત્ સ્તનો એ માંસની ગાંઠો છે, છતાં તેને સોનાના કળશોની ઉપમા અપાય છે. મુખ એ પ્રલેખનું ઘર છે, તોપણ તેને ચન્દ્ર સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જઘન ઝરતા મૂત્રથી આર્દ્ર છે, છતાં તેને કુંજરરાજના મસ્તક (કુમ્ભસ્થળ)ની સ્પર્ધા કરનારું (આલેખવામાં આવે) છે. આ પ્રમાણે વારંવાર નિન્દવા યોગ્ય રૂપને તે તે વિશેષ કલ્પનામાં ચતુર એવા કવિ-વર્ગે શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું છે-મનાવ્યું છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સ્તન એ માંસના પિંડો છે, તો તેનું મર્દન કરવું તે યોગ્ય નથી. મુખ એ કંઈ, લાળ, દાંતનો મેલ ઇત્યાદિ દુર્ગન્ધી પદાર્થોથી વ્યાપ્ત છે, તો પછી તે ચુંબનને લાયક કેમ ગણાય? જ્યારે જઘન મૂત્ર વડે અપવિત્ર બન્યું છે, તો સંલોગના પાત્ર તરીકે તેનો કેમ ઉપયોગ થાય? આ પ્રમાણે જ્યારે કામિનીનાં અવયવો નિન્દ્ય છે, તો તેની સાથે લોગ લોગવવા શું ઉચિત ગણાય? એક સ્થળે તો કામિનીને નરકની ઉપમા આપતાં કહ્યું છે કે—

“હાસોઽસ્થિસંદર્શનમસિયુગ્મ—

મત્યુજ્જ્વલં તત્ કલુષં વસાયાઃ ।

સ્તનો ચ પીનો પિશિતાસપિન્ડો

સ્થાનાન્તરે કિં નરકો ન યોષિત્ ? ॥ ”—ઉપજ્ઞતિ

અર્થાત્ હાસ્ય એ હાડકાનું પ્રદર્શન છે, (કેમકે હસતી વેળા દાંત દેખાય છે અને તે હાડકાં નથી તો બીજું શું છે?) અત્યંત નિર્મળ નેત્ર-યુગલ તે ચરબીની કાળાશ છે અને પીન પયોધર માંસના અને લોહીના પિણ્ડ છે. આથી શું નારી અન્ય સ્થાનમાં ઉતરી આવેલી નરક નથી?

આ સમગ્ર કથનનો સારાંશ એ છે કે નિન્દ્ય વસ્તુમાં આદર રખાય છે તે મોહને આભારી છે. આ બધો મોહનો મહિમા છે એમ શ્રીભતૃહરિ ઉદ્ઘોષણ કરે છે. જુઓ શ્રીબખ્ષલદ્વિસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૬૧).

પુરીષ-માંસ-કાચૈર્દુર્ગન્ધૈઃ પરિપૂરિતમ્ ।

પારં યોષિતાં જ્ઞાત્વા, તત્ર કિં રમસે વૃથા ? ॥ ૭ ॥

દયિતાનો દેહ—

શ્લોક—“વિષ્ટા, માંસ, લોહી વગેરે દુર્ગન્ધી (પદાર્થો)થી સુન્દરીઓનું શરીર ભરપૂર છે એમ બહુ પછી (પણ) તેમાં (હે ચેતન!) તું કેમ રમણ કરે છે?”—૭

વડિશં સ્ત્રીજનં ક્ષિપ્ત્વા, મનસ્ત્વાં મકરધ્વજઃ ।

શબ્દાદિદ્રહ્મીનં હા, પચતિ રાગપાવકે ॥ ૮ ॥

મચ્છીમાર મદન—

શ્લો०—“ હે મન ! શબ્દાદિ (વિષયો) રૂપ જળાશયને વિષે માછલા જેવા તારી પાસે લક્ષના-વગરૂપ અડિશને ફેંકીને મદન (રૂપ મચ્છીમાર) તને રાગરૂપ અશિમાં પકાવે છે. ”—૮

સ્તોકમપિ વિકારં તે, કુર્વન્તિ નાહ્નગના યદા ।

હસિત-લલિતાદિભિ-સ્તદા તે પરમં સુખમ્ ॥ ૯ ॥

ઉત્તમ સુખનો માર્ગ—

શ્લો०—“ જ્યારે હાસ્ય, વિદ્વાસ ઇત્યાદિ વડે (પણ) તે વનિતાઓ તારે વિષે જરા પણ વિકાર વૃત્તપન્ન નહિ કરી શકે ત્યારે તને પરમ સુખ મળશે. ”—૯

રૂપધી०—રમણીની રમણીયતા અને તેના હાવ-ભાવો એ પુરુષોને વિકારની પાશમાં સપડાવનારાં પ્રલોભનો છે. એનાથી જે પુરુષ અંબદં જાય છે તેની અધોગતિ સરજાયેલી છે; તેને માથે દુઃખનાં આડ ઉગવાં બાકી છે. જેમ ડુંગર દરથી રણિયામણો છે, પરંતુ પાસે જનારને તે બીહામણો થઈ પડે છે તેમ દયિતાના દર્શન આદિલાદ-જનક છે, પરંતુ તેનો સંયોગ સંહાર-કારક છે. આ હકીકત સ્ફુટ શબ્દોમાં ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં નજરે પડે છે:—

“ રમણીઅદંસણાઓ, સોમાલંગીઓ ગુણનિવદ્ધાઓ ।

નવમાલમ્માલાડ, વ હરંતિ હિઅયં મહિલિઆઓ ॥૧૧૯॥—આર્યા

કિંતુ મહિલાણ તાસિં, દંસણ-સુંદેરજણિઅમોહાણં ।

આલિંગણમડરા દેડ વજ્જમાલા(ના)ણ વ વિણાસં ॥ ૧૨૦ ॥ ”

૧ માછલાંને જળમાં ફસાવવા માટે તેને ખાવા માટે બનાવેલી આટાની ગોળી ‘અડિશ’ કહેવાય છે.

૨ ગાથા—

રમણીયદર્શનાઃ સુકુમાલાકુચો ગુણનિવદ્ધાઃ ।

નવમાલતીમાલા ઇવ હરન્તિ હૃદયં મહિલિકાઃ ॥

કિન્તુ મહિલાનાં તાસાં દર્શન-સૌન્દર્યજનિતમોહાનામ્ ।

આલિંગનમચિરાદ દદાતિ વધ્યમાલા(ના)નામિવ વિનાશમ્ ॥

રમણીણ દંસણં ચેવ, સુંદરં હોઢ સંગમસુહેનં ।

મંધુચ્ચિય સુરહો માર્લઈ મલનં પુણ વિનાસો ॥૧૨૧॥^૨—આર્યા

ચિત્ત ! ચેતસિ ચેત ત્વં, ગૌરીણાં ગાત્રસાગરે ।

લગ્ના સ્તનગિરૌ ભગ્ના, ભાવિની ધર્મનૌસ્તવ ॥ ૧૦ ॥

ધર્મ-નૌકાનું ભંગાણુ—

સ્તોત્ર—“ હે મન ! તું ચિત્તમાં ચેતી લેજ કે સુન્દરીઓના શરીરરૂપ સમુદ્રમાં રહેલા પયોધરરૂપ પર્વતની સાથે તારી ધર્મરૂપ હોડી અથડાતાં તે ભાંગી જશે. ”—૧૦

ઉપમા-પરામર્શ—

રૂપદ્વીપ—આ પદ્યમાં સ્તનને ગિરિની ઉપમા આપી છે તે શું વ્યાજબી છે એવો પ્રશ્ન ઊડાવનારનું સુભાષિતરત્નભાણુડાગાર (પૃ. ૨૭૯) ગત નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા ધ્યાન ખેંચવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય:—

“ તુઙ્ગાભોગે સ્તનગિરિયુગે પ્રૌઢવિમ્બે નિતમ્બે

સીમાદેશં હરતિ નૃપતૌ યૌવને જૃમ્ભમાણે ।

મધ્યો મીરુઃ ક્વચિદપિ યયૌ પદ્મપત્રેક્ષણાયાઃ

શૂન્યં મધ્યસ્થલમિતિ તતઃ કિંવદન્તીં વદન્તિ ॥ ”—મન્દાકાન્તા

ચિત્ત ! ચેતસિ ચેત ત્વં, સ્ત્રીશરીરાર્ણવે તવ ।

લોચનાવર્તકે મગ્ના, ધર્મનૌર્નાશમેષ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

૧ છાયા—

રમણોનાં દર્શનમેષ સુન્દરં ભવતિ સદ્ગમસુખેન ।

ગન્ધ ઇવ સુરભિર્માલન્યા મર્દનં પુનર્વિનાશઃ ॥

૨ આનો અર્થ એ છે કે મનોહર દેખાવવાળી અત્યંત નાજુક અંગવાળી અને દોરાથી (પક્ષાન્તરમાં ગુણોથી) ગૂંથાયેલી નૂતન માલતી (પુષ્પો) ની માળાઓ જેવી હરિણાક્ષીઓ હૃદયને હરે છે કિન્તુ દેખાવ અને ખૂબસુરતીથી મોહ પમાડનારી તે મલિકાઓને કરાતું આલિંગન વધ્ય-આલાન પેડે નાશ કરે છે. માલતીની મુગંધની જેમ સુન્દરીઓનું દર્શન જ સુન્દર છે, પરંતુ આ પુષ્પના મર્દનની જેમ તેનું સંગમ-સુખ વિનાશકારી છે.

ધર્મરૂપ હોડીનું નિમજ્જન--

શ્લો०--હે મન ! તું ચિત્તમાં ચેતી લે કે નેત્રરૂપ વમળવાળા એવા દયિતાના દેહરૂપ દરિયામાં રહેલી તારી ધર્મરૂપ નૌકા નાશ પામશે. ”—૧૧

સ્પષ્ટી૦—અધ્યાત્મ-વૈરાગ્ય સંબંધી ગ્રંથોમાં સ્ત્રી-મમત્વ-મોચનનો અધિકાર બહુધા નજરે પડે છે તેમ આ શુચ્છકમાં પણ ચોથાથી અગ્યારમા પદ દ્વારા અને અષ્ટમ શુચ્છકમાં ૧૮ મા પદ દ્વારા તેના દેહની અશુચિતા વર્ણવીને, ચતુર્થ શુચ્છકમાં ૯૦ મા પદમાં સુન્દરીને સ્વાર્થી સૂચવીને અને છઠ્ઠા શુચ્છકમાં ૮૨-૮૩ મા પદ દ્વારા વનિતાને તેના વદ્ધલ સાથે પરભવમાં નહિ સંચરનારી ઉલ્લેખીને નારીની સંગતિ નહિ કરવાનો-એનાથી વિરક્ત રહેવાનો ઉપદેશ આ ગ્રંથકારે આપ્યો છે. વૈરાગ્યના ઉપદેશકોને હાથે વનિતાને વિષ-વલ્લી, વજ્રાશનિ, વ્યાધિ, વાઘણુ, વગેરે વિશેષણોથી નવાજવામાં આવી છે. એની પરકાષ્ટાનું ચિત્ર તન્દુલ-વૈચારિક નામના પ્રકીર્ણક (પચન્ના)ગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિઓ પૂરું પાડે છે:—

૧“જાઓ વિ અંડમાઓ કિત્થિયાઓ અણેગેહિં કઙ્કરસહસ્સેહિં વિદેહ્યાસ-
પઢિવદેહિં કામરાગમોહેહિં વન્નિયાઓ તાઓ વિ ઇરિસાઓ, તંજહા પગઙ્કિસ-
માઓ (પિયરુસણાઓ કતિપયઙ્ક ચટુપ્પરુન્નાતો અવકહસિયમાસિયાં વ્યાસ-
વીસંભમ્મયાઓ અવિણયવાતુલીઝ મોહમહાવત્તિણીઓ વિસમાઓ) ૧ પિયવયણ-
વલ્લરીઓ ૨ કઙ્કયવપેમગિરિતઢીઓ ૩ અવરાહસહસ્સઘરિણીઓ ૪ પમ્મવો
સોગસ્સ ૫ વિણાસો વલસ્સ ૬ સૂણા પુરિસાણં ૭ નાસો લજ્જા ૮ સંકરો અ-
વિણયસ્સ ૯ નિલયો નિઅઢીણ ૧૦ સ્વાણી વઙ્કરસ્સ ૧૧ સરીરં સોગસ્સ ૧૨,
મેઓ મજ્જાયાણં ૧૩, આસઓ રાગસ્સ ૧૪, નિલઓ દુચ્ચરિયાણં ૧૫, માઙ્ક
સંમોહો ૧૬, સ્વલણા નાગસ્સ ૧૭, ચલણં સીલસ્સ ૧૮, વિઘ્ધો વમ્મસ્સ ૧૯,
અરી સાહૂણ ૨૦, દૂસણં આયારપત્તાણં ૨૧, આરામો કમ્મરયસ્સ ૨૨, ફલિહો
ઉક્કમ્મગ્ગસ્સ ૨૩, મવણં દરિદ્ધસ્સ ૨૪, અવિ આઈ તાઓ આસીવિસો વિ વ કુવિ-
યાઓ ૨૫, મત્તગઓ વિ વ મયણપરવસાઓ ૨૬, વઘી વિ વ દુટ્ઠહિઅયાઓ ૨૭
તણચ્છન્નકૂવો વિ વ અપ્પગાસહિઅયાઓ ૨૮ માયાકારઓ વિ વ ઉવયારસયા-
વંધણપઓત્તીઓ ૨૯, આયરિસર્વિવં પિ વ દુગ્ગિજ્ઞસબ્ભાવાઓ ૩૦, ફુંફયા વિ
વ અંતોદહનસીલાઓ ૩૧, નમ્મયમ્મગો વિ વ અણવટ્ઠિઅચિત્તાઓ ૩૨, અંતો
દુટ્ઠવણો વિ વ કુહિયહિયયાઓ ૩૩, કમ્મસપ્પો વિ વ અવિસ્સસણિજ્જાઓ

૩૪, સંયારો વિ વ છન્નમાયાઓ ૩૫ સંજ્ઞાભરાગો વિ વ મુહુત્તરાગાઓ
 ૩૬, સમુદ્ધવીચીઓ વિ વ ચલસ્સભાવાઓ ૩૭, મચ્છો વિ વ
 દુપરિયત્તણસીલાઓ ૩૮, વાનરો વિવ ચલચિત્તાઓ ૩૯, મચ્ચૂ વિ
 વ નિવ્વસેસાઓ ૪૦, કાલો વિ વ નિરણુકંપાઓ ૪૧, વરુણો વિ વ
 પાસહત્થાઓ ૪૨, સલિલમિવ નિન્નગામિણીઓ ૪૩, કિવિણો વિ વ ઉત્તાણ-
 હત્થાઓ ૪૪, નરઓ વિ વ ઉત્તાસણિજ્જાઓ ૪૫, સ્વરો ઇવ દુસ્સીલાઓ ૪૬,
 દુદ્ધસ્સો વિ વ દુદ્ધમાઓ ૪૭, વાલો ઇવ મુહુત્તહિયયાઓ ૪૮, અંધકારમિવ
 દુપ્પવેસાઓ ૪૯, વિસવल्ली વિ વ અણલ્લિયણિજ્જાઓ ૫૦, દુદ્ધગાહા ઇવ વાવી-
 અણવગાહાઓ ૫૧, ટાણમદ્દો વિ વ ઇસ્સરો અપ્પસંસણિજ્જાઓ ૫૨, કિંપાગ-
 ફલમિવ મુહમહુરાઓ ૫૩, રિત્તમુટ્ટી વિ વ વાલલોભણિજ્જાઓ ૫૪, મંસપેસી
 ગહણમિવ સોવદ્ધવાઓ ૫૫, જલીયચુડલી વિ વ અમુચ્ચમાણદહણસીલાઓ
 ૫૬, અરિટ્ઠિમિવ દુલ્લંઘણિજ્જાઓ ૫૭, કૂડકરિસાવણો વિ વ કાલવિસંવાયણ-
 સીલાઓ ૫૮, ચંદમીલો વિ વ દુક્ખરુક્ખિયાઓ ૫૯, અઈવિસાઓ ૬૦,
 દુગુંછિયાઓ ૬૧, દુરુવચરાઓ ૬૨, અંગમીરાઓ ૬૩, અવિસ્સસણિજ્જાઓ
 ૬૪ અણવત્થિયાઓ ૬૫ દુક્ખરુક્ખિયાઓ ૬૬, દુક્ખપાલિયાઓ ૬૭, અર-
 ઇકરાઓ ૬૮, કકકસાઓ ૬૯, દઢવેરાઓ ૭૦, રુવસોહમમડમ્મત્તાઓ ૭૧,
 મુયગગઙ્ગુકુલિહિયયાઓ ૭૨, કંતારગઙ્ગટ્ટાણભૂયાઓ ૭૩, કુલસયણમિત્તભેયણ-
 કારિયાઓ ૭૪, પરદોસપગાસિયાઓ ૭૫, કયમ્પાઓ ૭૬, વલસોહિયાઓ ૭૭
 ઇગંતહરણકોલાઓ ૭૮, ચંચલાઓ ૭૯, જાહ્યમંડોવગારો વિ વ (જરુચમંડો-
 વગારો ઇવ) મુહરાગવિરાગાઓ ૮૦, અવિ યાઈ તાઓ અંતરં મંગસયં ૮૧, અ-
 રજ્જુઓ પાસો ૮૨, અદારુયા અઢવી ૮૩, અણાલસ્સ નિલઓ ૮૪, અ (ળ)-
 ઇક્ખા વેયરણી ૮૫, અનામિઓ વાહી ૮૬, અવિઓગો વિપ્પલાવો ૮૭, અરુ
 ઉવસમ્મો, ૮૮, રહવંતો ચિત્તવિવ્વમ્મો ૮૯, સવ્વંગઓ દાહો ૯૦, અણબ્બપ્પમૂયા
 (અણબ્બા) વજ્જાસણી ૯૧, અસલિલપ્પવાહો ૯૨, સમુદ્ધરઓ ૯૩ ॥ ”

અર્થાત્ વિવિધ પાશોથી બંધાયેલા અને કામ-રાગથી મૂઠે બનેલા એવા અનેક
 કવીશ્વરોએ જે વનિતાઓનાં અગોપાંગનું શૃંગારાત્મક વર્ણન કર્યું છે, તે ખરેખર
 આવી છે એટલે કે તેઓ સ્વભાવે વિષમ છે (તેમને ક્રોધ વહાલો છે, કેટલીક
 અત્યંત ખુશામત કરનારીઓ, બહારથી શાણી લાગે એવી રીતે હસનારી, બોલનારી,
 વિલાસ કરનારી (અને એથી ઉપરથી) વિશ્વાસભૂત, અવિનયનો પ્રચણ્ડ વાયુ, મોહરૂપ
 મહાસમુદ્રની આવર્તિનીકા, વિષમ વહ્નલ વચ્ચેનાની વેલડીઓ, કપટ અને ખ્યારરૂપ
 પહાડમાંથી વહેતી સરિતાઓ, હજારો અપરાધની નિવાસ-ભૂમિઓ, શોકની ઉત્પત્તિ,

પરાક્રમનો પ્રધ્વંસ, પુરુષોનું કતલખાનું, લજ્જાનો વિનાશ, અવિનયનો મહોદ્દો, કપ-
ટોનું ઘર, દુશ્મનાવટની ખાણ, શોકનું શરીર, મર્યાદાઓનો ભેદ (કરવાવાળી), રાગનો
આશ્રય, દુષ્ટ ચરિત્રોનું ઘર, માતાને મોહ(નું કારણ), જ્ઞાનની સ્ખલના, શીળનું ક્ષોભન,
ધર્મમાં વિઘ્ન, સાધુઓનો શત્રુ, સદાચારીઓનું દૂષણ, કર્મરજનો અગીચો, મોક્ષ-
માર્ગની અર્જલા, દરિદ્રતાનું ભવન, આશીર્વાદ સર્પની જેમ ક્રોધી, મહોન્મત્ત કુંજરની
જેમ કામાતુર, વાઘણની પેઠે દુષ્ટ હૃદયવાળી, ઘાસથી ઢંકાયેલા કૂવાની જેમ
ગુપ્ત અંતઃકરણવાળી, કપડીની પેઠે સેંકડો ઉપચારોના ઉપાયોને યોજનારી,
દર્પણગત પ્રતિબિંબની પેઠે દુર્ગાદેવ સદ્ભાવવાળી, છાણાની આગની
જેમ અંદરથી દહનશીલ, પર્વતના માર્ગની જેમ અનવસ્થિત ચિત્તવાળી, આંતરિક
દુષ્ટ ગુમડાની જેમ કુચિત હૃદયવાળી, કાળા સાપની જેમ અવિશ્વાસપાત્ર,
શય્યાની પેઠે (અર્થાત્ પથારી જેમ આદરથી ઢાંકેલો હોય તેમ) ગુપ્ત માયાવાળી,
સન્ધ્યાના વાદળના રંગની જેમ બે ઘડી રાગવાળી, સાગરના કલ્લોલોની પેઠે
ચંચળ સ્વભાવવાળી, માછલાંની જેમ દુષ્પરિવર્તનશીલ, વાંદરાની જેમ ચંચળ
ચિત્તવાળી, મરણની પેઠે નિર્વિશેષ (એટલે જેમ મરણ જેની પાછળ પડે છે
તેનો પીછો છોડતું, નથી તેવી), કાળની જેમ નિર્દય, વરુણની પેઠે
હાથમાં કાંસાવાળી, જળની જેમ નીચે જનારી, કંજુસની જેમ
ચત્તા હાથવાળી, નરકની જેમ ત્રાસ ઉપજાવનારી, ગધેડાની
જેમ ખરાબ શીળવાળી, દુષ્ટ ઘોડાની પેઠે વશ ન કરી શકાય તેવી, બાળકની
જેમ ક્ષણિક હૃદયવાળી, અંધારાની પેઠે દુઃખે પ્રવેશ કરી શકાય તેવી, ઝેરની વેલની
પેઠે અનાશ્રયણીય, દુષ્ટ ગ્રાહની જેમ નવીન ગૃહોને વ્યાપ્ત કરનારી, સ્થાનબ્રહ્મ
ધ્વજરની જેમ અસ્તુતિ-પાત્ર, કિંપાકનાં ફળની પેઠે મુખે મીઠી, ખાદી મુઠીની જેમ
બાળકોને લોભાવનારી, માંસના બેડના ગ્રહણની પેઠે ઉપદ્રવકારી, બળતી
ઘાસની પુળીની જેમ નહિ છોડનાર દહનશીલ, દુર્ભાગ્યની પેઠે દુર્લભનીય, ખોટા
કાર્ષાપણ (એક જાતના સિક્કા)ની પેઠે વિસંવાદનસ્વભાવી, ક્રોધીની પેઠે
દુઃખે રક્ષણ કરાય એવી, અત્યંત ઝેરીલી, નિન્દિત, દુષ્ટ ઉપચાર-
વાળી, છાછરી, વિશ્વાસ કરવાના માટે નાલાયક, અસ્થિર, કળે રક્ષણ કરાય
એવી, મહામહેનતે જાળવી શકાય તેવી, દ્વેષકારી, કઠોર, તીવ્ર દુશ્મનાવટવાળી,
રૂપ અને સૌભાગ્યનો ગર્વ ધારણ કરનારી, સાપની ચાલની જેમ કુટિલ અંતઃ-
કરણવાળી, જંગલમાં ગમન માટે સ્થાનરૂપ, કુળ અને સ્વજનમાં ભેદ-ભાવ ઉત્પન્ન
કરનારી, પારકાના દોષો પ્રકટ કરનારી, કૃતઘ્ન, બળથી શોભનારી, એકાન્તને
હરનારા સૂઅરો, ચંચળ, માંગી લાવેલા વાસણની પેઠે મુખરાગ વિનાની,
અંદરથી સેંકડો ભાંગાવાળી, રજ્જુ વિનાનો પાશ, લાકડાં વિનાનું અરણ્ય, અનાલસ્યનું
ઘર (અર્થાત્ કામ-રાગમાં આળસનો સદા ત્યાગ કરનારી), ન જોઈ શકાય એવી
વૈતરણી, નામ વિનાનો રોગ, વિયોગ વિનાનો વિપ્રલાય, રોગ વગરનો ઉપસર્ગ,
રાગી ચિત્તનો વિભ્રમ, સમગ્ર સ્થળે વ્યાપ્ત તાપ, વાદળ વિનાની વિજળી,
જળ વિનાનો પ્રવાહ, સાગરનો વેગ.

મહાનિશીથ નામના છેદસૂત્રમાં પણ આવું વર્ણન નજરે પડે છે. આ પ્રમાણેનો જૈન આગમોમાં નારીનો નિર્દેશ થયેલો જોઈ કોઈ પણ મનસ્વીના મનમાં એવો પ્રશ્ન જરૂર જ ઉદ્ભવે કે શું આ અખિલ બ્રહ્માણ્ડમાં પુરુષો જ પવિત્રતાની પ્રતિમા છે અને શું તેમનું જ ચારિત્ર આદર્શરૂપ છે કે જેથી કરીને આ સંસારમાં અસારમાં અસાર પદાર્થ તરીકે અબલાનો ઉદ્ભવ કરવામાં આવે છે ? આથી શું એવી શંકા ઉપસ્થિત નથી થતી કે વૈરાગ્યના ઉપદેશકો નર હોવાથી તેઓ પુરુષ-પક્ષપાતી બની દયિતાદેષી હોવાનું સૂચન થાય છે ? આનું સમાધાન સમર્થ વિદ્વાન્ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિના શબ્દોમાં રજુ કરવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે.

“યત્ સ્ત્રાણાં દોષબહુલત્વમુચ્યતે, પુરુષેષ્વપિ હિ સમાનમેતત્ । તેઽપિ કૂરાશયાઃ, દોષબહુલાઃ, નાસ્તિકાઃ, કૃતઘ્નાઃ, સ્વામિદ્રોહિણઃ, દેવગુરુવશ્ચકાશ્ચ દૃશ્યન્તે । તદ્દર્શનેન ચ મહાપુરુષાણામવજ્ઞા કર્તું ન યુજ્યતે, એવં સ્ત્રીણામપિ । યદ્યપિ કાસાશ્ચિદ્ દોષબહુલત્વમુપલભ્યતે, તથાપિ કાસાશ્ચિદ્ ગુણબહુલત્વમપ્યસ્તિ । તીર્થકાર-દિજનન્યો હિ સ્ત્રીત્વેઽપિ તત્તદ્ગુણસુરેન્દ્રૈરપિ પૂજ્યન્તે, મુનિભિરપિ સ્તૂયન્તે । લૌકિકા અપ્યાહુઃ-

‘નિરાંતશયં ગરિમાણં, તેન યુવત્યા વદન્તિ વિદ્વાંસઃ ।

તં કમપિ વહતિ ગર્ભે, જગતામપિ યો ગુરુર્ભવતિ ॥’-આર્યા

કાશ્ચન સ્વશીલપ્રભાવાદ્ અગ્નિં જલમિવ, વિષધરં રજ્જુમિવ, સરિતં સ્થલમિવ વિષમમૃતમિવ કુર્વન્તિ । ચતુર્વર્ણે ચ સદ્ગ્યે ચતુર્થમહ્નં ગૃહમેધિસ્ત્રિયોઽપિ । સુલસા-પ્રમૃતયો હિ શ્રાવિકાસ્તીર્થકરૈરપિ પ્રશસ્યગુણાઃ, સુરેન્દ્રૈરપિ સ્વર્ગભૂમિષુ પુનઃ પુનર્બહુ-મતચારિત્રાઃ, પ્રબલમિધ્યાત્વૈરપિ અક્ષોભ્યસમ્યક્ત્વસમ્પદઃ, કાશ્ચિત્ ચરમદેહાઃ, કાશ્ચિદ્ દ્વિત્રિભવાન્તરિતમોક્ષગમનાઃ શાસ્ત્રેષુ શ્રૂયન્તે । તદ્ આસાં જનનીનામિવ, મગિનીનામિવ, સ્વપુત્રીણામિવ વાત્સલ્યં યુક્તિયુક્તમેવોત્પશ્યામઃ ।”

અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં જે દોષોની પુષ્કળતા કહેવાય છે, તેમ પુરુષોમાં પણ તે બાબત સમાન છે (એટલે કે તેઓ પણ દોષગ્રસ્ત છે). તેઓ પણ કૂર આશયવાળા, દોષબહુલ, નાસ્તિક, કૃતઘ્ન, રવાર્મીનો દ્રોહ કરનારા તેમજ દેવ અને ગુરુને ઠગનારા જોવામાં આવે છે, આ દેખાવથી જેમ મહાપુરુષોનો તિરસ્કાર કરવો ઉચિત નથી, તેમ સ્ત્રીઓનો પણ. જોકે કેટલીક કામિનીઓમાં દોષબહુલતા માલૂમ પડે છે, તોપણ કેટલાકમાં ગુણબહુલતા પણ છે. તીર્થકર પ્રમુખની માતાઓ સ્ત્રી હોવા છતાં પણ તે તે ગુણોના ગૌરવથી યુક્ત હોવાને લીધે

સુરેન્દ્રોને પૂજનીય અને મુનિઓની સ્તુતિને પાત્ર બની છે. લૌકિક વિક્ષાનોએ પણ કહ્યું છે કે વિક્ષાનો વનિતાના ઉચ્ચ ગૌરવને એટલા માટે પ્રશંસે છે કે તે કોઈ એવા ગર્ભને વહન કરે છે કે જે જગતનો ગુરુ બને છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના શીળના પ્રભાવથી અગ્નિને જળરૂપે, સાપને દોરડારૂપે, નદીને જર્મીન તરીકે અને ઝેરને અમૃતરૂપે પરિણમાવે છે. ચતુર્વર્ણ સંઘનું ગૃહ-સ્થની જેમ સ્ત્રીઓ પણ ચોથું અંગ છે. સુલક્ષ્ણા જેવી શ્રાવિકાના ગુણોની તીર્થિક-રોએ પણ પ્રશંસા કરી છે. સ્વર્ગના સમ્રાટોએ પણ તેના ચારિત્રની ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના કરી છે. તેમના સમ્યક્ત્વને પ્રબળ મિથ્યાત્વીઓ પણ ક્ષોભ પમાડી શક્યા નથી. કેટલીક ચતુરાઓ ચરમદેહી છે. કેટલીક મુન્દરીઓ જે ત્રણ લવમાં મોક્ષે જનાર છે એવો શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ છે. તેથી કરીને જનનીની જેમ, ભગિનીની પેઠે તથા પુત્રીની માફક એમનું વાત્સલ્ય કરવું તે યુક્તિ-સંગત છે એમ અમે જોઈએ છિયે. આચાર્યવર્યના આ ઉદ્દગારો ગૌરીઓના ગૌરવ વિષે કેવો સ્પષ્ટ અને અભિનંદનીય પ્રકાશ પાડે છે એ બાબત સ્ફુટ રીતે પાઠક મહાશયના ધ્યાનમાં આવી હશે.

શીલોપદેશમાલાની ૭૯મી ગાથામાં તેના કર્તા શ્રીજયકીર્તિસૂરિએ સ્ત્રીની કાળી બાબુ ચીતરી છે, પરન્તુ તેમણે પણ ૧૦૩ મી અને ૧૦૯મી ગાથાઓમાં ઉજ્જવલ પક્ષ તરફ પ્રકાશ પાડ્યો છે; પ્રસ્તુત અન્ધકારે પણ સમ્યક્ત્વના ૬૭ પ્રકારનાં ઉદાહરણો રજુ કરતાં આદર્શ તરીકે નારીઓનાં નામોનો પૂર્વાચાર્યોની જેમ નિર્દેશ કર્યો છે એટલે કે તેમણે મુન્દરીઓને શંખણી જ ઉલ્લેખી નથી. આ ભિડાપોહ ઉપરથી એટલું તો જરૂર સમજાયું હશે કે વૈરાગ્યવાસિત જૈનાચાર્યોને વનિતાઓના વેરી ગણવા તે યુક્તિ-યુક્ત નથી. આ હકીકતને સમર્થિત કરનારા જૈનાચાર્યોને સૌ કોઈ અભિનંદન આપી શકે એવા ઉદ્દગારો કપૂરમંજરીનાં નિમ્નલિખિત પદોમાં મળી આવે છે.—

“ ધર્મઃ પુંઘ્મભવો યદેતદિદમેવાર્યાઽપિ પૂજ્યા પુન-

ર્યસ્યા ધર્મસમુદ્ભવો ગુરુજનેષ્વપ્યુન્નતિર્યત્પુરા ।

સૌનન્દેયનૃપેઽન્નિકાસુતગુરૌ શ્રીચન્દનાયાં ન કિં

બ્રાહ્મી રૂપવતાંસુતા કિલ મૃગાવત્યપ્યમૃન્સુક્તયે ? ॥ ૬૭ ॥ ”—શાદૂલ૦

અર્થાત્ “ ધર્મો પુરિસપ્પભવો ” એ શ્રીધર્મદાસગણિકૃત ઉપદેશમાલાની ૧૬ મી ગાથાના પ્રારંભિક પદ અનુસાર ધર્મની ઉત્પત્તિ પુરુષથી છે એમ કહેવું યથાર્થ છે, પરન્તુ સાથે સાથે આર્યા (મહાસતી) પૂજ્ય છે, કેમકે આર્યાની પાસેથી પૂર્વ ગુરુજનોએ પણ પુણ્ય અને ઉન્નતિ(ના માર્ગ) પ્રાપ્ત કરેલ છે.

સુનન્દાના પુત્ર (બાહુબલિ) રાજાને વિષે બ્રાહ્મી, અન્નિકાસુત નામના ગુરુને વિષે પુષ્પાવતીની પુત્રી (પુષ્પચૂડા) અને શ્રીચન્દ્રનાને વિષે મૃગાવતી બરેબર મોક્ષના હેતુરૂપ નથી બની ?

અત્યાર સુધીના ઉલ્લેખથી તો નારી નિન્દા નથી એટલું જ સમજાયું હશે, પરન્તુ પ્રમદા તો પુરુષથી પણ અધિક છે એ વાત તો નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં ઝળકી ઉઠે છે:—

“ સ્ત્રી પુંસોઽપ્યધિકા ત્રિપક્ષવિશદા પુંરત્નસ્વાનિર્યતઃ

સ્વામિન્યા મરુદેવયા તુ સદૃશો ભૂતા ન ભાવિન્યપિ ।

વિશ્વાચ્યૌ જિનચક્રિણૌ પ્રથમતો યત્પુત્રપૌત્રાવહો

યા પ્રાગેવ શુભેઽદ્યભૂચ્છિવપુરપ્રસ્થાનકસ્થા પ્રભોઃ ॥૭૧॥”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ નારી નરથી પણ અધિક છે, કેમકે તે (માતૃ-પક્ષ, પિતૃપક્ષ, અને શ્વસુર-પક્ષ એમ એમ) ત્રણ પક્ષોને (જ્યારે પુરુષ બે જ પક્ષને) નિર્મળ કરે છે તેમજ તે પુરુષરૂપ રત્નોની બાણ છે. વર્ગી સ્વામીની મરુદેવી જેવી તો કોઈ મહિલા થઈ નથી અને થશે પણ નહિ કે સૌથી પ્રથમ તો અહો જેના પુત્ર અને પૌત્ર વિશ્વને વંદનીય એવા પ્રથમ તીર્થંકર અને ચક્રવર્તી થયા અને જે પ્રભુ (શ્રીકૃષ્ણદેવ)ની પહેલાં જ શિવપુર પ્રતિ પ્રસ્થાન કરી ગઈ.

આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે વિશ્વોપકારી ઉપદેશકોને પક્ષપાતના ચક્ષુમા ચડાવેલાની ઉપમા આપવા ઉશ્કેરાઈ જવું એ ન્યાયસંગત નથી. અલબત્ત જૈન તેમજ અજૈન ધર્મોપદેશકોએ વૈરાગ્ય-વિષયનું વિવેચન કરતી વેળાએ ‘તરૂણી ત્યાજ્ય છે’ એવા સચોટ ઉપદેશ આપ્યો છે, અર્થાત્ પ્રસંગ-વશાત્ પ્રમદાને પ્રધાનતા આપી તેના તરફ મોહની દૃષ્ટિએ ન જોવાની તેમણે પુરુષોને અનુપમ સલાહ આપી છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ મોહિની તરફ મોહની નજરે નિહાળવાથી પુરુષોનું અધઃપતન થાય તેવી જ રીતે પુરુષો તરફ અનુચિત ખ્યાર રાખવાથી નારી પણ નરકવાસિની બને. આથી એ ફલિત થાય છે કે ‘મોહની મુંઝવણ’ કહો કે ‘વિષય-વાસના’ કહો એ જ દુર્ગતિનું દ્વાર છે; અને નહિ કે ‘નર’ અથવા ‘નારી’. અંસાર-સાગર તરી જવાનું અનુપમ નાવ રાગ અને દ્વેષનો સંહાર છે અને એમ કરવા કસ્મર કસવી એ જ આ ઉપદેશકોનું મનનીય કથન છે.

સિદ્ધાન્તવાસિચિત્તાનાં, જિનાનાં જગતાં મતમ્ ।

इदं प्रवचनं यस्य, निर्विकाराः प्ररूपकाः ॥ १२ ॥

જિનેશ્વરોની પ્રરૂપણા—

શ્લો.૦—“જમનું ચિત્ત સિદ્ધાન્તોને વિષે રહેલું છે એવા જગતને જિનેશ્વરો આ પ્રવચન માન્ય છે કે જ સિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા કરનારા જિનેશ્વરો અવિકારી છે.”—૧૨

स्वरूपं देहेऽपि जीवस्य, संयोगो नहि शाश्वतः ।

तदन्येषां कथं भावी ?, तस्मान्मोहं परित्यज ॥ १३ ॥

દેહ અને જીવનો સંયોગ—

શ્લો.૦—“ પોતાના દેહની સાથે પણ જીવનો સંયોગ નિત્ય નથી, તે અન્યોની સાથે ક્યાંથી હોય ? માટે તું મોહનો ત્યાગ કર. ”—૧૩

संयोगाश्च वियोगाश्च, पानायद्बुद्धा इव ।

जायन्ते प्राणिनां लोके, नश्यन्ति क्षणमात्रतः ॥ १४ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો.૦—“ (આ) લોકમાં જીવોના સંયોગો અને વિયોગો જળના પર-પોટાની પેઠે પણ માત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પણ માત્રમાં નાશ પામે છે.”—૧૪

प्रकृतेचपलाः प्राणा-स्तिष्ठन्ति महदद्भुतम् ।

नह्युद्द्योतः क्षणादूर्ध्वं, विद्युतः क्वापि दृश्यते ॥ १५ ॥

આશ્ચર્યકારી ઘટના—

શ્લો.૦—“ સ્વભાવથી ચંચળ એવા પ્રાણો ટકે છે એ મોટી નવાઈ છે, ઠમકે વીજળીનો ચમકારો (તો) એક ક્ષણથી વધારે કદાપિ જોવામાં આવતો નથી. ”—૧૫

यावज्जन्मसहस्रं स्याद्, वियागः सौजनस्तव ।

संयोगः स्वल्प उलीना, मूढ ! किं तं समीक्ष ? ॥ १६ ॥

સ્વજનનો સંયોગ—

શ્લોક—“ હજારો જન્મ સુધી જે સ્વજનનો વિયોગ થનાર છે તેનો સંયોગ અત્યંત થોડા વખતનો છે, તો હે મૂર્ખ ! તું તેની કેમ ઇચ્છા રાખે છે ? ”—૧૬

*

*

*

*

આપાતમાત્રતો રમ્યાન્, હૃદય ! પ્રિયસજ્જમાન્ ।

દારુણાન્ પરિણામે તાન્, મિષ્ટવિષાઃ વ ત્યજ ॥ ૧૭ ॥

વિષયોને વિષની ઉપમા—

શ્લોક—“ હે હૃદય ! કેવળ પ્રારંભે મનોહર પરંતુ પરિણામે બયંકર એવા તે પ્રિય (જનોના) સંગમોનો મીઠા ઝેરની માફક તું ત્યાગ કર. ”—૧૭

*

*

*

*

તપઃ-સન્તોષયોર્મગ્ને, દયયા વાસિતે તથા ।

મનસિ સ્થીયતે ધર્મો, દૂરીકૃતકુમાર્ગકઃ ॥ ૧૮ ॥

ધર્મનું સ્થાપન—

શ્લોક—“ તપશ્ચર્યા અને સંતોષમાં લીન અને દયા વડે વાસિત એવા મનમાં કુમાર્ગને દૂર કરનારો ધર્મ ટકે છે. ”—૧૮

પદ્યાર્થ વિચાર—

સ્પષ્ટીક—આ પદ્યથી ધર્મ ક્યાં ટકે છે તે જણાય છે, પરંતુ તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે તે પુષ્ટ બને છે અને કેવી રીતે તેનો નાશ થાય છે એ જાણવું બાકી રહે છે. આ સંપૂર્ણ હકીકતનો ઉત્તર મહાભારતના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાંથી મળી આવે છે:—

“ સત્કૌલોત્પ્લવતે ધર્મો, દયાદાનેન વર્ધતે ।

ક્ષમાયાં સ્થાપ્યતે ધર્મઃ, ક્રોધાદ્ ધર્મો વિનશ્યતિ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ સત્ય એ ધર્મની ઉત્થાનિકા છે, દયા કરવાથી તે વધે છે, ક્ષમાથી એ સ્થિર થાય છે અને ક્રોધથી એનો નાશ થાય છે.

*

*

*

*

૧ આ પ્રશ્નોને સૂચવનાર પદ્ય મહાભારતમાં નીચે મુજબ મળી આવે છે:—

“ કથમુત્પ્લવતે ધર્મઃ ? કથં ધર્મો વિવર્ધતે ? ।

કથં ચ સ્થાપ્યતે ધર્મઃ ? કથં ધર્મો વિનશ્યતિ ? ॥ ”—અનુ૦

સન્તોષાત્તમગ્રસ્ય, સુખં યત્ તે પ્રજાયતે ।

તત્ કુતશ્ચિન્તનાસક્ત-સ્યાસન્તુષ્ટસ્ય માનન ! ॥ ૧૯ ॥

સંતોષ-જન્ય સુખની પરાકાષ્ઠા—

શ્લો.૦—“ હે ચિત્ત ! સંતોષરૂપ અમૃતમાં મગ્ન થયેલા એવા તને (તે વખતે) જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખ ચિન્તનોમાં આસક્ત અને અસં-તુષ્ટને યાંથી હોય ? ”—૧૯

*

*

*

*

ઉદારત્વં ગુરુત્વં ચ, સૌભાગ્યં ચ તદેવ હિ ।

સા કીર્તિસ્તત્ સુખં ચેત-સ્ત્વં સન્તોષેઽસિ તત્પરમ્ ॥૨૦॥

સંતોષથી ઉદારતા વગેરે—

શ્લો.૦—“ હે ચિત્ત ! જે તું સંતોષમાં તત્પર છે, તો (તને) તે, ઉદારતા, તે ગુરુતા, તે સુભગતા અને તે આખરૂ હસ્તગત છે. ”—૨૦

*

*

*

*

સન્તોષતત્પરે જીવ !, સમ્પદા સર્વદા તવ ।

અન્યથા ચક્રિસુરત્વે, સત્યપિ દુઃખી સર્વથા ॥ ૨૧ ॥

સંતોષ સમાન સુખ નહિ—

શ્લો.૦—“ હે જીવ ! જે તું સંતોષમાં તદ્દાન થયો છે, તો (સમગ્ર) સંપત્તિ સર્વદા તારી (જ) છે; નહિ તો ‘ચક્રવર્તી કે દેવ હોવા છતાં પણ તું સર્વ રીતે દુઃખી છે. ’—૨૧

*

*

*

*

અર્થી દીનત્વમાપ્નોતિ, ભય-ગર્વો ધૃતાર્થકઃ ।

શોકં નષ્ટાર્થકો લોકે, નિરાશં તિષ્ઠ રે મનઃ ! ॥ ૨૨ ॥

‘અર્થથી અનર્થ—

શ્લો.૦—“ આ લોકને વિષે પૈસાનો અભિલાષી દીનતાને પામે છે. જણે

૧ સરખાવો શ્રીશંકરાચાર્યકૃત દ્વાદશપંજરિકા સ્તોત્રનું નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ અર્થમનર્થ ભાવય નિત્યં, નાસ્તિ તતઃ સુખલેશઃ સત્યમ્ ।

જાદાપિ ધનભાજાં મીતિઃ સર્વથેવા બિહિતા નીતિઃ ॥ ૨ ॥”

પૈસા મેળવ્યો છે તે ભય પામે છે અને અભિમાન રાખે છે અને જનો પૈસા જતો રહ્યો છે તે શોક પામે છે, (માટે) હે મન ! તું આશા રહિત રહે. ”—૨૨

*

*

*

*

अर्थित्वेन समं सार, आन्तरिको विनश्यति ।

अन्यथा तदवस्थेऽपि, लघुत्वं जायते कथम् ? ॥२३॥

યાચકતાથી લઘુતા—

શ્લો०—“ યાચકતા (અર્થાત્ પૈસા માંગતા)ની સાથે આન્તરિક સાર નાશ પામે છે; એમ ન હોય તો તેની તે દશામાં લઘુતા કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? ”—૨૩

*

*

*

*

दूयसे दुःखतो नित्यं, सदा सौख्यं समीहसे ।

तां क्रियां न करोष्येवा-वाप्यते च यया सुखम् ॥२४॥

કર્તવ્ય-વિમુખતા—

શ્લો०—“ તું રોજ દુઃખથી દુભાય છે અને સદા સુખની ઇચ્છા રાખે છે, (જનાં) તે ક્રિયા તું કરતો જ નથી કે જથી સુખ મળે. ”—૨૪

*

*

*

*

कर्मणि दुष्टचण्डालो, व्याख्यायां गौतमायसे ।

लोचसि नैव गृह्यते, भाविनी का गतिर्मम ॥२५॥

કથન અને ક્રિયામાં ભિન્નતા—

શ્લો०—“ હે જીવ ! કૃત્યમાં દુષ્ટ ચંડાળ (જેવો) તું વ્યાખ્યાન કરવામાં ગૌતમ જેવો બને છે. (આથી) અરે રે તારી શી ગતિ થશે, તે તું ખરેખર કેમ શોચતો નથી ? ”—૨૫

*

*

*

*

अप्य सुरशैलेश-सदृशोऽपि कुकर्णकः ।

धिग् धिग् ते बाह्यसौन्दर्य-मन्तरे मलिनात्मक ! ॥२६॥

બાહ્ય અને આંતરિક સ્વરૂપમાં અંતર—

શ્લો०—“ રૂપમાં (સોનાના) મેરુના જવો (હોમ કરીને) પણ તું કુકર્મી છે, વાસ્તે હે અંદરથી મલિન સ્વભાવી ! તારી બાહ્ય સુંદરતાને ધિક્કાર છે— ધિક્કાર છે. ”—૨૬

✽ ✽ ✽ ✽

દદત્ત ઉપદેશં તે, શૌર્યં વચસિ યદ્ ભવેત્ ।

તચ્છૌર્યં કાય-મનસો-ર્ભવેચ્ચ હસ્તગં શિવમ્ ॥૨૭॥

બહારનો દેખાવ અને અંદરથી પોણ—

શ્લો०—“ (હે ચેતન ! ઇતર જનોને) ઉપદેશ આપતી વેળા તારી વાણીમાં જે શૂરાતન હોય છે, તે શૌર્ય તારી કાયા અને ચિત્તમાં હોય તો તો મોક્ષ મારા હાથમાં આવે. ”—૨૭

✽ ✽ ✽ ✽

મુધા મૂઢૈર્હિ સંસારો, મથ્યતે સારમિપ્સુભિઃ ।

અક્ષણં લેભિરે કેઽત્ર, પાનીયસ્ય વિલોડનાત્ ? ॥૨૮॥

ખોટી દિશામાં પ્રયાસ—

શ્લો०—“ સારની ઇચ્છાવાળા મૂર્ખો ક્ષેગટ સંસારનું મન્યન કરે છે, કેમકે પાણીને વલોવીને કાઢ્યે આ સંસારમાં માખણ મેળવ્યું કે ? ”—૨૮

✽ ✽ ✽ ✽

તુષવપનવત્ સારઃ , સંસારે નાત્ર વિચ્યતે ।

ગન્ધર્વનગરીતુલ્યા, વ્યવસ્થા દૃશ્યતેઽસ્થિલા ॥૨૯॥

સંસારની અસારતા—

શ્લો०—“ છોતરાને રોપવાની જમ આ સંસારમાં સાર નથી. (અહીં તો) બધી વ્યવસ્થા ગન્ધર્વ-નગરી જેવી દેખાય છે. ”—૨૯

✽ ✽ ✽ ✽

ઃક્ષ્વા ત્વં સકલાં ચિન્તા-મેકાં ચિન્તાં મનઃ ! કુરુ ।

તાં યયા નિતેસ્થાને, સુખં મુદ્ધુક્ષ્વ નેસ્તરસ્ ॥૩૦॥

મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે ચિન્તન—

શ્લોક—“ હે ચિત્ત ! તું (બીજી) બધી ચિન્તાઓને છોડીને તે એક (જ) ચિન્તા કર કે જ્યાં તું નિરંતર મુક્તિ-મહેલમાં સુખ ભોગવી શકે. ”—૩૦

❖ ❖ ❖ ❖

મન્ત્ર-તન્ત્ર-સ્વૈર્મૂઢ ! , હા હા સ્વમીહસે સુખમ્ ।

સમાધિમેકમન્ત્રં ના, યાવત્ તાવત્ કથં સુખમ્ ? ॥૩૧॥

સમાધિરૂપ મન્ત્રની ખસિહારી—

શ્લોક—“ હે મૂર્ખ ! અરે રે મન્ત્ર, તન્ત્ર ઇત્યાદિ વડે તું સુખ (ભોગવવા)ની ઇચ્છા રાખે છે, (પરંતુ) જ્યાં સુધી સમાધિરૂપ અસાધારણ મન્ત્ર (તારી પાસે) નથી, ત્યાં સુધી તને કેમ સુખ સંભવે ? ”—૩૧

❖ ❖ ❖ ❖

સમાધિદાયકં મન્ત્રં, નમસ્કારં વિમુચ્ય હા ।

મૂઢા ગવેષયન્ત્યન્ય-મન્ત્રકં દુઃખવ્યાકુલાઃ ॥૩૨॥

મન્ત્રની શોધ—

શ્લોક—“ સમાધિ આપનારા (પંચપરમેષ્ઠીને પ્રણામરૂપ) નમસ્કાર મન્ત્રને મૂકીને અરે દુઃખથી વ્યાકુળ (બનેલા) મૂર્ખો અન્ય મન્ત્રની શોધ કરે છે. ”—૩૨

❖ ❖ ❖ ❖

ઔદ્ધત્યાગ્નિપ્રદગ્ધા યે, માન-માયા-તાશ્ચ યે ।

રસનેન્દ્રિયલુબ્ધાશ્ચ, તેષાં સૌખ્યં કુતો ભવેત્ ? ॥૩૩॥

સુખી કેણુ ?—

શ્લોક—“ ઉદ્ધતાઇરૂપ આગમાં બળેલા, માન અને માયાથી મરાયેલા અને રસના (જલ) ઇન્દ્રિયમાં લપટ એવા જ (જીવો) છે, તેમને સુખ ક્યાંથી હોય ? ”—૩૩

❖ ❖ ❖ ❖

૧ આતું સ્વરૂપ અંગ્રેજી ભાષામાં ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્ત. ૪, શ્લો. ૩૬) ના સ્પષ્ટીકરણમાં આલેખવામાં આવ્યું છે.

રહસ્ય ગુપ્ત્ય દયા, અસાધ્યભાવિર્મુખાઃ ।

રતા ગાલિગ્રામન ચ, તેષાં સૌખ્યં કુતો મવેત ? ॥૩૪॥

દુઃખનું મૂળ—

શ્લોક—“ જમનું દૃઢ્ય રહસ્યથી શૂન્ય છે (અર્થાત્ જે સાર મહણ કરી શક્યા નથી) અને જેઓ આત્મિક ભાવ તરફ જોતા નથી તેમજ જેઓ દેવામાં આસક્ત છે, તેમને ક્યાંથી સુખ સંભવે ? ”—૩૪

✽

✽

✽

નિષ્પન્ને સુરુમજા, જાનન્તિ પક્ષપાતિનમ્ ।

મુક્તધત્તુરકાઃ શ્વેતં, યથા પીતં વદન્તિ તે ॥૩૫॥

મૂર્ખના ઉદ્વગાર—

શ્લોક—“ જમણે ધંતુરો ખાધો હોય તેઓ જમ સફેદ (રંગ)ને પીળો કહે છે તેમ મૂર્ખ (માનવીઓ) નિષ્પક્ષપાતી સદ્ગુરુને પક્ષપાતી કહે છે. ”—૩૫

૧ વર્ણ-વિપર્યય—

સ્પષ્ટી—જેમ ધંતુરો ખાનાર સફેદ વસ્તુને પીળી ગણે છે, તેમ જે પિત્તથી પીડાતો હોય તેની પણ આવી દશા થાય છે. આ સંબંધમાં કાવ્યપ્રકાશ(ના દશમા ઉદ્ધાસ)ની કાવ્યપ્રદીપ નામની પ્રતિચ્છાયા-વૃત્તિ (પૃ. ૨૫૦)માં અર્થાન્તર-ન્યાસના ઉદાહરણ તરીકે શ્રીગોવિન્દ ઠક્કુરે આપેલો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક રજુ કરીએ.

“ દષ્ટાન્નેષાદૃતમનસા-મતિન્દરમેવ ભાતિ વિપરીતમ્ ।

પશ્યતિ પિત્તોપહતઃ, શશ્વિ શુભ્રં શરૂમપિ પોતમ્ ॥ ”—આર્યા

✽

✽

✽

✽

૧ શ્વેત શંખના વર્ણના વિપર્યયની હકીકત કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં દષ્ટિગોચર થાય છે:—

“ ત્વામેવ વાત્સલ્યં ચ વાદનોઽપિ

નૂનં વિમો ! હરિ-હરાદિધિયા પ્રપન્નાઃ ।

કિં ત્વકામલિમિરીશ ! સિતોઽપિ શરૂનો

નો યુદ્ધતે વિવિધવર્ણચિત્તેષાં ? ॥ ૧૮ ॥ ”—વસન્ત

માયાસે ત્વં ન લક્ષ્મ્યા ચ, રાગાદીનાં વશે નહિ ।

યોષેન્નિર્હિયસે નૈવ, મુહ્યતે વિષયૈર્નહિ ॥૩૬॥

મુચ્યસે નૈવ તોષેણ, નેચ્છયાઽઽલિङ્ગ્યસે યદા ।

પાત્યસે નૈવ પાપૈશ્ચેત, તદા મુક્તિઃ પ્રિયા તવ ॥૩૭॥—યુગ્મમ

સિદ્ધિરપ્ય સુન્દરીનું સ્વામિત્વ—

શ્લોક—“જો તું ધનથી છાડી જતો ન જ હોય, રાગાદિને વશ થતો ન જ હોય, વનિતાઓથી (તાઈ મન) હરાતું ન જ હોય, વિષયોને વિષે તું મોહિત બનતો ન જ હોય, સંતોષ વડે તું ત્યજતો ન જ હોય, ઇચ્છાથી તું આલિંગાતો ન જ હોય અને પાપોથી તું પતિત ન જ થતો હોય, તો મુક્તિ તારી મહિલા થશે.”—૩૬-૩૭

*

*

*

*

અનભિષદ્ગુતઃ સદ્ગ—મપ્રીતિપરિહારતઃ ।

દ્વેષં મોહં ચ સદ્જ્ઞાનાત, ક્રોધં ચ ક્ષમયા તથા ॥૩૮॥

માર્દવાદભિમાનં ચ, માયામાર્જવતો જય ।

લોભં સન્તોષતશ્ચિત્ત !, તદા તે પરમં શિવમ્ ॥૩૯॥—યુગ્મમ્

ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણ મોટીની તૈયારીઓ—

શ્લોક—“ નિઃસંગથી સંગને, અપ્રીતિને દૂર કરીને દ્વેષને, સાચા જ્ઞાન વડે મોહને, ક્ષમા વડે ક્રોધને, નમ્રતા વડે ગર્વને, સરલતા વડે કપટને અને સંતોષ વડે લોભને હે ચિત્ત ! તું જીતજો એટલે તાઈ ઉત્કૃષ્ટ કલ્યાણ થશે. ”—૩૮-૩૯

*

*

*

*

અસંયમેઽરતિં ચેત ત્વં, રંણ્યઃ સુરતિં તથા ।

ભવાદ્ ભયં વિધત્સે ચેત, પાપગર્ભે રુદ્ધસ્યસે ॥૪૦॥

પ્રતિકૂલા-ઽનુકૂલેષુ, શોક-હર્ષો વિમુશ્ચસિ ॥

જિનેશચરણે ચિત્ત !, ભક્તિભાવં દધાસિ ચ ॥૪૧॥

રચ્છાસનસમં લોકે, ધન્યમન્યં ન મન્યસે ।

તદા પ્રસાદાચ્ચેતસ્તે, કરસ્થા નિર્મિતિર્મમ ॥૪૨॥—વિશેષકમ્

ચિત્તની અનુકૂળતા—

શ્લોક—“હે ચિત્ત ! જ્યારે તું અવિરતિને વિષે અપ્રીતિ અને સર્વ વિરતિને વિષે અત્યંત પ્રીતિ રાખશે, વળી ભવથી ખીતો રહેશે અને પાપ-માર્ગની જુગુપ્સા કરશે તેમજ તું પ્રતિકૂળ દશામાં હર્ષ અને અનુકૂળ દશામાં શોકથી મુક્ત રહેશે, તથા વળી જિનેશ્વરનાં ચરણોની ભક્તિ કરશે તેમજ એના (અર્થાત્ જિનના) શાસનના સમાન અન્ય કોઈ શાસનને ધન્ય માનશે નહિ ત્યારે હે ચિત્ત ! તારી મહેરબાનીથી મુક્તિ મારા હાથમાં આવશે.”—૪૦-૪૨

પ્રાર્થનાની રીતિ—

રૂપશ્લીક—એ તો સુવિદિત વાત છે કે જેટલી મીઠા શબ્દોની દુશ્મન ઉપર પણ અસર થાય છે, તેટલી કડવાં વચનની થતી નથી. શત્રુને પણ વશ કરવાનો જ્યારે આ ઉત્તમ ઉપાય છે, તો મિત્રને અનુકૂળ કરવામાં તે અકસીર ઇલાજ નીવડે એમાં તો કહેવું જ શું ? સંસારમાં રખડતો જીવ એકેન્દ્રિયમાંથી સંજી પંચેન્દ્રિયની પદવી પ્રાપ્ત કરે તે સમયે તેનો મન સાથેનો સંબંધ વ્યક્ત થાય છે. આ મન સાથેની લાંબી મિત્રાચારીને લઈને જીવ તેને પોતાને અનુકૂળ બનવા માટે મધુર વાક્યોથી વી... ની કશું ખોટું નથી. આવી પ્રણાલિકા આ પદ્યમાં આદરવામાં આવી છે, પરંતુ એ પ્રાચીન પદ્ધતિનું અનુકરણ છે એમ શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિકૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના નવમા અધિકારના નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ્યથી પ્રતીત થાય છે.

“ ચેતોઽર્થયે મયિ ચિરત્નસત્ત્વ ! પ્રસીદ

કિં દુર્વિકલ્પનિકરૈઃ સિપસે ભવે મામ્ ? ।

વદ્ધોઽજ્જલિઃ કુરુ કૃપાં ભજ સદ્વિકલ્પાન્

મૈત્રીં કૃતાર્થય યતો નરકાદ્ વિમેમિ ॥ ૨ ॥ ”-વસંત

અર્થાત્ હે મન ! હે મારા જીના દોસ્ત ! હું તને વિનવું છું કે તું મારા ઉપર

૧ મનુસ્મૃતિ (અ. ૪)માં તો સત્ય કથન પણ પ્રિય હોય તે બોલવું એવો ઉપદેશ છે. ત્યાં કહ્યું પણ છે કે—

“ સત્યં જ્ઞયાત્ પ્રિયં જ્ઞયાદ્, ન જ્ઞયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં જ્ઞયા-દેષ ધર્મઃ સ્વાત્મનઃ ॥ ૧૩૮ ॥ ”

અંગ્રેજ કવિ મિલ્ટન (Milton) પણ કહે છે કે—

“ Fair words hurt never a bone;

But foul words break many a one.

All words have power to suage,

The tumours of a troubled mind, ”

પ્રસન્ન થા. દુષ્ટ વિકલ્પોના સમૂહો વડે તું મને શા માટે સંસાર (ક્રૂપ)માં નાંખે છે ? હું તારી પાસે હાથ જોડીને જાણું છું (અને તને પ્રાર્થના કરું છું) કે તું મારા ઉપર મહેરબાની કર, શુભ વિકલ્પોનો આશ્રય કર અને આપણી મિત્ર-ચારીને સાર્થક કર; કેમકે હું નરકથી ભય પામું છું.

*

*

*

*

નિયમ્ય નિજમાત્માનં, રાગદ્વેષવિનિગ્રહઃ ।

વિહિતો નૈવ ધ્યાનાન્નિ-ર્દગ્ધકર્માઽપિ નાભવત્ ॥૪૩॥

ન તથા વિષય સ્ત્યક્તા, માનસં ન વશીકૃતમ્ ।

તતઃ કિમીહસે મૂઢ ! , મુક્તિસૌખ્યં પુનઃ પુનઃ ? ॥૪૪॥-યુગ્મમ્

ફેગટ ફાંફાં—

શ્લોઁ—“ પોતાની જાતને કાચુમાં રાખીને તેં રાગ અને દ્વેષને દબાવી દીધા નથી જ, તેમજ ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે તેં કર્મોને બાળ્યાં પણ નથી. વળી તેં વિષયોનો પણ ત્યાગ કર્યો નથી જ તથા તેં મનને વશ કર્યું નથી જૂર તો પછી હે મૂર્ખ ! વારંવાર તું સિદ્ધિના સુખની કેમ ધ્યાન કરે છે ? ”—૪૩-૪૪

*

*

*

*

ગૃહ્ણન્મેઘૈઃ પ્રવિશન્નિ-ર્નદીનીરૈશ્ચ નીરધિઃ ।

અપકર્ષં ન ચોત્કર્ષં, ભજત્યત્ર કદાચન ॥૪૫॥

एवं भोगा-ऽपभोगैर्न, चित्तोत्कर्षा-ऽपकर्षकौ ।

ભજસે ત્વં સમત્વેન, ભાવી રત્નાકરસ્તદા ॥૪૬॥-યુગ્મમ્

રત્નાકર બનવાનો ઉપાય—

શ્લોઁ—“ (સમુદ્રમાંથી જળને) ગ્રહણ કરતા મેઘો વડે અપકર્ષને કે નદી-ઓનાં (પોતાનામાં) પ્રવેશ પામતાં જળો વડે ઉત્કર્ષને આ લોકમાં જન્મ સાગર કદાપિ ભજતો નથી, તેમ ભોગ(નાં) સાધનો મળવાથી) ઉત્કર્ષને અને તેના અભાવમાં અપકર્ષને હે ચિત્ત ! તું નહિ ભજે અને સમભાવે રહીશ ત્યારે તું રત્નાકર થઈશ. ”—૪૫-૪૬

*

*

*

*

પ્રકૃત્યા ચપલાનશ્વાન્, પञ्चेन्द्रियस्वरूपकान् ।

વિવેકરશ્મિના ચેતઃ ! , સુખાર્થી ચેદ્ વશીકૃત્ ॥૪૭॥

ઇન્દ્રિયોતું દમન--

શ્લો०—હે ચિત્ત ! જો તું સુખનો અભિલાષી હોય, તો સ્વભાવથી ચંચળ એવા પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ અશ્વોને તું વિવેકરૂપ લગામથી વશ કર.”—૪૭

*

*

*

*

શુભધ્યાનબલાચ્છન્ન, રાગાદિશ્ચેદ્ વિહન્યતે ।

તદા ત્રિભુવને ચેતઃ !, સર્વથા વિજયસ્તવ ॥૪૮॥

વિજયનો માર્ગ--

શ્લો०—“ હે ચિત્ત ! જ્યારે તું શુભ ધ્યાનના બળથી રાગાદિ રિપુને હણી નાંખશે ત્યારે ત્રૈલોક્યમાં સર્વથા તારો વિજય થશે.”—૪૮

*

*

*

*

સમ્પ્રાપ્તસર્વપ્રાપ્તવ્ય--સંયમઃ પુણ્યયોગતઃ ।

તથાપિ વિષયાશંસા, મુનિસ્ત્વં નૈવ ભૂતલે ॥૪૯॥

‘ મુનિ ’ પદ મારેની લાયકાત--

શ્લો०—“ સર્વ (જનોને) મેળવવા લાયક સંયમ પુણ્યના યોગથી તે પ્રાપ્ત કર્યો છે, તોપણ હજી (તને) વિષયની આશા (રહે) છે; વાસ્તે આ પૃથ્વી ઉપર તું વાસ્તવિક મુનિ નથી જ.¹ (આથી તો તું નામધારી મુનિ કહેવાય.)”—૪૯ સાચા મુનિ કોણ ?—

રૂપશ્લી०—મુનિ એ પદ ખરેખરે સાર્થક કરેલું ક્યારે ગણાય એ સંબંધમાં ‘ચમત્કારિક સાવચૂરિ સ્તોત્ર-સંગ્રહ તથા વંકચૂલિયા સૂત્ર-સારાંશ’ નામના ગ્રન્થમાં છપાયેલા અને શ્રીમદ્ધિષેણુ મુનિવરે રચેલા સજ્જનચિત્તવૃક્ષ કાવ્ય-માંનાં ત્રણ પદો વિચારીએ.

૧ કવિવર શ્રીવ્યાસ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—

“ ધનેન કિં યજ્ઞ દદાતિ નાશ્નુતે ? બલેન કિં ચેન રિપું ન લાઘતે ? ।

શ્રુતેન કિં ચેન ન ધર્મમાચરેત્ ? કિમાત્મના યો ન નિતેન્દ્રિયો વશી ? ॥૧૫॥-વંશ०

અર્થાત્ જો ધન હવ (અન્યને) આપતો નથી કે (પાતે) ભોગવતો નથી તે ધન શા કામનું ? જો બળથી હવ શત્રુને પીડા પમાડી શકતો નથી તે સામર્થ્યથી શું ? જો શ્રુતની મદદથી હવ ધર્મ-ક્રિયા ન કરે તે વિદ્યાથી સમું અને જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો નથી તેમજ જેણે વાસનાઓને વશ કરી નથી એવા હવથી શું ?

“ કિં વસ્ત્યજનેન ધો મુનિરસાવેતાવતા જાયતે ?

શ્વેડેન ચતુતપક્ષગા મતવિષઃ કિં જાતવાન્ ભૂતલે ? ।

મૂલં કિં તપસઃ ? ક્ષમેન્દ્રિયજયઃ સત્યં સદાચારતા

રાગાદીંશ્ચ વિભર્તિ ચેન્ન સ યતિર્લિંગો ભવેત્ કેવલમ્ ॥૩૧॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ હે (ચેતન) ! કેવળ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવાથી—દિગંબર ખનવાથી શું ? શું એટલાથી મુનિ થવાય છે ? વિષથી મુક્ત કરાયેલો સર્પ શું જગતમાં નિર્વિષ બન્યો કે ? તપશ્ચર્યાનું મૂળ શું છે ? ક્ષમા, ઇન્દ્રિયોનો વિજય, સત્ય અને સદાચાર; (આમ છતાં) જે મુનિ રાગાદિને ધારણ કરે તો તે કેવળ લિંગધારી યતિ કહેવાય—નામમાત્રથી યતિ ગણાય.

“ કિં દીક્ષાગ્રહણેન ધો યદિ ધનાકાંક્ષા ભવેચ્ચેતસિ

કિં ગાર્હસ્થ્યમનેન વેષધરણેનાસુન્દરં મન્યસે ? ।

દ્રવ્યોપાર્જનચિત્તમેવ કથયત્યભ્યન્તરસ્થાક્ષજં

નો ચેદર્થપરિગ્રહગ્રહમતિર્ભિક્ષોર્ન સમ્પદ્યતે ॥ ૪ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (હે મુનિ !) જે નારા ચિત્તમાં ધનની આકાંક્ષા હોય તો આ તે દીક્ષા લીધી તેથી શું ? શું ગૃહસ્થપણને તું આ વેષ-ધારણ કરતાં ખરાબ ગણે છે ? દ્રવ્ય મેળવવાનું મન જ અંદર રહેલા કામનું નિવેદન કરે છે—વિકાર દર્શાવે છે, કેમકે જે એમ ન હોય તો મુનિને (દ્રવ્ય અને દયિતારૂપ) પરિગ્રહને ગ્રહણ કરવાની મતિ હોય (જ) નહિ.

સાચા સાધુનું લક્ષણ તો એ છે કે—

“ દેહે નિર્મમતા ગુરૌ વિનયતા નિત્યં શ્રુતાભ્યાસતા

ચારિત્રોજ્જવલતા મહોપશ્વમતા સંસારનિર્વેદતા ।

અન્તર્બાહ્યપરિગ્રહત્યજનતા ધર્મજ્ઞતા સાધુતા

સાધો ! સાધુજનસ્ય લક્ષણમિદં સંસારવિચ્છેદનમ્ ॥૩૨॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ શરીરને વિષે મમત્વનો અભાવ, ગુરુને વિષે નમ્રતા, નિરંતર શાસ્ત્રનું અભ્યાસપણું, ચારિત્રની નિર્મલતા, મોટું ઉપશમપણું, સંસારને વિષે વૈરાગ્યપણું, આન્તરિક તેમજ બાહ્ય પરિગ્રહને ત્યજવાપણું, ધર્મને જાણવાપણું અને સાધુપણું, આ સાધુનું લક્ષણ હે સાધુ ! સંસારનો નાશ કરનાર છે. આ સંબંધમાં દિગંબર મુનિવર્ય શ્રીઅમિતગતિકૃત સુભાષિતરત્નસન્દોહનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક પણ મનનીય છે:—

“ મદમદનકષાયારાતયો નોપશ્ચાન્તા

ન ચ વિષયવિમુક્તિર્જન્મદુઃસ્વાન્મ ભીતિઃ ।

ન તનુસુખવિરાગો વિદ્યતે યસ્ય જન્તો-

ર્ભવતિ જગતિ દીક્ષા તસ્ય શુક્તયૈ, ન મુક્તયૈ ॥૧૭॥ ”-માલિની
અર્થાત્ જે જીવે દર્પ, કંદર્પ અને (ક્રોધાદિ) કષાયરૂપ દુઃસ્મનોનું દમન કર્યું નથી,
વળી જેણે વિષયોનો ત્યાગ કર્યો નથી તેમજ જેને જન્મના દુઃખથી ભય
નથી, વિશેષમાં જેને શારીરિક સુખ પ્રતિનો રાગ જતો રહ્યો નથી, તેની દીક્ષા
જગત્માં લોગને માટે છે, નહિ કે મોક્ષને માટે.

✽

✽

✽

✽

સદ્જ્ઞાનયાનપાત્રં ચેદ્, મુશ્ચસિ ન કદાચન ।

ન હ્રિયસે તદા ચેતઃ !, યોષિત્સરિત્પ્રવાહતઃ ॥૫૦॥

જ્ઞાન-નૌકાનો પ્રભાવ—

શ્લોઁ—“ જે તું શુદ્ધ બોધરૂપ વહાણને કદાપિ ત્યજી નહિ દે, તો હે
ચિત્ત ! પ્રમદારૂપ પાણીના પ્રવાહમાં તું કદાપિ ધસડાઈ નાહ જાય. ”—૫૦

✽

✽

✽

✽

જીવે સુપાત્રભૂતે ચ, મોહવર્તિયુતે તથા ।

સ્નેહં નિષ્ઠાં નયન્ દોષો, મિથ્યાત્તોવેનાશકઃ ॥૫૧॥

ગેહસ્યેવ ત્વદન્તશ્ચેતુ, જ્ઞાનાત્મા પ્રકટોભવેતુ ।

તદા સર્વં હિ પર્યાપ્તં, મન્યસ્વ મમ માનસ ! ॥૫૨॥-યુગ્મવ

જ્ઞાન-દીપકનો મહિમા—

શ્લોઁ—“ જેમ ધરમાં (દીવો સળગાવતાં અંધકાર નાશ પામે છે) તેમ
મોહરૂપ બત્તીથી યુક્ત એવા અને સુપાત્રરૂપ (સંસારી) જીવને વિષે સ્નેહનો
અંત આણી મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો સંહાર કરનાર જ્ઞાનસ્વરૂપી દીપક તારી અંદર
પ્રકટ થશે, ત્યારે હે ચિત્ત ! તું તારૂં સર્વં પર્યાપ્ત થયેલું માનજે—તારી જાતને કૃત-
કૃત્ય ગણજે. ”—૫૧-૫૨

✽

✽

✽

✽

૧ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૦૫).

૨ તદુલ્લવૈચારિકના પાંચમી પદ્યથી નારીવાચક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ આપવામાં
આવી છે. તેમાં ‘યોષિત્’ માટે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ પુરુષાન્ યોગાનિયોર્ગર્વશે સ્થાપયન્તીતિ યોષિતઃ. ”

રુગિરિશિલાદ્ભૂતં, ભવવૈરાગ્યસ્કન્ધકમ્ ।

ધર્માર્થિપક્ષિભી રુદ્ધં, તત્ત્વરૂપં પરં તરુમ્ ॥૫૩॥

સત્ત્વરીભૂય ચિત્ત ! ત્વં, સમારુહ્ય ચ તં સ્વલુ ।

જ્ઞાનાત્મકં ફલં પ્રાપ્ય, તતો મુક્તિરસં પિબ ॥૫૪॥-યુગ્મમ્

તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું આરોહણ—

શ્લો.૦—“ મોટા પહાડની ટાચ ઉપર ઊગેલા, સંસારથી વિરક્તતારૂપ થડ-
વાળા તથા ધર્મના અભિલાષીરૂપ પક્ષીઓ વડે વીંટાયેલા એવા તત્ત્વરૂપ ઉત્તમ
ઝાડની ઉપર ઉતાવળો ચઢીને જ્ઞાનરૂપ ફળને ગ્રહણ કરી તેમાંથી હે ચિત્ત ! તું
ખરેખર મુક્તિનો રસ પી.”—૫૩-૫૪

રાગાદિબન્ધનતરુ-મુન્મૂલ્ય ચિત્તહસ્તિક ! ।

યાહિ ધર્મવને येन, स्यान्निर्वृतिः सुखावहा ॥૫૫॥

ચિત્તને ભલામણ—

શ્લો.૦—“ રાગાદિ બન્ધનરૂપ ઝાડને મૂળમાંથી ઉમેડીને હે ચિત્તરૂપ
હાથી ! ધર્મરૂપ વનમાં તું જ કે જેથી કરીને તને સુખકારી નિર્વૃત્તિ મળે.”—૫૫

सर्वसिद्धान्तमध्ये त्वं, दर्शय चरसि ध्रुवम् ।

अन्यथा जीवनं ते किं, सारहीनं विलोक्यते ? ॥૫૬॥

ફક્ષહીન પ્રવૃત્તિ—

શ્લો.૦—“ બધા આગમોને વિષે તું કડછીની માપક ફેરે છે. જે એમ
ન હોય તો તારું જીવન સાર વિનાનું કેમ દેખાય છે ? ”—૫૬

प्राङ्महर्षीयचित्राणि, चरित्राणि विलाकसे ।

ચિત્ત ! किं प्रस्तरोऽसि यद्, रसरन्यो विभाव्यसे ? ॥૫૭॥

૧ ત્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયાનંદસૂરીશ્વર (આત્મારામજી મહારાજ)-
કૃત ‘તે તેરા રૂપ ન પાયા રે અગાની’ એ આદ્ય પદવાળા ૫૬ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૩)માં નીચે
મુજબનો ઉલ્લેખ છે:—

“ જેસે કસી ફિર બંજનમાં સ્વાદ કછુ ય ન પાયો રે. ”

આ હકીકતના સમર્થનાર્થે શેખસાદીની ગુલીસ્તાં બોસ્તાં (પુષ્પ-વાટિકા)ની નીચે મુજબની શહેર આપવી ઉચિત સમજાય છે:—

“ સ્વેરે કુન અયફલાનો ગનીમત શુમાર ઉમ્મ
જાં પેશ્તરકે બાંગ બર આયદ ફલાં નમાંદ ”

અર્થાત્ હે માનવી ! તું ઉમરને અહોભાગ્ય માન, કેમકે ફલાણે ન રહ્યો એવી વાણી (લોકોના મુખથી) બહાર આવે તે પહેલાં તું ખેરાત કરી લે.

✽ ✽ ✽ ✽

दिने नष्टे यथा रात्रौ, उमांला जाणेनां भवेत् ।

आयुष्कर्म तथा नष्टे, दीर्घनिद्रा भविष्यति ॥५९॥

મરણનો પ્રસંગ—

શ્લો.૦—“ જેમ દિવસનો અંત આવતાં રાત્રે નિદ્રા આવે છે, તેમ આયુષ્ય-કર્મનો નાશ થતાં જીવ દીર્ઘનિદ્રા (મરણ) અનુભવશે. ”—૫૯

✽ ✽ ✽ ✽

पश्चात्तापे भवेद् भूरि-दुःखयोनौ गते सति ।

तस्मात् पूर्वं प्रमादं त्वं, चेतस्यक्त्वा सुखीभव ॥६०॥

પ્રમાદનો પરિત્યાગ—

શ્લો.૦—“ દુઃખદાયી યોનિમાં ગયા પછી પુષ્કળ પસ્તાવો થશે, તેથી હે મન ! પ્રમાદનો પહેલેથી ત્યાગ કરી તું સુખી થા. ”—૬૦

✽ ✽ ✽ ✽

दीक्षया दैवसिक्त्याऽपि, यदि मुक्तिर्न भाविनी ।

ध्रुवं वैमानिको देवो, भव्यो भवति साधुकः ॥६१॥

यद्वેतत् स्थूलमानं स्यात्, तीव્રे भावे क्षणाद् यतः ।

सर्वकर्मक्षयं कृत्वा, मुक्तिर्याति न संशयः ॥६२॥

यदुक्तं वर्षकोटयाऽप्य-ज्ञानા કર્મક્ષયં નયેત્ ।

જ્ઞાના તચ્છવાસમાત્રેણ, ક્ષપયત્ કર્મ વારુણમ્ ॥૬૩॥

દીક્ષાથી સત્વર મુક્તિ—

શ્લો०—“ એક દિવસની દીક્ષા વડે કદાચ મુક્તિ નહિ મળે, પરંતુ ભવ્ય સાધુ જરૂર વૈમાનિક દેવ તો થાય જ.¹ અથવા તો આ સ્થૂળ માપ છે, કેમકે જો ભાવ ઉત્કૃષ્ટ હોય તો એક ક્ષણમાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરીને (ખપાવીને) તે મોક્ષે જાય એમાં સંદેહ નથી. કેમકે કથું પાણી છે કે અજ્ઞાની (જન) જટલા કર્મોનો ક્ષય કરેાડ વર્ષે કરે તેટલાં દારણું કર્મ જ્ઞાની એક શ્વાસ માત્રમાં ખપાવે.²” —૬૧-૬૩

મત્ત્વેતિ મનસા સમ્યગ્, કાયેન વચસ ડપિ ચ ।

જ્ઞાનવૃદ્ધિં નયન્નિત્યં, સુચારિત્રં પ્રપાલય ॥૬૪॥

ઉપસંહાર—

શ્લો०—“ આ પ્રેમાળે મનથી માનીને (હે ભવ્ય જીવ !) શુભ શરીર અને વચન વડે જ્ઞાનમાં વધારો કરતો તું સર્વદા સુન્દર ચારિત્ર પાળ. ” —૬૪

¹ સરખાવો શ્રાવ્યમરચંદ્રસરિત્ પદ્માનંદ મહાકાવ્ય (સં ૫)નું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય—

“ અથાપિ કિંચિદપિ નૈવ મે ગતં

દીક્ષાં ધ્યામિ વરતોઽધુનાઽપિ ચેત્ ।

દત્તં યદેકદિનમપ્યસૌ શ્રિતા

મુક્તિં ન ચેત્ તદપિ કરુણ્યેદ્ દિવમ્ ॥ ૧૩૦ ॥ ”

અન્યત્ર કથું પાણી છે કે—

“ ઇગદિવસં પિ જીવો, પઞ્ચવક્ત્રમુવાગઓ અણૂનમજો ।

જહ વિ ન પાવહ મુક્ત્યં, અવસ્ત વેમાણિઓ હોહ ॥ ”

[એકદિવસમપિ જીવઃ પ્રવ્રજ્યામુપાગતોઽનૂનમનાઃ ।

યથપિ ન પ્રાપ્નોતિ મોક્ષં, અવદયં વૈમાનિકો ભવતિ ॥]

² સરખાવો મરણસમાધિ નામના પ્રકીર્ણક (પયત્તા)ની નિમ્નલિખિત ગાથા—

“ જં અજ્ઞાણી કમ્મં સવેહ્ બહુઆહિ વાસકોહીહિં ।

તં નાણી તિહિં ગુલ્લો સવેહ્ ઉસ્તાસામેસેજં ॥ ૧૩૫ ॥ ”

[યદ્જ્ઞાની કર્મ ક્ષણયતિ બહુકાભિર્વર્ણકોટીભિઃ ।

તત્ જ્ઞાની ત્રિભિર્ગુણઃ ક્ષણયતિ ઉચ્છ્વાસમાત્રેણ ॥]

આ પદ્ય મહાપ્રત્યાખ્યાન નામના પ્રકીર્ણકમાં ૧૦૧મી ગાથાએ છે.

જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય—

૨૫૯ી૦—૫૦ મા પદમાં જ્ઞાનને વહાણની ઉપમા આપી, ૫૨ મા પદમાં આત્મ-ઘટમાં જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવાની લલામણુ કરી, ૫૪ મા પદમાં જ્ઞાન-ફલ પ્રાપ્ત કરવા ઉપદેશ આપી, ૬૩ મા પદમાં જ્ઞાનનું પ્રાપ્ત્ય સૂચવી અને આ પદમાં તેમાં વધારો કરવા ઉપદેશ આપી અન્યકારે જ્ઞાનનું ગૌરવ ગાયું છે. આપણે પણ આ સૂરમાં નમ્ર સૂર પૂરીએ. સૂક્તસૂક્તાવલીના ૪૩ મા અધિકારમાં કહ્યું છે તેમ—

“ જ્ઞાનં સ્યાત્ કુમતાન્ધકારતરણિર્જ્ઞાનં જગલ્લોચનં

જ્ઞાનં નીતિતરણિનીકુલગિરિર્જ્ઞાનં કષાયાપહમ્ ।

જ્ઞાનં નિર્વૃત્તિવશ્યમન્ત્રમમલં જ્ઞાનં મનઃપાવનં

જ્ઞાનં સ્વર્ગગતિપ્રયાણપટહં જ્ઞાનં નિદાનં શ્રિયઃ ॥૭૥॥”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જ્ઞાન એ કુદર્શનરૂપ અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય છે, જ્ઞાન એ વિશ્વનું નેત્ર છે, જ્ઞાન એ નીતિરૂપ નદીની ઉત્પત્તિરૂપ કુલ-ગિરિ છે, જ્ઞાન કષાયને દૂર કરનાર (રામબાણુ ઔષધ) છે, જ્ઞાન એ મુક્તિ(રૂપ વનિતા)ને વશ કરનારો મંત્ર છે, નિર્મળ જ્ઞાન એ ચિત્તને પાવન કરનાર (ગુરુ) છે, જ્ઞાન એ સ્વર્ગ-ગતિ પ્રતિના પ્રયાણમાં પટલ (સમાન) છે અને જ્ઞાન એ લક્ષ્મીનું નિદાન (કારણ) છે.

જ્ઞાનનો મહિમા—

“ સુદૈ જઠા સમુત્તા ણ, ણામદૈ કયવરંમિ પહિયા ત્રિ ।

જીવો તદા સમુત્તો, ણ ણસ્સદૈ ગઓઽવિ સંસારે ॥ ”-આર્યા

“ જાણં ગિણ્હદૈ જાણં, ગુણેદૈ જાણેણ કુણદૈ કિચ્ચાદૈ ।

ભવસંસારસમુદ્દં, જાણો જાણે ઠિઓ તરદૈ ॥ ”-આર્યા

-આવશ્યકની હારિભદ્રીય વૃત્તિનું પર૭ મું પત્ર

૧ આવી ઉપમા ઉપદેશતરંગિણીના ૧૪૫મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદમાં નજરે પડે છે:—

“ યાનપાત્રસમં જ્ઞાનં, વ્રહ્તાં ભવવારિધૌ ।

મોહાન્ધકારસંહારે જ્ઞાનં માર્તંડમણ્ડલમ્ ॥”-અનુ૦

૨-૩ ડાયા—

સૂચિર્યથા સસૂત્રા ન નશ્યતિ કચ્ચરે પતિતાઽપિ ।

જીવસ્તથા સસૂત્રો ન નશ્યતિ ગતોઽપિ સંસારે ॥

જ્ઞાનં ગૃહ્ણાતિ જ્ઞાનં ગુણયતિ જ્ઞાનેન કરોતિ કૃત્યાનિ ।

ભવસંસારસમુદ્રં જ્ઞાની જ્ઞાને સ્થિતસ્તરતિ ॥

અર્થાત્ જેમ સૂત્ર (દોરા)થી યુક્ત સોય કચરામાં પડેલી હોય તો પણ નાશ પામતી નથી (પરંતુ દોરાને લીધે તે હાથમાં આવી શકે છે), તેમ સૂત્ર (શાસ્ત્ર-બોધ)થી યુક્ત એવો જીવ સંસારમાં ગયો હોવા છતાં નષ્ટ થતો નથી. જ્ઞાનમાં રહેલો જ્ઞાની જ્ઞાન વડે જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે, જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે, કૃત્યો કરે છે અને ભવ-સંસારરૂપ સાગરને તરી જાય છે.

ભગવદ્ગીતા (અં ૪)માં પણ જ્ઞાનના ગુણ ગાયા છે એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં પણ ૬૩ માં પદ્યગત ભાવ પ્રદીપ્ત થયેલો જણાય છે. કહ્યું છે કે—

“યથૈધાંસિ સમિદ્દોઽગ્નિર્-ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન ! ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ, ભસ્મસાત્ કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥—અનુ૦

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં, પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્ સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮ ॥”—અનુ૦

અર્થાત્ હે અર્જુન ! જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ કાષ્ઠોને બાળીને ભસ્મીભૂત કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સમસ્ત કર્મ(રૂપ સમિધો)ને બાળીને બાખ કરે છે. આ સંસારમાં ખરેખર જ્ઞાન જેવી કોઈ પવિત્ર ચીજ નથી. કાળે કરીને (જ્ઞાન-)યોગથી સ્વયં સંસિદ્ધ બનેલ (યોગી) આત્મામાં તેને મેળવે છે.

મરણસમાધિની નિમ્ન-લિખિત રહસ્ય મી ગાથા પણ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે.

“જહ અર્ગિમિ વ પબલે સ્વપૂલિય સ્વિપ્પમેવ જ્ઞામેહ ।

તહ નાળી વિ સકમ્મં સ્વેહ ઝસાસમિત્તેણં ॥”—આર્યા

જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો કથંચિત્ અલેદ છે એ વિચારતાં બહુશ્રુતની બલિ-હારી છે એમ કોણ નહિ કહે ? મરણસમાધિની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં કહ્યું પણ છે કે—

“મહં સુવહુસુયાણં સવ્વપયત્થેસુ પુચ્છણિજ્ઞાણં ।

નાણેણ જેઽવયારે સિદ્ધિં પિ ગણસુ સિદ્ધેસુ ॥ ૧૪૩ ॥”—આર્યા

૧ છાયા—

યથા અગ્નૌ વા પ્રબલે તૂળપૂલિકા ક્ષિપ્રમેવ દહ્યતે ।

તથા જ્ઞાની અપિ સ્વકર્મ ક્ષપયતિ ઉચ્છ્વાસમાત્રેણ ॥

૨ છાયા—

મમ્ સુવહુસુતેભ્યઃ સવ્વપદાર્થેષુ પ્રચ્છનીયેભ્યઃ ।

જ્ઞાનેન ચેત્તતારચાન્ત સિદ્ધિં પ્રપ્તિ ગતાન્ સ્થિત ॥

અર્થાત્ સિદ્ધિ (ક્ષેત્ર) માં પણ ગયેલા મુક્ત (પરમાત્માઓ) ને જે જ્ઞાન વડે અવતારે છે—ઓળખાવે છે, તે સમગ્ર પદાર્થોને વિષે પ્રચ્છનીય બહુશ્રુતોનું કલ્યાણ હોજે.

વિશેષમાં આ પ્રકીર્ણકની ૧૪૫ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

“ ચંદાલ નીડ જુળા, બહુસ્સુયમુહાઓ નીડ જિણવયણં ।

જં સોઝણ મુવિહિયા, તરંતિ સંસારકંતારં ॥ ૧૪૫ ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ જેમ ચન્દ્રમાંથી ચન્દ્રપ્રભા (ચાંદરણું) નીકળે છે—પ્રકટે છે, તેમ બહુશ્રુતના મુખમાંથી જિન-વચન નીકળે છે કે જેનું શ્રવણ કરીને મુવિહિત (જનો) સંસારરૂપ અરણ્યને તરી જાય છે.

આવાં વચનો અત્યારે લિપિબદ્ધ થયેલાં છે અને તે પુસ્તકરૂપે મળી શકે છે, પરંતુ સારાં પુસ્તકો વાંચવા માટે ઉત્સાહ અને કુરસદ કેને છે ? જે સારાં પુસ્તકોની કીંમત સમજે છે, તેના સંબંધમાં તે એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય કે—

“ યસ્યાસ્તિ સદ્ગ્રન્થવિમલભાગ્યં

કિં તસ્ય શુષ્કૈશ્વપલાવિનોદૈઃ ? ”

અર્થાત્ સુંદર ગ્રન્થ વાંચવા વિચારવાનું જેને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેને ગ્રંથજ લક્ષ્મીના શુષ્ક વિનોદોથી શું ? (એ તેને મન નિર્માસ્ય છે.) આ સંબંધમાં સ્વયં પદ્ધિયારના ઉદ્દગારને સ્થાન આપવું અસ્થાને નહિ લેખાય:—

“ જ્ઞાન એ આકાશ છે, અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર (છે, અને પુસ્તકો તે) ના લાલ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે, અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવા તેના પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે, અને પુસ્તકો તે તેમાંથી ખનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે, અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સીકકાઓ છે; જ્ઞાન વાયુ છે, અને પુસ્તકો તે વાયુને ખેંચી લાવી ડંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે, અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી

૧. જાયા —

चन्द्रान् निगच्छति ज्योत्स्ना बहुधृतमुखान् निर्गच्छति जिनवचनम् ।
यन् ध्वन्या मुविहितास्तर्हि संसारकान्तारम् ॥

પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે, અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન તે અનાજનો ભંડાર છે, અને પુસ્તકો તે કોઠાર છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે, અને પુસ્તકો તે આપણાં ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણી ભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન તે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છે, અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે. ”

આ સમગ્ર ઉલ્લેખનો સારાંશ તત્ત્વામૃતમાં સૂચવ્યા મુજબ એ છે કે—

“ સર્વે દ્વન્દ્વં પરિત્યજ્ય, નિમૃતેનાન્તરાત્મના ।

જ્ઞાનામૃતં સદા પેયં, ચિત્તાહાદનમુત્તમમ્ ॥૧૨૥॥”—અનુ૦

અર્થાત્ (રાગ અને દ્વેષ જેવા) સર્વ દ્વન્દ્વોનો ત્યાગ કરીને, નિશ્ચળ અન્તરાત્મા વડે ચિત્તને આનંદજનક અને ઉત્તમ એવા જ્ઞાનામૃતનું સર્વદા પાન કરવું જોઈએ.

કદાચિદ્ રાગરક્તં ચેત્ , કર્હિચિદ્ દ્વેષવ્યાકુલમ્ ।

કદાચિન્મોહનૃદં હા, કદાપિ ક્રોધતાપિતમ્ ॥૧॥

અભિમાનહતં માયા-વ્યાસં લોભવશીકૃતમ્ ।

ચિત્તમુપાર્જયત્યેવં, હહાઽત્ર ભૂ પાતકમ્ ॥૨॥--યુગ્મમ્

પાપને પુષ્ટિ આપનારાં સાધનો—

શ્લો०—“ક્રોધ વેળા રાગમાં આસક્ત બની, કદાપિ દ્વેષથી વ્યાકુળ થઈ, ક્રોધ વાર મોહથી મુગ્ધ બની, અરેરે ક્વચિત્ ક્રોધથી તપી જઈ, અભિમાનથી હણાઈ, કપટથી વ્યાપ્ત બની અને લાલને વશ થઈ આ પ્રમાણે મન હાથ મોહું પાપ આ લોકમાં કરે છે.”—૧-૨

ગત્વા ત્વં નરકે રે રે, પરમાધાર્મિકનિર્મિતમ્ ।

યદ્ યદ્ દુઃખં ત્વયા સોદં, વદિતું તન્ન પાર્યતે ॥૩॥

તથાપિ વર્ણિકામાત્રં, કથ્યતે શૃણુ ભાવુક ! ।

શ્રુત્વા સદ્ગૃહ્ય ચારિત્રં, ભવ સ્વર્ગપિવર્ગગઃ ॥૪॥--યુગ્મમ્

નરકના દુઃખનો પ્રસ્તાવ—

શ્લો०—“નરકે જઈને પરમાધાર્મિકને હાથે હે ભગ્ય ! તેં જે જે દુઃખ સહન કર્યું, તે હાથ હાથ કર્યું જાય તેમ નથી.* તોપણ (એની) વાનગી માત્ર

૧-૩ અન્યાન્ય મત પ્રમાણેની નરકની સંખ્યા અને તેનાં નામો, નારકીનું દુઃખ અને પરમાધાર્મિકની રૂપરેખા માટે બુદ્ધિશ્રીયતુર્વિશતિજિનાનન્દસ્તુતિનું માર્ગ અપદીકરણ (પૃ. ૧૧૭-૧૧૯).

૪ જેમ આ ગ્રંથકાર કહે છે કે નરકની વેદના વર્ણવતાં પાર આવે તેમ નથી, તેમ તત્ત્વામૃતના કતો પણ કહે છે કે—

“તત્ત્વતૈલકમહોષુ, પચ્યમાનેન યત્ ત્વયા ।

સમ્પ્રાપ્તં પરમં દુઃખં, તદ્ વક્તુ નૈવ પાર્યતે ॥૧૪૪॥”--અનુ०

અર્થાત્ તપાવેશ્વા તેલની કાઠમાં પકાવાતા એવા તેં જે અસાધારણ દુઃખ ભોગવ્યું તે કહેતાં માર આવે તેમ નથી જ.

કહેવામાં આવે છે તે તું સાંભળ અને તેમ કર્યા બાદ ચારિત્રનું રૂડી રીતે ગ્રહણ કરીને તું સ્વર્ગે અને (અંતે) મોક્ષે જનારો થા.”—૩-૪

લઘ્મલઘ્મન્ને ત્વયિ ભ્રાતઃ !, મહાકાયા ભયઢ્કરાઃ ।

આવિર્ભૂતા મહાકૂરાઃ, પરમાધાર્મિકાસુરાઃ ॥ ૫ ॥

પરમાધાર્મિકાનું આગમન—

શ્લોઃ—“ ત્યાં તું જ્યારે ઉત્પન્ન થયો ત્યારે હે ભાઈ ! મોટા શરીરવાળા, ભયંકર અને અતિશય ધાતકી એવા પરમાધાર્મિક અસુરો ત્યાં આવી ચડ્યા. ”—૫

કર્તૃયા કર્તયન્તસ્તે, ગાત્રં તે રસતઃ સતઃ ।

હસન્તિ દુર્નયા અઙ્ગં, કુર્વન્તઃ खण्डखण्डशः ॥ ૬ ॥

શરીરની વેતરણ—

શ્લોઃ—“ તું રુદન કરે છે છતાં તારા શરીરને કાતરથી કાતરતા અને (તેમ કરી) તારા દેહના ટુકડે ટુકડા કરતા (જતા) તે અનીતિવાળા (દાનવો) હસે છે. ”—૬

તથાપિ પારદક્ષિત્યા, મિલિતે જીવ ! ગાત્રકે ।

ત્વાં વૃહીત્વા પલાયન્તં, પાતયન્તિ ભુવસ્તલે ॥ ૭ ॥

દેહનું આસ્ફાલન—

શ્લોઃ—“ (આ પ્રમાણે તારી કાયાના કકડા કરવા) છતાં તારું શરીર પારાના જવી સ્થિતિવાળું હોવાથી જ્યારે એક થઈ જાય છે—સંવાદ જાય છે એટલે નારી જતા એવા તને તેઓ પકડીને પૃથ્વી ઉપર પછાડે છે. ”—૭

તીવ્રજ્વાલેતજ્વાલણા--મનિષ્યન્તં હઠાતે તે ।

પ્રક્ષિપ્ય વજ્રકુમ્ભ્યાં ત્વાં, પચન્તિ દુઃખમોદિનઃ ॥ ૮ ॥

વજ્રકુંભીમાં રંધાણું—

શ્લો.૦—“ (ત્યાર પછી) તીવ્ર રીતે બળતી જ્વાળાવાળી વજ્રકુંભીમાં તારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તને હઠથી નાંખીને (પારકાના) દુઃખમાં આનંદ માનનારા તે અસુરો તને રંધે છે. ”—૮

❖ ❖ ❖ ❖

તૃષાતુરો રુદન્નાત્થ, તાન્ ભો ભો ગતરો ! મમ ।

પિતરો ! ભ્રાતરો ! યૂયં, દુઃસ્વાદ રક્ષત રક્ષત ॥ ૯ ॥

શરણુ માટે પોકાર—

શ્લો.૦—“ તરસથી આકુળ બનેલો તું રડતો રડતો તેમને કહે છે કે હે મારી માતાઓ ! હે મારા પિતાઓ ! હે મારા બન્ધુઓ ! તમે મને દુઃખમાંથી બચાવો બચાવો. ”—૯

❖ ❖ ❖ ❖

પાયયત જલં શીત-મિતિ દીનવચો યદા ।

શ્રુતં તેર્મ-રૈર્વાક્યૈઃ, ગત્તાઃ સ્ત્રાણાત્તદા ॥ ૧૦ ॥

આકૃષ્ય વજ્રકુમ્ભીતઃ, સલિલં પાતલં તથા ।

અર્પયત વરાકં તત્, તથેતિ પ્રાતેણ્યતે ॥ ૧૧ ॥-યુગ્મય

હંગામી—

શ્લો.૦—“ મને શીતળ જળ પીવડાવો એવું (તારું) દીન વચન જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાની સમીપ રહેલા (અન્ય પરધાર્મિકો) ને (તને હંગવાના ઉદ્દેશથી) મધુર વાક્યોથી કહેવા લાગ્યા કે આ રાંકને વજ્રકુંભીમાંથી (બહાર) ખેંચી કાઢીને ઠંડું પાણી આપો. તે (વચન) ‘ તથેતિ ’ (કહી) તેમણે સ્વીકાર્યું. ”—૧૦-૧૧

❖ ❖ ❖ ❖

તત્તે તામ્ર-ત્રપૂ ક્ષિપ્ત્વા, મ જન પાન્યાન્તે તે ।

સન્દંત્રાન્ન સન્ધૃસ્ય, મુખં વ્યાપાય પાપિનઃ ॥ ૧૨ ॥

તાંબા અને કસાઈના રસનું પાન—

શ્લો.૦—“ (ત્યાર પછી) તે પાપીઓ તને પકડી રાખી સાણસા વડે

તાઈં મુખ પહોળું કરીને તને તપાવેલાં તાંબા અને કલાઈ (નો રસ) પીવાડે છે. ”—૧૨

અસહ્યોષ્ણતયા દગ્ધો, નેત્રે નિમીલ્ય મૃચ્છિતઃ ।

પતિતો ધરણીપીઠે, કાલાદાયાતચેતનઃ ॥ ૧૩ ॥

ઈહસેઽસિવનં ત્વં તદ્ , ગાત્રચ્છેદનકારકમ્ ।

શિશિરત્વભ્રમાત્ તે ત્વાં, નયન્તિ તત્ર દુઃખદાઃ ॥૧૪॥-યુગ્મમ્

અસિવનમાં પ્રવેશ—

શ્લો ૦—“ સાફન નહિ થઈ શકે એવી ગરમીથી દાઝેલો, આંખ મીચીને મર્યા અવસ્થામાં ભૂમિ ઉપર પડી રહેલો અને વખત જતાં ચૈતન્યને પામેલો—ભાનમાં આવેલો એવો તું ઠંડકની આશાથી શરીરને છેદી નાખનારા અસિવનને ઇચ્છે છે ત્યારે તે દુઃખ આપનારાઓ તને ત્યાં લઈ જાય છે. ”—૧૩-૧૪

છિદ્યતે હસ્તપાદાદિ-સ્તવ તત્તરુપત્રકૈઃ ।

તીક્ષ્ણખડ્ગાપમૈસ્તત્ર, રોદિષિ કરુણસ્વરમ્ ॥ ૧૫ ॥

હસ્તાદિનું છેદન—

શ્લો ૦—“ ત્યાં આણીદાર તરવારનાં જવાં તેનાં તરુ-પત્રો વડે તારા હાથ, પગ વગેરે (અવયવો) છેદાઈ જાય છે, એટલે તું કરુણ સ્વરે પોક મૂકે છે. ”—૧૫

વૈતરણ્યાં તરક્ષિણ્યાં, પ્રક્ષિપ્તોઽધર્મિશાર્દૂલૈઃ ।

વ્યાકુલીભૂય તત્રાપિ, પ્રાપ્નોષિ ત્વં વિદગ્ધનાઃ ॥ ૧૬ ॥

વૈતરણીમાં પ્રક્ષેપ—

શ્લો ૦—“ પછીથી અધર્મશિરોમણિ વડે વૈતરણી નદીમાં નંખાયેલો તું ત્યાં પણ આકુળ-આકુળ બની વિદગ્ધનાઓને પામે છે. ”—૧૬

પ્રાપ્તીં ગૃંહત્વા ત્વાં, શકટં વાચ્યન્તે તે ।

ભૂરિભારભરં નીચા—રુદન્તસ્તી ગયાઽરયા ॥ ૧૭ ॥

શકટનું વાહન—

શ્લો०—“ (આ નદીને) કાંઠે આવેલા એવા તને પકડીને (તે) નીચ અસુરો) તીક્ષ્ણ (પરાણાની) આર વડે પીડા પમાડતા તારી પાસે મોટા બ્રાહ્મથી લઘુએલું ગાડું વહન કરાવે છે.”—૧૭

✽ ✽ ✽ ✽

परिश्रान्तो यदाऽसि त्वं, चलितुं नैव शक्यसे ।

तदा तैर्मुद्गरैर्हत्वा, चूर्ण्यसे क्षणमात्रतः ॥ ૧૮ ॥

કાયાના ચૂરેચૂરા—

શ્લો०—“ જ્યારે તું (તેમ કરતાં) થાકી જાય છે અને ચાલવાને અસમર્થ બને છે, ત્યારે ક્ષણ માત્રમાં તેઓ મોગરીઓ વડે તને હાણીને તારો ચૂરેચૂરો કરી નાંખે છે.”—૧૮

✽ ✽ ✽ ✽

पुनः तन्मिलिते गात्रे, बोधयन्त्सुराश्च त्वाम् ।

पूर्वहिंसादिना बद्धं, तस्यामूनि फलानि च ॥ ૧૯ ॥

અહિંસાનું ફળ—

શ્લો०—“ ફરીથી જ્યારે તારો દેહ સંધાઈ ગયો, ત્યારે અસુરો તને બોધ કરાવવા લાગ્યા કે પૂર્વે હિંસાદિ વડે જે (દુષ્ટ કર્મ) તેં બાંધ્યું હતું તેનાં આ ફળો છે.”—૧૯

સ્પષ્ટી०—આ પદ્યમાં હિંસાથી નરક-ગતિની તીવ્ર વેદના ભોગવવી પડે છે એમ જે સૂચવ્યું છે તેની ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથા વિશેષતઃ સાક્ષી પૂરે છે:—

“જાવડાં આંં દુઃખાંં હુંતિ ચતુર્ગતિગતસ્ય જીવસ્ય ।

સર્વાંં તાંં હિંસાફલાંં નિપુણં વિજ્ઞાનાદિ ॥ ૨૪ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ ચતુર્ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને જેટલાં દુઃખો થાય છે તે સર્વે હિંસાનાં ફળો છે એમ તું નિપુણપણે જાણ.

✽ ✽ ✽ ✽

૧ જુઓ પૃ. ૮૩.

૨ જાયા—

यावन्ति दुःखानि भवन्ति चतुर्गतिगतस्य जीवस्य ।

सर्वाणि तानि हिंसाफलानि निपुणं विजानीहि ॥

આસ્ફાલ્યસે તિલાયાં ત્વં, કુન્તાઘૈર્ભિચસે પુનઃ ।

છિચ્ચસે કરપત્રૈર્હા !, પીલ્યસે યન્ત્રકર્મણા ॥ ૨૦ ॥

કષ્ટોત્તરી પુનરાવૃત્તિ—

શ્લો.૦—“ (આમ કહીને) ફરીથી તેઓ તને પત્થર ઉપર અક્ષયે છે, ભાલાની આણીઓથી તને ભેદે છે, કરપત્રોથી છેદે છે અને ચપરે રે ! યંત્ર (ધ્રાણી)-કર્મથી તને પીલે છે. ”—૨૦

અગ્નિપક્વાનિ તેઽઙ્ગીય-માંસખણ્ડાનિ શ્વાદ્યસે ।

કથ્યસે પલલં જઘ્વા, ત્વમત્રૈતો યતસ્તતઃ ॥ ૨૧ ॥

‘માંસ ખાવાનું’ ફળ—

શ્લો.૦—“ તારા શરીરના માંસના ટુકડાઓને અગ્નિમાં પકાવીને તને તેઓ ખવડાવે છે અને કહે છે કે માંસ ખાવાથી તું અહીં આવ્યો છે, વાસ્તે તું ખા. ”—૨૧

एवं त्वं नारकीभूय, दुःखी जातः कुकर्मतः ।

કુરુ તથા યથા નૈવ, નસ્તત્ર ગતિર્ભવેત્ ॥ ૨૨ ॥

શીખામણ—

શ્લો.૦—“ આ પ્રમાણે તું કુકર્મથી નારક થઈ દુઃખી થયો, (વાસ્તે) તું (હવે) એવો (પ્રયાસ) કર કે જથી ફરીથી તારે ત્યાં જવું ન પડે. ”—૨૨

૧ માંસ ખાવાનો નિર્ગેહ ફક્ત જૈન દૃષ્ટિએ જ છે એમ નથી, કિન્તુ ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયે અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક (પ્ર. ૩, શ્લો. ૨૦)ની સ્વોપજ ગૂર્જર વ્યાખ્યામાં સૂચવ્યું છે તેમ મહાભારત, મનુસ્મૃતિ વગેરેના અંગેના ધર્મ-શાસ્ત્રો પણ સખત શબ્દોમાં તેના નિર્ગેહ કરે છે. વિશેષમાં માંસના આહાર કરવાથી નરક-નું આયુષ્ય અંધાય છે એમ સ્થાનાંગ (સ. ૩૭૩, પૃ. ૨૮૫)ના નિમ્ન-લેખિત મુદ્રાલેખથી સિદ્ધ થાય છે:—

“ ચડર્હિ ઠાજેર્હિ જીવા જેરહ્યતાપ કમ્મં પકેરેંતિ, તં જહા-મહારંધતાપ મહાપરિગહ્યાપ, પંચિદિયવહેજં, કુણિમાહારેજં.”

તત્ર તિરશ્ચિ યોનૌ ચ, ગત્યભાવઃ સદા ભવેત્ ।

તત્ત્વત્રયયાં યદા મમ્ન-માનસસ્ત્વં ભાવિષ્યસિ ॥ ૨૩ ॥

દુર્ગતિનું નિવારણ—

શ્લોક—“ જ્યારે (દેવ, ગુરુ અને ધર્મ) એ ત્રણ તત્ત્વોના સમૂહમાં તારૂં ચિત્ત પરોવાઈ જશે ત્યારે ત્યાં (એટલે કે નરક-ગતિમાં) તેમજ તિર્યચની યોનિમાં જવાનું (હે ચૈતન !) તારે માટે સદાને માટે જતું રહેશે. ”—૨૩

સુદેવઃ સદ્ગુરુર્ધર્મ, ઇતત્ તત્ત્વત્રયં પરમ્ ।

જ્ઞાત્વા દૃઢસ્થિતં કાર્યં, ચેતસિ યેન પ્રાપ્સ્યસે ॥ ૧ ॥

સમ્યક્ત્વં નિર્મલં રત્નં, દુર્લભં ભવનીરધૌ ।

યદગ્રે લૌકિકં રત્નં, કાચસ્વપ્નાયતેઽસ્થિલમ્ ॥ ૨ ॥-યુગ્મય

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ—

શ્લો.૦—“ સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ એ ઉત્તમ તત્ત્વ-ત્રયીને આણીને (હે ચેતન!) ચિત્તમાં તેને દૃઢ સ્થિતિવાળું બનાવજે જેથી કરીને નિર્મળ, સંસાર-સાગરમાં દુર્લભ અને જેની આગળ સર્વ લૌકિક રત્ન કાચના કુકુડા જેવા થઈ રહે છે તેવું સમ્યક્ત્વ-રત્ન તું મેળવી શકીશ. ”—૧-૨

✽

✽

✽

✽

કુદેવં કુગુરું જ્ઞાત્વા, કુધર્મં ત્વં તથા સદા ।

અમીભિર્લક્ષણૈશ્ચેતઃ !, દૂરે તિષ્ઠેઃ સદા તતઃ ॥ ૩ ॥

કુદેવાદિનો ત્યાગ—

શ્લો.૦—“ કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને આ (એટલે જહા પદ્યમાં સૂચવવામાં આવનારાં) લક્ષણોથી આણીને હે ચિત્ત! તું તેનાથી સર્વદા આનંદપૂર્વક દૂર રહેજે. ”—૩

✽

✽

✽

✽

સુદેવં સુગુરું જ્ઞાત્વા, સુધર્મં ભાવતઃ પુનઃ ।

સેવસ્વ નિત્યમેતાનિ, ત્રીણિ તત્ત્વાનિ લક્ષણૈઃ ॥ ૪ ॥

સુદેવાદિની ઉપાસના—

શ્લો.૦—“ સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મને લક્ષણપૂર્વક આણીને એ ત્રણ તત્ત્વોને તું નિરંતર ભાવથી ભજ. ”—૪

✽

✽

✽

✽

લઙ્ઘાયાં સર્વસામદ્ર્યાં, મિથ્યાત્વતિમિરાન્ધકાઃ ।

સમ્યક્ત્વદીપહીના હા ! , સત્પથં નૈવ જાનતે ॥ ૫ ॥

સન્માર્ગનું અજ્ઞાણપણું--

શ્લો ૦—“ સર્વે સાધનો મેળવ્યાં છતાં મિથ્યાત્વરૂપ અન્યકારથી આંધળા (અનેલા) અને સમ્યક્ત્વરૂપ દીપક વિનાના (જનો) અરેરે સન્માર્ગને અજ્ઞાતા જ નથી. ”—૫

કુદેવે કુગુરૌ લોકે, ધર્મે ચ કુત્સિતે તથા ।

દેવાદિધીર્હિ મિથ્યાત્વં, જાનીહિ દુઃખદાયકમ્ ॥ ૬ ॥

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ--

શ્લો ૦—“ કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને વિષે કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની જ બુદ્ધિ છે, તેને તે પક્ષી દુઃખદાયી મિથ્યાત્વ જાણે. ”—૬

મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા--

રૂપબ્દી ૦—મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વને બાપે માર્યા વેર છે, એ બે એકેકના કટ્ટા શત્રુ છે; આથી કરીને સમ્યક્ત્વના લક્ષણથી વિપરીત એનું લક્ષણ હોય અને છે એ સ્વાભાવિક ઘટના છે. ચોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશના પ્રારંભમાં શ્રીહિમચન્દ્ર સૂરિવર કથે છે કે—

“ યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, ‘સમ્યક્ત્વ’મિદમુચ્યતે ॥૨॥—અનુ ૦

અદેવે દેવબુદ્ધિર્યા, ગુરુધીરગુરૌ ચ યા ।

અધર્મ ધર્મબુદ્ધિશ્ચ, ‘મિથ્યાત્વ’ તદ્વિપર્યયાત્ ॥૩॥ ”—અનુ ૦

અર્થાત્ (સાચા) દેવને વિષે દેવપણાની મતિ, (સદ્)ગુરુને વિષે ગુરુપણાની બુદ્ધિ અને (વાસ્તવિક રીતે શુભ) ધર્મને વિષે ધર્મની બુદ્ધિ એ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે. કુદેવને વિષે (અ)દેવની મતિ, કુગુરુને વિષે (અ)ગુરુની બુદ્ધિ અને અધર્મને વિષે (અ)ધર્મની મતિ એ સમ્યક્ત્વથી વિપરીત હોવાને લીધે ‘મિથ્યાત્વ’ કહેવાય છે.

આ મિથ્યાત્વના (૧) આલિંગ્યહિક, (૨) અનાલિંગ્યહિક, (૩) આલિનિવેશિક, (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાલોગિક એમ પાંચ પ્રકારો છે. આ વાતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“^૧આભિગ્રહિયં અણભિ-ગ્રહં ચ તદ્ અભિણિવેસિયં ચૈવ ।

સંસદ્યમણાભોગં, મિચ્છતં પંચહા દોઢ ॥” —આર્યા

પાખંડીઓનું મિથ્યાત્વ ‘આભિગ્રહિક’ છે. જેઓ સર્વ દેવોને—કુદેવોને તેમજ મુદેવોને દેવ માને છે, એવી રીતે જેઓ કુગુરુ અને મુગુરુ તથા ધર્મ અને અધર્મમાં ભેદ જોતા નથી તેમનું મિથ્યાત્વ ‘અનાભિગ્રહિક’ છે. જેઓ વસ્તુ-સ્થિતિ જાણે છે, સમજે છે, છતાં અભિણિવેશને વશ થઈ વિપરીત પ્રરૂપણા કરે છે, તેમનું મિથ્યાત્વ ‘આભિણિવેશિક’ છે. દેવ, ગુરુ અને ધર્મની વાસ્તવિકતા માટે જેઓ શંકાશીલ છે તેમનું મિથ્યાત્વ ‘સાંશયિક’ જાણવું. વિચાર-શૂન્યનું, એકેન્દ્રિયાદિ જીવનું, વિશેષ વિવેકથી વિમુખનું મિથ્યાત્વ ‘અનાભોગિક’ સમજવું.

અન્ય રીતે વિચારતાં મિથ્યાત્વના દશ પ્રકારો પણ પડે છે. આ વાતનું સ્થાનાંગ સૂત્રના દશમા સ્થાનક (પત્રાંક ૪૮૭)ગત નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થન કરે છે:—

“^૨દસવિધે મિચ્છત્તે પક્કતં, તં જહા-અધમ્મે ધમ્મસણ્ણા ૧, ધમ્મે અધમ્મસણ્ણા ૨, અમગ્ગે મગ્ગસણ્ણા ૩, મગ્ગે ઉન્મગ્ગસણ્ણા ૪, અજીવેસુ જીવસન્ના ૫, જીવેસુ અજીવસન્ના ૬, અસાહુસુ સાહુસન્ના ૭, સાહુસુ અસાહુસણ્ણા ૮, અમુત્તેસુ મુત્તસન્ના ૯, મુત્તેસુ અમુત્તસણ્ણા । ” (સૂ. ૭૩૪)

અર્થાત્ શ્રુતના લક્ષણથી અલક્ષિત હોવાથી અનાગમરૂપ તેમજ અપૌરુષેય એવા ધર્મને વિષે આગમની બુદ્ધિ—ધર્મની ભતિ તે મિથ્યાત્વનો પ્રથમ પ્રકાર છે. કષ, છેદ વગેરેથી શુદ્ધ અને આત્મ પુરુષના કથનરૂપ સમ્યક્-શ્રુતને વિષે અધર્મની બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વનો બીજો પ્રકાર છે. વિપરીત શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ હોવાથી, ભોક્ષ મેળવવા માટે અનુચિત એવા માર્ગને વિષે મુમાર્ગની બુદ્ધિ તે

૧ ળાયા—

આભિગ્રહિકમનભિગ્રહં ચ તથા આભિણિવેશિકં ચૈવ ।

સાંશયિકમનાભોગં મિથ્યાત્વં પંચધા ભવતિ ॥

૨ ળાયા—

દશવિધં મિથ્યાત્વં પ્રજ્ઞતં, તથથા-અધર્મે ધર્મસંજ્ઞા, ધર્મે અધર્મસંજ્ઞા. અમાર્ગે માર્ગસંજ્ઞા, માર્ગે ઉન્માર્ગસંજ્ઞા, અજીવેસુ જીવસંજ્ઞા, જીવેસુ અજીવસંજ્ઞા, અસાહુસુ સાહુસંજ્ઞા. અમુત્તેસુ મુત્તસંજ્ઞા, મુત્તેસુ અમુત્તસંજ્ઞા ।

૩ જેમકે સર્વ પુરુષો રાગી તેમજ અસર્વશ છે, પુરુષ હોવાને લીધે, મારી માફક; આથી તેઓ અનાત છે. જેમનામાં અનાતત્વનો અભાવ હોય તેમણે ઉપદેશોનું જ્ઞાત્વ ધર્મ કહેવાય.

ત્રીજો પ્રકાર છે. એવી રીતે સમ્યક્દર્શનાદિરૂપ મુમાર્ગને વિષે કુમાર્ગની બુદ્ધિ તે ચોથો પ્રકાર છે. ૧આકાશ, પરમાણુ વગેરે અણુવ પદાર્થોને વિષે જીવની બુદ્ધિ તે પાંચમો પ્રકાર છે. ઉચ્છ્વાસાદિ પ્રાણિ-ધર્મેનો ઘટમાં અભાવ હોવાથી તે અણુવ છે, તેમ પૃથ્વી-કાયાદિ જીવોમાં આ ધર્મેનો અભાવ હોવાથી તે અણુવ છે, એમ જીવોને વિષે અણુવની બુદ્ધિ તે છઠ્ઠો પ્રકાર છે. છ પ્રકારના જીવ-નિકાયના વધથી અવિમુખ નથા અપ્રહ્મચારી એવા અસાધુઓને વિષે ૨સાધુની બુદ્ધિ તે સાતમો પ્રકાર છે. બાળપણથી દીક્ષા લીધેલી હોવાથી એમને પુત્ર નથી, અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ એ સૂત્રથી એમનો ઉદ્ધાર થનાર નથી, વળી એઓ સ્નાન પણ કરતા નથી, વાસ્તે અસાધુ છે એમ પ્રહ્મચર્યાદિ ગુણોથી અલંકૃત સાધુઓને વિષે અસાધુની બુદ્ધિ તે આઠમો પ્રકાર છે. લોક-વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત અને કર્મથી રહિત નહિ એવા જનોને વિષે ૩મુક્તની બુદ્ધિ તે નવમો પ્રકાર છે. સમગ્ર કર્મોથી રહિત, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત મુખ અને અનંત વીર્યથી વિભૂષિત મહાનુભાવોને વિષે ૪અમુક્તની બુદ્ધિ તે દશમો પ્રકાર છે. ૫

મિથ્યાત્વથી હાનિ—

આ પદ્યમાં અન્ધકારે મિથ્યાત્વને દુઃખદાયી કહ્યું છે તે યુક્ત છે. આ સંબંધમાં યોગશાસ્ત્રની ત્યોપસ વૃત્તિના પદ માં પદ્યમાં પ્રકાશાયું છે કે—

“ મિથ્યાત્વં પરમો રોગો, મિથ્યાત્વં પરમં તમઃ ।

મિથ્યાત્વં પરમઃ શત્રુ-ર્મિથ્યાત્વં પરમં વિષમ ॥૧॥—અનુ૦

જન્મન્યેકત્ર દુઃસ્વાય, રોગો ધ્વાનંતં રિપુર્વિષમ ।

અપિ જન્મસહસ્રેષુ, મિથ્યાત્વમચિકિત્સિતમ ॥૨॥—અનુ૦

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ સૌથી મોટો રોગ છે. એ ઉત્કૃષ્ટ અંધકાર છે. એ મોટામાં

૧ નિમ્ન-લિખિત પદ્યગત કલ્પના બ્રાન્તિમુક્ત છે—

“ ક્ષિતિ-જલ-પવન-હુતાશન-યજમાના-ડકાશ-ચન્દ્ર-સૂર્યાસ્થાઃ ।

इति मूर्तयो महेश्वरसम्बन्धिन्यो भवन्त्यष्टौ ॥”

૨ વંતે આ સાધુઓ સર્વ પાપનું સેવન કરે છે, છતાં બ્રહ્મ-મુદ્રાનું તેઓ ધારણ કરતા હોવાથી સાધુ છે.

૩ “ અણિમાયશ્ચ વિધં પ્રાપ્યૈ-શ્ચર્યં કૃતિનઃ સદા ।

મોદન્તે નિવૃત્તાત્માન-સ્તીર્ણાઃ પરમદુસ્તરમ ॥”

૪ અનાદિત્વ હોવાને લીધે જેમ આકાશ અને આત્માના સંયોગનો ઉચ્છેદ અસંભવિત છે, તેમ જીવના અને અનાદિ કર્મના સંયોગને નાષ કરવો તે અશક્ય છે. આથી મુક્ત જીવો મંલવતા નથી, અથવા મુક્તની ઓલવાઈ ગયેલા દીપક સાથે તુલના થતા હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ નહિ રહેતું હોવાથી મુક્ત નથી.

૫ આ વિવેચન તેમજ ટિપ્પણી સ્થાનાંગ-વૃત્તિ અનુસાર છે.

મોટો દુશ્મન છે. એ ઉત્કટ (અતિદારુણ) ઝેર છે. (કેમકે) રોગ, અંધ-કાર, શત્રુ અને ઝેર એ તો એક (જ) જન્મમાં દુઃખદાયી છે, જ્યારે ચિકિત્સા રહિત મિથ્યાત્વ તો હજારો જન્મોમાં પણ દુઃખાવહ છે.

૬

૬

૬

૬

રાગ-દ્વેષયુતો દેવો, યઃ કુદેવઃ સ કથ્યતે ।

કાશ્ચનકામિનીલુબ્ધઃ, કુગુરુયો ગુરુયતે ॥ ૭ ॥

હૈંસ્યા સહિતો યોઽન્ન, ધર્મઃ સોઽસ્તિ કુધર્મકઃ ।

પતત્ત્રયે નિમગ્ના યે, સંસારે સંસરન્તિ તે ॥ ૮ ॥—યુગ્મવ

કુદેવાદિનું લક્ષણ—

શ્લો ૦—“જ દેવ રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત હોય તે ‘કુદેવ’ કહેવાય છે. જે સોનામાં અને સુન્દરીમાં લપટ હોઈ ગુરુ હોવાનો ડોળ કરે છે તે ‘કુગુરુ’ છે. આ જગત્માં જે ધર્મ હિંસાથી યુક્ત છે તે ‘કુધર્મ’ છે. આ ત્રણમાં જેઓ આસક્ત છે, તેઓ સંસારમાં રજી છે.”—૭-૮

૬

૬

૬

૬

વાતરાગઃ સુદેવઃ સ્યાદ્, વ્રતસ્થઃ સુગુરુસ્તથા ।

દયાપ્રધાનધર્મો હિ, શુદ્ધા ધર્મઃ પ્રવૃત્તિતઃ ॥ ૯ ॥

સુદેવાદિનું લક્ષણ—

શ્લો ૦—“રાગ રહિત હોય તે ‘સુદેવ’ છે. જે (મહા)વ્રતો પાળતા હોય, તે ‘સુગુરુ’ છે; અને દયાપ્રધાન ધર્મ તે જ ‘સુધર્મ’ કહેવાય છે.”—૯

સુદેવ-કુદેવનું નિરૂપણ—

સ્પષ્ટી ૦—પૂર્વોક્ત પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ જે રાગી હોય, જે દ્વેષી હોય તે ‘કુદેવ’ છે; જ્યારે જેનામાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે, જે વીતરાગ છે તે ‘સુદેવ’ છે. આ વાત સ્કુટ રીતે યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્યો દ્વારા જોઈ શકાય છે:—

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિ-દોષસ્મૃત્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતર્ણદાતા ચ, દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥૪૥॥”—અનુ ૦

“ વૈ શ્રી-ચત્વા-ડશસૂત્રાદિ-રાગાચક્રકલક્રિતાઃ ।

નિગ્રહા-ડનુગ્રહપરા-સ્તૈ દેવાઃ સ્યુર્ન મુક્તયે ॥ ૬ ॥” —અનુ૦

અર્થાત્ જે સર્વેશ છે, જેણે રાગાદિ દેવો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જેને ત્રિભુવન પૂજે છે અને જે જેવી વસ્તુ હોય તેવી તેની પ્રકૃષ્ણા કરે છે, તે ‘દેવ’, ‘અર્હન્’ યાને ‘પરમેશ્વર’ છે અથવા તે ઉત્તમ ઐશ્વર્યવાળા ‘અર્હન્’ દેવ છે. જેઓ ‘મુન્દરી’, ‘શસ્ત્ર’, ‘જપમાળા’ વગેરે રાંગાદિનાં ચિહ્નોથી કલંકિત છે અને જેઓ (અન્ય જનો ઉપર) નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવામાં (એટલે કે રૂઢ થતાં શાપ દેવા માટે અને તુલ્ય થતાં વરદાન આપવા માટે) તૈયાર છે, તે દેવો મુક્તિ માટે નથી-તેમની સેવાથી સિદ્ધિનું સંપાદન થાય તેમ નથી.

આપણે અજૈન સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો બ્રહ્મા પ્રમુખ દેવો સરાગી આવેખેલા જણાય છે, કેમકે તેમને પત્ની છે. જેમકે બ્રહ્માની પત્ની સાવિત્રી, વિષ્ણુની લક્ષ્મી, શિવની પાર્વતી, કાર્તિકેયની દેવસેના, ઇન્દ્રની શચી, રવિની રત્ના, ચંદ્રની રોહિણી, બૃહસ્પતિની તારા, અગ્નિની સ્વાહા, મહનની રતિ, યમ (શ્રાદ્ધદેવ)ની ધૂમોર્ણા ઇત્યાદિ. આ સાહિત્યે હદ કરી છે. ત્યાં એવું સ્પષ્ટપણે નિર્દેશાયું છે કે ‘બ્રહ્માદિ સ્ત્રીલંપટપણુ હતા. બ્રહ્માના સંબંધમાં આવી વાતને મત્સ્ય-પુરાણના તૃતીય અધ્યાયનાં નિમ્ન-લિખિત પદ્યો બહાર કરે છે:—

“ અથ પ્રદક્ષિણં ચક્રં, સા પિતુર્વરવર્ણિની ।

પુત્રેભ્યો લાજ્જત યાસ્ય, તદ્વપા લોકનેચ્છયા ॥૩૬॥—અનુ૦

૧-૩ આ અનુક્રમે રાગ, દેવ અને મોહનું સૂચન કરે છે; કેમકે વીનરાગને વનિતાનો સંગ સંલવે નહિ, શસ્ત્રનું ધારણ એ શત્રુતા સિદ્ધ કરે છે અને જપમાળા વિસ્મરણનું સ્મરણ કરાવે છે.

તર્કરહસ્યદીપિકા (પત્ર ૪૫)માં તેમજ શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત આટકની વ્રતિમાં કહ્યું પણ છે કે:—

“ રાગોડ્ઙ્ગનાસડ્ઙ્ગમનાનુમેયો, દ્વેષો દ્વિષદ્દારણહેતિગમ્યઃ ।

મોહઃ કુલુક્તાગમદોષસાધ્યો, નો યસ્ય દેવઃ સ સ ચૈવમર્જન ॥” —ઉપજાતિ આ ભાવાર્થ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપસા વ્રતિ (પત્ર ૬૧)માંના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં જોવાય છે:—

“ સ્ત્રીસડ્ઙ્ગઃ કામમાષ્ટે, દ્વેષં વાયુધસડ્ઙ્ગઃ ॥

બ્યામોહં વાક્સૂત્રાદિ-રજ્જૌચં ચ કમળહલુઃ ॥” —અનુ૦

૪ આ દેવોમાં હિંસા, અસત્ય, અદત્તાદાન અને પરિગ્રહરૂપ દુષણો પણ જણાય છે. પ્રતીતિ કરવાની અભિલાષા જેને થતી હોય તેને ઉપદેશરત્નાકરનાં ૧૫૩મા અને ૧૫૪મા પત્રો જોવા બલામથ છે.

આવિર્ભૂતં તતો વક્ત્રં, દક્ષિણં પાણ્ડુ ગણ્ડવત્ ।

વિસ્મયસ્ફુરદોષ્ટં ચ, પાશ્વાત્મસુવગા તવઃ ॥૩૭૥॥—અનુ૦

ચતુર્થમભવત્ પશ્ચાદ્, વામં કામચરાતુરમ્ ।

તતોઽન્યદભવત્ તસ્ય, કામાતુરતયા તથા ॥૩૮૦॥—અનુ૦

તેનોર્ધ્વં વક્ત્રમભવત્, પશ્ચમં તસ્ય ધીમતઃ ।

આવિર્ભવજ્જટામિશ્ર, તદ્ વક્ત્રં ચાટુણોત્ પ્રભુઃ ॥૪૦૧॥—અનુ૦

બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ પરત્વે આનાથી પણ બીજાત્સ વર્ણન બ્રહ્માવૈવર્ત પુરાણ (અ. ૪)માં નજરે પડે છે.

કૃષ્ણાનું ગોપીઓ સાથેનું ^૧અનુચિત વર્તન કાવ્યપ્રદીપ (પૃ. ૧૪૨)ના નિમ્ન-લિખિત પદ ઉપરથી સ્ફુરે છે:—

“ ગચ્છામ્યચ્યુત ! દર્શનેન ભવતઃ કિં તુષ્ણિરુત્પન્નતે ?

તિલ્લેહં વિજનસ્થયોર્દૃત જનઃ સમ્ભાવયત્યત્પથા ।

ઇત્યામન્ત્રણમક્રિષ્ણચિત્તવૃથાઽવસ્થાં ન સ્વેદાલસા-

માશ્લિષ્યન્ પુલકોત્કરાશ્ચિત્તવપુર્ગોર્પીં હરિઃ પાતુ વઃ ॥” —શાર્દૂલ૦

ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી વગેરેમાં ગોપીનાં વસ્ત્રો ચોરી જવાનો કૃષ્ણ ઉપર આક્ષેપ મૂકાયો છે એમ નિમ્ન-લિખિત પદ કહી આપે છે:—

૧ આથી પણ અત્યંત અસમ્ય વર્તનના ઉપર ‘પતિવ્રતા સતીઓ’માં આપેલો સતી ધૃન્દાનો વૃત્તાન્ત વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. આ સતીનું શીમળ રૂપરાવર્તન દ્વારા ખણ્ડિત કરનાર કૃષ્ણને સતી આ સંજ્ઞા અનુચિત કૃત્ય માટે શાપ આપે છે.

આ ઉપરાંત કૃષ્ણની કપટતા વગેરેનો નિર્દેશ નિમ્ન-લિખિત પદમાંથી તારવી શકાય છે:—

“ ત્યક્ત્વા પદ્યામનિન્ધ્યાં મદનશરદ્ધતો ગોપનારીં સિષેવે

નિદ્રાવિદ્રાણચિત્તઃ કપટશતમયો દાનવારાતિઘાતી ।

રાગદ્વેષાવધૂતો ઘુપતિસુતરયે સારથિયોઽભવત્ તે

કુર્વાણં પ્રેમ નાર્યાં ચિટ્તવદતિશયં નામમાદુર્મુરારિમ્ ॥ ” —સમ્બરા

—સુભાષિતરત્નસન્દેહ શ્લોક ૬૫૬

અર્થાત્ પતિવ્ર લક્ષ્મીને ત્યજીને કામદેવના આણથી હણાયેલા જે મુરારિએ (કૃષ્ણ) ગોપીનું સેવન કર્યું, વળી જેમનું મન નિદ્રાથી ખગળ થયું છે, જેઓ સેકડો કપડોથી પૂર્ણ છે તેમજ જેઓ દાનવરૂપ દુશ્મનોના વિનાશક છે, તથા વળી જેઓ રાગ-દ્વેષથી ક્ષોભિત છે અને જેઓ ધન્દના પુત્ર (અર્જુન)ના સારથિ (રથ હાંકનાર) થયા, તે નારીની સાથે ચારની જેમ અનિશય પ્યાર કરતા મુરારિને (સગરનો) આપત કહેતા નથી.

“ ~~સુભદ્રા~~ રુચયે, ગોપવધૂટાં કૂલચોરાય ।

તસ્મૈ જ્ઞાય નમઃ, સસારમંત્ર સ્ય રીજાય ॥ ”—આર્યા

શંકરમાં સ્ત્રીલંપટતા હોવાનું સાહિત્યદર્પણ (પરિ. ૭, પૃ. ૪૧૦)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યથી સ્ફુરે છે:—

“ સન્ધ્યાં યત્ પ્રણિપત્ય લોકપુરતો વદાન્જાલેયં ચસે

ધત્સે યચ્ચ નદીં વિલજ્જ ! શિરસા તચ્ચાપિ સોઢં મયા ।

પ્રીતિઃ તમન્યન યદિ હરેઃ કસ્મા વિપં મક્ષિતં

મા સ્ત્રીલમ્પટ ! માં સ્પૃશેત્યભિહિતો ગૌર્યા હરઃ પાતુ વઃ ॥ ”—શાઈલ૦

બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની જેમ એનું પણ નિન્દ્ય વર્ણન કરવાનું પુરાણો બૂલી ગયા નથી. ભાગવત પુરાણ (સ્ક. ૮, અ. ૮-૯)માં મોહિની-સ્વરૂપના દર્શનથી મહાદેવની જે દશા વર્ણવી છે તે કયા સહૃદયને સાહે તેમ નથી ? કુમારસંભવમાં મહાદેવ અને પાર્વતીને જગત્ના માતા-પિતારૂપે સંબોધ્યા પછી....કથન કરનાર કવીન્ધર કાલિદાસના આ કૃત્યને સાક્ષરો ઉચ્છૃંખલતા તરીકે ગણે છે, તો આવા અનુચિત વર્ણનની જે પરાકાષ્ઠા પુરાણોમાં નજરે પડે છે તેને માટે તો તેઓ કેવું પ્રમાણપત્ર આપે એ પાઠકમહોદય સ્વયં વિચારી લેશે.

આ સ્થૂળ વિવેચન ઉપરથી પણ બ્રહ્માદિની કામાતુરતા અને કામિનીની કિકરતા સ્ફુટ થઈ હશે. હવે આ દેવો શસ્ત્રધારી પણ છે એ વાત શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણયના નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા ઝેઠકું લઈએ:—

૧ કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને એવા એવા અનુચિત આલેખો મુકાયા છે કે જેના પ્રતીકાર માટે મંગ સાહિત્ય સમ્રાટ ત્રીપુત અકિમચંદ્રને ગંગાળી બાપામાં પુસ્તક રચવાની ફરજ પડી. આમાં વાળું ખંડે નિન્દ્ય વર્ણન ઉપકની મદદથી અન્યરૂપે આલેખવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. જેન દર્શનમાં તો શ્રીકૃષ્ણને અભિચારી કે ચાર તરીકે આગખાવેલા નથી જ. ત્યાં તો એમને હવે પણ નીચકર ચનાર અક્તિ તરીકે જેનોના મુદ્દે હોવાની કાયકાત મેળવેલા તરીકે વર્ણવ્યા છે.

૨ આના અર્થ માટે બુઝા ચતુર્વિંશતિકાનો મારો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૩૦).

૩ વિશેષ પ્રતીતિના અભિલાષી માટે શ્રીભરતુહરિકૃત શૃંગાર-રાતકનો નિમ્ન-લિખિત આદ્ય શ્લોક ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે:—

“ શમ્ભુ-સ્વયમ્ભુ-હરયો હરિણેશ્વરજાનાં

યેનાક્રિયન્ત સતતં ગૃહકુમ્ભદામાઃ ।

વાવામગોચરહરિઃપ્રવિધિત્રિતાય

તસ્મૈ નમો ભગવતે મકરધ્વજાય ॥ ૧ ॥ ”—વસન્ત૦

“ સર્ક વજ્રધરં વલં હઠધરં વિઘ્નું ચ ચક્રાયુધં

સ્કન્દં સક્તિધરં સ્મરનાનનકયં રુદ્રં ત્રિશૂલાયુધમ ।

एतान् दोषभयादितान् गतघृणान् बालान् विचित्रायुधान्

नानाप्राणिषु बोधयत-इत्यादि कस्तान् नमस्येद् बुधः ? ॥ ૨૮ ॥ ”

—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ વજ્રને ધારણ કરનાર ઇન્દ્ર, હઠને ધારણ કરનાર બલરામ, ચક્રરૂપ હથિયારવાળા વિષ્ણુ, શક્તિને ધારણ કરનાર સ્કન્દ, સ્મરનાનમાં નિવાસ કરનારા અને ત્રિશૂલરૂપ શસ્ત્રને ધારણ કરનારા રુદ્રને-દોષ અને ભયથી પીડિત, નિર્દય, અજ્ઞાની, વિચિત્ર શસ્ત્રવાળા અને વિવિધ જીવોના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવાને તૈયાર થયેલા એવા આ દેવોને કયો વિબુધ નમન કરે ?

આ સંબંધમાં સુભાષિત-રત્ન-સન્દોહનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક જોઈ લઈએ:—

“ ये सङ्कष्टायुधानि क्षंतरिपुरुषैः पिञ्जराण्यामरेखा

वज्रेष्वासासिचक्रकच लगदाशूलपाशादेत्यादि ।

रौद्रभૂषणवक्त्राः सकलभवभृतां भ्रांतिः त्पादयन्ते

ते चेद् देवा भवन्ति-इत्यादि बुधा ! लुब्धकाः के भवेयुः ॥૬૫૨॥”-સ્રગ્૦

અર્થાત્ મારી નાંખેલા હુશ્મનોના લોહીથી ખરડાયેલાં એવાં વજ્ર, બાણ, તરવાર, ચક્ર, કરવત, હઠ, ગદા, શૂળ, પાશ વગેરે આયુધોને સારી રીતે ગ્રહણ કરીને

અર્થાત્ જે કામદેવે મહાદેવ, બ્રહ્મા, અને વિષ્ણુને મુગ્ધોચનાઓના ધરના પાણી ભરનારા નોકરો બનાવ્યા, તે વાણીને અગોચર (અટલે કે જેનો વચન દ્વારા અવહાર ન થઈ શકે એવા) ચરિત્ર પડે વિચિત્ર મદનને નમસ્કાર.

આ ઉપરથી સમગ્રય છે કે આ દેવો કામાતુર છે અને એથી કરીને તેમને સુદેવ તરીકે વન્દન કરવું ઉચિત નથી. આ સંબંધમાં પંડિત શ્રીજયદીતિસંસ્કૃત શીલોપદેશ-માલામાં કહ્યું પણ છે કે—

“ पूजयन्ति सिवस्य, केहिं वि जह कामगहहा देवा ।

गतासुररपमुहा-ई किं न हु पूयन्ति ते मूढा ? ॥ ૨૧ ॥ ”-આચાર્ય

[પૂજયન્તે શિવાય કંરપિ યદિ કામગર્હમા દેવાઃ ।

गतांशूकरप्रमुक्तान् किं न खलु पूजयन्ति ते मूढाः ? ॥]

અર્થાત્ જે (મિથ્યાત્વરૂપ મહિરાથી) મુદ્દ જનો કામે કરીને ગર્ધડા જેવા દેવોને મોક્ષ માટે પૂજે છે, તેઓ આડામાં રહેતા બુડ વગેરે પશુઓને ખરેખર કેમ પૂજતા નથી? (કેમકે આવા દેવોમાં અને બુડમાં કયું અંતર નથી.)

જેમણે રેખા પ્રાપ્ત કરી છે તથા વળી જેઓ ભસંકર ભવાના ભંગવાળા વદનવાળા છે તેમજ જેઓ સમગ્ર સંસારી જીવોને ભય ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ જો દેવ હોય, તો હે વિચક્ષણો ! કહો કે (ત્યારે) શિકારીઓ કોણ હોય ?

પુરાણકારોને હાથે બ્રહ્માદિની જેટલી મશ્કરી-ફજેતી થઈ છે તેનાથી તો હજી વળી ગયેલી ગણાય. આ બધા દેવો વિપત્તિને હઠાવી ન શક્યાનું કરુણાજનક દશ્ય લોકતત્ત્વનિર્ણયનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પૂરું પાડે છે:—

“ બ્રહ્મા હ્રુનશિસ હરિર્દેવિ સર્ગ્ વ્યાલુપ્તશિશ્નો હર:

સૂર્યોઽપ્યુલ્લિખિતોઽનલોઽપ્યસ્થિલયુક્ સોમઃ કલહ્કાક્રિતઃ ।

સ્વર્નાથોઽપિ વિસંસ્થુલઃ સ્વલુ વપુઃસંસ્થૈરુપસ્થૈઃ ક્રુતઃ

સન્માર્ગસ્થલનાદ્ ભવન્તિ વિપદઃ પ્રાયઃ પ્રભૂણામપિ ॥૩૧॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ બ્રહ્માનું મન્તક છેઠાઈ ગયું. વિષ્ણુના નેત્રમાં રોગ થયો. મહાદેવનું લિંગ તૂટી ગયું. સૂર્યનો દેહ પણ છેઠાઈ ગયો. અગ્નિ સર્વભક્ષી થયો. ચન્દ્ર કલંકી બન્યો. ઇન્દ્ર સહસ્ર ભગથી હુપ્ત દેહવાળો થયો. (આ ઉપરથી કલિત થાય છે કે) સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાથી પ્રભુઓને પણ પ્રાયે વિપત્તિ આવી પડે છે.^૧

આ શ્લોકમાં મહાદેવના શિરે જે વિપત્તિ આવી પડ્યાનું સૂચવાયું છે, તે ઉપરથી જાણે મહાદેવની ધરાતાના કોટ તૂટી જતો જોઈ શ્રીઅકલંકદેવે કહ્યું પણ છે કે—

“ ईशः किं छिन्नलिङ्गो यदि विगतभयः शूलपाणिः कथं स्यान्—

नाथः किं भैक्ष्यचारी यतिरिति च कथं साङ्गनः सात्मजश्च ? ।

आर्द्राजः किं न्वजन्मा सकलविदिति किं वेत्ति नात्मान्तरायं ?

मङ्गक्षेपात् सम्यगुक्तं पशुपतिमपशुः कोऽत्र धीमानुपास्ते ? ॥”—મગ્ન૦

અર્થાત્ જો મહાદેવ ઈશ્વર છે, તો ઋષિઓના શાપથી એનું લિંગ કેમ તૂટી ગયું ? જો એ નિર્ભય છે તો એના હાથમાં ત્રિશૂળ કેમ છે ? જો એ (ત્રિભુવનનો) સ્વામી છે, તો ભીષ્ માગીને કેમ નિર્વાહ કરે છે ? જો એ મુનિ છે, તો એને પત્ની અને પુત્ર કેમ છે ? વળી ત્યારે આર્દ્રા નક્ષત્રમાં એનો જન્મ થયો છે, તો

૧ અત્ર વર્ણવેલા દરેક પ્રસંગનું સવિસ્તર વર્ણન શ્રીભાવપ્રભાચરિત્ર જૈનધર્મવરસ્તોત્રની સ્તોત્રપત્ર વૃત્તિ (પૃ. ૮૨-૮૪)માં આપેલું છે. આ ગ્રન્થ દુક સમયમાં ‘ શ્રીઆગમેદ્ય સમિતિ ’ તરફથી બહાર પડનાર છે. આનું સ્થૂળ સ્વરૂપ તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ (પૃ. ૧૩૦-૧૩૮)માં હિંદી ભાષામાં તજરે પડે છે.

એ જન્મરહિત કેમ કહેવાય ? વળી જો એ સર્વજ્ઞ છે, તો એ પોતાનો અંત-
રાય કેમ જાણતો નથી ? ટુંકમાં રૂડી રીતે કથન કરાયું છે કે આવા પશુપતિની
કયો બુદ્ધિમાન અપશુ (એટલે માનવ) ઉપાસના કરે ?

આ પ્રમાણે પુરાણાદિમાં જે વર્ણન આપેલાં છે, તેનો દેવ-પરીક્ષા પ્રસંગે
થોડો ઘણો ચિતાર જૈન મહર્ષિઓએ ખરો કર્યો છે. પરંતુ આથી એમ ન
સમજવું કે તેઓ બ્રહ્માદિના દ્રેષી છે.

એ તો જેમ કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી આવાં પુરાણનાં કથનોને કલ્પિત
ગણે અને શુદ્ધ ચરિત્રશાળી દેવોની સેવા કરે, તેમ જૈન મુનિવરોએ પણ કર્યું છે.
અરે તેમણે પણ બ્રહ્માદિ નામો વડે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી છે. આ વાતના સમર્થનાર્થે
અન્ય-ગૌરવના ભયથી લોકતત્ત્વનિર્ણયમાંથી એક જ પદ રજુ કરું છું:—

“ ત્યક્તસ્વાર્થઃ પરહિતરતઃ સર્વદા સર્વરૂપં

સર્વાકારં વિવિધમસમં યો વિજાનાતિ વિશ્વમ ।

બ્રહ્મા વિષ્ણુર્મવતુ વરદઃ શક્તિરો વા હરો વા

યસ્યાચિન્ત્યં ચ દેવેશ્વરમં ભાવતસ્તં પ્રપદ્યે ॥ ૩૭ ॥ ”—મન્દા ૦

અર્થાત્ જેણે સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે, જે અન્યના કલ્યાણમાં આસક્ત છે, જે
સદા સર્વસ્વરૂપ (જડ-ચેતનરૂપ), (પરિમંડલ, વૃત્ત, ચતુરસ્ર, આયતન વગેરે)
સર્વ આકારવાળા, અને ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રોવ્યની અપેક્ષાએ વિવિધ
એવા વિશ્વને અનન્ય સદૃશ જાણે છે તેમજ જેનું ચરિત્ર અચિન્ત્ય તેમજ
અદ્વિતીય છે તેને-ભલે પછી તેનું નામ બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, શંકર હો
કે હર હો, હું (દેવ તરીકે) ભાવપૂર્વક સ્વીકારું છું.

આ નિરૂપણથી દેવનું લક્ષણ વીતરાગત્વ હોવું જોઈએ એમ સમજાવું
હશે, છતાં કોઈ પ્રાજ્ઞ ‘સરાગી’ને મુદ્દેવ ગણવા તૈયાર હોય તો તે મહાનુભાવને
ઉદ્દેશીને હું કહીશ કે—

૧ જુઓ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ વ્રતિ (પ. ૬૧), દિગંબર મુનિરાજ શ્રીઅમિતગતિ-
કૃત ધર્મપરીક્ષા અને શ્રાલેભચન્દ્રસરિ(?)કૃત સંદેહસમુચ્ચય. (આ દ્વિજવદનચપેટા
પણ કહેવાય છે. આનો એક અન્ય બૌદ્ધાચાર્યે રચ્યો છે અને તેનું નામ દ્વિજવદન-
વજ્રસૂત્રી છે. જુઓ જૈનગ્રન્થાવલી પૃ. ૧૬૧. ઉપદેશરત્નાકરના ૧૫૫મા પત્રમાં
શૈવમુખવજ્રસૂત્રી તરીકે જે ગ્રન્થનો નિર્દેશ છે, તે આ તો નહિ હોય ?)

૨ આવા ભાવાર્થના વિશેષ જિજ્ઞાસુને લીર-ભક્તામર (પૃ. ૫૫-૫૭) તેમજ શ્રી-
ભક્તામરસ્તોત્રની મારી સંસ્કૃત ભૂમિકા જોવા વિનંતિ છે.

“ રાગી દેવો દોસી દેવો નામિમૂખમિ (!) દેવો

રક્તા મત્તા કંતાસત્તા જે ગુરુ તે વિ પુજા ॥ ૧ ॥

મજ્જે ધમ્મો મંસે ધમ્મો જીવહિંસાઈ ધમ્મો

હા હા કટ્ટં નહો લોઓ અદ્દમટ્ટં કુળંતો ॥ ૨ ॥ ”^૨

અર્થાત્ જે દેવ રાગી હોય, જે દ્રેષી હોય....તે પણ દેવ છે, વળી રાગી, મદોન્મત્ત, કામિનીમાં આસક્ત એવા જે ગુરુઓ છે તેઓ પણ પૂજનીય છે તેમજ મદ્ય(પાન)માં ધર્મ, માંસ(ખાવા)માં ધર્મ અને જીવ-હિંસામાં પણ ધર્મ છે તો હાય હાય કપટ, અવ્યવસ્થિત વિચાર (અશુભ વિકલ્પ) કરનાર લોક નાશ પામ્યો છે.^૩

વિશેષમાં સરાગીને મુદ્દેવ ગણવાનું સાહસ કરનાર શંકર સિવાય અન્ય દેવને મુદ્દેવ તરીકે નહિ સ્વીકારી શકે, કેમકે એની સાથે સરાગત્વમાં કોઈ બરોબર કરી શકે તેમ નથી. મહર્ષિ શ્રીભતૃહરિએ કહ્યું પણ છે કે—

“ ઈકો રાગિષુ રાજતે પ્રિયતમાદેહાર્ધહારી હરો

નીરાગેષુ જિનો વિરક્તલલનાસદ્ગો ન યસ્માત્ પરઃ ।

દુર્વારસ્મરવાણપક્ષા વિષવ્યાવિદ્દ્યુધો જનઃ

શેષઃ કામવિદમ્બનાન્ ન વિષયાન્ ભોક્તું ન મોક્તું સમઃ ॥”-શાદ્દૂલ૦

—વૈરાગ્યશતક શ્લો. ૧૭

*

*

*

*

एतत्त्रयं सुमन्यन्ते, ते नरा शिवगामिनः ।

नरदेवभवान् कृत्वा, भवन्ति स्वल्पकालतः ॥ ૧૦ ॥

સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ—

શ્લો૦—“ જે મનુષ્યો આ ત્રણને વિષે શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખે છે, તેઓ નર અને દેવના ભવો કરી ટુંક સમયમાં મોક્ષે જાય છે. ”-૧૦

*

*

*

*

૧ તાત્પર્ય—

રાગી દેવો દ્રેષી દેવો.....દેવો

રક્તા મત્તાઃ કાન્તાસત્તા એ ગુરવસ્તેડપિ પૂજ્યાઃ ।

મજ્જે ધર્મો મત્તિ ધર્મો જીવહિંસાઈ ધર્મો

હા હા કટ્ટં નહો લોકઃ અશુભવિકલ્પં કુર્વન્ ॥

૨ જુઓ તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ (પૃ. ૪૩૩).

૩ આ હકીકત નિમ્ન-વિખિત પદ્યમાં જળકી જોઈ છે—

“ સરાગોડપિ હિ દેવચ્છેદ, ગુરુભક્તિભાસે

કૃપાહીનોડપિ ધર્મઃ સ્યાત્. કટ્ટં નટ્ટં હહા જગત્ ॥ ”-અનુ૦

एतस्सम्यक्त्वदीपेन, निरस्य मोहजं तमः ।

गच्छन्ति श्रेयसो मार्गे, नरा द्राम् लब्धचेतनाः ॥ ११ ॥

કલ્યાણ-માર્ગનો દીપક--

શ્લો.૦—“ ચૈતન્ય પામેલા (માનવો સુદેવાદિ તત્ત્વત્રયમાં સુશ્રદ્ધારૂપ) આ સમ્યક્ત્વરૂપ દીવા વડે મોહજન્ય (અજ્ઞાનરૂપ) અધિકારને દૂર ફેંકી દઈ કલ્યાણને માર્ગે જાય છે. ”—૧૧

मूलं धर्मतरोरेतद्, द्वारं मोक्षस्य कथ्यते ।

यानपात्रं भवाब्धौ च, गुणानामास्पदं मतम् ॥ १२ ॥

સમ્યક્ત્વનું ગૌરવ--

શ્લો.૦—“ આ (સમ્યક્ત્વ) ધર્મરૂપ વૃક્ષનું મૂળ, મોક્ષ રૂપ નગર)નો દરવાજો અને સંસારરૂપ સમુદ્રને વિષે નૌકા કહેવાય છે તેમજ તે (સર્વ) ગુણોનું (ઉત્પત્તિ-) સ્થાન મનાય છે. ”—૧૨

અજ્ઞેન દર્શનમાં સમ્યક્ત્વનો મહિમા—

સ્પષ્ટી.૦—આ પદ્યમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે અજ્ઞેન શાસ્ત્રોમાં પણ મુક્તિ માટે શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી છે. ભગવદ્ગીતા (અ. ૪)માં કહ્યું છે કે—

“ अज्ञावांछमते ज्ञानं, तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं—मचिरेणाधिगच्छति ॥ ૩૯ ॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च, संशयात्मा विनश्यति ।

नार्यं लोकोऽस्ति न परो, न सुखं संशयात्मनः ॥ ૪૦ ॥ ”

અર્થાત્ શ્રદ્ધાશાળી જ્ઞાન મેળવે છે અને તેમાં તલ્લીન બનેલી અને ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવેલી (વ્યક્તિ) જ્ઞાન પામીને ટુંક સમયમાં ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. મૂર્ખ, અશ્રદ્ધાળુ તેમજ સંશયશીલ પ્રાણી તો નાશ પામે છે; સંશયાત્માને આ લોક કે પર લોક નથી તેમજ સુખ નથી.

સર્વલક્ષ્મ્યા નિધાનં હિ, કારણં તીર્થકૃષ્ણયઃ ।

ધન્યા તા પાલયન્તીતિ, ચે સમ્યક્ત્વં સુખાકરમ્ ॥ ૧૩ ॥

સમ્યક્ત્વીઓને અભિનંદન—

શ્લોક—“ સર્વ સંપત્તિના ભંડાર, તીર્થકરની લક્ષ્મીના હેતુ અને સુખની ખાણરૂપ એવું સમ્યક્ત્વ જોયો આ સંસારમાં પાળે છે, તેઓ ધન્ય છે.”—૧૩

❖ ❖ ❖ ❖

અઙ્કુસ્થાને હિ સમ્યક્ત્વં, સર્વં શૂન્યં તતઃ પરમ્ ।

અઙ્કુસ્ય રક્ષણે જાતે, શૂન્યાનિ ફલદાનિ ચ ॥ ૧૪ ॥

સમ્યક્ત્વ વિના શૂન્યતા—

શ્લોક—“ સમ્યક્ત્વ એ અંકને સ્થાને છે, કંમરે એના વિના સર્વ શૂન્ય છે. અંકનું રક્ષણ થતાં મીડાંઓ પણ ફલદાયક (બને) છે—તેની ગણના થાય છે.”—૧૪

❖ ❖ ❖ ❖

કુતકમ્પ્રહમસ્તા હા, કેચિદ્ ધર્મં બહિર્મુખાઃ ।

દૂષયન્તિ કુકર્માણો, હારયન્તિ જનુર્વૃથા ॥ ૧૫ ॥

કુકર્મીઓનું ભવ-બ્રખણ—

શ્લોક—“ કુતકરૂપ અહોથી સપડાયેલા અને બહિર્મુખ (આડંબર સેવનારા) એવા કેટલાક કુકર્મીઓ ધર્મને દોષ દે છે અને (પોતાના) જન્મ કાગળ તારી બાય છે.”—૧૫

❖ ❖ ❖

પૂર્વર્ષીણાં સમર્થાનાં, કથનં નૈવ રોચતે ।

અધર્મિભ્યશ્ચ મૂર્ખેભ્યઃ, પ્રમેહિભ્યો વૃત્તં યથા ॥ ૧૬ ॥

મહર્ષિઓના ઉપદેશ ની અવગણના—

શ્લોક—“ જમ પ્રમેહથી પીડાતા (જનો)ને થી ગયતું નથી જ, તેમ અધર્મી અને મૂર્ખ (માનવીઓને) પૂર્વે થમ ગયેલા સમર્થ ઋષિઓનું કથન ગ્રહીત કરતું નથી જ.”—૧૬

❖ ❖ ❖ ❖

સ્વકીયાં કલ્પનાં મૂઢા, મન્યન્તે તત્ત્વધારિણીઃ ।

પૂર્વીયાણાં તથા નૈવ, કુકર્મત્રતા જડાઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોઁ—“જમ (તે) મૂરખાઓ પોતાની કલ્પનાને તાત્ત્વિક ગણે છે તેમ કુકર્મથી હણાયેલા તે જડો પ્રાચીન (મહાનુભાવો)ની કલ્પનાને ગણતા નથી જ.”-૧૭

તે સમ્યક્ત્વં સમુદાલ્સ્ય, કુતર્કભ્રાન્તચિત્તજાઃ ।

સ્વકીયદૃષ્ટાકાચં, હા હા રક્ષન્તિ યત્નતઃ ॥ ૧૮ ॥

કુતર્કીઓની બાલિશતા—

શ્લોઁ—“કુતર્કો વડે ભ્રમિત થયેલા ચિત્તવાળા તે (જડો) સમ્યક્ત્વ (રત્ન) ને ફેંકી દઈને અરેરે પોતાની કલ્પનારૂપ કાચનું યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરે છે.”-૧૮

અધુના પશ્ચમે કાલે, વિશેષાઃ કૃષ્ણપાક્ષકાઃ ।

ભાવિનો ભરતે સવ્યે, इत्यस्ति પૂર્વભાષેતઃ ॥ ૧૯ ॥

કૃષ્ણપક્ષીઓની અધિકતા—

શ્લોઁ—“અત્યારે પાંચમા આરામાં દક્ષિણ ભરતમાં કૃષ્ણપક્ષીઓ વિશેષ હોય એમ પ્રાચીન કથન છે.”-૧૯

પ્રત્યક્ષં લક્ષ્યતે તત્ તુ, તેષાં દુભાગ્યયોગતઃ ।

ઉન્નતિર્દુર્ગતિપાદાં, ચેતસ્તુવતિ ધર્મિણામ્ ॥ ૨૦ ॥

ધર્મીને ખેદ—

શ્લોઁ—“તેમની કમનસીબીના યોગે તે (વાત) પ્રત્યક્ષ જણાય છે, કેમકે (અત્યારે) દુર્ગતિએ જનારાઓની ઉન્નતિ ધર્મીઓના મનને ખેદ પમાડે છે.”-૨૦

અસ્યાં સ્વલુ શતાબ્દ્યાં હા ! જહિરે ર્ફૃશા ગણાઃ ।

સાવધાનં મનઃ કૃત્વા, નિજં રક્ષત રક્ષત ॥ ૨૧ ॥

૧ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પ. ૧૯૮-૧૯૯).

૨ જુઓ સીર-સક્રામર (પ. ૮૪). ૩ જુઓ મહાનિશીથ.

સાવધાન—

શ્લોક—“ ખરેખર આ (વીસમી) સદીમાં આવા સમૂહો પાક્યા છે, વાસ્તે મનને સાવધાન કરી પોતાની જાતનું (હે ભગ્યો !) તમે આનાથી રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. ”—૨૧

મિથ્યાત્વપોષક મૂર્ખાં, ક્ષયન્તે ધર્મધારિણઃ ।

યે ધર્મધારિણો લોકે, તાન્ વદન્તિ વિઘાતિનઃ ॥ ૨૨ ॥

અજ્ઞાનીઓનો બકવાદ—

શ્લોક—“ જગત્માં મિથ્યાત્વને પોષનારાઓને મૂરખાઓ ધર્મધારી કહે છે, જ્યારે જ્યો ધર્મ પાળે છે તેમને વિઘાતક કહે છે. ”—૨૨

*

*

*

*

યે સમ્યક્ત્વવ્રતસ્થાઃ સ્યુઃ, તૈઃ સમ્મિલ્ય પ્રયત્નતઃ ।

શાસ્ત્રવિરોધિનાં રોધઃ, કાર્યઃ સ્વેષાં વિવર્ધનમ્ ॥ ૨૩ ॥

સંયમીઓનું સંમેલન—

શ્લોક—“ જ્યો સમ્યક્ત્વધારીઓ છે તેમજ જ્યો (દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિરૂપ) વ્રત પાળે છે, તેમણે પ્રયત્ન પૂર્વક એકઠા મળીને શાસ્ત્રનો વિરોધ કરનારાઓનો નિરોધ કરવો જોઈએ તેમજ પોતાની પુષ્ટિ કરવી જોઈએ. ”—૨૩

*

*

*

*

સુધર્માદિ ભ્રમ્યતો લોકાન્, યે રક્ષન્તિ કૃપાલવઃ ।

ધન્યાસ્તે કૃતપુણ્યાસ્તે, તાનન્વહં નમામ્યહમ્ ॥ ૨૪ ॥

કૃપાળુ મુનીશ્વરોને નમસ્કાર—

શ્લોક—“ જ કૃપાળુ (મહાત્માઓ) સુધર્મથી ભ્રષ્ટ થતા લોકોને બચાવે છે, તેઓ ધન્ય છે અને તેમને હું પ્રતિદિન પ્રણામ કરું છું. ”—૨૪

*

*

*

*

તીર્થેશાનાં ત્રિકાલાર્ચા, કૃત્વ્યા સ્વર્ગદાયિકા ।

બોધિસૌલભ્યલાભાય, બોધિર્દુર્ગત્તેજારિકા ॥ ૨૫ ॥

પ્રભુ-પૂજનનું રૂપ—

શ્લો.૦—“ સમ્યક્ત્વનો સહેલાઈથી લાભ થાય તે માટે સ્વર્ગને આપનારી એવી તીર્થકરોની પૂજા (સવારે, બપોરે અને સાંજે એમ) ત્રિકાળ કરવી, કેમકે સમ્યક્ત્વ એ દુર્ગતિને નિવારે છે. ”—૨૫

*

*

*

*

સંસારનીરઘી પૂજા, યાનપાત્રસમા મતા ।

શિવપ્રદીપિકા પૂજા, વજ્રં દારુણમ્ભૃતામ્ ॥ ૨૬ ॥

પૂજાથી લાભો—

શ્લો.૦—“ સંસાર-સમુદ્રમાં પૂજા વહાણુ જેવી મનાય છે. કલ્યાણના ઉપર પ્રકાશ પાડનારી પૂજા હરિદ્રતારૂપ પર્વતોને (બેઠવામાં) વજ્ર (જેવી) છે. ”—૨૬

*

*

*

*

સર્વકલ્યાણકર્ત્રી સ્યાદ્, નૃસુરીવૈભવપ્રદા ।

દુઃસ્વામ્નો પાસાં ધારા, પ્રભોઃ પૂજા મુલંભા ॥ ૨૭ ॥

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

શ્લો.૦—“ પૂજા સર્વ મંગળોને કરનારી અને માનવ અને દેવના વૈભવોને આપનારી છે. દુઃખરૂપ અગ્નિને વિષે જળોની ધારા જેવી પ્રભુની પૂજા અત્યંત દુર્લભ છે. ”—૨૭

સ્પષ્ટી.૦—આ તેમજ એની પૂર્વેનું પદ ઉપદેશતરંગિણીના ૨૧૬મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદની છાયારૂપ જણાય છે:—

“ સંસારાદ્યોદ્ધેદા શિવપુરુષદેવી દુર્ગદારિશ્વમ્ભૃદ્—

મજ્જે દમ્ભોલિધૃતા દરનરાવેશવપ્રાપ્તિકલ્પદ્રુકલ્પા ।

દુઃસ્વાગ્નેરન્ત્રધારા સકલસુસ્વકરી રૂપસૌભાગ્યમર્ત્તી

પૂજા તીર્થ-રાજાં ભવતુ ભવમૃતાં સર્વકલ્યાણકર્ત્રી ॥ ”—મગ્.૦

*

*

*

*

સ્તપયન્તિ જગન્નાથં, તત્કર્મરજસાં શમઃ ।

યે જયન્તિ તસ્યાદ્યા, પૂજ્યન્તે પપાતાં જનૈઃ ॥ ૨૮ ॥

જગન્નાથના સ્નાનાદિનો મહિમા—

શ્લોક—“ જોએ જગત્ના નાથને સ્નાન કરાવે છે, તેમના કર્મફળી રજકણે।
શક્તિ થઈ બચે છે—ધોવાઈ બચે છે. જોએ એનાં ચરણનું પૂજન કરે છે, તેમના
પગોને દુનિયાના માનવો પૂજે છે. ”—૨૮

ये वन्दन्ते च ते वन्द्या, श्रेयसं द्यामन्ते तीर्थपाणू।

गोसां गच्छन्ते च तत्रैर्भक्तित खलु भावुकाः ॥ २९ ॥

પ્રભુ-પ્રણામોદિનો પ્રતાપ—

શ્લોક—“ જે ભવ્ય (જનો) તીર્થપતિને વન્દન કરે છે, તેઓ વન્દનીય બને
છે અને જોએ એનું ધ્યાન વરે છે, તેઓ (સ્વયં અન્યના) ધ્યાનનો વિષય બને
છે. જોએ સ્તુતિઓ દ્વારા નાથના (ગુણ) ગાય છે, તેઓ ખરેખર (જગતને)
ગુણ ગાવા લાયક બને છે. ”—૨૯

૨૫૦ટી—આ તેમજ પૂર્વ પદ્યગત ભાવ ઉપદેશતરંગિણીના ૧૯૪મા
પત્રમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં તરી આવે છે:—

“ यः पुष्पैर्जिनमर्चति स्मितमुरस्त्रीलोचनैः सोऽर्च्यते

यस्तं वन्दन एकशस्त्रिजगता सोऽहर्निशं वन्द्यते ।

यस्त्वं स्तौति परत्र वृन्दमनस्तोमेन स स्तूयते

यस्तं ध्यायति क्लृप्तકર્મનિધનઃ સ ધ્યાયતે યોગિભિઃ ॥”-શાર્દૂલ૦

निजं मौलिं नमस्कृत्य, तीर्थेशं सफलीकुरु ।

तद्गुणाकर्णतः कर्णौ, रसनां गुणगानतः ॥ ૩૦ ॥

નેત્રે તદર્શનેનૈવ, પાણી પૂજતકર્મણા ।

વૈરાગ્યમેત્ત પાત્રૌ ચ, મનઃ સંસ્મરણાત્ તથા ॥ ૩૧ ॥-યુગ્મય

મસ્તકાદિની સંસ્તતા—

શ્લોક—“ (હે ચેતન !) તીર્થકર પ્રતિ પોતાનું મસ્તક (કે મુગટ) નમાવીને
તેને તું સપ્રજ્ઞ કર અને તેના ગુણો સાંભળીને કાનને અને એના ગુણો ગાઇને જીભને,

તેના જ દર્શનથી (નહિ કે નાટક, ચેટક, બવાઇ, સરકસ જાહેર) આપોને, તેને પૂજીને હાથને, મંદિરે જાહેર પામને અને તેનું સંસ્મરણ કરીને મનને તું સપ્રજ કરે. ”—૩૦-૩૧

❖ ❖ ❖ ❖

પ્રાતરુથાય યે લોકા, બાલાદિલાલ્પ રતાઃ ।

શાકપાનપ્રસક્તાશ્ચ, પ્રભુપૂજાવિવાજિતાઃ ॥ ૩૨ ॥

તે લોકે પશુભિસ્તુલ્યા, વૃથા તૈર્જન્મ ત્રાયત ।

પૂજનં લોકનાથસ્ય, નાપ્યતે દર્શનં તથા ॥ ૩૩ ॥

અનુચિત પ્રવૃત્તિનું ફળ—

શ્લો.૦—“ સવારના ઊઠીને જ લોકો પ્રભુની પૂજા (કરવાનું) છોડી દેખે આળોકીને લાડ લડાવવામાં મગ્ન બને છે અને શાક અને પાનમાં આસક્તિ ધરાવે છે, તે જગતમાં પશુ સમાન છે અને તેઓ પોતાનો જન્મ એળે ગુમાવે છે, કેમકે તેઓ જગન્નાથનું પૂજન કે દર્શન પામતા નથી. ”—૩૨-૩૩

❖ ❖ ❖ ❖

પૂજિતો ન નુતો ધ્યાતો, જિને ચૈર્ન ચ વાન્તઃ ।

જન્મ નિરર્થકં તેષા—રણ્ય નાલ્લતાં યથા ॥ ૩૪ ॥

માનવ-જન્મની નિષ્ફલતા—

શ્લો.૦—“ જમણે જિનેશ્વરની પૂજા અને સ્તુતિ કરી નથી, તેમજ તેનું ધ્યાન ધર્યું નથી કે તેને વન્દન કર્યું નથી, તેમનો જન્મ વનમાંની માલતીની પેઠે નિર્ર્થક છે. ”—૩૪

❖ ❖ ❖ ❖

જહાડપિ સુપ્રભોર્મૂર્તિઃ, પૂજ્યા સદધ્યાનતત્પરેઃ ।

પ્રભુભાવપ્રકાશાય, યતોડસાધા જાડસ્તિ સા ॥ ૩૫ ॥

જડ મૂર્તિનો પણ અસાધારણ પ્રભાવ—

શ્લો.૦—“ સુદેવની મૂર્તિ જડ હોવા છતાં શુભ ધ્યાનમાં તત્પર બનેલા (જનોએ) તેને પૂજવી બેઠાએ, કેમકે પ્રભુના ભાવનું ધ્યાન કરવામાં તે અજોડ છે. ”—૩૫

❖ ❖ ❖ ❖

યથા પ્રાપ્તા ગ્રામાઃ, સાક્ષાદ્ બોધવિધાયકાઃ ।

તદન્ત ણ ન જ્ઞાનં, જ્ઞાનેઽસાધારણા મતાઃ ॥ ૩૬ ॥

જહ હપં યથા ભોજ્યં, હાદ્ધેબલવિવર્ધકમ્ ।

તથા મૂર્તિર્જિનશાનાં, કેવલ જ્ઞાનદાયિકા ॥ ૩૭ ॥—યુગ્મમ્

મૂર્તિ દ્વારા કેવલજ્ઞાન—

શ્લો.૦—“ જેમ નકશામાં દર્શાવેલા ગામો સાક્ષાત્ બોધદાયક છે અને તેના વિના તેનું જ્ઞાન (થતું) નથી, અને તેથી તેને અસાધારણ માનવામાં આવે છે તેમજ જેમ જહસ્વરૂપી ભોજન ખુદ્ધિના બળમાં વધારો કરનાર છે તેમ જિનેશ્વરોની મૂર્તિ કેવલજ્ઞાનને આપનારી છે. ”—૩૬-૩૭

કલ્પસૂત્રે સમાયાતિ, ચરિત્રં નાગકેતવઃ ।

જ્વલં જ્વલં લેભે, જિનમૂર્તેરુપાસનાત્ ॥ ૩૮ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો.૦—“ કલ્પસૂત્ર(ની ટીકા)માં નાગકેતુનું ચરિત્ર આવે છે. (તેમાં કહ્યું છે કે) જિનેશ્વરની પ્રતિમાની સેવાથી તેણે નિર્માણ કેવલજ્ઞાન મેળવ્યું. ”—૩૮

રૂપકી૦—નાગકેતુની કથા મૂળ કલ્પસૂત્રમાં નથી. પરંતુ પર્યુષણ-પર્વ-સમયે આવશ્યક ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં આના ટીકાકાર મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિ ‘સુબોધિકા’માં એનો નિર્દેશ કરે છે. ટીકાને સૂત્રથી અલિન્ન ગણી ગ્રંથકારે આવો ઉલ્લેખ કરી કેવળ સૂત્ર તેમને માન્ય નથી, પરંતુ ‘પંચાંગી’માં તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે એ સૂચન કર્યું છે.

નાગકેતુની કથા—

‘ચન્દ્રકાન્તા’ નગરીમાં વિજયસેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એના રાજ્યમાં શ્રીકાન્ત નામનો વ્યવહારી અને તેની શ્રીસખી નામની પત્ની રહેતાં હતાં. દેવની અનેક વાર સ્તુતિ કરતાં આ દંપતીને એક પુત્રનો પ્રસવ થયો. પર્યુષણ-પર્વ આવતાં કુટુંબમાં અર્દુમની વાત ચાલી, તે આ બાળકે સાંભળી. એથી એને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને એણે અર્દુમ કર્યો.

૧ ભુઓ શ્રેષ્ઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકાલય ગ્રંથાંક ૬૧ના સાતમા આઠમા પત્રો.

૨ સૂત્ર, નિયુક્તિ, ચૂલ્હિ, ભાષ્ય અને ટીકાને ‘પંચાંગી’ કહેવામાં આવે છે.

સ્તનપાન કરવાથી વિમુખ અને એથી કરીને માલતી પુષ્પની જેમ કરમાં જાયેલો તેને જોઈને તેના માતાપિતાએ વિવિધ ઉપાયો ચેલ્યા, છતાં ક્ષણતરે તે મૂર્છા પામ્યો એટલે સ્વજનો તેને મરી ગયેલો ધારીને ભૂમિમાં દાટી આવ્યા.

આ તરફ રાજાને ખબર પડી કે પુત્રના મરણથી આઘાત પહોંચતાં શ્રીકાન્તના રામ રમી ગયા છે એટલે તેનું ધન લઈ લેવા માટે તેણે મુબટોને મોકલ્યા. એવામાં અર્ધમના પ્રભાવથી ધરણેન્દ્રનું આસન કંપ્યું. અવ-
ધિમાનથી સર્વ વૃત્તાન્ત જાણી આ પૃથ્વી ઉપર તે આવ્યો. તેણે તે કાટેલા બાળક ઉપર અમૃત છાંટ્યું અને પછી બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરી તેણે પેલા મુબટોને ધન લેતાં અટકાવ્યા. તે સાંભળીને રાજા પોતે ત્યાં આવ્યો અને બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો કે અપુત્રનું ધન લેતાં તું કેમ વચ્ચે પડે છે ? ધરણે ઉત્તર આપ્યો કે હે નૃપ ! શ્રીકાન્તનો પુત્ર જીવે છે. રાજાએ કહ્યું ક્યાં છે ખતાવ જોઈએ. ભૂમિમાંથી નિધાનની જેમ તે બાળકને ખડાર કાઢી લાવી વિપ્રે રાજાને સાક્ષાત્-
કાર કરાવ્યો. આથી સર્વે અકિત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે હે નાથ ! તમે કોણ છો ? વિપ્રે જવાબ આપ્યો કે હું ધરણુ નામનો નાગરાજ છું અને આ બાળકે કરેલા અર્ધમના પ્રભાવથી આકર્ષાઈ એને મદદ કરવા અત્ર આવ્યો છું. રાજા પ્રમુખ નાગરિકોએ આને આટલી નાની ઉંમરમાં અર્ધમ કેમ કર્યો એવો પ્રશ્ન કર્યો એટલે ધરણેન્દ્રે કહેવા માંડ્યું કે પૂર્વ જન્મમાં આ બાળક કોઈ વણિકનો પુત્ર હતો. નાનપણમાં એની મા ગુજરી ગઈ. સાવકી માતા એને બહુ દુઃખ દેતી હતી તેથી એક વાર કંટાળી જઈ તેણે તે હકીકત પોતાના મિત્રને કહી. તે પૂર્વ જન્મમાં કોઈ પણ જાતની તપશ્ચર્યા કરી નથી તેથી આ જન્મમાં તું દુઃખી થાય છે એમ કહી તેણે તેને દિવાસો આપ્યો. પર્યુષણ આવતાં જરૂર અર્ધમ કરીશ એવો મનમાં નિશ્ચય કરી એક ઘાસની ઝુપડીમાં તે સુઈ ગયો. અપર માતાએ આ વખતે આ અવસર જોઈને તે ઝુપડીમાં એક અંગારો નાંખ્યો, એટલે તે બળી ગઈ અને સાથે સાથે આ બાળક પણ પંચતવને પામ્યો. અર્ધમ કરવાની શુભ લાવનાથી આ શ્રીકાન્તને ઘેર અવતર્યો છે અને પૂર્વ જન્મની વાત યાદ આવતાં તેણે અર્ધમ કર્યો છે. આ બાળક લલ્કુર્મી છે અને આ જ જન્મમાં મોક્ષે જનાર છે. બળી હે રાજા ! એ તને ઉપકારી થઈ પડશે, વાસ્તે તું એનું ખરાખર રક્ષણ કરજે એમ કહી નામરાજે પોતાનો હાર બાળકના ગળામાં આરોપ્યો અને પોતે પોતાને સ્થાનકે જતો રહ્યો. ત્યારબાદ સ્વજનોએ શ્રીકાન્તનું મૃતકાર્ય કરી આ બાળકનું નામકેતુ એવું નામ પાડ્યું. બાળપણથી ઇન્દ્રિયોને વશ સખતો તે ઉત્તમ શ્રાવકપણાને પાળવા લાગ્યો.

એક દિવસ વિજયસેન રાજાએ ચોરી નહિ કરી હોવા છતાં ચોરનું તહોમત મૂકી એક જણને મારી નંખાવ્યો. તે મરીને વ્યંતર થયો. તેણે વેર લેવાની ઇચ્છાથી આખા નગરનો ઘાટ ઘડવા માટે શિલા વિકુર્વી. તેણે રાજાને લાત મારીને સિંહાસન ઉપરથી ગબડાવી દીધો. રાજાને લોહીની ઉલટી થવા લાગી અને સર્વે લયલીત બની ગયા. આ વખતે સકળ સંઘનું રક્ષણ કરવાના ઇરાદાથી નાગકેતુ મહેલની ટોચ ઉપર ચઢ્યો અને શિલાને હાથ વડે સ્પર્શ કર્યો એટલે આના તપના તેજને નહિ સહન કરવાથી તે વ્યંતરે શિલા સંહરી દીધી અને આને પ્રણામ કર્યા. નાગકેતુના વચનને માન્ય કરી રાજાનો ઉપદ્રવ પણ દૂર કર્યો.

એક વેળા નાગકેતુ જિનેન્દ્રની પુષ્પ વડે પૂજા કરતો હતો, તેવામાં તેમાં રહેલો સર્પ તેણે દસ્યો, તોપણ તેણે તેની દરકાર ન કરી અને પોતાની શુભ ભાવનામાં તે મસ્ત રહ્યો. આથી તેણે નિર્મળ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. શાસન-દેવતાએ તેમને મુનિનો વેષ અર્પણ કર્યો એટલે તેઓ અન્યાન્ય ગામ અને નગરોને યાવન કરવા લાગ્યા. અન્તમાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી આ મહાત્મા મુક્તિ-રમણીને વર્યા.

* * * *

શ્વશ્રુ-વધ્વોર્વથા મૂર્ખે-વૃત્તં મૂર્તૌ પ્રકલ્પિતમ્ ।

યતો નામાપિ તત્સન્નુ, કિં ગૃહ્યતે તકૈર્હિ તત્ ? ॥ ૩૯ ॥

સ્થાનકવાસીઓની ગેરસમજ—

સ્તો. — “ મૂર્ખ (સ્થાનકવાસીઓએ) સાસુ અને વહુનો વૃત્તાન્ત મૂર્તિમાં નકામો કલ્પ્યો છે. કેમકે નામ પણ તેના જવું છે છતાં તે શા માટે તેઓ લે છે ? ” — ૩૯

સાસુ અને વહુનો વૃત્તાન્ત—

સ્પષ્ટી. — મૂર્તિની પૂજાનો નિષેધ કરનારા સ્થાનકવાસીઓ પોતાના ભક્ત જનોને મૂર્તિના દર્શન-વંદનથી વંચિત રાખવા માટે નીચે મુજબની વાર્તા સંભળાવે છે:—

કોઈ એક નગરમાં લક્ષ્મીચંદ નામનો શેઠ વસતો હતો. તેને લક્ષ્મી નામની પત્ની હતી. જિનેશ્વરની ત્રિકાલ પૂજા કરનારા આ દંપતીને ત્યાં દેવચંદ નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ઉમર લાયક થયો એટલે તેનું ધનદત્ત શેઠની (પ્રતિમા-દ્રેષિણી) પુત્રી ધનવતી સાથે લગ્ન કર્યું. ધનવતી સાસરે આવી ત્યાર બાદ એક દિવસ તે તેની સાસુ સાથે જિન-મંદિરે ગઈ. ત્યાં દરવાજામાં પેસતા સિંહનું ચિત્ર જોઈને પોતે હરી ગઈ હોય એવો તેણે ટોળ કર્યો. આ જોઈને સાસુએ કહ્યું કે વહુ ! શા માટે ગભરાય છે ! આ તો પત્થરનો સિંહ છે; તે કંઈ મારી શકવાનો નથી. વહુ બોલી ઠીક ત્યારે. પછી સાસુ અને વહુ

ગભારા પાસે ગયા. ત્યાં વહુએ પ્રભુની પ્રતિમાને પ્રણામ ન કર્યા. તેથી સાસુએ તેને તેનું કારણ પૂછ્યું. ધનવતીએ જવાબ આપ્યો કે આ તો પાપાણુ છે, પ્રભુ ક્યાં છે કે હું તેને વંદન કરું? સાસુજી ! તમે જ હમણા કહ્યું કે પાપાણુનો સિંહ કંઈ ઈજા કરી શકતો નથી તો તેવી રીતે પત્થરની મૂર્તિને પૂજવાથી કે વાંદવાથી શું ? અર્થાત્ એથી કશો લાભ નથી. આ પ્રમાણે બોધ આપી વહુએ સાસુને મંદિરે જતી અટકાવી.

મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબરો મૂર્તિપૂજા સંબંધી એક કથા નીચે મુજબ રચુ કરે છે:-

‘ પૃથ્વીભૂપણુ ’ નગરમાં ધનદત્ત નામનો એક શેઠ રહેતો હતો. તેને ધનવતી ભાર્યાથી ધનદેવ નામનો પુત્ર થયો. આ સમય કુટુંબ જિન-પ્રતિમાના દર્શન-વંદનની વિમુખ હતું.

ધનદેવ મોટો થયો એટલે એને એના માબાપે જિનદાસની મૂર્તિપૂજક પુત્રી જિનમતિ સાથે પરણાવ્યો. આ લલના પોતાના સાસરીઆ મૂર્તિ-પૂજાની વિરુદ્ધ છે તે પ્રથમથી જાણતી હતી.

એ સાસરે ગઈ એટલે એની સાસુએ એને સાધુઓ પાસે સ્થાનકે આવવા કહ્યું. એ વાત એણે અંગીકાર કરી. રોજ તે પોતાના સાસુજીની સાથે સાધુના દર્શનાર્થે જતી હતી. એવામાં એક દહાડો સાધુએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે હે શ્રાવિકા ! અમારા દર્શન કર્યા વિના લોજન ન કરવું એવો તું નિયમ લે. જિનમતિએ ધનવતી સામું જોયું. સાસુજીએ હા પાડી એટલે એણે એ નિયમ લીધો.

કેટલોક કાળ વીત્યા બાદ સાધુ અન્યત્ર વિહાર કરી જવા તૈયાર થયા. તેમના ભક્તો તેમને થોડે મુધી વળાવવા ગયા. તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરવા લાગ્યા, પરંતુ જિનમતિ તો તેમની સાથેને સાથે જ ચાલવા લાગી. ધનવતીએ તેને ઘણી સમજાવી, કિન્તુ તેણે તો કહ્યું કે મારો નિયમ મારે પાળવો જોઈએ. આથી સાધુએ કાગળ ઉપર પોતાનું ચિત્ર આલેખી આપ્યું અને કહ્યું કે આના દર્શન કરવાથી તારો નિયમ સચવાઈ રહેશે. જિનમતિએ જવાબ આપ્યો કે આપની શી ગતિ થશે તે આપ જાણો છો ? ઉત્તર મળ્યો કે ના. તો આપની મૂર્તિને માનવી અને સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવાધિદેવની મૂર્તિને ન માનવી તે ક્યાંનો ન્યાય ? આખા કુટુંબને તેણે સમજાવવા માંડ્યું કે જુઓ, આપના પંથના મુનિઓ પણ મૂર્તિને માને છે, તો આપણે તેમ કરીએ તેમાં શી હાનિ છે ? આ સમયે કોઈ બોલી ઊઠ્યું કે પત્થરની ગાયને દોહવાથી દૂધ મળે કે ? જો નહિ મળે તો પત્થરના દેવને પૂજવાથી શું ?

જિનમતિએ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે શું ગાયના નામની માળા જપવાથી દૂધ મળે અરૂં ? ના, તો પછી તમારા કથન મુજબ પ્રભુના નામનો જાપ કરવો તે પણ વ્યર્થ છે અને છતાં તમે તેમ તો કરો છો. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ભગવાનના નામની માળા ફેરવવી સારું છે તેમ તેની પ્રતિમાને પૂજવી તે સમુચિત છે. જેનો ભાવ-નિષ્કેપ સાચો હોય તેના નામ અને સ્થાપનારૂપ નિષ્કેપ પણ સાચા છે એમ તેણે પોતાના સાસરીઆને સવિસ્તર સમજાવ્યું અને તેમને મૂર્તિ-પૂજક બનાવ્યા.

* * * *

કિયન્તઃ કથયન્તીહ, યવનૈઃ તયો હતાઃ ।

પ્રભાવસ્તાસુ ચેદ્ ભૂયાત્, કથમેવં જાચતે ? ॥ ૪૦ ॥

મૂર્તિઓનું ખંડન—

શ્લો ૦—“કેટલાક અત્ર કહે છે કે (સુપ્રસિદ્ધ) મૂર્તિઓનો યવનોએ નાશ કર્યો છે. જે તેનો પ્રભાવ હોય (અર્થાત્ મૂર્તિમાં કંઈ સત્ત્વ હોત) તો એમ કેમ થાય ? ”—૪૦

* * * *

एतदेवोत्तरं चास्य, तेभ्यो वित्तीते मया ।

ऋतिहीनेश्वरस्यापि, मालिं ददते नास्तिकाः ॥ ४१ ॥

किं तत्रापि प्रभावो न, तस्मात् त्यागो विधीयते ।

ऋतिदन्ता हि भिन्नाः स्युः—श्वर्वणे दर्शने तथा ॥ ૪૨ ॥—યુગ્મય

ઈશ્વરનો પ્રભાવ—

શ્લો ૦—“હું એવા ઉત્તર તે (જનો)ને આપું છું કે નાસ્તિકો મૂર્તિ રહિત એવા ઈશ્વરને પણ ગાળ દે છે. તો શું તેનો પણ કંઈ પ્રભાવ નથી ? જે નથી તો ઈશ્વરનો ત્યાગ કરવો એકએ (છતાં એમ કરાવું નથી એટલે) હાથીના દાંત ચાવવાના અને એવાના જુદા હોય છે એ કહેવત આથી ચરિતાર્થ થાય છે.”—૪૧-૪૨

* * * *

दूरं शनवन्त्रस्य, जडस्य शक्तिरभूता ।

यद् दूरस्थितवस्तूनां, बोधेऽसाधारणं मतम् ॥ ४३ ॥

୦୯. ହାସଲିନୀ ରାଜିତ—

શ્લો. — “હે ચેતન ! જહ એવા દૂરપીનમાં અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે કે
જે દૂર રહેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવવામાં અદ્વિતીય ગણાય છે. ” — ૪૩

शुभभाद्रपदमासान्तं, जन्मदिवसे स्याज्जटारमकम् ।

इष्टकैः काले वा नः, तावन्त्याः प्रवेष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

મૂર્તિની સકારણતા—

શ્લોક—“ઋષભયો વર્ષમાન સુધીના (તીર્થકરો)નાં નામે પણ જડ-સ્વરૂપી છે. જ્યાં સુધી કુંડીબાઓ (સ્થાનકવાસીઓ) તેનું ગ્રહણ કરે છે ત્યાં સુધી મૂર્તિનું પ્રયોજન (છે તે સહેતુક) છે.”-૪૪

॥ शिष्यान् वसतिं श्रुत्वा, शिनिर्वासं दधाति च ।

इति राजान्तप्राक्तं वत्, तद्धिः त्याः प्रसाधकम् ॥ ४५ ॥

भूतिनी सिद्धि—

શ્લોક-“ વળી ચતુરાના ચિત્રવાળા સ્થાનને છોડીને (અન્યત્ર) મુનિ નિવાસ કરે એવો જો સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે તે (પણ) મૂર્તિને સિદ્ધ કરે છે. ”-૪૫

अभिज्ञान ५५—

સ્વપ્રતીક—આ પદ્યમાં જે સિદ્ધાન્તનો સાક્ષરૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે દશાવૈકલ્યિક સૂત્ર હોય એમ લાગે છે. એના ‘આચાર-પ્રણિધિ’ નામના આક્રમાં અધ્યયનમાં ‘કહ્યું છે કે—

“विश्वयिप्तिं न निज्जाए, नारिं वा सुअलंकिअं ।

भक्तस्वरं पि ददृशुः, दिष्टिं पादसमा रे ॥ ५५ ॥ ”

અર્થાત્ સાધુએ સ્ત્રીના ચિત્રને જોવું નહિ. અલંકારવાળી (કે તે વિનાની) વનિતા તરફ પણ એણે દષ્ટિપાત કરવો નહિ. જે કદાચ સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ પડી જાય તો જેમ સૂર્યને જોતાં દષ્ટિ પાછી ખેંચી લેવાય છે તેમ તેણે તે ખેંચી લેવી જોઈએ.

१ ५१५१-

चित्रवर्ति न निरीक्षेत नारीं वा स्थलककुताम् ।

भास्करमिष दृष्टवा दृष्टिं प्रतिलभाहरेत् ॥

જ્યારે આ પ્રમાણે પ્રમદાની પ્રતિકૃતિને પણ નિરખવાની સાધુને મનાઇ છે, તે પછી એવા સ્થાનમાં તેને નિવાસ કરવાની તે અનુજ્ઞા ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

*

*

*

*

ૐકારં વૈદિકા યાવ-જ્ઞપત્તિ મૂર્તિવાચકમ્ ।

તાવત્ તત્સ્વળ્ડનં તેષાં, પાત્સ્વળ્ડનવદ્ ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

મૂર્તિનિન્દકની આત્તિશતા—

સ્લો૦—“ જ્યાં સુધી વૈદિકો (વેદના અનુયાયીઓ) મૂર્તિનો બોધ કરાવનારા ઐકારનો જાપ જપે છે, ત્યાં સુધી તેમના દ્વારા થતું મૂર્તિનું ખંડન તે પોતાના પગના ખંડન સમાન છે—હાથે કરીને પોતાના પગમાં ડુહાડો મારવા બરાબર છે. ”—૪૬

મૂર્તિપૂજા—

સ્પષ્ટી૦—આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત પદો દ્વારા મૂર્તિ-પૂજન શાસ્ત્રાનુસાર છે એમ આ ગ્રન્થકારે અત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ ઉપરાંત ‘મૂર્તિમંડન’ નામની પોતાની કૃતિમાં પણ આ વિષયને ગ્રન્થકારે પાળ્યો છે. મેં પણ આ વિષયની સ્થૂળ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંજલિના અનુવાદ (પૃ. ૨૭૩-૨૭૬)માં આલેખી છે. આ મંથનમાં ગજરાતી ભાષામાં મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાવિજયે રચેલો શ્રીમૂર્તિમંડન-પ્રશ્નોત્તર ગ્રન્થ સારો પ્રકાશ પાડે છે. ગીર્વાણ ગિરામાં શ્રીયશોવિજયગણિએ પ્રતિમાશતક નામનો ગ્રન્થ રચી આ વિષય ઉપર દિવ્ય પ્રકાશ પાડ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ આની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચીને આ વિષયના જિજ્ઞાસુને વિશેષ અનુકૂળતા કરી આપી છે. વિશેષમાં શ્રીભાવપ્રભ-સૂરિએ આ ગ્રન્થ પરત્વે અવચૂરિ પણ રચી છે. ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકની શ્રીયુત મોતીચંદ ઝવેરચંદે ચોળેલી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં મૂર્તિ-પૂજની વિરૂદ્ધમાં જે દલીલો કરવામાં આવે છે, તેનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે અંગ્રેજી ભાષુનારને આ પણ જોવા લલામણુ છે. આ પ્રમાણેનું મૂર્તિ-પૂજ પ્રતિપાદન કરનારે જૈન સાહિત્ય નજરે પડે છે; ખાસ કરીને ચૈતાંબરમાં સ્થાનકવાસી પંથની ઉત્પત્તિ થયા બાદ આ વિષય ચર્ચામાં હોય એમ ભાસે છે.

૧ આ ગ્રન્થ દ્વારા સ્થાનકવાસી, આર્યસમાજ, ગીખ અને મુસલમાનને પ્રતિપાદન શૈલી દ્વારા સમજાવવા પ્રયાસ થયો છે.

મૂર્તિનું સ્વરૂપ—

પ્રભુની મૂર્તિ ગૃહ-ચૈત્યમાં હોય તો તે કેવી, કેવડી અને શાની બનેલી હોવી જોઈએ તેમજ મંદિરોમાં હોય તો તે સંબંધી શી વસ્તુ-સ્થિતિ છે એ પરત્વે ^૧આચારદિનકર (પૃ. ૧૪૨) પ્રકાશ પાડે છે. મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાના સંબંધમાં પણ ત્યાં ઉલ્લેખ છે. અત્ર તો ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી આ દિશામાં પ્રયાણ ન કરતાં નિમ્ન-લિખિત હકીકત રજુ કરી સંતોષ માનવામાં આવે છે.

તીર્થંકરની મૂર્તિ ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રાણી પ્રમુખ પરિકર સહિત હોય છે અથવા તે વિનાની પણ હોય છે. પરિકર વિનાની, પ્રભુની પ્રતિમા ‘એકલ મૂર્તિ’ કહેવાય છે. ભગવાનની એક જ મૂર્તિ વચમાં બેઠેલી હોય અને આસપાસ ઇન્દ્રાદિ પરિકર હોય તો તેને ‘એક-તીર્થ’ સંબોધવમાં આવે છે. ^૨મૂળનાયકની મૂર્તિ બેઠેલી હોય અને તેની બન્ને બાજુએ પ્રભુની બે પ્રતિમાઓ બિલી હોય તથા સાથે સાથે આસપાસમાં પરિકર હોય તો તે ‘ત્રિતીર્થ’ કહેવાય છે. ત્રિતીર્થ ગત બંને બિલી પ્રતિમાઓની ઉપર પરિકરમાં પ્રભુની બીજી બેઠેલી મૂર્તિઓ હોય તો તે ‘પંચતીર્થ’ કહેવાય છે.

આથી એ ફલિત થાય છે કે ભગવાનની મૂર્તિઓ બેઠેલી જ કે બિલી હોવી જોઈએ એમ નથી. કેટલીક મૂર્તિઓ કાઉસગીઆના નામથી પણ ઓળખાય છે. આમાં ભગવાન કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં બિલા રહેલા આલેખવામાં આવેલા હોય છે.

* * * *

चेतनीति विचार्य त्वं, प्रभुः जापरा भव ।

येन त्वां बाधते नैव, मिथ्यामार्गः कदाचन ॥ ૪૭ ॥

પ્રભુની પ્રતિમાના પૂજનનું ફળ—

^૧શ્લો.૦—“ આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને તું પ્રભુનું અર્ચન કરવા તત્પર થા કે જ્યાં મિથ્યાત્વનો માર્ગ કદાપિ તને પીડા ન કરે. ”—૪૭

* * * *

रूपां वन्दनं कार्यं, सर्वदा कर्मवा कम् ।

વ્રતસ્થાનાં યતસ્તેભ્યો, વ્રતલાભો ભવિષ્યતિ ॥ ૪૮ ॥

^૧ આનાં પ્રાસંગિક પદો તેમજ એ સંબંધી ગૂજરાતીમાં ઉલ્લેખ માટે જુઓ શ્રીઆગમોદય સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત જૈનધર્મવસ્તોત્રની મહીય આવૃત્તિ (પૃ. ૭૧-૭૨)

^૨ જે મૂર્તિ પ્રધાન ગણાતી હોય અને જેના નામથી મંદિરને પણ સંબોધવામાં આવતું હોય તે ‘મૂળનાયક’ કહેવાય છે.

સદ્ગુરુનું સેવન—

શ્લો. —“ (દુષ્ટ) કર્મને રોકનારું એવું વન્દન (પાંચ મહા)વ્રતોને પાળનારા ગુરુઓને સદા કરવું, કેમકે તેમની તરફથી વ્રતનો લાભ થાય છે. ”—૪૮

✽ ✽ ✽ ✽

અજ્ઞાનં નાત્યેલ્લોક, આગમ્યાર્થ પ્રબોધયેત્ ।

યો હિ માર્ગપ્રદાતા સ્યાત્, સ ગુરુઃ સંપત્તિં સદા ॥૪૯॥

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

શ્લો. —“જે ગુરુ શોકને વિષે અજ્ઞાનનો નાશ કરે, આગમના અર્થનો બોધ કરાવે અને જે (સાચા) માર્ગના દાતા હોય, તે ગુરુની સદા સેવા કરવી.”—૪૯

✽ ✽ ✽ ✽

પિતા માતા તથા ભ્રાતા, મગિન્યાદિ કુલમ્બકમ્ ।

ન રક્ષેત્ પતતો જીવાન, કૃપાલું સુગુરું વિના ॥ ૫૦ ॥

ગુરુની રક્ષકતા—

શ્લો. —“ દયાળુ ગુરુ વિના પિતા, માતા, ભાઈ, એન પ્રમુખ કુટુંબ (ધર્મ-) માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા જીવોને બચાવે (તેમ) નથી.”—૫૦

✽ ✽ ✽ ✽

દુરુત્તાદેતવાક્યેભ્યો, યથા વોધઃ પ્રજાયતે ।

ન તથા કુગુરુભ્યોઽસ્તિ, યત્તે દૂષેતાઃ સ્વચઃ ॥ ૫૧ ॥

સુગુરુની વાણી—

શ્લો. —“ સદ્ગુરુઓનાં વાક્યોથી જેવું જ્ઞાન થાય, તેવું જ્ઞાન કુગુરુઓનાં વચનથી થતું નથી, કેમકે તેઓ ખતે દુષસ્પર્શિત છે. ”—૫૧

કુગુરુનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી. —સુગુરુ અને કુગુરુનું અંતર ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે આપણે નિમ્નલિખિત ત્રણ પદો વિચારીએ:—

“ વાક્યમાત્રસારાઃ પરમાર્થવાદા

ન દુર્લભાં ત્રકરા મન્યાઃ ।

તે દુર્લભા યે જગતો હિતાય

ધર્મે સ્થિતા ધર્મદાહરાન્તિ ॥—ઉપજાતિ

કેચિત્ પ્રવાલમિવ રક્ષ્મતઃ સ્વયં સ્યુઃ

કેચિચ્ચ ચૂર્ણકણવત્ પરર્યાગ્યાઃ ।

કશ્મીરજાતમિવ સૌરભપૂરમૌરા

ધન્યાઃ પુનઃ સ્વપરરજ્જનકતાં ભજન્તિ ॥—વસન્ત૦

આત્મપ્રબોધવિરહાદવિશુદ્ધબુદ્ધે—

રન્યપ્રબોધનવિધિ પ્રતિ કોઽધિકારઃ ? ।

સામર્થ્યમસ્તિ તરિતું સરિતો ન યસ્ય

તસ્ય પ્રતારણપરા પરતારણોક્તિઃ ॥ ”—વસન્ત૦

અર્થાત્ કેવળ વાણીરૂપ સારવાળા પરંતુ પરમાર્થથી વિમુખ એવા ચિત્રકારી મનુષ્યો દુર્લભ નથી. (કિન્તુ) જેઓ ધર્મ(માર્ગ)માં રહી વિશ્વના કલ્યાણ માટે ધર્મ કથે છે તેઓ દુર્લભ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે મોટી મોટી ડંકસો મારનારાઓ, લાંબાં લાંબાં અને છટાદાર ભાષણો કરનાર ઉપદેશકોની આ જગતમાં ખોટ નથી; ન્યૂનતા તો રહેણી અને કરણીમાં એકતા સાચવનારની જ છે.

કેટલાક (ગુરુઓ) પરવાળાની જેમ પોતે બાતે રંગધારી હોય છે એટલે કે પોતે ધર્મના રંગથી રંગાયેલા હોય છે, પરંતુ અન્યને તેઓ રંગી શકે તેમ નથી; વળી કેટલાક ચૂનાના કણીઆની પેઠે પારકાને રંગવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, અર્થાત્ સ્વયં ધર્મવિમુખ હોઈ અન્યને ધર્મી બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. સુવાસના પૂરથી ઉજ્જવળ એવા જેઓ કેસરની જેમ પોતાને અને અન્યને રંગે છે, તેમને શાખાસી ઘટે છે.

પોતાના આત્માને પ્રતિબોધ નહિ પમાડી શકેલા હોવાથી અસ્વચ્છ મતિ-વાળાને અન્યને બોધ પમાડવાનો શો અધિકાર છે ? જેનામાં તરંગિણી તરી જવાનું પાણી નથી, તેનું પરને તારવાનું કથન છેતરપિંડીથી તરબોળ છે.

* * * *

યે સ્વયં બ્રુહિતાઃ સન્તિ, તારયેન તે પરાન્ ।

ગુડમ હુરોરત્ર, દૃષ્ટાન્તઃ સિદ્ધિકારકઃ ॥ ૫૨ ॥

કુશુરુથી વિનાશ—

શ્લોક—“ જેઓ બાતે (સવ-સાગરમાં) ડૂબેલા છે, તેઓ ખીજને કેવી રીતે તારે ? આ હકીકતને જોળ ખાનાર ગુરુનું દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધ કરે છે. ”—૫૨

ગોળ ખાનારા ગુરુનું ઉદાહરણ—

સ્પષ્ટી૦—કોઈ એક શેઠના પુત્રને પ્રતિદિન પુષ્કળ ગોળ ખાવાની કુટેવ પડી હતી. આથી તેને આખે શરીરે ખુજલી ઉત્પન્ન થઈ. એના પિતાએ વિચાર્યું કે જો આ પોતાની કુટેવ સુધારશે નહિ તો આગળ જતાં ભયંકર વ્યાધિથી સપડાશે; માટે અમુક સ્થળે ગુરુ છે ત્યાં હું એને લઈ જઈ અને તેમની મારફત ઉપદેશ અપાવી આની કુટેવ છોડાવું. સમય મળતાં પિતા પુત્રને લઈને ગુરુ પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેણે સર્વ વૃત્તાન્તથી ગુરુને વાકેફગાર કર્યા. ગુરુએ દશ દિવસ ત્યાં રહેવા સૂચવ્યું, જોકે ઉપદેશ આપવામાં કંઈ એટલા બધા દિવસની જરૂર ન હતી.

ગુરુ જાતે આ કુટેવમાં ફસાયેલા હતા તેથી તેમની સ્થિતિ પણ આ શેઠના પુત્ર જેવી કફેડી હતી. પોતાના શરીર ઉપર કપડું ઓઢી રાખીને તેઓ સાત દિવસ સુધી એક ઓરડીમાં બેસી રહ્યા. આટલા વખતમાં ગોળ ખાવાની તેમની જે આદત પડી ગઈ હતી તે છુટી ગઈ. બીજા ત્રણ દિવસમાં તો તેમનો દેહ નિર્મળ બની ગયો. પછી ગુરુ બહાર નીકળ્યા અને પેલા શેઠના પુત્રને અતિશય ગોળ ખાવાથી શો ગેરલાભ થાય છે તેનું ભાન કરાવ્યું. આ ઉપદેશની એવી સુંદર અસર થઈ કે પેલા છોકરાએ પોતાની કુટેવને ત્યાં ને ત્યાં જ તિલાંજલિ આપી દીધી.

પ્રસંગાનુસાર શેઠે ગુરુને કહ્યું કે સાહેબ ! આને દુર્વ્યસનમાંથી મુક્ત કરવા માટે આપને બહુ જ અલ્પ સમય લાગ્યો છે, છતાં દશ દિવસ વ્યર્થ વિલંબ શા માટે સહન કરાવ્યો ? ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો કે શેઠ ! હું સ્વયં કુટેવથી સપડાયેલો હતો. માફે શરીર પણ ખુજલીના રોગથી ગ્રસ્ત હતું. આવે સમયે જો હું ઉપદેશ આપું તો તેનો તમારા પુત્ર ઉપર શો પ્રભાવ પડે ? વાસ્તે સૌથી પ્રથમ મેં મારી જાતને સુધારી અને હું પોતે નીરોગી બન્યો. ત્યાર બાદ મેં જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું કેવું ઈષ્ટ અને શીઘ્ર પરિણામ આવ્યું તે તો તમે અને મેં બન્નેએ જોયું.

મારાંશ—આ કથા ઉપરથી માર એ લેવાનો છે કે જે સ્વયં પતિત યાને દુરાચારી હોય તેના ઉપદેશની બીજા ઉપર ઝાઝી અસર થતી નથી, કેમકે જે પોતે તરી શકતો ન હોય અને જાતે તરવાથી અજ્ઞાત હોઈ બી રહેલો હોય તે અન્યને કેવી રીતે તારી શકે ? માટે પ્રથમ પોતે સદાચારી બન્યા બાદ જે મનુષ્ય બીજાને સુધારવા—સદાચારી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે બહોળે ભાગે પોતાના પ્રયાસમાં સફળતા મેળવે છે એટલે કે સામાના હૃદય-પટ ઉપર સચોટ છાપ પાડી શકે છે.

જિનાનાં શાસનં લોકે-ડગાવાધેં યદ્ વિરુદ્ધેવ્યતે ।

ગુરુણા-પકારોડયં, પશ્ચમાન્તે યાસ્યાતે ॥ ૫૩ ॥

સુગુરુનો પરમ ઉપકાર—

શ્લો-“ અત્યાર સુધી લોકમાં તીર્થંકરોનું શાસન જોવાય છે તે ગુરુઓનો ઉપકાર છે અને તેવો ઉપકાર પાંચમા (આરા)ના અંતમાં જતો રહેશે. ”—૫૩

ગુરુનો અપ્રતિમ ઉપકાર—

સ્પષ્ટી-“ જગતમાં અનેક પ્રકારના ઉપકારી જનો જણાય છે, પરંતુ તે સર્વમાં ગુરુની તોલે કોઈ આવી શકે તેમ નથી. માતા, પિતા અને સ્વામીનો ઉપકાર પણ ગુરુજન્ય ઉપકારની સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી. વાચક-મુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ પ્રશમરતિમાં આ વાતનો નિર્દેશ કરતાં કથે છે કે—

“ દુષ્પતિકારી માતા-પિતરૌ સ્વામી ગુરુશ્ચ લોકેડસ્મિન્ ।

તત્ર ગુરુરેહારત્ર ચ, સુદુષ્કરતરપ્રતીકારઃ ॥ ૭૧ ॥”—આર્યા

વળી ગુરુ વડે જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધમાં પણ એમનો નિમ્ન-સૂચિત મુદ્રા-લેખ મનનીય છે:—

“ ગુર્વાયક્તા યસ્મા-ચ્છાસ્ત્રારમ્મા ભવન્તિ સર્વેડપિ ।

તસ્માદ્ ગુર્વારાધન-પરેણ હિતકારુક્ષિણા ભવિતવ્યમ્ ॥ ૬૯ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ શાસ્ત્રોના સર્વ પ્રારંભો ગુરુને અધીન છે, એ માટે હિતેચ્છુએ ગુરુના આરાધનમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

*

*

*

*

આતે-કં નયેન્-કિં, ગૌતમં કો ગુરું વિના ? ।

ગૌતમં માનિનં કિં, વિના વીરં નયેચ્ચ કઃ ? ॥ ૫૪ ॥

સહગુરુથી સુગતિ—

શ્લો-“ ગૌતમ જોવા ગુરુ વિના અતિમુક્તિને મોક્ષે કોણ લઈ જાય ? અને અહંકારી ગૌતમને મહાવીર વિના મુક્તિ ભણી કોણ દોરવી જાય ? ”—૫૩

અતિમુક્તા મુનીશ્વર—

સ્પષ્ટી-“ શ્રીઅતિમુક્તા મુનિરાજનું જે જીવન-ચરિત્ર અંતકૃદ્દશાંજ નામના આઠમા અંગના છઠ્ઠા વર્ગ (પત્રાંક ૨૩-૨૫)માં નજરે પડે છે, તેના આધારે એની સ્થૂલ રૂપરેખા અત્ર નીચે મુજબ આલેખવામાં આવે છે—

‘પોલામપુર’ નગરમાં વિજય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને શ્રી નામની રાણીથી અતિમુક્ત નામનો પુત્ર થયો. એ છ વર્ષનો થયો તેવામાં શ્રીમહાવીર પ્રભુ આ નગરની બહાર આવેલા ‘શ્રીવન’ નામના ઉદ્યાનમાં સમીપસર્યા. એક વેળા શ્રીગૌતમસ્વામી (ઇન્દ્રભૂતિ) ગોચરીને માટે ફરતાં આ કુમારની સમીપ આવી પહોંચ્યા. એમને જોઈને કુમારે પૂછ્યું કે આપ કોણ છો ? ગૌતમ ગણધરે જવાબ આપ્યો કે અમે સાધુ છિયે અને ભિક્ષા માટે ફરીએ છીએ. આથી ભગવન્ ! મારી સાથે પધારો, હું આપને ભિક્ષા અપાવું, એમ કહી અતિમુક્તે તેમની આંગળી ઝાલી અને તેમને પોતાના રાજમહેલે લઈ આવ્યો. શ્રીદેવી મુનિરત્નને આવેલા જોઈ હર્ષિત થઈ અને તેણે તેમને સદ્ભાવ પૂર્વક આહાર આપ્યો. બાળકિન્તુ બુદ્ધિથી અબાળ એવા અતિમુક્ત રાજકુમારે શ્રીઇન્દ્રભૂતિ ગણધરને પ્રશ્ન કર્યો કે આપ કયાં રહો છો ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે અમારા ગુરુદેવ શ્રીમહાવીરસ્વામીની પાસે ‘શ્રીવન’માં અમે વસીએ છિયે. આ સાંભળીને રાજકુમાર તેમની સાથે ત્યાં જવા તૈયાર થયો અને તેમ કરવા માટે ગણધર મહાત્માની આજ્ઞા માગી. તેમણે કહ્યું કે ‘દેવાણુપ્પિયા ! મહાસુદ્ધં’ (દેવાનુપ્રિય ! જેમ મુખ ઉપજે તેમ કર). શ્રીમહાવીર પ્રભુ પાસે આવી રાજકુમારે તેમને વંદન કર્યું અને તેમના મુખચન્દ્રમાંથી ઝરતી અમૃત-દેશનાતું પાન કર્યું. ઘેર આવી તે પોતાના માતાપિતાને કહેવા લાગ્યો કે હું આ સંસારથી ખેદ પામ્યો છું, વાસ્તે મને દીક્ષા લેવાની રજા આપો. માતાપિતા બોલ્યા કે વત્સ ! તું બાળક છે એટલે ધર્મ કેવો હોય, દીક્ષા કેવી હોય તે તું શું જાણે ? રાજકુમાર બોલ્યો કે “ જં ચેવ જાણામિ તં ચેવ ન યાણામિ, જં ચેવ ન યાણામિ તં ચેવ જાણામિ ” અર્થાત્ હે માતાપિતા ! જે હું જાણું છું તે નથી જાણતો અને જે હું નથી જાણતો તે જાણું છું. તેમણે પૂછ્યું કે એ કેવી રીતે ? કુમાર બોલ્યો કે જે હું જાણું છું તે એ કે જે જન્મ્યો તે જરૂર મરવાનો, વળી હું નથી જાણતો તે એ કે તે ક્યારે અને કયાં મરવાનો; વળી હું નથી જાણતો તે એ કે કેવાં કર્મ કરવાથી જીવ નરકાદિ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ હું જાણું છું કે જીવ પોતાનાં કરેલાં કર્મને લીધે જ નરકાદિ ગતિમાં ભમે છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર આપી માતાપિતાને રાજી કરી દીક્ષા લેવા માટે તેણે તેમની અનુજ્ઞા મેળવી. નિષ્કમણ-ઉત્સવને અંગે મોટી ધામધુમ કરી માતાપિતાએ તેને વીર પ્રભુ પાસે દીક્ષા અપાવી. આ વખતે તેમની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હતી. પ્રભુએ તેને શિક્ષણ આપવા માટે સ્થવિરોને સૂચના કરી.

૧ આ એક આશ્ચર્ય સમજવું, કેમકે આઠ વર્ષ પૂર્વે દીક્ષા આપવાનો અધિકાર નથી. ભગવતી સૂત્ર (શ. ૫, ઉ. ૪, સ. ૧૮૮)ની ટીકામાં શ્રીઅભયદેવસરિ એમ કહે છે કે—

“ ‘જ્ઞારિસો પઞ્ચદશો નિગ્ગયં રોહકણ પાવવણં’ તિ પત્તદેવ વાચર્ચામે, અમ્યથા વર્ષાટકાદારાન્ન પ્રવ્રજ્યા સ્યાત્ ”

એક દિવસ આ અતિમુક્ત બાલમુનિ સ્થવિરો સાથે સ્થંડિલ (દીર્ઘશંકર્યે) ગયા. માર્ગમાં જલવૃષ્ટિથી ખાડીમાં પાણી ભરાયું હતું, તેમાં બાળકોને બાખરનાં પાંદડાંની હોડી બનાવી તરાવતાં તેમણે જોયાં, એટલે તેમણે પણ પોતાનું પાત્ર તરતું મૂક્યું અને કહેવા લાગ્યા કે જુઓ, માફ નાવડું કેવું તરે છે! સ્થવિરોએ આમ કરતાં તેમને રોક્યા અને પછીથી પ્રભુ પાસે આવી તેમાંથી કેટલાકે કહ્યું કે ભગવન્ ! આ છ વર્ષનો બાળક છ કાય જીવનું રક્ષણ કરવાથી અજ્ઞાત રહી હાલ તો તેનું ઉપમર્દન કરે છે. પ્રભુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે આ બાળકની તમે નિંદા કરશો નહિ. તે તમારા કરતાં વહેલો કેવલી થનાર છે, વાસ્તે તમે તેને સમજાવી સમજાવીને ભણાવો.

થોડા સમયમાં તો આ બાલમુનિએ અગ્યાર અંગો સુધીનો અભ્યાસ કરી લીધો. એક દિવસે રસ્તે જતાં બાળકોને જળમાં નાવડાં તરાવતાં તેમણે જોયાં. પોતે પણ આવી બાલકીડા પૂર્વે કરી હતી તે યાદ આવી એટલે એ માટે આત્માની નિંદા કરતાં, તેની ગર્હણ કરતાં તેઓ સમવસરણમાં આવ્યા. ત્યાં ધર્મપથિકી (પ્રતિક્રમણ શ્રુતસ્કંધ)નો પાઠ કરતાં અર્થ વિચારતાં જતાં દગમટ્ટી એ પદ આવતાં પોતાની જાતની તેઓ વિશેષ નિંદા કરવા લાગ્યા. શુભ ભાવના ભાવતાં શુક્લ ધ્યાનમાં આરૂઢ થઈ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર ઘાતિ-કર્મેને ખપાવી તેઓ કેવલી થયા. આ પ્રમાણે નવ વર્ષની નાની ઉમરે આ મુનિરાજ સર્વજ્ઞ થયા. દેવોએ આ પ્રસંગે મહોત્સવ કર્યો અને પેલા સ્થવિરોએ એમને પ્રણામ કર્યા. આયુષ્ય-કર્મ પૂરું થતાં આ મહાનુભાવ મુક્તિ-મહિલાના મહેલે પધાર્યા.

દૃઢપ્રહારિકં પાપં, ગુરુમૃતે નયેદ્ધિ કઃ ? ।

ત્રાક્તં ત્યાગં સમર્પત્રિ, ગુરુવો હિ કૃપાલવઃ ॥ ૫૫ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો.૦—“ દીક્ષા આપીને ગુરુ વિના (ખીજે) કોણ પાપી દૃઢપ્રહારીને મોક્ષે લઈ જાય ? કેમકે ગુરુઓ કૃપાળુ હોય છે.—૫૫

દૃઢપ્રહારીનું ઉદાહરણ—

સ્પષ્ટી.૦—કોઈ એક નગરમાં એક બ્રાહ્મણ વસતો હતો. તે ઉદ્ધતાઈનો અવતાર હતો. અન્યાય કરવામાં તે એક્રો હતો. પાપાચારમાં તે પ્રવીણ હતો. તેનામાં આવાં અનેક અપલક્ષણો જોઈને તો કેટલાજે તેને ગામબહાર કાઢી મૂક્યો. આથી તે રખડતો રખડતો એક અટવીમાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં તેને ચોરના નાયક-નો સમાગમ થયો. કેટલાક દિવસ તે ત્યાં રહ્યો ત્યાર પછી નાયકે તેને પોતાના

પુત્ર તરીકે પાળ્યો. યુદ્ધના પ્રસંગે એને મજબૂત પ્રહાર કરતો જોઈ એના સાથીઓએ એનું દંઢપ્રહારી નામ પાડ્યું. કાલાંતરે નાયકનું મરણ થતાં એને નાયક તરીકે તેમણે સ્થાપ્યો.

એક દિવસ ચોરાનું મોટું લશ્કર લઈને દંઢપ્રહારી 'કુશસ્થળ' ગામમાં દાખલ થયો અને છટે હાથે તેને લૂટવા લાગ્યો. આ ગામમાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ સહકુટુંબ રહેતો હતો. કેટલાએ દિવસથી તેનાં નાનાં બાળકો તેની પાસે ખીરની યાચના કરતાં હતાં. તેમના મનોરથ તે આજે મહામહેનતે પૂરા કરી શક્યો હતો. ખીર તૈયાર થતાં તે સ્નાન કરવા નદીએ ગયો. એવામાં આ ચોરામાંથી કેટલાક એને ઘેર આવી ચડ્યા. ખરેખર, દૈવ દુર્બલને જ મારે છે. ઘરમાં કંઈ માલ હાથ નહિ આવ્યો, પરંતુ ચોરાની નજર ખીર ઉપર પડી એટલે તેનું વાસણ તેમણે ઝટ ઉપાડ્યું. આ જોઈને બાળકોના તો હોશકોશ જ ઊડી ગયા. એક બે છોકરાં હીંમત કરીને પોતાના પિતાને આ વૃત્તાન્તથી વાકેફગાર કરવા નદી તરફ દોડ્યા. રસ્તામાં પિતાને તેમણે આ વાત કહી એટલે ક્રોધથી તેનાં નેત્ર લાલચોળ બની ગયાં. તે તો ઘર લણી ધસ્યો. રસ્તે ચાલતાં આબુબાબુમાંથી એક મોટા દરવાજાની જબરદસ્ત લોગણ લઈ તે ચોરો ઉપર તૂટી પડ્યો. અને જોતજોતામાં કેટલાકને તેણે સમશરણ કરી દીધા. બાકીના જેઓ ત્યાંથી અગિઆરા ગણી ગયા તેટલા મોતના પંખમાંથી બચી ગયા.

આ પ્રમાણે ચોરાની દશા થયેલી જાણીને દંઢપ્રહારી પોતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પોતાના સાથીઓનો સંહાર થયેલો જોઈ તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. પેલા બ્રાહ્મણને ઠાર મારવાના હેતુથી જેવો તે આગળ વધે છે તેવામાં તો એક હુબ્બ પુબ્બ ગાય તેની આડે આવી. આને વિઘ્નરૂપ ગણીને એણે એક જ ફટકે તરત જ સ્વધામ પહોંચાડી દીધી. બ્રાહ્મણ ઉપર વેર લેવાના ઈરાદાથી વળી તે આગળ ધસે છે એટલામાં એની સગલાં પત્ની વચમાં રોકવા આવી. આથી દંઢપ્રહારીએ ગર્ભ સહિત તેના પણ એક જ પ્રહારે બે ટુકડા કરી નાંખ્યા. આગળ વધી બ્રાહ્મણનો જાન લઈ વેરની વસુલાત કરી ત્યારે તે ઝંખ્યો. જરા શાંત થતાં તેની નજર આ પ્રમાણેના અત્યાચારથી અતિશય આક્રન્ધ કરતાં બાળકો ઉપર પડી. એક તો તેમની નિરાધાર સ્થિતિ અને કરુણાજનક વિલાપ, વળી બીજી બાબુ ગર્ભનું તરફડવું અને ગાયનો વધ એ દેખાવ ઘાતકીમાં ઘાતકી ખાટકીનું હૃદય પણ પીગળાવે તેવો હતો એટલે એની અસર દંઢપ્રહારી ઉપર પણ થઈ. તે જરા વાર થોભ્યો અને દયાના અંકુરોની સાથે તેના મનમાં પશ્ચાત્તાપના ફણગા પણ ફૂટવા લાગ્યા. હાય હાય, એક પાપી પેટ માટે મેં કેવો ભયંકર અનર્થ કર્યો !

અરેરે આ બાળકોને મેં તદ્દન નિરાધાર કરી મૂક્યા ! મારું ઉશ્ચ બળ અજ-
માવવાનું શું આ જ સ્થાન ! મારા જેવા અધમાધમનું રૌરવ નરકમાં પણ ઠેકાણું
પડવું મુશ્કેલ છે. અહો મારી શી વલે થશે ? આવાં દારુણ પાપથી હું કેવી
રીતે મુક્ત થઈ શકીશ ? મારો છુટકારો કેઈ મહાપુરુષ દ્વારા થાય તો થાય.
આવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે ગમગીન ચહેરે રસ્તો કાપવા લાગ્યો. તેણે
ચારીનો ધંધો મૂકી દેવા નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે પોતાના સોબતીઓને તે
શોધવા બોલો ન રહ્યા. તેઓ પણ ગામમાંથી મેળવેલા માલને લઈને પકડાઈ
જવાની બીકથી જંગલ ભણી ચાલતા થયા હતા. દંઢપ્રહારી ગામની બહાર એક
ઝાડ નીચે આવી બેઠો. આ વખતે તેના હૃદય-સાગરમાં વૈરાગ્યના કલ્લોલ કલ્લોલ
કરી રહ્યા હતા. તેનું ચિત્ત સાત્ત્વિકભાવને વરી રહ્યું હતું. પશ્ચાત્તાપ પોતાની
સત્તા પૂર બેસથી જમાવતો જતો હતો. કર્મરૂપ અનાદિ કાળનો કદો શત્રુ
તેનાથી દૂર ભાગવાની ગડમથલમાં પડ્યો હતો. તેનું પવિત્ર બનતું જતું અંતઃ-
કરણ સંતના સમાગમ માટે તલપાપડ બની રહ્યું હતું. જેવું થવાનું હોય છે
તેવી મતિ અને સામગ્રી ઉપસ્થિત થાય છે એ ન્યાય અનુસાર દંઢપ્રહારીની
અભિલાષાને પૂર્ણ કરનાર જાણે સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ હોય તેવ ચારણ-
મુનિવરો ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમના ચરણારવિંદમાં તે નમી પડ્યો
અને પોતાનાં પાપોથી મુક્ત થવા માટે ઉપાય બતાવવા તેમને
વિનવવા લાગ્યો. દંઢપ્રહારીની આ પરિસ્થિતિ જોતાં તે યોગનો
યોગ્ય અધિકારી જણાયો એટલે એ મહાત્માઓએ તેને આત્મા અને દેહની
પૃથક્તાનો વિવેક કરાવ્યો. સાથે સાથે તેમણે તેને આસવ, સંવર અને નિર્જરા-
નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને ક્ષમાનો વિશિષ્ટ વિવેચનપૂર્વક પાઠ ભણાવ્યો.
તેનું હૃદય વૈરાગ્ય-વાસનાથી પલ્લવિત થતાં તેને દીક્ષા આપી તેમણે પોતાની
વિશ્વોદ્ધારકતા સિદ્ધ કરી બતાવી. આ સમયે દંઢપ્રહારીએ એવી બીષણ
પ્રતિજ્ઞા કરી-એવો દુર્વાહ્ય અભિગ્રહ ધારણ કર્યો કે જ્યાં સુધી આ ગામના
લોકો મારાં પાપી કૃત્યોનું સ્મરણ કરાવતા રહેશે ત્યાં સુધી હું અહીં જ આહાર-
દિનો ત્યાગ કરી કાયોત્સર્ગ-મુદ્રાએ પ્રભુના ધ્યાનમાં મગ્ન રહીશ. જેના હૃદય-
માં વરાગ્ય-રસનું ઝરણું અન્યના ઉપદેશ વિના વહેતું થયું હોય, જેને સાંસા-
રિક મુખો એ દુઃખો છે એવું સચોટ જ્ઞાન થયું હોય, જે યથાર્થ જ્ઞાનને અનુકુળ
વર્તન રાખવાને કટિબદ્ધ થયો હોય, જેના પરિણામની ધારાઓ ઉત્તરોત્તર
શુદ્ધતાનો સંગમ સાંધી રહી હોય, જેની રગેરગમાં મુક્તિ મેળવવાની આતુરતા
વધતી જતી હોય તેવા સાધુને ગુરુ સાથેના લાંબા સહવાસની કે ગુરુકુલવાસની
આવશ્યકતા નથી. એ પ્રમાણે વિચાર કરી ચારણ મુનિશ્વરોએ દંઢપ્રહારી
મુનિને ત્યાં સ્થિરતા કરવા અનુજ્ઞા આપી અને પોતે ગગન-માર્ગે અન્યત્ર
જવા ઉપડી ગયા.

સવાર પડતાં દંડપ્રહારી ગામના ઉત્તર દરવાજે આવી ધ્યાનાવસ્થામાં આરૂઢ થયા. ગામખહાર જતાં કેટલાક લોકોએ એમને તરત ઓળખ્યા. સાધુનો વેશ જોતાં તેઓ એમને ધૂર્ત માનવા લાગ્યા. એમની આ સ્થિતિની વાત વાયુ-વેગે ગામમાં પ્રસરી ગઈ. જુદા જુદા માનવો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને પોતાને, પોતાનાં પિતા, માતા, બ્રાતા, પત્ની, પુત્રી, પુત્ર કે સગાંવહાલાંમાંથી જે કોઈને આ મુનિએ દુઃખ દીધું હતું તે યાદ લાવીને તેમનામાંથી કેટલાક લોકડી વડે, તો કોઈ હાથ વડે તો કોઈ પથ્થર વડે એમની પૂજા કરવા લાગ્યા. વળી કેટલાક એમને પુષ્પાંજલિ સંભળાવવા લાગ્યા. નિર્ભક્ષના કરવામાં તેમણે કચ્ચાસ ન રાખી, પરંતુ દંડપ્રહારીએ પોતાનું ચિત્ત દંડ રાખીને તેમાં વિકાર ઉત્પન્ન થવા ન જ દીધો. તેઓ પોતે ઉદ્ધિગ્ન ન થતાં શાંતિથી ગાળાગાળી અને મારઠોક સહન કરી ગયાં અને તેમ કરી તેમણે સેંકડો દુષ્ટ ક્રમેનિષ્ઠાવી નાંખ્યાં. દોઢ મહિના સુધી ક્ષમાથી તેને બંધન, તાડન, તર્જન સહન કર્યાં, એટલે લોકોનો પણ ગુસ્સો શાંત પડી ગયો.

ગાળ દેવા કે મારવા આવતું જ્યારે કોઈ જણાયું નહિ એટલે આ શ્રમણ પૂર્વના દરવાજે જઈ પહેલાંની જેમ ધ્યાનસ્થ થઈ રહ્યા. ત્યાં પણ જ્યારે દોઢ મહિનો વીત્યા પછી તેનાં કુકર્મો યાદ કરાવનાર લોકોની આવજા બંધ પડી એટલે તેઓ દક્ષિણ દરવાજે અને પછીથી પશ્ચિમ દરવાજે દોઢ દોઢ મહિના સુધી રહ્યા. આ પ્રમાણે છ મહિના નિરાહાર-પણે તેમણે અપૂર્વ શાંતિથી પસાર કર્યા. આથી તેમનાં ધૈર્ય અને ધ્યાન તેમજ તેમનો વિવેક અને તેમની ક્ષમા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યાં. દેહ ઉપરથી પણ તેમની મમતા ઉતરી ગઈ. આત્મરમણતા સિવાય અન્ય કોઈ સ્થળે તેમને આનંદ આવતો બંધ થયો. રોમે રોમમાં આત્મ-ભાવ પ્રદીપ્ત થયો. સમાનનાની-વિશ્વ-બંધુત્વની અનુપમ ભાવના વિકસિત થઈ શુદ્ધ પરિણામની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. યોગની અંતિમ અને અનન્ય અવસ્થામાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રમાણેની અનુકરણીય અવસ્થામાં તેમણે ચરાચર જગતનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તે સમયમાં આયુષ્યાદિ ચાર અઘાતિ-ક્રમેનિષ્ઠા પણ ક્ષય થતાં પરમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. આવા અપૂર્વ વીરના સંબંધમાં વિશેષ શું કહેવું ? એટલે “ કમ્મે સૂરા કમ્મે સૂરા ” આ સત્ય સૂક્તિનું સમર્થન કરનારા આ મહાત્માને કોટિશઃ વંદન કરી આપણે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ.

અત્યંત માનવં રત્નં, માણેકાં ગુરું વિના ।

સ્ત્રીગન્ત્રીવાટિકામગ્ના, ન જાનન્તિ કદાચન ॥ ૫૬ ॥

રત્ન-પરીક્ષક ગુરુ—

શ્લો. ૦—“ લાડી, ગાડી, અને વાડીમાં આસક્ત બનેલા (જીવો) ઝવેરી સમાન ગુરુના ઉપદેશ વિના માનવ-સવરૂપ અમૂલ્ય રત્નને કદાપિ ઓળખતા નથી. ”-૫૬

ગુરુનું ગૌરવ—

૨૫૬—આ ગુચ્છકમાં ૪૮ માથી તે ૫૧ મા સુધીનાં પદોમાં તેમજ ૫૦ માથી તે આ પર્યન્તનાં પદમાં અન્યકારે ગુરુના પ્રભાવની રૂપરેખા આલેખી છે. આપણે પણ આ વિષયની પુષ્ટિ અર્થે ‘સામાન્યગુણોપદેશકુચ્છક’ માં જે નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ છે તેની નોંધ લઈએ:—

“ જહ દુર્લભં ધેણૂઓ દુમાડ પુષ્પં જલાડ જહ કમલં ।

આચારપ વ સ્તુત્ય શસેસ્વાઓ તહ ગુણા વિ ॥ ૧૮ ॥—આર્યા

જં દક્ષોઽપિ ન પેક્ષ્વઃ ગુરુસિક્ષાવર્જિઓ જાવેસેસં ।

જહ નિમ્મલા વિ ચક્ષુ પયાસરાં વાણં ઘટપટાઈ ॥ ૧૯ ॥—”

વિડલો વિ પ્રાપ્તો દુર્લભગારં વિના ન હેમસં ।

જહ લહઈ તહા મળ્યો ગુરુરહિઓ મણિયગનિવહં ॥ ૨૦ ॥—”

અર્થાત્ જેમ ૩ ગાયમાંથી દૂધ, ઝાડમાંથી ફૂલ અને જળમાંથી કમળ મળે છે, તેમ ૨(પંચ) આચારમાં તત્પર તથા બહુશ્રુત એવા ગુરુની શિક્ષાથી ગુણો પણ મળે છે. જેમ પ્રકાશ વિનાના જ્યોત્સ્નું નિર્ભળ નેત્ર પણ ઘટ, પટ વગેરેને બોધ શકતું નથી, તેમ ગુરુ-શિક્ષા વિનાનો ગુણ-વિશેષને બોધ શકતો નથી.

૧ જુઓ પ્રકરણસમુચ્ચય (પૃ. ૩૧-૩૩).

૨ જાયા—

यथा कुरधं धनोर्ध्वमा. पुष्पं जलाद् यथा कमलम् ।

आचारपरव. सुतगुरुशिक्षायाः तथा गुणा अपि ॥

यद् दक्षोऽपि न प्रेक्षते. रक्षाशिक्षावर्जितो गुणांचशेषः ।

यथा निम. मणि चक्षुः प्रकाशरहितानां घटापटादीनि ॥

वि. જોડપિ. મમૌલિઃ સુવર્ણકારં વિના ન હેમત્વમ્ ।

यथा लभते तथा भव्यो. रुराहतो भणितगुणनिवहम् ॥

૩ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર.

જેમ સોની વિના સોનાનો મોટો મુગટ પણ સુવર્ણત્વને પામતો નથી, તેમ ગુરુ(ના સમાગમથી) રહિત એવો ભવ્ય કહેલા ગુણોના સમુદાયને પામતો નથી.

ગોવિન્દ- ઇવ વન્દન્તે-અનલસા યે જના હિ તે ।

નારકાદિક્ષયં કૃત્વા, ભવેયુઃ સ્વર્ગમોક્ષગાઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્રભુની સાવધ સેવાનું ફળ—

શ્લોક—“ ગોવિન્દ (કૃષ્ણ વાસુદેવ)ની જમ અપ્રમાદીપણે જે જનો પ્રભુને પ્રણામ કરે છે, તેઓ ખરેખર નારકાદિ (ગતિનામકર્મ)નો નાશ કરી સ્વર્ગે (અને અંતે મોક્ષે) જાય છે. ”—૫૭

શ્રીકૃષ્ણનું નેમિનાથને વન્દન—

‘ મથુરા ’ નગરીમાં શૂર નામના રાજાને શૌરિ અને સુવીર નામના બે પુત્રો હતા. શૌરિને અંધકવૃષ્ણિ પ્રમુખ અને સુવીરને ભોજવૃષ્ણિ પ્રમુખ પુત્ર થયા. અંધકવૃષ્ણિને સુભદ્રા નામની પત્નીથી (૧) સમુદ્રવિજય, (૨) અક્ષોભ્ય, (૩) સ્તિમિત, (૪) સાગર, (૫) હિમવાન, (૬) અચળ, (૭) ધરણુ, (૮) પૂરણુ, (૯) અભિચંદ્ર અને (૧૦) વસુદેવ એ નામના દશ પુત્રો થયા. આ દશ ‘દશાર્હ’ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. સમુદ્રવિજયની શિવા નામની પત્નીએ નેમિનાથને (કે જેમને અરિષ્ટનેમિના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે તેમને) જન્મ આપ્યો. એમને જૈનો બાવીસમા તીર્થંકર તરીકે માને છે. વસુદેવને દેવકીથી સાત પુત્રો થયા. તે પૈકી છેલ્લા પુત્ર કૃષ્ણના નામથી વિખ્યાત છે. આ કૃષ્ણનું ખીજું નામ ગોવિન્દ પણ છે.

મુક્તિ-મહિલાની દ્વિતીયપત્નીકા ગ્રહણ કરી, કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી અને તીર્થ પ્રવર્તાવી પોતાના તીર્થંકર-નામ-કર્મને ચરિતાર્થ કરનાર શ્રીનેમિનાથને તેમજ તેમના સમગ્ર શ્રમણ-મણ્ડળને શ્રીકૃષ્ણે એક વેળા દ્વાદશાવર્ત વંદના કરી. પછી શ્રીકૃષ્ણે પ્રભુને કહ્યું કે મુનિઓને વન્દન કરવાથી આજે મને એટલો બધો થાક લાગ્યો છે કે જેટલો ૩૬૦ યુદ્ધો કરતાં પણ મને લાગ્યો નથી. સર્વજ્ઞ ઉત્તર આપ્યો કે હે વાસુદેવ ! તમે આજે પુષ્કળ પુણ્ય, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કર્યા છે. વિશેષમાં તમે સાતમી નરકને યોગ્ય એવા કર્મ-પુદ્ગલોને ખપાવીને ત્રીજી નરકને યોગ્ય આયુષ્ય-કર્મ બાંધ્યું છે કે જેને તમે આ ભવના અન્તમાં નિકાચિત કરશો. આ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે હે નાથ ! એમ હોય તો ફરીથી હું મુનિવરોને વન્દન કરું કે જેથી નરકના

આયુધ્ય-કર્મનો સમૂળ ક્ષય થઈ જાય. પ્રભુએ તેમને સમજાવ્યું કે આ વન્દના દ્રવ્ય-વન્દના થશે, પહેલાની જેમ તે ભાવ-વન્દના નહિ થાય એટલે ધારેલું કળ મળી શકશે નહિ.

❖ ❖ ❖ ❖
ત્યાગેનાં વન્દને ત્યાગા-નુમોદો ભવતિ ધ્રુવમ્ ।

ત્યાગા-મોદનાદ્ ભાવી, ત્યાગગુણો વિજ્ઞાત્યદિ ॥ ૫૮ ॥

ત્યાગનું અનુમોદન—

શ્લો ૦—“કંચન અને કામિનીના ત્યાગી (મહાત્માઓ)ને વંદન કરવાથી નક્કી ત્યાગની અનુમોદના થાય છે અને તે અનુમોદનાથી પોતાના આત્મામાં ત્યાગનો ગુણ (પ્રકટે) છે.”—૫૮.

❖ ❖ ❖ ❖
આલસ્યાદિનિવૃત્તો યઃ, સુગુરું નૈવ વન્દતે ।

શૂદ્ધપુચ્છવિહીનઃ સ, મન્તવ્યઃ પશુરેવ ચ ॥ ૫૯ ॥

ગુરુ-પૂજન વિનાના માનવીની પાશવતા—

શ્લો ૦—“આળસ વગેરેથી જકડાયેલો જે (જીવ) સુગુરુને વંદન નથી જ કરતો, તેને શીંગડાં અને પુંછડા વિનાનો પશુ જ માનવો.”—૫૯

❖ ❖ ❖ ❖
ગત્વોત્તે સુગુરું નિત્યં, સેવસ્વ શુભભાવતઃ ।

યેન મિથ્યામતં ત્વાં ન, બાધતે ક્વાપિ માનસ ! ॥ ૬૦ ॥

સદ્ગુરુની સેવાનું કળ—

શ્લો ૦—“આ પ્રમાણે વિચારીને હે ચિત્ત ! તું શુભ ભાવપૂર્વક સદ્ગુરુની સર્વદા સેવા કર કે જેથી મિથ્યાદર્શન તને કોઈ વાર પણ પીડા ન કરે.”—૬૦

❖ ❖ ❖ ❖
કુગુરુઃ પરિતવ્યો, વિજ્ઞાનાલકૃતોઽપિ હિ ।

વિષપાત્રગતા કિં ન, સુધા નિઃશ્નિ જીવેતમ્ ? ॥ ૬૧ ॥^૧

૧ સરખાવો—

“કુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો, વિષયાલકૃતોઽપિ સત્ ।

મણિના મૂષિતઃ સર્પઃ, કિમસૌ ન ભયઙ્કરઃ ? ॥ ”

કુચુરુનો પરિત્યાગ—

શ્લો.૦—“ જ્ઞાનથી વિભૂષિત હોય તો પણ તેવા કુચુરુનો જરૂર ત્યાગ કરવો; કેમકે શું ઝેરના પાત્રમાં રહેલું અમૃત પણ જીવનનો વિનાશ કરતું નથી ? ”—૬૧

કુચુરુને નવ ગજના નમસ્કાર—

રૂપાટી.૦—આ પદ દ્વારા વિદ્વાન્ કુચુરુનો પણ સંગ ન કરવો એ સૂચવાયું છે, કેમકે કુચુરુ દુષ્ટ સર્પ કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક છે. કશું પણ છે કે—

“ સપ્તો ઇકં મરણં, કુચુરુ અણંતાણિ કુણ્ઠ મરણાં ।

સો વરિ સપ્તો ગહિઓ, મા કુચુરુસેવણં મદં ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ સાપથી એક વાર મૃત્યુ થાય છે, જ્યારે કુચુરુની સેવાથી અનંત મરણો અનુભવવાં પડે છે. તેથી સાપને પકડવો તે સાહે, પરંતુ કુચુરુની સેવા કરવી તે કલ્યાણકારી નથી.

*

*

*

*

સુધર્મઃ સેવનીયોઽસ્તિ, રોગાશ્ચૈરિવ ભેષજમ્ ।

કર્મકફા એકં હન્તા, સ ઇવ પ માષધમ્ ॥ ૬૨ ॥

સુધર્મનું સેવન—

શ્લો.૦—“ રોગીઓ જમ ઔષધને સેવે છે, તેમ (ભવ્ય પ્રાણીઓએ) સુધર્મ આરાધવો જોઈએ. (કેમકે) કર્મરૂપ કફ વગેરેનો વિનાશ કરનારો તે ઉત્તમ ઔષધ છે. ”—૬૨

*

*

*

*

સુધર્માત્ સુકુલે જન્મ, સમ્પદારાગ્યમેવ ચ ।

વિદ્યાસિદ્ધિઃ પ્રસિદ્ધિશ્ચ, ભવતીતિ સ સેવ્યતાઃ ॥ ૬૩ ॥

સુધર્મથી શુભ કુળાદિ—

શ્લો.૦—“ સુધર્મથી શુભ કુળમાં જન્મ, સંપત્તિ, આરોગ્ય, વિદ્યાની સિદ્ધિ અને કીર્તિ મળે છે; વાસ્તે એને ભજવો જોઈએ. ”—૬૩

*

*

*

*

૧ છાયા—

સર્પ એકં મરણં કુચુરુનન્તાણિ કરોતિ મરણાણિ ।

તસ્માત્ વરં સર્પો ગૃહીતો ન કુચુરુસેવનં મદ્રમ્ ॥

ધર્માદ્ ધનં ધનાત્ કામઃ, કામાત્ સૌખ્યં પ્રજાયતે ।
કાર્યાર્થી કારણં ત્વં ચે—ન્વેષયેસ્તદા સુખમ્ ॥ ૬૪ ॥

સુખ માટે સંશોધન—

શ્લો ૦—“ ધર્મથી ધન, ધનથી કામ અને કામથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસ્તે જો તું કાર્યનો અર્થી હોય તો તેનું કારણ શોધ એટલે તને સુખ મળશે.”—૬૪

✽ ✽ ✽ ✽

ધર્મ એવ બ્રહ્મજ્ઞાન, કૃપાન્નિર્ગતો મતઃ ।

રજ્જુરિવાત્ર મો તસ્માદ્, ધર્મસેવાપરો ભવ ॥ ૬૫ ॥

ધર્મનું શરણ—

શ્લો ૦—“ આ દુનિયામાં (હે જીવ ! ધર્મ જ સંસારરૂપ) કુવામાં કુખી જતા જીવોને તેમાંથી બહાર કાઢવા માટે દોરડા જેવો ગણાય છે, વાસ્તે (ધર્મ) કરવામાં તું તત્પર રહે.”—૬૫

✽ ✽ ✽ ✽

દારિદ્ર્યભેદકો ધર્મઃ, સર્વવાઙ્મિત્તરકઃ ।

ધર્મઃ કલ્પતરુઃ સાક્ષાદ્, ધર્મ એવ સતાં ગતિઃ ॥ ૬૬ ॥

સુધર્મનું ગૌરવ—

શ્લો ૦—“ ધર્મ એ દરિદ્રતાનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ મનોરથોનો પૂરનાર છે. ધર્મ એ સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ છે. ધર્મ જ સજ્જનોની ગતિ છે.”—૬૬

ધર્મનો મહિમા—

રૂપકી ૦—આ પ્રમાણે અન્યકારે પાંચ પદો દ્વારા ધર્મનો મહિમા ગાયો છે, એ ઉપરથી ધર્મ એ આત્માનું આવશ્યક અંગ છે એવી પ્રતીતિ થઈ હશે. એને વિશેષ દઢ કરવા માટે ધર્મથી શું શું પ્રાપ્ત થાય છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ. ધર્મ કરવાથી પ્રાણી ભૂપતિ બને છે. અરે તે બળરામ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી, દેવ, ઇન્દ્ર, અહમિન્દ્ર અને છેક અરિહંતનું પદ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ

૧ સરખાવો—

“ ધર્માદ્ ધનં ધનત્ત્વં યથા સમસ્તકામાઃ

કામેભ્ય યથા કામિન્ન્યયજં સમસ્તમ્ ।

કાર્યાર્થિના હિ કલુ કારણમેષનીયં

ધર્મો વિષેય ઇતિ તત્ત્વતઃ વદન્તિ ॥ ”—૫૨-૧૦

પ્રમાણે ધર્મ સ્વર્ગ તેમજ મોક્ષ આપે છે. એ સર્વોત્તમ મંગળ છે.^૧ એ માતાની જેમ આત્માને પોષે છે, પિતાની જેમ તેનું પાલન કરે છે, મિત્રની જેમ આનંદ આપે છે, બન્ધુની પેઠે સ્નેહ રાખે છે, ગુરુની માફક નિર્મળ ગુણો સંક્રમાવે છે અને સ્વામીની પેઠે પ્રકાશ પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વળી કુકર્મના હૃદયમાં સ્ફોટ કરવામાં એનું શૂરાતન સમાયેલું છે, જડતારૂપ વહ્નીને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવામાં એની કૃતકૃત્યતા રહેલી છે અને દુર્ગતિને દૂર કરી સુગતિ આપવામાં એની બલિહારી છે.^૨ વધારે શું કહેવું? એના વિનાનાં માનવને છાયા વિનાનાં ઝાડ, જળ રહિત સરોવર, સુગન્ધ વિનાનાં ફૂલ, દાંત વિનાના હાથી, પ્રધાન વિનાનાં રાજ્ય, વર વિનાની જાન, દેવ વિનાનાં ચૈત્ય, ચન્દ્ર વગરની રાત્રિ, ચરિત્ર વિહીન સાધુ, શસ્ત્ર વિનાનાં સૈન્ય અને આંખ વગરનાં મુખ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

શરણં ધર્મ એવાત્ર, કર્મકૃતે સદાશ્રમે ।

દુઃખપ્રચુરપૂરેણ, સહિતે ભવચક્રકે ॥ ૬૭ ॥

ધર્મનું આલંબન—

શ્લોક—“ કર્મને લીધે ઉપસ્થિત થયેલા તથા સદા બ્રમણુશીળ એવા તેમજ દુઃખના પુષ્કળ પૂરથી યુક્ત એવા આ સંસારરૂપ ચક્રોળમાં ધર્મ જ શરણ^૩ છે. ” —૬૭

૧ સરખાવો શ્રીદશાવૈકાલિક મૂત્રનું સુવર્ણસિદ્ધિદોતક આદ્ય સુત્ર—

“ ધર્મો મંગલમુક્ષિટં અદિસ્ટા સંજ્ઞમો તથો ।

દેવા વિ તં નમસંતિ, જસ્સ ધર્મે સયા મળો ॥ ૧ ॥ ”

[ધર્મો મંગલમુક્ષિટમદિસ્ટા સંયમસ્તપઃ ।

દેવા અપિ તં નમસ્યન્તિ યસ્ય ધર્મે સદા મનઃ ॥ ”]

૨ સરખાવો દશાવૈકાલિકની શ્રીહરિભદ્રસચિત્ર ટીકામાં સાક્ષીરૂપે આપેલા નિમ્ન-
લિખિત શ્લોક—

“ દુર્ગતિપ્રસૂતાન જીવાન, યસ્માદ્ ધારયતે તતઃ ।

ધત્તે ચૈતાન શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ”

૩ ધર્મના મહત્ત્વ પરત્વે એડમંડ પીલ (Edmund Peal) ના ઉદ્ઘાર એ છે કે—

“ Is not religion rightly understood,

A pledge of peace, the bond of brotherhood,

A shield against whatever would destroy,

Fraternal concord and domestic joy ? ”

કશ્ચિદ્ દુઃખી સુખી કશ્ચિદ્, રોગી કશ્ચિન્નિરામકઃ ।

નિર્બુદ્ધિર્દિમાન્ કશ્ચિ-દધર્મધઃ તો ભવેત્ ॥ ૬૮ ॥

અધર્મ અને ધર્મનાં ફળો—

શ્લો ૦—“કોઈ દુઃખી તો કોઈ સુખી, કોઈ રોગી તો કોઈ નીરોગી, કોઈ મૂર્ખ તો કોઈ બુદ્ધિશાળી એ અધર્મ અને ધર્મથી સંભવે. ”—૬૮

*

*

*

*

અકુરાચ્ચ યથા વીજ-મઃ પટમાપે સિદ્ધયતિ ।

સુખદુઃખાત્ તથા ધર્મા-ધર્મો પ્રાચ્યૌ પ્રસિદ્ધયતઃ ॥૬૯॥

ધર્મ-અધર્મની સિદ્ધિ—

શ્લો ૦—“અંદરને જોવાથી, નહિ દેખાતું એવું પણ બીજ જન્મ સિદ્ધ થાય છે, તેમ સુખ અને દુઃખથી, પૂર્વ (જન્મમાં કરેલ) ધર્મ અને અધર્મ સાબીત થાય છે. ”—૬૯

*

*

*

*

ધર્માત્ કઠા પટ્ટાઽપિ, સ્વાસ્મે- તત્ત્વં દધાતિ ચ ।

સ્વસ્થાનં યિયતે કિં ન, તિલાયામપિ મૃદ્ઘટૈઃ ? ॥૭૦॥

ધર્મની અસર—

શ્લો ૦—“ધર્મ કરવાથી કઠોર કર્મ કરનારો પણ પોતાના આત્મામાં (ધર્મનું કંઈ નહિ ને કંઈક) તત્ત્વ પણ સ્થાપન કરી શકે છે. કેમકે માટીના ઘડાઓ શું પત્થરમાં પણ પોતાનું સ્થાન કરતા નથી કે ? (અર્થાત્ જ શિલામાં માટીનો ઘડો રોજ મૂકવામાં આવતો હોય ત્યાં આંકો પડી જાય છે.) ”—૭૦

*

*

*

*

નેન્નોર્ધ્વં યાતિ જીવોઽત્રા-શુભશુન્નૈઃ સ્વર્કર્મિભિઃ ।

દૃષ્ટાન્તે યોજનીયૌ હિ, કૂપપ્રાસા-કારિણા ॥ ૭૧ ॥

ધર્મથી શુભ ગતિ અને અધર્મથી અધમ ગતિ—

શ્લો ૦—“આ લોકમાં જીવ પોતાનાં સારાં નરસાં કર્મો વડે જીતે નીચે જાય છે. આના સંબંધમાં કુવો અને મહેલ બનાવનારનાં ઉદાહરણો અનુક્રમે ઘટાવવાં.

(અર્થાત્ જેમ કુવો બનાવનાર નીચે નીચે ઉતરતો બચ છે અને મહેલ બનાવનાર ઉપર ઉપર ચઢતો બચ છે તેમ શુભકર્મી જીવ ઉચ્ચ ગતિમાં બચ છે, જ્યારે અશુભકર્મી જીવ નીચ ગતિમાં બચ છે.) ”—૭૧

સુકલત્રે સુતે રાજ્યે, પ્રાપ્તેઽથ રત્નસન્ધયે ।

સ્વર્ગસૌખ્યે તથા પ્રાપ્તે, ન સન્તોષો મહાત્મનામ્ ॥૭૨॥

સાંસારિક સુખથી અતૃપ્તિ—

શ્લોક—“ સારી સ્ત્રી, પુત્ર, રાજ્ય, રત્નનો ભંડાર તેમજ સ્વર્ગનું સુખ મળે તોપણ તેથી મહાત્માઓને સંતોષ થતો નથી. ”—૭૨

સ્વલ્પકાલસ્થિતાંસ્તુ ચ્છાન્, શૂન્યાંસ્તાન્ પરમાર્થતઃ ।

જ્ઞાત્વા પદાર્થાન્ સુજ્ઞઃ ક-સ્તેષુ સન્તોષભાગ્ ભવેત્ ? ॥૭૩॥

નિઃસાર પદાર્થોમાં અસંતોષ—

શ્લોક—“ પરમાર્થથી તે (પ્રસિદ્ધ) પદાર્થોને અતિશય અલ્પ સ્થિતવાળા, તુચ્છ અને શૂન્ય જાણ્યા બાદ કયો સુજ્ઞ (જીવ) તેને વિષે સંતોષી બને ? ”—૭૩

શ્રીજૈનં શાસનં પ્રાપ્ય, દુઃખભીષ્મે ભવોદધૌ ।

પ્રાજ્ઞાઃ પોતાયમાનં હિ, નૃત્યન્તિ હર્ષનિર્ભરાઃ ॥ ૭૪ ॥

યતો માર્ગઃ ક્ષણાદેવ, શ્રીસર્વજ્ઞપ્રરૂપિતઃ ।

શમામૃતરસાસ્વાદં, દદાતિ ભાગ્યગાલેને ॥ ૭૫ ॥—યુગ્મય

જૈન શાસનની પ્રાપ્તથી આનંદ—

શ્લોક—“ દુઃખથી ભયંકર એવા ભવ-સાગરમાં નાવ સમાન શ્રીજૈન શાસનને પામીને હર્ષિત બની સુજ્ઞો નાચે છે, કેમકે શ્રીસર્વજ્ઞ પ્રજ્ઞેલો માર્ગ ભાગ્યશાળીને ક્ષણમાં જ શમરૂપ અમૃતનો રસ ચખાડે છે. ”—૭૪-૭૫

અપ્પત્તિરુલ્લસદં મોક્ષં, જીવં નયતિ નિશ્ચિતઃ ।

હર્ષોદ્રેકસ્ય કિં નૈવ, કારણં સ પ્રજાયતે ॥ ૭૬ ॥

હર્ષનો હેતુ—

શ્લો०—“ તે (માર્ગ) જીવને અનન્ત સુખને આપનારા મોક્ષે લઇ જાય છે, (તો પછી) તે હર્ષના અતિશયનો હેતુ કેમ ન થાય ? ”—૭૬

❖ ❖ ❖ ❖

માગ્યાનુકારં વાઙ્મનિ, ફલં સર્વેઽપિ દેહિનઃ ।

શ્વા તુષ્ટઃ સ્વણ્ડમાત્રેણ, કેસરી ન તથા ભવેત્ ॥ ૭૭ ॥

ભાગ્ય પ્રમાણેની અભિલાષા—

શ્લો०—“ બધાએ જીવે ભાગ્યાનુસાર ફળ મળે છે. કેમકે કૂતરો કેવળ રોટલીના ટુકડાથી સંજી થાય છે, જ્યારે સિંહ તેમ થતો નથી.”—૭૭

❖ ❖ ❖ ❖

ત્રીઙ્કણમાપે પ્રાપ્ય, મૂષકઃ સ્વલુ નૃત્યતિ ।

ગજેન્દ્રોઽવજ્ઞયા મુહ્યતે, પુષ્કલેઽપિ સુમોજને ॥ ૭૮ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો०—“ ચોખાનો (એક) દાણો પણ મળતાં ઉંદર ખરેખર નાચે છે, જ્યારે કુંજરરાજ તો પુષ્કળ ભોજન હોવા છતાં અવજ્ઞાથી તે ખાય છે. ”—૭૮

❖ ❖ ❖ ❖

અદૃષ્ટતત્ત્વા યે મૂઢાઃ, તુચ્છચિત્તા મનાગપિ ।

રાજ્યાદિલાભમાપ્યાત્ર, જાયન્તે તે મદોદ્ધુરાઃ ॥ ૭૯ ॥

દૃષ્ટજિનોક્તતત્ત્વા યે, સમ્યક્ત્વશાલિનઃ પુનઃ ।

ધર્મભાવરતા નૈવં, ભવન્તિ મદવિહ્વલાઃ ॥ ૮૦ ॥—યુગ્મય

અદૃષ્ટને શુભાન અને તત્ત્વજ્ઞની નિરભિમાનતા—

શ્લો०—“ જમણે તત્ત્વો જોયાં નથી, જ્યો અકલ્પ વિનાના છે અને જમનું ચિત્ત તુચ્છ છે, તેઓ રાજ્યાદિનો અદૃષ્ટ પણ લાભ મળતાં મદોન્મત્ત બની જાય છે. (પરંતુ) જમણે તીર્થ કરે કથેલાં તત્ત્વો અવલોક્યાં છે, તે સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત અને ધર્મભાવમાં મગ્ન એવા (જનો) અહંકારી બનતા નથી. ”—૭૯-૮૦

येन देशनया नीताः, श्रं जैनं वरशासनम् ।

उपकारी समस्तेन, न कोऽपि जगत्तं तले ॥ ८१ ॥

ઉપદેશકનો અનુપમ ઉપકાર—

શ્લો.૦—“ જમણે દેશના દ્વારા (ભવ્ય પ્રાણીઓને) ઉત્તમ શ્રીજૈન શાસન પ્રતિ દોર્યા છે, તેમના સમાન ઉપકારી (આ) પૃથ્વીની સપાટી ઉપર કોઈ નથી.”—૮૧

उपकारात्तरत्र, भवकोटितैरापे ।

धर्मापि शदातृणां, निष्क्रयो न विधीयते ॥ ८२ ॥

ધર્મોપદેશકના ઋણનો અપ્રતીકાર—

શ્લો.૦—“ કરોડો ભવો સુધી પણ કરેલા સેંકડો ઉપકારોથી ધર્મના ઉપદેશકોનું ઋણ વાળી શકાતું નથી.”—૮૨

यदुपदेशदातृणा-मुपकारेऽस्ति नावधिः ।

तदा तद्धर्मभावस्यो-पकारे च कथं भवेत् ? ॥ ८३ ॥

ધર્મ-જન્ય ઉપકારની નિઃસીમતા—

શ્લો.૦—“જોનો ઉપદેશ કરનારાના ઋણને દૂર કરવા માટેના ઉપકારની સીમા નથી, તે ધર્મ-ભાવના ઉપકારને વિષે મર્યાદા ક્યાંથી હોય ? ”—૮૩

धर्मादधिगतैश्वर्यो, यो नित्यं तं च सेवते ।

स हि शुभगतिर्भावी, कृतज्ञेषु शिरोमणिः ॥ ८४ ॥

ધર્મના આરાધકની પ્રભુતા—

શ્લો.૦—“ ધર્મથી પ્રભુતા જણે પ્રાપ્ત કરી છે એવો જ જીવ સદા તેને એટલે કે ધર્મને સેવે છે, તે શુભ ગતિને પામશે તેમજ તે કૃતજ્ઞોનો સરદાર છે.”—૮૪

‘ધર્માધિગતૈશ્વર્યો, યસ્તમેવ નિહન્તિ ચ ।

નાસ્ય શુભગતેર્લાભો-ઽકૃતજ્ઞાનાં શિરોમણેઃ ॥ ૮૫ ॥

ધર્મના વિરાધકની દુર્દશા —

શ્લો. — “ધર્મથી જણે ઐશ્વર્ય મેળવ્યું છે એવો જ જીવ તેને જ હણે છે, તેને શુભ ગતિનો લાભ મળે નહિ તેમજ તે અકૃતજ્ઞાનાં શિરોમણિ છે.” — ૮૫

❖ ❖ ❖ ❖

વને રણે જલે વહ્નો, શત્રુણાં નિચયે સ્થિતમ્ ।

મયાક્રાન્તે ચ કાન્તારે, ધર્મ ઇકો હિ રક્ષતિ ॥ ૮૬ ॥

ધર્મની સુરક્ષકતા —

શ્લો. — “વનમાં, રણમાં, જળમાં, આગમાં, શત્રુઓના સમૂહમાં (ધિરાયલા) કે ભયાનક વનમાં (સપડાયેલા પ્રાણી)નું એકલો ધર્મ (જ) રક્ષણ કરે છે.” — ૮૬

❖ ❖ ❖ ❖

‘ધર્મ વર્ધ્યત્તે વૃદ્ધિઃ, ક્ષયં ક્ષપયતો ભવેત્ ।

ધર્મવૃદ્ધિસ્તતઃ કાર્યા, સ્વકીયાં વૃદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૮૭ ॥

ધર્મની વૃદ્ધિથી લાભ —

શ્લો. — “ધર્મનો વધારો કરવાથી (પોતાની વાસ્તવિક) વૃદ્ધિ થાય અને તેનો ઘટાડો કરવાથી તેનો નાશ થાય; વાસ્તે પોતાની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી.” — ૮૭

❖ ❖ ❖ ❖

ત્રિષુ મિત્રેષુ ધર્મોઽયં, સામાન્યપદ્ધતિઃ કૃતઃ ।

તથાપિ દુઃસ્વનિસ્તારે, સર્વેષામુપરિ સ્થિતઃ ॥ ૮૮ ॥

૧ સરખાવો સૂક્તમુક્તાવલી (પૃ. ૭) ગત નિમ્ન-લિખત પદ્યઃ—

“ધર્માધિગતૈશ્વર્યો, ધર્મમેવ નિહન્તિ યઃ ।

કયં શુભગતિર્ભાવી ?, સ સ્વામિત્રોદ્દેહપાતકી ॥ ૧૯ ॥”

૨ સરખાવો મનુસ્મૃતિનો મુદ્રાલેખ—

“ધર્મ યઃ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ॥”

દુઃખોદ્ધારમાં ધર્મની અદ્વિતીયતા—

શ્લોક—“ત્રણ મિત્રોમાં આ ધર્મને સમાન પંક્તિનો ગણવામાં આવે છે, પરંતુ દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવામાં તે સૌની ઉપર રહેલો છે.”—૮૮

ત્રણ મિત્રોની કથા—

સ્પષ્ટી—‘ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ’ નગરમાં જિતશત્રુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને સોમદત્ત નામનો પુરોહિત હતો. આ પુરોહિતને સહમિત્ર, પર્વમિત્ર અને પ્રણામમિત્ર એમ ત્રણ મિત્રો હતા. તેમાં સહમિત્ર ખાવા, પીવા વગેરે કાર્યમાં એની સાથે ને સાથે હાજર રહેતો. પર્વમિત્રનો ઉત્સવ પ્રસંગે તે સત્કાર કરતો હતો, જ્યારે પ્રણામ-મિત્ર સાથે માર્ગમાં દર્શન થાય ત્યારે નમસ્કાર કરવા પૂરતો જ સંબંધ હતો.

એક વેળા સોમદત્તે રાજાનો કોઈ અપરાધ કર્યો એટલે તેને કેદ કરવા રાજા તત્પર થયો. સોમદત્ત તેનો અભિપ્રાય જાણી ગયો તેથી તે રાતોરાત સહમિત્રને ત્યાં ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે હે જાંધવ ! મારા ઉપર રાજા રુદ્ધ થયો છે, વાસ્તે થોડાક દિવસ મને તારે ત્યાં ગુપ્તપણે રહેવા દે અને આ પ્રમાણે આપત્તિ-કાલમાં મારી રક્ષા કરી મિત્રતાને તું સાર્થક કર. આ સાંભળી સહમિત્રે જવાબ આપ્યો કે જ્યારે તારા ઉપર રાજા ગુસ્સે થયો છે ત્યારે જો હું તને આશ્રય આપું તો માફ પણ આવી બને. માટે આવી બલા કોણ વહોરે ? તારા જેવા એકની ખાતર હું મારા કુટુંબકળીલાનું અનિષ્ઠ થવા નહિ દઉં, વાસ્તે તું અહીંથી રસ્તો માપ.

સહમિત્રે આ પ્રમાણે સોમદત્તનું અપમાન કર્યું એટલે તે પર્વમિત્રને ઘેર ગયો અને તેને પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિથી વાકેફ-ગાર કર્યો. બધો વૃત્તાન્ત જાણ્યા બાદ આદરપૂર્વક પર્વમિત્રે કહ્યું કે ભાઈ ! વિવિધ પર્વોને વિષે અનેક તરેહના મીઠાં વચનાદિક સ્નેહના પ્રકારો વડે તેં મારા પ્રાણોને પણ ખરીદી લીધા છે. તો આવે પ્રસંગે હું તને સહાય ન કરું તો હું કેવો કૃતઘ્ન ગણાઉં ? પરંતુ તને આશ્રય આપવાથી રાજા મારા કુટુંબને કનડે એ મારાથી જોયું જાય તેમ નથી. એક તરફ વાધ અને બીજી તરફ નદી એવો ન્યાય મારે માટે ઉપસ્થિત થયો છું. મારે ઘણાં બાલબચ્ચાં છે, તે તું જાણે છે તો તેના ઉપર રહેમનજર રાખી અને તું અન્યત્ર જા. તારૂં કલ્યાણ થજો એવી મારી શુભ ભાવના છે.

દૈવ વિપરીત હોય ત્યારે પુત્ર પણ પરાયો બને છે એમ વિચાર કરતો કરતો પુરોહિત પર્વમિત્રને ઘેરથી બહાર નીકળ્યો. જે જે મિત્રો ઉપર પોતે થોડાક પણ ઉપકાર કર્યો હતો તેમની તરફથી કેવી સહાયતા મળી તે મેં

જાતે અનુભવ્યું. એટલે પ્રણામ-ભિત્રની આશા રાખવી ફેકટ છે છતાં ડુબતો માણસ જેમ તણખલાને પણ પકડવા તૈયાર થાય તેમ હું એની પાસે જાઉં તો ખરો એમ પુરોહિતે વિચાર્યું અને ત્યાં ગયો. પ્રણામભિત્રે પુરોહિતને પોતાને ઘેર આવતો જોયો એટલે તે તરત જ ઊભો થયો અને બે હાથ બેડી બોલ્યો કે હે ભિત્ર ! તમે ભલે પધાર્યા. પરંતુ તમારી મુખમુદ્રા આવી નિસ્તેજ કેમ છે ? તમારે જે કંઈ કામ હોય તે મને કહો, હું તે જરૂર કરીશ. આ પ્રમાણે આશ્વાસન મળતાં પુરોહિતે પોતાની કથની સંભળાવી. પ્રણામભિત્રે તેને આશ્રય આપવાની સંમતિ દર્શાવી અને બોલ્યો કે હે ભાઈ ! તમારા પ્રેમામૃતથી પલ્લવિત વચનો વડે હું તમારો ઋણી છું. આજે અનૃણી બનવાનો આવો શુભ અવસર આવી પહોંચ્યો છે તો હું એને સહર્ષ વધાવી લઉં છું. તમે નિર્ભય રહો. મારા જીવતાં તમારો વાંકો વાળ પણ નહિ થવા દઉં એમ કહી પ્રણામભિત્રે પોતાના ખભા ઉપર બે લાથાં ચડાવ્યાં અને ધનુષ્યને પ્રત્યંચા સહિત હાથમાં લીધું. પછી જિતશત્રુ રાજાની સીમા છોડી જવાને તત્પર થયેલા પુરોહિતને આગળ રાખી તેણે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં પુરોહિત વાંછિત સ્થળે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તે નિર્ભયપણે રહી પોતાના દિવસો મુખે ગુબારવા લાગ્યો.

આ કથાનો ઉપનય એ છે કે સોમદત્ત સમાન સંસારી જીવ છે અને સહભિત્ર તુલ્ય શરીર છે. જીવ આ શરીરનો નિરંતર સત્કાર કરે છે તોપણ જ્યારે મરણની નોખત વાગે છે ત્યારે આ શરીર અહીં જ પડ્યું રહે છે, એની સર્વદા સાર સંભાળ લેનાર જીવની સાથે એ એક ડગલું પણ જતું નથી. પર્વ-ભિત્ર સમાન સગાંવહાલાં સ્વજનો અને બંધુઓ છે. તેઓ પણ ચૌટા સુધી મૃતકની પાછળ જઈ પાછા ફરે છે. પ્રણામભિત્ર તુલ્ય ધર્મ છે. તે સંકટ સમય-માં સહાય કરવામાં એકો છે. એ તો પરલોકમાં પણ છાયાની જેમ જીવની સાથે સંચરે છે અને પોતાની ભિત્રતાને કૃતાર્થ કરે છે.

* * * *

यदि पर्यन्तकालेऽपि, धर्मे प्रीतिर्विभाज्यते ।

तर्हि त्वां स्वर्गं कृत्वा, कर्तव्यात् स्वं विमुञ्चति ॥૮૧॥

અંતિમ અવસ્થામાં કરેલું ધર્મનું આરાધન--

શ્લો.૦—“જો અંત-સમયે પણ ધર્મને વિષે પ્રેમ રાખશે, તો (હે ચેતન !) ધર્મ તને સ્વર્ગગામી બનાવીને પોતાની જાતને કર્તવ્યથી મુક્ત કરશે (અર્થાત્ પોતાને કૃતકૃત્ય માનશે). ”-૮૯

* * * *

માતા પિતા સુતા દાર-ભ્રાતૃજાયાદયોઽલિલાઃ ।

સ્વાર્થનિષ્ઠા મતા ઇકો, ધર્મઃ પરમબાન્ધવઃ ॥ ૯૦ ॥

ધર્મની બંધુતા--

શ્લોક--“જનની, જનક, પુત્રી, ભોજન પ્રમુખ સર્વે (કુટુંબીઓ) સ્વાર્થી ગણાય છે. એકલો ધર્મ (જ) પરમ બાન્ધવ છે. ”-૯૦

*

*

*

*

રસાયનાદ્ યથા લોકે, કશ્ચિદ્ રોગઃ પ્રશામ્યતિ ।

ધર્મરસાયનાદ્ હંહો, સર્વરોગવિનાશનમ્ ॥ ૯૧ ॥

ધર્મરૂપ રસાયનની બલિહારી--

શ્લોક--“ હે ચેતન ! આ લોકમાં રસાયનથી તો કોઈક રોગ જતો રહે છે, જ્યારે ધર્મરૂપ રસાયનથી તો (કામાદિ) સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. ”-૯૧

*

*

*

*

સર્વે જગદ્ગતં વસ્તુ, વિચ્યતે નેત્રયોઃ પથિ ।

તત્ સર્વં પુદ્ગલાજ્ઞાત-મેકસ્માન્નાત્ર સંશયઃ ॥ ૯૨ ॥

તથા યત્ યત્ સુખં ચાત્ર, પરત્રાપિ ચ વિચ્યતે ।

ત્રિકાલભાવિ તત્ સર્વ-મેકસ્માદ્ ધર્મતો ભવેત્ ॥ ૯૩ ॥-યુગ્મમ

ધર્મથી જ સુખ--

શ્લોક--“ જોમ દુનિયામાં રહેલી જે દરેક વસ્તુ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વ એક પુદ્ગલમાંથી બનેલી છે એમાં સંદેહ નથી, તેમ આ લોકમાં તેમજ પર-લોકમાં જે જે ત્રિકાલભાવિ સુખ છે, તે સમગ્ર એક ધર્મથી (જ) થાય છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ”-૯૨-૯૩

*

*

*

*

एवं सर्वेप्सिते सौख्ये, यो धर्मः कार्यकृन्मतः ।

सर्वानिष्टहरे तस्मिन्, केनालस्यं विधीयते ? ॥ ९४ ॥

ધર્મને વિષે અપ્રમાદ--

શ્લોક--“આ પ્રમાણે સર્વ વાંછિત સુખને વિષે જે ધર્મ સિદ્ધહરત મનાય

છે, તે સધળાં અનિષ્ટાને દૂર કરનાર ! (ધર્મ)ને વિષે કોણુ આગસ કરે ? ”—૯૪

* * * *

यस्त्रिवर्गेषु मुख्योऽस्ति, परत्रेह हितप्रदः ।

कर्मराशिविनाशी यः, स सेव्यः श्रीजिनोदितः ॥ ९५ ॥

ધર્મનું આરાધન—

શ્લો.૦—“ જે ત્રિવર્ગમાં પ્રધાન છે તથા જે આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં કલ્યાણકારી છે, તે કર્મના સમૂહનો સંહાર કરનારો અને શ્રીતીર્થકરે કહેલો (એવો ધર્મ) સેવો. ” —૯૫

* * * *

धर्मशब्दे समानेऽपि, लौकिके चेतरागमे ।

अन्तोऽत्यन्तविभेदोऽस्ति, यथा दुग्धे स्नुहीगवोः ॥ ९६ ॥

લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં ભિન્નતા—

શ્લો.૦—“ જોકે ધર્મ એ શબ્દ લૌકિક તેમજ લોકોત્તર શાસ્ત્રમાં સમાન છે, છતાં જેમ થોરના અને ગાયના દૂધમાં અંદરથી અતિશય ભિન્નતા છે તેમ આ બેમાં છે. ”—૯૬

લોકોત્તર ધર્મની શ્રેષ્ઠતા—

રૂપથી.૦—જેમ કાચમાં અને રત્નમાં, ઠાંચલામાં અને હીરામાં, સરસવમાં અને મેરુમાં તથા ખાંડોચીઆમાં અને મહાસાગરમાં અંતર છે તેમ લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં અંતર છે. આથી કરીને તો આપ જનો લોકોત્તર માર્ગનું અવલંબન લેવા ઉત્સુક હોય છે. આ માર્ગની વિશેષતા શરણુતા, તેમજ ઈષ્ટતા પરત્વે અધ્યાત્મસારના છઠ્ઠા પ્રબંધગત આગમ—સ્તુતિ અધિકારનું નિમ્ન-લિખિત આઘ પદ્ય રજુ કરવું અનુચિત નહિ ગણાય:—

“ उत्सर्पद्वयवहारनिश्चयकथाकञ्जोलकालाहल-

त्रस्यद्दुर्नयवादिकच्छपकुलभ्रश्यत्कुपक्षाचलम् ।

उद्यद्युक्तिनदीप्रवेशमुभयं स्याद्वादमर्यादया

युक्तं श्रीजिनज्ञासनं जलनिधिं मुक्त्वा परं नाश्रये ॥ ૧ ॥—શાદૂલ૦

અર્થાત્ વ્યવહાર અને નિશ્ચયની કથા૩૫ વધતા જતા (ઉછળતા) તરંગોના કોલાહલથી ત્રાસ પામતા દુર્નયવાદી (એકાન્તવાદી)૩૫ કાચખાઓના

સમુદાય વડે જેમાં કુપક્ષરૂપ પહોડો ભેદાઈ જાય છે, જે ઉગતી (વિસ્તાર પામતી) યુક્તિરૂપી સરિતાઓના પ્રવેશ વડે મનોહર છે તેમજ જે સ્યાદ્વાદ (અનેકાન્ત-વાદ)રૂપ સીમાથી યુક્ત છે, તે શ્રીજૈન શાસનરૂપ સમુદ્રને છોડીને હું અન્યનો આશ્રય કરતો નથી.

સર્વમેકાન્તિકં પુણ્યાદ્, દર્શનં માહમોત્તિમ્ ।

મોહનિર્મુક્તં જૈનેન્દ્રં, વસ્તુસ્થિત્યા યથાસ્થિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અનેકાન્તં યતસ્તેન, વિગ્રહવર્જિતં મનઃ ।

રાગદ્વેષવિનિર્મુક્તં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૮ ॥—યુગ્મમ્

‘અનેકાન્તનુ સેવન—

શ્લોક—“મોહથી મુગ્ધ બનેલું દરેક દર્શન એકાન્તને પોષે છે, જ્યારે મોહથી રહિત એવું જિનેશ્વરોનું દર્શન યથાસ્થિત અનેકાન્તને પોષે છે. કેમકે એનાથી કલહ રહિત બનેલું મન રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત બની ઉત્તમ સુખ પામે છે.”—૯૭-૯૮

એકાન્તવાદનું દિગ્દર્શન—

રૂપદ્વીપ—અનેકાન્તવાદ કહો કે સ્યાદ્વાદ કહો તે એક જ છે. આની મુદ્રાથી અંકિત બનેલા દર્શનમાં અસદ્ દોષનાં આરોપણ વાસ્તે કે પરની નિન્દા માટે અવકાશ નથી. એનાથી વાસિત બનેલા ચિત્તને કલેશનો કટુ અનુભવ થતો નથી. આ સંબંધમાં અધ્યાત્મસારના છઠ્ઠા પ્રબંધમાં કહ્યું પણ છે કે—

“કુઃસાધ્યં પરવાદિનાં પરમતક્ષેપં વિના સ્વં મતં

તત્ક્ષેપે ચ કષાયપટ્કકલુષં ચેતઃ સમાપદ્યતે ।

સોડયં નિઃસ્વનિધિગ્રહવ્યવસિતો વેતાલકોપક્રમો

નાયં સર્વહિતાવહે જિનમતે તત્ત્વપ્રસિદ્ધયર્થિનામ્ ॥૨૦૪॥”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ પર વાદીઓને (એટલે કે અન્ય દર્શનના અનુયાયીઓને) પર મતનો તિરસ્કાર કર્યા વિના પોતાનો મત સાધવો દુષ્કર છે; અને તે તિરસ્કાર કરવાથી ચિત્ત કષાયરૂપ કાદવથી કલુષિત બને છે. એ (તિરસ્કારાદિ વ્યાપાર) નિર્ધનના નિધાનનું ગ્રહણ કરવામાં ઉદ્ધમ કરનારા વેતાલ (એટલે ભૂતાના આવેશવાળા મૃતક)ના ક્રોધનો વેગ છે. આ વેગ તત્ત્વની પ્રસિદ્ધિના અભિલાષીઓને, સકળ (જગત્)ને હિતકારી એવા જૈન દર્શનને વિષે નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જૈન દર્શન સ્યાદ્વાદ-રંગથી આબેહુબ રંગાયેલું છે એટલે એ મધ્યસ્થભાવથી પરિપૂર્ણ છે. એમાં પોતાની ડંકાસ મારવાની

કે પારકાને હલકો પાડવાની વૃત્તિ નથી. વસ્તુ-સ્થિતિનું અવલોકન કરાવવું એ જ એનું ધ્યેય છે. આથી તો પ્રત્યેક દર્શનમાં કંઈ ને કંઈ સત્યતા રહેલી છે એવી ઉદ્ઘોષણા એ કરી શકે છે તેમજ એ સર્વને એક જ રંગમંડપમાં એકત્રિત પણ કરી શકે છે. વિશેષમાં ચિત્તની નિર્મલતા સાધવામાં આ અનુપમ સાધનની ગરજ સારે છે. સંકુચિત દષ્ટિને તો એ તિલાંજલિ આપી વિશ્વગંધુત્વની આદરણીય અને અનુકરણીય ભાવના એ ખડી કરે છે. જે સ્યાદાદનો આવો અપૂર્વ પ્રતાપ છે, તેના સંબંધમાં કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના દર્શનશાસ્ત્રનાં મુખ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત ફણિભૂષણ અધિકારી એમ. એ. મહાશયનું એ કથન છે કે—

“સ્યાદાદનો સિદ્ધાન્ત ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ અને ખંચાણુકારક છે. એ સિદ્ધાન્તમાં જૈન ધર્મની વિશેષતા તરી આવે છે. અને એ જ સ્યાદાદ ‘જૈન દર્શન’ની અદ્વિતીય સ્થિતિ પ્રકટ કરે છે. છતાં કેટલાકોને મન સ્યાદાદ એ એક ગૂઢ શબ્દ, તથા કેટલાકોને તો તે ઉપહાસ્યાસ્પદ પણ લાગે છે. જૈન ધર્મમાં એ એક શબ્દ દ્વારા જે સિદ્ધાન્ત ઝલકી રહ્યો છે, તે ન સમજી શકવાથી જ કેટલાકોએ તેનો ઉપહાસ કર્યો છે; એ અજ્ઞાનતાને પ્રતાપે જ કેટલાકોએ તેમાં દોષો તથા ભિન્ન ભિન્ન અર્થોનાં આરોપણ કર્યા છે. હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે વિદ્વાન્ શંકરાચાર્ય જેવા પુરુષ પણ એ દોષથી અળગા નથી રહી શક્યા. તેમણે પણ એ સ્યાદાદ ધર્મ પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. સાધારણ યોગ્યતાવાળા માણસો એવી ભૂલ કરે તો તે માફ કરી શકાય, પણ મને સ્પષ્ટ વાત કહેવાની રજા મળે તો હું કહીશ કે ‘ભારતના એવા મહાન્ વિદ્વાન્ માટે એવો અન્યાય સર્વથા અદ્વમ્ય છે.’ જોકે હું પોતે એ મહર્ષિ પ્રતિ અતિશય આદરભાવથી નિહાળું છું, તથાપિ મને એમ ચોક્કસ દેખાય છે કે તેમણે ‘વિવસન સમય’ અર્થાત્ નાગા લોકોનો સિદ્ધાન્ત એવું જે અનાદર સૂચવતું નામ જૈન ધર્મના શાસ્ત્રો વિષે વાપર્યું છે, તે કેવળ મૂળ જૈન ગ્રંથોનો અભ્યાસ નહીં કરવાનું પરિણામ છે.

સ્યાદાદ એક ભારે સત્ય તરફ આપણને દોરી જાય છે. હું એ વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવા માગું છું કે વિશ્વના અથવા તેના કોઈ એક ભાગને જોવા માટે માત્ર એક દષ્ટિકોણ સર્વથા પૂર્ણ ન લેખી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો જ અખંડ સત્ય જોઈ શકીએ. ખરું જોતાં આ વિશ્વ અસંખ્ય તત્ત્વો તથા પર્યાયોના સમુદાયરૂપ છે, અને આપણા ચથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં સાધનો એટલાં અપૂર્ણ છે કે આપણા પરિચિત દષ્ટિકોણથી ભાગ્યે જ પૂર્ણ સત્ય પામી શકીએ. કેવળ ‘સર્વજ્ઞ જ પૂર્ણ સત્યને પૂર્ણપણે જાણી શકે છે. આપણે તો એકાં-

ગિક વિચાર અને અપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણના અત્યારે અધિકારી ગણાઇએ આપણે પૂર્ણ સત્યને કદાપિ ન્યાય ન આપી શકીએ.

આવી સ્થિતિમાં 'મલ્લિસેને જિનેન્દ્ર લગવાન મહાવીરની સ્તુતિ-અર્થે જે યોગ્ય શબ્દો વાપર્યા છે તે મને યાદ આવે છે.

‘ અન્યોઽન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્

યથા પરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્

ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥ ’

અર્થાત્—હે લગવાન ! આપનો સિદ્ધાંત નિષ્પક્ષ છે. કારણ કે એક જ વસ્તુ કેટલી અસંખ્ય દૃષ્ટિથી જોઇ શકાય છે તે આપે અમને બતાવ્યું છે. પહેલાં એ કે જે કેવળ સિદ્ધાંતલેહની ખાતર પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યા-મત્સર ધરાવે છે તે સ્થિતિ આપના સ્યાદ્વાદ-દર્શનમાં નથી સંભવતી. ”

એકાન્તવાદીઓના મતો—

એકાન્ત કહો કે દુર્નય કહો, નયાભાસ કહો કે નયનું અનુચિત સેવન કહો એ બધું એક જ છે. જૈન સિદ્ધાન્તનું એ મંતવ્ય છે કે અજૈન દર્શનો નૈગમાદિ નયોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેઓ ઇતર નયોનો તિરસ્કાર કરે છે અર્થાત્ અન્યાન્ય દૃષ્ટિ-કોણથી—અનેક દૃષ્ટિ-બિન્દુથી વસ્તુનું અવલોકન ન કરતાં એક જ દૃષ્ટિથી તેને નિહાળે છે. આથી વસ્તુ-સ્થિતિ ઉપર તેઓ યથાયોગ્ય પ્રકાશ પાડી શકતા નથી. તેમનાં દૃષ્ટિ-બિન્દુઓની તારવણી કરતાં ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય શ્રીયશો-વિજય અધ્યાત્મસારના છઠ્ઠા પ્રબંધમાં આગમ-સ્તુતિ-અધિકારમાં કથે છે કે—

„ બૌદ્ધાનામૃજુમૂત્રતો મતમમૃદ્ વેદાન્તિનાં સદ્ગ્રહાત્

સાદ્ગુણ્યાનાં તત્ત્વ એવ નૈગમનયાદ્ યોગશ્ચ વૈશેષિકઃ ।

શબ્દબ્રહ્મવિદોઽપિ શબ્દનયતઃ સર્વેર્નયૈર્ગુમ્ફિતા

જૈની દૃષ્ટિરિતીહ સારતરતા પ્રત્યક્ષમુદ્ગોષ્ઠતે ॥૨૦૨॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (વર્તમાન વસ્તુઓને જ માનનારા મુગતના શિષ્યો) બૌદ્ધોનું દર્શન ઋણુસૂત્ર નયમાંથી ઉદ્ભવ્યું. (અદ્વૈતનું જ પ્રતિપાદન કરનારા) વેદાન્તીઓનો મત સંગ્રહ નયને અવલંબે છે. (આત્માને અકર્તા માનનારા સાંખ્યોના મંતવ્યની પણ એ જ દશા છે. (સામાન્ય અને વિશેષને સર્વથા ભિન્ન માનનારા) ગૌતમ અને કણ્ણાદના અનુયાયીઓ એવા) નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોના મતની ઉત્પત્તિ નૈગમ નયને આભારી છે. શબ્દને જ પ્રદક્ષ માનનારા (અર્થાત્ વેદવાક્ય જ પ્રદક્ષ છે અને તે જ ધર્મનું પ્રતિપાદક છે એમ માનનારા મીમાંસકો)નો મત શબ્દનયમાંથી

૧ ‘ મલ્લિસેન ’ એ નિર્દેશ બ્રાન્તિમૂલક છે. એને બદલે શ્રી હેમચન્દ્રસરિનું નામ જો-ઇએ, કેમકે અત્ર આપેલ સાક્ષીભૂત પદ ‘ અન્યયોગવ્યઅદિકા દ્વાત્રિશિકા’નું ૩૦મું પદ છે.

નીકળ્યો છે, પરંતુ જૈન દર્શન તો સમસ્ત નયો વડે ગુંધિત છે તેથી આ દર્શન (વધેનું અત્યંત સારપણું પ્રત્યક્ષથી જોવાય છે.

અહઙ્કારવિનૈર્લક્તં, નિઃસઙ્ગં નિર્મલં તથા ।

એકાન્તિકહઠત્યાગાત્, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૯૯ ॥

એકાન્તના ત્યાગથી ઉત્તમ સુખ—

શ્લોઁ—“ગર્વથી મુક્ત, સંગ રહિત તેમજ નિર્મળ એવું ચિત્ત એકાન્તની હદને ત્યજી દેવાથી ઉત્તમ સુખ મેળવે છે.”—૯૯

સર્વતો નિઃસ્પૃહીભૂય, મિથ્યાધ્માન્તિમપાસ્ય ચ ।

શુદ્ધતત્ત્વે વિલીનં ચ, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અધ્માન્ત ચિત્તને સુખ—

શ્લોઁ—“સર્વથા ઇચ્છા રહિત બની અને ખોટા બ્રમને દૂર કરી શુદ્ધ તત્ત્વમાં મગ્ન બનેલું મન પરમ સુખ પામે છે.”—૧૦૦

જિનેશચરણે રક્તં, સમં માના-અપમાનયોઃ ।

સદ્ધર્મધ્યાનતો ચેતઃ, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

સમતાથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ—

શ્લોઁ—“જિનેશ્વરનાં ચરણમાં આસક્ત અને માન તેમજ અપમાનમાં સમાન (દષ્ટિવાળું) એવું ચિત્ત શુભ ધર્મના ધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ મેળવે છે.”—૧૦૧

તત્ત્વજ્ઞાનદશા દૃષ્ટે, શબ્દાદિવિષયેઽસ્થિલે ।

સમીભૂય શુભં ચિત્તં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

તાત્ત્વિક અવલોકનથી ઉત્તમ સુખ—

શ્લોઁ—“શબ્દાદિ સમસ્ત વિષયોને તત્ત્વજ્ઞાનનો દૃષ્ટિથી જોયા બાદ તેમાં સમાન રહેનારું સુંદર ચિત્ત ઉત્તમ સુખ પામે છે.”—૧૦૨

જિનેન્દ્રવાસિતં ચિત્તં, પૂજાહિંસાપ્રલગ્નયોઃ ।

પુંસોઃ સમં શમે લીનં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

ધર્મ-વાસનનો પ્રભાવ—

શ્લોઁ—“ (જિનેશ્વરની) પૂજા કરનારા તેમજ હિંસા કરનારા પુરુષોને વિષે સમભાવવાળું, જિનેન્દ્રનાં તત્ત્વોથી વાસિત તેમજ શમમાં લીન એવું ચિત્ત પરમ સુખ મેળવે છે. ”—૧૦૩

પ્રભુત્યક્તપદાર્થેષુ, તદ્ધર્મપૂર્ણવાસિતમ્ ।

નિર્લિપ્તભાવનાવ્યાસં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

શ્લોઁ—“ પ્રભુએ ત્યજી દીધેલા પદાર્થોને વિષે નિર્લેપ ભાવનાથી વ્યાપ્ત અને તેના ધર્મથી પૂર્ણ વાસિત એવું ચિત્ત પરમ સુખ પામે છે. ”—૧૦૪

નિર્વિકારિજિનધ્યાનાત, મનોહારિષુ વસ્તુષુ ।

રામાદિષુ સમીભૂય, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

નિર્વિકારીના ધ્યાનની મહત્તા—

શ્લોઁ—“ નિર્વિકારી (વીતરાગ) તીર્થંકરના ધ્યાનથી ચિત્ત, ચિત્તને ચાર-નારી વનિતાદિ વસ્તુઓને વિષે સમાન (ભાવવાળું) બની ઉત્તમ સુખ મેળવે છે. ”—૧૦૫

મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યવાસિતં મનઃ ।

પ્રમોશ્ચરિત્રમાલોચ્ય, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

મૈત્રી આદિ ભાવનાનું માહાત્મ્ય—

શ્લોઁ—“ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ (એ ચાર ભાવના)થી ભાવિત મન પ્રભુના ચરિત્રનું મનન કરી ઉત્તમ સુખ પામે છે. ”—૧૦૬

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ—

સ્વપદ્મીઁ—મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણ્ય અને માધ્યસ્થ એમ ભાવનાના ચાર પ્રકારો જે અત્રે સૂચવવામાં આવ્યા છે, તેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઉદ્દેશ્ય શ્રી-

ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સૂ. ૭)માં બોવાય છે. એમની પૂર્વે કોઈ મહર્ષિએ આવો નિર્દેશ કર્યો હોય તો તે બાણવાનું સાધન નજરે પડતું નથી. આ ભાવનાના સ્વરૂપ ઉપર તત્ત્વાર્થનું સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય તેમજ તેની શ્રીસિદ્ધ-એનગણિકૃત ટીકા (પૃ. ૫૬-૫૮) પ્રકાશ પાડે છે. આ હકીકતને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ પદ્યમાં ગૂંથી છે અને તે એમની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂ-ષિત યોગશાસ્ત્ર નામની કૃતિના ચોથા પ્રકાશમાં (૩૩૬મા અને ૩૩૭મા પત્ર-માં) દષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાનાં અનુક્રમે નીચે મુજબ લક્ષણો આપેલાં છે:—

“ મા કાર્ષીત્ કોઽપિ પાપાનિ, મા ચ ભૂત્ કોઽપિ દુઃસ્થિતઃ ।

મુચ્યતાં જગદપ્યેષા, મતિર્મૈત્રી નિગદ્ધે ॥ ૧૧૮ ॥—અનુ૦

અપાસ્તાશેષદોષાણાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ , સ ‘પ્રમોદઃ’ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥—”

દીનેષ્વાર્તેષુ ભીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

પ્રતીકારપરા બુદ્ધિઃ, ‘કારુણ્ય’મભિધીયતે ॥ ૧૨૦ ॥—”

ક્રૂરકર્મસુ નિઃશંક, દેવતાગુરુનિન્દિષુ ।

આત્મશંસિષુ યોપેક્ષા, તન્માધ્યસ્થ’મુદીરિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥—”

અર્થાત્ કોઈ પણ જીવ પાપો ન કરે, કોઈ પણ દુઃખી ન થાઓ તેમજ (સમસ્ત) જગત્ પણ મુક્તિ પામે એવી બુદ્ધિ ‘મૈત્રી’ કહેવાય છે. સર્વે દોષો જેમણે દૂર કર્યા છે તેમજ જેમણે પદાર્થનાં તત્ત્વોનું અવલોકન કર્યું છે તેવા (મહાનુભાવો)ના ગુણોને વિષે જે પક્ષપાત છે તે ‘પ્રમોદ’ ગણાય છે. દીન, આર્ત, ભયભીત અને જીવનની યાચના કરનારાને વિષે તેમનો પ્રતીકાર કરવામાં રતત્પર મતિ તે ‘કારુણ્ય’ કહેવાય છે. નિઃશંકપણે ઘાતકી કાર્યો કરનારા, બેધડક (સાચા) દેવ અને ગુરુને નિન્દનારા તેમજ પોતાની બહાઈ હાંકનારાને વિષે ઉપેક્ષા કરવી તે ‘માધ્યસ્થ’ કહેવાય છે.

૧ જગતનો અર્થ એ છે કે—

“ તાંસ્તાન દેવ-માનુષ-તિર્યક્-નારકપર્યાયાનત્યર્થ ગચ્છતીતિ જગત્. ”

૨ સર્વત્ર સાક્ષાત્ પ્રતીકાર અશક્ય હોવાથી આમ કહ્યું છે. આ સંબંધમાં વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

“ યા તુ અશક્યપ્રતીકારેષુ સર્વાન જન્તૂન્ મોક્ષયિત્વા મોક્ષં યાસ્યામી-તિ સૌગતાનાં કરુણા ન સા કરુણા, શાઙ્માત્રત્વાત્, ન હોવં શક્યં ભવિતું સંસારિણુ મુક્તેષુ મયા મોક્ષ્યમિતિ, સંસારોચ્છેદપ્રસક્તેન સર્વસંસારિણાં મુક્ત્ય-ભાવાત્, તસ્માદ્ શાઙ્માત્રમેતત્ મુગ્ધજનપ્રતારકં સૌગતાનાં કારુણ્યમ્ ।”

આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરતાં સમજાય છે કે ‘નિમિદ્ધા સ્નેહને’ (પા. ધા. ૭૪૩) એ ધાતુપાઠમાં સૂચવ્યા મુજબ સ્નેહ અર્થવાળા મિદ્ધા ધાતુ ઉપરથી ‘મિત્ર’ શબ્દ બન્યો છે. મિત્રનો ભાવ તે ‘મૈત્રી’ છે. ગમે તે એક જીવ ઉપર સ્નેહ રાખવો એનું નામ મૈત્રી નથી, કેમકે એવો પ્રેમ તો વાઘ જેવાં દૂર પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર રાખે છે. મૈત્રી ભાવના તો ત્યારે જ સાર્થક ગણાય કે જ્યારે પ્રહ્લાદકના સર્વ જીવો ઉપર પ્રેમભાવ પ્રકટે. ઉપકારી કે અનુપકારી સર્વ જીવો પાપમય આચરણ કરતાં અટકે અને તેમ થતાં દુઃખના અનુભવમાંથી બચે એવી ઉદાર ભાવના તે ‘મૈત્રી’ છે. વંદિતા સૂત્રની ૨૪૯ મી ગાથામાં કહ્યું છે તેમ જ્યારે સર્વ જીવોને-અપરાધીઓને-દુશ્મનોને પણ ખમાવવાની અને સમગ્ર જીવોની સરળ હૃદયથી ક્ષમા યાચવાની વૃત્તિ બાળે અને સાથે સાથે રોમે રોમમાં મારે સકળ જીવો સાથે દોસ્તી હોબે અને કોઈની પણ સાથે દુશ્મનાવટ ન હોબે એવી અપૂર્વ ભાવના વ્યાપે ત્યારે તે ભાવના ‘આદર્શ મૈત્રી’ ગણાય અને એ ભાવનાથી જે આત્મા ભાવિત બને તે પોતાનું કલ્યાણ તો જરૂરજ કરી શકે.

સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોએ કરીને અધિક એવા વ્રતધારીઓને જોઈને આનંદ પામવો તે ‘પ્રમોદ’ ભાવના છે. આનું બીજું નામ ‘વિનયપ્રયોગ’ છે. જેનાથી કર્મો નાશ પામે તે ‘વિનય’ કહેવાય છે. તેનો પ્રયોગ એટલે અનુષ્ઠાન સમજવું. જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ સુક્તિનાં ઉચ્ચાંગોની આરાધના કરનારા મહાનુભાવોના ક્ષાંત્યેષમાદિક ભાવથી આવર્જિત શમ, દમ, ઉચિતતા, ગંભીરતા, ધીરજ ઇત્યાદિ ગુણોને લઈને તેમનો વન્દન, સ્તુતિ, ‘વર્ણવાદ’ અને ‘વૈયાવૃત્ય’ દ્વારા પક્ષપાત કરવો તે ‘પ્રમોદ-ભાવના’ છે.

મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાનના બળથી કુશાસ્ત્રોને પ્રવર્તાવી

૧ મિચ્છતીતિ મિત્રમ્ ।

૨ આ રહી તે ગાથા:—

“ક્ષામેમિ સર્વજીવે સર્વે જીવા સમંતુ મે ।

મિત્તી મે સર્વમૂલેષુ વેરં મજ્જં ન કેણહ ॥”-અનુ૦

[ક્ષમયામિ સર્વજીવાન સર્વે જીવાઃ ક્ષામ્યન્તુ મે ।

મૈત્રી મે સર્વમૂલેષુ વૈરં મમ ન કેનચિત્ ॥]

૩ વિશેષાવશ્યકની તૃતીય ગાથામાં કહ્યું છે કે—

“નાળકિરિયાદિ મોકુલ્લો” [જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષ:]

૪ રણુ એટલે યશ, તેની પ્રસિદ્ધિ તે વર્ણવાદ અર્થાત્ પ્રશંસા.

૫ માળ, જ્ઞાન, ઉપાસી મુનિઓની અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, આશ્રય આદિ દ્વારા સેવા કરવી તે ‘વૈયાવૃત્ય’ છે.

પોતાની જાતને તેમજ અન્ય જનોને પણ સંસારમાં સંડોવતા અને એથી કરીને દયાને પાત્ર બનતા જનો ‘દીન’ કહેવાય છે. નવા નવા વિષયોની પ્રાપ્તિથી અને પ્રાપ્ત કરેલા વિષયોના પરિભોગથી જેમનામાં તૃપ્તિરૂપ અગ્નિ પ્રકટ થો છે અને જેઓ એ અગ્નિમાં ભડભડ બળી રહ્યા છે તેઓ ‘આર્ત’ છે. જેઓ હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગને વિષે વિપરીત વૃત્તિવાળા છે તેમજ જેઓ ધન કમાવા માટે તથા તેનું રક્ષણ કરવા માટે કદર્થના સહન કરે છે તેમજ તેનો નાશ થતાં પરિતાપ ભોગવે છે તેઓ પણ ‘આર્ત’ છે. વિવિધ દુઃખથી પીડાયેલા એવા અનાથ, કૃપણ, બાળ, વૃદ્ધ વગેરે જનો ‘ભીત’ કહેવાય છે. દીન, આર્ત, ભીત તેમજ દુશ્મનોથી ઘેરાયેલા, રોગથી પીડાયેલા અને મૃત્યુના મુખમાં સપડાયેલા હોવાથી પ્રાણુ-દાન માટે યાચના કરનારા જીવોને હિતકારી ઉપદેશ દ્વારા કે દેશ-કાલની અપેક્ષાએ અન્ન પાનાદિ વડે સહાયતા કરવી તે ‘કારુણ્ય-ભાવના’ છે.

ગમ્ય, અગમ્ય, લક્ષ્ય, અલક્ષ્ય, પેય, અપેય, કર્તવ્ય, અકર્તવ્ય ઇત્યાદિ વિવેક વિનાના, ઋષિ-હત્યા, બાલ-હત્યા, સ્ત્રી-હત્યા અને ગો-હત્યા જેવા ક્રૂર કર્મો કરનારા, બેધડક રીતે છંડેઓક દેવ અને ગુરુની નિંદા કરનારા તેમજ પોતાની પ્રશંસા કરાવાવાળા જીવો ધર્મોપદેશને માટે ‘નાલાયક’ હોવાથી તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે ‘માધ્યસ્થ-ભાવના’ છે.

આ સમગ્ર કથનનો સાર ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત શાન્તસુધારસના રતેરમા પ્રકાશમાંના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં તારવી કાઢેલો જણાય છે:—

“ મૈત્રી પરેષાં હિતચિન્તનં યદ્

ભવેત્ પ્રમોદો ગુણપક્ષપાતઃ ।

કારુણ્યમાર્તાંકિરુજાં જિહ્વીર્ષે—

ત્યુપેક્ષણં દુષ્ટધિયામુપેક્ષા ॥ ૩ ॥ ”—ઉપજાતિ

અર્થાત્ પારકાના હિતની ચિંતા તે ‘મૈત્રી’; ગુણોનો પક્ષપાત તે ‘પ્રમોદ’; દુઃખી જીવોના રોગોને દૂર કરવાની ઇચ્છા તે ‘કારુણ્ય’; અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓની ઉપેક્ષા તે ‘માધ્યસ્થ’ (ઉપેક્ષા) છે.

૧ નાલાયક કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ પુષ્કરાવર્ત મેઘ વરસે તોપણ મગશળીઓ પથ્થર પલળે નહિ તેમ આ જીવોનું હૃદય પણ એવું નિષ્કુર હોય છે કે કોઈ પણ રીતે ધાર્મિક ઉપદેશની તેમને અસર ન જ થાય.

૨ આ પ્રકાશમાં મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ આલેખવામાં આવ્યું છે. આ પછીના ત્રણ પ્રકાશો બાકીની ત્રણ ભાવનાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આ પ્રત્યેક પ્રકાશમાં એકેકી ભાવના પરત્વે જેય (ગાદ્ય શકાય તેવું) પદ્યાર્થક પણ છે.

અષ્ટકર્મવિનિર્મુક્તં, પ્રભોઃ પાદપ્રસાદતઃ ।

કર્મવિકલ્પતો મુક્તં, પ્રાપ્નોતિ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

નિર્વિકલ્પ મનને સુખ—

શ્લોક—“આઠ કર્મોથી મૂકાયેલા પ્રભુના ચરણની કૃપાથી કર્મ-વિકલ્પથી ત્યજાયેલું મન પરમ સુખ મેળવે છે.”-૧૦૭

આઠ કર્મો—

સ્પષ્ટી—(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય, (૪) વેદનીય, (૫) નામ, (૬) ગોત્ર, (૭) આયુષ્ય અને (૮) અંતરાય એ આઠ કર્મો છે. એના ઉચ્છેદથી કયા કયા ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તે વાત તેમજ કર્મની સિદ્ધિ એ હકીકત ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ. ૩૨૯-૩૩૨, ૨૩-૨૪)ના સ્પષ્ટીકરણમાં મેં વિચારી છે, જ્યારે આ કર્મોને લગતી વિશેષ હકીકત આર્હતદર્શન-દીપિકાના તૃતીય અધિકારમાં મેં આલેખી છે.

एवं विशुद्धधर्मेण, चित्तं भवति निर्मलम् ।

सर्वं दुःखविनिर्मुक्तं, प्राप्नोति परमं सुखम् ॥ ૧૦૮ ॥

વિશુદ્ધ ધર્મના પાલનનો પ્રતાપ—

શ્લોક—“એ પ્રમાણે વિશુદ્ધ ધર્મથી મન નિર્મળ થાય છે અને સઘળાં દુઃખોથી રહિત થયેલું તે પરમ સુખ પામે છે.”-૧૦૮

ધર્મનું લક્ષણ—

સ્પષ્ટી—શ્રીઅમેરચંદ્રસૂરિ ધર્મનું લક્ષણ દર્શાવતાં ‘પદ્માનંદ મહાકાવ્યના બીજા સર્ગમાં ૧૭૬મા પદ્યમાં કથે છે કે—

“ देहस्पृशां दुर्गतिपातकाभ्यां

धर्ता ततो ‘ धर्म ’ इति प्रतीतः ।

दानादिभेदैः स चतुःप्रकार-

संसारविस्तारहरश्चतुर्धा ॥”-મન્દૂકવજ્ર

અર્થાત્ દેહધારી (જીવો)નો દુર્ગતિ અને પાપથી ઉદ્ધાર કરનાર 'ધર્મ' કહેવાય છે. નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ ચાર પ્રકારના સંસારના વિસ્તારને હરનારો એ ધર્મ દાન વગેરે ભેદથી ચાર જાતનો છે.

* * * *

સોઽપિ ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તો, વિરાગિભિર્જિનેશ્વરૈઃ ।

દાન-શીલ-તપો-ભાવૈ-દ્રાગુદ્ધારકરો નૃણામ્ ॥ ૧૦૯ ॥

ધર્મના ચાર પ્રકારો—

શ્લોઁ—“ વીતરાગ જિનેશ્વરોએ માનવોનો સત્વર ઉદ્ધાર કરનારો તે (ધર્મ)-ને પણ દાન, શીળ, તપ અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે.”—૧૦૯

* * * *

દાનં દુર્ગતિહારિ સ્યાદ્, દાનં સદ્ગતિદાયકમ્ ।

સર્વે આદાનમિચ્છન્તિ, દાનં તુ વિરલા જનાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

દાનથી લાભ—

શ્લોઁ—“ દાન એ દુર્ગતિને હરનારું છે અને સુગતિને આપનારું છે. સર્વે મનુષ્યો લેવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ આપવાની તો વિરલા જનો ઇચ્છા રાખે છે—એવી ઇચ્છા રાખનાર તો કાઠક જ છે.”—૧૧૦

* * * *

દા દાને ધાતુરાહ્યાતિ, દા તત્ર નૈવ દુર્ગતિઃ ।

एवं तु दानसंयोगाद्, दानाद् दुर्गतिर्वार्यते ॥ ૧૧૧ ॥

દાનથી દુર્ગતિનું નિકન્દન—

શ્લોઁ—“ દાન અર્થવાગો 'દા' ધાતુ કહે છે કે જ્યાં 'દા' હોય ત્યાં દુર્ગતિ નથી. એવી રીતે 'દા' અને 'ન' ના સંયોગથી બનેલા દાનથી દુર્ગતિનું નિવારણ થાય છે.”—૧૧૧

* * * *

કૃપવૃક્ષમાજ્યાદે—ર્દદત એવ વર્ધનમ્ ।

अन्यथा क्षय एवास्ति, तस्माद् दानं प्रशस्यते ॥ ૧૧૨ ॥

દાનની પ્રશંસા કરવાનું કારણ—

શ્લોક—“ કુવા, ગ્રાહ, ભેંસ વગેરે આપતા રહેવાથી તેમાં વધારો થાય છે. એમ ન કરવામાં આવે તો તેનો નાશ થાય છે. વાસ્તે દાનની પ્રશંસા કરાય છે.”-૧૧૨

❖ ❖ ❖ ❖

સંસારાબ્ધૌ ભવેદ્ દાનં, સત્ત્વંડં સુખાવહમ્ ।

કર્મભૂમૃદ્વિનાશો હિ, દાનં વજ્રસમં મતમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

દાનથી કર્મનો વિનાશ—

શ્લોક—“ સંસાર-સમુદ્રમાં દાન સુખકારી હોય છે. વળી તે કર્મ-નૃપતિનો નાશ કરવામાં વજ્ર સમાન મનાય છે.”-૧૧૩

❖ ❖ ❖ ❖

સદ્ગતેઃ કારણં દાનં, યેન સાવયકારકઃ ।

રથકારો ગતઃ સ્વર્ગે, બલભદ્રપ્રદાનતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

દાનથી સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ—

શ્લોક—“ દાન સદ્ગતિનો હેતુ છે; કેમકે પાપ કરનાર રથકાર, બલભદ્ર (મુનીશ્વર)ને દાન દેવાથી સ્વર્ગે ગયો.”-૧૧૪

રથકારની કથા—

સ્પષ્ટીક-વાયુદેવ શ્રીકૃષ્ણને બળરામ નામના મોટા ભાઈ હતા. દીક્ષા લીધા પછી એક દિવસ તેઓ નગરમાં જઈ ચડ્યા. ત્યાં કુવાને કાંઠે ઊભેલી સ્ત્રીઓ તેમનું રૂપ જોઈ અચંબો પામી ગઈ. એક મહિલા તો આ મુનિવરનું મનોહર રૂપ જોવામાં એવી તલ્લીન બની ગઈ કે ઘડાને સ્થાને પોતાના પુત્રના કંઠમાં તેણે દોરડું નાંખ્યું. ઘડો જાણીને જેવી તે તેને કુવામાં નાંખે છે કે તેવી જ આ મુનીશ્વરે તેને રોકી. આ પ્રસંગે મુનિવરે વિચાર કર્યો કે અરેરે માફ રૂપ નરકનું કારણ બને છે, વાસ્તે આજથી હવે મારે કદાપિ શહેરમાં કે ગામડામાં વિહાર ન કરવો. આ પ્રમાણેનો અભિગ્રહ કરી તેઓ વનમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં કોઈ સાર્થ આવે ચડે તો જ તેઓ પારણું કરતા. આથી તો તેમની સ્તુતિ કરનાં ઉપદેશ-તરંગિણીમાં તેના કર્તા શ્રીરત્નમંદિરગણિ કથે છે કે—

“^૧જેણુમ્મતવં તત્તં અવરાહં દદ્દુ નિઅયરૂવસ્સ ।

તુક્કી(ક)ગિરિવરસિહરે સો રામમહામુની જયહ ॥”-આર્યા

એક દિવસ લાકડાનો અર્થી કોઇ રથકાર જે વનમાં આ મુનિરાજ નિવાસ કરી રહ્યા હતા ત્યાં આવી ચડ્યો. અડધી છેદાઇ ગયેલી શાખા હેઠળ બેસીને તે લોજન કરવા જતો હતો એવામાં તેની નજર બળરામ મુનિવર ઉપર પડી. આ મહર્ષિ મૃગ સાથે ત્યાં આવ્યા એવામાં પ્રચંડ વાયુથી પેલી શાખા તૂટી પડી અને આ ત્રણેના પ્રાણ ગયા. પરંતુ તે ત્રણેની સદ્ગતિ થઇ-પાંચમા દેવ-લોકમાં તેઓ ઉત્પન્ન થયા. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે--

“^૨રામો તવળપમાવા સુપત્તદાણહ સ્મૃત્તિ રથકારા ।

અણુમોઅણાહ(હ ?) હરિણો સંપત્તા બંધલોગમ્મિ ॥ ૬૩ ॥ ”-આર્યા

-ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૧)

પદ્યાર્થ-સ-તુલન—

આ તેમજ પૂર્વોક્ત પદ્યનો ભાવ ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૦)માંના નીચે મુજબના પદ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે:--

“સંસારવારાંનિધિયાનપાત્રં

દાનં નિદાનં સુગતેર્વિમાતિ ।

સાવધકારો રથકારજીવો

દિવં ગતો યદ્ બલભદ્રદાનાત્ ॥૬૧॥”-ઉપજાતિ

✽

✽

✽

✽

વસ્ત્ર-પાત્રા-ડન્ન-ભૈષજ્ય-વસત્યમદેપ્રદાનતઃ ।

ધર્મોપદાનમ્મદાનં સ્યા-દાધિવ્યાધિવિનાશકમ્ ॥૧૧૫॥

ધર્મોપદાન-દાનનું નિરૂપણ—

શ્લો.૦—“ વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્ન, ઔષધ, નિવાસ ઇત્યાદિના દાનથી, માનસિક ચિંતા અને રોગનો નાશ કરનારું “ધર્મોપદાન”દાન થાય.”-૧૧૫

✽

✽

✽

✽

સક્તુદાનજપુણ્યેન, રઢ્ઢસ્ય કસ્યચિદ્ યથા ।

કર્કરાઃ પત્નીતોષાય, ગૃહીતા મળયોઽભવન્ ॥ ૧૧૬ ॥

૧-૨ છાયા—

“ યેનોગ્રતપસ્તપમપરાધં દષ્ટ્વા નિજરૂપકસ્ય ।

તુક્કગિરિવરશિખરે સ રામમહામુનિર્જયતુ ॥

રામસ્તપઃપ્રભાવાત્ સુપાત્રદાનાદ્ સ્મૃત્તિ રથકારઃ ।

અનુમોનાદ્ હરિણઃ સમ્પ્રાપ્તા બ્રહ્મલોકે(કમ) ॥

હાનથી રત્નોનું સંપાદન—

શ્લોક—“ સાથવાનું હાન દેવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્યથી, પત્નીના સંતોષાર્થે કાંઈક રોકે મહણ કરેલા કાંકરાઓ રત્નો થઈ ગયા.”—૧૧૬

પ્રસ્તુત કથા—

સ્વપ્નટીપ્પણી—ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૧)માં આ કથાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું છે કે—

“ મુનિપ્રદત્તપાથેય-સક્તુપુણ્યેન કસ્યચિત્ ।

કર્કરૈર્નિમૃતા નીવી, જાતા સારમણીમયી ॥૬૭॥”—અનુ૦

‘રાજગૃહ’ નગરમાં ધનસાર નામનો એક વ્યવહારી રહેતો હતો. એક એક દિવસને આંતરે તે ઉપવાસ કરતો હતો. રોજ સવારે અને સાંજે એમ બે વાર પ્રતિક્રમણ કરતો હતો. ત્રિકાલ જિન-પૂજા કરી પોતાના માનવ-જીવનને તે સાર્થક કરતો હતો. લક્ષ્મી ભાગ્યે જ ચિરસ્થાયિની હોય છે એ વાત આ સમૃદ્ધિશાળી શેઠના સંબંધમાં પણ ખરી પડી. પોતાનો નિર્વાહ કરવા જેટલું પણ તેની પાસે દ્રવ્ય ન રહ્યું. આથી પત્નીની પ્રેરણાથી ભાથા તરીકે સાથેના લઈને તે ‘ગોર્ખાર’ ગામમાં વસતા પોતાના સાળા કને પૈસા માંગવા ગયો. પરંતુ ગરીબનો કોણ બેઢી છે? પૈસા મળવા તો બાબુ પર રહ્યા, કિન્તુ સાળાએ તેનું અપમાન કરી તેને વિદાય કર્યો. ત્યાંથી ધનસાર વીલે મોઢે પાછો ફર્યો અને એક નદીને કાંઠે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક મુનિરાજના દર્શનનો તેણે લાભ મળ્યો. એક માસના ઉપવાસી આ મહર્ષિને તેણે સાથેના વડે પારણું કરાવ્યું. પત્ની પૂછે તો શો જવાબ દેવો તેનો વિચાર આવતાં તેણે ગોળ અને સુંદર વર્ણના કાંકરાઓથી પોતાની નીવી ભરી લીધી અને ઘર ભણી આણવા માંડ્યું. ઘેર આવ્યા પછી ન્યારે નીવી બેઠું તો તેમાં કાંકરાને બદલે ઘણાં મૂલ્યવાળાં રત્નો નજરે પડ્યાં. આ બધો શાસન-દેવતાનો પ્રભાવ બાણી વ્યવહારી રાજ થયો અને તેના દિવસો પહેલા કરતાં પણ વધારે સારી રીતે પસાર થવા લાગ્યા.

ભૂયાંસો ભવતસ્તીર્ણા, દાનપુણ્યપ્રભાવતઃ ।

શાલિભદ્રભવં પश्य, દાનમાહાત્મ્યસૂચકમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

હાનથી સંસાર-તરણ—

શ્લોક—“ હાનના પુણ્યના પ્રભાવથી ધણા (જનો) સંસારથી તરી ગયા છે.

(દાખલા તરીકે) દાનનો મહિમા સૂચવનારા શાલિભદ્રના ભવ તરફ (હે ચેતન !)
તું નજર કર."—૧૧૭

શાલિભદ્રનો વૃત્તાન્ત—

સ્પષ્ટી૦—‘રાજગૃહ’ની પાસે આવેલા ‘શાળિ’ નામના ગામમાં ધન્યા નામની કોઈ દુઃખી સ્ત્રી રહેતી હતી. તેનો સંગમક નામનો બાલક-પુત્ર વાછરડાં ચરાવી દિવસ પસાર કરતો હતો. એક વેળા કોઈ પરોત્સવ આવતાં ઘેરે ઘેર પાયસાન્ન (ખીર)નાં લોજન થતાં જોઈ આ મુગ્ધ બાળકે પોતાની દીન માતા પાસે આની માંગણી કરી. તે બોલી હે વત્સ ! હું દરિદ્રી છું એટલે તારો મનોરથ કેવી રીતે પૂરો પાડું ? અજ્ઞાતથી બાળકે માંગણી ચાલૂ રાખી એટલે ધન્યા પોતાના પૂર્વ વૈભવને યાદ કરી ચોધારે આંખોએ મોટે ઘાંટે રુદન કરવા લાગી. પાડોશોના તે સાંભળી ત્યાં દોડી આવી અને તેનું દુઃખ દૂર કરવા બધીએ મળીને દૂધ વગેરે સામગ્રી આણી આપી. ધન્યાએ ખીર રાંધી અને પોતાના પુત્રને ખાવા માટે એક થાળીમાં કાઢી આપી પોતે ગૃહ-કાર્ય કરવા લાગી. એવામાં કોઈ માસક્ષમણ મુનિવર પારણા માટે ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમના દર્શન થતાં સંગમકને એવો સદ્વિચાર સ્ફુર્યો કે અહો ! હું ધન્યભાગ્ય છું કે મારા જેવા ગરબને ઘેર સચેતન રત્નચિંતામણિ જેવા, જંગમ કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય અને અપશુ કામધેનુ સમાન આ મુનિવરનાં પગલાં થયાં છે. મારા જેવા પામરને આવા ઉત્તમ પાત્રનો યોગ ક્યાંથી હોય ? છતાં આજે પુણ્યોદયથી ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્ર એ ત્રિવેણીનો સંગમ થયો છે વાસ્તે આ ખીરનું મુનિ-રત્નને દાન દઉં આ પ્રમાણે વિચારી તેણે તે ખીર મુનિવરને આપી. કૃપાળુ મુનીશ્વરે તેના અનુગ્રહાર્થે તે ગ્રહણ કરી અને ચાલતા થયા. એવામાં ધન્યા ત્યાં આવી પહોંચી. એની નજર બાળક ઉપર પડી. થાળીમાં ખીર ન દેખવાથી સંગમક તે ખાઈ ગયો હશે એમ ધારી બીજી વાર તેણે તે આપી. આ બાળકે એનું આકંઠ લોજન કર્યું તેથી અજીર્ણ થતાં તે જ રાત્રે તે મરણને શરણ થયો.

મુનિ-દાનના પ્રભાવથી તે મરીને ‘રાજગૃહ’ નગરમાં ગોભદ્ર શેઠની ભદ્રા નામની પત્નીની કુખે અવતર્યો. સ્વપ્નમાં ભદ્રાએ પાકેલું શાલિનું ક્ષેત્ર જોયું અને તે વાત પતિને નિવેદન કરી એટલે જવાબ મળ્યો કે પુત્ર થશે. હું સુપાત્રે દાન દઉં, ધાર્મિક ક્રિયામાં રસ લઉં એવો દોહદ ભદ્રાને થયો. ભદ્રા બુદ્ધિવાળા ગોભદ્રે તે પૂર્ણ કર્યો. યથાસમય ભદ્રાએ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો અને તેનું શાલિભદ્ર એવું નામ પાડયું. આ પુત્ર ઉમર લાયક થતાં, તે નગરના

શ્રેષ્ઠીઓની ખત્રીસ કન્યાઓ સાથે તેનું પાણિગ્રહણ કરાવવામાં આવ્યું. રાતદહાડો તે આ યુવતિઓની સાથે ભોગ ભોગવવામાં વ્યતીત કરતો હતો.

એક દિવસે ગોલદ્ર શેઠે પરમાત્મા વીરની પાસે પારમેશ્વરી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેમણે વિધિ પૂર્વક અનશન કર્યું અને કાળ કરીને તેઓ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાં અવધિજ્ઞાન વડે પોતાના પુત્રને જોઈ તેના પુણ્ય-ખળથી પ્રેરાઈને પ્રતિદિન દિવ્ય વસ્ત્ર અને અલંકારની તેત્રીસ પેટીઓથી તેનો તેઓ સત્કાર કરી પુત્ર-વાત્સલ્યને પલ્લવિત કરવા લાગ્યા.

એકદા કોઈ પરદેશી વ્યાપારી રત્ન-કંબલ લઈને ‘રાજગૃહ’ નગરના અધિ-પતિ શ્રેણિક રાજા પાસે આવ્યો. પરંતુ એ કંબલનું મૂલ્ય બહુ હતું તેથી તે રાજા ખરીદી શક્યો નહિ. ફરતો ફરતો આ વ્યાપારી શાલિભદ્રને ઘેર આવી ચડ્યો. ભદ્રા શેઠાણીએ મોં માગ્યું મૂલ્ય આપીને કંબલો ખરીદી લીધી. શ્રેણિકની પત્ની ચિદ્ધાણા રાણીને એક રત્નકંબલ ખરીદવાની ઇચ્છા થઈ એટલે તેણે રાજાને વ્યાપારીને બોલાવવા વિનંતિ કરી, વ્યાપારી આવ્યો, પરંતુ બધી કંબલો ભદ્રા શેઠાણીએ ખરીદી લીધી હોવાથી તેની પાસે હવે એક પણ કંબળ વેચવા માટે ન હતી. એક કંબળ ખરીદતા હું પોતે અચકાયો હતો, જ્યારે મારા નગરની એક શેઠાણીએ બધી કંબલો ખરીદી લીધી એ જાણી રાજાને હર્ષ અને આશ્ચર્ય થયાં. એક કંબલ લેવા માટે રાજાએ એક ચતુર પુરુષને ભદ્રા શેઠાણી પાસે મોકલ્યો. શેઠાણીએ ઉત્તર આપ્યો કે મેં તો પગ લૂછવા માટે આ સોળ કંબલોના બે કકડા કરી શાલિભદ્રની પત્નીને વહેંચી આપી છે. વાસ્તે જો એવા કકડાનો રાજાજીને ખપ હોય તો તે પૂછીને મુખેથી લઈ જાઓ. આ વાત સાંભળતાં રાજાના અચ્ચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. તે શાલિભદ્રને જોવાને ઉત્સુક બન્યો અને તેને બોલાવી લાવવા એક માણસને મોકલ્યો. ભદ્રા રાજા પાસે આવી અને કહ્યું કે હે રાજાન્ ! મારો પુત્ર કદાપિ ઘરની બહાર નીકળતો નથી, વાસ્તે આપ મારે ઘેર પધારો. કૌતુકથી શ્રેણિકે એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ભદ્રા ઘેર આવી અને તેણે રાજમહેલથી તે પોતાના મકાન સુધીનો માર્ગ વિચિત્ર રત્નાદિ વડે ખૂબ શણગાર્યો. સુવર્ણના સ્તંભો, તોરણો, મોતીના સાથીઆ અને દિવ્ય વસ્ત્રના ચંદરવાથી અલંકૃત અને સુગંધી દ્રવ્યોથી વાસિત ઘરમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યો. તો રાજાને એમ લાગવા માંડ્યું કે પોતે દિવ્ય વિમાન ઉપર આરૂઢ થઈ રહ્યો છે. આ સાત માળના ભુવનમાં રાજા આમ તેમ નજર દોડાવતો અને પ્રતિક્ષણ સંપત્તિ જોઈ ચકિત થતો થાથે માળે આવ્યો અને ત્યાં સુશોભિત સિંહાસન ઉપર બેઠો. એટલે શેઠાણીએ શાલિભદ્રને કહેવડાવ્યું કે હે પુત્ર ! શ્રેણિક અહીં આવેલ છે, વાસ્તે તું તેને જોવા આવ. આનો ઉત્તર મળ્યો કે જેટલું મૂલ્ય આપવું યોગ્ય જણાય તેટલું આપી એ ‘શ્રેણિક’ નામની વસ્તુને તમે ખરીદી લો. એમાં

મને નાહક શા સારૂ બોલાવો છો ? ભદ્રાએ કહાવ્યું કે આ કોઈ વેચાતી લેવા જેવી સીજ નથી, પરંતુ આ તો આપણા સ્વામી છે—રાજા છે. આ વચન શાલિભદ્રે સાંભળ્યું એટલે તેને ખેદ થયો કે શું હજી મારે માથે સ્વામી છે ? માતાના આગ્રહને માન આપી તે પોતાની પત્નીઓ સાથે નીચે ઉતર્યો અને વિનયથી રાજાને વંદન કર્યું. રાજાએ તેને પોતાના પુત્રની પેઠે પ્રેમથી વધાવ્યો અને પોતાના બોળામાં બેસાડ્યો. થોડીવારે ભદ્રા હાથ જોડીને બોલી કે હે નૃપતિ ! એને છોડી દો. મારો પુત્ર માનવ હોવા છતાં તે મનુષ્યની ગંધથી બાધિત થાય છે. આથી રાજાએ તેને મુક્ત કર્યો, એટલે તે સાતમે મહેલે પોતાની પત્નીઓ સાથે ચાલતો થયો.

હવેથી શાલિભદ્રના મનમાં સંસારની અસારતાના વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. એવામાં ચાર જ્ઞાનના ધારક ધર્મઘોષ નામના મુનિવર ઉદ્યાનમાં પધાર્યાની તેને ખબર મળી. આથી તે ત્યાં ગયો અને ત્યાં તેમની દેશના સાંભળી તેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે મુનિવર ! આપણે માથે કોઈ સ્વામી ન રહે એ માટે શું કરવું ઉચિત છે ? મુનિ બોલ્યા કે દીક્ષા લેવાથી એ કાર્ય સિદ્ધ થશે અને વિશેષમાં ત્રૈલોક્યનું સ્વામીપણું મળશે. મુનીશ્વરની રજા લઈ શાલિભદ્ર થેર આવ્યો અને માતાની સંમતિ માંગી. ભદ્રાએ કહ્યું કે હે પુત્ર ! તું દીક્ષા લેવા તૈયાર થયો છે તે ચુક્ત છે, કેમકે તારા જેવા પુત્રને ધર્મી પિતાનું અનુકરણ કરવું ઘટે. પરંતુ આ કંઈ માઈકાંગલાનો કે કાયરનો માર્ગ નથી. આ દીક્ષા લેનારમાં પૂરેપૂરું વીર્ય ફેરવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, કેમકે લોખંડના ચણા ચાવવા કે તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું તે સહેલું છે, પરંતુ આ કાર્ય તો અને તેમાં પણ દિવ્ય ભોગોથી લાલિત-પાલિત થયેલા તારા જેવા માટે તો એ અતિદુષ્કર છે, છતાં જો તારો નિશ્ચય દઢ હોય, તારામાં વૈરાગ્યની ઉત્કટ ભાવના જાગી હોય તો તું એ માર્ગને સુખેથી ગ્રહણ કરજે. અત્યારે તો ધીરે ધીરે ભોગોને ત્યજવાનો તું અભ્યાસ કર અને પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરી તેને તું દીપાવજે. માતાની અનુજા મળવાથી શાલિભદ્ર રોજ એક એક પત્ની અને એક શય્યાનો ત્યાગ કરવા લાગ્યો.

શાલિભદ્રની સાથી નાની બેનને આ વાતની ખબર પડી. તેવામાં તે પોતાના પતિ ધન્યને સ્નાન કરાવતી હતી એટલે તેની આંખમાં આંસુઓ આવ્યા. ધન્યે તે જોયું અને રુદન કરવાનું કારણ પૂછ્યું. સત્ય હકીકતથી વાકેફગાર થતાં ધન્યે ટકોર કરી કે એક એક પત્નીને છોડે તે કંઈ બહાદુર માણસનું કામ નથી. એ તો શિયાળ જેવા બીકણનું કર્તવ્ય છે. તારો ભાઈ તો કમ-તાકાત જણાય છે. આ સાંભળીને ધન્યની બીજી પત્નીઓ બોલી ઉઠી કે દીક્ષા લેવી સહેલી છે તો તમે કેમ લેતા નથી ? ધન્યે જવાબ આપ્યો કે આજની આ

ઘડી ધન્ય છે કે દીક્ષા લેવામાં વિધનરૂપ એવી તમોએ મને આ કાર્યમાં અનુ-
કૂળતા કરી આપી. બસ હવે હું અવશ્ય દીક્ષા લઇશ. આ સાંભળી પત્નીઓ
ગભરાઇ ગઇ અને બોલી બીડી કે હે નાથ ! પ્રસન્ન થાઓ. અમે તો મશ્કરીમાં આમ
કહ્યું હતું અને આપ તો તેને આચું માની બેઠા છો. પરંતુ ધન્યે પોતાનો નિશ્ચય
ન ફેરવ્યો. એટલે એની આડે પત્નીઓએ પણ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવા પતિની
પરવાનગી માગી અને મેળવી. આ અરસામાં શ્રીમહાવીરસ્વામીનું 'વૈભારગિરિ'
ઉપર સમવસરણ થયું. ધન્યને તેની ધર્મમિત્ર દ્વારા ખબર મળતાં તે તરત જ
પોતાની પત્નીઓ સહિત ત્યાં ગયો અને આ બધાંએ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી.
શાલિભદ્રને આ વાતની જાણ થઇ એટલે તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને
પ્રભુ પાસે તેણે પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આ તેમજ ધન્ય મુનિવર બંને અનુક્રમે
બહુશ્રુત થયા અને એવી તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા કે માંસ અને લોહી
વગરના દેહવાળા તેઓ ચામડાની ધમણ જેવા દેખાવા લાગ્યા.

એક દિવસ આ બંને મુનિવરો વીર પ્રભુની સાથે પોતાની જન્મભૂમિ
'રાજગૃહ'માં આવ્યા. માસખમણના પારણાને માટે ગોચરી જવા વાસ્તે એ
બંનેએ પ્રભુની આજ્ઞા માંગી આ પ્રસંગે પ્રભુએ શાલિભદ્રને કહ્યું કે આજે
તમારું પારણું તમારી માતાને હાથે થશે. હું એમ ઇચ્છું છું એમ કહી શાલિભદ્ર
ધન્યની સાથે નગરમાં ગયા. બંને મુનિરાજ ભદ્રાના ગૃહદ્વાર પાસે આવી ઊભા
રહ્યા, પરંતુ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાથી તેમનાં શરીર એવાં કૃશ થઇ ગયાં હતાં કે કોઇએ
તેમને ઓળખ્યા નહિ. વિશેષમાં ભદ્રા શેઠાણી તો વીર પ્રભુ, પોતાના પુત્ર અને
જમાઇને વાંદવા જવા માટે તૈયારી કરવામાં ગૂંથાયેલી હતી એટલે તેની પણ
નજર તેમના ઉપર ન પડી. ક્ષણવાર થોભી આ મુનિવરો પાછા ફર્યા. નગરના
દરવાજામાંથી તેઓ બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હતા એ અરસામાં શાલિભદ્રની
પૂર્વ ભવની માતા ધન્યા દહીં ઘી વેચવાને આવતી સામી મળી. શાલિભદ્રને
જોતાં જ તેના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા માંડ્યું. પછી બંને મુનિરત્નોને વંદન કરી
તેણે ભક્તિપૂર્વક તેમને દહીં વહેરાવ્યું. આ લઇને શાલિભદ્ર પ્રભુ પાસે આવી
કહેવા લાગ્યા કે આપના કહેવા પ્રમાણે બન્યું નહિ. પ્રભુએ ખુલાસો કર્યો કે
જેની પાસેથી તમને દહીં મળ્યું તે તમારી પૂર્વની જનની હતી. પછી દહીં વડે
પારણું કરી આ બંને મુનિવરો પ્રભુની આજ્ઞા લઇ "વૈભારગિરિ" ઉપર અનશન
કરવા માટે ગયા. શિક્ષાતલ ઉપર પ્રતિલેખના કરીને તે બંને મુનિશ્વરોએ
૧૫૬પોષગમન નામનું અનશન અંગીકાર કર્યું.

આ તરફ ભદ્રા શેઠાણી તેમજ શ્રેષ્ઠિક નૃપતિ શ્રીવીરની પાસે આવ્યા.
પ્રભુને પ્રણામ કરી ભદ્રાએ પોતાના પુત્ર અને જમાઇ કેમ દેખાતા નથી તેમજ

તેઓ મારે ત્યાં લિક્ષાર્થે કેમ ન આવ્યા એ પ્રશ્ન કર્યા. એનો જવાબ આપતાં પ્રભુએ કહ્યું કે તેઓ તમારે ત્યાં આવ્યા હતા, પરંતુ તમારું ચિત્ત અહીં આવવામાં પરાવાયેલું હોવાથી તેની તમને ખબર ન પડી. હમણા જ તેઓ ‘વૈભારગિરિ’ ઉપર અનશનાર્થે ગયા છે. આ સાંભળીને તરત જ ભદ્રા અને શ્રેણિક ‘વૈભારગિરિ’ તરફ ચાલી નીકળ્યાં. ત્યાં પાષાણની પ્રતિમા ન હોય તેમ સ્થિર ભલેલા બે મુનિવરો ઉપર તેમની નજર પડી. ભદ્રા તો તેમનાં કષ્ઠોને જોઈને છાતીફાટ રુદન કરવા લાગી અને બોલતી ગઈ કે હે વત્સ ! તમે મારે ઘેર આવ્યા તો પણ હું અભાગણી તમારા દર્શન-વંદનનો લાભ ન પામી, તેથી અપ્રસન્ન થાઓ નહિ. મારા પ્રતિ એક વાર તો દષ્ટિપાત કરો. હે પુત્ર ! તમે તો આ શરીરનો ત્યાગ કરી મારા આ મનોરથને લાંબવા તત્પર બન્યા છો. હે મુનિઓ ! હું કંઈ આપને વિદન કરવા આવી નથી, પરંતુ મારાથી આ દુઃખ જોયું જતું નથી. આ સાંભળીને શ્રેણિકે શેઠાણીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે હે શેઠાણી ! તમારે તો ઉલટું મગર થવું જોઈએ કે આવા વીર-પુત્રની તમે માતા થાઓ છો. વિશેષમાં જેમણે વીર પ્રભુનો આશ્રય લીધો હોય તેમનામાં હીન સત્ત્વતા સંભવે જ નહિ, વાસ્તે તમે હર્ષને સ્થાને ખેદ ન કરો. આ પ્રમાણે ભદ્રાને સમજાવી અને મુનિવરોને ભક્તિપૂર્વક વંદન કરી રાજા શેઠાણી સાથે સ્વસ્થાનકે ગયો. અત્ર ધન્ય અને શાલિભદ્ર કાળ કરો ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ વિમાનમાં તેત્રીસ ‘સાગરોપમના આયુષ્યવાળા એકાવતારી દેવ થયા. ત્યાંથી અય્યવીને તેઓ મોક્ષે જશે. આ પ્રસંગે મહાનુભાવ શાલિભદ્રની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે એટલે ઉપદેશતરંગાણીકારના શબ્દમાં એટલું જ કહીશું કે—

“ અનુત્તરં દાનમનુત્તરં તપો-

ડપ્યનુત્તરં માનમનુત્તરં યશઃ ।

શ્રીશાલિભદ્રસ્ય ગુણા અનુત્તરા

અનુત્તરં ધૈર્યમનુત્તરં પદ્મ ॥ ”—મન્દ્રવંશા (?)

પરોપકાર એવાસ્તિ, સ્વોપકારો મતો બુધૈઃ ।

પરોપકારહીનસ્ય, નીચસ્ય જીવનેન કિમ્ ? ॥ ૧૧૮ ॥

૧ આ એક બહુ મોટો કાળ દર્શાવનારો શબ્દ છે. અગ્રંખ્ય વર્ષોનો એમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. એની વિશિષ્ટ માહિતી માટે જુઓ આહુતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૭૮-૮૨).

પરોપકારથી જીવનની સાર્થકતા—

શ્લોક—“ પરોપકારમાં જ પોતાનો ઉપકાર (રહેલો) છે (અર્થાત્ પરમાર્થ-માં જ સ્વાર્થ સંધાય છે) એમ સુજ્ઞા માને છે. પરોપકાર વિનાના નીચનું જીવન શા કામનું છે ? ”—૧૧૮

* * * *

પશવોઽપિ વરાશ્રમ-દુग्ધાદૈરુપકારિણઃ ।

પરોપકારશૂન્યસ્ય, નરસ્ય જીવિતં ચ ધિક્ ॥ ૧૧૯ ॥

પરોપકાર વિહીન જીવનની નિઃસારતા—

શ્લોક—“ ચામડું, દૂધ વગેરેથી પશુઓ પણ પરના ઉપર ઉપકાર કરે છે, (તો પછી) પરોપકાર નહિ કરનારા માનવના જીવનને પ્રિટકાર છે. ”—૧૧૯

* * * *

જ્ઞાનદાનં વરં પ્રોક્ત-મન્તજ્યોતિઃપ્રકાશકમ્ ।

જોવોઽતત્ત્વાનિ તત્ત્વાનિ, જ્ઞાત્વા સ્યાત્ સુખભાજનમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

જ્ઞાન-દાનની શ્રેષ્ઠતા—

શ્લોક—“ (સર્વે દાનોમાં) અન્તઃકરમમાં જ્યોતિ પ્રકટાવનારું જ્ઞાન-દાન ઉત્તમ છે, કેમકે એના વડે અનત્ત્વો તેમજ તત્ત્વો જાણીને જીવ સુખનું ભાજન બને છે. ”—૧૨૦

આહારાદિ દાનની તુલના—

રુપ્થટી—આહાર-દાન, ઔષધ-દાન, અભય-દાન અને જ્ઞાન-દાન એમ દાનના ચાર પ્રકારો પાડી શકાય છે. તેમાં આહાર-દાન એક દિવસની ક્ષુધા મટાડી શકે છે, ઔષધ-દાન અનેક દિનોથી પીડાતા રોગીને રોગથી મુક્ત કરે છે અને અભયદાન એક જન્મને માટે જીવને નિર્ભય બનાવે છે, જ્યારે જ્ઞાન-દાન તો જીવને સદાને માટે અજર, અમર, ક્ષુધાદિથી મુક્ત અને નિર્ભય બનાવવા સમર્થ છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના દાનની ઉત્તરોત્તર વિશેષતાનો વિચાર કરતાં જ્ઞાન-દાનને શ્રેષ્ઠ માનવામાં કયો મનીષી આનાકાની કરે ? કેમકે પ્રથમનાં ત્રણ દાનો તો એક ભવ સુધી અથવા તો તે જન્મમાં પણ અમુક વખત સુધી જ જીવને સહાયતા આપે છે, જ્યારે જ્ઞાન-દાન ભવોભવ ઉપકારી છે. વળી આહારાદિ ત્રણ દાનો તો શારીરિક બાધાઓનો વિનાશ કરવા સમર્થ છે અર્થાત્ તે શરીરને સહાયક છે, જ્યારે જ્ઞાન-દાન તો આત્મિક વિકાસમાં-આત્માના

ગુણો ખીલવવામાં મદદગાર છે. વિશેષમાં સાંસારિક વાસનારૂપ કાલ્પમાં નિમગ્ન થયેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની, તેમને ત્યાગ-માર્ગે ચઢાવવાની તાકાત તો જ્ઞાન-દાનમાં છે, વાસ્તે તે સર્વોત્તમ ગણાય તે સચુક્તિ છે. વિશેષમાં—

“ પીયૂષમસમુદ્રોત્થં, રસાયનમનૌષધમ્ ।

અનન્યાપેક્ષમૈશ્વર્યં, જ્ઞાનમાહુર્મનોષિણઃ ॥” —અનુ૦

અર્થાત્ જ્ઞાન એ અમૃતને પણ ટક્કર મારે છે, કેમકે એ કંઈ સુધાની જેમ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. એની સાથે રસાયન પણ હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી, કેમકે રસાયન તો ઔષધજન્ય છે અને આ તો વગર ઔષધનું રસાયન છે. આનું ઐશ્વર્ય ઓર જ છે, કેમકે એ કોઈની અપેક્ષા રાખતું નથી.

તદ્જ્ઞાનસ્ય પ્રચારઃ સ્યાત્, પુસ્તકાનાં પ્રચારતઃ ।

તતો દ્રવ્યવ્યયેનાપિ, કર્તવ્યઃ સ મનીષિણા ॥ ૧૨૧ ॥

જ્ઞાન-પ્રચાર માટે પુસ્તકનું પ્રકાશન—

શ્લોક૦—“ તે જ્ઞાનનો ફેલાવો પુસ્તકોના પ્રચારથી થાય છે, વાસ્તે બુદ્ધિશાળી-એ પૈસા ખર્ચીને પણ તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. ”—૧૨૧

દાતવ્યમભયં દાનં, નિર્ભયપદદાયકમ્ ।

સર્વલાભાન્ પરિત્યજ્ય, જીવો જીવનમિચ્છતિ ॥ ૧૨૨ ॥

અભયદાનની આવશ્યકતા—

શ્લોક૦—“ નિર્ભય પદને આપનાર અભયદાન દેવું જોઈએ, કેમકે (ખીબ) બધા લાભોને છોડીને જીવ જીવન ઇચ્છે છે. ”—૧૨૨

અભયદાનના પ્રકારો—

સ્પષ્ટી૦—આ પદ અભયદાનના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વિચાર કરીશું તો જણાશે કે અભયદાનના દ્રવ્ય-અભયદાન અને લાવ-અભયદાન એવા જે શાસ્ત્રોમાં બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે તે પૈકી આ પ્રથમ પ્રકારની વ્યાખ્યા છે, કેમકે જીવોના બાહ્ય પ્રાણોની રક્ષા કરવી તે ‘દ્રવ્ય-અભયદાન’ છે, જ્યારે સમ્યક્ત્વપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનું જીવને દાન દેવું તે ‘લાવ-અભયદાન’ છે. ગૃહસ્થો

મોટે ભાગે દ્રવ્ય-અભયદાન દેવાને સમર્થ છે, જ્યારે ત્યાગી સદ્ગુરુઓ મોટે ભાગે ભાવ-અભયદાન દેવાને શક્તિશાળી છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે વાસ્તે બોધાદિ દ્વારા પ્રયત્ન કરી જે અભયદાન દેવાય છે તે દ્રવ્ય-અભયદાન કરતાં અનંત ગુણું ઉત્તમ છે. આવું દાન દેનારા ચૌદ રજગુ પ્રમાણના દોકમાં રહેલા સમગ્ર જીવોની દયા કરે છે એમ સમજવું ખોટું નથી.

*

*

*

*

કેષાશ્ચિત્ પુણ્યહીનાનાં, વેશ્યાદિષુ વ્યયો ભવેત્ ।

સુપાત્રે ભાગ્યયુક્તાનાં, સ્વદ્રવ્યસ્ય વ્યયો ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સંપતિનો સદ્ગુણ—

શ્લોક—“ પુણ્ય રહિત કેટલાક જીવોનું દ્રવ્ય વેશ્યાદિઓમાં ખરચાય છે, જ્યારે ભાગ્યશાળીઓનું દ્રવ્ય સુપાત્રમાં વપરાય છે.”—૧૨૩

દ્રવ્યનો વ્યય—

સ્પષ્ટી—આ પદ્યમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે, તેને નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સ્કંદ કરે છે:—

“ एकेषां दुःखलब्धानपहरति हठात् पार्थिवोऽर्थानकस्मा—

दन्येषां कृष्णवर्त्मा दहति विषयिणां याति वेश्यागृहेषु ।

स्नात्रे विम्बे गृहे वा विबुधपतिपतेरर्हतः पुण्यभाजां

वस्त्रादौ चोपयोगं प्रतिदिनमपरेषां च सत्साधुयोगे ॥ ”—સ્રગ્ ૦

અર્થાત્ કેટલાકનાં દુઃખે મેળવેલાં દ્રવ્યોને એકાએક બળાત્કારથી રાજા હરી લે છે, કેટલાકનાં દ્રવ્યોને આગ સ્વાહા કરી જાય છે, વળી કેટલાક કામી જનોની લક્ષ્મી વેશ્યાના ઘરોમાં જાય છે, જ્યારે પુણ્યશાળી જીવોની લક્ષ્મી દેવોના નાથના પણ નાથ એવા તીર્થંકરના સ્નાત્રને વિષે, તેની પ્રતિમા મોટે કે તેનું ચૈત્ય બનાવવા અર્થે વપરાય છે, અથવા દરરોજ તેનો ઉપયોગ સજ્જન અને સાધુનો યોગ થતાં તેમને વસ્ત્ર વગેરે પૂરાં પાડવામાં થાય છે.

*

*

*

*

दुःखित-दीन-हीनेषु, दरिद्रदुर्बलेषु यत् ।

दयाभावेन दीयेता-नुकम्पादानमुच्यते ॥ ૧૨૪ ॥

અનુકંપા-દાનની વ્યાખ્યા--

શ્લોક--“ દુઃખી, દીન, હીન, દારદ્ર તથા દુર્બળોને દયાભાવથી જ આપવામાં આવે તે ‘અનુકંપા-દાન’ કહેવાય છે. ”-૧૨૪

મોક્ષદાને ભવેદ્ ભવ્ય !, પાત્રાપાત્રવિચારણા ।

દયયા દીયતે યત્ તુ, સર્વજ્ઞૈર્ન નિષિધ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥^૧

સુપાત્ર-કુપાત્રની વિચારણા--

શ્લોક--“ હે ભવ્ય ! મોક્ષ આપનારા દાનને વિષે સુપાત્ર-કુપાત્રના વિચાર (માટે સ્થાન) છે; પરંતુ જ દયાથી અપાય છે, તેમાં સર્વજ્ઞાએ (કુપાત્રનો પણ) નિષેધ કર્યો નથી. ”-૧૨૫

પદ્યનો સારાંશ--

૨૫૯ીં—આ પદ્યથી અન્થકાર એમ સૂચવે છે કે અનુકંપાથી અપાતા દાન માટે પાત્ર કે કુપાત્રનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે આ હકીકત કેવળ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયને જ માન્ય છે એમ નથી, કિન્તુ દિગંબરો પણ એમ જ માનતા હોય એમ પંચાધ્યાયીના દ્વિતીય અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત પદ્યથી જણાય છે:—

“ કુપાત્રાયાપ્યપાત્રાય, દાનં દેયં યથોચિતમ્ ।

પાત્રબુદ્ધ્યા નિષિદ્ધં સ્યા-ન્નિષિદ્ધં ન કૃપાધિયા ॥૭૩૦॥ ”-અનુ૦

કહેવાની મતલબ એ છે કે ૨કુપાત્ર તેમજ ૩અપાત્રને પાત્ર-બુદ્ધિથી દાન ન દઈ શકાય. તેમ કરવું તે મિથ્યાત્વ-ભાવને પોષવા બરાબર છે, કેમકે પાત્ર તો

૧ સરખાવો ઉપદેશ:તરંગિણી (પૃ. ૩૮)નું અવતરણ:—

“ હ્યં મોક્ષફલે દાને, પાત્રાપાત્રવિચારણા ।

દયાદાનં તુ સર્વજ્ઞૈર્ન ક્વાપિ પ્રતિષિધ્યતે ॥ ૧૯ ॥ ”-અનુ૦

૨-૩ કુપાત્ર અને અપાત્રનું સ્વરૂપ સાગરધર્મામૃતના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં નીચે મુજબ નજરે પડે છે:—

“ ઉત્કૃષ્ટપાત્રમનગારમણુવ્રતાદયં

મધ્યં વ્રતેન રહિતં સુવૃશં જઘન્યમ્ ।

સમ્યગ્દષ્ટિ જ હોઈ શકે. વળી પાત્રને દાન દેવામાં લક્ષિત અને શ્રદ્ધા કારણ ભૂત છે, જ્યારે કુપાત્ર કે અપાત્રને દાન દેતી વેળા દયા એ હેતુ છે.

ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૨)માં તોત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

“ પાત્રે ધર્મનિબન્ધનં તદિતરે પ્રોચદ્દયાસ્વાપકં
મિત્રે પ્રીતિવિવર્ધકં રિપુજને વૈરાપહારક્ષમમ્ ।

મૃત્યે ભક્તિભરાવહં નરપતૌ સમ્માનપૂજાપદં

મદ્દાદૌ ચ યશસ્કરં વિતરણં ન ક્વાપ્યનો નિષ્ફલમ્ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ પાત્રને દીધેલું દાન ધર્મનું કારણ બને છે, અપાત્રને દીધેલું દાન ઉદય પામતી દયાનું કથન કરે છે, મિત્રને આપેલું દાન સ્નેહમાં વધારો કરે છે, શત્રુજનને આપેલું દાન દુશ્મનાવટને દૂર કરવામાં સમર્થ બને છે, નોકરને આપેલું દાન લક્ષિતના સમૂહને ભજનારૂં થાય છે, રાજાને આપેલું દાન સંમાન અને પૂજા આપનારૂં થાય છે અને ભદ્ર વગેરેને આપેલું દાન કીર્તિકારી થાય છે. એ પ્રમાણે અહો કોઈ પણ સ્થળે દીધેલું દાન નિષ્ફળ જતું જ નથી.

આ ઉપરથી એમ ક્ષિત થતું નથી કે અપાત્રદિને દાન આપવાથી તેનાં ક્ષણોમાં કંઈ વિશેષતા સંભવતી નથી; કેમકે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

નિર્દર્શનં વ્રતનિકાયયુતં કુપાત્રં

યુગ્મોઽજ્ઞતં નરમપાત્રમિદં હિ વિદ્ધિ ॥ ”—વસન્ત૦

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તેમજ મહાવ્રતોથી અસંકૃત એટલે કે ઓછામાં ઓછા છટ્ટા ગુણસ્થાનકે આગ્રહ એવા મુનિવર્યને ‘ ઉત્તમ પાત્ર ’ તું બાણ. અણુવ્રતોથી વિભૂષિત અર્થાત્ પાંચમે ગુણસ્થાનકે રહેલા માનવને ‘ મધ્યમ પાત્ર ’, વ્રતોથી રહિત કિન્તુ સમ્યગ્દષ્ટિવાળા જનને એટલે કે ચતુર્થગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યને ‘ જઘન્ય પાત્ર ’, સમ્યગ્દર્શનથી રહિત કિન્તુ વ્રતના સમૂહથી યુક્ત એવાને ‘ કુપાત્ર ’ અને સમ્યગ્દર્શન તેમજ વ્રત એ બંનેથી વિમુખ જનને ‘ અપાત્ર ’ તું બાણ આ પદ્ધતિ પૂવાર્ધમાં સચવાયેલા અર્થ નિમ્નલિખિત ગાથામાં બોવાય છે:—

“ ઉત્તમપત્તં સાહ મઝ્જિમપત્તં ચ સાવયા મણિયા ।

અવિરયસમ્મદિદ્ધો, જહનપત્તં મુણેયઠ્ઠં ॥ ”—આર્યા

[ઉત્તમપાત્રં સાધુર્મધ્યમપાત્રં ચ શ્રાવકા મણિતાઃ ।

અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિર્જઘન્યપાત્રં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥]

૧ આ પદ્ય ધર્મકદંબદ્વિમના તૃતીય પદ્યવમાં ૪૨ મા સ્લોકરૂપે પણ જ.

“ આન્ને નિમ્બે સુતીર્થે કચવરનિચયે શુક્તિમધ્યેઽહિવક્ત્રે
ઔષધ્યાદૌ વિષદ્રૌ ગુરુસરસિ ગિરૌ પાન્ડુભ્રુકૃષ્ણભ્રુમ્યોઃ ।

इष्टुक्षेत्रे कषायद्रुमवनगहने मेघमुक्तं यथाऽम्भ-

स्तद्वत् पात्रे कुपात्रे नयजनिजधनं दत्तमायाति पाकम् ॥ ”-સ્રગ્ ૦

અર્થાત્ જેમ આંખાને વિષે, લીંબડામાં, સુતીર્થમાં, કચરાના ઢગલામાં, શુક્તિની મધ્યમાં, સર્પના મુખમાં, ઔષધી વગેરેને વિષે, ઝેરના ઝાડમાં, મોટા તળાવમાં, પહાડ ઉપર, પાંડુ ભૂમિમાં, કૃષ્ણ ભૂમિમાં, શેરડીના ખેતરમાં તેમજ કષાયરૂપ વૃક્ષોના ઘાડા જંગલમાં મેઘમાંથી વરસેલું પાણી વિવિધરૂપે પરિણમે છે તેમ પાત્રને વિષે તેમજ કુપાત્રને વિષે નીતિપૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલું એવું પોતાનું ધન અપાતાં તે જુદા જુદા વિપાકને પામે છે.

नैषधयस्त्रि (સ. ૫)માં પણ સુપાત્ર-દાનને જ શ્રેયસ્કર કહ્યું છે. આ રહ્યો તે શ્લોકઃ—

“ पूर्वपुण्यविभवव्यय^૧बद्धाः, सम्पदो विपद एव विमृष्टाः ।

पात्रपाणिकमलार्पणमासां, तामु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥૧૭॥”-સ્વાગતા

અર્થાત્ પૂર્વ (ભવના) પુણ્યના માહાત્મ્યના નાશથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિ-ઓનો વિચાર કરતાં તે વિપત્તિઓ જ છે. જ્યારે તે સંપત્તિરૂપ વિપત્તિઓ હોય છે ત્યારે એ સંપત્તિઓનું પાત્રના હસ્ત-કમલમાં અર્પણ કરવું (દાન દેવું) તે શાન્તિકારી વિધિ છે તેમજ તેમ વેદે અથવા બ્રહ્માએ જોયું છે.

અત્ર એ પણ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે પાત્રતા તે ફક્ત ના-મની જ ન હોવી જોઈએ, કિન્તુ તે વાસ્તવિક-સાન્વર્થ હોવી જોઈએ. આ સંબંધમાં ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૩)માંનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક મન-નીય સમજાય છેઃ—

“ भौमे मङ्गलनाम विष्टिविषये भद्रा कणानां क्षये

वृद्धिः शीतलिकेति तीव्रपिटके राजा रजःपर्वणि ।

मिष्टत्वं लवणे विषे च मधुरं रैकण्टिकाग्रं (?) यथा

पात्रत्वं च पणाङ्गनामु रुचिरं नाम्ना तथा नार्थतः ॥ ”-શાદ્ ૬૦

અર્થાત્ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો ભામનું ખીજું નામ મંગળ છે, પરંતુ એ શબ્દ નામથી મંગળ હોવા છતાં અમંગળકારી-દુષ્ટ ગણાય છે. એવી રીતે વિષ્ટિ નામનું કરણ સર્વ કરણોમાં અધમ છે, છતાં એનું અપર નામ ભદ્રા છે. કણ્ણોનો ક્ષય થતાં તેને વૃદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તીવ્ર ગુમડાં નીકળવાં છતાં તે શીતળા કહેવાય છે. રજઃપર્વ (હોળી)માં રાજા કહેવાય છે તે નામધારી છે; વસ્તુતઃ તે તેવો નથી જ. લવણને મીઠું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો સ્વાદ તો ખારો છે. વિષનો મધુર એ પર્યાયવાચી શબ્દ છે. વેશ્યાનું ખીજું નામ પાત્ર પણ છે. રૈ (લક્ષ્મી અથવા સોનું), કણ્ઠિકા (કાંટો) ઇત્યાદિની પેઠે (?) આ અપર નામો નામથી જ મનોહર છે, નહિ કે અર્થથી પણ. આથી તો પાત્રની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતાં પણ્ડિત જનો કથે છે કે—

“ પાકારેણોચ્યતે પાપં, ત્રકારસ્ત્રાણવાચકઃ ।

અક્ષરદ્વયસંયોગે, પાત્રમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ”—અનુ૦

વળી યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે—

“ ન ત્રિગ્રયા કેવલયા, તપસા વાઽપિ પાત્રતા ।

યત્ર વૃત્તમિમે ચોમે, તદ્ધિ પાત્રં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ”—અનુ૦

તોષદુષ્ટેઽપિ જીવેઽપિ, દયાં કુર્યુર્દયાલવઃ ।

સંહરેન્ન નિર્જાં જ્યોત્સ્નાં, ચન્દ્રશ્ચણ્ડાલવેશ્મતઃ ॥ ૧૨૬ ॥”

દુષ્ટ જીવોને પણ દાન દેવાનો અધિકાર—

શ્લોક૦—“ દોષોએ કરીને દુષ્ટ એવા જીવ પ્રતિ પણ દયાળુઓ દયા કરે, કેમકે ચન્દ્ર પોતાનું ચાંદરાણું (આભણના ધરમાં જ રહેવા દધ) ચંડાળના ધરથી દૂરી લેતો નથી.”—૧૨૬

૧ આ પદ અવતરણરૂપે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૨૨)માં છે.

૨ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૮)ગત નિમ્નલિખિત પદઃ—

“ નિર્ગુણેષ્વપિ સર્વેષુ, દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ।

નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં, ચન્દ્રશ્ચણ્ડાલવેશ્મસુ ॥ ”—અનુ૦

ક્ષારાઘ્નો વર્ષણેઽપ્યમ્મો, મુક્તાત્વં ભજતે ક્વચિત્ ।

સર્વેભ્યો દદતોઽપ્યેવં, પાત્રયોગઃ ક્વચિદ્ ભવેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

સાનુદાયિક દાનથી લાભ--

શ્લો. ૦--“ જમ ખારા સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થતાં તેનું જળ કદાચિત્ મોતી બને છે તેવી રીતે સર્વને દાન દેવાથી કોઈક વાર (સુ)પાત્રનો (પણ) યોગ થાય.”-૧૨૭

દયાભાવસત્પન્ને, પાત્રાપાત્રો ન શોચ્યતામ્ ।

દેવદૂષ્યં મહાવીરો, દદૌ વિપ્રાય દુઃસ્થિને ॥ ૧૨૮ ॥

દયાના પ્રાદુર્ભાવમાં કુપાત્રની પણ ગણના--

શ્લો. ૦--“ દયા-ભાવ ઉત્પન્ન થતાં (પ્રાણીને) સુપાત્ર-કુપાત્રનો વિચાર કરવો નહિ. જેમકે મહાવીરે દુઃખી બ્રાહ્મણને (અર્ધ) દેવદૂષ્ય આપ્યું.”-૧૨૮

દેવદૂષ્યનું દાન--

રૂપકી. ૦--જેમ દરેક તીર્થંકર દીક્ષા લે તે પૂર્વે વાર્ષિક દાન દે છે તેમ શ્રમણુ લગવાનું મહાવીરે દાન દીધું હતું. આ વેળા તેમના પિતાશ્રીનો મિત્ર એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ પરદેશ ગયો હતો. દુર્ભાગ્યને લીધે તે કશું પણ કમાયા વિના ત્યાંથી પાછો પોતાને ઘેર આવ્યો. એટલે તેની પત્નીએ તેની ઝાટકણી કાઢતાં કહ્યું કે હે અભાગ્યશિરોમણિ ! જ્યારે લગવાને સુવર્ણનો વરસાદ વરસાવ્યો ત્યારે તું પરદેશ ગયો હતો અને હમણા વળી કોડી કમાયા વિના પાછો આવ્યો છે તો તું અહીંથી ચાલ્યો જા, તારું મોઢું મને ન બતાવ અથવા હજી પણ તું એ જંગમ કલ્પતરુ સમાન શ્રીમહાવીર પાસે જઈ ચાચના કર કે જેથી તારું દરિદ્ર નાશ પામે. કેમકે કહ્યું પણ છે કે--

૧-૨સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૩૮, ૧૦)ગત નિમ્ન લિખિત પદો:--

વર્ષન ક્ષારાણ્વેઽપ્યઘ્નો. મુક્તાત્વં ક્વાપિ જાયતે ।

સર્વેષાં દદતો દાતુઃ, પાત્રયોગોઽપિ સમ્ભવેત્ ॥ ”-અનુ. ૦

“ દાનક્ષણે મહેઞ્છાનાં, કિં પાત્રાપાત્રચિન્તયા ? ।

દીનાય દેવદૂષ્યાર્થં યથાઽદાત્ કૃપયા પ્રભુઃ ॥-”

“યૈઃ પ્રાગ્દત્તાનિ દાનાનિ, પુનર્દાતું હિ તે ક્ષમાઃ ।

શુષ્કોઽપિ હિ નદીમાર્ગઃ, સ્વન્યતે સલિલાર્થિભિઃ ॥”-અનુ૦

અર્થાત્ જેમણે પહેલાં દાનો દીધાં છે તેઓ ફરીથી પણ તેમ કરવા સમર્થ છે, કેમકે નદીના સૂકાઈ ગયેલા માર્ગને પણ જળના અર્થાઓ ખોદે છે.

સ્ત્રીનાં આવાં વચનો સાંભળી એ બ્રાહ્મણ પ્રભુ પાસે આવ્યો અને તેમને વિનવવા લાગ્યો કે હે દયાના સાગર ! હે જગદાધાર ! વિશ્વોપકારી એવા આપે સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડના દારિદ્ર્યનો જડમૂળથી નાશ કર્યો, પરંતુ તે વખતે ત્યાં હું અલાગી હાજર હતો નહિ. વિશેષમાં અન્ય સ્થળેથી પણ મને કંઈ મળ્યું નથી એટલે નિષ્પ્રભુ, નિરાશ્રય અને નિર્ધન એવો હું આજે આપને શરણે આવ્યો છું. મારા જેવાનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવું એ આપ જેવાને માટે તદ્દન સહેલી વાત છે, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ સમ્પૂરિતાશેષમહીતલસ્ય

પયોધરસ્યાદ્ભુતશક્તિભાજઃ ।

કિં તુમ્બપાત્રાપરિપૂરણાય

ભવેત્ પ્રયાસસ્ય કળોઽપિ નૂનમ્ ! ॥”-ઉપજાતિ

અર્થાત્ અખિલ મહીતલને જેણે ભરી દીધું છે એવા અને અદ્ભુત શક્તિથી યુક્ત એવા મેઘને તુંબડી ભરવાને માટે જરા પણ પ્રયાસ ખરેખર કરવો પડે ?

આ પ્રમાણે યાચના કરતા બ્રાહ્મણના ઉપર દયા આવવાથી પ્રભુએ દીક્ષા-સમયે ઇન્દ્રે જે દેવદૂત વસ્ત્ર પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યું હતું તેમાંથી અડધું આપ્યું.^૧ પ્રભુને તો વસ્ત્ર નિર્રથક જ હતું તેમ છતાં આખું ન આપતાં અડધાનું દાન દીધું, તે સંબંધમાં જુદા જુદા મુનિવરોએ જુદા જુદા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. જેમકે કેટલાકનું માનવું એમ છે કે અડધાનું દાન તે પ્રભુની સંતતિ વસ્ત્ર-પાત્રને વિષે મૂર્છાવાળી થશે એમ સૂચન કરે છે, જ્યારે કેટલાક-

૧ પ્રભુએ દીક્ષા લીધા પછી તેર મહિના સુધી વસ્ત્ર રાખ્યું તે સવસ્ત્રક ધર્મના પ્રશ્ન માટે સમગ્રનું તેમજ પ્રથમ પારણું ગૃહસ્થના પાત્રમાં કયું તે સપાત્ર ધર્મની પ્રશ્ન માટે જાણવું એમ સુબોધિકાકારનું કહેવું છે.

ની માન્યતા એ છે કે પ્રથમ પોતે બ્રાહ્મણ કુળમાં અવતરેલા તેના સંસ્કારનું આ પરિણામ છે.^૧

આ બ્રાહ્મણ તો એ વસ્ત્ર લઈને તેના છેડા વણાવવા માટે વણકરને ત્યાં ગયો. ત્યાં બધો વૃત્તાન્ત સાંભળતાં તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે તું ભગવાનની પાછળ પાછળ જા; મમતા વિનાના અને કૃપાનિધાન વીર બાકીનું અડધું વસ્ત્ર પણ તને આપશે. પછી તું તે લઈને આવજે એટલે એ બે કટકાને હું એવી રીતે સાંધી આપીશ કે તેના લાખ દીનાર ઉપજશે અને આપણે બે જણા તે અડધા અડધા વહેંચી લઈશું.

વણકરની પ્રેરણાથી આ વિપ્ર તો પ્રભુને શોધવા સંચર્યો. પ્રભુનો મેળાપ થતાં લજ્જાથી તે કંઈ બોલી શક્યો નહિ, પરંતુ એક વર્ષ પર્યંત તે તેની પાછળ પાછળ ભ્રમ્યો. ત્યાર બાદ ‘દક્ષિણવાચાલ’ પુરની પાસે ‘વાલુકા’ નદીને કાંઠે કાંટામાં દેવદૂધ વસ્ત્ર ઊડીને ભરાયું એટલે પ્રભુએ તે તરફ દષ્ટિ કરી. આ પ્રસંગ પરત્વે પણ જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે. કોઈનું માનવું એમ છે કે મમત્વથી પ્રભુએ જોયું; શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સ્થળમાં વસ્ત્ર પડ્યું છે એ જાણવા માટે પ્રભુએ નજર કરી એમ કેટલાક માને છે; એકાએક એમની દષ્ટિ ગઈ એમ પણ માન્યતા છે;^૨ અમારી સંતતિને વસ્ત્ર-પાત્રની મુલભતા રહેશે કે દુર્લભતા તે વિચારથી પ્રભુએ દષ્ટિપાત કર્યો એવી પણ કેટલાકની માન્યતા છે. ઉપાધ્યાય શ્રીત્રિનયવિજયે સુખોદિકામાં એમ સૂચવ્યું છે કે વૃદ્ધોનું માનવું એ છે કે કાંટામાં વસ્ત્ર ભરાવાથી પોતાનું શાસન કંટકની બહુલતાવાળું થશે એમ જાણીને નિર્લોભતાને લઈને પ્રભુએ તે લેવા વિચાર પણ ન કર્યો. બ્રાહ્મણ તો અર્ધ વસ્ત્ર મળતાં ખુશી ખુશી થઈ ગયો અને વણકર પાસે જઈ તેનું યોગ્ય મૂલ્ય મેળવી આનંદ પામ્યો.

કુપાત્રપિ સુપાત્રાત્ તુ, દયાં કુર્યાદ્ વિશેષતઃ ।

દશન્તં દન્દશૂકં કિં, બોધયામાસ ન પ્રભુઃ ? ॥ ૧૨૯ ॥

૧-૨ સરખાવો આવશ્યકની શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત વૃત્તિનાં ૧૮૭ મા અને ૧૮૫ મા પત્ર.

૩ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૦) ગત નિમ્નલિખિત પદ્યઃ—

“ અપકાગિષ્વપિ કૃપાં, સુધોઃ કુર્યાદ્ વિશેષતઃ ।

દન્દશૂકં દશન્તં તં, હીરઃ પ્રાબોધયદ્ યથા ॥”-અનુ૦

સુપાત્ર કરતાં કુપાત્રને દાન દેવાની અધિક આવશ્યકતા—

શ્લો०—“ આ લોકમાં સુપાત્ર કરતાં કુપાત્રને વિષે તો (ભવ્ય જીવ) વિશેષે કરીને દયા કરે, (કેમકે) શું (ત્રીર) પ્રભુએ દંસતા એવા (ચણકૌશિક દ્દિવિષ) સર્પને બોધ ન આપ્યો ? ”—૧૨૮

દયયાઽદાયિ કિં નૈવા-ચાર્યેણ હસ્તિસૂરિણા ? ।

રઙ્કાય સાધવો વેષો, ભોજનાયોપકારિણા ॥ ૧૩૦ ॥

પ્રસ્તુતનું સમર્થન—

શ્લો०—“ વળી શું ઉપકારી આર્યહસ્તિસૂરિએ દયાથી રંકને ભોજન માટે સાધુ-વેષ આપ્યો ન હતો ? ”—૧૩૦

રંકની કથા (સંપ્રતિ રાજેશ્વરનો પૂર્વ ભવ)—

સ્પષ્ટી०—એક વેળા સંપ્રતિ નરેશ્વર કરતા કરતા ‘ઉજ્જયિની’ નગરી-માં આવ્યા. તે વેળા જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાની રથયાત્રા જોવાને માટે શ્રી-આર્યમહાગિરિસૂરિ અને શ્રીઆર્યમુહસ્તિસૂરિ ત્યાં પધાર્યા. તે બંનેનો પરિવાર બહુ મોટો હોવાથી તેઓ પૃથક્ પૃથક્ સ્થળે ઉતર્યા. જીવંતસ્વામીના રથનો વરઘોડો નીકળ્યો તેમાં આ બે આચાર્યવર્યોએ તેમજ સદળ સંઘે ભાગ લીધો. રથ નગરમાં ફરતો ફરતો રાજદ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યો. તે સમયે સંપ્રતિ-ની નજર શ્રીઆર્યમુહસ્તિસૂરિ ઉપર પડી. તેમને જોતાં એને વિચાર થવા લાગ્યો કે મેં એમને પૂર્વે કેમ સ્થળે જોયા હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ક્યાં અને ક્યારે તે યાદ આવતું નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં તેને મૂર્છા આવી ગઈ. નોકર ચાકરો દોડી આવ્યા અને તેમણે તેને ચંદનના લેપ વગેરે શીતળ ઉપચારો કર્યા. થોડી વારે રાત્રી બેઠો થયો. આ સમયે એને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું. તેના પ્રભાવથી એણે જાણ્યું કે શ્રીઆર્યમુહસ્તિસૂરિ તો મારા પૂર્વ જન્મના ગુરુ છે. તરત જ તે તેમને વંદન કરવા ગયો અને પંચાંગથી પીઠના સ્પર્શ પૂર્વક પ્રણામ કરી તેણે પૂછ્યું કે હે ભગવન્ ! જૈન ધર્મના આરાધનનું કળ શું ? સૂરિજીએ ઉત્તર આપ્યો કે સ્વર્ગ અને અપવર્ગ (મોક્ષ). વળી રાત્રીએ પૂછ્યું કે સામાયિકનું શું કળ છે ? રાજ્યાદિનો લાભ એ અવ્યક્ત સામાયિકનું કળ છે; વ્યક્ત સામાયિકથી તો મોક્ષ પણ મળે છે, એવો જવાબ મળ્યો. એટલે રાત્રીએ

૧ આના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ વીરભક્તામર (પૃ. ૮૦-૮૧).

૨ શ્રીમહાવીરસ્વામીના જીવતાં જે એમની પ્રતિમા ભરાઈ હતી તે.

કહ્યું કે સાચી વાત છે, પરંતુ હું કોણ છું તે ધ્યાનમાં આવે છે ? ઉપયોગ આપતાં સૂરિજીએ તેને ઝાળખ્યો અને નીચે મુજબ તેનો પૂર્વ ભવ કહી સંભળાવ્યો:—

અમે પહેલાં એક વાર શ્રીઆર્યમહાગિરિ સાથે ‘કૌશાંબી’ ગયા હતા. અમારા બહોળા પરિવારને લઈને અમે જુદે જુદે સ્થળે નિવાસ કર્યો. તે સમયે ભયંકર દુકાળ પડ્યો, છતાં લોકો અમારા ઉપર ભક્તિ રાખતા હોવાથી તેમના તરફથી અમને આહાર પાણી મળતાં રહ્યાં. એક વાર અમારા સાધુઓ ભિક્ષા માટે એક શેઠને ઘેર ગયા. તેમની પાછળ એક રંક પણ એના ઘરમાં દાખલ થયો. સાધુઓને મોઢક વગેરે યથેષ્ટ લોજન મળ્યું તે એણે જોયું, એટલે સાધુઓ બહાર નીકળતાં તે એમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો અને લોજન માટે યાચના કરવા લાગ્યો. સાધુઓએ જવાબ આપ્યો કે એ વાત અમારા ગુરુ જાણે, અમે તો એમને અધીન છીએ એટલે આમાંથી કશું આપી શકીએ તેમ નથી. આથી તે આ સાધુઓની સાથે તેમના ઉતારે આવ્યો. અમારી પાસે પણ તેને લોજનની યાચના કરી એટલે અમે ઉપયોગ મૂકી જોયું તો જણાયું કે ભવાંતરમાં આ પ્રવચનનો આધાર બનનાર છે. આથી અમે કહ્યું કે જો તું દીક્ષા લે તો તને આહાર આપીએ. રંકે વિચાર કર્યો કે અત્યારે હું મહાકષ્ટ ઊઠાવી રહ્યો છું તો તેની આગળ દીક્ષાનું કષ્ટ શા હિસાબમાં છે ? વળી દીક્ષા લેતાં યથેષ્ટ લોજન મળશે તે જુદું. આથી તેણે દીક્ષા લીધી અને અમે તે ધરાયો. ત્યાં સુધી તેને મોઢકદિ ખાવા આપ્યા. તેણે એવું આકંઠ લોજન કર્યું કે વાયુને પણ આવ જા કરવાની જગ્યા રહી નહિ. તે જ દિવસે રાતના શ્વાસ રૂંધાઈ જવાથી તે મરણ પામ્યો. મધ્યસ્થભાવમાં વર્તતો આ રંક સાધુ મરીને તું ‘અવન્તી’પતિ કુણાલના સંપ્રતિ નામના પુત્ર તરીકે હાલ તું અવતર્યો છે.^૧

* * * *

દશા વિક્તસ્ય તિસ્ત્રઃ સ્યુ--દાનભોગવિનાશકાઃ ૧

દાનરૂપા પ્રધાના સ્યાદ્, યતો દ્વે દુઃખદાયિકે ॥ ૧૩૧ ॥^૨

લક્ષ્મીની ત્રણ ગતિઓ—

શ્લોક—“લક્ષ્મીની દાન, ભોગ અને નાશ એમ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. તેમાં દાનરૂપ દશા ઉત્તમ છે, જ્યારે બીજી બે દુઃખદાયી છે.”—૧૩૧

* * * *

૧ આનું વિશેષ ચરિત્ર જાણવાની ઉત્કંઠા જેને થતી હોય, તેણે પરિશિષ્ટપર્વનો ૧૧ મો સર્ગ જોવો.

૨ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૦)નું નીચે મુજબનું પદ:—

“દાનં ભોગો નાશ-સ્તિષ્ઠો ગતયો ભવન્તિ વિક્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન મુક્તે, તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥”—આર્યા

દાનં દેયં સતિ દ્રવ્યે, સશ્ચયો ન સુખાવહઃ ।

મશ્વિકાસશ્ચિતં પश्य, हरन्ति पामरा मधु ॥ १३२ ॥^૧

ધન-સંચયથી દુઃખ--

શ્લોક--“ પૈસા હોય તો દાન દેવું જોઈએ, કેમકે સંચય (કરવો તે) સુખ-કારી નથી. (હે ચેતન ! તું) જો, (મધ)માખીઓએ એકઠા કરેલા મધને પામરો હરી જાય છે. ”-૧૩૨

ત્યાગો हि सौख्यकारि स्यात्, केवलं सश्वयो नहि ।

मुक्तानां सश्वये पश्य, दशा भवति कीदृशी ॥ १३३ ॥

ત્યાગથી સુખ--

શ્લોક--“ ત્યાગ એ જરૂર સુખકારી છે, નહિ કે કેવળ સંચય. જો ખાધેલાનો સંચય જ થાય અને ત્યાગ ન જ થાય તો કેવી દશા થાય ? ”-૧૩૩

દાનના પ્રકારો--

રૂપબ્દી--આ પ્રમાણે દાનનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે દાનના પ્રકારો વિષે થોડો ઘણો વિચાર કરી લઈએ. સૌથી પ્રથમ તો આ વૈરાગ્ય-રસમંજરીના કર્તાએ દાનના જે પ્રકારો પાડ્યા છે તેની નોંધ લઈશું તો જણાશે કે તેમણે (૧) ધર્મોપદંભ-દાન, (૨) જ્ઞાન-દાન, (૩) અભય-દાન અને (૪) અનુકંપા-દાન એમ ચાર ભેદો પાડ્યા છે.

જ્ઞાન-દાન, અભય-દાન અને ઉપગ્રહ-દાન એમ પણ દાનના ત્રણ પ્રકારો પડે છે એ વાત ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૪૧)ના નિમ્નલિખિત પદ્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે:--

“ જ્ઞાનાભયોપગ્રહદાનમેદાત્

તच्च त्रिधा सर्वविदो वदन्ति ।

तत्रापि निर्वाणपथप्रदीपं

ज्ञानस्य दानं प्रवरं वदन्ति ॥ ૮ ॥ ”-મન્દૂકા

૧ સરખાવો ઉપદેશતરંગિણીનું (પ. ૧૦) નીચે મુજબનું પદ્ય:--

“ दातव्यं भोक्तव्यं, सति विभवे सश्वयो न कर्तव्यः ।

पश्येह मधुकरिणां, सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ ”-આર્યા

૨ આ પદ્ય દ્વારા ત્રિવિધ દાનમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ પણ દાનના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. આ સંબંધમાં અવતરણરૂપે શ્રીરત્નમંદિરગણિ ઉપર્યુક્ત અન્થ (પૃ. ૩૩)માં કથે છે કે—

“ દાતવ્યમિતિ યદ્ દાનં, દીયતેऽનુપકારિણે ।

ક્ષેત્રે કાલે ચ ભાવે ચ, તદ્ દાનં ‘સાત્ત્વિકં’ સ્મૃતમ્ ॥૭૫॥ ”—અનુ૦
અર્થાત્ ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને વિષે, દેવું જોઈએ એમ વિચારીને જે દાન અનુપકારીને અપાય છે તે ‘સાત્ત્વિક’ ગણાય છે. આપું દાન શ્રીશાલિભદ્રાદિએ હીધેલું બાણવું.

રાજસ દાનનું લક્ષણ એમ સૂચવાયું છે કે—

“ યત્ તુ પ્રત્યુપકારાય, ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

પ્રદીયતે પરિક્લિપ્તં, તદ્ દાનં ‘રાજસં’ સ્મૃતમ્ ॥૭૬॥ ”—અનુ૦
અર્થાત્ ઉપકારનો બદલો વાળવા માટે અથવા ફળની આશાથી જે દાન દેવાય છે તે ‘રાજસ’ કહેવાય છે. અન્દનખાદાની પાડોશી ડોશીનું અત્ર દૃષ્ટાન્ત ધટાવી લેવું.

તામસ દાનના સંબંધમાં એવું કથન છે કે—

“ ક્રોધાદ્ બલાભિયોગાદ્ વા, મનોભાવં વિનાઽપિ વા ।

યદ્ દીયતે હિતં વસ્તુ, તદ્ દાનં ‘તામસં’ સ્મૃતમ્ ॥૭૭॥—અનુ૦
અર્થાત્ ક્રોધથી, બળાત્કારને લઈને અથવા મનના ભાવ વિના પણ જે હિત-કારી વસ્તુનું દાન દેવાય તે ‘તામસ’ કહેવાય છે.

ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં વીસમાથી બાવીસમા પદ્ય દ્વારા આ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ મોટે ભાગે એના એ શબ્દોમાં આ ત્રિવિધ દાનનાં લક્ષણો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

દાનના ચાર પ્રકારો પરત્વે આપણે ૧૫૪મા પૃષ્ઠમાં ઇસારો કરી ગયા છીએ.

૧ આ રહ્યાં તે પદ્યો:—

“ દાતવ્યમિતિ યદ્ દાનં, દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રં ચ, તદ્ દાનં ‘સાત્ત્વિકં’ સ્મૃતમ્ ॥—અનુ૦

યત્ તુ પ્રત્યુપકારાર્થ, ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિપ્તં, તદ્ ‘રાજસં’મુદાહૃતમ્ ॥—અનુ૦

અદેશકાલે યદ્ દાન મપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં, તદ્ ‘તામસં’મુદાહૃતમ્ ॥ ”

દાનના (૧) અભય-દાન, (૨) ^૧સુપાત્ર-દાન, (૩) અનુકંપા-દાન, (૪) ^૨ઉચિત-દાન અને (૫) ^૩કીર્તિ-દાન એમ પાંચ પ્રકારો પણ પડે છે. તેમાંનાં પ્રથમનાં જે દાનો મુક્તિ માટે છે, જ્યારે બાકીનાં ત્રણ ભુક્તિ (ભોગ) માટે છે. આ વાતની પુષ્ટિ માટે નિમ્ન-લિખિત ગાથા રજુ કરવામાં આવે છે:—

“ અમયં સુપત્તદાણં, અણુકંપા ઉચિત્રં કિત્તિદાણં ચ ।

દોહિ વિ મુક્ત્વો મણિઓ, તિન્નિ વિ મોગાદયં દિતિ ॥ ”—આર્યા

સ્થાનાંગના ૭૪૫ માં સૂત્રમાં દાનના દશ પ્રકારો નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા સૂચવાયા છે:—

“ અણુકંપા સંગહે ચેવ, મયે કાલુણિતેતેતિ ય ।

લજ્જાતે ગારવેણં ચ, અહમ્મે ઉણ સત્તમે ॥—અનુ૦

ધમ્મે ત અદ્દમે વૃત્તે, કાહીતિ ત કતંતિ ત ॥ ”

અર્થાત્ અનુકંપા-દાન, સંગ્રહ-દાન, ભય-દાન, કારુણ્ય-દાન, લજ્જા-દાન, ગૌરવ-દાન, અધર્મ-દાન, ધર્મ-દાન, કરિણ્ય-દાન અને કૃત-દાન એમ દાનના દશ પ્રકારો છે. આ પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તે માટે શ્રીઅભયદેવ-સૂરિ સ્થાનાંગની ટીકામાં નિર્દેશો છે તેમ વાચકમુખ્ય પૂજ્યપાદ શ્રીઉમાસ્વાતિ-એ રચેલી આર્યાઓ અર્થસહિત રજુ કરવામાં આવે છે.

“ કૃપણેનાથદરિદ્રે વ્યસનપ્રાપ્તે ચ રોગશોકહતે ।

યદ્ દીયતે કૃપાર્થાદનુકમ્પા તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥ ”

અર્થાત્ કૃપણ, અનાથ, દરિદ્ર, સંકટમાં સપડાયેલા તેમજ રોગ અને શોકથી હણાયેલાને મહેરબાનીની રૂપે દાન દેવું તે ‘અનુકંપા-દાન’ છે.

૧-૩ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, જિન-પ્રતિમા, જિન-ચૈત્ય અને જૈન આગમ એ સાત ક્ષેત્રોમાં સર્વસ્વનું અર્પણ કરવું તે ‘સુપાત્ર-દાન’ છે. પોતપોતાના અધિકાર અને સામર્થ્ય અનુસાર દેશ, કાળ, કૃષ્ણ કલ્યાણને યોગ્ય એવું જે દાન દેવું તે ‘ઉચિત દાન’ છે. યાગદ, ભાટ, આરોટ વગેરેને જે દાન દેવું તે ‘કીર્તિદાન’ છે.

૪ આ ગાથા ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૫)માં છે. આથી ભાવવાળું પદ્ય જૈનધર્મવરસ્તોત્રની સર્વોપજ વ્રત્તિ (પૃ. ૨૭)માં છે. આની છાયા નીચે મુજબ છે:—

અમયં સુપાત્રદાનં અનુકમ્પા ઉચિતં કીર્તિદાનં ચ ।

દ્વામ્યામપિ મોક્ષો મણિતઃ ત્રીણ્યપિ મોગાદિકં દદતિ ॥

૫ જૈનધર્મવરસ્તોત્રની સ્વોપજ વ્રત્તિમાં લગભગ આ મતલબની એક ગાથા છે તેમજ તેનો અર્થ પણ ત્યાં ૩૯ માં પ્રજ્ઞમાં નજરે પડે છે. આ ગાથા અહીં થોડા ફેરફાર સાથે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૧૪)માં ટાંચણ રૂપે નિર્દેશાયેલી છે અને તેનો ભાવાર્થ પણ ત્યાં સૂચવવામાં આવ્યો છે.

“ અભ્યુદયે વ્યસને વા યત્ કિચ્ચિદ્ દીયતે સહાયાર્થમ્ ।

તત્ સદ્ગ્રહતોઽભિપતં મુનિભિર્દાનં ન મોક્ષાય ॥ ”

અર્થાત્ સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં સહાય કરવા માટે જે કંઈ દાન દેવાય છે તેને મુનિઓ ‘સંગ્રહ-દાન’ કહે છે, પરંતુ તે કંઈ મોક્ષને માટે નથી.

“ રાજારક્ષપુરોહિતમધુમુખમાવલ્લદણ્ડપાશિષુ ચ ।

યદ્ દીયતે મયાર્થાત્ તદ્ મયદાનં બુધૈર્જેયમ્ ॥ ”

અર્થાત્ રાજા, કોટવાલ, પુરોહિત, ‘મધુમુખ, માવલ (મવાલી ?) તેમજ દંડ અને પાશવાળાને વિષે ભયથી જે દાન દેવાય છે તેને વિદ્વાનોએ ‘ભય-દાન’ બોલ્યું.

“ અભ્યર્થિતઃ પરેણ તુ યદ્ દાનં જનસમૂહમધ્યગતઃ ।

પરચિત્તરક્ષણાર્થં લજ્જાયાસ્તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥ ”

અર્થાત્ પરની વિનતિ થતાં, જન-સમૂહની મધ્યમાં રહેલો પ્રાણી પારકાના મનની રક્ષા માટે જે દાન આપે તે ‘લજ્જા-દાન’ છે.

“ નટનર્તમુષ્ટિકેભ્યો દાનં સમ્બન્ધિવન્ધુમિત્રેભ્યઃ ।

યદ્ દીયતે યશોર્થં ગર્વેણ તુ તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥ ”

અર્થાત્ નાટકીઓ, નાચનારા, મુષ્ટિકો (મુઠ્ઠીથી પ્રહાર કરનારાઓ), સંબન્ધીઓ, બન્ધુઓ અને મિત્રોને કીર્તિની ખાતર અથવા અભિમાન પૂર્વક જે દાન દેવાય છે તે ‘ગૌરવ-દાન’ છે.

“ હિસાઽનૃતચૌર્યૌઽથતપરદારપરિગ્રહમસક્તેભ્યઃ ।

યદ્ દીયતે હિ તેષાં તજ્જાનીયાદધર્માય ॥ ”

અર્થાત્ હિંસા, અસત્ય અને ચોરીને વિષે તત્પર તેમજ પરદાર અને પરિગ્રહમાં આસક્ત એવાને જે દાન દેવાય તે ‘અધર્મ-દાન’ બોલ્યું.

“ સમતૃણમણિમુક્તેભ્યો, યદ્ દાનં દીયતે સુપાત્રેભ્યઃ ।

અક્ષયમતુલમનન્તં તદ્ દાનં ભવતિ ધર્માય ॥ ”

૧ મીઠું ખોલનાર, પુશામતીઓ.

૨ આ દાન પણ મુક્તિને માટે નથી. કશું પણ છે કે—

“ મયં લોભસ્તથા સ્નેહ-હ્રયો દાનસ્ય હેતવઃ ।

યે દાતાગ્રહ્યં મુક્ત્વા, ધન્યાસ્તે મુક્તિગામિનઃ ॥ ”—અનુ.

અર્થાત્ ભય, લોભ અને સ્નેહ એ ત્રણ દાનનાં કારણો છે. આ ત્રણને છોડીને જેઓ દાન દે છે તેઓ ધન્ય છે અને તેઓ મુક્તિ-ગામી છે.

અર્થાત્ તણુખલા અને મણિઓને સમાન ગણનારા તેમજ સંન્યાસી એવા મુપા-
ત્રોને જે દાન દેવાય તે 'ધર્મ-દાન' ગણાયું.

“સત્ત્વઃ કૃતોપકારો દત્તં ચ સહસ્રશો મમાનેન ।

અહમપિ દદામિ કિञ્ચિત્ પ્રત્યુપકારાય તદ્ દાનમ્ ॥

અર્થાત્ મારા ઉપર સેંકડો રીતે ઉપકાર કર્યો છે તેમજ હજાર રીતે મને દાન
હીધું છે. વાસ્તે પ્રત્યુપકારાર્થે હું પણ એને કંઈક આપું એ ('દશમા પ્રકારનું')
દાન છે.

શીલં વિઘ્નહરં સર્વ-સમ્પદાં દાયકં મતમ્ ।

પ્રાણાધારં સુવૃત્તસ્ય, વંશશોભાવિવધર્કમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

શીળનો મહિમા-

સ્તોત્ર—“ શીળ વિઘ્નોને વિનાશ કરનાર, સર્વ સંપત્તિઓને આપનાર,
સમ્યગ્ચિત્તનો જીવન-આધાર અને વંશની શોભાને વિશેષતઃ વધારનાર મનાય
છે. ”—૧૩૪

દાનાદિનો ક્રમ—

સ્પષ્ટી—અન્ય જીવોને મુખ થાય તે માટે, તેમનું હાળ દૂર કરવાને
માટે તન, મન અને ધનથી મદદ કરવી એ મનુષ્યનું લક્ષણ અને બુધ્ધિ છે.
પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ત્યાગ કરવાની વૃત્તિવાળો જ દાતાર બની શકે
છે. જે ધન અગ્યારમો પ્રાણ ગણાય છે તેનું દાન તેના ઉપરની મમતા ઓછી
થતાં અર્થાત્ ત્યાગ-બુદ્ધિ સ્ફુરતાં થઈ શકે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે
જેટલા અંશે પર જીવોના ઉપકારાર્થે તન, મન, અને ધનથી સહાયતા કરાય
છે તેટલે અંશે ત્યાગ-ભાવ પ્રકટે છે. તીર્થંકરો દીક્ષા લે તે પૂર્વે સાંવત્સરિક
દાન દે છે. ત્યાર બાદ ઉત્તમ શીયલની મૂર્તિરૂપ દીક્ષા તેઓ ગ્રહણ કરે છે.
તદનંતર બાહ્ય અને આભ્યંતર તપશ્ચર્યાનું તેઓ સેવન કરે છે. આ આભ્ય
ન્તર યાને ભાવ-તપના પ્રભાવથી આત્માની શુદ્ધ ભાવના ભાવીને તીર્થંકરો
કેવલજ્ઞાન ઉપાર્જન કરે છે. એટલે આ દૃષ્ટિએ જોતાં દાનાદિ ક્રમ સહેતુક
હોય એમ સમજાય છે. વળી દાન દેવું એ જેટલી સહેલી વાત છે તેટલી
સહેલી વાત શીયળ પાળવાની નથી. વળી આનાથી તપશ્ચર્યા કરવી એ તો

વિશેષ વિકટ માર્ગ છે અને નિર્મળ ભાવનાઓમાં આરૂઢ થવું એ સૌથી અઘરું કાર્ય છે. આને લઇને પણ આ પ્રમાણેનો ક્રમ સૂચવાતો હોય એમ લાગે છે. અન્ય રીતે વિચાર કરીએ તો દાન-ધર્મની સિદ્ધિ થતાં શીલ-ધર્મના સેવન માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ યોગ્યતા મળતાં તપ-ધર્મના આરાધન માટે અધિકારિત્વ મળે છે. આ લાયકાત મળી જતાં ભાવના ભાવવાનું સામર્થ્ય ખડું થાય છે. આથી પણ દાનાદિ ક્રમની સકારણતા સિદ્ધ થતી જણાય છે. આ સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુગત સ્તવપરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓનો નિર્દેશ કરવો આવશ્યક સમજાય છે:—

“ સંતં વજ્રમણિચં થાણે દાણં પિ જો ન વિયરેહ ।

इय सुहृगो कंहं सो सीलं अइदुद्धरं धरइ ? ॥ १३०८ ॥

अस्सीलो अ ण जायइ सुद्धस्स तवस्स हंदि विसओ वि ।

जहसत्तीएऽतवस्सी भावइ कह भावणाजालं ? ॥ १३०९ ॥

इत्थं च दाणधम्मो दव्वत्थयरूवमो (गो ?) गहेअव्वो ।

सेमा उ सुपरिसुद्धा ज्ञेया भावत्थयसरूवा ॥ १३१० ॥ ”

અર્થાત્ વિદ્યમાન, ખાદ્ય (આત્માથી ભિન્ન) અને અશાશ્વત એવું (પિણ્ડાદિ) દાન પણ જે (ક્ષુદ્રતાને લીધે) સ્થાનમાં (યોગ્ય પાત્રને વિષે) આપતો નથી, તે ક્ષુદ્ર કેવી રીતે અતિશય દુર્ધર એવા શીળને ધારણ કરી શકે ? શીલરહિત એવો વળી શુદ્ધ તપશ્ચર્યાનો વિષય પણ ન થાય. યથાશક્તિ અતપસ્વી પણ ભાવનાના સમૂહને કેવી રીતે લાવે ? આ ક્રમને વિષે દાન-ધર્મને દ્રવ્ય-સ્તવ-રૂપે ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને ખાકીનાં સુપરિશુદ્ધ શીલાદિને ભાવસ્તવરૂપે જાણવાં જોઈએ.

૧ ગાથા—

सद् बाह्यमनित्यं स्थाने दानमपि यो न वितरति ।

एवं क्षुद्रकः कथं स शीलमतिदुर्धरं धारयति ? ॥

अशीलश्च न जायते शुद्धस्य तपसो हग्दि विषयोऽपि ।

यथाशक्त्याऽतपस्वी भावयति कथं भावणाजालम् ? ॥

इत्थं च दानधर्मो द्रव्यस्तवरूपको गृहीतव्यः ।

शेषास्तु सुपरिशुद्धा ज्ञेया भावस्तवस्वरूपाः ॥

૨ પ્રતિભાશતકની સ્વોપસ વૃત્તિ (પૃ. ૨૪૧)માં આ ગાથાઓ થોડાક ફેરફાર સાથે નજરે પડે છે.

આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને અન્યકાર હવે શીલના અધિકારનો પ્રારંભ કરતા હોય એમ લાગે છે.

❖ ❖ ❖ ❖
ये शीलशीलिता लोके, दुःखशल्यैर्न कीलिताः ।

सुप्राप्तशुभसंयोगा, नीरोगास्ते भवन्ति हि ॥ १३५ ॥

શીલથી નીરોગિતા-

શ્લો.૦--“લોકમાં જે (જીવો) શીલથી યુક્ત છે તે દુઃખરૂપ શલ્યથી ભેંકાયેલા નથી. શુભ સંયોગને સારી રીતે પામેલા તે જીવો નીરોગી જ હોય છે.”-૧૩૫

❖ ❖ ❖ ❖
भूतव्यन्तरमुष्टयादि-प्रयोगा निष्फलाः समे ।

प्रयुक्ताः शीलयुक्तेषु, शीलाद् दुःखं प्रणश्यति ॥ १३६ ॥

શીલથી સંસ્પર્શણ-

શ્લો.૦--“શીલથી યુક્ત (જનો)ને વિષે ભૂત, વ્યન્તર, મુઠ કત્યાદિના સર્વે પ્રયોગો નિર્થક જાય છે, કેમકે શીલથી દુઃખ નાશ પામે છે.”-૧૩૬

શીલનો મહિમા-

રૂપશ્લી.૦--આ તેમજ પૂર્વનાં જે પદો દ્વારા અન્યકારે શીલનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. અત્ર ધર્મકલ્પદુષ્ટતા અતુર્થ પદ્ધતિમાં જે કહ્યું છે તે નિવેદન કરી આપણે પણ શીલના ગુણો ગાંધએ:-

“ શીલં કીર્તિસિતાતપત્રકલશઃ શીલં શ્રિયઃ કાર્મણં

શીલં ભાવપયોધિશીતકિરણઃ શીલં ગુણાનાં નિધિઃ ।

શીલં સંસૃતિકાનને કદલિકા શીલં સ્વનિઃ શ્રેયસાં

શીલં સત્ત્વલતાવમન્તસમયઃ શીલં તુ મુક્તિપદમ્ ॥ ૮ ॥ ”-શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ શીલજી કીર્તિરૂપ શ્વેત છત્રોને વિષે કળશ છે. શીલ લક્ષ્મીનું કામણુ છે. શીલ ભાવરૂપ સાગરને (પ્રકુલિત કરનાર) ચંદ્ર છે. શીલ ગુણોનો નિધિ છે. શીલ એ સંસારરૂપ જંગલને વિષે કેળ છે. શીલ કલ્યાણોની ખાણ છે. શીલ સત્ત્વરૂપ વેલડીને વિકસિત કરનારો વસન્તનો સમય છે. (વિશેષ શું કહેવું ?) શીલ એ મુક્તિને આપનારી વસ્તુ છે.

સાથે સાથે બ્રહ્મચર્યના પ્રશંસાકારી ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૮૮)ગત કથનનું પણ મનન કરી લઈએ:-

“ સીમા સ્થાનિષુ વજ્રસ્થાનિરગદ્ગારેષુ ધન્વન્તરિઃ
કર્ણસ્ત્યાગિષુ દેવતાસુ કમલા દીપોત્સવઃ પર્વસુ ।

ઓઙ્ગારઃ સકલાક્ષરેષુ ગુરુષુ વ્યોમ સ્થિરેષુ ક્ષિતિઃ

શ્રીરામો નયતત્પરેષુ પરમં બ્રહ્મ વ્રતેષુ વ્રતમ્ ॥ ૪૫ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ જેમ ખાણોમાં હીરાની ખાણ સીમારૂપ છે—સર્વોત્તમ છે, વૈદ્યોમાં ધન્વન્તરી, દાનીઓમાં કર્ણ, દેવતાઓમાં લક્ષ્મી, પર્વોમાં દીવાળી, સમસ્ત અક્ષરોમાં ઓઙ્ગાર, મોટી વસ્તુઓમાં આકાશ, સ્થિર (પદાર્થો)માં પૃથ્વી અને નીતિમાં તત્પર (માનવોમાં) શ્રીરામ ઉત્તમ છે. તેમ વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત શ્રેષ્ઠ છે.”

આ હકીકતને ધર્મકલ્પદ્રુમના ચતુર્થ પલ્લવમાં ટાંચણરૂપે નિમ્ન-લિખિત સાતમું પદ્ય પુષ્ટિ આપે છે.—

“ પીયૂષપૌષધિષુ શાસ્ત્રિષુ કલ્પશાસ્ત્રી
ચિન્તામણિર્મણિષુ ધેનુષુ કામધેનુઃ ।

ધ્યાનં તપસ્સુ સુકૃતેષુ કૃપા વ્રતેષુ

બ્રહ્મવ્રતં ક્ષિતિપતિત્વમુરીકરોતિ ॥ ”—વસંત૦

અર્થાત્ જેમ ઔષધિઓમાં અમૃત, વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ મણિઓમાં ચિન્તામણિ, ગાયોમાં કામધેનુ, તપશ્ચર્યાઓમાં ધ્યાન, અને સત્કાર્યોમાં દયા નરેન્દ્રતાને ભોગવે છે તેમ વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત રાજપણું ભોગવે છે.

બ્રહ્મચર્યની મહત્તા પરત્વે જૈન શાસ્ત્ર તો ત્યાં સુધી કહે છે કે—

“જો દેહ કણ્યકોટિ, અહવા કારેહ કણજિનભવનં ।

તસ્સ ન તત્તિઅ પુન્નં, જત્તિઅ બંભવ્વણ ધરિણ ॥ ૧ ॥—આર્યા

દેવદાણવગંધર્વા, જક્ખવરક્ખસકિનરા ।

બંભયારિં નમંસંતિ, દુકરં તે કરંતિ યં ॥ ૨ ॥—અનુ૦

૧ છાયા—

યો દદાતિ કનકકોટિં અથવા કારયતિ કનકજિનભવનમ્ ।

તસ્ય ન તાવત્ પુણ્યં યાવદ્ બ્રહ્મવ્રતે ધૃતે ॥

દેવદાનવગન્ધર્વા યક્ષરાક્ષસકિન્નરાઃ ।

બ્રહ્મચારિણં નમસ્યન્તિ દુષ્કરં યત્ કુર્વન્તિ તે ॥

“આળાં હસરિર્થં વા ઇઢ્ઠી રજ્જં ચ કામભોગા ય ।

કિત્તો લં ચ સગ્ગો આસન્ના સિદ્ધિં વંખાઓ ॥ ૩ ॥—આર્યા

કલિકારઓ વ જળમારઓ વિ સાવજ્જજોગનિરઓ વિ ।

જં નારઓ વિ સિજ્જઈ તે સ્વલુ સીલસ્સ માહપ્પં ॥ ૪ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ જે સુવર્ણની કોડીનું દાન દે અથવા જે સોનાનું જિનગૃહ બનાવે તેનું પુણ્ય પણ અલ્પ અથવા પાળનારાના જેટલું નથી. જેઓ દુષ્ટ એવું અલ્પ અર્થ પાળે છે તેમને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને કિનરો પણ નમસ્કાર કરે છે, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, ઋદ્ધિ, રાજ્ય, ઇચ્છિત ભોગો, આબરૂ, પરાક્રમ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ પણ અલ્પ અર્થથી સમીપ છે. કળ્યાણ કરનાર, મનુષ્યનો ધાતક, અને પાપમય વ્યાપારમાં આસક્ત એવો પણ નારક સિદ્ધિ પામે છે, તે ખરેખર શીખનો મહિમા છે.

અર્જુન દર્શનનું પણ કહેવું એ છે કે—

“ એકરાત્ર્યુષિતસ્યાપિ, યા ગતિર્બ્રહ્મચારિણઃ ।

ન સા ક્રતુસહસ્રેણ, વક્તું શક્ત્યા યુધિષ્ઠિર ! ॥ ”—અનુ૦

“ એકતશ્વતુરો વેદા, બ્રહ્મચર્યં તુ એકતઃ ।

એકતઃ સર્વપાપાનિ, મદ્યમાંસં તુ એકતઃ ॥ ”—

અર્થાત્ એક રાત્ર અલ્પ અર્થ પાળનારાની જે ગતિ થાય છે, તે હે યુધિષ્ઠિર ! હજાર યજ્ઞોથી પણ કહેવું શક્ય નથી. એક તરફ ચાર વેદો અને એક તરફ અલ્પ અર્થ; એક બાળુ સર્વ પાપો અને એક બાળુ મદ્ય અને માંસ.

અલ્પ અર્થનો પ્રભાવ વર્ણવતાં પાર આવે તેમ નથી. કમને પણ અલ્પ અર્થ પાળનાર પાંચમા દેવલોકમાં જાય છે અને દેવો પણ એને નમસ્કાર કરે છે. ૨

૧ છાયા—

આજ્ઞા પેશ્વર્યં વા ઋદ્ધિઃ રાજ્યં ચ કામભોગાશ્ચ ।

કીર્તિર્બલં ચ સ્વર્ગમાસન્નાઃ સિદ્ધિર્બ્રહ્મતઃ ॥

કલિકારકશ્ચ જનમારકોઽપિ સાવચયોગનિરતોઽપિ ।

યદ્ નારકોઽપિ સિધ્યતિ તત્ સ્વલુ સીલસ્ય માહાત્મ્યમ્ ॥

૨ સરખાવો—

“ કાપ્લેણ વંખચેરં ધરંતી ભવ્વા ડ જે અસુદ્ધમણા ।

કપ્પમ્મિ વંખલોપ તાણં નિયમેણ ઉવ્વહાઓ ॥ ”

[કાપ્લેણ વંખચેરં ધરંતી ભવ્વાસ્તુ યે શુદ્ધમનસઃ ।

કલ્પે બ્રહ્મલોકે તેષાં નિયમેણેપપાતઃ ॥]

ચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નો પૈકી અશ્વને જોરજુલમથી અલ્પ અર્થ પળાવવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ અલ્પ અર્થ પાળવા છતાં તે સ્વર્ગે જાય છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ કોઈ સ્પષ્ટ પ્રામાણિક હૃદયેષ જોવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી આ વાતને કોણ સ્વીકારે ?

શરી લપ્તાજ્યે--અભિષિક્તો વીર્યભૂપતિઃ ।

યાવત્ સ રાજતે રાજા, તાવત્ સૌખ્યં નિરન્તરમ્ ॥૧૩૭॥

બ્રહ્મચર્યના પાલનનો પ્રભાવ—

શ્લોઃ—“ દેહરૂપી નગરીના રાજ્યને વિષે અભિષેક કરાયેલો વીર્યરૂપ રાજા
ન્યાં સુધી રાજા તરીકે બિરાજે છે, ત્યાં સુધી નિરંતર સુખ છે.” ૧૩૭

સમર્થ સર્વથા ભો ભો, શીલં તદ્રક્ષણે મતમ્ ।

રક્ષયિત્વા તતઃ શીલં, રક્ષણીયઃ સ ભૂપતિઃ ॥૧૩૮॥

વીર્યના રક્ષણ માટે શીલનું પાલન—

શ્લોઃ—“ હે ભવ્ય ! તે (વીર્યનું) રક્ષણ કરવામાં શીળ સર્વથા સમર્થ
ગણાય છે, તેથી કરીને શીળનું રક્ષણ કરી તે (વીર્ય) નૃપતિને બચાવેલો
બ્રહ્મચર્ય.” ૧૩૮

યે તુ શીલાત્ પરિભ્રષ્ટાઃ, ક્ષયાદિરોગધારિણઃ ।

દુઃસ્થિનઃ સ્યુરમુત્રાત્ર, લોકદૃષ્ટયાપ્યધસ્કૃતાઃ ॥૧૩૯॥

શીલબ્રષ્ટનો ત્રિડંબનાઓ—

શ્લોઃ—“ જ્યો શીલથી બ્રષ્ટ થાય છે, તેઓ ક્ષય વગેરે ભયંકર રોગથી
ગ્રસ્ત તેમજ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખી અને લોકની દૃષ્ટિએ પણ તિરસ્કારને
પાત્ર બને છે.” ૧૩૯

૧ સરખાવો અર્થદીપિકાના ૮૪ માં પત્રમાં ટાંચણરૂપે આપેલું પદઃ—

“ કમ્પઃ સ્વેદઃ ક્રમો મૂર્ચ્છાઃ, અમિર્લાનિર્વલક્ષયઃ ।

રાજયજ્ઞમાદ્યજ્ઞાપિ, કામાધાસક્તિજા રુઝઃ ॥ ”-અનુ૦

હા હા ક્ષણિકસૌખ્યાય, લોકશ્યાતા વિપશ્ચિતઃ ।

પ્રત્યક્ષં ગર્દભાયન્તે, હત્વા સ્વાં કીર્તિમુજ્જ્વલામ્ ॥૧૪૦॥

શીલબ્રહ્મ પંડિતોની અવદશા—

શ્લો.૦—“ હાય હાય લોકમાં પહિડત તરીકે પંકાયેલા (પુરુષો પણ) ક્ષણિક સુખને માટે પોતાની નિર્માળ કીર્તિનો વિનાશ કરી પ્રત્યક્ષ રીતે ગધેડા જવું આચરણ કરે છે. ”—૧૪૦

અસ્થિમાંસવસાચર્મ—પુઝ્જે હા મૂઢમાનસાઃ ।

પૃથગ્ભૂતે ઘૃણાં કુર્યુઃ, સંયુક્તેઽભિલષન્તિ કિમ્ ? ॥૧૪૧॥

વિવેકની ખામી--

શ્લો.૦—“ હાડકાં, માંસ, ચરબી અને ચામડીનો સમૂહ જ્યારે પૃથક્ હોય છે, ત્યારે મૃદ ચિત્તવાળાઓ તિરસ્કાર કરે છે. પરંતુ હાય ! જ્યારે તે સંલગ્ન હોય છે, ત્યારે તેની તેઓ કેમ ઇચ્છા કરે છે ? ”—૧૪૧

નેમિનાથં ચ સર્વજ્ઞં, જમ્બૂં શ્રેષ્ઠિસુદર્શનમ્ ।

સ્થૂલભદ્રં ચ યોગીશં, નત્વા શીલં પ્રપચતામ્ ॥ ૧૪૨ ॥

શીલનું સેવન—

શ્લો.૦—“સર્વજ્ઞ નેમિનાથને, કેવલી જમ્બૂ(સ્વામી)ને, સુદર્શન શ્રેષ્ઠીને અને યોગીશ્વર સ્થૂલભદ્રને નમસ્કાર કરી શીલને ભજે. ”—૧૪૨

શ્રીજમ્બૂસ્વામીનો વૃત્તાન્ત—

સ્પષ્ટી.૦—‘ રાજગૃહ ’ નગરમાં શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે એ નગરમાં રૂપભદ્ર નામનો એક શ્રેષ્ઠી રહેતો હતો. તેની પત્નીનું નામ ધારણી હતું. પોતાને પુત્ર ન હતો તેથી ધારણી રાજ ઉદ્વિગ્ન રહેતી

૧ એમના વિષેની સ્થૂલ માહિતી માટે જુઓ નેમિભક્તામરનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૬૭-૧૦૦).

હતી. એની ઉદાસીનતા દૂર કરવા માટે એક દહાડે ઋષભદત્તે તેને પ્રેમ-પૂર્વક કહ્યું કે ચાલ, આપણે 'વૈભારગિરિ' જઈએ અને ત્યાંના ઉદ્યાનમાં કીડા કરીએ. ધારણીએ તે વાત કબૂલ કરી એટલે સુંદર રથમાં પોતે બેસી અને પત્નીને બેસાડી, માર્ગમાં બેવા લાયક પદાર્થો તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચતો જતો. 'વૈભારગિરિ' ઉપર તે આવી પહોંચ્યો. રથમાંથી ઉતર્યા બાદ આ યુગલ આ ગિરિના ઉદ્યાનની શોભા બેવામાં ગૂંથાયું. એવામાં એકાએક ઋષભદત્તની દષ્ટિ સિદ્ધપુત્ર યશોભિન્ન ઉપર પડી. તેને બેઠને શ્રેણીએ પૂછ્યું કે તમે કેમ અહીં આવ્યા છો? સિદ્ધપુત્રે જવાબ આપ્યો કે હું પંચમ ગણધર શ્રી-સુધર્માસ્વામી અત્ર પધાર્યા છે તેમને વંદન કરવા જઈ છું. આ સાંભળી આ ધણી-ધણીઆણી પણ સિદ્ધપુત્રની સાથે સાથે ગણધર મહારાજની પાસે આવી પહોંચ્યાં. જ'બૂદ્ધીપને લગતી હકીકત સાંભળ્યા બાદ ધારણીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે મને પુત્ર થશે કે નહિ? સિદ્ધપુત્રે કહ્યું કે આવો સાવધ પ્રશ્ન ગુરુ મહારાજને પૂછવો ઉચિત નથી. હું નિમિત્ત-જ્ઞાનના બળથી તને ઉત્તર આપું છું કે તને જ'બૂ નામનો ઉત્તમ ગુણવાળો પુત્ર થશે. પછી ગુરુશ્રીના ચરણારવિંદને નમીને ત્રણે જણા 'વૈભારગિરિ' પરથી ઉતરી પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

એકદા ધારણીએ સ્વપ્નમાં શ્વેત સિંહ બેઠો અને તે વાત પતિને કહી. ઋષભદત્તે કહ્યું કે હે લલના! તારી કુખે પુત્ર-રત્ન અવતરશે. એ અર-સામાં બ્રહ્મ દેવલોકથી વિદ્યુન્માલીનો જીવ આવીને આ સ્ત્રીની કુક્ષિરૂપ શુકિતને વિષે માતીની જેમ અવતર્યો. નવ માસ અને સાડા સાત દિવસ વ્યતીત થતાં ધારણીએ અતિતેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. આનું નામ જ'બૂ પાડવામાં આવ્યું. શેઠ ને શેઠાણી તો આને રમાડવામાં અને લાડ લડાવવામાં જ પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યાં. કાલાંતરે આ કુમાર યુવાવસ્થાને પામ્યો એટલે તેનું પાણિયહણ થાય તે માટે તેનાં માબાપ વિચાર કરવા લાગ્યાં.

આ અવસરે તે જ નગરમાં વસતા ^૧સમુદ્રપ્રિય, ^૨સમુદ્રદત્ત, ^૩સાગર-દત્ત, અને ^૪કુબેરદત્ત એ ચાર મહોદયશિરોમણિઓ તેમજ ^૫કુબેરસેન, ^૬શ્રમણદત્ત, ^૭વસુપેણ અને ^૮વસુપાલિત એ ચાર શેઠિયાઓ ઋષભદત્તની પાસે વિનંતિ કરવા આવ્યા કે હે શ્રેષ્ઠિન્! અમારે રૂપ અને લાવણ્યના

૧-૮ આ પ્રત્યેકની પ્રિયાનું નામ અનુક્રમે પદ્માવતી, કનકમાલા, વિનયમ્મી, ધનશ્રી, કનકવતી, શ્રીવેણુ, વીરમતી અને જયસેના હતું. વિદ્યુન્માલીની ચાર દેવીઓ અવીને પદ્માવતી પ્રમુખ ચાર સ્ત્રીઓની પુત્રીરૂપે અવતરી હતી. તેમનાં સમુદ્રશ્રી, પદ્મશ્રી, પદ્મસેના અને કનકસેના એવાં નામ પાડવામાં આવ્યાં હતાં. કનકવતીને નલ:સેના નામની પુત્રી હતી, બ્યારે બાકીની ત્રણ વનિતાઓને કનકશ્રી, કનકવતી અને જયશ્રી નામની કન્યાઓ હતી.

ભંડારરૂપ, કલા-સમુદ્રમાં પારંગત, ગુણોની સ્વામિની અને મનોહરતામાં અપ્સરાને પણ પરાસ્ત કરનારી એકેક કન્યા છે. હાલમાં વિવાહના કલ્યાણ મિત્રરૂપ યૌવન તેમને પ્રાપ્ત થયું છે, તો કુળ, શીળ, વય, રૂપ વગેરે ગુણોથી અનુરૂપ એવા તમારા પુત્ર સાથે તેમનું પાણિગ્રહણ હો. શેઠે તેમની આ વિનતિ ઘણા હર્ષથી સ્વીકારી. સમુદ્રશ્રી વગેરે આઠ કન્યાઓને પણ પોતાનું યોગ્ય સ્થળે સગપણ થયેલું જાણી આનંદ થયો.

સમય જતાં શ્રીસુધર્માસ્વામીનું આ નગરમાં આગમન થયું. તે જાણીને રોમાંચિત થયેલો જંબૂકુમાર તેમની વાણીનું પાન કરવા ગયો. તેમના મુખારવિદમાંથી અમૃતના ઝરણા જેવી અનુપમ દેશના કર્ણુગોચર થતાં આ કુમારના હૃદયમાં નિર્ભાંગીને દુર્લભ એવો ભવ-વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. આથી હું મારા માતાપિતાની રજા લઈને આવું ત્યાં મુધી આપ આ ઉદ્યાનમાં ધર્મ-વૃક્ષની શોભાને ધારણ કરશો એવી ગણધરદેવને પ્રાર્થના કરી રથ ઉપર આરૂઢ થઈ તે ઘર જાણી ચાલ્યો.

નગરના એક દરવાજે તે આવ્યો ત્યાં તે અત્યંત સંકીર્ણ જણાયો એટલે કાલ-ક્ષેપના ભયથી તે બીજે દરવાજે ગયો. ત્યાં પણ લગઈની તૈયારી થતી જોઈ તે પાછો વળ્યો, કેમકે તેને એવો શુભ વિચાર થયો કે હું વિરતિ રહિત કદાચ મરી જાઉં તો મારી દુર્ગતિ થાય. શ્રીસુધર્માસ્વામી પાસે આવી તેમને પ્રણામ કરી તેણે જીવન પર્યંત ત્રિવિધ બ્રહ્મચર્યની અનુજ્ઞા માગી. તે સ્વીકારતાં કામવિકારને તિલાંજલિ આપી જંબૂકુમાર સહર્ષ પોતાને ઘેર આવ્યો. હું દીક્ષા લેવા આતુર છું, વાસ્તે મને આપ પૂજ્યો અનુજ્ઞા આપો એવી તેમણે પોતાના માતાપિતાને વિનતિ કરી, પરંતુ તે માન્ય ન રાખતાં તેમણે કહ્યું કે એક વાર તું આઠે કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરી અમને આનંદ આપ. ત્યારબાદ તું મુખેથી દીક્ષા લેજે. તે સાંભળી જંબૂકુમારે હા પાડી, પરંતુ સાથે સાથે કહ્યું કે તમારું કાર્ય થઈ જાય એટલે મને દીક્ષા લેતાં રોકશો નહિ.

ઋષભદત્તે આઠે કન્યાના પિતાઓને બોલાવી પોતાનો પુત્ર પરણીને તરત જ દીક્ષા લેનાર છે એ વાતથી વાકેફગાર કર્યા અને કહ્યું કે તમારે સગ-પણ રદ કરવું હોય તો મુખેથી તેમ કરો. આ સાંભળીને શોકાતુર બનેલા તે આઠે જણાઓએ મસલત કરવા પોતાનો પરિવાર લેગો કર્યો. આ સમયનો વાર્તાલાપ સાંભળી આઠે કન્યાઓએ કહ્યું કે ગમે તેમ થાઓ; અમારે તો આ ભવમાં જંબૂકુમાર જ સ્વામી છે, અન્ય નહિ. આવી કન્યાઓની મક્ક-મતા જોતાં અનુકૂળ દિવસે લગ્નના ગણેશ મંડાયા અને મોટી ધામધૂમ પૂર્વક તેની પૂર્ણાહુતિ થઈ. આઠ વધૂઓ સાથે જંબૂકુમારને પોતાને ઘેર આવેલા જોઈ ધારણી અને ઋષભદત્તના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

સર્વ અલંકારોથી વિભૂષિત, સાક્ષાત્ કામદેવ જેવા જંખૂકુમાર આઠે પત્નીઓ સહિત શયનગૃહમાં ગયા, પરંતુ તેમની એક રૂવાંટીમાં પણ કામ-વિકાર થયો નહિ. તેમની આ ધીરતા અલૌકિક ન ગણાય તો બીજું શું ? કુમારસંભવ (સં ૧, 'લો. ૫૯)માં કહ્યું પણ છે કે—

“ વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત ઇવ ધીરાઃ । ”

આ પ્રસંગે 'જયપુર'ના વિન્ધ્ય રાજાનો મોટો પુત્ર પ્રભવ જંખૂકુમારના ઘરમાં ચોરી કરવાના ઇરાદાથી દાખલ થયો. પિતાએ કનિષ્ઠ પુત્રને રાજ્ય આપ્યું હતું તેથી પોતાનું અપમાન થયેલું સમજી પોતે નગર બહાર 'વિંધ્યાચળ'ની પાસે એક ગામ વસાવી રહેતો હતો અને ખાતરો પાડીને, લોકોને લૂટીને, ચોરી કરીને તે પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હતો. એવામાં તેના ચર પુરુષોએ તેને જંખૂકુમારની સમૃદ્ધિ કુબેરને પણ કોરે બેસાડે તેવી છે એવી ખાતરી આપી. તે સાંભળીને તે આ અવસરે અવસ્થાપિની વિદ્યા વડે જંખૂ સિવાય અન્ય સર્વ જાગતા લોકોને નિદ્રાવશ કરી દઈ પોતાના પરિવાર સહિત સ્વેચ્છાએ લૂટફાટ ચલાવવા લાગ્યો. જંખૂકુમાર મહાપુણ્યશાળી હોવાથી વિદ્યાની તેના ઉપર અસર થઈ નહિ. પોતાનું ઘર લૂંટાતું બેઠું આ મહાત્માને કોપ કે ક્ષોભ થયો નહિ. પરંતુ લીલાપૂર્વક તેઓ બોલ્યા કે હે ચોરો ! અહીં સૂતેલા, વિશ્વાસુ અને મારા આમંત્રણથી આવેલા પરોણાઓને ન અડકો; હું તેમનો પહેરેગીર જાગતો બેઠો છું. આ શબ્દો કાને પડતાં ચોરો સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને પ્રભવ પણ ચોતરફ જોવા લાગ્યો. હાથિણીઓ વડે હાથીની જેમ આઠ મુંદર મુંદરીઓથી યુક્ત જંખૂકુમાર તેની નજરે પડ્યા એટલે તેણે જં કુમારને પોતાની ઓળખાણ આપી અને કહ્યું કે મારી અવસ્થાપિની અને તાલોદ્ધાટિની બે વિદ્યા આપ લો અને તેના બદલામાં મને સ્તંભિની અને મોક્ષિણી વિદ્યા આપો. જંખૂકુમારે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હે પ્રભવ ! સવાર પડતાં તો આ આઠે નવીન પરણેલી પત્નીઓનો પરિત્યાગ કરી હું દીક્ષા લેવાનો છું, હમણા પણ હું લાવ-સાધુ થયેલો છું; તેથી તારી અવસ્થાપિની વિદ્યા મારા ઉપર કશો પ્રભાવ પાડી શકી નથી, બાકી મારી પાસે કોઈ વિદ્યા નથી. વળી તૃણની જેમ લક્ષ્મીનો સર્વથા ત્યાગ કરી શરીર ઉપરની પણ મમતા-ડાકણને દેશવટો. દઈ હું મુકિત-રમણીની લગ્નપત્રિકા તુલ્ય દીક્ષાનો સ્વિકાર કરનારો છું એટલે તારી વિદ્યાઓ મારે શા કામની ?

પછી પ્રભવે અવસ્થાપિની વિદ્યા સંહરી લીધી અને નવીન પત્નીઓ સાથે વિષય-મુખ લોગવ્યા બાદ યોગ્ય સમયે દીક્ષા લેવાની જંખૂસ્વામીને સૂચના કરી.

પરંતુ જંબુકુમારે કહ્યું કે વિષય-લોગ તે વિષ-લોગ છે, એમાં પુષ્કળ દુઃખ છે અને સુખ તો—માનેલું સુખ પણ અતિસ્વલ્પ છે તેમજ એ ઉપર ^{૧૦}મધુબિન્દુ પુરુષની, ^{૧૧}કુબેરદત્તની અને ^{૧૨}ઋષેશ્વરદત્તની ત્રણ કથાઓ સંભળાવી. આના પ્રત્યુત્તરરૂપે એકેક પત્નીએ અનુક્રમે ^{૧૩}જમક ખેડુતની, ^{૧૪}વાનરની, ^{૧૫}નૂપુરપંડિતા અને શિયાળની, ^{૧૬}શંખધમકની, ^{૧૭}બુદ્ધિ અને સિદ્ધિની, ^{૧૮}અમદ્રુટના પુત્રની,

^{૧૦}માસાહસ પક્ષીની અને ^{૧૧}નાગધીની કથાઓ કહી. પરંતુ આ પ્રત્યેક કથાનું ^{૧૨}કાગડા, ^{૧૩}અંગારકારક, ^{૧૪}વિદ્યુન્માલી, ^{૧૫}વાનર, ^{૧૬}જાતિવંત અશ્વ, ^{૧૭}સૌદામક, ^{૧૮}ત્રણ મિત્ર,

(જુઓ પૃ. ૧૩૨-૧૩૩) અને લલિતાંગના દષ્ટાન્તથી જંબુકુમારે એવું નિરસન કર્યું કે આઠે પત્નીઓ પ્રતિબોધ પામી ગઈ અને પતિદેવને ખમાવતાં બોલી બીડી કે હે નાથ ! જેમ આપ સંસાર-સમુદ્ર તરવા ઇચ્છો છો તેમ અમને પણ તારો, કેમકે આપ પરોપકારીમાં શિરોમણિ છો. આ હકીકત સાંભળીને જંબુકુમારના માતા, પિતા, સાસુ, સસરા અને તેના બંધુજનો પણ દીક્ષા લેવા તૈયાર થયા. આ તરફ પ્રભવ પણ બોલ્યો કે હું પણ મારા માતાપિતાની રજા લઈ જલદીથી આવું છું. કેમકે મારે પણ દીક્ષા લેવી છે. જંબુકુમારે કહ્યું કે હે મિત્ર ! આ શુભ કાર્યમાં ઢીલ ન કરશો. પ્રાતઃકાલ થતા મોટા મનવાળા જંબુકુમારે સ્નાન કર્યું, સર્વ અંગે અંગરાગ કર્યો અને અમૂલ્ય આભૂષણો ધારણ કર્યા. પછી અનાદત્ત નામના દેવથી સાન્નિધ્ય કરતા આ કાશ્યપગોત્રી મહાનુભાવ મોટી શિબિકામાં આરૂઢ થયા અને સુધર્માસ્વામી જે ઉદ્યાનમાં બિરાજતા હતા ત્યાં સપરિવાર આવી પહોંચ્યા. શિબિકામાંથી નીચે ઉતરી ગણધરદેવને પંચાંગ પ્રણામ કરી તેમણે અંજલિ બેઠી વિનંતિ કરી કે હે તારણહાર ! આ સંસાર-સાગરમાં નૌકા સમાન દીક્ષા આપી મને અને મારા સગાંવહાલાંને આપ આપનાં ઋણી બનાવો. આનો સ્વીકાર કરી ગણધર મહારાજે વિધિપૂર્વક તેમને દીક્ષા આપી. વિશેષમાં બીજે દિવસે પ્રભવસ્વામી આવતાં તેમને પણ દીક્ષા આપી જંબુકુમારના શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા.

એકદા ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી જંબુસ્વામી પ્રમુખ શિષ્ય-રત્નો સહિત ‘અંબા’ નગરીએ પધાર્યા. તે વખતે એ નગરનો કુણિક રાજા સપરિવાર તેમને વાંદવા આવ્યો. જંબુકુમારનું અલૌકિક રૂપ જોઈને તે ચકિત થઈ ગયો

૧-૭ આ કથાઓ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ પર્વ (સ. ૨, શ્લો. ૧૮૧-૨૧૯, ૨૨૪-૩૦૯, ૩૧૫-૩૫૩, ૩૫૬-૩૭૮, ૪૦૭-૪૩૦, ૪૪૬-૬૪૦, ૬૮૪-૭૧૭.)

૮-૧૧ જુઓ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૩, શ્લો. ૧-૪૧, ૧૦૮-૧૨૧, ૧૪૨-૧૪૭, ૧૮૬-૨૧૨)

૧૨-૧૫ જુઓ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૨, શ્લો. ૩૭૯-૪૦૫, ૪૩૨-૪૪૩, ૪૪૩-૬૯૧, ૭૨૦-૭૪૫).

૧૬-૧૯ જુઓ પરિશિષ્ટપર્વ (સ. ૩, શ્લો. ૪૫-૧૦૬, ૧૨૩-૧૪૦, ૧૪૯-૧૭૯, ૨૧૪-૨૬૫).

અને તેમનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત સાંભળ્યો ત્યારે તેને શાંતિ થઈ. આ સમયે ગણધર-દેવે એટલું ઉમેર્યું કે પૂર્વ જન્મના તપથી આ મહાત્માને આવું અલૌકિક રૂપ, તેજ અને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયાં છે. વળી તેઓ ચરમશરીરી છે અને છેલ્લા કેવલી છે. વિશેષમાં તેમના મોક્ષ-ગમન બાદ કોઈને મનઃપર્યાયજ્ઞાન કે પરમા-વધિજ્ઞાન પણ થશે નહિ. વળી આહારક શરીરની લઙ્ગિધ, જિનકલ્પ, પુલ્કાક-લઙ્ગિધ, ઉપશમ શ્રણિ તેમજ ક્ષપક શ્રેણિ, તથા પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસં-પરાય અને યથાખ્યાત એ ત્રણ પ્રકારનાં ચારિત્રો એટલે કે કુલે એ દશ વસ્તુઓમાંથી એક પણ કોઈને પ્રાપ્ત થશે નહિ.

આ પ્રમાણેની દેશના સાંભળી કુણિક પરિવાર સહિત ગણધર-દેવને પ્રણામ કરી પોતાના નગરમાં પાછો ફર્યો અને ગણધર મહારાજ પણ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

શ્રીમુદ્ધમસ્વામીએ પચાસ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હતી. ત્રીસ વર્ષ સુધી તેમણે શ્રીમહાવીરસ્વામીની સેવા કરી હતી. તેમના નિર્વાણ પછી તીર્થ પ્રવર્તાવતા તેઓ છદ્મસ્થપણે બાર વર્ષ રહ્યા. ત્યાર પછી એટલે ૬૨ મે વર્ષે તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આઠ વર્ષ પર્યંત તેઓ અનેક લવ્યોને પ્રતિ-બોધ પમાડતા આ પૃથ્વીને પાવન કરતા રહ્યા. સો વર્ષ પૂર્ણ થતાં નિર્વાણ સમય નજદીક જાણી તેમણે પોતાની પાટે શ્રીજંબૂસ્વામીને સ્થાપ્યા અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેઓ મોક્ષે ગયા.

આ તરફ શ્રીજંબૂસ્વામી પણ ઉત્ર તપ કરી, કેવળજ્ઞાન પામી, લવ્ય પ્રાણીઓને યથાર્થ ઉપદેશ આપી અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના મોક્ષ-દિવસથી ચોસઠ વર્ષ વીત્યા બાદ શ્રીપ્રભવસ્વામીને પટ્ટધર બનાવી સર્વ કર્મનો ક્ષય થતાં પરમ પદને પામ્યા.

આ પ્રમાણે આગલે દિવસે આઠ આઠ રૂપે રંભા જેવી રમણીઓ સાથે પાણિગ્રહણ કરી, રાત્રે પત્નીઓને પણ પ્રતિબોધ પમાડી ભાવ-સાધુ રૂપે રહી અને સવાર પડતાં દીક્ષા લઈ ભરતક્ષેત્રમાં એ દ્વારા અદ્વિતીયતા પ્રાપ્ત કરી મુક્તિ-રમણીને વરેલા વીર પુરુષને સહસ્રધા વંદન કરતો અને તેમનો જીવન-વૃત્તાન્ત સૂચવવામાં જે ન્યૂનતા રહી ગઈ હોય તે બદલ સુઝ જનો પાસે ક્ષમા યાચતો હું આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરું છું.

શ્રીસુદર્શનની કથા—

‘ચંપા’ નગરીમાં અર્હતદાસ નામનો એક શેઠ રહેતો હતો. સુભગ કરીને એક ગોવાળ તેની ગાય ચારતો હતો. એક દિવસ ગાયો ચરાવીને

સાંજના તે ગામ લાણી આવતો હતો તેવામાં તેની નજર વસ્ત્ર નહિ ઓઢેલાં હોવાથી ધ્રુજતા એવા એક કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં રહેલા મુનિ ઉપર પડી. સખત ટાઢમાં પણ ધ્યાનમાં તેમને મસ્ત જોઇ તે તેમની પ્રશંસા કરતો ઘેર આવ્યો. ખીજે દિવસે સૂર્યોદય થયો તે પહેલાં ગાયો ચરાવવા તે ઘેરથી નીકળ્યો અને રસ્તે જતાં તે જ સ્થળમાં મુનિને તેમજ જોલેલા જોયા. આથી તેને ઘણી અન્નયખી થઇ અને તે તેમની પાસે જઇ બેઠો. એવામાં સૂર્ય ઉગતાં મુનિવર 'નમો અરિહંતાણં' એમ બોલી આકાશ-માર્ગે જીડી ગયા. મુલગ એમ સમજ્યો કે આ મંત્રથી આકાશમાં જોડાય છે. પછી તે રોજ એનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. એકદા તેને એમ કરતો જોઇ શેઠે તેને પૂર્ણ નવકાર (નમસ્કાર) મંત્ર શીખવ્યો. ત્યારથી તે આખા મંત્રનો જાપ જપવા લાગ્યો. એટલામાં ચોમાસું આવ્યું. એક વખત તે ગાયો ચરાવવા વગડામાં ગયો હતો તેવામાં અતિ-વૃષ્ટિ થવાથી વચમાંની નદીમાં પૂર આવ્યું અને તે ઘર લાણી આવવા અસમર્થ બન્યો. એટલે તેણે ઉડવાના ઇરાદાથી પૂર્વોક્ત મંત્રનું સ્મરણ કર્યું. પરંતુ તે વચમાં એક ખીલા ઉપર જઇ પડ્યો અને મરણ પામી આ અર્હતદાસને ત્યાં પુત્રપણે અવતર્યો. તેનું નામ મુદર્શન પાડવામાં આવ્યું. મોટો થતાં તેનું એક શ્રીમંતની મનોરમા નામની કન્યા સાથે લગ્ન થયું અને વખત જતાં તેને પુત્રો પણ થયા.

આ ગામમાં એક કપિલા નામનો પુરોહિત રહેતો હતો. તે મુદર્શનને દિલોબ્ધન દોસ્ત હતો. એથી એક દિવસે પુરોહિતે પોતાની પત્ની કપિલા આગળ તેની ઘણી તારીફ કરી. તેથી તે તેના ઉપર રાગી થઇ ગઇ. અધુરામાં પૂરું એક દિવસ તો મુદર્શનને જોવાનો પણ તેને લાગ મળ્યો. આથી અવસર સાંધી એકદા કપિલા મુદર્શનને ઘેર ગઇ અને કહ્યું કે તમારા મિત્રના શરીરે આજે ઠીક નથી, વાસ્તે જલદી મારી સાથે પધારો. મુદર્શનને પ્રપંચની ખબર ન હતી એટલે એ તો આની સાથે ચાલી નીકળ્યો. પુરોહિતને ઘેર આવતાં દિવાનખાનામાં મિત્રને નહિ દેખતાં મુદર્શન તેને વિષે પૂછ્યું એટલે કપિલાએ જવાબ આપ્યો કે તમારા મિત્ર અંદરના ખંડમાં છે. આ પ્રમાણે મુદર્શનને ઘરના અંદરના ભાગમાં મોકલી, બહારના દરવાજા બંધ કરી આ સ્ત્રી આની પાસે આવી નિર્લજ્જપણે વિષય-સેવન માટે વિનંતિ કરવા લાગી. મુદર્શન તેને કહ્યું કે હું તો નપુંસક છું, એટલે મારાથી તારૂં કાંઈ વળી શકશે નહિ. આમ સમજાવી મુદર્શન પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો.

એક દિવસ આ ગામનો રાજા કપિલા અને મુદર્શનને સાથે લઇ નગર બહાર ફરવા નીકળ્યો. તે વખતે દૈવયોગે આ રાજાની અભયા રાણી કપિલાની

સાથે બહાર ફરવા નીકળી હતી. સુદર્શનની પ્રિયા મનોરમા પણ પોતાના છ પુત્રો સાથે હવા ખાવા આવી હતી. તેને જોઇ કપિલાએ રાણીને પૂછ્યું કે આ કોણ ? ઉત્તર આપતાં રાણીએ કહ્યું કે શું તું જાણતી નથી ? આ તો સુદર્શન શેઠની પત્ની છે. પંછી કપિલાએ પોતાની બધી બનેલી બીના અભયાને કહી સંભળાવી. એટલે રાણીએ કહ્યું કે અરે લોગી ! સુદર્શને પોતાને નપુંસક જણાવી તને છેતરી, કેમકે નપુંસકને વળી પુત્રો હોય ખરા કે ? કપિલાએ જવાબ આપ્યો કે રાણી સાહેબા ! એ સાચું હશે, પરંતુ આપની ચતુરાઈ તો ત્યારે જ સમ્રમાણ લેખાય કે જ્યારે તમે એની સાથે એક વાર પણ વિષય-સેવન કરો. રાણીએ કહ્યું કે એમાં શું ? જા, તને તેમ કર્યાની પ્રતીતિ કરાવી આપું ત્યારે જ હું અભયા સાચી.

પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે રાણી રાત દિવસ તક વિચારી રહી હતી. એવામાં એક દિવસ રાજા વગેરે વનમાં વિનોદાર્થે ગયા. આ સમયે લાગ મળતાં પંડિતા નામની પોતાની દાસી દ્વારા અભયાએ, શૂન્ય ગૃહમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ઊભા રહેલા સુદર્શનને જબરજસ્તીથી ઊંચકાવી છપી રીતે પાલખીમાં બેસાડી કામદેવની મૂર્તિના કપટથી અંતઃપુરમાં આણી મૂકાવ્યા. કામ-વિલાસમાં તેને ફસાવવા માટે અભયાએ હાવભાવનો ઉપયોગ કર્યો. એટલેથી પત્નો ન ખાવાથી ચુંબન અને આલિંગનો પણ કર્યો, પરંતુ સુદર્શને તેની વાત સ્વીકારી જ નહિ. લય પમાડવા માટે અનેક ધમકીઓ પણ આપી, પરંતુ શેઠના ઉપર તેની કશી અસર થઇ નહિ. આથી તેનો જાન લેવા માટે તેણે એકાએક ચીસ પાડી એટલે ચોકીદારો દોડી આવ્યા. તેઓ આને અપરાધી તરીકે રાજા પાસે લઇ ગયા. રાજાએ ખુલાસો કરવા કહ્યું, પરંતુ ખરી વાત કહેતાં અભયાના રામ રમી ગય એ બીકથી સુદર્શન મૂંગા રહ્યા. આથી તેને અપરાધી સમજી રાજાએ શૂળીની સજા ફરમાવી. અનેક કઠ્ઠના પૂર્વક તેને શૂળી ઉપર ચડાવવાને ચોકીદારોને લઇ જતાં જોઇ મનોરમાએ અભિગ્રહ કર્યો કે જ્યાં લગણુ મારા પતિદેવ ઉપરથી કલંક ઉતરે નહિ ત્યાં સુધી હું આ મારા ઘરદહેરા-સરમાં કાઉસગગધ્યાને રહીશ.

આ તરફ શેઠને શૂળીએ ચડાવ્યા તો શૂળી સોનાનું સિંહાસન બની ગઇ. તોપણ તેને મારી નાંખવા મારાઓએ ઘા કર્યા, પરંતુ એથી પણ તેનું મરણ ન થતાં આશ્ચર્યકારક ઘટના બની. તે એ કે ગળામાં ઘા થતાં તે ઘા મોતીની માળારૂપે, મસ્તક ઉપર ઘા થતાં તે મુગટરૂપે, કાન પરના ઘા કુંડળરૂપે અને હાથ ઉપરના કડાં રૂપે પરિણમ્યા. ગમે તેટલા ઘા કરવા છતાં તેનું મરણ ન નીપજ્યું. આ વાતની રાજાને ખબર પડતાં તે ત્યાં આવ્યો અને શેઠની ક્ષમા

યાચી હાથી ઉપર તેને સન્માનપૂર્વક બેસાડી તે ગામમાં આવ્યો. આ વાતથી વાકેફગાર થતાં મનોરમાએ કાઉસગ્ગ પાર્યો. પછી રાજના અત્યંત આગ્રહથી શેઠે ખરી સ્થિતિ કહી એટલે રાજ કોપે કળકળી ઊઠ્યો અને રાણીને અને દાસીને ગામ બહાર કાઢી મૂકવાનો હુકમ કાઢ્યો. રાણી તો શરમની મારી ત્યાં જ મરી ગઈ. પરંતુ પંડિતા ‘પાટલીપુર’ ગઈ અને ત્યાં જઈ તેણે વેશ્યાનો ધંધો આદર્યો. સુદર્શન શેઠને વૈરાગ્ય થતાં તેમણે દીક્ષા લીધી.

વિહાર કરતાં કરતાં સુદર્શન મુનિરાજ ‘પાટલીપુર’ જઈ ચડ્યા. પંડિતાએ તેમને ઓળખ્યા. પોતે કામાતુર થવાથી તેમને ગોચરીને બહાને દાસલાવીને તે પોતાને ઘેર તેડી લાવી. તેણે ઘણી ઘણી કદર્થનાઓ કરી જોઈ, પરંતુ પોતાનો પાસો અવળો પડતો જાણી તેમને છોડી મૂક્યા. મુનિરાજ ત્યાંથી મુક્ત થતાં સ્મશાનમાં ગયા અને કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં રહ્યા. એવામાં અભયા રાણી મરીને વ્યંતરી થઈ હતી તેણે તેમને જોયા એટલે પૂર્વ ભવના વેરથી તે તેને અનેક અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો કરવા લાગી. મુનિવર તો મેરુની જેમ નિશ્ચળ રહ્યા અને ઉલટું કેવળજ્ઞાન પામ્યા. પછી એમણે દેશના આખી વ્યંતરીને તેમજ પંડિતાને પ્રતિબોધ પમાડ્યો. છેવટે તે બેની પણ સદ્ગતિ થઈ. સર્વજ્ઞ સુદર્શન મહારાજ પણ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં નિર્વાણ-નગરીએ સંચર્યા.

સ્થૂલભદ્રનું ચરિત્ર—

સ્પષ્ટી૦—આ ‘ભરતક્ષેત્ર’માં ‘પાટલીપુત્ર’ નગરમાં નવમો નંદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને મહાબુદ્ધિશાળી શકેટાલ નામનો મંત્રી હતો. આ મંત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી અને શીલ-ભૂષણથી વિભૂષિત લક્ષ્મીવતી નામની પત્ની હતી. આ દંપતીને બે પુત્રો હતા:—(૧) ચતુર, ગુણી અને ભદ્ર આકૃતિ-વાળો મુધાકર સમાન સ્થૂલભદ્ર અને (૨) નંદ રાજાની અત્યંત સેવા કરનારો અને એથી કરીને તેને અતિપ્રિય થઈ પડેલો એવો શ્રીયક. આ ઉપરાંત યક્ષા, યક્ષદિન્ના, ભૂતા, ભૂતદિન્નકા, સેણા, વેણા અને રેણા એમ સાત પુત્રીઓ પણ હતી. આ નગરમાં રૂપમાં ઊર્વશીને પણ હરાવે એવી અને કળાના મંદિર સમાન કોશા નામની વેશ્યા રહેતી હતી. આને ઘેર સ્થૂલભદ્ર પડ્યો પાથર્યો રહેતો હતો, જ્યારે શ્રીયક નંદ રાજાનો અંગરક્ષક થઈ રહ્યો હતો.

કાવ્ય, વાદ અને વ્યાકરણમાં અતિશય નિપુણ એવો વરરુચિ ગ્રાહ્ય આ નગરમાં વસતો હતો. તે પ્રતિદિન નવાં નવાં ૧૦૮ કાવ્યો બનાવી રાજાને

૧ આ પ્રમાણેનાં નામો શ્રીજયનંદસંસ્કૃત શ્રાસ્થલભદ્રચરિત્ર (શ્લો. ૧૦)ને આધારે આપ્યા છે. પરિશિષ્ટ પર્વ (સ. ૮) માં યક્ષદિન્ના અને ભૂતદિન્ના એવાં નામો છે.

જન કરવા મથતો, પરંતુ આ મિથ્યાદષ્ટિ છે એમ ધારીને શકટાલ મંત્રી તેની પ્રશંસા કરતો નહિ અને એથી રાજા તેને તુષ્ટિદાન આપતો નહિ. આથી વરુચિએ મંત્રીની પત્નીને પ્રસન્ન કરી અને તેની દ્વારા પોતાનાં કાવ્યોની પ્રશંસા કરાવવાનું કાર્ય પાર પાડ્યું. આથી પ્રતિદિન રાજા તરફથી આને ૧૦૮ સોના-મહોરો મળતી. કેટલાક દિવસો ગયા બાદ મંત્રીએ રાજાને કહ્યું કે આટલું બધું દાન કેમ આપો છો ? રાજાએ કહ્યું કે હું તો તમે કાવ્યની પ્રશંસા કરો છો તેથી આપું છું. મંત્રીએ કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણ તો અન્યનાં બનાવેલાં કાવ્યોને પોતાનાં તરીકે ઓળખાવે છે. જો પ્રતીતિ કરવી હોય તો મારી સાથે પુત્રીઓ પણ એનાં બોલેલાં કાવ્યો તરત જ બોલી બતાવશે.

વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે સૌથી મોટી પુત્રી એક વાર બોલેલું યાદ રાખી શકતી હતી, બીજી બે વાર બોલાયેલું અને એ પ્રમાણે સાતમી સાત વાર બોલાયેલું.

બીજે દિવસે વરુચિ વિપ્ર સલામાં આવ્યો. ત્યારે આ સાતે પુત્રીઓને પડદામાં બેસાડવામાં આવી હતી. તે ૧૦૮ શ્લોક પોતે નવાં બનાવીને લાવ્યો હતો તે બોલ્યો. એટલે તે સાતે બાલિકાઓએ પણ બરાબર શ્લોકો બોલી બતાવ્યા. આથી રાજાએ ગુસ્સે થઈને તુષ્ટિદાન આપવું બંધ કર્યું. ત્યાર પછી વરુચિએ ગંગાને કિનારે જઈ જળમાં એક યંત્ર ગોઠવ્યું અને તેમાં ૧૦૮ સોનામહોરો મૂકી. પ્રભાતે ગંગાની તે સ્તુતિ કરી ચરણ વડે યંત્ર દબાવતો એટલે ૧૦૮ સોનામહોરો ઉછળીને તેના હાથમાં પડતી. આ પ્રમાણે તેને કરતો જોઈ લોકો તેની ખૂબ તારીફ કરવા લાગ્યા. આથી એક દહાડો સાંજના શકટાલે ચરપુરુષને તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે છાનોમાનો ઝાડની બજોલમાં સંતાઈ રહ્યો. એવામાં વરુચિ ત્યાં આવ્યો અને ૧૦૮ સોનામહોરો જળમાં રાખીને ઘર ભણી ચાલતો થયો. થોડીક વાર પછી પેલા ચરપુરુષે ત્યાંથી મહોરો લઈ લીધી અને એની પોટલી પ્રધાનને સોંપી દીધી. આ સાથે લઈને પ્રધાન રાજાને તેડીને સવારે ત્યાં ગયો. વરુચિ ત્યાં આવ્યો એટલે પોતાનો ચમત્કાર દેખાડવા તેણે ગંગાની સ્તુતિ લલકારી, યંત્ર પણ દબાવ્યું, પરંતુ મહોરો ન મળી. આખરે પ્રધાને તેને તે પોટલી આપી. એથી અંખો અપ પડી ગયો અને વેર વાળવાનો પ્રસંગ શોધવા લાગ્યો.

વખત જતાં શ્રીયકુના લગ્નનો પ્રસંગ આવ્યો. આ વખતે રાજાને ભેટ કરવા માટે મંત્રીએ શસ્ત્રો તૈયાર કરાવવા માંડ્યાં. તે વાતની દાસી દ્વારા વરુચિને ખબર પડી એટલે નાનાં નાનાં બાળકોને ચણા વગેરે આપીને એવું બોલતાં શીખવ્યું કે અરે રાજા જાણતો નથી કે આ શકટાલ શું કરશે ? નંદને મારીને તેની ગાદી પર શ્રીયકુને સ્થાપશે. આ વાત આખા નગરમાં પ્રસરી

ગઈ અને તે રાજાને કાને પણ પહોંચી. રાજાને વહેમ પડ્યો અને તે મંત્રીનું નિકન્દન કાઢવા તત્પર થયો. અવસર થતાં મંત્રી હાજર થયો ત્યારે રાજા કોપ કરીને વિમુખ થઈ બેઠો. મંત્રી એનો ભાવ સમજી ગયો અને ઘેર જઈ એણે શ્રીયકને કહ્યું કે તું કાલે રાજસભામાં મારું મસ્તક છેતી નાંખજે, કેમકે રાજા આપણા સમગ્ર કુટુંબનો સંહાર કરવા અધીરો બન્યો છે. હું મુખમાં તાલપુટ વિષ રાખીશ એટલે તને પિતૃહત્યાનું પાપ નહિ લાગે. બહુ બહુ સમજાવવાથી બીજે દિવસે શ્રીયકે રાજાના દેખતાં પિતાનું માથું કાપી નાંખ્યું. રાજાએ શ્રીયકને કહ્યું કે આવું અકાર્ય તો કેમ કર્યું? જવાબ મળ્યો કે સ્વામીના વેરીનો ઘાટ ઘડવો એ સેવકનું કર્તવ્ય છે.

આની ઉત્તરક્રિયા થયા બાદ નંદ નૃપતિએ શ્રીયકને પ્રધાન-મુદ્રા સ્વીકારવા કહ્યું એટલે તેણે સૂચવ્યું કે પિતાના પ્રસાદથી નિરંકુશપણે મારો વડીલ ભાઈ સ્થૂલભદ્ર કોશાને ઘેર આજે બાર વર્ષથી લોગ લોગવી રહ્યો છે, તેને બોલાવીને એ આપો. રાજાએ સ્થૂલભદ્રને બોલાવી મંગાવ્યો અને પ્રધાન-મુદ્રા અંગીકાર કરવા કહ્યું. એટલે વિચારીને-આલોચીને જવાબ આપીશ એવો ઉત્તર મળ્યો. રાજાએ આગ્રહ કર્યો કે તું હમણા જ આલોચી લે. આથી સ્થૂલભદ્ર પાસેની અશોક વાડીમાં જઈ વિચારવા બેઠો કે નારક જીવોની પેઠે સેવક જનોને ખાવા પીવા કે સૂવાનો પણ સુખે અવસર મળતો નથી વળી પોતાના અને પારકાના દેશની ચિંતામાં હૂબેલા અધિકારીઓના ચિત્તમાં પૂર્ણ કુંભમાં જળની જેમ પ્રિય પ્રમદાઓને સ્થાન મળતું નથી. વિશેષમાં નિઃસ્વાર્થ-પણે સેવા કરનારને પણ દુષ્ટ જનો સતાવે છે. રાજાના કલ્યાણ માટે દ્રવ્ય અને દેહ પણ પાથરવાં પડે છે. આના કરતાં સુસ્ત જનો પોતાના આત્મા માટે આત્મો પ્રયાસ કરે તો શું બોલું? આવી વિચાર-માલામાં ગૂંથાયેલા સ્થૂલભદ્રે ત્યાં જ કેશનો પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો, 'સ્તનકંબળનાં તાંતણાંથી રજેહરણ બનાવી લીધું અને રાજસભામાં આવી રાજાને ધર્મ લાલ દઈ કહી સંભળાવ્યું કે મેં આ આલોચ્યું.

રાજસભામાંથી બહાર નીકળી સ્મશાન માર્ગે થઈ શ્રીસંભૂતિવિજય-સૂરિ પાસે જઈને સામાયિકના ઉચ્ચાર પૂર્વક તેમણે દીક્ષા લીધી. હુંક સમયમાં તેઓ શાસ્ત્રમાં પારંગત થયા. અન્યદા વર્ષાકાળ આવતાં ગુરુવર્યને પ્રણામ કરી

૧ આના ગુણોનું એમ વર્ણન કરાય છે કે એવી પ્રખર હંડી પડતી હોય કે ઘી પણ પત્થર જેવું ફરી જાય ત્યારે તેના ઉપર આ કંબળ દાંકવામાં આવે તો તે ઘી સર્વથા પીગળી જાય. ભર કાનામાં પાણી જેવું પ્રવાહી બની ગયેલું ઘી આ કંબળના યોગથી પત્થર જેવું ફરી જાય. આ પ્રમાણે શિષ્યામાં હંડીથી અને કાનામાં ગરમીથી આ કંબળ રક્ષણ કરે છે. ચોમાસામાં તે શરદીથી અને ગરમીથી બચાવે છે. એનું મૂલ્ય સવા લાખ સોનીયા ગણાય છે.

મુનિવરે અભિગ્રહ લેવા લાગ્યા. એકે એવો નિયમ લીધો કે હું સિંહની શુક્રમાં દ્વાર આગળ ચાર મહિના સુધી ઉપવાસ કરી કાર્યોત્સર્ગપણે રહીશ. બીજાએ અભિગ્રહ કર્યો કે હું દષ્ટિવિષ સર્પના દર આગળ એ પ્રમાણે ચાર મહિના સુધી ઉપવાસ કરી કાર્યોત્સર્ગપણે રહીશ. ત્રીજાએ કહ્યું કે કૂવાના ભારવટ ઉપર હું ચાર માસ રહીશ. આ પ્રસંગે સ્થૂલભદ્રે પણ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે હે ગુરુદેવ ! આપ અનુજ્ઞા આપો તો હું કોશા વેશ્યાને ત્યાં કામ-શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં વિવિધ ચિત્રોથી સુશોભિત ચિત્રશાળામાં ચાર મહિના રહું અને તેના ત્યાંની ખારે ખત્રીસી રસોઈનો આહાર કરું. ગુરુ મહારાજે અનુમતિ આપી એટલે સ્થૂલભદ્ર કોશાને ત્યાં આવ્યા.

ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં પેલા ત્રણ મુનિઓ અભિગ્રહ પૂર્ણ કરી ગુરુ મહારાજ પાસે આવ્યા એકલે અહો દુષ્કારક તમને કુશળ છે એમ સૂરિવર્યે કંઈક ઊભા થઈને કહ્યું, પરન્તુ સ્થૂલભદ્રને ઉદ્દેશીને તો હે દુષ્કર દુષ્કરકારક ! હે મહાનુભાવ ! તમે કુશળ છો એમ તદન ઊભા થઈને કહ્યું. આથી એ ત્રણ મુનિઓ સ્થૂલભદ્રની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે મંત્રિ-પુત્ર હોવાથી ગુરુ એનું બહુમાન કરે છે.

ફરી ચાતુર્માસનો પ્રસંગ આવતાં સિંહગુફાવાસી મુનિએ ગુરુ પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હું પણ આ ચાતુર્માસ સ્થૂલભદ્રની પેઠે કોશા વેશ્યાને ત્યાં પસાર કરીશ. ગુરુએ કહ્યું કે હે વત્સ ! આ આકરો અભિગ્રહ કરવો યુક્ત નથી, કેમકે એનો નિભાવ તો ‘મેરુ’ પર્વત જેવા અચળ સ્થૂલભદ્ર જ કરી શકે. વળી આમ કરવા જતાં તો તું તારું વ્રત પણ ખોઈ બેસીશ. છતાં ગુરુનું વચન ન ગણકારતાં તેઓ કોશાને ત્યાં આવ્યા. પહેલે જ દિવસે ષડ્રસ ભોજન ખાવાથી અને લાવણ્યની મૂર્તિ જેવી કોશાને જેવાથી મુનિનું ચિત્ત ચળ્યું અને તે કોશાને ભોગ ભોગવવા માટે વિનવવા લાગ્યા. તેને પ્રતિજ્ઞા પમાડવા માટે કોશાએ કહ્યું કે ધન-દાનથી અમે વશ થઈએ છીએ. વાસ્તે તમે ‘નેપાલ’ દેશમાં જાઓ અને ત્યાંથી રત્નકંબલ લઈ આવો. વર્ષા ઋતુ હતી તે પણ ધ્યાનમાં ન લેતાં કામાર્યે મુનિ તો ત્યાં ગયા અને કષ્ટ સહન કરીને તે લઈ આવી કોશાને આપી. તેણે પગ લૂછીને ખાળમાં તે ફેંકી દીધું. એટલે મુનિએ કહ્યું કે અરે તને અક્કલ છે કે નહિ ? આવી અમૂલ્ય વસ્તુને માટે આ સ્થાન હોય ? કોશાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હે મૂઠ ! તારા રત્નમય આત્માને તું નરકમાં નાંખવા તૈયાર થયો છે તેનો તો તું વિચાર કર. આ સાંભળી મુનિનું જ્ઞાનિત મગજ ઠેકાણે આવ્યું અને ગુરુ પાસે આવી તેની આલોચના લીધી. આ પ્રમાણે સ્થૂલભદ્રથી પ્રતિજ્ઞા પામેલી કોશાએ મુનિવરને સંયમશિખરથી કામ-ખીણમાં ગળડતા અટકાવ્યા. એ ઉપરથી આપણે સ્થૂલભદ્રની પ્રતિજ્ઞા-

શૈલીની તારીફ કરી શકીએ. વિશેષમાં આ વેશ્યા એક રથકારને પણ સન્માર્ગે ચડાવે છે એ તરફ ખ્યાલ આપતાં તો આ શુદ્ધ શ્રાવિકાની પણ પ્રશંસા કરવી હરસ્ત સમજાય છે.

કાલાંતરે બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો એટલે સાધુઓ પોતાના નિર્વાહ માટે સમુદ્રને તીરે આવેલા ગામોમાં ગયા. અને ભીષણ કાળ દરમ્યાન અભ્યાસ ચાલુ ન રહેવાથી બારમું અંગ ભૂલી ગયા. ‘નિપાલ’ દેશમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી ઐદ્યપૂર્વધર હતા. તેની પાસેથી તે શીખી લેવા માટે સંઘે શ્રીસ્થૂલભદ્ર પ્રમુખ પાંચસે મુનિવરોને મોકલ્યા, પરન્તુ વાચના અલ્પ મળે છે એમ વિચારી ૪૬૬ તો થોડા વખતમાં પાછા ફર્યા. ફક્ત શ્રીસ્થૂલભદ્ર આઠ વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા. અને આઠ પૂર્વ સંપૂર્ણ લણ્યા. એકદા પૂર્વધરે તેમને કહ્યું કે હે વત્સ! તારો ઉત્સાહ કેમ મંદ પડી ગયો છે ? શ્રીસ્થૂલભદ્રે ઉત્તર આપ્યો કે વાચના મને પૂરેપૂરી મળતી નથી, બાકી હતોત્સાહ થયો નથી. શ્રીભદ્રબાહુએ કહ્યું કે હે વત્સ ! હવે મારું મહાપ્રાણ ધ્યાન પૂરું થવા આવ્યું છે એટલે વિશેષ વાચના હું આપી શકીશ. તદનંતર તેમણે શ્રીસ્થૂલભદ્રને બે વસ્તુ ન્યૂન દશ પૂર્વ પર્યંત લખાવ્યા.

એક દિવસ વિહાર કરતાં કરતાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી શ્રીસ્થૂલભદ્ર સહિત ‘પાટલીપુર’ પધાર્યા. ત્યાં શ્રીસ્થૂલભદ્રની, શ્રીચક્રની સાથે દીક્ષા લઈ સાધ્વી બનેલી યક્ષાદિ બેનો વાંદવા આવી. તેમણે તે સમયે સિદ્ધનું રૂપ વિકુર્ચ્યું. આથી લયભીત થઈ તેઓ પાછી ફરી અને શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને ફરીથી પૂછ્યું કે અમારા ભાઈ કયાં છે ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે સિદ્ધરૂપે જેને તમે જોયા તે જ; ફરીથી જાઓ મળશે. ત્યારબાદ તેઓ ત્યાં જઈ વંદના કરી આવી. કાલાંતરે શ્રીસ્થૂલભદ્ર વાચના લેવા આવ્યા એટલે ગુરુએ તેમને અયોગ્ય જાણી ના પાડી; પરંતુ સકળ સંઘના આગ્રહથી, હવે પછી કોઈને શેષ પૂર્વો ન લખાવવા એવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવ્યા બાદ બાકીનાં પૂર્વોની મૂળમાત્ર વાચના આપી. આથી શ્રીસ્થૂલભદ્ર મુનિરાજ ઐદ્યપૂર્વધારી બન્યા. તેમને પદ્મધર નીમી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. કાલાંતરે આર્યમહાગિરિ અને આર્યમુહસ્તિ એવા બે પોતાના શિષ્યોને શ્રીસ્થૂલભદ્રે અગ્યાર અંગ અને દશ પૂર્વો લખાવ્યા અને તેમને આચાર્ય-પદ ઉપર સ્થાપી આ મહાત્મા કાળ કરી સ્વર્ગે ગયા.

આ પ્રમાણે જેમના જીવન-વૃત્તાન્તની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી છે તેઓ કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી. એમની અપૂર્વતા તો કોઈ ચોર જ છે. સામાન્ય રીતે તીર્થંકરોનાં નામો પણ જેટલી ચોવીસીઓ સુધી અમર રહેતા નથી તેનાથી પણ અધિક છેક ૮૪ ચોવીસીઓ સુધી આ મહાત્માનું નામ અમર રહેનાર છે. આ વાત કોઈને ગળે ન ઉતરે તો તેની ખાતર ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૮૭)ની

દેવોઽદ્રિદુર્ગમધિસ્થા જિગાય મોહં

યન્મોહનાલયમયં તુ વશી પ્રવિશ્ય ॥૫૬૦॥-વસંત૦

લોકોત્તરા ગુણગણાઃ કિલ યસ્ય શસ્યા

લોકોત્તરઃ વિમલશીલમલં સલીલમ્ ।

લોકોત્તરં સકલચિત્રકરં ચરિત્રં

લોકોત્તરઃ સ જયતાચ્છકટાલસૂનુઃ ॥૫૬૧॥-વસંત૦

શ્રીશાન્તિનાથાદપરો ન દાની

દશાર્ણભદ્રાદપરો ન માની ।

શ્રીશાલિભદ્રાદપરો ન ભોગી

શ્રીસ્થૂલભદ્રાદપરો ન યોગી ॥ ”-ઉપજાતિ

અર્થાત્ હે શ્રીસ્થૂલભદ્ર ! હે શકટાલના કુલના ભૂષણ ! હે ત્રૈલોક્યરૂપ માનસ (સરોવર)ને વિષે રાજહંસ ! હે યથાર્થ લીલા પૂર્વક પવિત્ર શીળરૂપ ગુણના અદ્વિતીય કથન કરનાર ! હે મુક્તિરૂપી મહિલા સાથે રમણ કરવાની અભિલાષા રચનાર ! હે પ્રભુ ! તું જયવંતો વર્ત. પર્વત ઉપર, ગુફામાં કે નિર્જન વનમાં વાસ કરનારા સંયમીઓ હજારો છે, પરંતુ આતશય મનોહર એવા મહેલમાં યુવતિજનની પાસે રહેનાર સંયમી તો એક શકટાલનો (જ) નન્દન છે. કેમકે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા છતાં એ દાઝ્યો નથી, તરવારની ધાર ઉપર, ચાલવા છતાં તે છેદાયો નથી, કાળા સાપના દરમાં પણ વસવા છતાં તે દંસાયો નથી તેમજ કાજળની કોટડીમાં નિવાસ કર્યા છતાં તે લેપાયો નથી. વેશ્યા સદા સ્નેહવાળી તેમજ અનુગામિની હતી, છએ રસોવાળું લોજન હતું, સુશોભિત ધામ હતું, મનોહર શરીર હતું, નવીન ઉમરનો સંગમ હતો, વળી આ કાળ પણ મેઘથી વ્યાપ્ત હતો; છતાં પણ જેણે આદરથી કામને હત્યો, તે પ્રમદાને પ્રતિબોધ પમાડનારા મુનિ શ્રીસ્થૂલભદ્રને હું વંદન કરું છું. વિચાર કરતાં અમે તો શકટાલના પુત્રને શ્રીનેમિ(નાથ) કરતાં પણ (ચઢિયાતા) અદ્વિતીય વીર માનીએ છિયે, કેમકે (નેમિનાથ) દેવે તો દુર્ગનું અધિરોહણ કરી મોહને હત્યો, જ્યારે આ સંયમીએ તો રતિનિવાસમાં પ્રવેશ કરી તેણે હત્યો. જેના પ્રશંસાપાત્ર ગુણોના સમૂહો અલૌકિક છે, જેનું નિર્મળ અત્યંત લીલાવાળું શીયલ લોકોત્તર છે, સમસ્ત (જીવો)ને આશ્ચર્યકારી એવું જેનું ચરિત્ર લોકોત્તર છે, તે લોકોત્તર શકટાલ-સુત જયવંતો હો. શ્રીશાન્તિનાથથી કોઈ અન્ય અધિક દાની નથી, દશાર્ણભદ્ર કરતાં કોઈ અધિક અભિ-

માની નથી, શ્રીશાસ્ત્રિભદ્ર કરતાં કોઈ વધારે ભોગી નથી તેમજ શ્રીચૂડામ્ભદ્ર કરતાં કોઈ અધિયાતો યોગી નથી.

❖ ❖ ❖ ❖

મહત્ત્વં માનવે પ્રાપ્તં, યેન શીલં પ્રપાલિતઃ ।

શ્વ-રાસમાદિયોગે, કુશીલં તુ ભવે ભવે ॥૧૪૩॥

અભયરથી મોટાઈ—

શ્લો.૦—“ જોણે (જગત્માં) શીકળ પાળ્યું છે, તેને માનવોમાં મોટાઈ મળી છે; બાકી જોણે કુશીલ સેવ્યું છે, તેણે ભવોભવમાં કૂતરા, ગધેડા વગેરે યોનિઓમાં અવતરવું પડ્યું છે. ”-૧૪૩

❖ ❖ ❖ ❖

ભવે ભવે તુ ભુક્તેષુ, સત્સ્વપિ ન પ્રજાયતે ।

ભોગેષુ યેષુ તૃપ્તિસ્તે, મા મુદ્ધા તેષુ માનસ ! ॥૧૪૪॥

ભોગોમાં નિર્ભોહતા—

શ્લો.૦—“ (અનંત) ભવોમાં (વિવિધ અને પુષ્કળ) ભોજન કર્યા છતાં, જ ભોગોને વિષે સંતોષ થતો નથી, તે ભોગોમાં હે ભયત ! તું મોહ ન રાખ. ”-૧૪૪

❖ ❖ ❖ ❖

પુમઃ પુનઃ પદાર્થાનાં, રાશિર્દૃષ્ટોઽન્ન કેનચિત્ ।

માયેન્દ્રજાલતો નષ્ટે, તસ્મિન્ રાશિર્ન દ્રવ્યતે ॥૧૪૫॥

હાવભાવાદિભિરેવં, ભુક્તા ભોગાશ્ચ લક્ષણઃ ।

વિચ્યતે સશ્ચયસ્તેષાં, ન ચ ભોગાન્તરે ક્ષણે ॥૧૪૬॥-યુગ્મમ્

ભોગ પછીની સ્થિતિ—

શ્લો.૦—“ પ્રરી ફરીને પદાર્થોનો ઢગલો અત્ર કોઈએ જોયો છે તે માથા :

કે ઇન્દ્રબલથી નાશ પામતાં દેખાતો નથી તેમ હાવ-ભાવ વગેરે ભોગો લાખો રીતે ભોગવ્યા, પરંતુ ભોગ ભોગવી રહ્યા પછીની પળમાં તેનો સંત્રહ (દેખાતો) નથી.”-૧૪૫-૧૪૬

મોહમાયામતો મુક્ત્વા, ત્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

શીલરત્નં મહદ્રત્નં, રક્ષણીયં પ્રયત્નતઃ ॥૧૪૭॥

શીલ-રત્નનું રક્ષણ—

શ્લોઁ—“ એથી કરીને મોહ અને માયાને મૂકીને તેમજ વિષયની વાસનાને ત્યજીને મહારત્નરૂપ શીલ-રત્નનું પ્રયત્ન પૂર્વક રક્ષણ કરવું (તે જ ઇષ્ટ છે).”-૧૪૭

રૂપટીઁ—આ પદમાં શીલ-રત્નનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવાનો જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે અસ્થાને નથી, કેમકે એનું રક્ષણ કરવું એ વિકટ-માં વિકટ કાર્ય છે. આ વાત ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓથી સ્કુટ થાય છે:—

“નીઅંગમાર્હિં સુપઓહરાહિં ઉપ્પિચ્છમંથરગર્હિં ।

મહિલાર્હિં નિન્નયાહિં વ ગિરિવરગુરુઆ વિ મિજ્જંતિ ॥૧૧૬॥”^૨—આર્યા

૧ છાયા—

નોચૈર્ગમાભિઃ સુપયોધરાભિરુત્પ્રેક્ષ્યમન્યરગતિભિઃ ।

મહિલાભિર્નિમ્નગાભિરિવ ગિરિવરગુરુકા અપિ મિથ્યન્તે ॥

૨ આ પદમાં જેમ નારીને નદીની ઉપમા આપવામાં આવી છે તેમ આ ભક્ત-પરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં આ ઉપમા ઝળકી રહી છે:—

સિંગારતરંગાપ વિલાસવેલાહ જુવ્વણજલાપ ।

પહસિઅફેનાહ મુળી નારિનપ ન બ્રુહંતિ ? ॥ ૧૨૯ ॥—આર્યા

[શૃંગારતરંગાયાં વિલાસવેલાયાં યૌવનજલાયામ ।

પ્રહસિતફેનાયાં મુનયો નારીનયાં ન બ્રુહન્તિ ? ॥]

અર્થાત્ શૃંગારરૂપ કટલોલવાળી, વિલાસરૂપ વેલાવાળી, યૌવનરૂપ જળવાળી, હાસ્યરૂપ શીણવાળી વનિતારૂપ સરિતામાં (ક્યા ક્યા) મુનિઓ અરેરે ડૂબતા નથી ?

“મહિલાસંસર્ગીષ અગ્ની ઇવ જં ચ અપ્પસારસ્સ ।

મયર્ણ વ મળો ણિજો વિ હંત સિર્ગ્યં ચિઅ વિલાઇ ॥૧૨૭॥ ”—અર્થા

અર્થાત્ નીચે જવાવાળી, સુન્દર જળને ધારણ કરનારી, ઉત્પ્રેક્ષા કરવા લાયક મંદ ગતિવાળી નદીઓ જેમ પર્વતોને ભેદે છે તેમ નીચ (જનો)નો આશ્રય લેનારી, સુન્દર સ્તનોવાળી, ઉત્પ્રેક્ષ્ય મંથર ચાલવાળી મહિલાઓ પર્વત જેવા સુદૃઢ ગુરુઓને ભેદી નાંખે છે, વશ કરી લે છે, કામાતુર બનાવી દે છે. જેમ અગ્નિના સંસર્ગથી મીણુ ઓગળી જાય છે તેમ ભામિનીની સંગતિથી આત્માને સારસ્વ માનનારા મુનિનું મન પણ સત્વર પીગળી જાય છે, એ પણ પોતાની ભૂમિકાથી ગબડી પડે છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યનો અધિકાર પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એના સંબંધમાં બે ત્રણ બાબતોનો વિચાર કરવો આવશ્યક સમજાય છે. પ્રથમ તો બ્રહ્મચર્યનો અર્થ શું તે વિચારતાં સમજાય છે કે—

“બ્રહ્મણિ ચરણમિતિ બ્રહ્મચર્યમ્ ”

અર્થાત્ આત્મ-સ્વરૂપમાં વિચરવું-આત્મ-રમણતા સાધવી તે ‘બ્રહ્મચર્ય’ છે. આ વિકટ કાર્યમાં ઉત્તીર્ણ થવા માટે વીર્યના નિરોધની ખાસ આવશ્યકતા છે. એથી કરીને વીર્ય-નિરોધને પણ ‘બ્રહ્મચર્ય’ કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મચર્યના અધિકારી આશ્રીને ૨ બે ભેદો છે:—(૧) સાધુનું બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે કદાપિ માનસિક, વાચિક કે કાયિક વિષયનું સેવન ન કરવું તે અને (૨) ગૃહસ્થનું બ્રહ્મચર્ય યાને સ્વદારાસંતોષવ્રત એટલે કે મર્યાદિતપણે પોતાની પત્ની સાથેનું વિષય-સેવન.

૧ છાયા—

મહિલાસંસર્ગેણ અગ્નિરિષ યજ્ઞ આત્મસારસ્ય ।

મદનમિષ મળો મુનિનોઽપિ હન્ત શીઘ્રમેવ વિલીયતે ॥

૨ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની સ્વોપગ વૃત્તિના ૮૨ માં પત્રમાં સૂચવ્યું છે તેમ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એમ મૈથુનના બે ભેદો પડે છે. તેમાં કામના ઉદયથી ધન્દ્રિયોને વિષે જરાક વિકાર થાય તે ‘સૂક્ષ્મ મૈથુન’ છે, જ્યારે મન, વચન અને કાયાથી ઔદારિક તેમજ વેક્રિય દેહધારી લલનાનો સંભોગ કરવો તે ‘સ્થૂળ મૈથુન’ છે. આથી સૂક્ષ્મ મૈથુનથી વિરમવું તે સૂક્ષ્મ બ્રહ્મચર્ય અને સ્થૂળ મૈથુનથી વિરમવું તે સ્થૂળ બ્રહ્મચર્ય એમ પણ બ્રહ્મચર્યના બે ભેદ પાડી શકાય.

૩ મર્યાદિતપણે એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે અમુક દિવસે તો સ્વદારા પણ અગમ્ય છે એવા શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખો છે. જેમકે મનુસ્મૃતિ (અ. ૪, શ્લો. ૧૨૮) કહે છે કે—

અત્ર એ ઉમેરવું નિર્ધક નહિ ગણાય કે ગૃહસ્થ-ધર્મ પાળ્યા વિના સાધુ-ધર્મ અંગીકાર ન જ થઈ શકે એ માન્યતા બૂલભરેલી છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે—

“ અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ, સ્વર્ગો નૈવ ચ નૈવ ચ ”

એ વાક્યથી લડકવાની જરૂર નથી. કેમકે ખુદ મનુસ્મૃતિ (અ. ૫, શ્લો. ૧૫૯)માં કહ્યું કે કે—

“ અનેકાનિ સહસ્રાણિ, કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણા-મકૃત્વા કુલસન્તતિમ્ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ અનેક હજારો અવિવાહિત બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ કુમારો વંશની વૃદ્ધિ કર્યા વિના સ્વર્ગે ગયા.

આ ઉપરથી તો એમ પણ કહી શકાય કે સર્વથી બ્રહ્મચર્યના પાલન જેવી કોઈ ઉત્તમ ચીજ નથી. હા, એ માટેની યોગ્યતા હોવી જોઈએ; નહિ તો નામથી અને વેષથી મુનિ ગણાવી બ્રહ્મચર્યનું પાલન નહિ કરનારા જેવો કોઈ અધમ નથી. આ સંબંધમાં લગવાનું મનુ (?) કહે છે કે—

“ યસ્તુ પ્રવ્રજિતો ભૂત્વા, પુનઃ સેવેત મૈથુનમ્ ।

ષષ્ટિર્વર્ષસહસ્રાણિ, વિષ્ઠાયાં જાયતે કૃમિઃ ॥ ”—અનુ૦

“ અમાવાસ્યામષ્ટમીં ચ, પૌર્ણમાસીં ચતુર્દશીમ્ ।

બ્રહ્મચારી ભવેન્નિત્ય-મપ્યૃતૌ સ્નાતકો દ્વિજઃ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ અમાસ, આંદેમ, પૂનેમ અને ચૌદસ એ ચાર તિથિઓમાં તેમજ ઋતુકાળ-માં સ્નાતક બ્રાહ્મણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ.

આ સંબંધમાં વિષ્ણુ-પુરાણમાં એ ઉલ્લેખ છે કે—

“ ચતુર્દશ્યષ્ટમી ચૈવ, અમાવાસ્યા ચ પૂર્ણિમા ।

પર્વાણ્યેતાનિ રાજેન્દ્ર !, રવિસંક્રાન્તિરેવ ચ ॥

તૈલક્ષીમાંસસમ્ભોગી, પર્વસ્વેતેષુ ચૈ પુમાન ।

વિષ્ણુમૂત્રભોજનં નામ, પ્રયાતિ નરકં મૃતઃ ॥

અર્થાત્ ચૌદસ, આંદેમ, અમાસ અને પૂનેમ તેમજ રવિ-સંક્રાન્તિ એ હું રાજેન્દ્ર ! પર્વો છે. આ પર્વને વિષે જે પુરુષ તેલ, માંસ, અને સ્ત્રીનો ભોગ કરે, તે અરેખર મરીને ‘વિષ્ણુમૂત્રભોજન’ નામની નરકે જાય છે.

અર્થાત્ જે પ્રવજ્યા ગ્રહણ કર્યા બાદ-સંન્યાસ માર્ગમાં આરૂઢ થયા પછી-દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ મૈથુન સેવે છે, તે વિષ્ણુમાં સાઠ હજાર વર્ષો સુધી કીડા થાય છે.

મુનિ તરીકે પંકાતી વ્યક્તિએ તો દક્ષસ્મૃતિ (અ. ૭)નાં નિમ્ન લિખિત પદ્યમાં સૂચવેલાં મૈથુનનાં આઠ અંગોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ:—

“ સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ, પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ॥

સકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ, ક્રિયાનિવૃત્તિરેવ ચ ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं, प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ”

અર્થાત્ સ્મરણ, કીર્તન, કીડા, દર્શન, ગુહ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને ક્રિયાનિવૃત્તિ એ મૈથુનનાં આઠ અંગો છે એમ વિદ્વાનો વહે છે.

મૈથુન સેવવાની શાસ્ત્રમાં જે મનાઈ છે તેનું કારણ એ છે કે એ હિંસા-ત્મક કાર્ય છે. આ સંબન્ધમાં જૈન શાસ્ત્રનું માનવું એમ છે કે—

૧ અધમ તો શું પણ અધમાધમ કહીએ તો એણું છે. એવા નામધારી અને વેપથી જગતને છેતરનારા મુનિ-પિશાચને મનુષ્ય ગણવો એ પણ પાપ છે, કેમકે જે ગૃહસ્થ પરદારાનું સેવન કરે તેના આ કાર્યને પણ મનુસ્મૃતિ અમાનુષિક તરીકે ગણાવે છે. ત્યાં એથા અધ્યાય (શ્લો. ૧૩૪)માં કહ્યું છે કે—

“ નહીવૃશમનાયુષ્યં, લોકે કિશ્ચન વિચતે ।

यावृशं पुरुषस्येह, परदारोपसेवनम् ॥ ”—અનુ૦

સિન્દૂરપ્રકરના ૩૭ મા પદ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ દત્તસ્તેન જગત્યકીર્તિપટ્ટહો ગોત્રે મષીકૂર્ચક—

आरित्रस्य जलाञ्जलिगुणगणारामस्य दावानलः ।

સક્રેતઃ સકલાપદાં શિવપુરદ્વારે કપાટો વૃઢઃ

शीलं येन निजं विलुप्तमखिलं त्रैलोक्यचिन्तामणिः ॥”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ ત્રણ લોકમાં ચિન્તામણિ સમાન એવા પોતાના શીળનું જેણે ખંડન કર્યું છે, તેણે દુનિયામાં અપકીર્તિનો પટલ વગડાવ્યો છે, પોતાના કુળમાં કાળજનો ફૂચડો ફેરવ્યો છે, ચારિત્રને જલાંજલિ આપી છે, ગુણના સમૂહરૂપ બગીચામાં દાવાનલ પ્રકટાવ્યો છે, સમસ્ત વિપત્તિઓને સંકેત કર્યો છે અને મોક્ષ નગરના દ્વાર ઉપર મજબૂત કપાટ લગાવ્યો છે.

“ મૈથુણસન્નારૂઢો નવલસ્ત્ર્વં હૃણેઽ સુહૃમજીવાણં ।

કેવલિણા પન્નત્તં સદ્દિગ્ધ્વં પયત્તેણ ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ મૈથુન-સંજ્ઞાને વિષે આરૂઢ થયેલો જીવ નવ લાખ સૂક્ષ્મ જીવોને હણે છે, એમ સર્વજ્ઞે પ્રકૃત્યું છે; વાસ્તે પ્રયત્ન પૂર્વક તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી. ભાગવત પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ યાસ્તામિસ્ત્રાન્ધતામિસ્ત્રા-રૌરવાદ્યાસ્તુ યાતનાઃ ।

યુક્તે નરો વા નારી વા, મિથઃ સક્તેન નિર્મિતાઃ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ અન્યોન્ય સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી જે તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, રૌરવ વગેરે યાતનાઓ છે તેને નર અને નારી ભોગવે છે.

તપસ્ટ્રિવિષ્ટપે પૂજ્યં, તપસાઽઽવર્જિતાઃ સુરાઃ ।

સર્વેઽપિ કિઙ્કરાયન્તે તત્ તપો ભો વિધાયતાઃ ॥૧૪૮॥

તપનું ગૌરવ--

શ્લો૦—“જે તપ ત્રૈલોક્યમાં પૂજનીય છે અને જેનાથી વશ થયેલા સર્વે દેવો પણ ચાકર જેવા થઈ રહે છે, તે તપ કરો. ”—૧૪૮

સક્ષાનાં ઘાતકો યોઽભૂ-દર્જુનાહ્યયમાલિકઃ ।

તપસા સિદ્ધિમાપત્ સ, તત્ તપો ભો વિધીયતામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

તપનું આરાધન--

શ્લો૦—“સાતનો ખુની એવો અભૂર્ત માણી જે તપથી નિર્વાણ પામ્યો તે તપ તમે કરો. ”—૧૪૯

અભૂર્તમાલીની કથા—

સ્પષ્ટી૦—સમ્યક્ત્વનાં ત્રણ લિંગો પૈકી આગમ-શુશ્રુષાના અર્થાત્ જિન-પ્રણીત આગમનું શ્રવણ કરવાની અભિલાષારૂપ પ્રથમ લિંગના ઉદ્ઘાટન

૧ છાયા-

મૈથુનસન્નારૂઢો નવલક્ષીં હન્તિ સૂક્ષ્મજીવાનામ્ ।

કેવલિના પ્રજ્ઞાત્તં શ્રદ્ધાતવ્યં પ્રયત્નેન ॥

તરીકે સુદર્શન શ્રેણીનો સમ્યક્ત્વસપ્તતિની ટીકાના ૪૮ મા પત્રથી નિર્દેશ થયો છે. આ કથાનકમાં અર્જુનમાલી મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એનો વૃત્તાન્ત અંતકૃદશાંગના ૧૯ મા પત્રથી શરૂ થાય છે. ત્યાં એ અધ્યયનને ‘મુદ્ગરપાણિ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે. એ કથાનો સાર નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવે છે:-

યુવતિના વદનની જેમ સદક્ષ, મહાદેવના અંગની જેમ ગૌરીથી સંગત, પુરુષોત્તમના વક્ષઃસ્થળની પેઠે લક્ષ્મીથી યુક્ત અને દેવનગરની જેમ વિવિધ વિબુધોથી વિભૂષિત એવું ‘મગધ’ દેશના મંડનરૂપ ‘રાજગૃહ’ નગર હતું. ત્યાં કણ્ણાદની જેમ બહુ દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાવાળો, સાંખ્યની પેઠે પ્રધાન પુરુષ વડે પ્રમાણિત, ખાદની પેઠે આયતનને જાણનારો અને શ્રીવીરની આરાધના વડે પુણ્યની શ્રેણીને પામેલો એવો શ્રેણિક નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ખુદ ‘મુદ્ગર્મ’ સભામાં તેનો અધિપતિ આ શ્રેણિકના સમ્યક્ત્વની પ્રશંસા કરતો હતો. એ નગરમાં અર્જુન નામનો માલાકાર (માળી) રહેતો હતો. તેને મુર-સુન્દરીના સૌન્દર્યને શરમાવનારી બંધુમતી નામની પ્રિયા હતી. દરરોજ પોતાની પ્રિયાને સાથે રાખીને અર્જુન નગરના ઉદ્યાનમાં રહેલા પોતાના કુળદેવતા મુદ્ગરપાણિ યક્ષની ઉત્તમ સુગંધી પુષ્પો વડે પૂજા કરતો હતો.

એકદા દાન દેવામાં શૂરવીર એવા આ નગરના જનોએ મહોત્સવનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતે કાલે સવારે કુસુમોનું મોંમાંગ્યું મૂલ્ય મળશે એવા વિચારથી અર્જુન સાંજના સુંદર કુસુમોનો કરંડિયો ભરી પોતાની પ્રિયા સાથે યક્ષના મન્દિરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં છ ગોઠિયાઓ ઊભા હતા. તેમની નજર આ દંપતી ઉપર પડી. બંધુમતીને જોઈને તેઓ મોહિત બની ગયા. તે દુષ્ટોએ પરસ્પર એવી મસલત કરી કે આ માળીને બાંધીને એના દેખતાં જ આપણે એની પ્રિયા સાથે ક્રીડા કરીએ. આ પ્રમાણેનો મનસુબો કરી તેઓ ખારણાની પાછળ સંતાઈને ઊભા રહ્યા. આ તરફ અર્જુન યક્ષના મન્દિરમાં દાખલ થયો અને એક ચિત્તે તેની પૂજા કરવા લાગ્યો. એવામાં એકાએક તે ગોઠિયાઓ તેના ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેને બાંધી લીધો. ત્યારબાદ તેઓ તેની સમક્ષ કુર્કમ કરવા મંડી પડ્યા. આ જોઈને અર્જુનના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. કહ્યું પણ છે કે—

“ પિ. યાતાદેદુઃસ્વાનિ, સહન્તે બલિનોઽપિ હિ ।

પ્રિયાર્ધર્ષણજં દુઃસ્વં, રક્ષોઽપિ ન તિતિક્ષતિ ॥—અનુ૦

સહન્તે પ્રાણિભિર્બાદં, પિતૃ-માતૃપરાભવાઃ ।

પ્રાણાંત્રાભવં સોદું, તિર્યક્ચોઽપિ ન હિ ક્ષમાઃ ॥—” ,,

અર્થાત્ પરાક્રમીઓ પણ પિતૃહત્યા વગેરે દુઃખો સહન કરે છે, પરન્તુ પ્રિયાના અપમાનજન્ય દુઃખ રંક પણ ખમી શકતો નથી. પિતા અને માતાના પરાભવને પ્રાણીઓ ઠીક સહન કરી જાય છે, કિન્તુ પત્નીના પરાભવને તો તિર્યંચો પણ સહન કરવા સમર્થ નથી.

આ અર્જુન કોપના આવેશમાં કઠોરમાં કઠોર વચનો વડે મુદ્ગરપાણિને ઠપકો આપવા લાગ્યો કે હે ગુહ્યક ! તું ખરેખર પથ્થર જ છે, દેવ નથી; નહિ તો તારા દેખતાં આ પાપીઓ આવો અધમ અનાચાર સેવી શકે ખરા ? તારામાં કંઈ પણ સત્ત્વ હોત તો મારી પ્રિયાને આ દુષ્ટો આવી રીતે તારી સમક્ષ રંજાડી ન જ શકત. આ સાંભળીને યક્ષનો પિત્તો ખસી ગયો એટલે તે ઝટ દધને અર્જુનના શરીરમાં પેસી ગયો. આથી કાચા સૂતરના તાંતણાની જેમ અર્જુનનાં બંધનો તૂટી ગયાં. વિશેષમાં આ માળીના દેહમાં રહેલા યક્ષ હજાર પલ જેટલો ભારી મુદ્ગર ઉપાડ્યો અને એ વડે બન્ધુમતી અને પેલા છ ગોઠિયાઓનો ચૂરો કરી નાંખ્યો. આ દિવસથી માંડીને પ્રતિદિન જ્યારે આ યક્ષ એક સ્ત્રી અને છ પુરુષનો સંહાર કરી રહે છે ત્યારે એને શાંતિ થાય છે. આ વૃત્તાન્તની શ્રેણિકને ખબર પડતાં તેણે પટલ વગડાવી નાગરિકોને ચેતવણી આપી કે જ્યાં સુધી અર્જુન સાત માનવોનો સંહાર કરી ન લે ત્યાં સુધી કોઈએ નગર બહાર જવું નહિ.

આ અરસામાં શ્રીવીર પ્રભુ ઉદ્યાનમાં સમોસર્યા; પરન્તુ અર્જુનના ભયથી કોઈ એમને વંદન કરવાને જવાની ઇચ્છા કરતું નહિ. આ નગરમાં મુદ્દર્શન નામના શેઠ રહેતા હતા. તે વીરની વાણીના રસિક હતા. તેથી તેમણે પોતાનાં માતાપિતાને વિનંતિ કરી કે હે પૂજ્યો ! વીર પ્રભુને વન્દન કરવા માટે જવાની મને અનુજ્ઞા આપો. આ સાંભળીને તેઓ બોલી બેઠાં કે હે વત્સ ! હાલમાં ત્યાં જવાની તું વાત કરીશ નહિ; ત્યાં તો અર્જુન ભારે ઉપદ્રવ મચાવી રહ્યો છે; તું અહીં જ રહીને પ્રભુને ભાવ-વંદન કરી લે અને પૂર્વે સાંભળેલી તેમની દેશનાની ભાવના ભાવ. મુદ્દર્શને ઉત્તર આપ્યો કે ભગવાન્ સાક્ષાત્ અહીં પધાર્યા છે તો પછી તેમની વાણીરૂપ સુધાનું પાન કર્યા વિના મને ભોજન કરવું કદ્યે નહિ. વળી આવા પાનથી પુષ્ટ થયેલા મને અર્જુન શું કરી શકવાનો છે, તેથી જે થનાર હોય તે થાઓ એમ કહી માથાપની રજા લઈ શેઠ વંદન માટે નીકળી પડ્યા. ચાલતા ચાલતા તેઓ મુદ્ગરપાણિ યક્ષના મન્દિર સમીપ આવી પહોંચ્યા. એવામાં અર્જુનની નજર તેના ઉપર પડી એટલે તે તો એકદમ મુદ્ગર ઉછાળતો ઉછાળતો બાણે ચમરાજ હોય તેમ શેઠની સામે ધસ્યો. શેઠ તેને પોતાને મારવા આવતો

એવો એટલે નિર્ભય ચિત્તે ભૂમિનું વસના છેડા વડે પ્રમાર્જન કરી જિનોને નમસ્કાર કરી, વિધિપૂર્વક વ્રતોને ઉચ્ચારી, ચાર શરણો સ્વીકારી, સર્વ જીવોને ખમાવી, દુષ્ટત્વની નિંદા અને સુકૃતની અનુમોદના કરતા અને સાકાર અનશન અંગીકાર કરી, ઉપસર્ગમાંથી બચી જઈશ તો જ કાઉસગ્ગ પાડીશ એમ વિચારી પંચપરમેષ્ઠી મંત્રનું સ્મરણ કરતા તેઓ કાર્યોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં આડઠ થયા. અર્જુન તેમની છેક પાસે આવ્યો, પરંતુ તેના શરીરમાં પેઠેલો યક્ષ આ શેઠને કંઈ કરી શક્યો નહિ. ઉલટો લયલીત થઈને પોતાના મુદ્ગરને લઈને અર્જુનના શરીરમાંથી તે નાસી છૂટ્યો. તેમ થતાં છેદાયલા ઝાડની જેમ અર્જુન ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. ક્ષણવાર પછી ચેતન આવતાં અર્જુને આંખ ઊઘાડી, એટલે તેની દષ્ટિ સુદર્શનના ઉપર પડી. ઉપસર્ગ દૂર થયેલો જોઈ શેઠ ધ્યાન ધરવું છોડી દીધું. અર્જુને તેમને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો અને ક્યાં જાઓ છો ? સુદર્શને ઉત્તર આપ્યો કે હું શ્રમણોનો ઉપાસક (શ્રાવક) છું અને શ્રાવીર પરમાત્માને વંદન કરવા તેમજ તેમની દેશના સાંભળવા જાઉં છું. અર્જુને કહ્યું કે મને પણ એવો મનોરથ થાય છે એટલે પછી બન્ને જણા શ્રીવીરના સમવસરણમાં ગયા અને તેમની દેશના સાંભળવા બેઠા. ત્યાં તેમને કાને એવા અક્ષરો પડ્યા કે—

“ માનુષ્યમાર્યવિષયઃ સુકુલપ્રસૂતિઃ

શ્રદ્ધાલુતા ગુરુવચઃશ્રવણં વિવેકઃ ।

મોહાન્ધિતે જગતિ સમ્પ્રતિ સિદ્ધિસૌધ-

સોપાનપદ્ધતિરિયં સુકૃતોપલભ્યા ॥-વસન્ત ૦

સંસારકૂપાજ્જનનાપત્યુ—

જેરામહાક્ષારજલાભિપૂર્ણાત્ ।

અર્હદ્વચોરજ્જુમૃતેઽભિભગનાન્

જનાન્ સમુદ્ધર્તુમલં ન ચાન્યઃ ॥ ”—ઉપખતિ

અર્થાત્ અત્યારે મોહથી અંધ બનેલા ભૂમંડળમાં મનુષ્યપણું, આર્ય દેશ, સુકુળ-માં જન્મ, શ્રદ્ધા, ગુરુની વાણીનું શ્રવણ અને વિવેક એ મુક્તિરૂપી મહેલની નીસરણીની પદ્ધતિ પુણ્ય વડે પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મ, અપમરણ અને ઘડપણ-રૂપ અત્યંત ખારા જળથી પરિપૂર્ણ એવા સંસારરૂપ દૂવામાં દૂબતા જનોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અરિહંતની વાણીરૂપ દોરડા સિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી.

આ પ્રમાણેની ધર્મદેશના સાંભળી સુદર્શન ખુશી થયા અને યથાશક્તિ નિયમ ગ્રહણ કરી જિનેશ્વરને નમન કરી સ્વસ્થાનકે ગયા. અનુન તો ભાગવતી દેશનારૂપ અમૃતનું શ્રવણ-પુટ વડે પાન કરી સંવેગ-રંગથી રંગાયા, એથી તેમણે ઓછામાં ઓછું છઠ્ઠી તપશ્ચર્યા કરવી એવા અભિગ્રહ પૂર્વક શ્રીવીરની પાસે દીક્ષા લીધી. ત્યારબાદ ગોચરીએ જવું, આવવું ઇત્યાદિ પ્રસંગે કુપિત મનુષ્યના હાથે તાડન, તર્જન, આક્રોશ, કદર્યનાદિની લહાણી મળતાં તે સર્વ કષ્ટોને સમભાવે તેઓ સહન કરવા લાગ્યા. ચાર માસ વીતી જતાં બે માસની તેમણે સંલેપણા કરી. એ પ્રમાણે છ માસ વ્યતીત થતાં શુકલ ધ્યાન દ્વારા કર્મરૂપ ઇન્ધનને બાળી નાંખી, પરમ સ્પૃહણીય કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અઘાતિ-કર્મનો પણ ક્ષય થતાં તેઓ મુક્તિ-મન્દિરે પધાર્યા. સુદર્શન શેઠ પણ ચિરકાળ પર્યંત જિન-શાસનની પ્રભાવના કરી, યથાવિધિ વ્રતો પાળી સ્વર્ગે ગયા.

ગોહત્યાદિમહાપાપાન-મુક્તો દૃઢપ્રહારિકઃ ।

ધોરેણ તપસા જાત-સ્તત્ તપો ભો વિધીયતામ્ ॥૧૫૦॥

તપથી મુક્તિ—

શ્લો ૦—“ધોર તપ દ્વારા ગોવધ વગેરે મહાપાપોથી દૃઢપ્રહારી મુક્ત થયો, માટે તમે તપ કરો.”--૧૫૦

ધાતુરક્તપલાનાં હિ, શોષકં ઝુજ્જરં તપઃ ।

તથાપિ કર્મનાશોઽન્યત્, કારણં ન સર્તા મતમ્ ॥૧૫૧॥

કર્મોનો નાશ કરવામાં તપની અદ્વિતીયતા—

શ્લો ૦—“એકે તપ ધાતુ, લોહી અને માંસને શોષનારું છે, છતાં કર્મોનો નાશ કરવામાં આના જેવું બીજું કોઈ સાધન સજ્જનોને માન્ય નથી.”--૧૫૧

નિકાચિતાનિ કર્માણિ, નીયન્તે ભોગતઃ ક્ષયમ્ ।

સ્વાતોઽયમપિ સિદ્ધાન્ત-સ્તપેનાદરિતો નહિ ॥ ૧૫૨ ॥

તપથી નિકાચિત કર્મનો પણ વિનાશ--

શ્લો.૦—"નિકાચિત કર્મનો ભોગથી ક્ષય થાય છે એવા (જૈન સમુદાયમાં) પ્રચલિત સિદ્ધાન્તનો પણ તપ આદર કરતો નથી. "—૧૫૨

નિકાચિતનો અર્થ--

૨૫૯ટી.૦—ક્ષીર અને નીરની જેમ અથવા અગ્નિ અને તપાવેલા લોખંડના ગોળાની જેમ આત્મા અને કર્મનું એકમેક થઈ જવું તે 'બન્ધ' કહેવાય છે. આ પ્રમાણેના બન્ધના અનેક પ્રકારો છે. કોઈ કર્મનો આત્મા સાથે શિથિલ બન્ધ હોય છે તો કોઈનો ગાઢ; તો વળી કોઈનો અતિગાઢ બન્ધ હોય છે. જે કર્મ અત્યન્ત ગાઢ રીતે બંધાયેલું હોય છે અને મોટે ભાગે જેને ભોગવ્યા વિના છુટકો જ થતો નથી તેને 'નિકાચિત' કહેવામાં આવે છે. જે કર્મનો નિકાચિત બન્ધ ન થયો હોય તેને તો શુભ ભાવનાઓના પ્રબળ વેગથી ભોગવ્યા વિના પણ આત્મા પોતાના પ્રદેશોમાંથી હાંકી કાઢી શકે છે.

તપોઽગ્નિદગ્ધકર્માણ, આત્મભાવે સ્થિતાઃ સદા ।

નિરહङ્કારિણો जीवा, लभन्ते मोक्षसम्पदम् ॥ ૧૫૩ ॥

તપથી સિદ્ધિની સંપત્તિ--

શ્લો.૦—"તપશ્ચર્યારૂપ અગ્નિથી જમણે કર્મોને બાળી નાંખ્યાં છે તથા જ્યો સદા આત્મભાવમાં રહેલા છે એવા નિરહિમાની જીવોને સિદ્ધિની સંપદા સાંપડે છે. "—૧૫૩

यथाऽग्नौ पतितं स्वर्णं, मलक्षयाद् विशुध्यति ।

तथा तपोऽग्निनाऽऽत्माऽयं, कर्मक्षयाद् विशुध्यति॥૧૫૪॥^૧

તપથી આત્માની વિશુદ્ધિ--

શ્લો.૦—"જમ અગ્નિમાં પડેલું (તપાવેલું) સોનું મેલનો નાશ થવાથી

૧ સરખાવે ઉપદેશતરંગિણી (પૃ. ૯૨) નું નિમ્નલિખિત પદઃ—

" સદોષમપિ લીપ્તેન, સુવર્ણં વહ્નિના યથા ।

તપોઽગ્નિના તપ્યમાન—સ્તથા જીવો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૧૦ ॥ "—અનુ.૦

શુદ્ધ થાય છે, તેમ તપરૂપ અગ્નિથી કર્મનો ક્ષય થવાથી આ આત્મા નિર્મળ બને છે. ”—૧૫૪

अतितापः तप्तं हि, यथाऽर्यमञ्जरीफलम् ।

बन्धनान्मुच्यते तपसा, तथाऽऽत्मा कर्मबन्धनात् ॥ १५५ ॥

તપથી કર્મ-બંધનનો ઉચ્છેદ—

શ્લો. —“જમ અતિશય તાપથી તપતાં આર્યમંજરી (અરંડા)નું ફળ બંધનથી છૂટું થાય છે, તેમ તપ વડે આત્મા કર્મના બંધનથી મુક્ત બને છે. ”—૧૫૫

यथा लङ्घनतो याति, ज्वरो दुःखप्रदायकः ।

तथा हि तपसा याति, कार्मिको दुःखदो ज्वरः ॥ १५६ ॥

તપથી કર્મ-જ્વરનો સંહાર—

શ્લો. —“જમ લાંઘણ કરવાથી દુઃખદાયી તાવ જરૂર જતો રહે છે, તેમ તપ વડે દુઃખકર કાર્મિક જ્વર નક્કી જતો રહે છે. ”—૧૫૬

તપનો મહિમા—

રૂપાંટી. —આ ગ્રન્થકારે આ તેમજ પૂર્વોક્ત પદ્યોમાં તપનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. આપણે પણ એ વિષયની પુષ્ટિરૂપ થોડાંક પદ્યો વિચારીએ. ૧૪૮ માં પદ્યમાં તપ ત્રૈલોક્યમાં પૂજનીય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું ઉપદેશ તરંગિણી (પૃ. ૯૩)નું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સવિશેષ સમર્થન કરે છે:—

“ यत् कुष्ठादिगरिष्ठरोगविरतिर्नष्ठीवनालेपनाद्

मूत्रस्पर्शवशेन काञ्चनकला यल्लोहधातुष्वपि ।

रत्नानां करपल्लवप्रणयतो यच्चाक्षयत्वोन्नति—

स्तद् विश्वत्रयबन्धमद्भुतगुणं जीयात् तपः स्फूर्जितम् ॥ ૧૭૧ ॥ ”—શાર્દૂલ ૦

વિશેષમાં તપથી અનેક લાભો દર્શાવતાં ઉપદેશ તરંગિણીના ૯૦ માં પદ્યમાં કહ્યું છે કે—

“ ચક્રે તીર્થકરૈઃ સ્વયં નિજગદે તૈરેવ તીર્થેશ્વરૈઃ

શ્રીહેતુર્મવહારિ દારિતરુજં સન્નિર્જરાકારણમ ।

સઘો વિઘ્નહરં દૃષીકદમનં માફલ્યમિષ્ટાર્થકૃદ્

દેવાકર્ષણમારદર્પદલનં તસ્માદ્ વિધેયં તપઃ ॥ ૧ ॥ ”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ (ઋષભદેવે એક વર્ષ પર્યંત, વીર પ્રભુએ છ મહીના પર્યંત એમ) તીર્થ-કરોએ પોતે તપ કર્યું તેમજ તે જ તીર્થકરોએ તેની પ્રરૂપણા કરતાં કહ્યું કે તપ (સુવર્ણપુરુષાદિ સિદ્ધિરૂપ) લક્ષ્મીનું કારણ છે, (ચિત્રાતીપુત્ર જેવાને) ભવનો નાશ કરનારૂં (સાધન) છે, (શ્રીપાલ રાજાની પેઠે રોગીઓના) રોગનો ઉચ્છેદ કરનારૂં છે, સાચી નિર્જરાનો હેતુ છે, (દારિકાના દાહ વગેરે) વિઘ્નોને તરત જ દૂર કરનારૂં છે, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારૂં છે, મંગળરૂપ છે, (ચક્રવર્તીઓને ખંડ-સાધનાની જેમ) વાંછિત અર્થને આપનારૂં છે, (હરિકેશી અને બલ-મુનિની માફક) દેવોનું આકર્ષણ કરનારૂં છે તેમજ કંદર્પના દર્પને દળનારૂં છે; વાસ્તે તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણેના તપથી અનેકવિધ લાભો હોવા છતાં જેઓ તપ નથી કરતા તેમને ઉદેશીને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

“ સ્થાલ્યાં વૈદૂર્યમગ્ર્યાં પચતિ તિલત્વલં ચાન્દનૈરિન્ધનોઘૈઃ

સૌવર્ણૈર્લાઙ્ગલાગ્રૈર્વિલિખતિ વસુધામર્કતૂલસ્ય હેતોઃ ।

છિત્ત્વા કર્પૂરત્વણ્ડાન્ વૃત્તિમિહ કુરુતે કોદ્રવાણાં સમન્તા-

દાયાતઃ કર્મભૂમૌ ન ચરતિ વિપુલં યસ્તપો મન્દભાગ્યઃ ॥ ”—સ્રગ્૦

અર્થાત્ જે મન્દ ભાગ્યવાળો માનવ ૧ કર્મ-ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં મહાન્ તપ આચરતો નથી, તે ૨ વૈદૂર્યની બનાવેલી થાળીમાં ચન્દનનાં ઇંધણના સમૂહોથી તલનાં છોતરાંને રાંધે છે, વળી તે અર્ક અને રૂને માટે સોનાના હળોના અગ્ર ભાગોથી પૃથ્વીને ખેડે છે તેમજ કર્પૂરના ખંડોને છેદીને ચારે બાજુએ તે કોદ્રવાની વાડ કરે છે.

તપનું સ્વરૂપ—

જે તપનો આટલો બધો મહિમા વર્ણવવામાં આવે છે તે તપનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. તે સમજ્યા વિનાનું તપ સાર્થક થતું નથી. અજ્ઞાન-તપશ્ચર્યાનું વિશેષ ફળ મળતું નથી. કહ્યું પણ છે કે—

૧ જુઓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૩૮).

૨ ‘વિદૂર’ ગામમાં સંસ્કાર પામેલું રત્ન.

“ સદિ વાસસપ્સા તિસત્તુતોદણ ધોણ ।

અણુચિન્નં તામલિના અન્નાણતવુ ત્તિ અપ્પફલો ॥ ”—આર્યા

“ તામલિતાપસતપસા સિદ્ધયન્તિ જિનેન્દ્રજ્ઞાસને સપ્ત ।

અજ્ઞાનસ્ય તુ દોષાત્, સ યયાવીજ્ઞાનસુરલોકે ॥ ”—

—ઉપદેશતરંગિણીનું ૯ મું પત્ર.

અર્થાત્ એકવીસ વાર જળ વડે લોજન ધોઈને ખાવું એ પ્રમાણે સાઠ હજાર વર્ષો પર્યંત ૨તામલિએ તપ કર્યું, પરંતુ તે અજ્ઞાન-તપ હોવાથી તેનું તેને અલ્પ ફળ મળ્યું. જિનેન્દ્રના શાસનમાં સાત (મનુષ્યો) તામલિ તાપસ જેટલી તપશ્ચર્યા કરવાથી સિદ્ધ થાય, જ્યારે અજ્ઞાનના દોષને લઈને (તામલિ તાપસ) તો ઇશાન દેવલોકમાં (જ) ગયો (એથી ઉચ્ચ ગતિ ન પામી શક્યો).

વળી તપ કરવાનું કારણ નિર્જરા છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ, કેમકે પૂજા, લોભ કે પ્રસિદ્ધિને માટે તપ કરવો તે કેવળ શરીરને શોષવા બરાબર છે. એનાથી કંઈ તપનું ફળ મળતું નથી.^૩

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૌદ્ગલિક સુખની વાંછાથી કષ્ટ સહન કરવું કે લોકસંજ્ઞાથી લયલીત બની કે પરાધીનતાને લઈને દીનપણે આહારનો ત્યાગ કરવો તે તપ નથી, કેમકે એ તો આસ્રવનું મૂળ છે, કષાયના ઉદયથી આશ્રિત છે અને તેમાં કર્મ-બંધતા રહેલી છે. આને તો શ્રીપ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે તેમ પૂર્વ લવના અંતરાય-કર્મના ઉદય અને અસાતાવેદનીયના વિપાક તરીકે ઓળખાવાય છે. વિશેષમાં આચારાંગની ચૂર્ણિમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૪ અંગત્યસુ(સ્મૃ)ત્તં સર્વમપિ વિવાગં ”

આથી કરીને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોના સુખની નવીન નવીન લાલસાથી રહિત અને નિર્મળ આત્મ-દ્રવ્યના સાધકનું કષ્ટ-સેવન તે તપ છે.

૧ છાયા—

ષષ્ટિ વર્ષસહસ્રાણિ ત્રિસપ્તકૃત્વ ઉદકેન ધોતેન ।

અનુચીર્ણં તામલિના અજ્ઞાનતપ इति અલ્પફલમ્ ॥

૨ આના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ ભગવતી (શ. ૩, ઉ. ૧, સ્. ૧૩૪-૧૩૬).

૩ સરખાવો—

“ પૂજાલોભપ્રસિદ્ધચર્ય, તપસ્તપ્યેત યોડલ્પધીઃ ।

શોષ યવ શરીરસ્ય, ન કિંચિત્ તપસઃ ફલમ્ ॥ ”—અનુ૦

૪ છાયા—

અજ્ઞાર્થમુક્તં સર્વમપિ વિપાકઃ ।

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જેમ પૈસા કમાવવાની ઇચ્છાવાળા ટાઢ તડકો આનંદપૂર્વક વેઠે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થિઓ તેમજ ભવથી ઉદ્વિગ્ન બનેલા મહાતુલાવોને અનશન વગેરે તપ દુઃસહ નથી. કાર્યનો અભિલાષી કારણને વિષે પ્રમાદ સેવતો નથી, એથી કરીને પરમાનંદરૂપ કાર્યનો કર્તા અનશન વગેરે તપનું કષ્ટ ઊઠાવવામાં દુઃસહતા સુખેથી સહન કરે છે, ઉલટું એમ કરવામાં તેને આનંદ આવે છે, નહિ કે કંટાળો યા ગ્લાનિ. હા, એટલું જરૂર ઉમેરવું પડશે કે—

“તદેવ દ્વિ તપઃ કાર્યં, દુર્ધ્યાનં યત્ર નો ભવેત્ ।

યેન યોગા ન હીયન્તે, ક્ષીયન્તે નેન્દ્રિયાણિ વા ॥”—અનુ૦

જ્ઞાનસારના ૩૧મા તપોડષ્ટકના આ સાતમા પદ્યગત ભાવ મરણુસ-માધિની નિમ્ન-લિખિત ગાથામાં ઝળકી ઊઠે છે:—

“સો નામ અણસણતવો જેણ મળો મંગુલં ન ચિંતેઈ ।

જેણ ન ઈન્દ્રિઅઢાળો, જેણ ય જોગા ન હાર્યંતિ ॥ ૧૩૪ ॥”—આર્યા

[તદ્ નામ અનશનતપો યેન મનોડનિષ્ટં ન ચિન્તયતિ ।

યેન ન ઇન્દ્રિયદ્ધનિર્યેન ચ યોગા ન હીયન્તે ॥]

અર્થાત્ તે તપ કરવો જોઈએ કે જેનાથી મન અનિષ્ટ ચિંતા ન કરે તથા ઇન્દ્રિયોને હાનિ ન પહોંચે તેમજ (કાયિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારરૂપ) યોગોને સ્ખલના ન થાય.

આ ઉપરથી કેવી તપશ્ચર્યા કરવી ઇષ્ટ છે તે સમજાયું હશે, છતાં તે વાત વિશેષ સ્પષ્ટ થાય તે માટે ઉપર્યુક્ત તપોડષ્ટકનું છઠું પદ્ય વિચારી લઈએ:—

“યેન બ્રહ્મ જિનાર્ચા ચ, કષાયાણાં તથા દ્વિતિઃ ।

સાનુબન્ધા જિનાજ્ઞા ચ, તત્ તપઃ શુદ્ધમિષ્યતે ॥”—અનુ૦

અર્થાત્ જે તપમાં બ્રહ્મચર્ય (વિષયોને વિષે અનાસક્તિ), જિનોની પૂજા (તાત્ત્વિક ભક્તિ) કષાયોના સંહાર અને જિનની સાપેક્ષ આજ્ઞા માટે પૂરેપૂરો અવકાશ છે, તે શુદ્ધ તપ ઇચ્છવા યોગ્ય છે—આદરણીય છે, અનુકરણીય છે. વિશેષમાં પંચવસ્તુની સ્વોપજ ટીકાના ૧૩૧ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે આપેલું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પણ નોંધી લઈએ:—

“કાયો ન કેવલમયં પરિતાપનીયો

મૃષ્ટૈ રસૈર્બહુવિધૈર્ન ચ લાલનીયઃ ।

ચિત્તેન્દ્રિયાણિ ન ચરન્તિ યથાત્પયે

વશ્યાનિ યેન ચ તથા ચરિતં જિનાનામ્ ॥”—વસંત૦

તપના નામ-તપ, સ્થાપના-તપ, દ્રવ્ય-તપ અને ભાવ-તપ એમ ચાર પ્રકારો પાડી શકાય છે. તેમાં નામ-તપ અને સ્થાપના-તપ સુપ્રસિદ્ધ છે, બ્યારે આહારનો ત્યાગ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય-તપ છે અને આત્મ-સ્વરૂપને વિષે એકાગ્રતા એ ભાવ-તપ છે. પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્ય-તપ પૂર્વકના ભાવ-તપનું શ્રદ્ધા કરવું. એ પ્રત્યેકના જે છ છ પ્રકારો પડે છે, તે અન્યકાર ઉત્તર પદમાં સૂચવે છે.

અનશનમૂનોદર્ય, વૃત્તિક્ષેપો રસાત્યયઃ ।

કાયક્લેશઃ સુલીનત્વં, વિકલ્પાઃ સન્તિ બાહ્યતઃ ॥૧૫૭॥

બાહ્ય તપના છ પ્રકારો—

શ્લો ૦—“ અનશન, ઊનોદર્ય, વૃત્તિનો સંક્ષેપ, રસનો ત્યાગ, કાયક્લેશ અને સંલીનતા એ બાહ્ય તપના છ પ્રકારો છે. ”—૧૫૭

બાહ્ય તપના છ પ્રકારોની આલોચના—

સ્પષ્ટી ૦—તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના નવમા અધ્યાયના ૧૬ મા સૂત્ર (પૃ. ૨૨૫)માં સુલીનતાને બદલે વિવિક્ત-શય્યાસન છે. આથી ઉપલેક દષ્ટિએ વિચાર કરનારને એમ ભાસે કે અત્ર અંથકારની સ્ખલના થાય છે, પરંતુ તે વાત યુક્ત નથી. કેમકે એક તો અન્યાન્ય અંથો આ વાતને પુષ્ટિ આપતા જણાય છે. દાખલા તરીકે મરણસમાધિની નિમ્ન-લિખિત—

“ ૨ અણસણમૂળોચરિયા, વિત્તિચ્છેઓ રસસ્સ પરિચાઓ ।

કાયસ્સ પરિકિલેસો, છદ્દો સંલીનયા ચૈવ ॥ ”—આર્યા

—ગાથા તેમજ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુના ‘ ઉપસ્થાપના ’ વસ્તુગત નિમ્ન-લિખિત—

“ ૩ અણસણમૂળોચરિયા વિત્તિસંસ્થેવણં રસચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલીનયા ય વજ્જો તવો હોઈ ॥ ૮૪૬ ॥ ”—આર્યા

૧ આ રહ્યું તે સૂત્ર—

“ અનશનાઽવમોદર્ય-વૃત્તિપરિસંહ્યાન-રસપરિત્યાગ-વિવિક્તશય્યાશન-કાયક્લેશા બાહ્ય તપઃ । ”

૨-૩ છાયા—

અનશનમૂનોદારેકા વૃત્તિચ્છેદો રસસ્ય પરિત્યાગઃ ।

કાયસ્સ પરિક્લેશઃ વજ્જો સંલીનતા ચૈવ ॥

અનશનમૂનોદરિકા વૃત્તિસંહ્લેષણં રસત્યાગઃ ।

કાયક્લેશઃ સંલીનતા ચ બાહ્ય તપો ભવતિ ॥

૪ આ ગાથા શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત પંચાશકના ૧૦મા પંચાશકમાં બીજી ગાથાએ છે.

ગાથા પણ સાક્ષી પૂરે છે. બીજું સંલીનતાના ઇન્દ્રિય, કષાય, યોગ અને વિવક્ત-
ચર્યા એમ જે ચાર લેહો પડે છે તેમાં વિવિક્તશય્યાસન આવી જ જાય છે.^૨

અનશનાદિનું દિગ્દર્શન—

‘અશન’ એટલે આહાર; આથી અનશન એટલે આહારનો ત્યાગ. આ અનશનના બે પ્રકારો છે—(૧) ઇત્વર (થોડા કાળનું) અને (૨) યાવજીવિક (જીવગી સુધીનું). તેમાં ઇત્વર અનશન તે ઉપવાસથી માંડીને તે આ તીર્થ આશ્રીને છ માસ સુધીનો અનાહાર.

યાવજીવિકના (૧) પાદપોષગમન, (૨) ઇંચિની અને ઔક્તપ્રત્યાખ્યાન એમ ત્રણ લેહ છે. તેમાં પણ પાદપોષગમનના સવ્યાધાત અને અવ્યાધાત એમ બે પ્રકારો છે. આયુષ્ય હોવા છતાં, જ્યારે વ્યાધિ ઉપસ્થિત થઈ મહાવેદના થતાં આયુષ્યને ઉપક્રમ લાગે—આધાત પહોંચે અને તેમ થતાં કાળ કરી જાય તો તે ‘સવ્યાધાત પાદપોષગમન અનશન’ કહેવાય છે. શરીર જર્જરિત થઈ જતાં ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન લઈ, નિર્જીવ સ્થળમાં જઈ ત્યાં વૃક્ષની માફક એક પડખે અપરિસ્પંદપણે ઊભા રહી—કોઈક પણ કાર્યિક કે વાચિક ચેષ્ટા નહિ કરતાં નિર્મળ ધ્યાનમાં આરૂઢ થઈ પ્રાણો ચાલ્યા જાય ત્યાં સુધી અનશન કરવું તે ‘અવ્યાધાત પાદપોષગમન અનશન’ છે. શ્રુતમાં વિધાન કરેલી ક્રિયાવિશેષને ‘ઇંચિની’ કહેવામાં આવે છે. એ વિષયક મરણ તે ‘ઇંચિની—મરણ’ કહેવાય છે. આનો આરાધક પણ પ્રવજ્યાદિ પ્રતિપત્તિના કમપૂર્વક આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે એમ જાણીને પોતાનાં ઉપકરણોને ગ્રહણ કરી, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીથી સહિત એવા સ્થંડિલમાં એકલો રહી ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન કરી છાયાથી તડકે અને તડકેથી છાંયડે જવાની ચેષ્ટા સહિત સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પરાયણ રહી દેહ છોડે છે. આ બે તો અપરિકર્મ છે, જ્યારે સપરિકર્મ એવું ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન તો ગચ્છમાં રહેલા સાધુ પરત્વે છે. આ અનશન કરનારા કોઈ વેળા ત્રિવિધ આહારનો અને કોઈ વેળા ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરે છે. અંતમાં સમગ્ર પ્રત્યાખ્યાન કરી, મૃદુ સંધારાનો આશ્રય લઈ શરીર તેમજ ઉપ-

૧ જુઓ પંચાશકની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ટીકાનું ૨૯૨ મું પત્ર.

૨ અશુભ માર્ગે જતી ઇન્દ્રિયોને કબળમાં રાખવી તે ઇન્દ્રિય-સંલીનતા, કષાયની નિવૃત્તિ તે કષાય-સંલીનતા, અશુભ યોગથી નિવૃત્ત થવું તે યોગ-સંલીનતા અને સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક વગેરે વિકારોત્પાદક જીવોના સંસર્ગવાળાં સ્થાનોનો ત્યાગ કરી શુભ સ્થાનમાં રહેવું તે વિવિક્તશય્યાસન છે.

૩ આ ‘ભક્ત-પરિણા’ પણ કહેવાય છે.

કરણની મમતા ત્યજી દઈ, પોતે નમસ્કાર મંત્રનું ધ્યાન ધરતો અથવા સમીપ-વર્તી સાધુ પાસે સાંભળતા દેહનું ઉદ્ધર્તન, પરિવર્તન વગેરે કરતા સમાધિપૂર્વક કાળ કરે તે ‘ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન-મરણ’ જાણવું.

અવમ એટલે જીણું (જીન) જીણું; પેટ રહે તેમ આહાર લેવો તે ‘અવમૌદર્ય’ છે. આથી આ જીનોદર્ય પણ કહેવાય છે. મહાયત્નપૂર્વક મોં જીઘાડીને જેવડો કોળીઓ કરાય તે ઉત્કૃષ્ટ કવલ અને મોઢું સંકોચ્યા બાદ જે કોળીઓ કરાય તે અવકૃષ્ટ કવલ છે. આ બંને પ્રકારના કવલોને છોડીને મધ્યમ કવલોને લક્ષ્યમાં લેતાં અવમૌદર્યના અદ્ય-આહાર-અવમૌદર્ય, ઉપાર્થ-અવમૌદર્ય અને કિંચિત્-ન્યૂન અવમૌદર્ય એમ ત્રણ લેદો પડે છે. પુરુષનો આહાર ૩૨ કવલનો ગણાય છે, જ્યારે સ્ત્રીનો ૨૮ નો ગણાય છે. એક કોળીઆથી માંડીને આઠ કોળીઆઓ જેટલો ખોરાક લેવો તે ‘અદ્ય-આહાર-અવમૌદર્ય’ છે. બાર કોળીઆનો આહાર તે ‘ઉપાર્થ-અવમૌદર્ય’ છે, કેમકે ચાર કોળીઆ વધતાં અડધો અડધ આહાર થાય. પૂરેપૂરો આહાર ન કરતાં એક કોળીઓ ઓછો આહાર કરવો તે ‘કિંચિત્-ન્યૂન-અવમૌદર્ય’ છે.

વૃત્તિસંક્ષેપ, વૃત્તિચ્છેદ અને વૃત્તિપરિસંખ્યાન એ એકાર્થક છે. વૃત્તિ એટલે જીવન, આજીવિકા. આહાર, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ જે દ્રવ્યો વડે આજીવિકા ચાલતી હોય તેનો સંક્ષેપ કરવા પરત્વે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને લાવ આશ્રીને જૂઠા જૂઠા અભિગ્રહ ધારણ કરવા તે વૃત્તિસંક્ષેપ છે.

રસ એટલે દૂધ, દહીં, ઘી, ગોળ, તેલ અને પકવાન. એ છ રસિક પદાર્થો આત્મામાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે વાસ્તે તે ‘વિકૃતિ’ કહેવાય છે. તેનો ત્યાગ યાને પરિહાર તે ‘રસ-પરિત્યાગ’ છે. મધ, માંસ, મધ, માખણ વગેરે મહા-વિકૃતિઓનું પ્રત્યાખ્યાન તેમજ નીરસ-લૂખા લોજનનો અભિગ્રહ ઇત્યાદિ રસ-પરિત્યાગના અનેક લેદો છે.

કાય એટલે શરીર અને કલેશ એટલે બાધા-પીડા. આગમને અનુસરનારી તેમજ નિર્જરાના કારણરૂપ એવી શારીરિક પીડા તે ‘કાય-કલેશ’ છે. એના પણ અનેક પ્રકારો છે. જેમકે વીરાસન, ઉત્કટકાસન, દણ્ડાયત શયન, વગેરે તેમજ આતાપના, શિયાળામાં ઓઠવાનાનો અસ્વીકાર, કેશનો લોચ ઇત્યાદિ.

વૈયાત્યં ચ સ્વાધ્યાયં, ધ્યાનં ચ વિનયં તથા ।

કાયોત્સર્ગં વિહાનીયાઃ, પ્રાયશ્ચિત્તં તથા તપઃ ॥ ૧૫૮ ॥

શ્લો. — “વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, વિનય, ‘કાર્યોત્સર્ગ’ અને પ્રાયશ્ચિત્ત એને (‘આલ્યન્તર’) તપ જાણુ. ”—૧૫૮

આન્તા કો ઇમે ભેદાઃ, તપસાં ષટ્ સતાં મતાઃ ।

પૂર્વોક્તૈર્મિલને જાતા, દ્વાદશ સૌરુ કારકાઃ ॥ ૧૫૯ ॥

તપના કુલ ખાર ભેદો—

શ્લો. — “તપના આ છ અલ્યન્તર પ્રકારો સજ્જનોએ માન્યા છે. એ પૂર્વોક્ત ખાલ્ય તપના છ પ્રકારો સાથે મળી સુખાકારી ખાર તપો બને છે. ”—૧૫૯

તપની ત્રિવિધતા—

સ્પષ્ટી. — જૈન દર્શન પ્રમાણે તપના ખાર ભેદો આપણે જોયા. અન્ય વિવક્ષા પ્રમાણે તેના ત્રણ ભેદો પણ પાડી શકાય છે. આવો પ્રયત્ન ભગવદ્-ગીતામાં થયેલો જોવાય છે. એના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ તપનાં લક્ષણો નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યાં છે:—

“ દેવ-દ્વિજ-ગુરુ-પ્રાજ્ઞ—પૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ, ‘શારીરં’ તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥—અનુ.૦

અનુદ્વેગકરં વાક્યં, સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ, ‘વાઙ્મયં’ તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥—,,

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં, મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેત્, તપો ‘માનસ’મુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ”—,,

અર્થાત્ દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને વિચક્ષણોની પૂજા, મલ-શુદ્ધિ, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ ‘શારીરિક’ તપ છે. અન્યને ઉદ્વેગ ન ઉત્પન્ન કરે એવું, સાચું, પ્રિય અને હિતકારી વચન બોલવું તેમજ સ્વાધ્યાય-શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો તે ‘વાચિક’ તપ છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા, પ્રશાન્તતા, મૌન, આત્મ-સંયમ અને ભાવની વિશેષ શુદ્ધિ એ ‘માનસિક’ તપ છે.

૧ શાસ્ત્રમાં આને બદલે ‘વ્યુત્સર્ગ’ નો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેના ગણ, શરીર, ઉપધિ અને આહાર એમ જે ચાર ભેદો દર્શાવ્યા છે તે પૈકી અત્ર એક પ્રકારના નિર્દેશથી ખાકીના સમગ્ર લેવા.

૨ આ છ અલ્યન્તર તપોની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આર્હતદર્શન.૦નો છોડો ઉલ્લાસ.

શરીરના રોગ અને મનની મલિનતાનો નાશ કરનાર આ ત્રિવિધ તપ આદરણીય છે. જૈન દષ્ટિએ પણ એ ઉપાદેય છે. પ્રકારાન્તરથી દાનની જેમ આ અધ્યાયનાં નિમ્ન-લિખિત પદો દ્વારા તપની ત્રિવિધતા દર્શાવવામાં આવી છે:—

“ શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં, તપસ્તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ, ‘સાત્ત્વિકં’ પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥—અનુ૦

સત્કાર-માનપૂજાર્થ, તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિદ્ પ્રોક્તં, ‘રાજસં’ ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥—,,

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્, પીઢયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા, તત્ ‘તામસ’મુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥’—,,

અર્થાત્ કૃણની અલિલાષા નહિ રાખનારા એવા જનોએ શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધા વડે કરેલું એ ત્રિવિધ તપ ‘સાત્ત્વિક’ કહેવાય છે. સત્કાર, માન અને પૂજા માટે કપટ પૂર્વક જે તપ અત્ર કરાય છે. તેને ‘રાજસ’ કહેવામાં આવે છે અને તે અંચળ અને અશાશ્વત છે. અર્થવિહીન આગ્રહ (અભિનિવેશ)થી પોતાના દેહને પીડારૂપ અને બીજાનો નાશ કરવા માટે જે તપ કરાય છે, તેને ‘તામસ’ કહેવામાં આવે છે. આ ત્રણ તપોમાં સાત્ત્વિક તપ જ આચરણીય છે; બીજાં બે તો તપના નામને કલંકિત કરે છે; કેમકે તપના અશુભરૂપ ક્રોધ, તેના વિકારરૂપ અહંકાર અને તેના શત્યરૂપ કપટનો આમાં સોળે સોળ આની હાથ છે અને જ્યાં આ ત્રિપુટીનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હોય, જ્યાં એની નાદિર-શાહી વર્તતી હોય ત્યાં તપનાં મહત્ત્વ, વાસ્તવિકત્વ અને શ્રેયસ્કરત્વના ઉપર મોટું મીઠું વળી જાય છે.

સદાઽઽરાધ્યા યદા ચેતો !, મુક્તિસૌખ્યં સમીહસે ।

યતસ્તપોઽન્તરા નૈવ, મુક્તિગામિ ભવિષ્યસિ ॥ ૧૬૦ ॥

તપ વિના મુક્તિનો અસંભવ—

શ્લો૦—“ હે મન ! જો તું મુક્તિના મુખની અલિલાષા રાખતું હોય તો તારે આ બાર પ્રકારના તપનું નિરંતર સેવન કરવું જોઈએ; કેમકે તપશ્રયા કર્યા વિના તું મોક્ષે જઈ શકીશ નહિ. ”—૧૬૦

તપોભાવાનેઽત્મા, કુભાવે નૈવ રજ્યતે ।

યથા ક્ષીરરસાસ્વદી, ન ક્ષારામ્બુ સમીહતે ॥ ૧૬૧ ॥

શુભ મનોવૃત્તિ—

શ્લો.૦—“જમ ક્ષીર રસનો આસ્વાદ લેનાર ખારા જળને ઇચ્છતો નથી જ તેમ તપ-ભાવમાં મગ્ન બનેલો આત્મા અશુભ ભાવમાં આસક્ત થતો નથી જ.”—૧૬૧

કથિતે ત્રિવિધે ધર્મે, ભાવનાઽત્મા પ્રચક્ષ્યતે ।

તાં વિના સ ત્રિધા ધર્મો, નિર્જીવ इव લક્ષ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

ભાવના વડે ત્રિવિધ ધર્મની સજીવનતા—

શ્લો.૦—“ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારના ધર્મમાં ભાવના આત્મા કહેવાય છે, (કેમકે) તેના વિના એ ત્રણ પ્રકારના ધર્મ નિર્જીવ જેવા જણાય છે.”—૧૬૨

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

સ્પષ્ટી.૦—આ પદ્યમાં ભાવને ચતુર્વિધ ધર્મમાં પ્રધાન ગણી એના વિના બાકીના ધર્મો અકિંચિત્કર બતાવાયા છે. એ હકીકતનું સમર્થન કરનારાં નિમ્ન-લિખિત પદ્યો મનનીય થઈ પડશે:—

“ ધનં દત્તં વિત્તં જિનવચનમભ્યસ્તમશ્વિલં

ક્રિયાકાળં ચળં રચિતમવનૌ સુપ્તમસકૃત્ ।

તપસ્તીવ્રં તપ્તં ચરણમપિ ચોર્ણં ચિરતરં

ન વેચિત્તે ભાવસ્તુષ્વપનવત્ સર્વમફલમ્ ॥ ૮૮ ॥ ”—શિખરિણી

—સિન્દૂરપ્રકર

“ જ્વાલાભિઃ શ્વલભા જલૈર્જલચરાઃ સ્ફૂર્જજ્જટાભિર્વટા

મૌઙ્ડચૈમૂરણકાઃ સમસ્તપશવો નાગ્ન્યૈઃ સ્વરા મસ્મભિઃ ।

કષ્ટાક્ષીકરણૈર્દ્રુમાઃ શુકવરા પાઠૈર્વૈકા ધ્યાનકૈઃ

કિં સિદ્ધયન્તિ ન ભાવશુદ્ધિવિકલાઃ સ્યુશ્વેત્ ક્રિયાઃ સત્ફલાઃ ॥ ”

—શાદ્દલ૦

અર્થાત્ ઘણું દ્રવ્ય દાનમાં અપાયું, સમસ્ત જિન-પ્રવચનનો અભ્યાસ કરાયો, પ્રચંડ ક્રિયા-કાંડનું આચરણ થયું, ભૂમિ ઉપર અનેક વાર ચુવાયું, ઉગ્ર તપ-શ્રયા કરાઈ, લાંબા કાળ સુધી ચારિત્ર પણ સેવાયું, પરન્તુ જો મનમાં લાવ ન હોય તો આ બધું છોતરા રોપવા જેવું છે.

તાપ સહન કરવાથી જ કાર્ય સરી જતું હોય તો પતંગીઆઓ દીપકની જ્વાલાઓ સહે છે. તેમને મુક્તિ કેમ મળતી નથી? જળમાં સ્નાન કરવાથી બેડા પાર પડે તેમ હોય તો જળચરો રોજ જળમાં જ રહે છે તેમનું શું? મોટી જટા ધારણ કરવાથી લાલ થતો હોય તો વડો કેમ મોક્ષે સિધાવતા નથી? મુંડન કરાવવાથી દહાડો વળી જતો હોય, તો ઘેટાંઓ માટે મોક્ષનો દરવાજો ખુલ્લો હોવો જોઈએ. નાગા રહેવાથી કામ સિદ્ધ થતું હોય, તો પશુઓને કચારનીએ સિદ્ધિસુંદરી વરી ચૂકી હોત. શરીરે રાખ લગાડવાથી સિદ્ધિ થતી હોય તો ગધેડાઓ કયાં એ કાર્યમાં પાછા પડે તેમ છે? કષ્ટો અંગીકાર કરવાથી શુક્રવાર વળે તેમ હોય તો ઝાડોની મુક્તિ થવી જોઈએ. પાઠોથી તેમ થતું હોય તો પોપટોને અને ધ્યાનથી તેમ થતું હોય તો બગલાંઓને મોક્ષ મળવો જોઈએ. પરન્તુ આમ થતું તો નથી, એથી સાબીત થાય છે કે ભાવની શુદ્ધિથી રહિત ક્રિયાઓ સુંદર ફળને આપતી નથી.

ભાવના શાસ્ત્રકારૈશ્ચ, રૂપાતા દ્વાદશભેદતઃ ।

સર્વશુભદ્વરા લોકે, ધ્યાતાસ્તાઃ શિવદા મતાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

ભાવનાથી મુક્તિ—

શ્લો.૦—“શાસ્ત્રકારોએ ભાવનાને બાર પ્રકારની વર્ણવી છે. લોકોમાં સર્વ શુભને કરનારી એ ભાવનાઓનું ધ્યાન ધરાતાં તે મોક્ષને આપનારી મનાય છે.”—૧૬૩

યદ્ યદ્ નેત્રગતં લોકે, તત્ તત્ સર્વં વિનાશિ હિ ।

વ્યામોહો નિષ્ફલસ્તેષુ, દુઃસ્વાસ્થ્યધાયકઃ ॥ ૧૬૪ ॥

અનિત્ય ભાવના—

શ્લો.૦—“લોકોમાં જે જે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વ ખરેખર વિનાશી છે, (તેથી) તેને વિષે આસક્ત દુઃખરૂપ આગ લગાડનાર હોવાથી નિષ્ફળ છે.”—૧૬૪

સાંસારિક પદાર્થોની અસ્થિરતા—

રૂપાદી—આ પદ્યમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે જે પદાર્થ આપણી નજરે પડે છે તે અનિત્ય છે તે વાતને શ્રીવિષ્ણુધર્મલક્ષ્મીસૂરિકૃત ઉપદેશશતકનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સમર્થન કરે છે:—

“ અનિત્યં સંસારે ભવતિ સકલં યન્નયનગં
વપુર્વિત્તં રૂપં મણિકનકગોઽશ્વદ્વિપજનમ્ ।

પુરં રામા ભ્રાતા જનકજનનીનન્દનકુલં

બલં દેહોક્ષ્ણં વચનપદ્મતા ભાગ્યભવનમ્ ॥ ૧૪ ॥ ”—શિખરિણી

અર્થાત્ સંસારમાં જે જે નયનગોચર થાય છે તે બધું અનિત્ય છે. જેમકે દેહ, દ્રવ્ય, રૂપ, મણિ, સુવર્ણ, ગાય, ઘોડો, હાથી, લોક, નગર, રમણી, ભાઈ, પિતા, માતા, પુત્ર, કુળ, શરીરજન્ય પરાક્રમ, બોલવાની આવાકી અને ભાગ્ય.

પયઃસ્થાપકકુમ્ભસ્ય, યથા નાશઃ પલે પલે ।

તથાઽઽવીચ્યાસ્યનિધના--દાયુર્નાશઃ ક્ષણે ક્ષણે ॥ ૧૬૫ ॥

આયુષ્યની ક્ષણભંગુરતા--

શ્લોક—“ જેમ જળમાં રહેલા કાચા ઘડાનો વિનાશ પ્રતિભળ થાય છે, તેમ આવીચિ નામના મરણથી આયુષ્યનો વિનાશ ક્ષણે ક્ષણે થાય છે. ”—૧૬૫

આવીચી મરણ—

રૂપાદી—જે ભવને માટે જીવ જોડવું આયુષ્ય-કર્મ બાંધી લાવ્યો હોય તેનું ભોગવાઈ રહેવું તે ‘મરણ’ છે. વિચાર કરતાં સમજાય છે કે પ્રતિસમય આયુષ્ય-કર્મ અંશતઃ તે ભોગવાઈ જ રહ્યું છે. એટલે પ્રતિસમય આંશિક મરણ થાય છે. આવા મરણને જૈન શાસ્ત્રકારો ‘આવીચિ-મરણ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

અનિત્યાનિ શરીરાણિ, વિભવો નૈવ શાશ્વતઃ ।

નિત્યં સન્નિહિતો મૃત્યુઃ, કર્તવ્યો ધર્મસદ્ગ્રહઃ ॥ ૧૬૬ ॥

ધર્મ માટે ઉદ્યમ—

શ્લોક—“શરીરે અનિત્ય જ છે, સંપત્તિ શાશ્વત નથી જ અને મરણ સમીપ આવતું જાય છે જ; વાસ્તે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. ”—૧૬૬

પ્રસ્તુતનું દલીલકરણ—

રૂપદી—અનિત્ય સંસારમાં ધર્મકરણી જ સારભૂત છે. પરબ્રહ્મમાં લીન થવું એ જ જીવનનું સાક્ષ્ય છે. આ વાત નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાંથી તારવી શકાય છે:—

“ આયુઃ કલ્લોલલોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનશ્રી-

રર્થાઃ સદ્કલ્પકલ્પા ઘનસમયતદિદ્વિભ્રમા ભોગપૂરાઃ ।

કળ્થાણ્લેષોપગૂઢં તદપિ ન ચિરં યત્ પ્રિયાભિઃ પ્રણીતં

બ્રહ્મણ્યાસક્તચિત્તા ભવત ભવભયામ્ભોધિપારં તરીતુમ્ ॥ ”—સ્વર્ગ ૦

અર્થાત્ આયુષ્ય (જીવન) મોજના જેવું ચપળ છે. યૌવનરૂપ લક્ષ્મી કેટલાક દિવસ (જ) રહેનારી છે. દ્રવ્યો સંકલ્પના સમાન છે અને ભોગની રેલો વર્ષાકાલીની વીજળીના વિલાસો જેવી છે. વળી કાન્તાઓનું આકંઠ ગાઢ આલિંગન પણ દીર્ઘકાલીન નથી. વાસ્તે (હે ભવ્યો !) સંસારરૂપ ભયાનક સાગરનો પાર પામવા માટે તમે બ્રહ્મને વિષે આસક્ત ચિત્તવાળા બનો.

આ હકીકતની પુષ્ટિ અર્થે ઉપદેશશતકનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પણ જોઈ લઈએ:—

“ ગગનધનુષા મેયં દેહં પયોધિતરજ્જવદ્

બહુ ધનમિદં ત્વાયુર્વાયુર્યથા જગતીતલે ।

સુતનુયુવતિસ્નેહો લેહો વિષાક્તકૃપાજો

વિચલસુખદો ધર્મઃ કર્મક્ષયઃ ક્રિયતામતઃ ॥ ”—હરિણી

અર્થાત્ શરીરને મેઘ-ધનુષ્ય સાથે સરખાવવું યોગ્ય છે, આ વિપુલ લક્ષ્મી એ સમુદ્રના તરંગ જેવી (ચંચળ) છે, આયુષ્ય એ પૃથ્વીની સપાટી ઉપરના પવન જેવું અસ્થિર છે, અને સુંદર શરીરવાળી વનિતાનો પ્રેમ એ ઝેરથી વ્યાપ્ત ખડ્ગને ચાટવા બરાબર છે. એથી કરીને શાશ્વત સુખને આપનાર અને કર્મનો ક્ષય કરનારો ધર્મ કરવો.

અનન્તાઃ પૂર્વજાસ્તે ન, સ્થિતાસ્તત્ર કથં નુ ત્વમ્ ।

સ્થાસ્યતીતિ વિચિન્ત્યાત્ર, વ્યામોહં ન વિધેહિ ભો ॥૧૬૭॥

વ્યામોહનો ત્યાગ—

શ્લો.૦—“ જ સંસારમાં ખરેખર તારા અનન્ત પૂર્વજો ન ટકી શક્યા, ત્યાં તું કેવી રીતે ટકી રહીશ? એમ વિચારીને આને વિષે તું વ્યામોહ સર્વથા ત્યજ દે.”-૧૬૭

નરાણાં સશ્ચયા યે ય, આયાન્તિ નેત્રયોઃ પથિ ।

પ્રાયો વર્ષશતાદૂર્ધ્વે, નાત્ર કોઽપ્યવશિષ્યતે ॥ ૧૬૮ ॥

આયુષ્યની મર્યાદા—

શ્લો.૦—“ નરોના જ જ સમુદાયો દષ્ટિ-પથમાં આવે છે, તેમાંથી મોટે ભાગે સો વર્ષ પછી અહીં કોઈ બાકી રહેનાર નથી.”-૧૬૮

માયેન્દ્રજાલવત્ સર્વે, વિદ્યુત્કાન્તિરિવાથવા ।

ક્ષણદૃષ્ટે ક્ષણાન્નષ્ટે, પ્રતિબન્ધોઽત્ર કો ભુવિ ? ॥ ૧૬૯ ॥

મમતા માટે અનવકાશ—

શ્લો.૦—“ આ સંસારમાં બધું માયાથી રચાયેલી ઇન્દ્રજાળ જેવું છે, અથવા એ વીજળીના ઝબકારા જેવું છે. એક પળમાં નજરે પડતા અને અન્ય ક્ષણમાં લોપ થતા એવા જગત્માં શું મમત્વ હોઈ શકે ? ”-૧૬૯

ગૃહીત્વા યા મુદુર્મુક્તાઃ, સ્વજનશ્રેણયો ભવે ।

ન માન્તિ સઙ્ગુહાંતાસ્તાઃ, સર્વાકાશે કથશ્ચન ॥ ૧૭૦ ॥

સ્વજનની શ્રેણિનો સમાવેશ—

શ્લો.૦—“ ભવોભવમાં જ સ્વજનોની શ્રેણિઓને વારંવાર ગ્રહણ કરીને તાજ દીધી તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો સમસ્ત આકાશમાં કેમે કરી તે માય નહિ.”-૧૭૦

યાનિ મુક્તાનિ જીવેન, તરીરાણે ભવે ભવે ।

વિન્દુભિઃ સાગરાનન્તૈ-સ્તેષાં સદ્ધૃયા ન વિચ્યતે ॥ ૧૭૧ ॥

ત્યજેલા દેહોની સંખ્યા—

શ્લોકો—“ ભવે ભવે જીવે જ શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે, તેની સંખ્યા સમુદ્રના અનન્ત બિંદુઓથી (પણ દર્શાવી શકાય તેમ) નથી.”—૧૭૧

વમ્ભ્રમીત્યત્ર યોનિષ્ઠો, જીવો મુક્તિ લભેત ન ।

જન્મ-મૃત્યુ-જરા-ગ્રસ્તઃ, પ્રાપ્તાઃ પ્રવિશન્નપિ ॥ ૧૭૨ ॥

સંસારમાં પરિભ્રમણ—

શ્લોકો—“(૮૪૦૦૦૦૦) લાખ યોનિઓમાં રહેલો જીવ આ સંસારમાં વારં-વાર ભટકે છે. જન્મ, મરણ અને ઘડપણથી ગ્રસ્ત એવો એ જીવ પાતાલમાં પેસવા છતાં મુક્તિ મેળવતો નથી.”—૧૭૨

વાતાહતો યથા પત્ર-પુજ્જો યાતિ પૃથક્ પૃથક્ ।

તથેષ્ટં હા કુટુમ્બં તે, કર્મવાયુહતં ભવેત્ ॥ ૧૭૩ ॥

કુટુંબની છિન્નભિન્નતા—

શ્લોકો—“ જેમ પવન લાગતાં પાંદડાનો સમુદાય જુદો થઈ જાય છે, તેમ કર્મરૂપ પવનથી હલાતાં તારાં ઇષ્ટ કુટુંબ (પણ) વિખેરાઈ જાય છે.”—૧૭૩

હા માતર્હા પિતર્વન્ધો !, હા પ્રિયે ! હા સુતા ! મમ ।

इति विलपतो जीवान्, कृतान्तो न ह्यपेक्षते ॥ १७४ ॥

વિલાપની નિષ્કૃણતા—

શ્લોકો—“ હા મારી મા ! ઓ મારા બાપા ! હે મારા ભાઈ ! ઓ મારી પ્રિયા ! હા મારા પુત્રો ! એમ વિલાપ કરતા જીવોની યમ ઉપેક્ષા કરતો નથી.”—૧૭૪

૧ યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન. એ સમ્યગ્ન્યમાં વિશેષ માહિતી માટે જીવો ન્યાયકુસુમાં-જલિ (સ્ત. ૫ શ્લોક. ૧૧) નું સ્પષ્ટીકરણ. (પૃ. ૩૦૧-૩૦૨)

સાયં વૃક્ષે યથોષિત્વા, ભિન્ના ગાગતાઃ સ્વગાઃ ।

પ્રાતઃ પ્રયાન્તિ કુત્રાપિ, જ્ઞાયન્તે દિશિ નો જનૈઃ ॥૧૭૫॥

તથા ગૃહતરૌ જીવા, ગતિનાનાદિગાગતાઃ ।

‘ઉષિત્વા પશ્ચ દિવસાન્, ન જાયન્તે ગતાઃ ક્વ ચ ॥૧૭૬॥

—યુગ્મમ્

શ્લો.૦—“જુદી જુદી દિશામાંથી આવેલા પક્ષીઓ જમ સાંજે ઝાડ ઉપર વાસો કરીને સવારે કંઈ દિશામાં જાય છે તે માનવોથી જણાતું નથી તેમ વિવિધ ગતિરૂપ ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાંથી આવેલા અને ગૃહરૂપ વૃક્ષને વિષે પાંચ દિવસ રહેલા છવો જ્યાં ગયા તે જણાતું નથી.”—૧૭૫-૧૭૬

અપ્રાપ્તપુષ્પફલકં, હા લોકત્રયં ક્રમેલકૈઃ ।

સ્વાદ્યતે મૃત્યુરૂપૈર્મો, મઠ્યા ! બુદ્ધ્યત બુદ્ધ્યત ॥ ૧૭૭ ॥

ભવ્યોને ચેતવણી—

શ્લો.૦—“જ્યાં (સમ્યક્ત્વરૂપ) ફૂલ અને (વિરતિરૂપ) ફળ પ્રાપ્ત નથી એવા ત્રૈલોક્યને મરણરૂપ ઊંટા ખાઈ જાય છે, તેથી હે ભવ્યો ! તમે ચેતો, ચેતો.”—૧૭૭

ગર્ભસ્થં યોનેઃ ચાત્ર, નિર્ગચ્છન્તં ચ નિર્ગતમ્ ।

બાલં પ્રવર્ધમાનં ચ, તરુણં સ્થવિરં તથા ॥ ૧૭૮ ॥

પૃથ્વીપતિં તથા રઙ્ગં, મૂર્ખં પાણ્ડિત્યશાલિનમ્ ।

સુખિનં દુઃખિનં મૃત્યુઃ, સુરૂપં રૂપવર્જિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

સરુજં નીરુજં ચાપિ, દુર્બલં બાલિનં તથા ।

હન્તિ ચરાચરં સર્વં, જ્વલદ્વાવાનલો યથા ॥૧૮૦॥—વિશ્વપત્તિ

૧ “વસિષ્ઠ પંચ દિવસેહિ” એવો પાઠ દેશનાશતકમાં હોવાનું સૂચવાય છે, પરંતુ મને તે ઉપલબ્ધ નથી.

મૃત્યુની વિશ્વવ્યાપી સત્તા--

શ્લોકો—“આ સંસારને વિષે જન્મ પ્રદીપ્ત દાવાનલ જંગમ અને સ્થાવર સર્વ વસ્તુઓનો નાશ કરે છે તેમ ગર્ભમાં રહેલાને, યોનિમાં રહેલાને, ત્યાંથી બહાર નીકળતાને તથા નીકળેલાને, બાળકને, વૃદ્ધિ પામતાને, તરુણને, સ્થવિરને, પૃથ્વી-પતિને, રંકને, મૂર્ખને, પંડિતને, સુખીને, દુઃખીને, સુન્દર રૂપવાળાને, કદરૂપાને, શેગીને, નીશેગીને, નિર્બળને તેમજ સખળને મૃત્યુ મારી નાંખે છે.”—૧૭૮-૧૮૦

ત્યજન્ત્યં શરીરં સ્યાત્, કદાચિદપ્યશાશ્વતમ્ ।

તદન્નાદિપરિત્યાગાદ્, લભધ્વં શાશ્વતં રુક્ષમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

શાશ્વત સુખ માટે પ્રયાસ--

શ્લોકો—“અનિત્ય (હોવાથી) કેાઈ દિવસ તો (આ) શરીરને ત્યજવું (જ) પડશે. તેથી અન્ન વગેરેનો ત્યાગ કરી (હે ભત્રીયો !) શાશ્વત સુખ પામો.”—૧૮૧

સર્વાર્થસિદ્ધિવાસ્યત્રા—યુષિ જીર્ણે પતેત્ સુરઃ ।

ત્રિત્રિંશત્સાગરાયુષ્કો--ડન્યેષાં કા ગણના ભવેત્ ? ॥૧૮૨॥

દેવોનું પણ અયવન--

શ્લોકો—“આયુષ્ય જીર્ણ થતાં-પૂર્ણ થાય એટલે ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’માં રહેતો અને ૩૩ સાગરોપમના આયુષ્યવાળો દેવ પણ અત્રે પડે છે-અયવે છે, તો બ્રીજઓની તો શી ગણતરી ? ”—૧૮૨

સ પ્રદેશોઽપિ નાસ્ત્યેવ, લોકેઽત્ર ત્રિવિધેઽપિ ચ ।

ઘત્ર વ્યાધિગતો નષ્ટો, ન જીવો નિજ કર્મભિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

રોગ અને વિનાશનું સામ્રાજ્ય—

શ્લોક—“(સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ એમ) ત્રણ પ્રકારના લોકમાં પણ એવો પ્રદેશ નથી જ કે જ્યાં જીવ પોતાના કર્મોથી રોગગ્રસ્ત કે નાશવંત ન થયો હોય. ”-૧૮૩

❖ ❖ ❖ ❖

સ્વામી સજ્જાયતે દાસો, દાસઃ સ્વામી ભવેત્ તથા ।

અસુહૃદ્ મિત્રતાં યાતિ, મિત્રં યાતિ ચ શત્રુતામ્ ॥૧૮૪॥

યત્ પ્રાતસ્તન્ન મધ્યાહ્ને, યન્મધ્યાહ્ને ન તન્નિશિ ।

ઇત્યનિત્યતયા વગસ, વૃથા માતે વિધીયતે ॥૧૮૫॥-યુગ્મમ્

સ્થિતિઓમાં પરિવર્તન—

શ્લોક—“ શેઠ નોકર અને છે અને ચાકર સ્વામી થાય છે; દુશ્મન દોસ્ત-દાર થાય છે અને મિત્ર શત્રુ અને છે; વળી જે સવારે હોય છે તે ખરે ખપોરે નથી અને જે મધ્યાહ્ને છે તે રાત્રે નથી. એમ અનિત્યતાથી વ્યાપ્ત જગતને વિષે મોહ ફેગટ રખાય છે. ”-૧૮૪-૧૮૫

❖ ❖ ❖ ❖

ઇદ્ગ્મભવસ્વરૂપે કિં, મુહ્યસિ મૂઢમાનસ ! ।

एवं भावनया सूत्र-माद्यया रूच्यते हेतुः ॥ १८६ ॥

પ્રથમ ભાવનાનો સાર—

શ્લોક—“હે મૂઢ મન ! આવી જાતના ભવના સ્વરૂપને વિષે તું કંઈ મોહ પામે છે એ પ્રમાણેનું કલ્યાણકારી સૂત્ર પ્રથમની ભાવના વડે સૂચવાય છે.”-૧૮૬

વિવેચનનો સાર—

રૂપદ્વીપ—અનિત્ય ભાવનાને વ્યક્ત કરનારાં આ સમગ્ર પદોનો સારાંશ શાન્તિપર્વ (અ. ૩૩૮)ના નિમ્ન-લિખિત પદમાં શોભી રહ્યો છે:—

“ નિમેષમાત્રમપિ હિ, વયો ગચ્છન્ તિષ્ઠતિ ।

સ્વશરીરેષ્યનિત્યેષુ, નિત્યં કિમનુચિન્તયે ? ॥”-અનુ૦

અર્થાત્ પસાર થઇ જતી ઉમર આંખના એક પલકારા જેટલો વખત પણ થંભી જતી નથી; તો અનિત્ય એવા પોતાના શરીરમાં કંઈ ચીજ નિત્ય મનાય ?

ત્વિચ્છત્તે શરણં નાત્ર, મરણે કસ્યચિદ્ ભવે ।

અશરણા નૃદેવેન્દ્રા, વ્રજન્તિ યમધામનિ ॥ ૧૮૭ ॥

અશરણુ ભાવના—

શ્લોઁ—“કોઇના પણ મરણને વિષે આ સંસારમાં કોઇ શરણુ (રૂપ) નથી. રાજાઓ અને ઇન્દ્રો (પણ) શરણુ રહિત હોઇ યમના ધામે સિધાવે છે.”—૧૮૭

भीष्मरोगभराक्रान्ते-ऽनाथे नाथोऽभवन्नहि ।

कश्चिच्छरणदाताऽत्र, शरणं धर्ममाददौ ॥ १८८ ॥

ધર્મનું શરણુ—

શ્લોઁ—“જ્યારે અનાથ (મુનિ) ભયંકર રોગના સમૂહથી અસ્ત થયા, ત્યારે કોઇ શરણુદાયક સ્વામી ન થયો (આથી) તેમણે ધર્મનું શરણુ લીધું.”—૧૮૮

અનાથ મુનીશ્વર—

રૂપકીઁ—મરકત વગેરે રત્નોથી અથવા ઉત્તમ ઘોડા, હાથી ઇત્યાદિ વડે સમૃદ્ધ મગધેશ્વર શ્રેણિક રાજા એક દિવસે અશ્વ-ક્રીડા કરવા માટે નગરથી બહાર નીકળ્યો અને ‘મંડિતકુક્ષિ’ નામના ચૈત્યમાં-ઉદ્યાનમાં ગયો. વિવિધ વૃક્ષો, લતાઓ, કુસુમો અને પક્ષીઓથી અલંકૃત તે ઉદ્યાન નન્દન વનના જેવું શોભતું હતું. ત્યાં એક આડના મૂળ પાસે બેઠેલી ^૧સાધુ, ^૨સંયત, ^૩મુસમાહિત, સુકુમાર, સુખ ભોગવવા યોગ્ય અથવા શુભોચિત વ્યક્તિ ઉપર એની નજર પડી. આ મુનિનું રૂપ વગેરે જોઇને તેને અતિશય અચંબો થયો અને તે બોલી ઊઠ્યો કે—

૧-૩ કોઇ પણ શિષ્ટ પુરુષ ‘સાધુ’ કહેવાય છે. તેનાથી વિશેષતા સચવવા ‘સંયત’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. નિહનવો પણ બહારથી સંયમ પાળનારા હોય છે, વાસ્તે તેનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે ‘મુસમાહિત’ વિશેષણ લગાડ્યું છે.

“ ૧અહો વર્ણો અહો રૂવં, અહો અજ્જસ્ય સોમયા ।

અહો સંત્તી અહો મુત્તી, અહો ભોગે અસંગયા ॥ ૬ ॥”-અનુ૦

—ઉત્તરાધ્યયન, અ. ૨૦

અર્થાત્ અહો વર્ણ ! અહો રૂપ ! અહો આર્યની સૌમ્યતા ! અહો ક્ષમા ! અહો નિર્દોષતા ! અને અહો લોગને વિષે નિઃસ્પૃહતા ! આ મુનિરાજને વંદન કરીને અંજલિ ભેડીને શ્રેણિકે તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે હે આર્ય ! તમે તરૂણ છો, છતાં તમે આ લોગ-કાલમાં પ્રવ્રજ્યા કેમ ગ્રહણ કરી છે ? વળી તમે રોગ-ગ્રસ્ત પણ જણાતા નથી, કેમકે સંયમ પાળવામાં તો કટિબદ્ધ છો. મુનિવરે જવાબ આપ્યો કે હે મહારાજ ! હું અનાથ છું. મારો કોઈ નાથ નથી તેમજ વળી મારા ઉપર અનુકંપા રાખે એવો કોઈ મને મિત્ર મળ્યો નથી; આથી મેં યુવાવસ્થામાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. આ સાંભળીને રાજાએ હસીને કહ્યું કે આપની રૂપ-સંપત્તિ વગેરે જોતાં આપ અનાથ હો એ મનાતું નથી, છતાં અનાથતાને જ લીધે જો આપે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હોય તો હું આપ જેવા પૂજ્યોનો નાથ થાઉં અને મારા જેવો આપનો સ્વામી અને પછી આપને મિત્રો, જ્ઞાતિ, લોગ વગેરે બધું મુક્તલ છે. આનો પ્રત્યુત્તર આપતાં મુનિવરે કહ્યું કે—

“ ૨અપ્પણા વિ અણાહોડસિ, સેણિય ! મગહાહિવા ! ।

અપ્પણા અણાહો સંતો, કહં નાહો ભવિસ્સસિ ? ॥ ૧૨ ॥”-અનુ૦

—ઉત્તરાધ્યયન, અ. ૨૦

અર્થાત્ હે શ્રેણિક ! હે ‘ મગધ ’ના અધિપતિ ! તું તારી જાતે પણ અનાથ છે અને જાતે અનાથ હોઈ તું (અન્યનો) નાથ કેવી રીતે થઈશ ? આ સાંભળીને વિશેષ સંભ્રાંત અને ચકિત થયેલો રાજા બોલ્યો કે મારે ઘોડા, હાથી, મનુષ્યો છે, વળી મારે પુર અને અંતઃપુર છે; એથી કરીને તો હું મનુષ્ય સંબન્ધી ભોગો લોગવું છું. વિશેષમાં મારી સર્વ અભિલાષાઓ પાર પડતી હોવા છતાં હું અનાથ કેવી રીતે છું ? તેથી હે પૂજ્ય ! આપ અસત્ય ન વદો. મુનિએ કહ્યું કે હે

૧ છાયા—

અહો વર્ણઃ અહો રૂપમ્ અહો આર્યસ્ય સૌમ્યતા ।

અહો ક્ષાન્તિઃ અહો મુક્તિઃ અહો ભોગેડસક્કતા ॥

૨ સરખાવો—

“ યત્રાકૃતિસ્તત્ર ગુણા વસન્તિ । ”

૩ છાયા—

આત્મનાડપિ અનાથોડસિ શ્રેણિક ! મગધાધિપ ! ।

આત્મનાડનાથઃ સન્ કથં નાથો ભવિષ્યસિ ? ॥

રાજન્ ! તું અનાથનો અર્થ સમજતો નથી; મારા કથનનો આશય તારા ધ્યાનમાં આવતો નથી, તેથી તું મને મૃષાવાદી ગણે છે. આથી તું મારી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ એટલે કેવો મનુષ્ય અનાથ ગણાય છે અને મેં જે અનાથપણું કહ્યું છે તે કેવી રીતે બંધબેસતું આવે છે તે સમજશે.

જૂનાં નગરોને લેદનારી અર્થાત્ પોતાના ગુણો વડે અસાધારણ એવી 'કૌશાંબી' નગરી છે. ત્યાં પુષ્કળ ધન એકઠું કરનારા મારા ધનસંચય નામના પિતા વસતા હતા. હે મગધેશ ! પ્રથમ વયમાં-યૌવનાવસ્થામાં મને અસાધારણ નેત્ર-વેદના ઉત્પન્ન થઈ અને એથી સર્વ અવયવોમાં અત્યંત દાહ પેદા થયો. જેમ કોઈ કોપે કળકળેલો શત્રુ શરીરનાં કાન, નાક વગેરે છિદ્રોમાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર ઘોંચી ઘાલે અને તેથી જેવી વેદના થાય તેવી મને નેત્ર-પીડા થતી હતી. વિશેષ શું કહેવું? ઇન્દ્રના વજ્રની પેઠે ભયંકર અને સામાને પણ ભેતાં કંપારી છૂટે એવી ઘોર વેદના હું ભોગવતો હતો. ખાન, પાન અને રમણ પણ મને સૂઝતાં ન હતાં. આ વ્યાધિને દૂર કરવા માટે હોશિયાર વૈદ્યો, વિદ્યા અને મંત્રથી ચિકિત્સા કરનારા ચાલાક જનો, અસાધારણ શસ્ત્ર-કુશળ અથવા શાસ્ત્રકુશળ હકીમો, તેમજ જડીબુટ્ટીઓના જાણકાર પુરુષો મારી સેવામાં હાજર હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ વૈદ્ય, આયુર્વેદ, રોગી અને સારવાર કરનારના મર્મને જાણનારા અથવા વમન, વિરેચન, મર્દન અને સ્વેદન અથવા અંજન, ળંધન, લેપન અને મર્દન એમ ચારે પ્રકારે શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણે વિવિધ જનો મારી ચિકિત્સા કરતા હતા, પરંતુ અણુમાત્ર પણ તેઓ મારું દુઃખ દૂર ન કરી શક્યા. આ પ્રમાણે દુઃખ દૂર કરવારૂપ મારી અનાથતા હતી. મારી ખાતર સર્વ ઉત્તમ વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ કરી બેઠેલા એવા મારા પિતા, મારે દુઃખે અડધી થઈ ગયેલી મારી માતા, મારાં સગાં ભાઈ અને નાનાં ભાઈઓ અને બેનો તેમજ મારી પાછળ ગ્રાણ પાથરતી, પતિવ્રતા, ચોધારે આંખો રડતી, મારી રજા હોવા છતાં નહિ ખાતી કે નહિ પીતી તેમજ સ્નાન વગેરેને પણ તિલાંજલિ આપીને ચોવીસે કલાક મારી પાસે ને પાસે સેવા કરવા ચારે પગે બંધી રહેલી મારી અર્ધાગતા પણ મને દુઃખમાંથી છોડાવી શક્યાં નહિ. આથી બીજી કઈ અનાથતા હોય ? હું બોલ્યો કે જે વેદના મને દુઃસહ જણાય છે તે મેં આ અનંત સંસારમાં અનેક વાર ભોગવી છે. હવે તો જો એક વાર આ વેદનાથી મુક્ત થાઉં તો સંસારનો ઉચ્છેદ કરનારી દીક્ષા ગ્રહણ કરું કે જેથી મારે ફરીથી આવી પીડા ન ભોગવવી પડે. આ પ્રમાણે કહીને વિચારમાં ને વિચારમાં હું સુઈ ગયો. રાત્રિ પૂરી થતાં તો મારી વેદના મટી ગઈ એટલે સવારના મારા વડીલોની રજા લઈ, ક્ષમા ધારણ કરી, ઇન્દ્રિય અને મનને કાબૂમાં રાખી મેં પારમેશ્વરી દીક્ષા અંગીકાર કરી અને તેમ કરીને હું અનાથ મટીને આજે પોતાનો અને પારકાનો, ત્રસોનો અને સ્થાવરોના

પણ નાથ બન્યો છું. રત્ન-ત્રયીના લાલરૂપ યોગ અને પ્રમાદના પરિત્યાગ પૂર્વ-કના તેના રક્ષણરૂપ ક્ષેમથી હું યોગક્ષેમકૃત છું; અન્યોને પણ હું ધર્મમાં સ્થિર કરું છું.

આથી સમજાયું હશે કે દુષ્કૃત્ય કરવામાં મશગૂલ બનેલો આત્મા જ વૈત-રણી નદી છે, એ જ શાલ્મલિ તરુ છે, એ જ દુઃખોનો કર્તા છે અને એનો એ આત્મા જ્યારે સુકૃત્ય કરવામાં પોતાનું શૂરાતન અજમાવે છે ત્યારે એ જ કામધેનુ છે, નંદન વન છે, ઉત્તમ મિત્ર છે અને મુખોનો કર્તા અને લોકતા છે. વળી હે પૃથ્વીનાથ ! તને અનાથતા બીજી રીતે પણ સમજાવું છું. નિર્ઋત્ય-ધર્મને પામ્યા બાદ કેટલાક જીવો જિનેશ્વરે ફરમાવેલાં અનુષ્ઠાનો સેવવામાં શિથિલ બને છે, તે પણ એક જાતની અનાથતા છે તેમજ જેઓ સર્વથા નિઃસત્ત્વ હોઈ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર જ કરતા નથી તેઓ પણ અનાથતાથી દૂષિત છે.

ઉત્તરાધ્યયનના વીસમા અધ્યયનમાં તો પાંચ સમિતિ વગેરેથી રહિત સાધુને ઉદ્દેશીને ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

“ ૧ ચિરં પિ સે મુંડરુઈ મવિત્તા, અત્થિરવ્વણ તવ નિયમેહિં મદ્દે ।
ચિરં પિ અપ્પાણં કિલેસદત્તા, ન પારણ હોઈ હુ સંપરાણ ॥ ૪૩ ॥
પોલ્લેવ મુઠ્ઠી જહ સે અસારે, અયંતિણ કૂટકહાવણે વા ।
રાદામણી વેરુલિઅપ્પગાસે, અમહગ્ગણ હોઈ હુ જાણણમ્મુ ॥
કુસીલલિંગં રહ ધારદત્તા, રસિજ્ઞયં જીવિય વૂહદત્તા ।
અસંજણ સંજય લપ્પમાણા, વિણિવાયમાગચ્છઈ સે ચિરં પિ ॥ ૪૩ ॥ ”

અર્થાત્ તે સાધ્વાલાસ અસ્થિર વ્રતવાળો અને તપ અને નિયમથી ભ્રષ્ટ થયેલો ચિર કાળ પર્યંત માત્ર મુંડનને જ વિષે રુચિવાળો હોઈ લાંબા વખત સુધી પોતાની જાતને કલેશ પમાડી સંસારનો પાર પામતો નથી—સંસારમાં રજાળ્યા કરે છે. એ મુંડરુચિવાળો દ્રવ્યસાધુ પોલી મુઠ્ઠીની જેમ અસાર છે—એનું અંતઃકરણ ધર્મવિહીન હોવાથી ખાલી મુઠ્ઠીની પેઠે એ સાર વિનાનો છે, ખોટા રૂપિયાની જેમ

૧ યાયા—

ચિરમપિ સ મુણ્ઢરુચિર્મૂત્વાઽસ્થિરવ્રતસ્તપોનિયમેભ્યો બ્રહ્મ ।
ચિરમપિ આત્માનં કલેશયિત્વા ન પારગો ભવતિ હુ સમ્પરાયસ્ય ॥
શુવિરેષ મુષ્ટિર્યથા સોઽસારોઽયન્નિતઃ કૂટકાર્ષાપણો વા ।
કાષ્ઠમણિર્વૈદ્યપ્રકાશોઽમહાઘંકો ભવતિ હુ જ્ઞાપકેષુ ॥
કુશીલલિઙ્ગમિહ ધારયિત્વા ઋષિધ્વજં જીવિતાય વર્ધયિત્વા ।
અસંયતઃ સંયતં લપન્ વિનિષાતમાગચ્છતિ સ ચિરમપિ ॥

ઉપેક્ષા કરવા લાયક છે; કારણ કે વૈદ્યના જેવા ચળકાટવાળો કાચ મણિના પરીક્ષકોને હાથે મૂલ્યવાન ઠરતો નથી. સાધુના આચારથી પતિત એવો તે પાર્શ્વસ્થાદિ કુશીલના લિંગને ધારણ કરતો તેમજ આજીવિકાને માટે રમેહરણ (ઓઘો) વગેરે ઋષિધ્વજને વધારતો, આ વેષ જ પ્રધાન છે એમ કહીને અસંયમી હોવા છતાં સંયમી હોવાનો દાવો કરનાર લાંબા વખત સુધી આ સંસારમાં વિવિધ પીડાઓ પામે છે. આનું કારણ દેખીતું છે, કેમકે જેમ કાલકૂટ ઝેર ખાતાં તે પ્રાણને હરે છે અને વિપરીતપણે ગ્રહણ કરેલું શસ્ત્ર પોતાનો જ ઘાણ કાઢે છે તેમ વિષયોથી વ્યાપ્ત એવો ધર્મ આત્માને હણે છે, કેમકે શું મંત્રાદિ વડે વશ કરવા ધારેલો વૈતાલ વશ ન થાય તો પછી તે મંત્રસાધકને જીવતો મૂકે કે ?

કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વચ્છંદી બનેલો, મહાવ્રતોની વિરાધના કરનારો, રસનેન્દ્રિયને આધીન બનેલો અને નિર્રથક પશ્ચાત્તાપ કરનારો સાધુ આ લોક અને પરલોકમાં કળેાની પરંપરા વહોરી લે છે અને સ્વપરનું રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ નીવડે છે એટલે તેવો સાધુ પણ અનાથ જ છે.

આ પ્રમાણે સાધુઓને હિતકારક મહાશ્રુત અનાથ મુનિએ રાજાને કહી સંભળાવ્યું. તેથી ખુશી થયેલો રાજા હાથ જોડીને બોલ્યો કે હે કર્મરૂપ શત્રુ પ્રત્યે લયંકર ! હે ઇન્દ્રિયો અને મનનું દમન કરવામાં એક્ષા સમાન ! હે મહાપ્રતિષ્ઠાપાલક ! હે મહાયશસ્ત્રી મુનિરત્ન ! આપે મને અનાથતાનો સાચો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. મેં અજાણપણે જે આપના નાથ થવાની વાત કહી હતી તેમજ મેં જે આપને મૃષાવાદી માન્યા હતા તે બદલ હું ક્ષમા ચાહું છું. આપે દીક્ષા કેમ લીધી એ પ્રશ્ન પૂછીને મેં જે આપના ધ્યાનમાં વિઘ્ન કર્યું તે બદલ માફી માગું છું તેમજ ભોગ ભોગવવા માટે મેં જે આપને નિમંત્રણ આપ્યું હતું તે મારા અપરાધને જતો કરવા હું આપને વારંવાર વિનવું છું. એ પ્રમાણે કહી વંદનાદિ કરીને શ્રેણિક રાજા સ્વસ્થાનકે ગયા.

उत्सङ्गे क्रीडमानं च, सुप्तं मातुः समीपगम् ।

आर्यमनार्यमिष्टं चा--निष्टं हरेत् कृतान्तकः ॥ ૧૮૯ ॥

કૃતાન્તની કૂરતા—

૨૬૧૦--“ માતાના ખોળામાં રમતા કે તેની પાસે સૂતેલા, આર્ય, અનાર્ય, વહાલા કે અજાણામણા એ સર્વનું યમ હરણ કરે છે. ”—૧૮૯

ન કોઽપિ શરણં લોકે, કુર્યાદ્ ધર્મમૃતે તવ ।

एवं शरण्यहीने त्वं, निष्पुण्यः किमु ताम्यसि ? ॥ ૧૯૦ ॥

શરણહીન સંસાર—

શ્લોક—“ (હે ચેતન !) આ લોકમાં ધર્મ વિના કોઈ બીજો તારો બચાવ કરે તેમ નથી. આ પ્રમાણે શરણ કરવા લાયક (વ્યક્તિ) થી હીન એવા આ જગતમાં પુણ્ય રહિત એવો તું કેમ ખેદ પામે છે ? ”—૧૯૦

સપુણ્યો ધર્મમાચર્ય, સશરણ્યં કરોતિ ચ ।

अशरण्यमिमं लोकं, धर्मस्य गहना गतिः ॥ ૧૯૧ ॥

ધર્મની ગહન ગતિ—

શ્લોક—“ પુણ્યશાળી જીવ ધર્મનું આચરણ કરી આ અશરણ્ય જગતને શરણ્ય બનાવે છે (તેમાં કશી નવાઈ નથી, કેમકે) ધર્મની ગતિ ગૂઢ છે. ”—૧૯૧

ધર્મની બલિહારી—

સ્પષ્ટી—ધર્મના જેટલા વખાણ કરીએ તેટલા થોડા છે. આથી અત્રે તેા નિમ્ન-લિખિત સૂક્ત રજુ કરી વિરમીશું:—

“ ધર્મઃ સર્વસુખાકરો હિતકરો ધર્મં બુધાશ્ચિન્વતે

ધર્મેનૈવ સમાપ્યતે શિવસુખં ધર્મીય તસ્મૈ નમઃ ।

ધર્માન્નાસ્ત્યપરઃ સુહૃદ્ ભવમૃતાં ધર્મસ્ય મૂલં દયા

ધર્મે ચિત્તમહં દધે પ્રતિદિનં હે ધર્મ ! માં પાલય ॥”—શાર્દૂલ૦

અર્થાત્ ધર્મ સર્વ સુખની ખાણ છે અને કલ્યાણકારી છે. ડાહ્યા માણસો ધર્મનો સંચય કરે છે. ધર્મથી જ મોક્ષનું સુખ મળે છે. (વાસ્તે) ધર્મને નમસ્કાર હોજો. સંસારીઓને ધર્મ સિવાય અન્ય મિત્ર નથી. ધર્મનું મૂળ દયા છે. ધર્મમાં હું ચિત્ત પડેલું છું. હે ધર્મ ! તું માંને નિરંતર રક્ષણ કરજે.

यदा द्वैपायनेनात्र, दग्धा द्वारवती पुरी ।

न जज्ञे शरणं कृष्णो, वासुदेवपदे स्थितः ॥ ૧૯૨ ॥

ધનઙ્ગયેન પશ્ચત્વ-માપિરેડનેકશો જનાઃ ।

ધર્મેણ ગોહિતાસ્તત્ર, રુચ્યઙ્ગીકૃતસંયમાઃ ॥ ૧૯૩ ॥-યુગ્મમ્

ધર્મની સહાયતા—

શ્લોક—“ જ્યારે આ લોકમાં દ્વૈપાયને ‘ દ્વારિકા ’ નગરી બાળી, ત્યારે વાસુદેવની પદ્મી ભોગવતા કૃષ્ણ પણ શરણ ન થયા. (આ) આગમાં અનેક જનો (બળી) મર્યા. જમણે સચિથી સંયમ સ્વીકાર્યો તેમને તેમાંથી ધર્મે છોડાવ્યા. ”

—૧૯૨-૧૯૩

દ્વારિકાનો દાહ—

સ્પષ્ટી—એક વેળા શ્રીનેમિનાથની દેશના સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે તેમને પૂછ્યું કે હે ભગવન્ ! આ ‘ દ્વારિકા ’ નગરીનો, યાદવોનો અને મારો શરીરે વિનાશ થશે ? પ્રભુ બોલ્યા કે ‘ શૌર્યપુર ’ની બહાર આશ્રમમાં રહેનારા પરાસર નામના પવિત્ર તાપસને નીચ કુળની કન્યાથી દ્વૈપાયન નામનો પુત્ર થયો છે. ઇન્દ્રિયોને વશ કરી બ્રહ્મચર્યને પાળતા આ દ્વૈપાયન ઋષિ ‘ દ્વારિકા ’ની સમીપ આવી રહેશે. તેને તમારા શાંભુ વગેરે પુત્રો તેમજ અન્ય યાદવો મદિરાથી મદોન્મત્ત બની મારશે. તેથી ગુસ્સે થઈ તે તાપસ સર્વને બાળી મૂકશે અને તમારો નાશ તમારા ભાઈ જરાકુમારથી થશે. આ સાંભળીને આપત્તિમાંથી બચવાને માટે કોઈએ દાડ પીવો નહિ એવો વાસુદેવે હુકમ કાઢ્યો અને જેટલી મદિરા નગરીમાં હતી તે બધી પાસેના પર્વતની ‘ કાદમ્બરી ’ ગુફામાં રેડાવી દીધી. આની આસપાસ સુંદર સુગંધી પુષ્પો ઉગવાથી આ મદિરા લહેજતદાર બની ગઈ.

એક વેળા શાંભુનો કોઈ સેવક ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. ઘણી તરસ લાગેલી હોવાથી તેણે આ દાડ પીધો અને તેના સ્વાદથી ખુશી થઈ આ મદિરાની એક મસક ભરીને તેણે શાંભુને ભેટ કરી. આ પીતાં તો શાંભુ રાજી રાજી થઈ ગયો. પછી આનું વિશેષ પાન કરવાને તે પોતાના ભાઈઓ વગેરેની સાથે ‘ કાદમ્બરી ’ ગુફા પાસે ગયો અને ત્યાં બેસીને ધરાઈને મદિરા પીધી. મદિરાથી ચકચૂર બનેલા આ યાદવોની દ્વૈપાયન ઋષિ તરફ નજર પડી એટલે શાંભુ બોલી બેઠ્યો કે આ ઋષિથી આપણી નગરીનું અને કુળનું આવી બનવાનું છે, વાસ્તે આને જ યમધામ પહોંચાડવો તે ઠીક છે. આ પ્રમાણેનાં વચન સાંભળી યદુકુમારોએ ઋષિને માર મારવામાં કચ્ચાસ ન રાખી. તેને અધમુએ કરી તેઓ નગરમાં પાછા ફર્યા.

આ વૃત્તાન્તથી વાસુદેવ વાકેફગાર થતાં દ્વૈપાયન ઋષિને શાંત કરવા તેઓ બળરામ સહિત તેમની પાસે આવ્યા. તેમણે આ ઋષિને ઘણુંએ સમજાવ્યા, પરંતુ એ ઋષિએ જવાબ આપ્યો કે તમારા પુત્રોએ મને માર્યો ત્યારે મેં સર્વ લોક સહિત 'દ્વારકા'ને બાળી મૂકવાનું નિયાણું બાંધ્યું છે એટલે તમારા સાંત્વનથી સર્યું; તમે બે જણા જ બચી જશો.

સમય જતાં દ્વૈપાયન મરણ પામી અશ્વિકુમાર-નિકાયમાં દેવ થયો. પૂર્વેનું વેર યાદ આવતાં તે સત્વર 'દ્વારકા'માં આવ્યો, પરંતુ ત્યાં લોકો દાહને અટકાવવા ધર્મ-ક્રિયા કરતા હતા એટલે તે કંઈ કરી શક્યો નહિ; આથી લાગ મળે તો લાલ લેવા તે ઉત્સુક રહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે લગલગ અગીયાર વર્ષ વીતી ગયાં એવામાં બારમે વર્ષે જ્યારે લોકો સ્વેચ્છાચારી બની ધર્મ-માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયા, ત્યારે છિદ્રને શોધી રહેલા દ્વૈપાયનને પોતાનું પોત પ્રકાશવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

તેણે નગરીમાં અનેક ઉપદ્રવો કરવા શરૂ કર્યા. ચારે બાજુથી લોકડાં અને ઘાસને લાવી લાવીને તેણે નગરીમાં મોટો ઢગલો કર્યો. સાથે સાથે બાળી મૂકવાને માટે ૬૦ કુળકોટિ બહાર રહેનારા અને ૭૨ કુલકોટિ દ્વારકામાં રહેલા યાદવોને એકંઠા કરી તેણે ભયંકર આગ લગાડી. આમાં બાળકોને કે વૃદ્ધોને બળતાં જોઈને પણ આ અસુરને દયા ન આવી. કૃષ્ણ અને બળરામે, વસુદેવ, દેવકી અને રોહિણીને બચાવી લેવા માટે રથમાં બેસાડ્યા, પરંતુ બળદોએ એક ડગલું પણ આગળ ભર્યું નહિ. એટલે વાસુદેવ અને બળરામ પોતે તે રથને ખેંચવા લાગ્યા. મહામુસીબતે તેઓ નગરીના દરવાજા પાસે આવી શક્યા. એટલામાં દ્વાર બંધ થઈ ગયાં, પરંતુ વાસુદેવે પગની પાનીના પ્રહારથી તેને લાંગી નાંખ્યાં. રથને આગળ ખેંચી જવા બન્ને ભાઈઓએ પૂર્ણ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તેમનું કશું વળ્યું નહિ. તે વખતે દ્વૈપાયને આવીને તેમને કહ્યું કે તમારા બે જણ સિવાય આ આગમાંથી કોઈ બચી શકે તેમ નથી, વાસ્તે મહેનત કરવી માંડી વાળો. નિરાશ થઈ આખરે માબાપને મૂકીને તેમની રજા પૂર્વક તેઓ અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. દ્વૈપાયને તો પોતાનું જોર પૂરેપૂરું અજમાવ્યું. છ મહિના સુધી નગરીને બાળી અને તેમાં પૂર્વોક્ત યાદવોને ભસ્મીભૂત કર્યા ત્યારે એને ટાઢક વળી.

આ પ્રમાણે દ્વૈપાયને નગરીને બાળી તે દરમિયાન બલરામનો પુત્ર કુન્જવારક કે જે ચરમશરીરી હતો તે મહેલના અગ્ર ભાગે જઈ એમ બોલવા લાગ્યો કે આ વખતે હું શ્રીનેમિનાથનો વ્રતધારી શિષ્ય છું, વળી હું આ ભવને અંતે મોક્ષે જનાર છું, તો હું અગ્નિથી કેમ બળી મરું? તે આ પ્રમાણે બોલતો હતો એવામાં એક જાનૂલક દેવતા ત્યાં આવી તેને પ્રભુ પાસે લઈ

ગયો. આ સમયે પ્રભુ પાંડવોના દેશમાં સમોસર્યાહતા. ત્યાં આ કુળજવારકે દીક્ષા અંગીકાર કરી. આ પ્રમાણે એમણે પોતાનું રક્ષણ કર્યું અને આત્મ-કલ્યાણ સાધ્યું.

આધિવ્યાધિહતો જીવઃ, કુટુમ્બાન્તર્ગતઃ પ્રિયઃ ।

દન્દહીત્યત્ર દુઃખાગ્નૌ, વદ્ધૌ ચટકપોતવત્ ॥ ૧૯૪ ॥

જીવોનું દહન —

શ્લો. — “જમ અગ્નિમાં ચકલીનું બચ્યું બળી મરે છે તેમ અત્ર માન-સિક અને શારીરિક પીડાથી હણાયેલો, કુટુંબમાં રહેલો અને તેને પ્રિય એવો જીવ દુઃખરૂપ આગમાં અત્યંત બળે છે. ”—૧૯૪

મરણાસન્નજીવસ્ય, વૈદ્યાસ્ત્રાણં ન ચૌષધૈઃ ।

કુર્વન્તિ નીયતે જીવો, મૃત્યુવ્યાગ્રેણ પોતવત્ ॥ ૧૯૫ ॥

વૈદ્યોની નિરુપાયતા—

શ્લો. — “વૈદ્યો ઔષધો વડે મરણની સમીપ રહેલા જીવનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. (એથી તો) મૃત્યુરૂપ વાધ (બકરીના) બચ્ચાની જેમ જીવને લગ્ન બધ છે. ”—૧૯૫

મુચ્યતે નૈવ દ્રવ્યેણ, મન્ત્રતન્ત્રૈર્મુજાબલૈઃ ।

ઔષધિમણિવિદ્યાભિ-ર્વિના ધર્મે ચ મૃત્યુતઃ ॥ ૧૯૬ ॥

મૃત્યુ સામે ધર્મનો જ પડકાર—

શ્લો. — “ધર્મ વિના મૃત્યુથી જીવને પૈસા, મન્ત્રો, તન્ત્રો, હાથનાં બળો, ઔષધ, મણિકે વિદ્યા મૂકાવી શકતાં નથી. ”—૧૯૬

સંસરન્તોઽત્ર સંસારે, જીવાઃ શરણવર્જિતાઃ ।

જન્મજરાદિદુઃખાનિ, લભન્તે વિપ્રયોગિનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

અશરણ જીવોની દુઃખદ સ્થિતિ—

શ્લોઽ—“આ સંસારમાં શરણ વિના રજાગતા વિયોગી જીવો જન્મ, ધડપણ ઇત્યાદિ દુઃખો પામે છે.”—૧૯૭

વાસુદેવા બલાશ્ચક્ર—વર્તિનઃ સ્વર્ગનાયકાઃ ।

મ્રિયન્તે શરણાદ્ધીના—સ્તસ્માદ્ ધર્મ સમાચર ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રસ્તુતનું પોષણ—

શ્લોઽ—“આ જગત્માં શરણુથી વિહીન એવા વાસુદેવો, બળદેવો, ચક્રવર્તીઓ અને સ્વર્ગના સમ્રાટો (પણ) મરે છે, વાસ્તે (હે ચેતન !) તું ધર્મનું રૂઢી રીતે આચરણ કર.”—૧૯૮

ઇયમાખ્યાતિ લોકેઽત્ર, શરણં ધર્મ એવ તે ।

તમઙ્ગીકૃત્ય મો ભવ્ય !, ભાવનાં સફલીકુરુ ॥ ૧૯૯ ॥

અશરણ ભાવનાનો સંદેશ—

શ્લોઽ—“ આ (અશરણ ભાવના) કહે છે કે હે ભવ્ય ! આ લોકમાં ધર્મ જ તારું શરણ છે; (વાસ્તે) તેનો સ્વીકાર કરી તું (આ અશરણ) ભાવનાને સાર્થક કર.”—૧૯૯

ધર્મનું રક્ષણ—

સ્પષ્ટીઽ—સંસારમાં (૧) તીર્થંકર, (૨) સિદ્ધ, (૩) સાધુ અને (૪) સર્વજ્ઞપ્રદિપિત ધર્મ એ ચાર શરણ કરવા લાયક પદાર્થો છે. એ ચારને શરણે ગયેલો ધન્ય જીવ ચતુર્ગતિનો ઉચ્છેદક બની પંચમી ગતિ પામે છે. ચતુઃશરણ પ્રકીર્ણકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ૧ અરિહંત સિદ્ધ સાહુ, કેવલિકદિઓ સુહાવહો ધમ્મો ।

एए चउरो चउगइ-हरणा सरणं लहइ धन्नो ॥ ૧૧ ॥ ”

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ગમે તેવા ધર્મનું-કેવળ નામધારીનું-ધર્મના બહાના હેઠળ અધર્મનો પ્રચાર કરનારા ધર્મિગણ શરણ લેવાથી કંઈ શુકવાર વળે નહિ. એ તો જે ધર્મના પ્રરૂપક સર્વજ્ઞ હોય, જેની પ્રાપ્તિ પ્રબળ પુણ્યને આભારી હોય, જેનામાં મોક્ષ-મુખ પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ હોય, જે કલુષિત કર્મનો કટ્ટો શત્રુ હોય, જે શુભ કર્મનો ઉત્પાદક હોય, જેના આદિ અને અંત રમ્ય હોય, જે ત્રિકાલ-અબાધિત-અવિચ્છિન્ન હોય, જે જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ વગેરેનો વિનાશક હોય, જે અમૃતની પેઠે સંમાનિત હોય, જેણે મદનનું અને મોહનું મર્દન કર્યું હોય, જેણે વિરોધ સાથે વેર હોય, જે નરક-ગતિનો વિરોધક હોય, જે શુભ-ગણોનો પોષક હોય અને જે ખાલી બકવાદ કરનારાઓના માનને મોડનારો હોય તે ધર્મ શરણ્ય છે-વન્ધ છે-સર્વથા સેવનીય છે. ૨

૧ છાયા—

अरिहन्तः सिद्धाः साधवः केवलिकथितः सुखावहो धर्मः ।

एतांश्चतुरश्चतुर्गतिहरणान् शरणं लभते धन्यः ॥

૨ આ હકીકત ચતુઃશરણુની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓને આધારે આપી છે:—

“ पवरसुकण्हि पत्तं पत्तेहि वि नवरि केहि वि न पत्तं ।

તં કેવલિપન્નતં ધમ્મં સરણં પવન્નોઽહં ॥ ૪૨ ॥

[प्रवरसुकृतैः प्राप्तं पात्रेरपि परं कैरपि न प्राप्तम् ।

તં કેવલિપ્રજ્ઞતં ધર્મં શરણં પ્રપન્નોઽહમ્ ॥]

પત્તેણ અપત્તેણ ચ પત્તાણિ અ જેણ નરસુરસુહાઈ ।

મુક્કસુહં પુણ પત્તેણ નવરિ ધમ્મો સ મે સરણં ॥ ૪૩ ॥

[पात्रेण अपात्रेण च प्राप्तानि च येन नरसुरसुखानि ।

મોક્ષસુખં પુનઃ પા ણૈવ ધર્મઃ સ મે શરણમ્ ॥]

નિહલિઅકલુષકમ્મો, કયસુહજમ્મા સ્વલોકયઅહમ્મો ।

પમુહપરિણામરમ્મો, સરણં મે હોઝ જિણધમ્મો ॥ ૪૪ ॥

[निर्दलितकलुषकर्मा कृतशुभजन्मा स्वलोकयाधमम् ।

પ્રમુખ-પરિણામરમ્યઃ શરણં મે ભવતુ જિનધર્મઃ ॥]

કાલત્તપ્પ વિ ન મયં, જન્મણ-જર-મરણ-વાહિસયસમયં ।

અમયં ચ બહુમયં, જિણમયં ચ સરણં પવન્નોઽહં ॥ ૪૫ ॥

[कालत्रयेऽपि न मृतं जन्म-जरा-मरणव्याधेशतशमकम् ।

અમૃતમિથ બહુમતં જિનમતં ચ શરણં પ્રપન્નોઽહમ્ ॥]

જન્મજરા-તિષ્વસ્તાઃ, શોકરોગપ્રપીડિતાઃ ।

પ્રાપ્નુવન્તિ સહસ્રાણિ, દુઃસ્થાનિ પ્રાણિનો ભવે ॥૨૦૦॥

સંસાર-ભાવના—

શ્લોક—“ જન્મ, ધડપણ અને મરણથી મરાયેલા અને શોક અને રોગથી અતિશય પીડિત પ્રાણીઓ સંસારમાં હજારો દુઃખો પામે છે. ”—૨૦૦

સંસારે તત્ સુખં નાસ્તિ, યન્ન ભુક્તં ભવે ભવે ।

યત્ર જાતો મૃતો નૈવ, સા યોનિર્નૈવ વિદ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

સંસારનું સ્વરૂપ—

શ્લોક—“(આ) સંસારમાં એવું સુખ નથી જ કે જે ભવો ભવમાં ભોગવ્યું ન હોય. એવી કાંઈ યોનિ નથી જ કે જ્યાં જન્મ અને મરણ ન થયાં હોય. ”—૨૦૧

યદિ ત્વં તૈઃ સુખૈર્જીવ !, સન્તોષભાગ્ ન ચાભવઃ ।

ક્ષણિકૈર્વર્તમાનૈસ્તૈઃ, કથં તૃપ્તિર્ભવિષ્યતિ ? ॥ ૨૦૨ ॥

ક્ષણિક સુખથી અતૃપ્તિ—

શ્લોક—“ હે જીવ !જે તને એ સુખોથી પણ તૃપ્તિ નથી થઈ, તો આધુનિક ક્ષણિક સુખોથી તને કેમ સંતોષ થશે ? ”—૨૦૨

પસમિઅકામપમોહં, દ્વિદ્વિદેહેસુ નકલિઅવિરોહં ।

સિવસુહફલયમમોહં ધર્મં સરણં પવણ્ણોહં ॥ ૪૬ ॥

[પ્રશમિતકામપ્રમોહં વૃણાવૃણ્ટયોર્નકલિતચિરોધમ્ ।

શિવસુખફલદમમોહં ધર્મં શરણં પ્રપન્નોહમ્ ॥]

નરયગદ્ગમનરોહં ગુણસંદોહં પવાહનિક્કોહં ।

નિહણિઅવમ્મહજોહં ધર્મં સરણં પવણ્ણોહં ॥ ૪૭ ॥”

[નરકગતિગમનરોહં ગુણસન્દોહં પ્રવાદિનિઃક્ષોભમ્ ।

નિહતવર્મયોહં ધર્મં શરણં પ્રપણ્ણોહમ્ ॥]

તિલતુષસમં નાસ્તિ, દ્રવ્યં યન્નહિ મુક્તવાન્ ।

મુક્તવાન્ જગતિ જીવા-સ્તત્ સર્વં વાન્તિવદ્ ભવેત્ ॥૨૦૩॥

વિષયોનો સ્વાદ—

શ્લોક—“ તલના છોતરા સમાન (પણ) કોઈ (પણ) પદાર્થ નથી કે જે જીવે ભોગવ્યો અને છોડ્યો નહિ હોય. વાસ્તે આ સર્વનો આસ્વાદ વમન જેવો છે, ”

—૨૦૩

પદ્ય-ત્રયીનો પરામર્શ—

રૂપથી—સંસારમાં ૮૪૦૦૦૦ યોનિઓ પૈકી પ્રત્યેકમાં આ જીવ એકાદેક વાર જઈ આવ્યો છે એમ નહિ, કિન્તુ અનંત વાર તેમાં તે ઉત્પન્ન થયો છે. વળી આ લોકમાં વાળના અગ્ર ભાગ જેટલો પણ એવો કોઈ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં જીવના અનેકશઃ જન્મ-મરણ ન થયાં હોય. આ અપાર સંસારમાં આ જીવની માતાઓ પણ એટલી બધી થઈ ચૂકી છે કે જેના સ્તન-પાનથી પ્રાપ્ત થયેલું દૂધ એક મહાસાગરમાં પણ માય નહિ તેમજ આ ઘોર સંસારમાં દુઃખથી વ્યાકુળ બનેલા જીવે એટલીએ વાર રુદન કર્યું છે કે એ જળને એકદું કરવામાં આવે તો સાગર પણ તેની આગળ કંઈ હિસાબમાં ન રહે. આ સંસાર-ચક્રમાં ભ્રમતા જીવે સમગ્ર પુદ્ગલોનો આહાર કર્યો છે અને તેને પરિણામાવ્યા છે, પરંતુ તેને તૃપ્તિ થઈ નથી. કલ્પતરુ, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ જેવાં રમ્ય સ્થાનોમાં માનવ, વિદ્યાધર અને દેવ તરીકે પણ જન્મ થયો, તોપણ જીવને ભોગની તૃષ્ણા મટી નહિ. ચક્રવર્તી અને દેવેન્દ્રોની રાજ્ય-ઋદ્ધિ ભોગવવા છતાં આ જીવની તૃષ્ણા તૃપ્ત થઈ નહિ, તો શું બુદ્ધ, નીરસ, અલ્પ-કાલીન, કબ્જાધ્ય ભોગોથી એને તૃપ્તિ થશે કે ?^૧

૧ આ લોકીકતાના સમર્થનાર્યે મહાપ્રત્યાખ્યાન પ્રકીર્ણકની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ છાયા સહિત રજુ કરવામાં આવે છે:—

“ ચુલસોઈ કિલ લોપ, જોળીપમુહાઈ સયસહસ્તાઈ ।

इक्किंकमि य इत्तो, अणंतखुत्तो समुप्पन्नो ॥ ૪૦ ॥ ”

[ચતુરશોતિઃ કિલ લોકે યોનિપ્રમુખાણિ શતસહસ્રાણિ ।

एकैकस्मिञ्चेतोऽनन्तकृत्वः समुत्पन्नः ॥]

“ નત્થિ કિર સો પપસો, લોપ લાલગકોઢિમિત્તો વિ ।

સંસારે સંસરંતો જત્થ ન જાઓ મઓ વા વિ ॥ ૩૯ ॥ ”

[નાસ્તિ કિલ સ પ્રદેશો લોકે લાલાગકોટિમાત્રોઽપિ ।

સંસારે સંસરન્ યત્ર ન જાતો મૃતો વાઽપિ ॥]

મહાનિધિનિભં જન્મ, વિષયાસ્ત્વસ્થિસ્વપ્નડવત્ ।

જાયન્તે જનુષા યેન, સર્વાણ્યપિ સુખાનિ હિ ॥ ૨૦૪ ॥

જન્મ અને વિષયની સરખામણી—

શ્લો.૦—“ જ જન્મ વડે બધાંએ સુખો મળે છે, તે મહાભંડાર જેવો (અમૂલ્ય) જન્મ છે અને વિષયો તો હાડકાંના ટુકડા જેવા છે. ”-૨૦૪

જનિતા પ્રસિતાઃ સર્વે, एष सर्वेश्च प्रसितः ।

જનિતો ભવકાન્તારે, નાસ્તિ કઃ કસ્ય વલ્લભઃ ॥ ૨૦૫ ॥

શ્લો.૦—“ સંસારરૂપ અરણ્યમાં આ જીવે સર્વને જન્મ આપ્યો છે અને સર્વનો પ્રાસ કર્યો છે. તેમ એ પણ સર્વથી પ્રસિત થયો છે તેમજ એને પણ સર્વેએ જન્મ આપ્યો છે. તેથી કાંઈ કાંઈનું પ્રિય નથી. ”-૨૦૫

“ પીયં યજ્ઞઅચ્છીરં, સાગરસલિલાઓ બહુતરં હુજ્જા ।

સંસારંમિ અણંતે માર્દ્દે અન્નમન્નાણં ॥ ૩૭ ॥ ”

[પીતં સ્તનક્ષીરં સાગરસલિલાદ્ બહુતરં ભવેત્ ।

સંસારેઽન્તે માતૃણામન્યાન્યાસામ્ ॥]

‘ બહુસો બિ મય રૂણં, પુણો પુણો તાસુ તાસુ જાઈસુ ।

નયણોદયં પિ જાણસુ બહુયયરં સાગરજલાઓ ॥ ૩૮ ॥ ”

[બહુશોઽપિ મયા રુદિતં પુનઃ પુનસ્તાસુ તાસુ જાતિષુ ।

નયનોદકમપિ જાનીદિ બહુતરં સાગરજલાત્ ॥]

“ સંસારચક્ષુવાલે સઘે તે પુગલા મય હુસો ।

આહારિયા ષ પરિણામિયા ય યઽહં ગઓ તિત્તિ ॥ ૫૨ ॥ ”

[સંસારચક્ષુવાલે સર્વે તે પુદ્ગલા મયા બહુશઃ ।

આહારિતાશ્ચ પરિણામિતાશ્ચ ન ચાહં ગતસ્તૃતિમ્ ॥]

“ કર્પતરુસંભવેસુ, દેવુત્તરકુરુવંસપસૂપસુ ।

ઉષ્ણાપ ણ ય તિત્તો, ન ય નરવિજ્જાહરસુરેસુ ॥ ૬૦ ॥ ”

[કર્પતરુસંભવેષુ દેવકુરુત્તરકુરુવર્ષપસૂતેષુ ।

ઉપપાતેન ચ તૃત્તો ન ચ નર-વિષાધર-સુરેષુ ॥]

“ દેવિદ-ચક્ષુવદિત્તણાં રજ્જાં ઉત્તમા ભોગા ।

પત્તા અણંતલુત્તો, ન યઽહં તિત્તિં મઓ તેદિ ॥ ૬૨ ॥ ”

[દેવેન્દ્ર-ચક્ષુવનિત્થાનિ રાજ્યાનિ ઉત્તમા ભોગાઃ ।

પ્રાપ્તા અનન્તકૃત્થો ન ચાહં તૃત્તિં ગતસ્તેઃ ॥]

સર્વેઽપિ વિષુધા આસન્, નૃતિર્યઞ્ચોઽપ્યનન્તશઃ ।

શ્વભ્રજ્વાલાભિરાક્રાન્તા, દુઃખિનો ભવસાગરે ॥૨૦૬॥

દેવતાઓની પણ દુર્દશા—

શ્લોક—“ સંસાર-સમુદ્રમાં સર્વે સુરો પણ અનન્ત વાર મનુષ્ય અને તિર્યંચ તરીકે ઉત્પન્ન થયા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ નરકની જ્વાલાઓથી આક્રાન્ત થઈ દુઃખી (પણ) થયા છે. ”—૨૦૬

ધિન્ ધિગસારં સંસારં, દેવસ્તિર્યક્ષુ જાયતે ।

મૃત્વા હા રાજરાજોઽપિ, શ્વભ્રજ્વાલાસુ પચ્યતે ॥૨૦૭॥

સંસારને ધિક્કાર—

શ્લોક—“ ધિક્કાર હોજો, ધિક્કાર હોજો આ અસાર સંસારને કે જ્યાં દેવ મરીને તિર્યંચોમાં જન્મે છે અને રાજધિરાજ પણ નરકની જ્વાલાઓમાં રંધાય છે. ”—૨૦૭

સંસારસ્ય ગતિર્ગૂઢા, યુવા સ્વરૂપગર્વિતઃ ।

મૃત્વા સ્વદેહકીટૈષુ, કીટો ભવતિ નિશ્ચિતઃ ॥૨૦૮॥

સંસારની ગહન ગતિ—

શ્લોક—“ સંસારની ગતિ ગહન છે. પોતાના રૂપથી છાકી ગયેલો યુવક મરીને પોતાના શરીરમાં રહેલા કીડાઓમાં નક્કી કીડા તરીકે અવતરે છે. ”—૨૦૮

હા હા કષ્ટં મહાકષ્ટં, બલિષ્ઠા કર્મસન્તતિઃ ।

યેન વિશારદો મર્ત્યો, મૃત્વૈકાક્ષેષુ જાયતે ॥૨૦૯॥

પાડિતની ગતિ—

શ્લોક—“ હા હા કષ્ટ છે, મહાકષ્ટ છે. કર્મનો પ્રવાહ સર્વથી બળવાળો છે કે જ્યાં વિદ્વાન્ માનવ મરીને એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ”—૨૦૯

મૂકોઽન્ધો બધિરો જીવો, રસનેન્દ્રિયવર્જિતઃ ।

અમત્યનન્તસંસારે, દ્વીન્દ્રિયત્વં લભેત ન ॥૨૧૦॥

ઇન્દ્રિયતાની અપામિ—

શ્લોક—“ મૂળે, આંધળો, બહેરો, જીભ વિનાનો જીવ અપાર સંસારમાં ભસે છે, પરંતુ દ્વીન્દ્રિયતાને પામે નહિ. ”—૨૧૦

❖ ❖ ❖ ❖

માતા મૃત્વા ભવેત્ પત્ની, પત્ની માતા પ્રજાયતે ।

સ્તુષા સ્વસા પિતા પુત્રઃ, પુત્રઃ પિતૃત્વમાપ્નુયાત્ ॥૨૧૧॥

સગપણોમાં વિચિત્ર પરિવર્તન—

શ્લોક—“ જનની મરીને પત્ની થાય અને પ્રિયા મરીને માતા તરીકે ઉત્પન્ન થાય. પુત્ર-વધૂ બેન થાય, પિતા પુત્ર થાય અને પુત્ર તે પિતાપણું પામે. ”—૨૧૧

❖ ❖ ❖ ❖

બન્ધુરાપ્નોતિ શત્રુત્વં, શત્રુર્બાન્ધવતાં વ્રજેત્ ।

સ્વજને ઽપિ પરો લોકે, પરઃ સ્વાજન્યમાપ્નુયાત્ ॥૨૧૨॥

સંબંધોનો વિપર્યાસ—

શ્લોક—“ જગત્માં બાન્ધવ દુશ્મન બને અને અને શત્રુ મિત્ર થાય. સ્વજન પર થાય અને પર સ્વજનતા પામે. ”—૨૧૨

❖ ❖ ❖ ❖

કુન્ધુર્મૃત્વા કરી લોકે, કરી કુન્ધુઃ પ્રજાયતે ।

નરઃ સ્ત્રીત્વં ભજેદ્ યોષિત્, ક્લીબત્વં ચ પ્રપચ્યતે ॥ ૨૧૩ ॥

પ્રસ્તુતનું વિવરણ—

શ્લોક—“ લોકમાં કુન્ધુ મરીને કુંજર તરીકે જન્મે, નર નારીપણાને બળ અને નારી નપુંસકતા પામે. ”—૨૧૩

❖ ❖ ❖ ❖

અપૂર્વં નાસ્તિ તદ્વજન્મ, દેહોઽપિ યો ધૃતો નહિ ।

ન ચ મુક્તોઽત્ર જીવેન, ભ્રમતા હા ભવાટવૌ ॥૨૧૪॥

સમગ્ર ભવો અને દેહોનું ધારણ—

શ્લોક—“ એવો કોઈ અપૂર્વ જન્મ નથી કે એવો દેહ નથી કે જે ભવ-અરણ્યમાં ભ્રમતા જીવથી ધારણ કરવામાં કે છોડવામાં આવ્યો નહિ હોય. ”—૨૧૪

❖ ❖ ❖ ❖

કુત્રચિન્મધુરં ગીતં, ગીતં સપ્રિયેણ ત્વયા ।

વિલપિતં તથા પ્રિય-મુક્ટેન હા મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨૧૫ ॥

સંગીત અને વિલાપ—

શ્લો.૦—“કાઠક સ્થળે પ્રિયાની સાથે તેં મધુર ગીત ગાયું તેમજ પ્રિયાથી ત્યજયેલા એવા તેં હાય વારંવાર વિલાપ (પણ) કર્યો.”—૨૧૫

અજ્ઞાનં હા મહત્ કષ્ટં, તસ્માત્ કષ્ટકરં નહિ ।

સંસારસાગરં ઘોરં, યેનાવૃતોઽવગાહતે ॥ ૨૧૬ ॥

અજ્ઞાનથી મહાવિડંબના—

શ્લો.૦—“અરેરે અજ્ઞાન મોટું કષ્ટ છે કે જનાથી ઘેરાયેલો (જીવ) ઘોર સંસાર-સાગરમાં ડૂબે છે. તે માટે એનાથી વિશેષ કષ્ટકારી કાંઈ નથી.”—૨૧૬

કર્મચક્રે ભ્રમન્નાત્મા, સમ્પ્રાપ્યેવ સુરાલયમ્ ।

રન્ત્રા પ્રાઘૂર્ણકસ્તત્રા-યાત્યત્ર પ્રાણજાલયમ્ ॥૨૧૭॥

સંસારમાં પરિભ્રમણ—

શ્લો.૦—“કર્મરૂપ ચક્રને વિષે ભ્રમતો પ્રાણી સ્વર્ગને પામી ત્યાં પરાણા તરીકે કીડા કરીને પાછો અહિંયા અત્યજના ધરમાં આવે છે (અવતરે છે).”—૨૧૭

ચાતુર્ગતિકગમ્भीરઃ, સંસારોઽયં મહોદધિઃ ।

દુસ્તરો જીવપાઠીના, ભ્રમન્તિ યત્ર દુઃખિનઃ ॥૨૧૮॥

સંસાર-સમુદ્રનું દુસ્તરણ—

શ્લો.૦—“જ્યાં દુઃખી જીવરૂપ પાઠીનો ભ્રમે છે, તે ચતુર્ગતિથી યુક્ત તથા (મિથ્યાત્વ અને અવિરતિથી) ગંભીર એવો આ સંસારરૂપ સાગર દુઃખે તરી શકાય તેમ છે.”—૨૧૮

દુઃખાવાનલ પ્રાણે !, ભવે કાઽસ્તિ રતિસ્તવ ? ।

મૂળપાઠ્ય ભવાત્ પ્રીતિ, જૈનધર્મે રતો ભવ ॥ ૨૧૯ ॥

સંસારને વિષે ઉદાસીનતા અને ધર્મ ઉપર રાગ—

શ્લો.૦—“હે મૂર્ખ જીવ ! દુઃખના દાવાનલરૂપ સંસારમાં તારી શી પ્રીતિ છે ? સંસાર તરફનો પ્રેમ દૂર કરીને તું જૈન ધર્મનો રાગી થા.”—૨૧૯

કદા રોગૈર્યુતો જાતઃ, કદા ભોગેન વ્યાકુલઃ ।

કદા દેવઃ કદા તિર્યક્, કદા ચ નર-નારકૌ ॥ ૨૨૦ ॥

ચાર ગતિમાં રખડપટ્ટી—

શ્લો.૦—“કાંઈક વાર તું રોગોથી અસ્ત બને છે તો કાંઈ વાર ભોગોમાં વ્યાકુળ રહે છે. તું કાંઈ વાર દેવ બો કાંઈ વાર તિર્યક, કાંઈ વાર માનવ તો કાંઈ વાર નારક તરીકે જન્મે છે.”—૨૨૦

ચાતુર્ગતિકસંસારે, દુઃખાનિ વિવિધાનિ ચ ।

અનુભૂતાનિ જીવેન, દર્શ્યન્તે લેશતો મયા ॥૨૨૧॥

ચતુર્ગતિનાં કષ્ટોની રૂપરેખા—

શ્લો.૦—ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં જીવે જ વિવિધ દુઃખો અનુભવ્યાં છે તેનો લેશ હું દર્શાવું છું.”—૨૨૧

નિગોદેષુ વસજ્જીવઃ, સદ્ગુણાતીતમનેહસમ્ ।

દુઃસહં લભતે દુઃખ-મેકોચ્છવાસે કૃતા ભવાઃ ॥ ૨૨૨ ॥

સસદશ સદા યેન, દુઃખસીમા કથં ભવેત્ ? ।

તતો નિર્ગત્ય પૃથ્વ્યાદિ-ચતુષ્કે બમ્ભ્રમીતિ હા ॥૨૨૩॥—યુગ્મય

નિગોદને વિષે અમલ વેના—

શ્લો. — “નિગોદોમાં ૨ અસંખ્યાત કાળ વસતો જીવ અસદ્દા દુઃખ પામે છે; એક શ્વાસમાં (તો) જણે (ત્યાં વસતાં) સત્તર ભવો કર્યા છે તેના દુઃખની હદ કેમ હોય ? ત્યાંથી નીકળીને ૩ પૃથ્વીકાયાદિ ચતુષ્ઠયને વિષે અરેરે તે જીવ વારંવાર ભમે છે.”—૨૨૨-૨૨૩

✽ ✽ ✽ ✽
ઉત્સર્પિणीरसङ्ख्याताः, तिष्ठति तत्र दुःखितः ।

जीवो वनस्पतौ प्राप्त-स्ता अनन्ता हि भ्राम्यति ॥ २२४ ॥

વનસ્પતિકાયમાં અનંત કાળ રખડપટ્ટી—

શ્લો. — “ ત્યાં દુઃખી (અવસ્થામાં) અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણીઓ રહે છે—પસાર કરે છે. પછી તે જીવ વનસ્પતિ(કાય)માં (જન્મ) પામીને અનંત ઉત્સર્પિણીઓ પર્યંત જરૂર ત્યાં રખડે છે.”—૨૨૪

✽ ✽ ✽ ✽
ततो निर्गत्य जन्तुः स, विकलाक्षेषु जायते ।

सङ्ख्यातान्यत्र वर्षाणि, वसति दुःखपूरितः ॥ २२५ ॥

વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પત્તિ—

શ્લો. — “ ત્યાંથી નીકળીને પ્રાણી ૪ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અહીં દુઃખી (સ્થિતિમાં) સંખ્યેય વર્ષો રહે છે.”—૨૨૫

✽ ✽ ✽ ✽
ततः पञ्चाक्षजीवेषु, जायते जलगादिषु ।

हन्यते दुष्टकैवर्त्त-र्बहिः कृष्ट्वा कुकर्मभिः ॥ २२६ ॥

પંચેન્દ્રિય તિર્થંચનાં દુઃખો—

શ્લો. — “ ત્યાંથી જળચર ૫ વગેરે પંચેન્દ્રિય જીવોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં દુષ્ટ કુકર્મી ધીવરે તેને બહાર ખેંચી કાઢીને મારી નાંખે છે.”—૨૨૬

૧ જીવો ઋષભપંચાશિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૦૧-૧૦૩). ૨ સંખ્યા ન થઈ શકે તેટલો; આ જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ૩ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય.

૪ બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને ‘વિકલેન્દ્રિય’ કહેવામાં આવે છે.

૫ ‘વગેરે’થી સ્થલચર અને ખેચર સમજવા.

ક્ષુત્તૃષાભારવાહાઙ્ગ-ચ્છેદનિર્લાઙ્ગનાદિભિઃ ।

દુઃખિતાઃ પશવો લોકે, દૃશ્યન્તે હા પદે પદે ॥૨૨૭॥

પ્રસ્તુતનું વિવરણ—

શ્લો.૦—“અરેરે! બૂખ, તરસ, ભારનું વહન, અંગનું છેદન તેમજ નિર્લાઙ્ગન વગેરેથી દુઃખી થતા એવા પશુઓ જગત્માં પગલે પગલે દેખાય છે.”—૨૨૭

*

*

*

*

પક્ષિણામપિ પાપા હા, રસનેન્દ્રિયલુબ્ધકાઃ ।

પ્રાણાન્ હરન્તિ નિઃશૂકા, મૃત્વા તે સ્યુર્હિ નારકાઃ ॥૨૨૮॥

પાપીની દુર્ગતિ—

શ્લો.૦—“રસના-ઇન્દ્રિયમાં લદ્દુ બનેલા પાપી (જીવો) પક્ષીઓના પણ પ્રાણ લે છે. એ નિર્દયો મરીને ખચિયત નારક થાય છે.”—૨૨૮

*

*

*

*

નારકે યાનિ દુઃખાનિ, તાન્યુક્તાનિ ચ પૂર્વતઃ ।

જ્ઞાત્વા નૈવ કદા કાર્યા, હિંસા તન્નરકપ્રદા ॥૨૨૯॥

હિંસાનો પરિત્યાગ—

શ્લો.૦—“નારકને જ જ દુઃખો (ભોગવવા પડે) છે, તે પૂર્વે કહેવાઈ ગયાં છે. તે જાણીને નરકદાયિની હિંસા કદાપિ ન જ કરવી.”—૨૨૯

*

*

*

*

एवं दुःखानि तिर्यक्षु, प्राप्य जीवः पुनस्ततः ।

जायते योऽप्रेतां गर्भे, नराणां नरकोपमे ॥૨૩૦॥

નારીના ગર્ભમાં ઉત્પત્તિ—

શ્લો.૦—“આ પ્રમાણે તિર્યચોને વિષે દુઃખો પામીને જીવ ત્યાંથી વળી માનવી સ્ત્રીઓના નરક જેવા ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય છે.”—૨૩૦

*

*

*

*

પ્રતિરોમોષ્ણસૂચિભિ--સ્તાપ્યમાનસ્ય દેહિનઃ ।

યત્ કષ્ટં જાયતે તસ્માદ્, ગર્ભે સ્વષ્ટગુણા વ્યથા ॥૨૩૧॥

ગર્ભમાં વેદના—

શ્લો.૦—રૂવાંડે રૂવાંડે ગરમ કરેલી સોયો વડે દામ દેવાથી જીવને જટલું દુઃખ થાય છે તેનાથી આઠ^૧ ગુણી વેદના ગર્ભમાં થાય છે.”—૨૩૧

રોમ-કૂપોની સંખ્યા—

સ્પષ્ટી૦—દાઢી અને માથાના વાળને ન ગણીએ તો સમગ્ર શરીરમાં નેવાણુ લાખ રોમ-કૂપો છે-રૂવાંટીનાં છિદ્રો છે, જ્યારે દાઢીના અને માથાના વાળ સાથે તેની સંખ્યા સાડા ત્રણ કરોડની થાય છે. આ હકીકતને પ્રવચન-સારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે:—

“ ૧ તદ્દેવ સર્વદેહે નવનર્તૃ લક્ષ્મ રોમકૂવાણં ।

અદ્વદ્વા કોઢોઓ સમં પુણો કેસમંસૂર્હિ ॥ ૧૩૮૦ ॥ ”—આર્યા

અધોમુખા હિ તિષ્ઠન્તિ, ગર્ભે વર્ષોગૃહે હ્રદા ।

જઠરાગ્નિપ્રદીપ્તેઽત્ર, દ્વાદશાબ્દાનિ કેચન ॥૨૩૨॥

બાર વર્ષનો ગર્ભવાસ—

શ્લો.૦—“જઠરાગ્નિ વડે પ્રદીપ્ત એવા આ વિષ્ઠાના ગૃહરૂપ ગર્ભમાં ઊંઘ મસ્તકે કેટલાક જીવો તો ખરેખર બાર વર્ષ સુધી અરેરે રહે છે.”—૨૩૨

ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અને કાય-સ્થિતિ—

સ્પષ્ટી૦—આ પદ્યમાં મનુષ્ય ગર્ભાવસ્થામાં બાર વર્ષ સુધી રહે છે એમ જે કહ્યું છે તેને પ્રવચનસારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત—

૧ જીવો સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૦૫).

૨ ડાયા—

તત્ર ચૈવ સર્વદેહે નવનર્તૃલક્ષ્યાનિ રોમકૂપાનામ્ ।

અર્ધચતુર્થાઃ કોટયઃ સમં પુનઃ કેશશમ્ભુમિઃ ।

૩ જેમ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ ગર્ભ-સ્થિતિ બાર વર્ષની છે તેમ તિર્યચોની આઠ વર્ષની છે. આ હકીકત ઉપર પ્રવચનસારોદ્ધારની નીચે મુજબની ગાથા અજવાળું પાડે છે.—

‘ગભઘટ્ટિં મણુસ્તીણુક્કિદ્દા હોઈ વરિસઘારસગં ।

ગભઘસ્સ ય કાયઘટ્ટિં નરાણ ચણ્ણવીસ વરિસાઈ ॥ ૧૩૬૦ ॥”-આર્યા

—ગાથા સમર્થન કરે છે એટલું જ નહિ, પણ વિશેષમાં એ વાતને પણ સ્કુટ કરે છે કે કોઈ જીવ બાર વર્ષ સુધી ગર્ભ-દશામાં રહી મરણ પામી ફરીથી તેના તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ બાર વર્ષ સુધી ગર્ભાવસ્થામાં જીવી શકે છે અને એ પ્રમાણે પાપી જીવ ઉત્કૃષ્ટતઃ એવીસ વર્ષ સુધી ગર્ભમાં રહે છે.

જાયન્તે જન્મવેલાયાં, વ્યથાતુરા મૃતા ઇવ ।

મ્રિયન્તે મારયન્તે ચ, માતરં કેઽપિ જન્તવઃ ॥૨૩૩॥

જન્મ-સમયની પીડા અને જનનીની દશા--

શ્લોઁ—“જન્મ-સમયે પીડાથી આકુળ બનેલા જીવો મૃત તુલ્ય જન્મે છે. કેટલાક જીવો તો (તરત જ) મરી જાય છે અને કેટલાક તો માતાનું પણ મરણ નીપજાવે છે.”-૨૩૩

બાહ્યૈવનવાર્ધક્યે-ઽશુચિકામજરાતુરે ।

માનવેઽપિ ભવે દુઃખં, સમસ્ત્યેવમનેકથા ॥ ૨૩૪ ॥

મનુષ્ય-જીવમાં દુઃખો—

શ્લોઁ—“અશુચિ, કામ અને જરાથી અનુક્રમે વ્યાપ્ત એવાં બાળપણ, જુવાની અને ધડપણથી યુક્ત એવા મનુષ્ય-જીવમાં પણ આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનું દુઃખ છે.”-૨૩૪

“ ઉક્કિદ્દા ગભઘટ્ટિં તિરિયાણં હોઈ અટ્ટ વરીસાઈ ।

માણુસ્તીણુક્કિદ્દં હતો ગભઘટ્ટિં વુચ્છં ॥ ૧૩૬૧ ॥” આર્યા

[ઉત્કૃષ્ટા ગભસ્થિતિસ્તિરઘ્ઘીનાં ભવતિ અણ્ઠી વર્ણાણિ ।

મનુષ્યઘ્ઘીનામુત્કૃષ્ટામિતો ગર્ભસ્થિતિં વક્ષ્યે ॥]

૧ ડાયા—

ગર્ભસ્થિતિર્મનુષ્યઘ્ઘીનામુત્કૃષ્ટા ભવતિ વર્ણદ્વાદશકા ।

ગર્ભસ્ય ચ કાયસ્થિતિરિત્તલાં ચતુર્વિંશતિર્વર્ણાણિ ॥

કેચિત્ પુણ્યં વિધાયાત્ર, સામાન્યં દેવયોનિષુ ।

કિલ્બિકાદયો જાતા, દુઃખિનઃ કિઢ્કરા ઇવ ॥૨૩૫॥

દેવ-ગતિમાં દુઃખો—

શ્લો०—“કેટલાક અહિંયા સાધારણ પુણ્ય કરીને દેવ-યોનિઓમાં ચાકરીની જમ દુઃખી એવા કિલ્બિકાદિ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે.”-૨૩૫

✽ ✽ ✽ ✽

નિતાન્તસેવયા ચિત્તે, સ્વિચ્ચન્તિ તે મુહુર્મુહુઃ ।

તથા પરશ્રિયં દૃષ્ટ્વા--ઽધિકાં ન્યૂનાં ચ સ્વાં શ્રિયમ્ ॥૨૩૬॥

પ્રસ્તુતનું સ્પષ્ટીકરણ—

શ્લો०—“તેઓ નિરંતર ચાકરી કરવાથી તેમજ પોતાની સંપત્તિ ઓછી અને પારકાની એથી વધારે જોઈને વારંવાર મનમાં ખેદ પામે છે.”-૨૩૬

✽ ✽ ✽ ✽

પરદેવીં સુરૂપાં તે, સંહૃત્ય કામવિહ્વલાઃ ।

કૃષ્ણરાજીવિમાનેષુ, લીનાઃ સ્યુસ્તસ્કરા ઇવ ॥૨૩૭॥

દિવ્યાંગનાનું અપહરણ—

શ્લો०—“કામાતુર થયેલા તેઓ ચોરોની જમ સુંદર રૂપવાળી પારકી દેવીનું હરણ કરી ‘કૃષ્ણરાજ’ વિમાનોને વિષે રહે છે.”-૨૩૭

કૃષ્ણરાજનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી०—પાંચમા બ્રહ્મલોક નામના દેવલોકમાં ત્રીજું સિદ્ધ નામનું પ્રસ્તુત છે. અહીં ‘તમસ્કાયની સ્થિરતા છે. તેના સિદ્ધ નામના ઇન્દ્ર-વિમાનની ચારે બાજુએ સચિત્ત-અચિત્ત પૃથ્વીના પરિણામરૂપ કૃષ્ણ પુદ્ગલની શ્રેણિમય બે બે કૃષ્ણરાજો છે. પૂર્વ દિશાની બે કૃષ્ણરાજો દક્ષિણ ઉત્તર પહોળી અને પૂર્વ પશ્ચિમ વિસ્તીર્ણ છે. દક્ષિણ દિશાની બે કૃષ્ણરાજ પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળી અને ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તીર્ણ છે. ઉત્તર દિશાની બે કૃષ્ણરાજો દક્ષિણની જેમ પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળી છે અને પશ્ચિમ દિશાની બે કૃષ્ણરાજ પૂર્વની જેમ દક્ષિણ ઉત્તર પહોળી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં એકેક જે બહાર કૃષ્ણરાજ છે તે બંને ષટ્કોણ છે અને દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં એકેક જે બહાર કૃષ્ણરાજ છે તે બંને ત્રિકોણ છે. આબ્યંતર ચારે કૃષ્ણરાજો ચતુષ્કોણ છે.

પૂર્વ દિશામાંની અભ્યંતર કૃષ્ણરાણ દક્ષિણ દિશામાંની બહારની (દક્ષિણ બાહ્ય) કૃષ્ણરાણને સ્પર્શે છે. એવી રીતે દક્ષિણ અભ્યંતર કૃષ્ણરાણ પશ્ચિમ બાહ્યને, પશ્ચિમ અભ્યંતર ઉત્તર બાહ્યને અને ઉત્તર અભ્યંતર પૂર્વ બાહ્યને સ્પર્શે છે. આ આઠે કૃષ્ણરાણોનાં સંસ્થાન ૧અક્ષવાટકના જેવું છે. આનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) સંખ્યાત યોજનનો છે, જ્યારે તેનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) અને આયામ (દીર્ઘતા) અસંખ્યાત યોજનના છે. તમસ્કાયનું માપ કાઢવા માટે યોગ્ય એવો દેવ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી રગતિ પૂર્વક એક કૃષ્ણરાણના છેડાથી ગમન કરે તો પખવાડીયામાં તે તેના કેટલાક ભાગ સુધી જ જઈ શકે અને કેટલાક ભાગ તો બાકી રહે. તમસ્કાયની પેઠે આ કૃષ્ણરાણોમાં પણ ગૃહ (ગામ) વગેરેનો સંભવ નથી તેમજ અહીં સૂર્ય, ચન્દ્ર કે તેનાં કિરણોને માટે સ્થાન નથી. અહીં મેઘ-વૃષ્ટિ, વીજળી, ગર્જના વગેરે જે થાય તે દેવકૃત જાણવી. એ કંઈ નાગકુમાર દેવતાએ કરેલ છે, એમ ન સમજવું; કેમકે ભગવતીની ટીકામાં કહ્યું છે કે અસુર એવા નાગકુમારો અહિંયા સુધી આવે એ સંભવિત વાત નથી.

આ કૃષ્ણરાણોનાં (૧) મેઘરાણ, (૨) મઘા, (૩) માઘવતી, (૪) વાત-પરિધ, (૫) વાત-પ્રતિક્ષોભ, (૬) દેવ-પરિધ અને (૭) દેવ-પ્રતિક્ષોભ એવાં સાત સાન્વર્થ નામાંતરો છે.

આઠ કૃષ્ણરાણોનાં આંતરાઓમાં આઠ લોકાન્તિક-વિમાનો છે. જેમકે અભ્યંતર પૂર્વ અને ઉત્તર કૃષ્ણરાણોની વચ્ચે ‘અર્ચિસ’ નામનું વિમાન, બાહ્ય અને અભ્યંતર બે પૂર્વની કૃષ્ણરાણોની વચ્ચે ‘અર્ચિર્માલી,’ અભ્યંતર પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચે ‘વૈરોચન,’ બાહ્ય અને અભ્યંતર બે દક્ષિણની વચ્ચે ‘પ્રભંકર,’ અભ્યંતર દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ‘ચંદ્રાભ,’ બાહ્ય અને અભ્યંતર પશ્ચિમની વચ્ચે ‘સૂરાભ,’ અભ્યંતર પશ્ચિમ અને ઉત્તરની વચ્ચે ‘શુકાભ’ અને બાહ્ય અને અભ્યંતર ઉત્તર વચ્ચે ‘સુપ્રતિષ્ઠાભ’ વિમાન છે. બધી કૃષ્ણરાણોની મધ્યમાં ‘રિષાભ’ નામનું નવમું વિમાન છે. આ વિમાનોમાં અનુક્રમે (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વહ્નિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) ૩આગ્નેય અને (૯) રિષ એ નામના લોકાન્તિક દેવો વસે છે. આ વિમાનોની સ્થાપના માટે સ્થાનાંગ (સૂ. ૬૨૪)ની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિનું ૪૩૨ મું પત્ર જોવું.

૧ પ્રેક્ષકોને બેસવા માટે બનાવેલું એક જાતનું આસન, અખાડા જેવું સ્થાન.

૨ કોઈ મહર્ષિકે દેવ ત્રણ ચપટી વગાડીએ એટલામાં જંબૂદ્વીપની એકવીસ વાર પ્રદક્ષિણ કરીને પાછો આવે એ ગતિનો અત્ર નિર્દેશ છે.

૩ આનું બીજું નામ ‘મરુત’ છે. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિનું ૪૨૧ મું પત્ર.

જ્ઞાત્વન્નસ્તાન્ સ્થિતાંસ્તન્ન, ત્સરુણા હન્તિ મ તક ।

ક્રન્દન્તિ પીડયા યાવત્, ષણ્માસીં તે મૃતા ઇવ ॥૨૩૮॥

ધન્દ્રને હાથે માર—

શ્લો०—“ત્યાં (આ પ્રમાણે) તેઓ રહ્યા છે એ જાણીને ધન્દ્ર ખડ્ગની મૂઠ વડે તેમના મસ્તક ઉપર ધા કરે છે. (એથી કરીને) તેઓ છ મહીના સુધી મરી ગયા હોય તેમ પીડાથી આકંદ કરે છે.”—૨૩૮

માવિનીં દુર્ગતિં જ્ઞાત્વા, સ્વસ્ય કેચિન્ન દુઃખિનઃ ।

આર્તધ્યાનેન જાયન્તે, તજ્ઞા જાનન્તિ તેઽથવા ॥૨૩૯॥

અચન-સમયનું દુઃખ—

શ્લો०—“ પોતાની થનારી દુર્ગતિને જાણીને કંટલાક આર્ત ધ્યાનથી દુઃખી થાય છે. તે દુઃખને ધ્યાનમાં તેઓ જાણે છે અથવા તેના જાણકારો જાણે છે.”—૨૩૯

ઈર્ષ્યામાનવિકારેણ, ક્રોધલોભભયાદિભિઃ ।

વ્યાકુલાનાં ચ દેવાના-મપિ સૌખ્યં કુતો ભવેત્ ? ॥૨૪૦॥

દેવાને પણ સુખના શંકા—

શ્લો०—“ઈર્ષ્યા અને અહંકારના વિકારથી તેમજ ક્રોધ, લોભ, ભય ઇત્યાદિથી વ્યાકુળ એવા દેવાને પણ ધ્યાનથી સુખ હોય ? ”—૨૪૦

एवं दुःखमयं ज्ञात्वा, जगन्मोक्षं सुखावहम् ।

મોક્ષમાર્ગે મનઃ કુર્યા-સ્તત્પ્રાપ્તૌ ચોદ્યમી ભવ ॥૨૪૧॥

મોક્ષ માટે પ્રયાસ—

શ્લો०—“ આ પ્રમાણે સંસારને દુઃખમય અને મોક્ષને સુખકારી જાણી (હે જીવ !) તું મોક્ષ-માર્ગને વિષે મન કર અને તે મેળવવા માટે ઉદ્યમી થા.”—૨૪૧

ભાવનેયં સુભવ્યેભ્ય, एवं बोधं ददाति च ।

भाव्याऽहं मानसे नित्यं, मुच्यन्ते जन्तवो मया ॥૨૪૨॥

સંસાર-ભાવનાની શીખામણ—

શ્લો.૦—“આ ભાવના સુભવ્ય (જીવો)ને એમ બોધ આપે છે કે મારું સર્વદા ધ્યાન કરવું કેમકે હું જીવોને (સંસારરૂપ કેદખાનામાંથી) છોડાવું છું”--૨૪૨

❖ ❖ ❖ ❖

आयाति जीव एकाकी, गच्छत्येकाकी जायते ।

दुःवानां भाजनं चेकः, सम्बन्धो वस्तुतो न हि ॥૨૪૩॥

એકત્વ-ભાવના—

શ્લો.૦—“જીવ એકલો આવે છે અને જાય છે, એકલો જન્મે છે અને એકલો દુઃખનો ભાજન થાય છે; કેમકે ખરી રીતે જીવનો અન્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ નથી.”--૨૪૩

❖ ❖ ❖ ❖

फलं भुङ्क्ते स एकाकी, विचित्रं कृतकर्मणः ।

द्रव्यादेष्ट्वेव दायાદા, दुःखे कोऽपि न वर्तते ॥૨૪૪॥

દુઃખમાં ભાગીદારનો અભાવ—

શ્લો.૦—“કરેલા કર્મનું વિચિત્ર ફળ તે એકલો ભોગવે છે. દ્રવ્યાદિમાં જમ ભાગીદારો થાય છે, તેમ દુઃખમાં કોઈ ભાગીદાર થતું નથી.”--૨૪૪

❖ ❖ ❖ ❖

माता पिता न च भ्राता, पुत्रः पुत्री प्रिया स्तुषा ।

सम्बन्धी सहगो नास्ति, धर्म एवानुगो भवेत् ॥૨૪૫॥

ધર્મનું જ સાહચર્ય—

શ્લો.૦—“માતા, પિતા, ભાઈ, પુત્ર, પુત્રી, પત્ની, પુત્રવધૂ કે અન્યસંબંધી કોઈ (મરણ વખતે) સાથે જતું નથી. કેવળ ધર્મ સાથે જાય છે.”--૨૪૫

ભાવાર્થનું સંતુલન—

૨૫૦ટી૦—આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે વિચારો મહાભારતના શાંતિપર્વ (અ. ૩૨૯)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકઃ—

“ અનુગમ્ય વિનાશાન્તે, નિવર્તન્તે હિ બાન્ધવાઃ ।

અગ્રૌ પ્રક્ષિપ્ય પુરુષં, જ્ઞાતયઃ સુદૃઢસ્તથા ॥—અનુ૦

एवमभ्याहते लोके, कालेनोपनिपीडिते ।

सुमहद् धैर्यमालम्ब्य, धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ”—અનુ૦

द्रव्यं तिष्ठति धाम्नि ते, रामा विश्राममन्दિरे ।

સ્મશાને સ્વજનાઃ સર્વે, સ્વમેકો પરલોકગઃ ॥૨૪૬॥

પરલોકમાં એકાકી ગમન—

શ્લોક૦—“ ધન ધરમાં, પત્ની વિશ્રામ-મન્દિરમાં અને સર્વે સ્વજનો સ્મશાન-માં રહી જાય છે, જ્યારે તું એકલો પરલોક જાય છે. ”—૨૪૬

પદનો નિષ્કર્ષ—

૨૫૧ટી૦—ઉપર્યુક્ત પદનો ભાવ તો નિમ્ન-લિખિત પદમાંથી પ્રતિબિ-
જિત થયેલો જણાય છેઃ—

“ દ્રવ્યાણિ તિષ્ઠન્તિ ગૃહેષુ નાર્યો

વિશ્રામભૂમૌ સ્વજનાઃ સ્મશાને ।

દેહં ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે

કર્માનુગો યાત્યયમેવ જીવઃ ॥ ”—૪૮૧

મુહૂર્તે ત્વદર્જિતં દ્રવ્યં, કૃદુમ્બં હર્ષનિર્ભરમ્ ।

દુઃખં તુ નરકાદૌ ત્વ-મેઝાકી હા સહિષ્યસે ॥ ૨૪૭ ॥

દુઃખ ભોગવવામાં એકાકીપણું—

શ્લોક૦—“ તારૂં કમાયેલું ધન હર્ષભેર કૃદુમ્બ ભોગવે છે, પરંતુ નરકાદિમાં
દુઃખ તો તું એકલો અરેરે સહન કરે છે. ”—૨૪૭

યદર્થં ક્રિયતે પાપં, નૈન્યમાલમ્બ્યતે તથા ।

સદેહોઽપ્યનુગામી ન, તદન્યઃ કો ભવિષ્યતિ ? ॥૨૪૮॥

દેહનો પણ અનિત્ય સંબંધ—

શ્લો.૦—“જને અર્થે તું પાપ કરે છે અને દીનતા સેવે છે, તે દેહ પણ સાથે આવતો નથી; તો ખીજો કાણ આવશે ? ”-૨૪૮

❖ ❖ ❖ ❖

एवमुक्त्वा निःसहायोऽत्र, जीवोऽटति भवाटवौ ।

अपैर्नानावेधैः कर्म-हतो दुःखी निरन्तरम् ॥૨૪૯॥

સંસાર-અરણ્યમાં જીવની દશા—

શ્લો.૦—“કર્મથી હણાયેલો તથા સર્વદા દુઃખી એવો જીવ એકલો અને સહાય વિના સંસારરૂપ વનમાં વિવિધ રૂપે ભટકે છે. ”-૨૪૯

❖ ❖ ❖ ❖

यथाऽऽगच्छति जीवोऽत्र, कटिसूत्रेण वर्जितः ।

तथा गच्छति ह्येकाकी, मुक्त्वा सर्वं धनादिकम् ॥૨૫૦॥

જીવનના ગમન અને આગમનની અવસ્થા—

શ્લો.૦—“જન્મ અહિંયા જીવ કંદોરાથી રહિત ખની આવે છે તેમ ધન વગેરે સમગ્ર મૂકીને તે એકલો જાય છે. ”-૨૫૦

❖ ❖ ❖ ❖

अनाथो याति जीवो द्रु-पुष्पाणीव स्वकर्मभिः ।

वायुभिर्हा हतो मुक्त्वा, प्रियपुत्रधनादिकम् ॥૨૫૧॥

મરણ વખતે જીવને કુટુંબાદિનો વિયોગ—

શ્લો.૦—“જન્મ પવનથી હણાયેલાં ઝાડનાં પુષ્પો ઝાડને છોડીને અન્ય સ્થળે જાય છે તેમ કર્મ વડે હણાયેલો અનાથ જીવ વહાલાં પુત્ર, ધન વગેરેને મૂકીને પર-લોકમાં સંચરે છે. ”-૨૫૧

❖ ❖ ❖ ❖

સર્વથા તે હિ એકત્વં, ભાવના પાઠ િયિકા ।

હાવાદિભાવલગ્નં તે, ચિત્તં વારયતિ ક્ષણાત્ ॥૨૫૨॥

એકત્વ-ભાવનાનો સાર—

શ્લો०—“ (હે જીવ !) બધી રીતે તું એકલો જ છે એમ આ ભાવના બાણાવે છે અને તેમ કરીને હાવ વગેરે ભાવોને વિષે ચોટલાં તારા ચિત્તને તે ક્ષણમાં ઉપેડી નાંખે છે.”—૨૫૨

હાવ-ભાવ—

૨૫૨ટી०—હાવ એટલે કામ-વાસનાને ઉત્તેજિત કરનારી એટા. આનું લક્ષણ એક સ્થળે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે—

“ ગ્રીવારેચકસંયુક્તો, બ્રૂનેત્રાદિવિકાશકૃત્ ।

ભાવાદીષત્ પ્રકાશો યઃ, સ ‘હાવ’ ઇતિ કથ્યતે ॥ ”—અનુ०

અર્થાત્ ભાવથી ડોકના રેચકથી યુક્ત તેમજ ભવાં, નેત્ર વગેરેનો વિકાશ કરનારો એવો જે કંઈક પ્રકાશ છે તે ‘હાવ’ કહેવાય છે. અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

‘હાવો મુખવિકારઃ સ્યાદ્, ભાવચિત્તસમુદ્ભવઃ ।

વિકારો નેત્રજો જ્ઞેયો, વિભ્રમો બ્રૂસમુદ્ભવઃ ॥ ”—અનુ०

અર્થાત્ હાવ એ મુખનો વિકાર છે, ભાવ ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, વિકાર નેત્રજન્ય બાણવો અને વિભ્રમનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન ભવાં છે.

✽

✽

✽

✽

દ્રઘ્યમન્યત્ સુતાદ્યન્યદ્, યોષિતાદિ તથૈવ ચ ।

શરોરમપિ તેડન્યચ્ચ, સર્વમન્યદ્ મતં જિનૈઃ ॥ ૨૫૩ ॥

અન્યત્વ-ભાવના—

શ્લો०—“ (આત્માથી) ધન અલગ છે, પુત્રી પ્રમુખ (પરિવાર) પૃથક્ છે, વનિતા વગેરે જુદાં છે, શરીર પણ ભિન્ન છે. (આ પ્રમાણે તારાથી બીજું) બધું પૃથક્ છે, એમ જિનેશ્વરે માને છે. ”—૨૫૩

✽

✽

✽

✽

મહાકુટુમ્બયુક્તેષુ, ગૃહેષુ તેષુ યે જનાઃ ।

જાતા મરણકાલે તુ, નૈવ તૈરનુજગ્મિરે ॥ ૨૫૪ ॥

મરણ-સમયે સર્ગાંઓનું અનનુગમન—

શ્લો०—“ મોટા કુટુંબથી યુક્ત તે (સુપ્રસિદ્ધ) ધરોમાં જ જનો જન્મ્યા તેમના મરણ-સમયે તો તેમની પાછળ તેમનાં આટલાં બધાં સર્ગાંમાંથી કોઈ ગયું નથી.”—૨૫૪

❖ ❖ ❖ ❖

ક્ષણિક एव देहोऽत्र, जीवस्तु शाश्वतो मतः ।

कः जा हि तयोर्योगः, किमन्यत्वमतः परम् ? ॥ २५५ ॥

દેહ અને જીવની જુદાઈ—

શ્લો०—“ આ સંસારમાં દેહ ક્ષણભંગુર જ છે, જ્યારે જીવ તો નિત્ય ગણાય છે; કેમકે આ બેનો કર્મ વડે સંબંધ થયો છે, તો આનાથી વિશેષ જુદાઈ શી હોઈ શકે ? ”—૨૫૫

❖ ❖ ❖ ❖

अन्यत्वभावनाव्याप्त-वासनावાસિતા નરાઃ ।

न तोचान्ते प्रिये पुत्रे, मृतेऽपि हि कदाचन ॥ २५६ ॥

અન્યત્વ-ભાવનાવાળાને શોકનો અભાવ—

શ્લો०—“પ્રિય પુત્ર મરણ પામે તોપણ અન્યત્વ ભાવનાથી વ્યાપ્ત એવી વાસનાથી વાસિત માનવો કદાપિ તેનો શોક કરતા નથી.”—૨૫૬

❖ ❖ ❖ ❖

कः कस्य स्वजनः को वा, परोऽप्यस्ति भवाम्बुधौ ? ।

मत्स्या इव भ्रमन्स्यत्र, िलान्ते यान्ति दूरतः ॥ २५७ ॥

સંસારમાં રત્ર અને પરના ભેદની અસંગતિ—

શ્લો०—“ આ સંસાર-સાગરમાં કોણ કોનો સગો છે અને કોણ વળી પારકો છે ? (કેમકે જીવો) માછલાંની જેમ આ સંસારમાં ભમે છે, મળે છે અને દૂર બચે છે.”—૨૫૭

❖ ❖ ❖ ❖

स्वकीयान् सज्जनान् त्यक्त्वा, त्यक्त्वा गृहादिवेभवम् ।

पला कं च हा यान्ति, जीवाः पान्थिकदुःखिनः ॥ २५८ ॥

મરણ-સમયની મુસાફરી—

શ્લો.૦—“પોતાના સજ્જનોને મૂકીને અને ધરધત્યાદિ વૈભવને છોડીને (સંસારના) દુઃખી મુસાફર જીવો પરલોક પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે.”—૨૫૮

❖ ❖ ❖ ❖

यस्योदरे भवेच्छल्यं, 'सैव दुःखेन पीडयते ।

तथाऽन्यैश्च कृतं कर्म, कदाप्यन्यैर्न भुज्यते ॥ ૨૫૯ ॥

કર્તા અને ભે ક્રતાની એકતા—

શ્લો.૦—“જમ જેના પેટમાં શુભ થયું હોય, તે જ દુઃખથી પીડાય છે, તેમ અન્ય (જીવોએ) કરેલું કર્મ કદાપિ અન્ય ભોગવે નહિ.”—૨૫૯

❖ ❖ ❖ ❖

धर्मवृद्धिकरो ह्येवं, भावोऽन्यत्वमुदाहृतः ।

अनन्यत्वे च मोहस्य, वृद्धिर्वै दरीदृश्यते ॥ ૨૬૦ ॥

અન્યત્વ-ભાવનાથી લાભ—

શ્લો.૦—“આ પ્રમાણે ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારી અન્યત્વ-ભાવના કહેવાય છે. એકતા (માનવામાં) તો મોહની વૃદ્ધિ ખરેખર વારંવાર જોવાય છે.”—૨૬૦

❖ ❖ ❖ ❖

यथा वारानिधौ क्षारे, वस्तु क्षारत्वमाप्नुयात् ।

तद्वद्धि पतितं काये, निर्मलं समलं भवेत् ॥ ૨૬૧ ॥

અશુચિ-ભાવના—

શ્લો.૦—“જમ ખારા સમુદ્રમાં (મીઠી) વસ્તુ પડે તોપણ તે ખારાશને પામે જ, તેમ (ગંદા) દેહમાં નિર્મળ વસ્તુ પડે તોપણ તે મલિન બને જ.”—૨૬૧

❖ ❖ ❖ ❖

૧ પાણિનિ વ્યાકરણ (અ. ૬, પા. ૧)ના નિમ્ન-લિખિત સૂત્રને આધારે આ સંધિ થયેલી છે:—

“सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्” ।

અર્થાત્ ઋચાના તેમજ શ્લોકના પાદની પૂર્તિ માટે ‘સઃ’માંના વિસર્ગનો લોપ થયા બાદ પણ સંધિ થાય છે. આ માટે નીચે મુજબનું ઉદાહરણ રજુ કરાય છે.—

“सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो मात्यागा, सैष भीमो महाबलः ॥”

દેહની મલિનતા—

પુરુષાદિનાં દ્વારોની સંખ્યા—

સ્પષ્ટી૦—પુરુષને બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરાં, એક મુખ, એક ગુદ (મલ-દ્વાર) અને એક ઉપસ્થ (ગુહ્ય સ્થાન) એમ નવ દ્વારો (છિદ્રો) છે, જ્યારે સ્ત્રીને આ ઉપરાંત બે સ્તનો એટલે કુલે ૧૨ અગ્યાર દ્વારો છે. આ તો મનુષ્ય-ગતિ આશ્રીને વાત થઈ. તિર્યચ-ગતિમાં તો બે આંચળવાળી બકરી વગેરેને અગ્યાર, ચાર આંચળવાળી ગાય વગેરેને તેર અને આઠ આંચળવાળી સૂકરી વગેરેને પંદર દ્વારો છે.

ग्रामसारणितुल्यानि, त्यक्त्वा मोहं व्रतं कुरु ॥२६४॥^५

મળને વહન કરનારાં અગ્યાર દ્વારો—

શ્લો.૦—“ માંસ, શિરા, ચરબી, સ્નાયુ, હાડકાં તેમજ મળથી ભરપૂર
એવા આ નારીઓના દેહમાં સર્વે કવિઓ ભ્રમિત થયા છે, કેમકે આના દેહમાં

૧ કુટલાક સ્ત્રીની યોનિ ખે ગણે છે એટલે તેમના હિસાબે બાર દાર છે.

२ सरभावे आचारंग-वृत्ति (पत्र १३७-१३८) गत अवतरणः—

“मंसद्विरुद्धिरणहारवणजकलमलयमेयमञ्जसु ।

पुण्णंमि चम्मकोसे दुग्गंधे असुइवीमच्छे ॥

संचारिमजंतगलंतवचमुतंतसेअपुण्णंमि ।

देहे हुआ कि रागकारणं असुहृदेऽमि ? ॥ ”

[मांसास्थिरुधिरस्नायवचनस्रुकलमषमेदमज्जाभिः ।

पूर्णं चर्मकोशे दुर्गन्धेऽशुचिबोभत्से ॥

सञ्चारकः (सबद्धः) यन्त्रगलद्रव्यो मूत्रान्तह्वेदपूर्णः ।

देहे भवेत् किं रागकारणमशुचिहेतौ ? ॥]

ગામની મોરીની જમ અગ્યાર દ્વારોથી નિરંતર મળ વહે છે. વાસ્તે (હે ભવ્ય !)
તું (એને વિષે) મોહ મૂકીને વ્રત (ગ્રહણ) કર. ”-૨૬૩-૨૬૪.

મનુષ્યના દેહનું સ્વરૂપ—

સ્વપ્ન્ટી૦—નર અને નારી બંનેના દેહમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, હાડકાં વગેરે છે. એ સંબંધમાં વિશિષ્ટ માહિતી તાંદુલવૈચારિકની ૮૩મી ગાથાથી મળી આવે છે. પ્રવચનસારોદ્ધારની ૧૩૬૭ મી ગાથાથી માંડીને તે ૧૩૮૩ મી ગાથામાં પણ આ હકીકત મળી આવે છે. જેમ વાંસને પર્વો હોય છે તેમ મનુષ્યના શરીરમાં પૃષ્ઠ-વંશ (કરોડ)ની અંધિરૂપ ૧૮ સંધિઓ છે. આ પૈકી બાર સંધિઓમાંથી બાર પાંસળીઓ નીકળે છે. તે બંને બાજુને ઢાંકીને તેમજ છાતીના ઉપરના હાડકાની સાથે જોડાઈને પલ્લકના આકારે રહેલી છે. બાકીની છ સંધિઓમાંથી છ પાંસળીઓ નીકળે છે અને તે બે બાજુને ઢાંકીને હૃદયની બંને બાજુએ, છાતીને નીચે અને શિથિલ કુક્ષિની ઉપર પરસ્પર મળેલી રહે છે. આ કટાહ કહેવાય છે. મુખમાં રહેલી અને માંસના અંડરૂપ જીલ આત્માંગુલથી સાત આંગળની છે. એનું વજન ચાર ^૧ પલનું છે, જ્યારે આંખના બે માંસના ગોળાનું વજન બે પલનું છે. હાડકાના અંડરૂપ ચાર કપાળોનું મસ્તક બનેલું છે. હૃદયમાં રહેલું માંસ વજનમાં સાડા ત્રણ પલ છે, જ્યારે કાળજીનું માંસ વજનમાં પચીસ પલનું છે.

પુરુષના શરીરમાં નાલિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી સાતસે શિરાઓ છે. તેમાં ૧૬૦ શિરાઓ નાલિથી મસ્તકમાં જાય છે. આ શિરાઓ રસ લઈ જાય છે, વાસ્તે એ ‘રસહારિણી’ કહેવાય છે. એના અનુગ્રહથી કાન, આંખ, નાક, અને જીભનો અનુગ્રહ થાય છે અને એનો વિઘાત થતાં કાન વગેરેનો વિઘાત થાય છે. પગના તળીઆ સુધી ગયેલી એવી ૧૬૦ શિરાઓ છે. એના અનુગ્રહથી જંઘામાં સામર્થ્ય આવે છે, જ્યારે એના ઉપઘાતથી મસ્તકમાં વેદના, અંધતા વગેરે ઉદ્ભવે છે. વળી ગુદપ્રવિષ્ટ એવી પણ ૧૬૦ શિરાઓ છે. એને લઈને વાયુ, મૂત્ર અને પુરીષ (વિષ્ઠા) પ્રવર્તે છે. એનો વિઘાત થતાં અર્શસ, પાંડુરોગ, અને વેગનો નિરોધ થાય છે. બીજી તિર્યગ દિશામાં હથેલી સુધી ગયેલી શિરાની સંખ્યા ૧૬૦ ની છે. તેના અનુગ્રહથી બાહુમાં બળ અને ઉપઘાતથી પેટમાં પીડા વગેરે ઉદ્ભવે છે. સ્લેષ્મને ધારણ કરનારી ૨૫ શિરાઓ છે. પિત્તને ધારણ કરનારી પણ એટલી જ છે. શુક નામની ૨સાતમી ધાતુને ધારણ કરનારી શિરાઓ દશ છે. નારીઓના દેહમાં ૬૭૦ શિરાઓ છે અને નપુંસકના શરીરમાં ૬૮૦

૧ એક જાતનું માપ, ૪ કર્પ યાને ૬૪ માપ.

૨ રસ, રધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મગ્ગ અને શુક એ સાત ધાતુઓ છે.

શિરાઓ છે.^૧ હાડકાના બન્ધનરૂપ સ્નાયુઓની સંખ્યા નવસોની છે. અને ધમનીની સંખ્યા નવની છે. પ્રાણીના શરીરમાં લોહી અને મૂત્ર એક એક આઠક જેટલું, ચરબી અડધા આઠક જેટલી, મસ્તુલુંગ (મગજ) અને પુરીષ એક એક પ્રસ્થક જેટલું, મૂત્રક આઠક પ્રમાણનું, પિત્ત અને શ્લેષ્મ એક એક ૪કુલ(ડ)વ જેટલા અને શુક્ર અડધા કુલ(ડ)વ જેટલું છે.

વિશેષમાં શરીરમાં ૧૦૬ સંધિઓ (સાંધાઓ) છે, ૧૦૭ મર્મસ્થાનો છે, ૩૦૦ હાડકાં છે અને ૫૦૦ પેશીઓ છે.

સૌરભ્યઃપાલિનો મુક્તાઃ, પદાર્થાઃ જ્ઞાનમાત્રતઃ ।

અશુચિભાવઃપ્તુયુ-સ્તં કાયં કો વદેચ્છુચિમ્ ? ॥૨૬૫॥

દેહની અપવિત્રતા—

શ્લોઽ—“જનાથી સુગંધી પદાર્થો ખવાતાં ક્ષણમાત્રમાં તે અશુચિપણને પામે, તે દેહને ઠાણ પવિત્ર કહે ?”—૨૬૫

અશુચિકાયતો મૃત્યુ !, શુચિં ધર્મ સમાધય ।

પદ્મરુહં યથા પદ્મં, ત્યક્ત્વા નિમલસ્ત વ્રજેત્ ॥ ૨૬૬ ॥

અપવિત્ર દેહથી ધર્મનું આરાધન—

શ્લોઽ—“જમ (કાદવમાં ઉગતું) કમળ કાદવને ત્યજીને સ્વચ્છતા પામે છે, તેમ હે ભવ્ય ! અપવિત્ર શરીરથી તું પવિત્ર ધર્મનો આશ્રય લે.”—૨૬૬

૧ સરખાવો પ્રવચનસારોદ્ધારની નિમ્ન-લિખિત ગાથા:—

“તૌલૂનાઈ રત્થીજ બીસહીજાઈ હુતિ સંહસ્સ ।

નવ જહારૂજ સયાઈ નવ ધમજીઓ ય લેહમ્મિ ॥ ૧૩૭૯ ॥”—આર્યા

[ત્રિશદૂનાનિ સ્ત્રીણાં વિંશતિહીનાનિ મરુતિ વણ્ણસ્ય ।

નવ સ્નાયૂનાં શતાનિ નવ ધમન્યસ્ય લેહે ॥]

૨-૪ આ બધાં એક જાતનાં માપ છે. આઠક એટલે ૪ પ્રસ્થ (શીર)યાને એક પાલી અથવા ૩૨ પસલી. પ્રસ્થક એટલે ૪ કુડવ અને કુડવ એટલે ૮ પસલી. વાચસ્પતિ-કોશ પ્રમાણે ૮ મુક્રી=૧ કુંચિ; ૮ કુંચિ=૧ પુકલ; ૪ પુકલ=૧ આઠક.

અશુચિભાવના જીવ-મેવં ધર્મશુચિપ્રદા ।

બોધયેન્નૈકયુક્તિભિ-યોજયત્ ક્ષણતઃ શિવમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

અશુચિ-ભાવનાનો ઉપદેશ—

શ્લો.૦—“ આ પ્રમાણે ધર્મરૂપ પવિત્રતાને આપનારી અશુચિ-ભાવના જીવને અનેક યુક્તિઓથી બોધ આપે અને ક્ષણમાં કલ્યાણ સાથે યોજે. ”—૨૬૭

કાસારો વારિમાર્ગેઃ સ્યાત્, જલપ્રાચુર્યધારકઃ ।

આશ્રવૌઘૈશ્ચ જીવોઽયં, કર્મરાશિં તથાઽઽપ્નુયાત્ ॥૨૬૮॥

આશ્રવ-ભાવના—

શ્લો.૦—“ જમ સરોવર જળના માર્ગોથી જળની વિપુલતાને ધરનારૂં થાય તેમ આશ્રવોના સમૂહથી આ જીવ કર્મ-રાશિને પામે. ”—૨૬૮

કર્મરાશિપ્રભાવેણ, દુઃખં ત્વં પ્રાપ્સ્યસે બહુ ।

વિષયયોગાદિમાર્ગસ્ય, રોધાર્થં કુરુ પાલિકામ્ ॥૨૬૯॥

આશ્રવનું રોકાણ—

શ્લો.૦—“ કર્મના ઢગલાના પ્રભાવથી (હે જીવ !) તું ઘણું કષ્ટ પામે છે, તેથી વિષય, યોગ વગેરેના માર્ગને રોકવા માટે તું પાળ કર. ”—૨૬૯

પञ્ચાવ્રતાનિ પञ્ચૈવે-ન્દ્રિયાણિ ચ કષાયકાઃ ।

ચત્વારો યોગત્રિતય-મિમે સત્તદશાશ્રવાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

કાયિકયાદિક્રિયાયુક્તા, નેત્રયુગમિતા इમે ।

દૂરીકાર્યાસ્ત્વયા લોકે-ઽગણિતદુઃખદાયકાઃ ॥૨૭૧॥-યુગ્મમ્

૪૨ આશ્રવોનો પરિત્યાગ—

શ્લો.૦—“ પાંચ અવ્રતો, પાંચ ઇન્દ્રિયો, (ક્રોધાદિ) ચાર કષાયો અને ત્રણ

૧ જુઓ પૃ. ૨૫૫. ૨ જુઓ પૃ. ૨૦.

૩ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એ પાંચ અવ્રતો છે.

(યોગ) એ સત્તર આશ્રવો કાયિકી વગેરે ક્રિયાઓથી યુક્ત થઇ ૪૨ ની સંખ્યાને પામેલા તેમજ લોકમાં અગણિત દુઃખને દેનારા એવા આ (આશ્રવો)ને તારે દૂર કરવા બેઠાએ. ”—૨૭૦-૨૭૧

કાયિકાદિ ૨૫ ક્રિયાઓ—

૨૫૦ટી૦—શુભ કર્મો અને અશુભ કર્મોનું જેના વડે આવવું થાય તે ‘આશ્રવો’ કહેવાય છે. શુભાશુભ કર્મેના આગમનમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો, પાંચ અસતો, મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય-યોગ એ ત્રણ યોગો તેમજ કાયિકાદિ પચીસ ક્રિયાઓ કારણરૂપ છે. વાસ્તે આ $૫+૪+૫+૩+૨૫=૪૨$ કારણો ‘આશ્રવ’ કહેવાય છે. તેમાં અત્ર સ્થાન શૂન્ય ન રહે તે માટે ૨૫ ક્રિયાઓનો કેવળ નીચે મુજબ નામ-નિર્દેશ કરવામાં આવે છે; બાકી તેના સ્વરૂપ માટે તો આર્હતદર્શનદીપિકાનો ત્રીજો ઉલ્લાસ બેવા બલામણુ છે:—

(૧) કાયિકી, (૨) આધિકરણિકી, (૩) પ્રાદેષિકી, (૪) પારિતાપનિકી, (૫) પ્રાણુતિપાતિકી, (૬) આરંભિકી, (૭) પારિગ્રહિકી, (૮) માયાપ્રત્યનિકી, (૯) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, (૧૦) અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૧૧) દષ્ટિકી, (૧૨) સ્પૃષ્ટિકી, (૧૩) પ્રાતિત્થિકી, (૧૪) સામંતોપનિપાતિકી, (૧૫) નૈશઞ્ચકી, અથવા નૈસ્રુષ્ટિકી, (૧૬) સ્વાહસ્તિકી, (૧૭) આજ્ઞાપનિકી, (૧૮) વૈઘારણિકી, (૧૯) અનાલોગિકી, (૨૦) અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી, (૨૧) પ્રાયોગિકી (૨૨) સામુદાયિકી, (૨૩) પ્રેમિકી, (૨૪) દ્વેષિકી, અને (૨૫) ધર્મપથિકી.^૧

મૈત્રીભાવેન સર્વેષુ, ગુણિષુ ચ પ્રમાદતઃ ।

માધ્યસ્થ્યેનાવિનીતેષુ, કૃપયા કલેશિતેષુ ચ ॥ ૨૭૨ ॥

મનસા વાસિતેનૈવ, કેચન પુણ્યશાલિનઃ ।

પાપ્નુવન્તિ શુભં કર્મ, નેત્રયુગપ્રકરકમ્ ॥ ૨૭૩ ॥—યુગ્મમ્

પુણ્યનું ઉપાર્જન—

શ્લો૦—“ સર્વ (જીવો)ને વિષે મૈત્રી-ભાવ, ગુણીઓને વિષે પ્રમાદ, દુર્વિની-તને વિષે મધ્યસ્થતા અને દુઃખીઓને વિષે કરુણા વડે વાસિત મનથી કોઇક પુણ્યશાળી (પ્રાણીઓ) ૪૨ પ્રકારનાં શુભ કર્મ પામે છે.”—૨૭૨-૨૭૩

૪૨ શુભ કર્મેના બન્ધ—

૨૫૬ટી૦—શુભાશુભ કર્મરૂપ જંતુરથી જકડાયેલો જીવ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર-

માં ભગ્યા કરે છે. આ કર્મના 'ધાતિ અને 'અધાતિ એવા બે મુખ્ય ભેદો છે. તેમાં ધાતિ-કર્મ આત્માના મૂળ ગુણનો નાશ કરનાર હોવાથી તે અશુભ છે. અધાતિ-કર્મ ઉભયસ્વરૂપી છે. તેમાં સંકલિષ્ટ અધ્યવસાયવાળો જીવ જે અધાતિ-કર્મ બાંધે છે તે અશુભ છે, જ્યારે વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળો જીવ જે અધાતિ-કર્મ બાંધે છે તે શુભ છે. કર્મના ભેદો-વિકલ્પોમાં તેનાં બન્ધ, સત્તા, ઉદય, ઉદીરણા વગેરે અનેક કારણો છે. તે પૈકી અત્ર બન્ધ આશ્રીને જ વિચાર કરવાનો છે. શુભ કર્મનો બન્ધ પુણ્યનો બન્ધ કહેવાય છે, જ્યારે અશુભ કર્મનો બન્ધ પાપનો બન્ધ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ-બંધ આશ્રીને ધાતિ-કર્મના જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર પ્રકારો છે, જ્યારે અધાતિ-કર્મના વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચાર પ્રકારો છે. તેમાં વળી વેદનીયના સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એ બે ભેદો છે. જ્ઞાનાવરણના પાંચ, દર્શનાવરણના નવ, મોહનીયના ૩૭૦વીસ અને અંતરાયના પાંચ ભેદો છે એટલે એકંદરે ૪૫ ધાતિકર્મો છે. નામકર્મના નીચે મુજબ ૧૦૩ પ્રકારો છે:—

(૧) ગતિ-નામ-કર્મના ચાર ભેદ, (૨) જાતિ-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૩) શરીર-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૪) ઉપાંગ-નામ-કર્મના ત્રણ ભેદ, (૫) બન્ધન-નામ-કર્મના પંદર ભેદ, (૬) સંઘાતન-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૭) સંહનન-નામ-કર્મના છ ભેદ, (૮) સંસ્થાન-નામ-કર્મના છ ભેદ, (૯) વર્ણ-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૧૦) ગંધ-નામ-કર્મના બે ભેદ, (૧૧) રસ-નામ-કર્મના પાંચ ભેદ, (૧૨) સ્પર્શ-નામ-કર્મના આઠ ભેદ, (૧૩) આનુપૂર્વી-નામ-કર્મના ચાર ભેદ અને (૧૪) વિહાયોગતિ-નામ-કર્મના બે ભેદ, આ પ્રમાણેની ચૈદ ઈપિંડ પ્રકૃતિઓના ઉત્તર ભેદોની સંખ્યા ૪+૫+૫+૩+૧૫+૫+૬+૬+૫+૨+૫+૮+૪+૨=૭૫ ની થાય છે. તેમાં ૫પરાધાતાદિ આઠ, ૧ત્રસ-દશક અને ૭સ્થાવર-

૧—૨ આ બેના ભેદ-પ્રભેદો વિષે વિશેષ માહિતી માટે જીઓ આર્હુતદર્શનદીપિકાનો ચતુર્થ ઉલ્લાસ.

૩ મોહનીય કર્મના સામાન્ય રીતે ૨૮ ભેદો ગણાય છે, પરંતુ અહીં તેના દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બે મુખ્ય ભેદો પૈકી પ્રથમના ત્રણ અવાંતર ભેદો ધ્યાનમાં લીધા નથી, જ્યારે બીજાના તો ૨૫ ભેદો ગણ્યા છે.

૪ આ ચૌદને પિંડ-પ્રકૃતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ દરેકના અવાંતર ભેદો છે.

૫ આથી પરાધાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્ઘોત, અચુરુદ્ધ, તીર્થકર, નિર્માણ અને ઉપધાત સમજવાં.

૬ ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદ્ય અને યશ એને 'ત્રસ-દશક' કહેવામાં આવે છે. ૭ સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર અશુભ, દુર્લભ, દુસ્વર, અનાદ્ય અને અયશ એને 'સ્થાવર-દશક' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકૃતિઓ ત્રસ-દશકની વિરોધિની છે.

૬૨૪૬ એ ૨૮ પ્રત્યેક-પ્રકૃતિ ઉમેરતાં એની સંખ્યા $૭૫+૮+૧૦+૧૦=૧૦૩$ ની થાય છે. જે બન્ધન-નામ-કર્મના તેમજ સંઘાતન-નામ-કર્મના લેદોનો શરીરના પાંચ લેદોમાં અંતર્ભાવ કરીએ તો ૧૦૩ માંથી ૨૦ ઓછા થાય એટલે ૮૩ ની સંખ્યા થાય. તેમાં પશુ વળી વર્ણ રસ, ગંધ અને સ્પર્શના અવાંતર લેદો ન ગણતાં તેને એકેક જ ગણીએ તો બીજા ૧૫ ઓછા થાય. એટલે $૮૩-૧૬=૬૭$ થાય.

ગોત્રના ઉચ્ચ અને નીચ એમ બે પ્રકારો છે, જ્યારે આયુષ્યના નરકાદિ ચાર પ્રકારો છે.

૪૫ ધાતિ-કર્મો ઉપરાંત અસાતાવેદનીય, નીચ ગોત્ર અને નરક-આયુષ્ય તેમજ ૬૭ નામ પ્રકૃતિઓમાંના વર્ણચતુષ્કને પ્રશસ્ત તેમજ અપ્રશસ્ત એમ બે લેદો ગણતાં ૭૧ થાય તે પૈકી ૩૪ એટલે કુલે $૪૫+૧+૧+૧+૩૪=૮૨$ અશુભ કર્મો છે. બાકી રહેલાં કર્મો શુભ છે અને તેની સંખ્યા સાતાવેદનીય, તિર્યચ આદિ ત્રણ આયુષ્ય, અવશિષ્ટ ૩૩૭ નામ-પ્રકૃતિ અને ઉચ્ચ ગોત્ર મળીને $૧+૩+૩૭+૧=૪૨$ ની છે.

રૌદ્રાતંખ્યાનયોગેન, કષાયવિષયાભિઃ ।

વધનન્ત્યુભકઃ પિ, કેચિત્ દ્વયશોતિધાઽત્ર હા ॥૨૭૪॥

૮૨ પ્રકારનાં અશુભ કર્મોનો બંધ—

શ્લો.૦—“ રૌદ્ર અને આર્ત ધ્યાનરૂપ (માનસિક) વ્યાપારથી તેમજ કષાયો,

૧ જેના અવાંતર લેદો પડતા નથી તે પ્રકૃતિ ‘પ્રત્યેક-પ્રકૃતિ’ કહેવાય છે.

૨ આ સંબંધમાં સ્પષ્ટતાની ખાતર ૮૨ એમ ગણાવી શકાય કે ૫ જ્ઞાનાવરણ, ૫ અંતરાય, ૬ દર્શનાવરણ, નીચ ગોત્ર, અસાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, ૨૫ કષાય, સ્થાવરદશક, નરકની ગતિ, એની આનુપૂર્વી અને એનું આયુષ્ય એ નરક-ત્રિક અને તિર્યચ-ગતિ અને એની આનુપૂર્વો એ તિર્યગૂ-દ્વિક એટલે $૫+૫+૬+૧+૧+૧+૨૫+૧૦+૩+૨$ અર્થાત્ ૬૨ તેમજ એકેન્દ્રિય જાતિ, દ્વીન્દ્રિય જાતિ, ત્રીન્દ્રિય જાતિ, ચતુરિન્દ્રિય જાતિ એમ ચાર જાતિ, અશુભ વિહાયોગતિ, ઉપધાત, અશુભ વર્ણ, અશુભ ગંધ, અશુભ રસ, અશુભ સ્પર્શ, વજ્ર-ઋષભનારાય સંહનન સિવાયનાં પાંચ સંહનનો અને સમચતુરસ સંસ્થાન સિવાયનાં પાંચ સંસ્થાનો એટલે $૪+૧+૧+૧+૧+૧+૧+૫+૫=૨૦$ અર્થાત્ કુલે $૬૨+૨૦=૮૨$.

૩ એ નીચે મુજબ છે:—

મનુષ્ય-ગતિ, મનુષ્ય-આનુપૂર્વી, દેવ ગતિ, દેવ-આનુપૂર્વી, પંચેન્દ્રિય-જાતિ, ઔદારિકાદિ પાંચે શરીરો, ઔદારિકાદિ ત્રણે ઉપગિ, વજ્રઋષભનારાય સંહનન, સમચતુરસ સંસ્થાન, શુભ વર્ણચતુષ્ક, અશુભધુ, પરાધાત, ઉચ્ચવાસ, આતપ, ઉદ્દ્યોત, શુભ વિહાયોગતિ, નિર્માણ, ત્રણદશક અને તીર્થકર-નાથ-કર્મ.

વિષયો ઇત્યાદિ વડે કાઠક આ સંસારમાં અરેરે ૮૨ પ્રકારે અશુભ કર્મો બાધિ છે.”—૨૭૪

આશ્રવભાવના લોકે, કર્મસંચયવારિકા ।

આશ્રવાજ્જીવમાકૃષ્ય, નયતિ સાંવરં પદમ્ ॥૨૭૫॥

આશ્રવ-ભાવનાનું ફળ—

શ્લો.૦—“લોકને વિષે કર્મના રાશિને અટકાવનારી આશ્રવ-ભાવના જીવને આશ્રવમાંથી ખેંચીને સંવર-પદ તરફ દોરી જાય છે.”—૨૭૫

આશ્રવાણાં નિરોધેન, સંવરો દ્વિવિધો ભવેત્ ।

સર્વતો દેશતશ્ચાપિ, તત્સ્વરૂપં નિશમ્યતામ્ ॥ ૨૭૬ ॥

સંવર-ભાવના—

શ્લો.૦—“આશ્રવોને અટકાવવા તે ‘સંવર’ છે. એ સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારે છે. તેનું સ્વરૂપ (હે ભવ્ય !) તું સાંભળ.”—૨૭૬

અયોગિકેવલિષ્વાયઃ, સર્વતઃ સંવરો ભવેત્ ।

દ્વિતીયઃ પુન એકદ્વિ-પ્રભૃત્યાશ્રવરોધિષુ ॥ ૨૭૭ ॥

સંવરના બે પ્રકારોની યથાયોગ્ય સંભાવના—

શ્લો.૦—“અયોગિ-કેવલીઓને વિષે પ્રથમ પ્રકારનો સર્વથી સંવર હોય; જ્યારે બીજો પ્રકાર એક, બે ઇત્યાદિ આશ્રવોને રોકનારાઓને વિષે હોય.”—૨૭૭

અયોગિ-કેવલી—

સ્પષ્ટી.૦—કેવલી કહો, કેવલજ્ઞાની કહો કે સર્વજ્ઞ કહો તે એક જ છે. આ જીવન્મુક્ત પરમાત્માઓના બે પ્રકાર છે. કાયિક, વાચિક અને માનસિક યોગોનો જેમનામાં સદ્ભાવ છે તેઓ ‘સયોગિ-કેવલી’ કહેવાય છે. સયોગિ-કેવલીની અવસ્થાની સ્થિતિ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કર્ષથી કરોડ પૂર્વથી કંઈક ન્યૂન છે. જે સયોગિ-કેવલીના વેદનીય, નામ અને જોત્ર એ ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ તથા તેના પરમાણુઓ આયુષ્ય-કર્મની સ્થિતિ અને તેના પરમાણુઓથી

અધિક છે તેઓ સમુદ્ધાત કરે છે. અર્થાત્ તેઓ એવી ક્રિયા કરે છે કે જે દ્વારા વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ અને પરમાણુઓને આયુષ્ય-કર્મની સ્થિતિ અને પરમાણુઓની સાથે સમાન બનાવે છે, અધિકતા દૂર કરે છે. આથી સમજાય છે કે જે સયોગિકેવલીઓના વેદનીય વગેરે ત્રણ કર્મની સ્થિતિ તથા પરમાણુ આયુષ્યકર્મની સાથે મળતા પ્રમાણમાં હોય છે તેમને સમુદ્ધાત કરવો પડતો નથી. પરન્તુ સર્વ સયોગિકેવલી સયોગિ-અવસ્થાના અંતમાં એક એવા અપૂર્વ ધ્યાન માટે યોગનો નિરોધ કરે છે કે જેથી ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરાના હેતુભૂત તથા લેશ્યાથી રહિત તેમજ અત્યંત સ્થિરતારૂપ તેઓ બને છે.

યોગના નિરોધનો ક્રમ શાસ્ત્રકારો એમ દર્શાવે છે કે પ્રથમ બાહર કાયયોગથી તેઓ બાહર મનોયોગ અને બાહર વચનયોગને તેઓ રોકે છે. પછી એ સૂક્ષ્મ કાય-યોગથી બાહર કાય-યોગને રોકે છે અને પછી એ સૂક્ષ્મ કાય-યોગથી અનુક્રમે સૂક્ષ્મ મનોયોગ અને સૂક્ષ્મ વચન-યોગને તેઓ નિરોધ કરે છે. અંતમાં સૂક્ષ્મ કિંમ્બદનિવૃત્તિ શુક્લ ધ્યાનના બળથી સૂક્ષ્મ કાયયોગને પણ રોકે છે. આ પ્રમાણે સર્વ યોગોનો નિરોધ થતાં તેઓ અયોગિ-કેવલિની દશા પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેરમા ગુણસ્થાનકમાંથી ચૈદમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થાય છે. ઉપર્યુક્ત ધ્યાનની સહાયતાથી પોતાના દેહમાંના મુખ, ઉદર વગેરે પોતા લાગોને આત્માના પ્રદેશો વડે તેઓ પૂરી દે છે. એમના આત્મ-પ્રદેશો એટલા બધા સંકુચિત બની જાય છે કે તે શરીરના ત્રીજા ભાગમાં સમાઈ જાય છે. આ પછી સમુચ્છિન્ન ક્રિયા-પ્રતિપાતિ શુક્લ ધ્યાનને પ્રાપ્ત કરી અ, ઇ, ઉ, ઋ અને લૃ એ પાંચ અક્ષરો બોલતાં જેટલો સમય જાય એટલા વખતનું શૈલેશી કરણ કરે છે. ‘મેરુ’ ગિરિરાજના જેવી નિશ્ચળ અવસ્થા અથવા સર્વ સંવરરૂપ યોગ-નિરોધની અવસ્થા ‘શૈલેશી’ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર કર્મની ગુણ-શ્રેણિથી અને આયુષ્ય-કર્મની યથાસ્થિત શ્રેણિથી નિર્જરા કરવી તે ‘શૈલેશી કરણ’ છે. આ કરણને પ્રાપ્ત કર્યા પછી અયોગિ-કેવલી આના અંતિમ સમયમાં ભવો-પગ્રાહિ વેદનીયાદિ ચારે અઘાતિ કર્મોનો સદાને માટે ક્ષય કરી એક સમય માત્રમાં ઋણુબિર્ધ્વ ગતિથી ઊભી સીધી લીટીએ સિદ્ધિ-ક્ષેત્રમાં જઈ વસે છે.

प्रत्येकमपि स द्वेधा, द्रव्यभावतय मतः ।

भ्रुत्वा भावे मनो देयं, भावतः पारगो यतः ॥૨૭૮॥

સંવરની દ્વિવિધતા—

શ્લો०—“ આ પ્રત્યેકના દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકાર છે. વાસ્તે એને સાંભળીને ભાવમાં મન પરાવવું, કેમકે ભાવ—સંવરથી પાર પમાય છે.”—૨૭૮

✽

✽

✽

✽

સંવરણાં પુદ્ગલાદાન—માર્મનિ તસ્ય રોધનમ્ ।

સ્વતા રાતો યત્ તદ્, દ્રઢયતઃ સંવ ર મતઃ ॥૨૭૯॥

દ્રવ્ય—સંવરનું લક્ષણ—

શ્લો०—“ કર્મોના પુદ્ગલોનું જે આત્માને વિષે ગ્રહણ (કરાતું હોય) તેનો સર્વાશે કે અંશથી નિરોધ (કરવો) તે ‘દ્રવ્ય—સંવર’ બનેલો. ”—૨૭૯

✽

✽

✽

✽

ક્રિયાયા ભવહેતુકયાઃ, છેદનં સંવ રાતઃ ।

આત્મનઃ શુદ્ધકારી યત્, સંવ ર ભાવતો મતઃ ॥૨૮૦॥

ભાવ—સંવરનું લક્ષણ—

શ્લો०—“સંસારના હેતુરૂપ ક્રિયાનો સર્વથી કે દેશથી ઉચ્છેદ (કરવો) તે આત્માનો શુદ્ધકારી ‘ભાવ—સંવર’ ગણાય છે. ”—૨૮૦

✽

✽

✽

✽

સંસેવ્ય સંવરં જીવા, ગતા ક્તિમહરુપારે ।

સેવધ્વં સંવરં તદ્ ભો, સત્તપચ્ચાત્માત્મકમ્ ॥૨૮૧॥

સંવરના સમ્યક્ સેવનથી સિદ્ધિ—

શ્લો०—“સંવરનું રૂઢી રીતે સેવન કરીને જીવો નિર્વાણરૂપ મોટી નગરીને પામ્યા છે. તેથી કરીને હે (બન્યો !) તમે સત્તાવન પ્રકારના સંવરને સેવો. ”—૨૮૧

સંવરના ૫૭ પ્રકારો—

સ્પષ્ટી०—ધર્યાસમિતિ, ભાષા—સમિતિ, એષણા—સમિતિ, આહ્વાન—નિક્ષેપ-સમિતિ અને પરિણાપનિકા-સમિતિ એ પાંચ સમિતિઓ, મનોગુપ્તિ, વચન-ગુપ્તિ અને કાય-ગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિઓ, ક્રુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉન્નય, હંસ, અચેલક, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્યા, નૈષેધિકી શમ્યા, આક્રોશ, વધ, યાચના, અભાસ, રોગ, તૃષ્ણસ્પર્શ, મલ, સંતકાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને સમ્યક્ત્વ પરત્વેના બાવીસ

પરીષદો, સમા, મૃદુતા, ઝબુતા, વિદોષતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શીચ, અપ-
રિમ્લ અને પ્રશ્નાર્થ એ દશ સાધુ-ધર્મો, અનિત્ય, અશરણ, સંસાર,
એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિ અને ધર્મ-
સ્વાખ્યાત વિષયક બાર ભાવના, સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ
સંવરણ અને યથાખ્યાત એ પાંચ ચારિત્રો એમ ૫+૩+૨૨+૧૦+૧૨+૫
સંવરના સત્તાવન લેદો થાય છે. આ પ્રત્યેકના સ્વરૂપ માટે જુઓ આહત-
દર્શનદીપિકાનો પાંચમો ઉલ્લાસ.

एवं शास्ति सदास्मानं, ~~अनन्य~~ गुणाकरा ।

सर्वेषां कर्माणां हन्त्री, भाग्यपालेविभावता ॥२८२॥

સંવર-ભાવનાથી બોધ—

શ્લો. —“ ગુણોની ખાણરૂપ, સર્વ કર્મોનો નાશ કરનારી, અને ભાગ્યશાળી-
ઓએ વિશેષે કરીને ભાવેલી આ ભાવના લબ્ય આત્માને એ પ્રમાણે બોધ આપે
છે. ”—૨૮૨

तपसं द्वादश रूपाणां, भेदास्ते निर्जरा मता ।

यया स्वर्गापवर्गौ च, समायातः स्वंवरा ॥ २८३ ॥

નિર્જરા-ભાવન:—

શ્લો. —“તપના જ (પૂર્વે) બાર લેદો કહ્યા છે તે ‘નિર્જરા’ મનાય છે કે
જનાથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ પોતાની મેળે વરવા આવે છે. ”—૨૮૩

निर्जरा कारणं मुक्ते-जन्ममृत्प्रहारिका ।

निर्ज । भावतो धार्या, सा सकामा गुणावहा ॥२८४॥

સકામ નિર્જરાનો ગુણ—

શ્લો. —“નિર્જરા નિર્વાણનું કારણ છે તેમજ એ જન્મ અને મરણને હરનારી
છે. આ નિર્જરાને ભાવથી ધારણ કરવી, કેમકે એ ‘સકામ નિર્જરા’ ગુણકારી
છે.”—૨૮૪

નિર્જરાં ધારયિસ્વૈવ, જજિરે શિવગાનુકાઃ ।

જિનઃ સતે નિઃસ્વૈલા તેન, નિર્જરાં સહચરીં કુરુ ॥૨૮૫॥

નિર્જરાના સાહચર્યથી મુક્તિ—

શ્લો.૦—નિર્જરાને ધારણ કરીને જ સધળા જિનો મોક્ષગામી થયા છે, વાસ્તે (હે ભવ્ય !) તું (એ) નિર્જરાને સખી બનાવ.”—૨૮૫

વિઘ્નૌઘં નાશત્યત્યેજા, યથા ધ્વાન્તં રવેઃ કરાઃ ।

અમ્બુદં પવનો સપાન્, દુર્દાન્તાન્ ગરુડસ્તથા ॥૨૮૬॥

નિર્જરાથી વિઘ્નોનો વિનાશ—

શ્લો.૦—“જમ સૂર્યનાં કિરણો અંધારાનો, પવન મેઘનો અને ગરુડ દુઃખે કરીને તાપે થનારા સપેનો નાશ કરે છે, તેમ આ (નિર્જરા) વિઘ્નોના સમુદાયનો વિનાશ કરે છે.”—૨૮૬

કર્મણાં મે ક્ષયો ભૂયા--દિતિ ભાવનયા કૃતમ્ ।

તપો દ્વાદશથા સા તુ, સકામા નિર્જરા મતા ॥૨૮૭॥

સકામ નિર્જરાનું લક્ષણ--

શ્લો.૦—“મારાં કર્મેનો ક્ષય થાય એવી ભાવના પૂર્વક બાર પ્રકારનું જે તપ કરાય તે ‘સકામ-નિર્જરા’ મનાય છે.”—૨૮૭

વૈપરીત્યેન યત્ કુર્યા-દકામા સા નિગદ્યતે ।

આઘ્યા મુક્તિપ્રદાન્યા તુ, લૌકિકં શર્મ યચ્છતિ ॥૨૮૮॥

અકામ નિર્જરાનું લક્ષણ અને તેનું ફળ--

શ્લો.૦—“આથી વિપરીતપણે (અર્થાત્ એવી ભાવના વિના) જે કરાય તે ‘અકામ નિર્જરા’ કહેવાય છે. પ્રથમ પ્રકારની નિર્જરા મોક્ષ આપે છે, જ્યારે બીજી જાતની નિર્જરા તો લૌકિક સુખ સમર્પે છે.”—૨૮૮

સુભાગ્નેયં ભવ્યાનં, ચ હરેત્ તપસિ શ્રુવમ્ ।

ચેતાંસિ પુણ્યપૂતાનાં, કર્મકન્દ્રપ્રભેદિકા ॥૨૮૯॥

નિર્જરા-ભાવનાની અસર--

શ્લો ૦—“કર્મરૂપ કન્દને ભેદનારી આ (સુન્દર) ભાવના પુણ્ય વડે પવિત્ર બનેલા ભવ્યોનાં ચિત્તાને નક્કી તપશ્ચર્યાને વિષે થોજે. ”-૨૮૯

જન્મદ્વાંપોઽન્ન સર્વેષાં, દ્વીપાનાં મધ્યમો મતઃ ।

તિર્યગ્લોકે તમાવેષ્ટય, લવણાબ્ધિર્બહિઃ સ્થિતઃ ॥૨૯૦॥

લોક-ભાવના—

શ્લો ૦—“આ તિર્યગ્-લોકમાં ‘જંબૂદ્વીપ’ બધા દ્વીપોની મધ્યમાં રહેલો છે, એમ (શાસ્ત્રકારો) માને છે. તેને બહારથી વીંટીને ‘લવણુ’ સમુદ્ર રહેલો છે. ”-૨૯૦

જંબૂદ્વીપ વગેરેની રચના ઇત્યાદિ—

સ્પષ્ટી ૦—જાલરના આકાર જેવા મધ્ય લોકમાં અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે આ ગોઠવાયેલા છે. છેવટે ‘સ્વયંભૂરમણુ’ નામનો સમુદ્ર છે આ દ્વીપ અને સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને થાળાના જેવી છે અર્થાત્ જંબૂદ્વીપ લવણુ સમુદ્રથી વેષ્ટિત છે, ધાતકી ખંડ કાલોદધિથી ઇત્યાદિ. જંબૂદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ છે, જ્યારે બીજા બધા દ્વીપો અને સમુદ્રોનો આકાર વલય યાને ચૂડી જેવો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જંબૂદ્વીપ લવણુદિકની પેઠે ચૂડીના આકારનો નથી, કિન્તુ તે કુંભારના ચાક જેવો છે. એ સમગ્ર દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં વચ્ચેવચ્ચ છે અને એની વચમાં ‘મેરુ’ પર્વત આવેલો છે. જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર લાખ થોજનનો છે. લવણુ સમુદ્રનો વિસ્તાર એનાથી બમણો છે, એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર દ્વીપ-સમુદ્રો બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે.

વલયના આકારના ધાતકી ખંડના પૂર્વાર્ધ તેમજ પશ્ચિમાર્ધમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ ફેલાયલા છ છ વર્ષધર પર્વતો છે. તે બધા એક બાજુએ કાલોદધિને સ્પર્શે છે, જ્યારે બીજી બાજુએ લવણુદધિને સ્પર્શે છે.

૧ હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષેધ, નીલ, રુકમી અને શિખરી એ છ વર્ષધર-વંશધર પર્વતો છે.

ધ તકાં તં તથાઽઽવેષ્ટય, દ્વીપ સ્તિષ્ઠતિ તં તથા ।

વગ્વા કાલોદધિરાસ્તે, દ્વીપોઽસ્તિ પુષ્કરઃ પુનઃ ॥૨૯૧॥

ધાતકી દ્વીપ વગેરે—

શ્લોઽ—“તેને ચારે બાજુએ વીંટીને ‘ધાતકી’ દ્વીપ રહેલો છે અને એને વીંટીને ‘કાલ’ સમુદ્ર અને વળી એની આસપાસ ‘પુષ્કર’ દ્વીપ છે.”—૨૯૧

સદ્ભૂષાતીતાસ્તતો લોકે, હ્યેવં દ્વીપાઢધયો મતાઃ ।

ઊર્ધ્વલોકેઽપ્યસદ્ભૂયાનિ, વિમાનાનિ ચ ગિંગામ્ ॥૨૯૨

દ્વીપ, સમુદ્ર અને વિમાનોની સંખ્યા—

શ્લોઽ—“આ પ્રમાણે લોકને વિષે અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે અને ઊર્ધ્વ-લોકમાં દેવતાઓના અસંખ્ય વિમાનો છે.”—૨૯૨

અધોલાકેઽપ્યસદ્ભૂયાનિ, ભુવનાનિ નરકાલયાઃ ।

જ્યોતિર્ધાનિ તિર્યક્ષુ, તેષાં સદ્ભૂયા ન વિચયતે ॥૨૯૩॥

ભુવનો, નરકાલયો અને જ્યોતિષ્કનાં વિમાનોની સંખ્યા—

શ્લોઽ—“અધોલોકમાં અસંખ્ય ભુવનો અને નરકાલયો છે. તિર્યગ્-લોકમાં આવેલાં જ્યોતિષ્કનાં સ્થળો (વિમાનો)ની સંખ્યા (થઈ શકે તેમ) નથી.”—૨૯૩

एवं भवे विशालेऽत्र, जीवो जातो मृतो नहि ।

यत्र सोऽत्र प्रदेशो न, मनुष्याकृतिधारके ॥૨૯૪॥

લોકના સર્વ પ્રદેશોમાં જીવનાં જન્મ-મરણ—

શ્લોઽ—“આ પ્રમાણે વિશાળ અને મનુષ્યના આકારને ધારણ કરેલા એવા આ લોકમાં એવો (એક પણ) પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ જીવ જન્મ્યો કે મર્યો નહિ હોય.”—૨૯૪

ત માદ્ધર્મં ગૃહીત્વા ત્વ--મનાદ્યનન્તકં જગત્ ।

અનાદિસાન્તકં કુર્યાઃ, સ્વસ્મિન્ મુક્તિમવાપ્ય ભોઃ ॥૨૧૫॥

અંસારના સંહાર સાર સલાહ—

શ્લો.૦—‘એથી કરીને હે (ભવ્ય !) ધર્મનું ગ્રહણ કરી મુક્તિ પામી અનાદિ અનન્ત એવા જગતને તું પોતાનામાં અનાદિ સાન્ત કર. ’—૨૬૫

❖ ❖ ❖ ❖

इत्थं ज्ञापयतीयं त्वां, चेतो ! लाभप्रदायिका ।

भावना भवसन्तत्या, बल्लया नाशे कुठारिका ॥ २१६ ॥

લોક-ભાવનાની લલામણ—

શ્લો.૦—‘આ પ્રમાણે હે ચિત્ત ! તને ભવોની શ્રેણિરૂપ વેલનો નાશ કરવામાં કુહાડી સમાન આ લાલકારી ભાવના બોધ કરાવે છે. ’—૨૬૬

❖ ❖ ❖ ❖

सर्वरत्नेष्वतिश्रेष्ठं, बोधिरत्नं प्रकीर्तितम् ।

जिनेशै रक्षणीयं तत्, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ २१७ ॥

બોધ-ભાવના—

શ્લો.૦—‘જિનેશ્વરોએ સર્વ રત્નોમાં જે સમ્યક્ત્વ-રત્નને અતિશય શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, તેનું કંઈ પ્રાણ આવે તોપણ રક્ષણ કરવું બોધ્યું. ’—૨૬૭

‘सम्यग्दर्शनं’ મહત્ત્વ—

૨૫૯ી.૦—આ પદ્યમાં સમ્યક્ત્વનો સર્વોત્તમ રત્ન તરીકે ઉલ્લેખ છે તે ઓચાજીવી છે, કેમકે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલા ઉપસર્ગહર સ્તોત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ ‘वृह संमत्ते लद्धे, चिन्तामणिकल्पपायवम्भहिण ।

पावन्ति अविघ्ने, जीवा अजरामरं ठागं ॥ ४ ॥ ’—આર્યા

૧-૩ ગુણો પૃ. ૮૫, ૯૭-૯૮ અને ૨૮૦.

૪ છાયા—

तव सम्यक्त्वे दृढधे चिन्तामणिकल्पपादपाभ्यधिके ।

प्राप्नुवन्ति अविघ्नेन जीवा अजरामरं स्थानम् ॥

અર્થાત્ (હિ પાર્શ્વ જિનેશ્વર !) ચિન્તામણિ અને કલ્પવૃક્ષથી અધિક માહાત્મ્ય-વાળું તારું સમ્યક્ત્વ પામ્યા બાદ જીવો અજરામર પદ યાને મોક્ષ નિર્વિઘ્ને પામે છે. સમ્યક્ત્વની મહત્તા તો ત્યાં સુધી છે કે તીર્થ-૨ દેવના ભવની ગણના પણ આ પામ્યા પછી ધાય છે. વળી આના વિના સમ્યગ્જ્ઞાન કે સમ્યક્-ચારિત્રનો પણ સંભવ નથી, કેમકે એના અભાવને લઈને તો પ્રખરમાં પ્રખર જ્ઞાની અને સંયમી એવા અભવ્યની પણ કશી વાસ્તવિક કીમત અંકારી નથી. સખ્યાખંધ જીવોને મુક્તિમાર્ગના મુન્નાફર બનાવવાની તાકાતવાળી સચોટ ઉપદેશ-શૈલી હોવા છતાં એનું ઉત્કૃષ્ટ સાગ નવ પૂર્વનું જ્ઞાન કે માખીની પાંખ પણ ન ફૂલવે એવો એનો અતિકઠિન સંયમ લેખે ગણાતાં નથી. ભવ્ય જીવ પણ જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનથી વિભૂષિત ન હોય ત્યાં સુધી તેનો સર્વ સાવધ વ્યાપારના ત્યાગરૂપ સંયમ પણ માર્ગર સંયમ જેવો છે. સર્વજ્ઞ કથેલા ધર્મમાથી જેને ઘણું ખરું રુચે, નહિ જેવા ભાગ તરફ જ અરુચિ હોય, તો તેવાઓને પણ સ-મ્યક્ત્વ નથી એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. એક અક્ષર માત્ર રુચતો ન હોય તેવા અને વળી નહિ રુચતા ભાગ સંબંધી નવીન માર્ગ દર્શાવતા અને તેને સાચો સિદ્ધ કરવા માટે અન્યાન્ય પ્રબળ યુક્તિઓ રજુ કરનારા તેમજ જેમના સંયમ તરફ આંગળી પણ ચિધી ન શકાય તેવા મહાનુભાવોને પણ શાસ્ત્રકારોએ નિહનવનો ઇન્કાબ આપી દીધો.

સમ્યક્ત્વથી વસ્તવિક ધર્મની શરુઆત થાય છે. એના વિના ધર્મની ઇમારત ચણાઈ શકાતી નથી. સાધુ-ધર્મ તેમજ શ્રાવક-ધર્મનો એ મજબુત પાયો છે; એથી તો સમ્યક્ત્વરૂપ નેત્ર વિનાના જીવો ભાવ-અંધ છે તેમજ તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિનાં વ્રત, જપ વિગેરે નકામાં છે. આચારાંગના સમ્યક્ત્વ નામના ચોથા અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં પણ કહ્યું છે કે-

“ કુણમાણો વિ ય કિરિયં પરિચ્ચયંતો વિ સયણધણમ્મોણ ।

દિંતો વિ દુહસ્સ ઉરં ન જિણ્ણં અંધો પરાણોયં ॥ ૨૨૦ ॥-આર્યા

કુણમાણો વિ નિવિત્તિ પરિચ્ચયંતો વિ સયણધણમ્મોણ ।

દિંતો વિ દુહસ્સ ઉરં મિચ્છાદિદ્ધી ન સિજ્જંણં ઉ ॥ ૨૨૧ ॥ ”૨-”

૧ છાયા—

કુર્વન્નપિ ચ ક્રિયાં પરિત્યજન્નપિ સ્વજનધનભોગાન્ ।

દદદપિ દુઃખસ્ય ઉરઃ ન જયત્યન્ધઃ પરાનોકમ્ ॥

કુર્વન્નપિ નિવૃત્તિ પરિત્યજન્નપિ સ્વજનધનભોગાન્ ।

દદદપિ દુઃખસ્ય ઉરઃ મિથ્યાદૃષ્ટિને સિધ્યતિ તુ ॥

૨ સરખાવો અધ્યાત્મસારના ચોથા પ્રબંધના ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકો.

અર્થાત્ વિવિધ ક્રિયાઓ કરતો, સ્વજનનો, ધનનો અને લોગનો ત્યાગ કરતો તેમજ દુઃખને પોતાનું હૃદય આપતો એવો પણ આંધળો મનુષ્ય જેમ પર સૈન્યને જીતી શકતો નથી^૧ તેમ અજ્ઞેન દર્શનમાં કહેલ પાંચ યમઃદિગ્નિવૃત્તિ-માર્ગને અનુસરતો, સ્વજન, ધન અને લોગને પણ ત્યજી બેઠેલા અને પંચાગ્નિ કબ્જ વગેરે દુઃખોને હૃદયમાં સ્થાન આપતો એવો મિથ્યાદષ્ટિ મુક્તિ પામતો નથી.

આ તો અજ્ઞેન ક્રિયા-કાંડ કરનારાની વાત થઈ, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ હોઈ ખુદ જેણે જૈન ભાગવતી દીક્ષા લીધી હોય તે પણ-ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્ય-સંયમનો પાલક પણ સમ્યક્ત્વની કરતાં નીચા દરજ્જાનો છે. કહ્યું પણ છે કે-

“ ૧સો દ્વસંજમેણં પગરિસરુવે જિણુરિઢ્ઢેણં ।

તત્ત્વમાવો વિ ન સમ્મં એવમિદં પગરિસગુણો ત્તિ ॥ ”-આર્યા

વિશેષમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિરાજ તો ત્યાં મુધી કહે છે કે—

૧ એક વેળા કાંઈ નગરમાં ઉદયસેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને વીરસેન અને સૂરસેન નામના બે પુત્રો હતા. તેમાં વીરસેન આંધળો હતો. તેથી તેને થોડ્ય એવી ગાંધાર્યાદિ કળાઓ તે શીખ્યો, જ્યારે સૂરસેન ધનુર્વિદ્યા શીખ્યો અને લોકમાં એથી તેની વિશેષ તારીફ થવા લાગી. આ સાંભળીને વીરસેને પોતાના પિતાને વનતે કરી કે મને પણ ધનુર્વિદ્યા શીખવો. પાત્રએ તેનો વિશેષ આગ્રહ જોઈ ધનુર્વિદ્યાના ઉપાધ્યાયને તેને તે શીખવા સૂચવ્યું. ઉત્તમ ઉપાધ્યાયના થોડ્ય ઉપદેશથી, પ્રજાની અતિશયતાને લઈને તેમજ અભ્યાસ કરવાની તેની ખંતથી ન શબ્દવેધી અન્યો. એકદા પરરાજ્ય સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવતાં પિતાની અનુજ્ઞા લઈ તે અંધ હોવા છતાં બદલા ગયો દુશ્મનતા સૈન્યને તેણે જોતજોતામાં પરાસ્ત કરી નાંખ્યું. એવામાં દુશ્મનોને ખબર પડી ગઈ કે આ તો અંધ છે અને શબ્દ સાંભળીને આણુ મારી તે આપણને હેરાન કરે છે. આથી દુશ્મનોએ મૌન સેવ્યું અને તેને બાંધી લીધો. પોતાના ભાઈના પરાભવથી વાકેફગર થતાં સૂરસેન રણક્ષેત્રમાં ગયો અને દુશ્મનના સૈન્યને હરાવીને પોતાના ભાઈને છોડાવી લાવ્યો.

આ પ્રમણે વીરસેન ધનુર્વિદ્યામાં નિપજીત હોવા છતાં નેત્ર રહિત હોવાથી છબ્જ સિદ્ધિ સાધી શક્યો નહિ તેથી જ રાતે ભાવ-અંધ જનો—મિથ્યાદષ્ટિ જીવો અનેક પ્રાર્થના દ્રવ્ય-સંયમ પાળવા છતાં વાસ્તવિક સિદ્ધિ-મુક્તિ મેળવી શકતા નથી.

૨ જાયા—

સ દ્રવ્યસંયમેન પ્રકર્ષરૂપે જિનોપદિષ્ટેન ।

તત્ત્વાવાડપિ ન સમ્યક્ત્વમેવમિદં પ્રકણગુણ ઇતિ ॥

“ જહ કેવલંમિ પત્તે તેજેવ ભવેણ વર્ણિતો મોક્ષો ।

પર્ગર્મગુણભાવાતો તહ મંમત્તે ત્રિ સો સમગ્રો ॥ ”-આર્યા

અર્થાત્ જેમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે જ લવમાં તેને મોક્ષ મળે છે તેમ પ્રકર્ષ ગુણપણાએ પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ નથી.

વ્યવહાર-રશિને પામેલા સર્વ જીવો-અલબ્ધો પણ દ્રવ્ય-સંયમના અધિકારી બન્યા છે. ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્ય-સંયમ પાળીને તેઓ નવમા ગ્રૈવેયક સુધી મુસાફરી પણ કરી આવ્યા છે. પરંતુ સમગ્ર જીવોએ હજી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. આ પ્રમાણેની સમ્યક્ત્વની મહત્તા અને દુર્લભતાને લક્ષીને તો આચારાંગની વૃત્તિમાં શ્રી ધીક્ષાં સૂરિવર કહે છે કે-

“અવાચ્યભવશતદુરાપં કર્મવિવરભૂં સમ્યક્ત્વં ક્ષણમપ્યેકં તત્ર ન પ્રમાદ-
વતા માન્યમ્ ”

અર્થાત્ સેકડો લવોમાં દુર્લભ અને કર્મના વિવરરૂપ સમ્યક્ત્વ (રત્ન)ને મેળવ્યા બાદ તે તરફ એક ક્ષણ પણ ગફલતી રાખવી નહિ; નહિ તો આ રત્નને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઊઠાવેલી મહામહેનત ઉપર પાણી ફરી વળે તેમ છે.

*

*

*

*

એકેન્દ્રિયાદિજીવેષુ, બો ગ્રિહીનયોનિષુ ।

દુર્લભં વાંચિવોજ સ્યત્, તસ્માદ્ બોધિં સદા ભજ ॥૨૯૮॥

સમ્યક્ત્વનું નિરંતર ભજન--

શ્લોક--‘સમ્યક્ત્વથી રહિત યોનિવાળા એકેન્દ્રિય પ્રમુખ જીવોને વિષે સમ્યક્ત્વનું બી દુર્લભ છે, વાસ્તે (હે જીવ !) તું સમ્યક્ત્વને સર્વદા ભજ.’-૨૯૮

*

*

*

*

નારકાણાં કથં બોધિ-રૂપદેષ્ટૃણામભાવતઃ ? ।

તિશ્ચાં દુઃખદગ્ધાનાં, બોગિલાભોઽસ્તિ દુર્લભઃ ॥૨૯૯॥

૧ છાયા--

યથા કેવલે પ્રાપ્તે તેનૈવ ભવેન વર્ણિતો મોક્ષઃ ।

પ્રકર્ષગુણભાવાત્ તથા સમ્યક્ત્વેઽપિ સ સમયઃ ॥

૨ સરખાવો પંચાશકની ટીકાના છઠા પત્રગત ઉલ્લેખ--

“ સર્વજિયાણં જમ્દા સુત્તે મેચિજ્જગેસુ ઉવવાઓ ।

મણિઓ જિજેહિં મો ન ય ઝિંગ મોતું જઓ મણિઝ ॥ ”-આર્યા

[સર્વજીવાનાં યમ્માત્ મુત્તે ગ્રૈવેયકષુ ઉપરાતઃ ।

મણિતો જિનઃ સ ન ચ લિઙ્ગ મોક્તું યતા મણિતમ્ ॥]

નરક અને તિર્યચ ગતિમાં સમ્યક્ત્વના ફાંફા—

શ્લો ૦ —“નારકાને ઉપદેશકાને અભાવ હોવાથી તેમનામાં કેવી રીતે સમ્યક્ત્વ સંભવે ? વળી દુઃખથી બળી રહેલ તિર્યચોને (પણ) સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે.”—૨૯૯

અનાર્યર્થવર્તરાદિ, દેશેષ્વપિ કુતો ભવેત્ ? ।

ધર્મભાવો મનુષ્યાણાં, દયાવિમુક્તચેતસામ્ ॥૩૦૦॥

અનાર્ય દેશોમાં ધર્મનો દુઃસંભવ—

શ્લો ૦ —“અનાર્ય બર્બર વગેરે દેશોમાં પણ નિર્દય ચિત્તવાળા મનુષ્યોને ધર્મની ભાવના ઝાંધી હોય ?”—૩૦૦

આર્યદેશેષ્વપિ મૂકા, અન્યા રોગાર્ત્તદેહિનઃ ।

બધિરા બોધિલાભં હા, પ્રાપ્નુવન્તિ ન કેચન ॥ ૩૦૧ ॥

આર્ય દેશમાં પણ કેટલાકને સમ્યક્ત્વની અપ્રાપ્તિ—

શ્લો ૦ —“આર્ય દેશોમાં પણ મુંગા, આંધળા, રોગથી પીડિત દેહવાળા તેમજ બહેરા એવા કેટલાક (માનવો) હોય સમ્યક્ત્વના લાભને પામતા નથી.”—૩૦૧

આર્ય દેશ, કર્મભૂમિ વગેરેનું દિગ્દર્શન—

રૂપથી ૦—મનુષ્યોના સંમૂર્ચિષ્ઠ અને ગર્ભજ એવા મુખ્ય બે પ્રકારો છે. તે પૈકી ગર્ભજના (૧) કર્મભૂમક, (૨) અકર્મભૂમક અને (૩) આંતરદ્વીપક એમ ત્રણ પેટા-વિભાગો છે. તેમાં કૃષિ, વાણિજ્ય વગેરે કર્મો વાસ્તે અથવા મોક્ષના અનુષ્ઠાન માટે જે ભૂમિમાં અવકાશ છે તે ‘કર્મભૂમિ’ કહેવાય છે. આવી કર્મ-ભૂમિઓ પંદર છે:—પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને ૨ દેવકુરુ અને ૩ ઉત્તરકુરુ

૧ જુઓ ઋષભપંચાશિકાનું રૂપથીકરણ (પૃ. ૫૯-૬૦).

૨-૩ ‘મહાવિદેહ’ ક્ષેત્રને વિષે ‘નિષધ’ પર્વતની ઉત્તરે અને ‘મેરુ’ પર્વતની દક્ષિણે સો ‘કાંચન’ગિરિ, ‘ચિત્રકૂટ’ તેમજ ‘વિચિત્રકૂટ’થી વિભૂષિત ‘દેવકુરુ’ છે. એનો વિષ્કંભ ૧૧૮૪૨ ર૬ જનનો છે. એ પ્રમાણે ‘મેરુ’ની ઉત્તરે અને ‘નીલવાન’ની દક્ષિણે ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટને મહાદે બે ‘યમક’ પર્વતોથી અલંકૃત ‘ઉત્તરકુરુ’ છે.

સિવાયના ભાગવાળા પાંચ મહાવિદેહો. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ જૂ’દ્વીપમાં છ વર્ષધર પર્વતો હોવાથી ભરત, હૈમવત, હરિ, મહાવિદેહ, રમ્યક, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત એમ એના સાત ક્ષેત્રો પડે છે. આ ક્ષેત્રોને વંશ, વર્ષ અને વાસ્યના નામથી પણ ઓળખાવવામાં આવે છે અને વ્યવહાર-સિદ્ધ દિશાના નિયમ અનુસાર એટલે કે સૂર્યનો જે દિશામાં ઉદય થાય તે પૂર્વ ઇત્યાદિ નિયમ મુજબ એ સાત ક્ષેત્રો ‘મેરુ’ પર્વતની દક્ષિણે આવેલા છે. અર્થાત્ ‘ભરત’ની ઉત્તરે ‘હૈમવત’, ‘હૈમવત’ની ઉત્તરે ‘હરિ’ એમ ઉત્તરોત્તર ક્ષેત્ર પૂર્વ પૂર્વની ઉત્તરે છે, અને ‘મેરુ’ પર્વત સાત ક્ષેત્રોની ઉત્તરે આવેલો છે. ‘ભરત’ક્ષેત્રમાં જે દિશામાં સૂર્ય અસ્ત થાય છે તે દિશામાં ‘ઐરાવત’ ક્ષેત્રમાં સૂર્ય ઉગે છે તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મુખ રાખતાં ‘મેરુ’ ઉત્તર દિશામાં જ જણાય છે.

‘ધાતકી’ ખંડના પૂર્વાર્ધમાં તેમજ પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છ છ વર્ષધર પર્વતો હોવાથી પ્રત્યેક અર્ધનાં સાત સાત ક્ષેત્રો છે. જો છ છ વર્ષધરોને પૈડાની નાલિમાં લાગેલા આરાની ઉપમા અપાય તો આ વર્ષધરોને લીધે એક ખીજથી જુદા પડેલાં સાત ભરતાદિ ક્ષેત્રોને આરાની વચમાં રહેલા અંતરની ઉપમા આપી શકાય.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ‘જૂ’દ્વીપમાં આવેલા ‘મેરુ’, વર્ષધર અને વર્ષનાં જે નામો છે, તે જ નામો ‘ધાતકી’ ખંડના મેરુ વગેરેનાં છે. ‘ધાતકી’ ખંડમાં બે ‘મેરુ’, બાર વર્ષધર અને ચૌદ ક્ષેત્રો છે. આથી આ ખંડમાં બે ‘ભરત’, બે ‘હૈમવત’ એમ એક જ નામનાં બમ્બે ક્ષેત્રો છે. આ હકીકત ‘પુ’કરાર્ધ’ને પણ લાગૂ પડે છે. આથી એકંદર ક્ષેત્રોની સંખ્યા રૂપની થાય છે. તેમાં પાંચ ‘ભરત’ અને પાંચ ‘ઐરાવત’ પૈકી પ્રત્યેકમાં રૂપના આર્ય-દેશે છે, અર્થાત્ કુલે રૂપ આર્ય-દેશે છે. વળી પ્રત્યેક ‘મહાવિદેહ’માં ત્રીસ વિજયો છે એટલે ૧૬૦ વિજયોનો પણ આર્ય-દેશ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ દેશમાં જન્મેલા મનુષ્યો ‘ક્ષેત્ર-આર્ય’ કહેવાય છે.

૧ આનાં તેમજ તેની ગજધાનીઓનાં નામો પ્રવચનસાગરના ૨૭૫મા દ્વારમાં મુચ્ચ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:—

(૧) મગધ, રાજગૃહ; (૨) અંગ, ચંપા; (૩) વંગ, તામ્રિમ્મી; (૪) કલિંગ, કાંચનપુર; (૫) કાશી, વાણાસી; (૬) કોટાક્ષા, સકેત; (૭) કુરુ, ગજપુર; (૮) કુશાન, સૌરિક; (૯) પાંચાલ, કાંપિલ્ય; (૧૦) જંગલ, અલિંગલતા; (૧૧) સુરાષ્ટ્ર, દ્વારવતી; (૧૨) વિદેહ, મિથિલા; (૧૩) વત્સા, કૌસમી. (૧૪) શાંડિય, નંદિપુર; (૧૫) મલયા, ભદ્ધિલપુર; (૧૬) વૈગટ, વત્સા; (૧૭) અચ્ચા, વરુણા; (૧૮) દર્શાણ, મૃતિકાવતી; (૧૯) ચેદી, શુક્તિમતી; (૨૦) સિંધુ નૌતીર, વીનલય (વેદાદરા); (૨૧) સૂરસેન, મથુરા; (૨૨) ભંગી, પાપા; (૨૩) વર્ત, માસપુરી; (૨૪) કુણ્ડાલા, શ્રાવસ્તી; (૨૫) લાલા, કોટીવર્ષ; (૨૫ા) કેકયનો અડધો ભાગ, શ્વેતંજિકા.

આ દ્વારની ટીકામાં કેટલાંક મતાંતરોનો પણ નિર્દેશ છે.

આથી સમજાય છે કે પાંચ 'ભરત', પાંચ 'ઐરાવત' અને પાંચ 'મહાવિદેહ' એ પંદર કર્મભૂમિઓ છે, જ્યારે બાકીનાં 'વીસ ક્ષેત્રો તેમજ પ્રત્યેક મહાવિદેહમાંના રહેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ મળીને દશ અથવા ત્રીસ ભૂમિઓ 'અકર્મભૂમિ' યાને 'ભોગ-ભૂમિ' કહેવાય છે. ૫૬ અંતરદ્વીપોનો પણ 'અકર્મ-ભૂમિ' તરીકે નિર્દેશ કરાય છે. અર્થાત્ એ બધા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાર્થ દેશો છે.

૫૬ અંતરદ્વીપો—

'હિમવાન' પર્વતના આગળના અને પાછળના ભાગમાં તેમજ ચાર ખુણાઓમાં ત્રણસે યોજન જેટલા લવણ-સમુદ્રને અવગાહીને ચાર અંતરદ્વીપો છે. જેમકે એકોરુક, આભાસિક, વૈષાણિક અને નાંગોલિક. આ પ્રત્યેકનો આયામ ત્રણસે યોજનનો છે. એવી રીતે ચારસે યોજન જેટલા લવણ-સમુદ્રને અવગાહીને ચારસે યોજનના આયામવાળા ચાર દ્વીપો એમ છેક નવસે યોજન જેટલા લવણ-સમુદ્રને અવગાહીને નવસે યોજનના આયામવાળા ચાર દ્વીપો છે. આનાં નામો અનુક્રમે હયકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ અને શંકુલીકર્ણ; આદર્શમુખ, મેઢમુખ, અયોમુખ અને ગોમુખ; અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ, સિંહમુખ અને વ્યાઘ્રમુખ; અશ્વકર્ણ, હરિકર્ણ, કર્ણ અને અકર્ણ પ્રાવરણ; ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ અને વિદ્યુદન્ત; ધનદંત, લષ્ટદંત, ગૂઢદંત અને શુદ્ધદંત. આ પ્રમાણે 'ઐરાવત' ક્ષેત્રનો વિભાગ કરનારા 'શિખરી' પર્વત આશ્રીને પણ આ જ નામનાં ૨૮ અંતરદ્વીપો છે. એ પ્રમાણે કુલે ૫૬ અંતરદ્વીપો છે. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર (દા. ૨૬૨).

અકર્મભૂમિજાશ્ચાન્યે, અન્તરદ્વીપવર્તિનઃ ।

બુદ્ધિબલવિહીના યે, બોધિસ્તેષાં તુ દુર્લભઃ ॥ ૩૦૨ ॥

અકર્મભૂમિ અને અંતરદ્વીપમાં સમ્યક્ત્વની દુષ્કલતા—

શ્લો.૦—“વળી અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ અન્તરદ્વીપમાં રહેતા એવા અન્ય માનવો કે જોઓ બુદ્ધિ-બળથી રહિત છે તેમને સમ્યક્ત્વ દુર્લભ છે.”—૩૦૨

૧ હિમવત, હરિ, રમ્યક અને હૈરણ્યવત એ નામનાં પાંચ પાંચ ક્ષેત્રો મળતાં વીસ થાય છે.

કુધર્માભિઃ સ્વાઃ કેચિત્, સુધર્મે ન વિન્તિ હા ।

બોધિલાભં લભન્તે ન, વિધર્મગ્રહપીડિતાઃ ॥ ૩૦૩ ॥

કુધર્મીને સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ—

શ્લો.૦—“અફસોસ ! કુધર્મ તરફ અભિમુખ એવા કેટલાક (જનો) સુધર્મ અણુતા નથી. કુધર્મરૂપ (દુષ્ટ) ગ્રહથી દુઃખી હોઇ તેઓ સમ્યક્ત્વના લાભને મેળવતા નથી.”—૩૦૩

કુદેવારાધકા ये स्युः, कुत्सितागमवासिताः ।

कुलिङ्गधारिणो लोके, बोधिहीना भ्रमन्ति ते ॥ ૩૦૪ ॥

ઉન્માર્ગીઓમાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ—

શ્લો.૦—“જેઓ કુદેવનું આરાધન કરે છે, દુષ્ટ શ સ્ત્રોથી વાસિત છે તેમજ કુલિંગ (ખરાબ ચિન્હ)ને ધારણ કરે છે, તેઓ સમ્યક્ત્વથી વિહીન રહી જગત્માં ભ્રમે છે.”—૩૦૪

संसारशूकराः केचिद्, दुष्टाः पण्डितमानिनः ।

विषयकर्म मे मग्ना, दूरे तिष्ठन्ति बोधितः ॥ ૩૦૫ ॥

અત્યંત વિષયાસક્તને સમ્યક્ત્વનો અભાવ—

શ્લો.૦—“દુષ્ટ, પોતાની જાતને પડિત માનનારા અને સંસારને વિષે ભૂંડ જેવા કેટલાક જીવો વિષયરૂપ કાદવમાં મગ્ન હોઇ સમ્યક્ત્વથી દૂર રહે છે.”—૩૦૫

आलस्योपहताः पापा, अन्ये मोहेन मोहिताः ।

कषायविवशीभूता, दूरे तिष्ठन्ति बोधितः ॥ ૩૦૬ ॥

પાપીઓ માટે સમ્યક્ત્વનો અસંભવ—

શ્લો.૦—“આલસ વડે હણાયેલા, પાપી, મોહથી મુગ્ધ બનેલા અને કષાયને વશ થયેલા એવા કેટલાક જીવો સમ્યક્ત્વથી દૂર રહે છે.”—૩૦૬

તીવ્રમાનહતા અન્યા-વર્ણવાદે રતાઃ સદા ।

પર્યાન્તે જન્માપે, તેષાં બોધિઃ કુતો ભવેત્ ? ॥૩૦૭॥

અહંકારાદિથી દૂષિતને સમ્યક્ત્વના સાંસા—

શ્લો.૦—“અત્યંત અભિમાનથી હણાયેલા તેમજ સર્વદા અન્યની નિન્દા કરવામાં મશગૂલ એવા જે (જીવો) મનુષ્ય-જન્મ પણ હારી જાય છે, તેમને સમ્યક્ત્વ (તો) ક્યાંથી (જ) હોય ?”—૩૦૭

સર્પા इव कराला ये, द्वेषाग्निपरिज्वालिताः ।

જાનેણ્યામઃ દ્વેષન્યં વા, તેષાં ધર્મઃ કુતો ભવેત્ ? ॥૩૦૮॥

હહહહતા દ્વેષીમાં ધર્મનો અભાવ—

શ્લો.૦—“સાપોની જેવા ભયંકર અને મારીશું અથવા જાતે મરશું એવા દ્વેષ-રૂપ આગમાં બળતા જે જીવો છે, તેમને ધર્મ ક્યાંથી હોય ?”—૩૦૮

विषये विलग्नानां, मदिराऽऽल्लवेष्टिताम् ।

માંસાદ્યભક્ષ્યરક્તાનાં, નિદ્રાધ્વસ્તમાતેમતામ્ ॥૩૦૯॥

भक्तकथाः सक्तानां, चौरदेशकथाः कृताम् ।

વિષયે બદ્ધચિત્તાનાં, બોધિલાભોઽસ્તિ દુર્લભઃ ॥૩૧૦॥—યુગ્મમ

અપેય અને અભક્ષ્યમાં લટ્ટુ બનેલાઓમાં સમ્યક્ત્વનો દુઃસંભવ—

શ્લો.૦—“વિષયોને વિષે અત્યંત લીન, 'દારૂ'ને વિષે આસક્ત મનવાળા, માંસ વગેરે અભક્ષ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત, વળી નિદ્રાથી જમની ખુદ્ધિ નાશ પામી ગઈ છે એવા, ભક્ત-કથાના અત્યંત રાગી, ચોર અને દેશની કથા કરનારા અને લડાઈ (કરવા માટે) ઉત્સુક મનવાળા એવાને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. ”

—૩૦૯-૩૧૦

શોકશલ્યયુતાઃ કેચિત્, કેચિત્ કાર્પણ્યદોષતઃ ।

મયતોઽપિ લભન્તે ન, બોધિલાભં સુદુર્લભમ્ ॥ ૩૧૧ ॥

સમ્યક્ત્વ માટે નાલાયક જીવો—

‘‘લો०—‘‘શોકરૂપ કાંટાથી યુક્ત (વીધાયેલા) એવા કેટલાક તેમજ કંસુજઘના દોષથી તથા ભયથી (અસ્ત એવા) કેટલાક અત્યંત દુર્લભ એવા સમ્યક્ત્વના લાભને પામતા નથી. ’’-૩૧૧

અજ્ઞાનોપહતા યેઽસ્મિન્, શ્વેતં કૃષ્ણં વિદન્તિ ન ।

દ્વિપદા વૃષભાસ્તેઽબ્ધૌ, બોધિહીના બ્રુવન્તિ હા ॥૩૧૨॥

અજ્ઞાનથી દુર્દશા—

‘‘લો०—‘‘અજ્ઞાનથી માર્યા ગયેલા એવા જ (જીવો) ધોળી કે કાળી (બાજુ) બાજુતા નથી, તે બેપગા બળદો સમ્યક્ત્વથી રહિત હોઈ આ (ભવ-સાગરમાં) અરેરે ડૂબે છે. ’’-૩૧૨

અન્યેઽપિ કૌતુકાકીર્ણા, દિગ્દેશોદ્યાનકાદિષુ ।

પ્રેક્ષણગીતવાદ્યાનિ, શૃણ્વન્તઃ સશ્ચરન્તિ યે ॥૩૧૩॥

મન્ત્રતન્ત્રવિધૌ દક્ષાઃ, કુદર્શનકદાગ્રહાઃ ।

કુહેતુભિર્વિમૂઢા હા, તેષાં ધર્મો ન ચેતસિ ॥૩૧૪॥-યુગ્મય

ધર્મ માટે સ્થાન—

‘‘લો०—‘‘બીજા પણ કૌતુકોથી આકર્ષિત બનેલા, તથા નાટકનાં ગાયનો અને વાદ્યને સાંભળતાં દિશા, દેશ, બગીચા વગેરેમાં જઈને સંચરે છે તેમના મનમાં તેમજ મંત્ર-તંત્રની વિધિમાં કુશળ, કુદર્શનને વિષે કદાચહી અને કુહેતુ-આથી અતિશય મૂઢ બનેલા એવાના ચિત્તમાં ધર્મ હોતો નથી. ’’-૩૧૩-૩૧૪

યથાઽર્કકલ્પયોસ્તર્વો-સ્તરુત્વસદ્દશેઽપિ હિ ।

મિથોઽન્તરં મહત્ તદ્વદ્, ધર્મયોર્લૌકિકાન્યયોઃ ॥૩૧૫॥

લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મમાં અંતર—

શ્લોઁ—“ આકાશમાં અને કદપતરમાં ગ્રાહપણાદિ સમાનતા છે, છતાં પણ તે બેમાં જન્મ મોટું અન્તર છે, તેમ લૌકિક તેમજ અલૌકિક ધર્મોમાં (પણ) પુષ્કળ અંતર છે.”—૩૧૫

ચિન્તામણૌ ઘરદે ચ, પ્રસ્તરત્વે સમેઽપિ મોઃ ।

યથાઽન્તરં મહત્ તદ્વદ્, વિદ્ધિ કાશ્ચન-લ બ્ધયોઃ ॥૩૧૬॥

સમાન જાતિમાં અંતર—

શ્લોઁ—“ચિન્તામણિ અને ઘંટીમાં પથરાની અપેક્ષાએ સમાનતા છે છતાં જન્મ તેમાં ઘણું અંતર છે તેમ સોના(રૂપ જૈન ધર્મ)માં અને માટીના ઢેફા(રૂપ અજૈન ધર્મ)માં પુષ્કળ અંતર છે એમ (દે ચેતન!) તું જાણ.”—૩૧૬

एवं व धर्मशब्देऽपि, समाने महदन्तरम् ।

સુપરીક્ષ્ય તતો ગ્રાહ્યો, ધર્મો વિદ્યાવિચક્ષણૈઃ ॥૩૧૭॥

ધર્મ-અધર્મમાં તફાવત—

શ્લોઁ—“ આ પ્રમાણે ‘ધર્મ’ શબ્દ સમાન હોવા છતાં તે તે શબ્દોમાં મોટું અંતર છે; તેથી રૂડી રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી વિદ્યાચતુરોએ ધર્મનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ.”—૩૧૭

ભાવાર્થની સંતુલના—

રૂપદ્રીઁ—આ પદ્યમાંથી જે ભાવ નીકળે છે તે શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરકૃત ધર્મખિન્દુની શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના રરમા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણમાં ઝળકી ઊઠે છે:—

“ તં શબ્દમાત્રેણ વદન્તિ ધર્મ

વિશ્વેઽપિ લોકા ન વિચારયન્તિ ।

સ શબ્દસામ્યેऽપિ વિચિત્રમેદૈ—

વિંભિચતે ક્ષીરમિવાર્ચનીયઃ ॥—ઉપબ્રતિ

લક્ષ્મીં વિધાતું સકલાં સમર્થ

સુદુર્લભં વિશ્વજનીનમેનમ્ ।

પરીક્ષ્ય ગૃહ્ણન્તિ વિચારદક્ષાઃ

સુવર્ણવદ્ વચ્ચનમીતચિત્તાઃ ॥ ”—ઉપબ્રતિ

✽

✽

✽

✽

પિત્તલં કાશ્ચનં મત્સ્યા, ગૃહીત્વા વિક્રીણાતિ યઃ ।

જ્ઞાત્વા પરમાર્થતઃ કૂટં, રોહ્યતે મુહુર્મુહુઃ ॥૩૧૮॥

છેતરાચેલાને અફસોસ—

શ્લોઁ—“જે પિત્તળને (પીળા વર્ણવાળું જોઈ) સોનું માની ગ્રહણ કરી વેચવા નીકળે છે, તે વાસ્તવિક રીતે તેને ખોટું જાણતાં વારંવાર અત્યંત રુદ્ધ કરે છે. ”—૩૧૮

✽

✽

✽

✽

કનકં યઃ પરીક્ષ્યાત્ર, કષ-છેદ-પ્રતાપતઃ ।

ગૃહ્ણાતિ વચ્ચ્યતે નૈવ, તથા ધર્મવિશારદઃ ॥૩૧૯॥

સુપરીક્ષકને છેતરપિંડીથી નિર્ભયતા—

શ્લોઁ—“જેમ કસવું, છેદવું, તપાવવું (એ ક્રિયા) વડે સોનાની પરીક્ષા કરી જ તેને લે છે, તે છેતરાતો નથી તેમ ધર્મમાં પ્રવીણ (પુરુષ પણ અનેક ધર્મોની પરીક્ષા કર્યા પછી સુધર્મને ગ્રહણ કરતાં છેતરાતો નથી).”—૩૧૯

સુવર્ણની પેઠે શાસ્ત્રની પરીક્ષા—

રૂપથી—કોઈ પણ શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપ ગણતાં પહેલાં સુવર્ણની જેમ તેની કસોટી કરી લેવી જોઈએ અર્થાત્ કષ, છેદ અને તાપ એ ત્રિવિધ પરીક્ષા કરતાં જે ધાતુની સુવર્ણરૂપે પ્રતીતિ થાય તેને તે રૂપે માનવી એ જેમ સત્ય તેમજ વસ્તુલ હકીકત છે, તેમ શાસ્ત્ર માટે પણ આવી પરીક્ષા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. ૧વિધિ અને ૨પ્રતિષેધ એ ‘કષ’ ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

૧—૨ અવિરુદ્ધ કર્તવ્યના અર્થનો ઉપદેશ કરનાર વાક્ય ‘વિધિ’ છે, જેમકે કસ્યાણુના અભિલાષીએ તપ કરવું; બ્યારે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી, જૂઠું ન ખોલવું એ ‘પ્રતિષેધ’ છે.

“^૧પ્રાણિવહા યાગં પાપાનાજ જો ઉ પદિસેહી ।

જ્ઞાનજ્ઞયનાં ગં જો ય વિહી એસ ‘ધર્મકસા’ ॥” —આર્યા

અર્થાત્ જીવહિંસા ઇત્યાદિ પાપસ્થાનકોનો પ્રતિષેધ તેમજ ધ્યાન, અભ્યાસ ઇત્યાદિનું વિધાન તે ‘ધર્મ-કષ’ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે ધર્મમાં ડગલે ને પગલે સુલક્ષણવાળા પુરુષ વિધિ અને પ્રતિષેધ નજરે પડે તે ધર્મ ‘કષ-શુદ્ધ’ બાબતે. પરંતુ

“અન્યધર્મસ્થિતાઃ સત્ત્વા, અસુરા इव विष्णुना ।

उच्छे नायास्तेषां हि, वधे दोषो न विद्यते ॥” —અનુ૦

અર્થાત્ જેમ વિષ્ણુએ અસુરોનો સંહાર કર્યો તેમ અન્ય ધર્મમાં રહેલા જીવોનો ઉચ્છેદ કરવો ભેદએ, કેમકે તેમને મારી નાંખવામાં કશો દોષ નથી એ મતલબનાં કથન જે ધર્મમાં હોય તે ધર્મ કષ-શુદ્ધ નથી.

‘ધર્મ-છેદ’ એટલે શું તે નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી ભેદ શકાય છે:—

“^૨बह्मणुद्वाजेणं जेण न बहिज्जइ तयं नियमा ।

संभवइ य पारसुं सो पुण धम्मस्मिं छेओ सि ॥” —આર્યા

અર્થાત્ બ્રાહ્મ અનુષ્ઠાન વડે જેને બાધા પહોંચતી નથી, તે નક્કી પરિશુદ્ધ છે. ધર્મને વિષે આ ‘છેદ’ કહેવાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેનો આવિર્ભાવ થયો નથી એવા વિધિ અને પ્રતિષેધના સંભવ માટે તેમજ જેનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેના પાલન વાસ્તે ભિક્ષાટન વગેરે બ્રાહ્મ ક્રિયારૂપ જે ચેષ્ટા છે તેનું કથન તે ‘છેદ’ છે.^૩ જેમ કષથી શુદ્ધ ધાતુને વિષે આંતરિક અશુદ્ધિની શંકા રહેવાથી સુવર્ણનો પરીક્ષક તેને છેદી જુએ છે તેમ કષથી શુદ્ધ જણાતા ધર્મના છેદની વિચક્ષણો અપેક્ષા રાખે છે. આ છેદ તે બીજે કોઈ નહિ પણ તે વિશુદ્ધ બ્રાહ્મ ચેષ્ટા છે. વિશુદ્ધ ચેષ્ટા એ છે કે જ્યાં અવિદ્યમાન વિધિ અને પ્રતિષેધ અબાધિત સ્વરૂપી હોઈ પોતાના આત્માને મેળવે છે અને આત્માને

૧-૨ છાયા—

પ્રાણિવહાદિકાનાં પાપસ્થાનાનાં યસ્તુ પ્રતિષેધઃ ।

ધ્યાનાભ્યાસાદીનાં યન્ન વિધિરેષ ધર્મકષઃ ॥

બ્રાહ્મા-જ્ઞાનન યેન ન બાધ્યતે તાન્નેયમાત્ ।

સમ્મવતિ ચ પરિશુદ્ધં સ પુનર્ધર્મે છેદ इति ।

૩ સરખાવો—

“ વિધિપ્રતિષેધ-અબાધિત-સ્વરૂપ-સમ્યક્-સ્વપાલન-પાત્ર-તત્ત્વ-અનુ-
ષ્ઠન-તસ્ય-ઉક્તિઃ-છેદઃ ” ।

મેળવેલા તે અતિચારરૂપ અપચારથી રહિત બની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિનો અનુભવ કરે છે. જે ધર્મમાં આવી ચેષ્ટાનું સવિસ્તર કથન હોય તે ધર્મ ‘છેદ-શુદ્ધ’ જાણવો.

છેદથી પણ શુદ્ધ સુવર્ણ જેવી જણાતી ધાતુ તપાવ્યા વિના મેલને લઇને પોતાના સુવર્ણત્વને પૂર્ણ રીતે જાહેર કરી શકતી નથી તેમ કષ અને છેદથી નિર્મળ ધર્મનો પણ વાસ્તવિક સ્વભાવ તાપરૂપ પરીક્ષા વિના પ્રકટ થતો નથી.

કષ અને છેદના પરિણામી કારણરૂપ જે ભાવ છે તેનું કથન તે ‘તાપ’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો બન્ધ, મોક્ષ વગેરેનો સદ્ભાવ અને તેના નિબંધરૂપ આત્માદિની સત્તારૂપ વાદ તે ‘તાપ’ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“જીવાદિભાવવાઓ બન્ધાદિપ્રસાદગો ય ઇહ તાવો ।

एएहिं परिसुद्धो धम्मो धम्मत्तणमुवेइ ॥ ”—આર્યા

આ સમગ્ર કથનનો સારાંશ એ છે કે મન, વચન અને કાયાથી કરવું, કરાવવું, અને અનુમોદવું એમ ત્રણ પ્રકારે સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય જીવોની હિંસા વગેરેનો નિષેધ અને રાગાદિનો નિગ્રહ કરનારા ધ્યાન અને તપશ્ચર્યાનું સેવન જે શાસ્ત્રમાં ફરમાવવામાં આવ્યાં હોય તે ‘કષશુદ્ધ’ શાસ્ત્ર જાણાય છે.^૨ જ્યાં સમિતિ, શુભિ વગેરેથી યુક્ત વિધિ-પ્રતિષેધના ઉપાયરૂપ અનુષ્ઠાનનો નિર્દેશ હોય તે શાસ્ત્ર ‘છેદ-શુદ્ધ’ જાણવું.^૩ આત્મા છે, તે પરિણામી છે, તે વિચિત્ર કર્મથી બંધાય છે, તેનો વિયોગ થતાં તે મુક્ત બને છે ઇત્યાદિ સુંદર કથન-વાળું શાસ્ત્ર તે ‘તાપ-શુદ્ધ’ જાણવું.

૧ જાયા—

जीवादिभाववादो बन्धादिप्रसाधकश्च इह तापः ।

एतैः परिसुद्धो धर्मो धर्मत्वमुपैति ॥

૨ સરખાવો—

“सुहुमो असेसविसओ सावज्जे जत्थ अत्थि पडिसेहो ।

रागाद्विउडणसहं ज्ञाणाइ य एस कससुद्धो ॥ ”—આર્યા

[सूक्ष्मोऽशेषविषयः सावधे यत्रास्ति प्रतिषेधः ॥

रागादिव्युद्वयनसहं ध्यानादि च एष कषशुद्धः ॥]

૩ કહ્યું પણ છે કે—

“एषण न बाहिज्जइ संभवइ य तं दुगं पि नियमेण ।

एवचरणेण सुद्धो जो सो छेएण सुद्धो त्ति ॥ ”—આર્યા

[एतेन न बाध्यते सम्भवति च तद् द्वयमपि नियमेन ।

एतद्वचनेन शुद्धो यः स छेदेन शुद्ध इति ॥]

દૃશ્યન્તે દાનિનઃ શૂરા, વિદ્વાંસો રૂપભાજિનઃ ।

પરમાર્થગ્રહણે નિત્ય-મુચ્યતા વિરલા નરાઃ ॥૨૨૦॥

પરમાર્થના ગ્રાહકોની અદ્ય સંખ્યા—

શ્લોક—“ દાતાઓ, પરાક્રમીઓ, પશ્ચિતો, સુરૂપીઓ (ઢગલાબંધ) એવાય છે, (પરંતુ) પરમાર્થનું ગ્રહણ કરવામાં સર્વદા ઉદ્યમી એવા માનવો (તો) વિરલા (જ) છે.”—૩૨૦

દ્વાસસતિકલાવિજ્ઞાઃ, સ્વર્ણરત્નપરીક્ષકાઃ ।

સામર્થ્યવિહીનાસ્તેऽપિ, સન્તિ ધર્મપરીક્ષણે ॥૩૨૧॥

ધર્મની પરીક્ષા કરવા માટેની લાયકાત—

શ્લોક—“ જ્યો ૭૨ કળાઓના ગણકાર તથા સોના અને રત્નની પરીક્ષા કરનારા છે, તેઓ પણ ધર્મની પરીક્ષા કરવામાં બળ વિનાના છે. ”—૩૨૧

૭૨ કળાઓ—

સ્પષ્ટી—કેદપસ્ત્ર (સૂ. ૨૧૧)ની મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત સુબોધિકા નામની ટીકામાં નીચે મુજબની ૭૨ કળાઓ ગણાવાઈ છે—

(૧) લિખિત, (૨) ગણિત, (૩) ગીત, (૪) નૃત્ય, (૫) વાદ્ય, (૬) પઠન, (૭) શિક્ષા, (૮) જ્યોતિષ, (૯) છંદ, (૧૦) અલંકાર, (૧૧) વ્યાકરણ, (૧૨) નિરુક્તિ, (૧૩) કાવ્ય, (૧૪) કાત્યાયન, (૧૫) નિઘણ્ટુ, (૧૬) હાથી ઉપર બેસવું, (૧૭) ઘોડા ઉપર બેસવું, (૧૮) એ બેની શિક્ષા, (૧૯) શસ્ત્રનો અભ્યાસ, (૨૦) રસ, (૨૧) મંત્ર, (૨૨) યંત્ર, (૨૩) વિષ, (૨૪) ખન્ય, (૨૫) ગંધવાદ, (૨૬) પ્રાકૃત, (૨૭) સંસ્કૃત, (૨૮) પૈશાચિક, (૨૯) અપભ્રંશ, (૩૦) સ્મૃતિ, (૩૧) પુરાણ, (૩૨) વિધિ, (૩૩) સિદ્ધાન્ત, (૩૪) તર્ક, (૩૫) વૈદક, (૩૬) વેદ, (૩૭) આગમ, (૩૮) સંહિતા, (૩૯) ઇતિહાસ, (૪૦) સામુદ્રિક, (૪૧) વિજ્ઞાન, (૪૨) આચાર્યક-વિદ્યા, (૪૩) રસાયન, (૪૪) કપટ, (૪૫) વિદ્યાનુવાદનું દર્શન, (૪૬) સંસ્કાર, (૪૭) ધર્તનું સંબળક, (૪૮) મણિ-કર્મ, (૪૯) વૃક્ષની ચિકિત્સા, (૫૦) ખેતર્ય, (૫૧) અરીકલા, (૫૨) ઇન્દ્રજાલ, (૫૩) પાતાલ-સિદ્ધિ, (૫૪) યંત્રક, (૫૫) રસોઈ, (૫૬) સર્વકરણી, (૫૭) પ્રાસાદનું લક્ષણ, (૫૮)

પણ, (૫૯) ચિત્ર, પત્થરનું કર્મ, (૬૦) લેપ-કર્મ, (૬૧) ચર્મ-કર્મ, (૬૨) પત્રચ્છેદ, (૬૩) નખચ્છેદ, (૬૪) પત્ર-પરીક્ષા, (૬૫) વશીકરણ, (૬૬) લાકડું ઘડવું, (૬૭) દેશ-ભાષા, (૬૮) ગારુડ, (૬૯) યોગાંગ, (૭૦) ધાતુ-કર્મ, (૭૧) કેવલિ-વિધિ અને (૭૨) શકુન-રત.

સૌભાગ્યશાલિનસ્તે સ્યુ--લ્લભ્યં યૈર્ભવસાગે ।

બોધિરત્નં મહાનર્ઘ્યં, તિવસમ્પત્પ્રદાયકઃ ॥૩૨૨॥

સમ્યક્ત્વશાળીનું સૌભાગ્ય—

શ્લો.૦—“ સંસાર-સમુદ્રમાં અતિશય અમૂલ્ય અને મુક્તિના વૈભવને આપનારું એવું સમ્યક્ત્વ-રત્ન જમણે મેળવ્યું છે, તેઓ સૌભાગ્યશાળી છે.”—૩૨૨

સમ્યક્ત્વને રત્નની ઉપમા—

સ્વપ્તી.૦—અંધકાર સમ્યક્ત્વને રત્નની-અમૂલ્ય રત્નની જે ઉપમા આપે છે તે અસ્થાને નથી, કેમકે જેમ પારસમણિને સ્પર્શ થતાં લોહું સુવર્ણ બની જાય છે તેમ સમ્યક્ત્વથી આત્મા અલંકૃત બનતાં તે અજ્ઞાની મટીને જ્ઞાની ગણાય છે અને તેનું પૂર્વોક્ત આચરણ જે મિથ્યા ગણાતું હતું તે સમ્યક્-યથાર્થ લેખાય છે. સમ્યક્ત્વમાં આવું બળ હોવાથી તેને અમૂલ્ય રત્ન કહેવું તે શું અતિશયોક્તિ છે ?

પદાર્થા લૌકિકાઃ પ્રાપ્તા, ભ્રમતાઽનકા ભવે ।

ન પ્રાપ્તો વાંત ગોક્ત-ધર્મો જીવેન ભાવતઃ ॥૩૨૩॥

વીતરાગ-ધર્મની અપ્રાપ્તિ—

શ્લો.૦—“ સંસારમાં ભટકતા જીવે અનેક લૌકિક પદાર્થો મેળવ્યા, પરંતુ વીતરાગે કથેલો ધર્મ ભાવથી મેળવ્યો નહિ. ”—૩૨૩

અમરસ્યદ્દિ યદિ ધર્મં સ, તદાઽઽપ્સ્યન્ન કથં શિવઃ ? ।

एवं विचारतो जीवे, प्रागभावः प्रसिध्यति ॥૩૨૪॥

સંસારમાં રજીતતા જીવને વિષે ધર્મનો પ્રાગભાવ—

શ્લો.૦—“ જો જીવે (ભાવથી) ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો હોત, તો આટલે તે મોક્ષ કેમ ન ગયો હોત ? આ પ્રમાણે વિચાર (કરવા)થી જીવને વિષે (ધર્મનો) પ્રાગભાવ (અર્થાત્ પૂર્વે અભાવ હતો એમ) સિદ્ધ થાય છે. ”-૩૨૪

અધુના દુર્લભં પ્રાપ્તં, તદ્ રત્નં પુણ્યયોગતઃ ।

મા હાર્ષીર્મૂઢભાવેન, શાસ્ત્રવિરુદ્ધવર્તનૈઃ ॥ ૩૨૫ ॥

ધર્મ-રત્નનું સંરક્ષણ—

શ્લો.૦—“ (હે જીવ !) હમણા તને તે દુર્લભ (ધર્મ૩૫) રત્ન પુણ્યના યોગે મળ્યું છે તો મૂર્ખાઈથી શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ આચરણો કરીને તું તેને ગુમાવીશ નહિ. ”-૩૨૫

બોધિસંરક્ષણે ધ્યાના-કર્ષણં પાપમર્ષણમ્ ।

ભાવનેયં કરોતિ દ્રાક્, તતોઽસ્યાં ત્વં રતો ભવ ॥૩૨૬॥

બોધિ-ભાવનાનું ક્ષણ—

શ્લો.૦—“ સમ્યક્ત્વના રક્ષણને વિષે આ ભાવના પાપનો નાશ કરનારા એવા ધ્યાનનું સત્વર આકર્ષણ કરે છે, માટે તું એમાં આસક્ત થા, ”-૩૨૬

દૂષણાઘ્રાદશત્યક્ત, ઉચ્યતે સ જિનોત્તમઃ ।

યથાર્થતત્ત્વ-સ્વાતા, દુર્લભઃ પરમેશ્વરઃ ॥૩૨૭॥

યતો મિથ્યાઽન્ધકારૈઃ સ, મિથ્યાદૃષ્ટિ-વિસ્તૃતૈઃ ।

અન્તરિતઃ સદાઽસ્તેઽત્ર, હૃદયકાશ-લક્ષ્યતે ॥૩૨૮॥-યુગ્મ

પરમેશ્વરની પીછાન--

શ્લો०—“ જ ૧૮ દૂષણોથી મુક્ત હોય તે ‘જિનેશ્વર’ કહેવાય છે. યથાર્થ તત્ત્વોને વદનારો એવો આ પરમેશ્વર દુર્લભ છે, કેમકે મિથ્યાદૃષ્ટિઓએ અત્યંત ફેલાવેલાં મિથ્યાત્વરૂપ અધિકારથી તે સર્વદા આવૃત છે અને તે (આ) લોકમાં દૃઢ્યના પ્રકાશથી જ જળાય છે. ”—૩૨૭-૩૨૮

૧૮ દૂષણો--

રૂપદ્વીપ—આ પદમાં પરમેશ્વરમાં જે ૧૮ દૂષણોનો અભાવ કહ્યો છે તે દૂષણો નીચે મુજબ છે.--

(૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાલાન્તરાય, (૩) વીર્યાન્તરાય, (૪) ભોગાન્તરાય, (૫) ઉપભોગાન્તરાય, (૬) હાસ્ય, (૭) રતિ, (૮) અરતિ, (૯) ભય, (૧૦) ધૃષ્ટિ, (૧૧) શોક, (૧૨) મન્મથ, (૧૩) મિથ્યાત્વ, (૧૪) અજ્ઞાન, (૧૫) નિદ્રા, (૧૬) અવિરતિ, (૧૭) રાગ અને (૧૮) દ્વેષ.

તત્પ્રકાશો ભવેતૂ તસ્ય, સિદ્ધાન્તસ્યાદ્વાદનાત્ ।

આચ્છાદિતોઽસ્તિ સોઽપ્યત્ર, મિથ્યાત્વાસક્તચેતસામ્ ।૩૨૧।

અતઃ પ્રોક્તં મયા ચિત્ત !, દુર્લભઃ પરમેશ્વરઃ ।

ધર્મસ્ય કથકો લોકે, પાકાભાવે ભવસ્થિતેઃ ॥૩૩૦॥

ભવ-સ્થિતિના પરિપાક વિના પરમેશ્વરની અપ્રાપ્તિ--

શ્લો०—“ (આ) જગત્માં સિદ્ધાન્તની અવગાહના કરનારાને તેનો પ્રકાશ થાય, (પરંતુ) તે (સિદ્ધાંત) પણ મિથ્યાત્વથી વાસિન મનવાળાઓને (તો) આ-અગ્રાહિત છે. એથી કરીને હે મન ! મેં કહ્યું કે ભવસ્થિતિ પાક્યા વિના લોકમાં ધર્મ કહેનારો પરમેશ્વર મળવો મુશ્કેલ છે. ”—૩૨૯-૩૩૦

૧ પદાર્થોના ઉપર પ્રીતિ. ૨ રતિનો વિપર્યય. ૩ સુખના અભિગતની સુખના સંસ્મરણ પૂર્વકની સુખમાં કે તેના સાધનમાં—અભીષ્ટ વિષયમાં ગૃહિ. ૪ દુઃખના અભિગતનો દુઃખના સંસ્મરણ પૂર્વક દુઃખ પ્રતિ અથવા દુઃખના સાધન પ્રતિ ક્રોધ.

મિલિતઃ સ મહાપુણ્યાત્, સેવ્યતાં સેવ્યતાં સદા ।

સેવાપ્રાચુર્યતો ભૂયાત્, સુલભઃ સ ભવાન્તરે ॥૩૩૧॥

પરમેશ્વરની પરિચર્યા—

શ્લોઽ—“તે (પરમેશ્વર આજે) મોટા પુણ્યે મળ્યો છે, (વાસ્તે) તું તેની સદા સેવા કર, સેવા કર (કે જે) સેવાની અધિકતાને લઈને ભવાન્તરમાં (પણ) તેની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય. ”-૩૩૧

તત્સેવા સ્યાત્ તદુક્તાનાં, તત્ત્વાનાં શ્રદ્ધયા તથા ।

તજ્ઞાનેન તદાચરૈઃ, કુર્યાત્ સા તાદૃશં નરમ્ ॥૩૩૨॥

સદુપાસનાનું મહાકૃષ્ણ—

શ્લોઽ—“તેણે કહેલાં તત્ત્વો વિષે શ્રદ્ધા રાખવાથી, તેનું જ્ઞાન મેળવવાથી અને તેના જવાં આચરણો કરવાથી તેની સેવા થાય—તેની ઉપાસના કરી ગણાય અને (એવી) તે સેવા (સેવા કરનારા) માનવને તે (ઈશ્વર)ના સમાન બનાવે. ”-૩૩૨

ભાવનેયં ભવેચ્છિત્તૈ, યસ્ય દુર્ગતિદારિકા ।

સદ્ગતૌ ગામુકીભૂય, સ્વલ્પકાલેન સિધ્યતિ ॥૩૩૩॥

સુક્રિતો રાજમાર્ગ—

શ્લોઽ—“દુર્ગતિનો નાશ કરનારી એવી આ (ધર્મસ્વાખ્યાત નામની) ભાવના જેના મનમાં થાય તે સદ્ગતિગામી થઈ અતિશય અલ્પ કાળમાં સિદ્ધિ પામે. ”-૩૩૩

ભાવનાભિર્યદૈતાભિ--શ્ચિત્તૈર્મલ્યાગારિણામ્ ।

પિણ્ડસ્થાદિ ભવેદ્ ધ્યાનં, તદ્વા મુક્તિરવાપ્યતે ॥૩૩૪॥

મુક્તિ માટે પિણ્ડસ્થાદિ ધ્યાનો—

શ્લોક—“જ્યારે આ ભાવનાઓથી ચિત્તની નિર્મળતા ધારણ કરનારાઓને પિણ્ડસ્થ વગેરે ધ્યાન થાય ત્યારે તેમને મુક્તિ મળે. ”—૩૩૪

ધ્યાતાનું સ્વરૂપ—

રૂપબ્દી—ગ્રાણ્ય પરલોક સિધાવી જાય છતાં સંયમની ધુરંધરતાને ન છોડનાર, અન્ય જીવોને પોતાના સમાન જોનાર, પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત ન થનાર, ટાઢ, પવન, તડકો વગેરેથી ખેદ ન પામનાર, યોગામૃતરૂપ રસાયનનું પાન કરવાની ઇચ્છાવાળો, રાગ-દ્વેષથી નહિ દબાયેલો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી અદ્વિષિત, આત્મ-ભાવમાં ચિત્તને રમણ કરાવનાર, સર્વ ક્રિયાઓમાં નિર્લેપ, કામ-લોભોથી વિરક્ત, પોતાના દેહને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ, સંવેગરૂપ સંગેવરમાં નિમગ્ન, શત્રુ અને મિત્રને વિષે, નિંદા અને સ્તુતિને વિષે એમ સર્વત્ર સમભાવમાં રહેનાર, રાજા હોય કે રંક હોય તે બંનેના તુલ્ય કલ્યાણને ઇચ્છનાર, સમગ્ર જીવો ઉપર કરુણા કરનાર, સાંસારિક મુખથી વિમુખ, ઉપ-સર્ગો સહન કરવામાં ‘મેરુ’ની પેઠે ધીર, ચંદ્રની જેમ આનંદકારી અને પવનની જેમ સંગ રહિત એવો બુદ્ધિશાળી જન ધ્યાન ધરવાને લાયક ગણાય છે. જુઓ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપસૃત્તિનો સાતમો પ્રકાશ (શ્લો. ૨-૭).

પિણ્ડસ્થં ચ પદસ્થં ચ, રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

ધ્યાનચતુષ્ઠયં લોક, આત્મભાવવિબોધકમ્ ॥૩૩૫॥

ધ્યાનના ચાર પ્રકારો—

શ્લોક—“ પિણ્ડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એમ લોકમાં ચાર પ્રકારનું ધ્યાન આત્મ-ભાવનાને અનુભવ કરે છે. ”—૩૩૫

અક્ષરના રેફમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધૂમાડાની શિખા ચિંતવવી. ત્યાર બાદ તેમાંથી અગ્નિના તણુખાઓ તેમજ અગ્નિની જ્વાલાઓને નીકળતાં ચિંતવવાં અને એ જ્વાળાઓના સમુદાયથી હૃદયગત આઠ પાંખડીવાળા કમળને મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વડે બળતું ચિંતવવું. પછી શરીરની બહાર ત્રણ ખૂણાવાળા અગ્નિના સમૂહને બળતો તેમજ સ્વસ્તિકથી અલંકૃત તથા અગ્નિ-બીજ 'ર'થી યુક્ત ચિંતવવો. પછી શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉદ્ભવેલી અગ્નિની જ્વાળાઓથી તેમજ બહારના અગ્નિના સમૂહની જ્વાળાથી કરીને દેહ તેમજ આઠ પાંખડીવાળા કમળને ભસ્મીભૂત કરી શાંત થવું એ 'આગ્નેયી' ધારણા છે.

વાયવી ધારણા—

પછી ત્રિભુવનના વિસ્તારને પૂરી દેતો, પર્વતોને ચલિત કરતો અને સમુદ્રોને ફોલ પમાડતો એવો પ્રચંડ પવન ચિંતવવો. પૂર્વે દેહ અને કમળને બાળીને જે રાખ કરી હતી તેને આ પવન વડે ઉડાડી દેવી અને પ્રબળ અભ્યાસથી તે પવનને શાંત કરવો. આ 'વાયવી' યાને 'મારુતી' ધારણા છે.

વારુણી ધારણા—

અમૃત સમાન વૃષ્ટિ કરનારા, મેઘની માળાઓથી વ્યાપ્ત એવા આકાશને ચિંતવવું. પછી અર્ધચંદ્રના આકારથી યુક્ત કલા-ખિન્દુ સહિત વરુણ-બીજ વૈને સ્મરવું. ત્યાર બાદ વરુણ-બીજથી ઉત્પન્ન થયેલી અમૃતતુલ્ય વૃષ્ટિ વડે આકાશને ભરી દઈને પૂર્વે ઉડાડેલી રાખને ઘોઈ નાંખવી અને વારુણ-મંડળને શાંત કરવું. આ 'વારુણી' ધારણા છે.

તત્ત્વભૂ ધારણા—

ઉપર્યુક્ત ચાર ધારણાઓ કર્યા બાદ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા યોગીએ સાત ધાતુથી રહિત, પૂર્ણ ચંદ્રના જેવી નિર્મળ કાંતિવાળા અને સર્વજ્ઞ સરખા પોતાના આત્માનું સ્મરણ કરવું. પછી સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયેલા, સર્વ અતિશયોથી મુશોભિત, સમગ્ર કર્મેનો નાશ કરેલા, કલ્યાણ અને મહિમાથી વિભૂષિત, પોતાના દેહમાં રહેલા નિરાકાર આત્માને યાદ કરવો. આ 'તત્ત્વભૂ' ધારણા છે. આ પિંડસ્થના અભ્યાસી યોગીઓ શિવ-સુખ પામે છે.

अर्हन्मयानि हृत्पद्मे, यानि मन्त्रपदानि च ।

चिन्त्यन्ते शशिशुभ्राणि, तत् 'पदस्थं' मतं बुधैः ॥૩૩॥

પદસ્થ-ધ્યાનનું લક્ષણ—

શ્લો०—“અર્હન્મય અને ચન્દ્રનાં જેવા ઉજ્જવળ જે મન્ત્ર-પદો હૃદય કમળમાં ાયંતવાય છે તે (ધ્યાનને) વિદ્યુદો ‘પદસ્થ’ માને છે.”—૩૩૭

પદસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી०—પદસ્થ ધ્યાનની વિવિધ રીતિઓ યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં બતાવાઈ છે. ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી અત્ર એકનો જ નિર્દેશ કરીશું. જેમકે નાભિરૂપ કંદ ઉપર રહેલા અને સોળ પાંખડીવાળા કમળની દરેક પાંખડીએ સોળ સ્વરની પંકિત પૈકી એકેકને ભમતી ચિતવવી. હૃદયમાં રહેલા ચોવીસ પાંખડીવાળા તેમજ કર્ણિકાથી યુક્ત એવા કમળમાં ક થી મ સુધીના ૨૫ વર્ણો ચિતવવા અર્થાત્ કર્ણિકામાં મ અને પાંખડીઓમાં બાકીના વર્ણો ચિતવવા. આ ઉપરાંત મુખમાં રહેલા અને આઠ પાંખડીવાળા એવા કમળની કલ્પના કરવી. તેમાં ચ થી હ સુધીના વર્ણોને પાંખડીઓમાં સ્થાપિત કરવા. આ પ્રમાણે આ માતૃકાનું સ્મરણ કરવું તે પદસ્થ-ધ્યાન છે અને એનો ધ્યાતા શ્રુત-સાગરનો પારગામી થાય.

સમવસરણસ્થો યો, જિનઃ સપ્રાતિહાર્યકઃ ।

તદ્વિમ્બં ચિન્ત્યતે ચિત્તે, ‘રૂપસ્થં’ તદુદીરિતમ્ ॥૩૩૮॥

રૂપસ્થ ધ્યાનનું લક્ષણ—

શ્લો०—“ સમવસરણમાં રહેલા, પ્રાતિહાર્યોથી યુક્ત એવા જે તીર્થંકર છે, તેની પ્રતિમાનું ચિત્તમાં જે ચિન્તન થાય તે ‘રૂપસ્થ’ (ધ્યાન) કહેવાય છે.”—૩૩૮

રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી०—રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ આલેખતાં શ્રીહેમચંદ્ર સૂરીશ્વર યોગ-શાસ્ત્રના નવમા પ્રકાશમાં કથે છે કે મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી-વાળા, સર્વ કર્મોના જેમણે સંહાર કર્યો છે એવા, દેશના-સમયે દેવોએ વિકુર્વેલ ત્રણ પ્રતિબિંબો પૂર્વક ચાર મુખોથી યુક્ત, સમસ્ત ભુવનોને અભય-દાન આપી રહેલા, ચંદ્રમંડલના જેવાં ઉજ્જવળ ત્રણ છત્રોથી શોભતા, દેદીપ્યમાન લામંડળના વિસ્તાર વડે જેણે સૂર્યના તેજની વિડંબના કરી છે એવા, દિવ્ય દુહાંભિ નાદ અને ગીતના સામ્રાજ્યની સંપદાથી યુક્ત, શુંબરવ

કરતા ભમરાઓના ઝંકારથી વાચાલ બનેલા અશોક વૃક્ષ વડે શોભતા, સમવ-સરણુની વચ્ચેવચ્ચ સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયેલા, બે બાજુ ચામરો વડે વીંઝાતા, સુર અને અસુરોનાં મુકુટોનાં રત્નોથી જેનાં ચરણુના નખોની કાંતિ પ્રદીપ્ત થઈ છે એવા, જેની પર્ષદાની ભૂમિકા દિવ્ય પુષ્પના ઢગલાથી વ્યાપ્ત છે એવા, જેના મનોહર ધ્વનિનું મૃગલાઓના સમુદાયો ઊંચી ડોક કરીને પાન કરી રહ્યા છે એવા, જાતિ-વૈરને ભૂલી જઈને જેની દેશના સાંભળવા માટે સિંહ, વાઘ વગેરે પશુઓ ઉપસ્થિત થયા છે એવા, સમવસરણુમાં રહેલા, ચોત્રીસે અતિશયોથી યુક્ત અને કેવલજ્ઞાન વડે પ્રકાશતા એવા પરમેષ્ઠી અરિહંત પ્રભુના રૂપનું આલંબન કરીને જે ધ્યાન કરાય છે તે ‘રૂપસ્થ’ ધ્યાન છે.

આનું સ્વરૂપ પ્રકારાંતરથી દર્શાવતાં સૂરિપુરંદર કહે છે કે રાગ, દ્રેષ અને અત્યંત મોહના વિકારોથી અકલાંકિત, શાંત, કાંત, મનોહર, સમગ્ર લક્ષણોથી લક્ષિત, અજૈનોને અપરિચિત એવી યોગ-મુદ્રાથી મનોરંજક, નેત્રોને અતિશય આનંદ અને અદ્ભુતતા અર્પનાર, જિનેશ્વરની પ્રતિમાના રૂપનું નિર્મળ ચિત્તે નિર્નિમેષ દષ્ટિએ ધ્યાન ધરવું તે ‘રૂપસ્થ’ ધ્યાન છે.

પ્રાતિહાર્યોનું દિગ્દર્શન—

પ્રાતિહાર્ય પરત્વે થોડોક વિચાર સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૯૫-૨૯૬)માં મેં કર્યો છે તેમજ તે સમ્બન્ધી કેટલુંક વિવરણ ‘શ્રીભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ’ગત ‘શ્રીપાર્શ્વભક્તામરના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૫૯-૧૬૪)માં મેં ઉમેર્યું છે. આથી અત્ર શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિકૃત ‘નમન્નરસુરાસુરમૌલિમૌલિ’થી શરૂ થતા તેમજ ૧૬ પદ્યાત્મક એવા ‘શ્રીપાર્શ્વજિન-સ્તોત્ર’માંથી અશોક વૃક્ષ વગેરે આઠ પ્રાતિહાર્યો પરત્વે પ્રકાશ પાડતાં અને વસંતતિલકા છંદમાં રચાયેલાં એવાં આઠ પદ્યો નીચે મુજબ ભાષાંતર સહિત રજૂ કરી સંતોષ માનવામાં આવે છે:—

“ સ્વામિન્નશોકતરુરેષ જનનશેષાન્

ધર્મે દિશન્નિવ રવૈરલિનાં કરોતિ ।

પ્રાજ્યપ્રભાવમ્ભવનસ્ય મવાદશસ્ય

સન્જ્ઞાન્ન કે વિમતયોઽપિ ભવન્તિઃ તદ્જ્ઞાઃ ? ॥ ૭ ॥

અર્થાત્ હે નાથ ! સમસ્ત જનોને ધર્મ દેખાડતો હોય તેમ આ અશોક વૃક્ષ ભમરોના નાદોથી સૂચવે છે. મહાપ્રભાવના મંદિરરૂપ આપ જેવાની સંગતિથી કયા વિમતિઓ પણ તજ્ઞ (તેના જાણુકાર) થતા નથી ?

“ મન્યે પુરસ્તવ વિકસ્વરપચ્ચર્ણ-

જાનુપ્રમાણકુસુમપ્રકરચ્છલેન ।

વિશ્વાધિપસ્ય ભવતો ભયતઃ સ્મરેણ

મુચ્યન્ત પચ્ચ વિશિત્વાઃ સાવેષાદ્ગીઞ્ચ ! ॥ ૮ ॥ ”

અર્થાત્ હું માનું છું કે નાથ ! વિશ્વપતિ એવા આપના લયથી મહને આપની સમક્ષ ખીલેલાં, પંચરંગી અને જાનુપ્રમાણક પુષ્પોના સમુદાયના છળથી (પોતાનાં) પાંચે બાણો સખેદપણે છોડી દીધાં.

“ દોષાકલકૂજડતાશ્રયિણઃ સુધાંશોઃ

સામ્યં કથં ભવતુ તે વદનસ્ય દેવ ! ।

નિત્યં શ્રિયઃ કુલગૃહસ્ય હિ યસ્ય ગાવ-

સ્તાપં જનસ્ય શમયન્તિ સુધાયમાનાઃ ॥ ૯ ॥ ”

અર્થાત્ હે દેવ ! સદા લક્ષ્મીના કુલગૃહરૂપ એવા જેની વાણીઓ અમૃતના તુલ્ય હોઈ સદા માનવના તાપને શાંત કરે છે એવો જે તું છે તેના વદનની સાથે રાત્રિ, કલંક અને જડતાનો આશ્રય દેનારા ચંદ્રની કેવી રીતે સમાનતા હોય ?

“ ત્રૈલોક્યલોચનસુધાઞ્જન ! ચારુરૂપ !

ચન્દ્રાંશુચારુચમરાવલિરુત્તરન્તી ।

મૌલેર્ગિરેરિવ નદી જલપૂરપૂર્ણા

પાર્શ્વદ્વયેऽપિ તવ દેવ ! વિભાતિ શુભ્રા ॥ ૧૦ ॥ ”

અર્થાત્ ત્રિભુવનવાસી પ્રાણીઓનાં લોચનને વિષે અમૃતના અંજન સમાન તેમજ મનોહર રૂપવાળા હે દેવ ! તારી બંને બાજુએ વીંજતી, દેદીધ્માન તેમજ ચંદ્રના કિરણના જેવી મનોહર ચામરોની શ્રેણિ પર્વતના શિખરથી નીકળતી તેમજ જળના પૂરથી પૂર્ણ એવી ઉજ્જવળ નદી જેવી શોભે છે.

“ મિત્વા વિમ્બો ! નરસુરાસુરસમ્પદોઽસૌ

સિંહઃ સુવર્ણમણિનિર્મિતમાસનં તૈ ।

સંશ્રિત્ય વિજ્ઞપયતીવ યથા ભવાઘ્નૈ-

ર્મો નાથ ! તારય પશું પશુજાત્યપેતમ્ ॥ ૧૧ ॥ ”

અર્થાત્ હે પ્રભુ ! માનવ, દેવ અને દાનવની સંપત્તિઓને લેદીને સુવર્ણ અને મણિના બનાવેલા તારા આસનનો આશ્રય લઈને એ સિંહ તને એમ

વિનતિ કરતો હોય એમ જણાય છે કે હે નાથ ! પશુ-જાતિથી દૂર થયેલા એવા પશુરૂપ મને તું સંસાર-સાગરથી તાર.

“ સમ્ભાવયામિ ભવતસ્તનુસમ્ભવેન

મામળ્હલેન શિતિના જિન ! માસુરેણ ।

પૂર્ણ નમસ્તલ્હમિદં સકલં યદીતિ

નો તત્ કથં મરકતાપ(મ ?)મિદં વમૂવ ? ॥ ૧૨ ॥ ”

અર્થાત્ હે વીતરાગ ! આપના દેહમાંથી ઉદ્ભવેલા કાળા તેમજ દેહી-પ્યમાન એવા લામંડળ વડે જો આ સમગ્ર આકાશ-તલ પૂર્ણ હોય તો હું એમ સંભાવના કરું છું કે એ કેમ મરકત (મણિના) જેવું ન થયું ?

“ વ્યોમસ્થિતસ્ત્રિદશદુન્દુભિરેષ દ્વયઃ

પુંસાં નદન્નિતિ વિમ્બો ! વદતીવ નિત્યમ્ ।

મો મો જગત્રયપતિર્જગદર્થવેદી

નાતઃ પરોઽસ્તિ ભુવને તદમું શ્રયધ્વમ્ ॥ ૧૩ ॥ ”

અર્થાત્ હે નાથ ! આકાશમાં રહેલ, મનોહર અને દેવોએ (વગાડેલ) ડુંડુભિ અવાજ કરતાં એમ કહે છે કે હે (લબ્ધ જનો !) આ જગત્માં આના સિવાય અન્ય કોઈ ત્રૈલોક્યનો નાથ નથી તેમજ જગત્ના અર્થનો જાણનાર નથી, વાસ્તે તમે એને લજો.

“ લોકત્રયેકતિલકં પ્રણમન્ત્યમું યે

તે કીર્તિકેવલશિવત્રયમાશ્રયન્તે ।

કુન્દેન્દુસુન્દરતરં ત્રિજગજ્જનાનાં

છત્રત્રયં તવ નિવેદયતીવ દેવ ! ॥ ૧૪ ॥ ”

અર્થાત્ હે ધર્શિતર ! કુન્દ અને ચન્દ્ર કરતાં પણ વિશેષ સુંદર એવાં તારાં ત્રણ છત્રો ત્રૈલોક્ય(વાસી) માનવોને એ નિવેદન કરતાં હોય એમ મને લાગે છે કે જેઓ આ ત્રિભુવનના તિલકને પ્રણામ કરે છે તેઓ કીર્તિ, કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષ એ ત્રણને પામે છે.

સમવસરણુનું સ્વરૂપ—

સમવસરણની આછી કે ઘેરી રૂપરેખા સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૬૧-૨૬૬)માં તેમજ શ્રીવીરસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૫૩-૨૫૬)માં મેં આલેખી છે. આથી અત્ર એટલું જ ઉમેરીશ કે આનું ઢુંકું અને મનોવેધક

વર્ણન શ્રીગુણચંદ્રગણિકૃત મહાવીરચરિત્રમાં પ્રાકૃત ભાષામાં આલેખાયેલું છે. એના નિશાસુએ એ ગ્રંથનું ૨૫૧મું પત્ર લેલું.

જ્યોતિશ્ચિન્મયરૂપો હિ, સિદ્ધોઽમૂર્તો નિરઙ્ગનઃ ।

સ્મર્યત ઈશ્વરો યત્ર, 'રૂપાતીતં' પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૩૯ ॥

રૂપાતીત ધ્યાનનું લક્ષણ--

શ્લો.૦—“જ (ધ્યાન)માં જ્યોતિઃસ્વરૂપી, જ્ઞાનમય, સિદ્ધ, અમૂર્ત અને નિરં-
ગન એવા ઈશ્વરનું સ્મરણ થાય તેને 'રૂપાતીત' કહેવામાં આવ્યું છે.”-૩૩૯

एतच्चतुष्टयं ध्यायन्, ध्याता ध्येयपदं व्रजेत् ।

કીટકો ભ્રમરીધ્યાનાન્-ભ્રમરીત્વં યથાઽશ્નુયાત્ ॥૩૪૦॥

ધ્યાતાની ધ્યેયરૂપતા--

શ્લો.૦—“જમ કીટો ભ્રમરાના ધ્યાનથી ભ્રમરાપણને પામે છે તેમ આ ચાર-
નું ધ્યાન કરતાં ધ્યાન કરનાર ધ્યેય (ધ્યાન કરવા યોગ્ય) પદને પામે છે.”-૩૪૦

વૉક્તશિક્ષયા જીવ !, યદા ત્વં સંયુતો ભવેઃ ।
તદાઽન્તરાત્મભાવેન, યોજિતો હિ ભવિષ્યસિ ॥૧॥

અંતરાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સાધન—

શ્લોઁ—“હે ચેતન ! પૂર્વે કહેલી શિક્ષાથી જ્યારે તું યુક્ત થઈશ, ત્યારે તું
આન્તરિક આત્મ-સાવથી જોડાઈશ.”-૧

✽ ✽ ✽ ✽
અન્તરાત્મા નિલીયેત, પરમાત્મનિ પુનર્યત્ ।
પ્રાપ્ય તેનૈક્યમાત્મૈવ, પરમાત્મપદમાપ્નુયાત્ ॥૨॥

આત્માની પરમાત્મતા—

શ્લોઁ—“વળી જ્યારે અંતરાત્મા પરમાત્મામાં લીન થાય, ત્યારે જ તેની
સાથે એકતા પામી આત્મા જ પરમાત્મ-પદ પામે.”-૨

✽ ✽ ✽ ✽
નિર્મથ્ય ઘાતિકર્માણિ, કેવલજ્યોતિરાપ્ય ચ ।
હસ્તામલકવદ્ વિશ્વં, પश्यति स चराचरम् ॥૩॥

ઘાતિ-કર્મના ક્ષયથી સર્વજ્ઞતા—

શ્લોઁ—“(ચાર) ઘાતિ-કર્મોના ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાનરૂપ પ્રભા પામીને તે
ચરાચર વિશ્વને હાથમાં આમળાની જેમ દેખે છે.”-૩

✽ ✽ ✽ ✽
વિલીનસકલક્લેશો, ઘાતિકર્મક્ષયે સતિ ।
સદેહઃ પરમાત્માઽપિ, વિદેહસદૃશો ભવેત્ ॥૪॥

અઘાતિ-કર્મના નાશથી પૂર્ણ પરમાત્મપણું—

શ્લોઁ—“જના સર્વ ક્લેશો શાંત થઈ ગયા છે એવો તે દેહધારી ઉત્તમ આ-
ત્મા પણ અઘાતિ-કર્મનો નાશ થતાં દેહ રહિત પરમાત્મા જેવો થાય.”-૪

✽ ✽ ✽ ✽

તીર્થસ્કમવેદાય, કર્મભેદાય દેહિનામ્ ।

દાનાં સ યકાં દદ્યાદ્, તલ્લેશોઽત્ર વિલિખ્યતે ॥ ૫ ॥

તીર્થકર-નામ-કર્મનો વિપાક—

શ્લોક—“તીર્થકર-નામ-કર્મ વેદવાને માટે-એનો વિપાક ઉદય અનુભવવા માટે તેમજ જીવોનાં કર્મોને ભેદવાને માટે તેણે (એટલે કે તીર્થકર) જે દેશના આપવી જોઈએ તેનો અંશ અહીં લખવામાં આવે છે. ”—૫

તીર્થકરની દેશના—

સ્પષ્ટીક—‘દેશના’ એ ‘દિશ્’ ધાતુ ઉપરથી બનેલો શબ્દ છે. એનો અર્થ નિર્દેશ, સંદેશ, ઉપદેશ થાય છે. એક વખતે રામરાજ્યના નામથી મશહુર એવી આપણી આ માતૃભૂમિએ અત્યાર સુધીમાં આત્મોન્નતિમાં સાધનભૂત અનેકવિધ દેશનારૂપ સરિતાઓને શિર ઉપર ધારણ કરી છે. એક રીતે વિચારીએ તો આપણું એ અહોભાગ્ય છે કે આત્મલક્ષ્મીનો અખૂટ ખજાનો આપણા ખંડમાં—‘એશિયા’ ખંડમાં જ પ્રકટ થયો છે. પરમાત્મા મહાવીર, ભગવાન્ બુદ્ધ, શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ, હજરત મહમદ પયગંબર, ઇસુ ખ્રિસ્ત અને જરથોસ્ત જેવા મહાનુભાવોને જન્મ આપી આ પૂર્વ ખંડ અપૂર્વતાને પામ્યો છે. અનેક ઋષિવરોએ અધ્યાત્મ જેવા અગમ્ય અને અસાધારણ માર્ગ ઉપર બાલજીવો પણ ચાલી શકે તે માટે વિવિધ વર્ણની રાશનીરૂપ પોતાની વાગ્દારા વહેતી મૂકી છે. તેમાંની એક કલકલનિનાદિની, અખંડિત પ્રવાહવાળી અને ત્રિકાલાબાધિત તત્ત્વવાળી તરંગિણીનો અત્ર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. આ સરિતાના ઉત્પાદક પરમ પૂજ્ય સર્વશક્તિશ્વર છે. તેમની દેશનાની મુખ્ય ખુબી કહો કે તેમની વાણીની અલૌકિક બાલહારી કહો તો તે સ્યાદ્રાહ-શૈલીનું સમુચિત અને સર્વાંગીય સેવન છે. બ્રહ્મા, વજ્ર અને શિવરૂપ ત્રિવિધ દિવ્ય શક્તિરૂપે પૂજાયેલ, ઉત્પાદક, ધ્રોવ્ય અને વ્યયરૂપ ત્રિરંગી તત્ત્વોથી તરંગિત તરંગિણી તે જિનેશ્વરની-તીર્થકરની દેશનાની ઉત્થાનિકા છે, ભૂમિકા છે. એ તેનો અમર આત્મા છે. ચૌદ વિદ્યાના પારંગત વિપ્રવચ્ચ શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રમુખ ગણધરોને આગમો રચવામાં અદ્ભુત પ્રકાશ પાડનારી એ ઝળહળતી જ્યોતિ

૧ મુખ્યમાં શ્રીગોડીજના ઉપાત્રયમાં સમાજના ઉત્કર્ષના તીવ્ર અભિલાષી શ્રીવિજયવલ્લભ-સૂરિના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રીસમુદ્રવિજયના અધ્યક્ષપણાનીયે વિક્રમ સંવત ૧૯૮૫ના ચૈત્ર શુક્લ તેરસને દિને શ્રીમહાવીર-જયંતી ઉજવવામાં આવી તે વખતે મેં ‘દેવાર્ચની દેશના’ એ નિબંધ વાંચી સંલગ્નાવ્યો હતો. તેમાંથી થોડોક ભાગ સારરૂપે અહીં આપવામાં આવે છે.

છે. સત્માં જેનો સમાવેશ થાય છે એવા ચેતન અને જડ તત્ત્વોનું પંચમ ગણધર શ્રીસુધર્મસ્વામીએ જે ચિત્ર આલેખ્યું છે તેની સુંદરતા, સંસ્કારિતા અને અભિજાતતા કેને આભારી છે ? એ ચિત્રનો ઉઠાવ, એના રંગની મિલાવટ, એને માટે વપરાયેલી પીંછીનો કુમાશ અને એનું કૌશલ્ય પ્રશંસાપાત્ર બન્યું છે તો તેમાં કેનો હાથ છે ? કહેવું પડશે કે ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવન્ મહાવીરની અપ્રતિમ, આદરણીય અને અનુકરણીય વાણીના સહકારનો; સંતોને અનંત દિગતના દર્શન કરાવનારી પૌષ્ટિક અને પ્રોત્સાહિક દેશનાની સહાયતાનો.

જે દેશના આપવા પૂર્વે ચરાચર જગતનું હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાયું હોય તે દેશનાનું મૂલ્ય કેમ અંકાય ? દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના પૂરેપૂરા ચિકિત્સકની વાણીનું વાણી કેવી રીતે મપાય ? સુંદર, સાર્થક અને મુખી જીવનના ઘડતરમાં અનેરો ભાગ ભજવનારી, ભાષા-સૌષ્ઠવથી ભરપૂર અને મધુરતાની ખાણરૂપ જિન-વાણીના પ્રતિધ્વનિઓ ભગવતી સરસ્વતીની વીણામાંથી સંભળાય છે એમ કહેવું શું વધારે પડતું છે ? તીર્થંકરની વાણીની મીઠાશ, અસંદિગ્ધતા, અગ્રામ્યતા, રસિકતા, કોમલતા, મનોહરતા, હૃદયંગમતા, યોજનગામિતા, સર્વસ્પર્શિતા ઇત્યાદિની જેટલી પ્રશંસા કરાય તેટલી ઓછી છે.

વિચાર-વિપુલતાથી વિભૂષિત, શબ્દ-લાલિત્યથી લલિત, વિશુદ્ધ વર્ણન-શૈલીથી અંકિત, ક્ષુદ્ર અને મલિન વિચાર તેમજ અશુદ્ધ અને અનુચિત વર્તનની અપવિત્ર રજકણોને દૂર કરનારી તેમજ જાતિ-વૈરને જલાંજલિ આપનારી દેશના ^૧અર્ધમાગધી ભાષામાં અપાય છે. આ વાતની ^૨સમવાયાંગાદિ આગમો સાક્ષી પૂરે છે.

સામાન્ય જનતા એનો લાભ લઈ શકે તે માટે આ ભાષાનો ઉપયોગ કરાય છે. આ ભાષા સંસ્કૃત નથી એ વિષે તો બે મત નથી. આ ભાષાની ગહનતા અને સાથે સાથે સુકોમલતા સુજ્ઞ મનુષ્યોનું મસ્તક કંપાવે છે. શંભુરહસ્ય નામના અજૈન ગ્રંથમાં પ્રાકૃતને સંસ્કૃત કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.^૩ એથી પણ આ ભાષાની સહૃદયતા સમજી શકાય છે. વિશેષમાં મૂળથી

૧ આથી શું સમજવું એ સંબંધમાં ન્યાય-વ્યાકરણ-તીર્થ પં. હરગોવિંદદાસે યોજેલો ‘પાદ્મ-સદ-મહાણુવો’ના ચોથા અંકનો ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૧-૨૭) જોવો.

૨ આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ:—

“ મગલં ચ ણં અઢ્ઢમાગહોપ માસાપ ધમ્મમાહફુલ્લ ”

[મગલાંચાર્ધમાગણ્યા માલવા ધર્મમાલચંદે]

૩ જુઓ આહુતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૧૩૪).

મીઠી એવી આ ભાષામાં અપાતી દેશનારૂપ સુવર્ણને દેવોના હન્ડલિના નાદરૂપ સુગંધનો સુયોગ મળે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે તીર્થંકર માલકેશાદિ રાગબદ્ધ દેશના આપતા હોય ત્યારે તેમના અનુપમ સૂરમાં સુરો સૂર પૂરે છે. કેઈ કેયલકંઠી ગાયક સંગીત શાસ્ત્ર અનુસાર ગાઈ રહ્યો હોય અને તેમાં વાદિત્રનો સહકાર સંધાય તો પછી એ સૂરની મીઠાશ કેવી જામે? એવી જ રીતે અહીં ઉત્તમ સ્વરોચ્ચાર પૂર્વક-સ્વરના ઉચ્ચારણના સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષમય દેશના સર્વોત્તમ સંહનન અને અનુપમ સંસ્થાનવાળા તીર્થંકરના કંઠમાંથી બહાર નીકળતાં તે સંગીતમય સંદેશનો સ્વાંગ સજેલી જણાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એનો તાનપલટો અનેકના જીવનમાં પલટો પેદા કરે તો તેમાં શી અદ્ભુતતા છે ?

આ વાણીની મીઠાશ કેવળ શબ્દ-ગુંથન પૂરતી કે શબ્દ ચિત્રની પ્રતિમા ખડી કરવા પૂરતી જ નથી. પરંતુ એમાં તો અખિલ ભૂમંડલને મહામાંગલિક મહામંત્ર સમાયેલો છે. જગતના સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાલાવ રાખવો, કોઈને પણ કષ્ટ થાય એવી રીતે ન વર્તવું, સદાચારથી સૌનો ઉદ્ધાર છે (ભલે પછી તે શૂદ્ર ક્યાં ન હોય, અરે તિર્યચ પણ હોય ને) એ એનો સાર છે.

દેશનાની સફળતા--

અજેય બળ અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી વિભૂષિત, પક્ષપાતથી પરાડમુખ અને સરલતા, નિર્ભયતા અને સર્વજ્ઞતાની મૂર્તિરૂપ એવા તીર્થંકરની દેશના રોચક, શિક્ષાપ્રદ, અને માર્ગ-દર્શક નીવડે એ સ્વાભાવિક છે; કેમકે આત્મન્દાધા કે પરનિન્દા માટે એમાં સ્થાન જ નથી; એ બે રાણીઓના અધઃ-પતન પછી તો આવી દેશનાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે તીર્થંકરના સંદેશની સફળતા થવામાં એમની સર્વાંગીય સત્યવાદિતા, સહૃદયતા અને ઇન્દ્રિય-સંયતિ (વિષયમાં સંપૂર્ણ આસક્તિનો અભાવ) કારણભૂત છે.

દેશના આપવાનું કારણ--

અત્ર એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે લક્ષ્મી મેળવવા માટે કે કીર્તિ સંપાદન કરવા માટે કે પુણ્યનું ઉપાર્જન કરવા માટે તીર્થંકર ઉપદેશ આપતા નથી. આ તો કૃતકૃત્યની વાણી છે. દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે જેમણે એક વર્ષ પર્યંત દાન દીધું, ત્રણ અબજ, અઠ્યાસી કરોડ અને એંસી લાખ સુવર્ણનું દાન દઈ જે દાનવીર બન્યા તે વ્યક્તિ શું ધનની આશા રાખે ? જેમના અવતાર-સમયથી માંડીને તે મોક્ષગમનના કાળ પર્યંત જેમનો કીર્તિ પટહ ચોસઠ ઇન્દ્રો વગાડી અણુમૂલો લહાવો લે છે તેમને કીર્તિની આકાંક્ષા હોઈ ખરી ? તીર્થંકરનામકર્મરૂપ પુણ્ય પ્રકૃતિને વેદવાને માટે, એ કર્મને ભોગવવા માટે તો જેઓ ધર્મોપદેશ કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમને શું પુણ્યનું પ્રલોભન સંભવે છે કે ?

આ ઉપરથી સમજાય છે કે તીર્થંકર-નામ-કર્મનાં દળિયાં ખપાવવા માટે તીર્થંકર દેશના દે છે, પરંતુ જેમ દાળ લેગી ઢાકળી ચડી જાય છે તેમ આ દેશનાના શ્રવણથી લબ્ય જીવોને અપૂર્વ લાલ થાય છે. એને લક્ષ્યીને ધર્મદેશનાનું ફળ શ્રીગુણચન્દ્રગણિકૃત મહાવીરચરિત્રના રપરમા પત્રમાં નિર્દેશાયું હોય એમ જણાય છે.

દેશનાનું રહસ્ય—

જે દેશનાના આપણે આ પ્રમાણે ગુણ ગાયા છે અને ગાઈએ તે સંબંધમાં એક વાતનો નિર્દેશ કરવો રહી જાય છે. તે એ છે કે દેશના આપનાર કેવળ પોતે સર્વજ્ઞ છે, અન્ય કોઈ થયા નથી કે થશે નહિ એવું એકદેશીય અને અત એવ અસત્ય તત્ત્વ ન પ્રકૃપતાં પોતાના જેવા સર્વજ્ઞ થયા છે અને થશે, સ્ત્રીઓ પણ સર્વજ્ઞતા તેમજ સિદ્ધિને પામી શકે છે, એવી ઉદ્ઘોષણા કરે છે. આનું પ્રબળ પ્રમાણ આગમો છે. વિશેષમાં ભગવન્ મહાવીરને પૂર્વ તીર્થંકરોએ જે કહ્યું છે તે હું કહું છે, એવા ઉદ્ઘોષ કરનાર તરીકે આગમોમાં આલોખવામાં આવ્યા છે એ ઉપરથી આ વાત ફલિત થાય છે.

આ તો આપણે તીર્થંકર દેવોની દેશનાનો વિચાર કર્યો. દેશના સંબંધી થોડો ઘણો ઊહાપોહ આચારાંગ (અ, ૨, ઉ. ૬, સૂ. ૧૦૧-૧૦૨)ની શ્રીશીલાંકસૂરિકૃત વૃત્તિતેમજ ઐપપાતિક સૂત્ર (સૂ. ૩૪)માં નજરે પડે છે. ગ્રંથગૌરવના લયથી અત્ર એટલું જ નિવેદન કરીશ કે જે જે રીતે બોધ પામે તેને તે રીતે ઉપદેશ આપવો ઉચિત છે. અર્થાત્^૧ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. અન્ય દર્શનીય રાજને ઉપદેશ આપતી વેળા તો એ ખાસ વિચારવું જોઈએ કે શું તે અભિગૃહીત મિથ્યાદષ્ટિ છે કે અનભિગૃહીત કે તે સંશયશીળ છે ? જો તે અભિગૃહીત મિથ્યાદષ્ટિ હોય તો કુતીર્થિકોની જાળમાં સપડાવાથી તે તેવો છે કે પોતાની મેળે જ તે તેવો છે ? આવી તપાસ કર્યા વિના તેને એમ કહેવામાં આવે કે—

“ દશમૂનાસમશ્વક્રી, દશચક્રિસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમા વેશ્યા, દશવેશ્યાસમો નૃપઃ ॥ ”

અર્થાત્ દશ કતલખાના ચલાવનારા જેટલો કુંભાર, દશ કુંભાર જેટલો ધ્વજ (પીઠું રાખનાર), દશ ધ્વજના સમાન વેશ્યા અને દશ વેશ્યા તુલ્ય રાજા પાપી છે તો તે રાજા ગુસ્સે થાય એટલું જ નહિ પણ સકળ સંઘને લયંકર આકૃતમાં નાંખે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્તિની પરીક્ષા કર્યા વિના તેને ઉપદેશ આપવો તે અવિધિ

૧ વ્યક્તિ મિથ્યાદષ્ટિ છે કે ભદ્રપરિણામી છે ? કયા આશયથી એ પૂછે છે ? તે કોને દેવ તરીકે નમન કરે છે ? તે કયા દર્શનનો છે ? આ દ્રવ્ય સંબંધી આલોચના થઈ. અહીં વૈષ્ણવોનું જોર છે કે શૈવોનું કે જૈનોનું કે ઉત્સર્ગરુચિનું એ ક્ષેત્ર પરત્વેની આલોચના છે. આ કયો કાળ છે ? દુઃખમાદિક કે દુર્લભદ્રવ્યકાલ ? આ કાલ સંબંધી આલોચના છે. પૂજનારમાં રાગ અને દેવથી પર એવો મધ્યસ્થ ભાવ છે કે નહિ એ ભાવવિષયક આલોચના છે.

છે અને તેવી અવિધિ પૂર્વકનો ઉપદેશ આ લોકમાં બાધાકારી છે એટલું જ નહિ પણ પરલોકમાં પણ ગુણકારી નથી. વળી અક્ષરકેવિદ સમાજમાં પણ, હેતુ અને ઉદ્દેશરણનો આદર કર્યા વિના પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ આપવો તે પણ અવિધિ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી તો કેવળ પ્રવચનની હીલના થાય અને કર્મ-બંધ થાય. વાસ્તે જે વિધિ ન બાળતો હોય તેને મૌન ધારણ કરવું તે શ્રેયસ્કર છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ સાવજ્જણવજ્જાણં વયણાણં જો ન યાણાઈ વિસેસં ।

વુત્તું પિ તસ્સ ન સ્વમં કિમં પુણ દેસણં કાઉ ? ॥” —આર્યા

અર્થાત્ જે સાવધ અને નિરવધ વચનોની વિશેષતાથી અબાણુ છે તેને બોલવું પણ ઉચિત નથી, તો તેને માટે દેશના આપવાની તો વાત જ શી ? વળી જે પદાર્થ હેતુગમ્ય હોય ત્યાં હેતુનો ઉપયોગ અને આગમગમ્ય હોય ત્યાં આગમનો ઉપયોગ કરે તો તે સિદ્ધાન્તનો આરાધક છે; એથી ઉલટું કાર્ય કરનાર જૈન શાસનનો વિરાધક છે.

ગીતાર્થ-નિશીથના બાણુકાર મુનિ દેશના આપવાને લાયક છે અને એ દેશનાના ત્રણ પ્રકારો છે ઇત્યાદિ હકીકત મહોપાધ્યાય શ્રીમાનવિજયકૃત ધર્મસંગ્રહમાં મળી આવે છે, પરંતુ તે સંબંધમાં અત્ર અન્યગૌરવના ભયથી વિચાર કરવો બની શકે તેમ નથી.

सर्वेषां धर्मभेदानां, सम्यक्त्वं प्रथमं मतम् ।

सुदेवे सुगुरौ शुद्ध-धर्मे श्रद्धानतो भवेत् ॥ ६ ॥

સમ્યક્ત્વનું સ્થાન—

શ્લો ૦—“ ધર્મના સર્વ પ્રકારોમાં સમ્યક્ત્વ પ્રથમ (સ્થાને) છે. સુદેવમાં (દેવ-યુદ્ધિરૂપ), સુગુરુમાં (ગુરુ-યુદ્ધિરૂપ) અને સુધર્મમાં (ધર્મ-મતિરૂપ) શ્રદ્ધા રાખવાથી તે થાય છે. ” —૬

૧ છાયા—

સાવજ્જાનવજ્જયોર્વચનયોર્યો ન જાનાતિ વિશેષમ ।

વક્કમપિ તસ્ય ન ક્ષમં કિમં પુનર્દેશનાં કર્તુમ્ ? ॥

૨ સરખાવો કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રસંસ્કૃત યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશનું નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદઃ—

સમ્યક્ત્વનું દિગ્દર્શન

રૂપબદ્ધી—આર્હતદર્શનદાપિકા (પૃ૦ ૬૯)માં સમ્યક્ત્વ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરેલો હોવાથી અત્ર તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આલેખીશું. સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્દર્શન, દર્શન, બોધિ, સમકિત એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે. જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલાં તત્ત્વોને વિષે સાચી શ્રદ્ધા તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આ સુત્રદ્વા ધર્મનું મૂળ છે, પુણ્ય-પુરીનું દ્વાર છે, નિર્વાણ-મહેલની પીઠિકા છે અને સમસ્ત સંપત્તિ-ઓનું નિધાન છે. એના જેવો સમગ્ર સંસારમાં કોઈ સહોદર બંધુ કે મિત્ર નથી. આથી કરીને તો તૈત્તરીયોપનિષદના બ્રહ્માનન્દવલ્લીના ચોથા અનુવાકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ તસ્ય શ્રદ્ધૈવ શિરઃ ”

મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત ૭૪ મા પદ્યમાં તો ત્યાં મુખી કહ્યું છે કે—

“ સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નઃ, કર્મભિર્ન નિબધ્યતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ, સંસારં પ્રતિપદ્યતે ॥ ”

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે કર્મોથી બંધાતો નથી; પરંતુ જે એના વિનાનો છે, તે સંસારમાં રખડે છે.

સમ્યગ્દર્શન—ખાસ કરીને ઔપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ એક પ્રકારનો આત્મિક ભાવ છે—દેવ, ગુરુ અને ધર્મરૂપ તત્ત્વત્રયાનું સમ્યક્ અવલોકન છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥ ”

આ પદ્યગત સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ સાધ્યમાં સાધનના ઉપચારરૂપ છે. વાયકવર્ચ શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ૦ ૧, સ્. ૨)ગત તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં ” એ અનૌપચારિક-યથાર્થ લક્ષણ છે. વિશેષમાં ધર્મસંગ્રહના ૩૨મા પત્રમાં કહ્યું છે તેમ આ યતિઓ અને શ્રાવકોના સાધારણ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે; ખીજું લક્ષણ તો ગૃહસ્થોએ દેવ, ગુરુ અને ધર્મને વિષે પૂજ્યત્વ, ઉપાસ્યત્વ અને અનુરૂપત્વરૂપ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ એ મુચ્યવત્ અર્થે છે તેમજ વળી દેવ અને ગુરુનો જીવ-તત્ત્વમાં અને ધર્મનો શુભ આશ્રવ અને સંવરમાં અંતર્ભાવ થાય છે એટલે શાસ્ત્રીય વિરોધ નથી. મૂળ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:—

“ અત્ર પ્રકરણે જિનોક્તત્ત્વેષુ રુચિરિતિ યતિશ્રાવકાણાં સાધારણં સમ્યક્ત્વલક્ષણમુક્તં. શાસ્ત્રાન્તરે તુ ગૃહસ્થાનાં દેવગુરુધર્મેષુ પૂજ્યત્વોપાસ્યત્વાનુષ્ટેયત્વલક્ષણોપયોગવશાદ દેવગુરુધર્મેતત્ત્વપ્રતિપત્તિલક્ષણં સમ્યક્ત્વં પ્રતિપાદિતં, તત્રાપિ દેવા ગુરુશ્ચ જીવતત્ત્વે, ધર્મઃ શુભાશ્રવે સંવરે ચાન્તર્ભવતીતિ ન શાસ્ત્રાન્તર-ચિરોદ્ધઃ । ”

“ ૧અરિહં દેવો ગુરુણો સુસાહુણો જિણમયં મહ પમાણં ।
ઇચ્છાઈ સુહો ભાવો, સમ્મત્તં ચિંતિ જગરુણો ॥ ”

મુક્તિ-મહેલના પ્રસ્થાન-ત્રયી પૈકી એક, આદિમ અને અત્યન્ત આવશ્યક પ્રસ્થાનરૂપ સમ્યગ્દર્શનનું યથોચિત વર્ણન મારા જેવા માટે શું શક્ય છે ? નહિ જ, તો પછી આટલેથી વિરમવામાં આવે છે.

ધર્મના પ્રકારો—

અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે ધર્મના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારો સંભવે છે. જેમકે ગૃહસ્થ-ધર્મ અને શ્રમણ-ધર્મ એમ ધર્મના બે લેદો પડે છે. અહિંસા, સં-યમ અને તપ એમ એના ત્રણ પ્રકારો જોવાય છે. દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારો છે. પરન્તુ આ પૈકી ગમે તે પ્રકારની સાર્થકતા તો સમ્યક્ત્વ હોય તો જ છે; એના વિના જે ધર્મનું સેવન થાય તેની કશી કીંમત નથી.

ચારિત્રજ્ઞાનહીનોઽપિ, સમ્યક્ત્વી શ્લાઘ્યતે સદા ।
યતઃ સિધ્યતિ સમ્યક્ત્વી, જ્ઞાનચારિત્રભૂત્તહિ ॥૭૧॥

સમ્યક્ત્વ વિનાનાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની નિષ્ક્રિયતા—

શ્લો.૦—“ (શુદ્ધ) ચારિત્ર અને (રૂડા) જ્ઞાનથી રહિત એવો સમ્યક્ત્વી

૧ ગાય—

અર્હન્ દેવો ગુરવઃ સુસાધવઃ જિનમતં મમ પ્રમાણમ્ ।
ઇત્યાદિ શુભો ભાવઃ સમ્યક્ત્વં બ્રુવતે જગદ્ગુરવઃ ॥

૨ સરખાવો ભક્તપરિજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત ૬૬મી ગાથા:—

“ દંસણમટ્ટો મટ્ટો, દંસણમટ્ટસ્સ નત્થિ નિઘ્વાણં ।
સિજ્ઞંતિ ચરણરહિઆ, દંસણરહિઆ ન સિજ્ઞંતિ ॥ ”
[દર્શનબ્રહ્મો બ્રહ્મો દર્શનબ્રહ્મસ્ય નાસ્તિ નિર્વાણમ્ ।
સિધ્યન્તિ ચરણરહિતા દર્શનરહિતા ન સિધ્યન્તિ ॥]

તેમજ—“ શ્લાઘ્યં હિ ચરણજ્ઞાન-વિયુક્તમપિ દર્શનમ્ ।
ન પુનર્જ્ઞાનચારિત્રે, મિથ્યાત્વવિષદૂષિતે ॥
જ્ઞાનચારિત્રહીનોઽપિ, બ્રૂયતે બ્રણિકઃ કિલ ।
સમ્યગ્દર્શનમાહાત્મ્યાત્, તીર્થકૃત્વ પ્રપત્સ્યતે ॥ ”

સર્વદા વખણાય છે (નહિ કે એ વિનાના જ્ઞાની કે ચારિત્રવાન); કેમકે સમ્યક્ત્વાન મોક્ષે જાય છે, નહિ કે જ્ઞાન કે (એનાથી વિમુખ) ચારિત્ર યુક્ત વ્યક્તિ ”-૭

ચિન્તામણિ-કામકુમ્ભ-કલ્પ-ક્ષાધિકપ્રદમ્ ।

સમ્યક્ત્વં તદ્ વિના ધર્મ, ઉષરે बीजवापवत् ॥ ૮ ॥

સમ્યક્ત્વ વિનાના ધર્મની નિઃસારતા—

શ્લો०—“સમ્યક્ત્વ એ ચિન્તામણિ, કામકુમ્ભ અને કલ્પવૃક્ષથી અધિક (ફળ) આપનારું છે. એના વિનાનો ધર્મ તે ઊષર (ક્ષેત્ર)માં બીજ વાવવા જેવું છે.”—૮

પ્રસ્તુતનું પુષ્ટીકરણ—

સ્પષ્ટી०—સમ્યક્ત્વ વિનાની ધર્મ-ક્રિયા સફળ થતી નથી એ વાતને શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ધર્મખિન્દુની શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૩૧મા પત્રમાં ટાંચણરૂપે આપેલા નિમ્ન-લિખિત શ્લોકો પુષ્ટ કરે છે:—

“ સસ્યાનીવોષરે ક્ષેત્રે, નિશ્ચિન્તાનિ કદાચન ।

ન વ્રતાનિ પ્રરોહન્તિ, જીવે મિથ્યાત્વવાસિતે ॥—અનુ०

સંયમા નિયમાઃ સર્વે, નાશ્યન્તેડનેન પાવનાઃ ।

ક્ષયકાલાનલેનેવ, પાદપાઃ ફલશાલિનઃ ॥ ”—અનુ०

અર્થાત્ જેમ ઊષર ક્ષેત્રમાં વાવેલાં ધાન્યો કદાપિ ઉગતાં નથી તેમ મિથ્યાત્વથી વાસિત જીવમાં વ્રતો ઉગી નીકળતાં નથી. જેમ પ્રલય-કાલના અગ્નિથી ફળદ્રુપ ઝાડો નાશ પામે છે, તેમ મિથ્યાત્વથી સર્વ પવિત્ર સંયમો અને નિયમોનો વિનાશ થાય છે. આથી કરીને તો ધર્મખિન્દુ (અ. ૩)માં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

“ સતિ સમ્યગ્દર્શને ન્યાય્યમણુવ્રતાદીનાં ગ્રહણં, નાન્યથેતિ ”

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનની હિંચાતીમાં જ, નહિ કે તેની ગેરહાજરીમાં અણુવ્રત વગેરેનું ગ્રહણ વ્યાજબી છે. આ સંબંધમાં મહોપાધ્યાય શ્રીચશોવિજય કહે છે કે—

“ અતો માર્ગપ્રવેશાય, વ્રતં મિથ્યાદશામયિ ।

દ્રવ્યસમ્યક્ત્વમારોપ્ય, દદતે ધીરબુદ્ધયઃ ॥”—અનુ०

એટલે કે એથી કરીને ધીર મતિવાળા (મહાનુભાવો) માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા ખાતર મિથ્યાદષ્ટિઓમાં પણ દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વનો આરોપ કર્યા બાદ તેમને વ્રત આપે છે—અહણ કરાવે છે.

અહિંસાસત્યમસ્તેય-બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રાહાઃ ।

સમ્યક્ત્વસહિતા એતે, નિયમા મોક્ષદાયિનઃ ॥૧॥

સમ્યક્ત્વ પૂર્વકનાં વ્રતોથી મોક્ષ—

શ્લોક—“ અહિંસા, સત્ય, અદત્તાદાન, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ (પાંચ મહા)વ્રતો સમ્યક્ત્વથી યુક્ત (હોય તો) જ મોક્ષ અર્પે છે.”—૯

સંયમસ્ય બલાંભાવે, શ્રાવકાણાં વ્રતાનિ ચ ।

દ્વાદશ ગૃહીતવ્યાનિ, સમ્યક્ત્વાચ્ચાર્વકમ્ ॥૨૦॥

શ્રાવકનાં બાર વ્રતો—

શ્લોક—“ચારિત્ર લેવાની શક્તિના અભાવમાં શ્રાવકોનાં બાર વ્રતો સમ્યક્ત્વના ઉચ્ચાર પૂર્વક અહણ કરવાં જોઈએ.”—૧૦

શ્રાદ્ધ-વ્રતોનું પ્રદાન—

સ્પષ્ટીક—ગૃહસ્થપણમાં રહીને પાળી શકાય તેવાં વ્રતો શ્રાવકોને અહણ કરાવવામાં આવે તે પૂર્વે તેને સર્વોત્તમ સર્વવિરતિરૂપ ધર્મનું કથન કરવું જોઈએ એવી જો હકીકત આ પદ્યમાંથી સ્ફુરતી હોય તો તે ધર્મબિન્દુના દ્વિતીય અધ્યાયના ૩૨ માં પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિને આભારી હોય એમ સમજાય છે:—

“ ઉત્તમધર્મપ્રતિપક્ષ્યસદ્વિષ્ણોસ્તત્કથનપૂર્વમુપસ્થિતસ્ય વિધિનાઽણુવ્રતાદિદા-
નમિત્તિ ॥૮॥ સદ્વિષ્ણોઃ પ્રયોગેઽન્તરાય ઇતિ ॥ ૯ ॥ અનુમતિચેતરત્રેતિ ॥૧૦॥ ”

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે કોઈ લવલીરુ લબ્ય ધર્મના ગ્રહણ માટે ઉદ્યમશીલ બન્યો હોય તેની આગળ ગુરુ પ્રથમ ક્ષમા, માર્દવ ઇત્યાદિ દશવિધ યતિધર્મનું સવિસ્તર વર્ણન કરે, કેમકે એ યતિ-ધર્મ જ સર્વ કર્મ-રોગને દૂર કરનારું અનુપમ ઔષધ છે. જો આ લબ્ય આવે સમયે પણ વિષય-સુખની પિપાસાને લઈને ઉત્તમ એવી સર્વવિરતિનો સ્વીકાર કરવા અસમર્થ હોય તો તેને અણુવ્રતાદિનું પ્રદાન કરવું, પરંતુ તેમ કરવા પૂર્વે યતિ-ધર્મનું કથન કરવું જ જોઈએ; કેમકે જે ધર્મ-ગ્રહણ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે તેને જો યતિ-ધર્મ ન સંલગ્નવાય તો છતી શક્તિએ તેને સર્વવિરતિ લેવામાં અંતરાયભૂત થવાનો દોષ લાગે તેમજ દેશવિરતિ સ્વીકારવાથી જે સાવધ અંશનો ત્યાગ રહી જાય તેમાં અનુમતિ હોવાનું દૂષણ ઉદ્ભવે.

શ્રાવકનો અર્થ—

“ શૃણોતીતિ શ્રાવકઃ ” એ વ્યુત્પત્તિવાળા ‘શ્રાવક’ શબ્દથી શું સમજવું તેનો ઉત્તર નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પૂરા પાડે છે:—

“ શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ જિનેન્દ્રશાસને

ધનાનિ ક્ષેત્રેષુ વપત્યનારતમ્ ।

કરોતિ પુણ્યાનિ સુસાધુસેવના—

દત્તોઽપિ તં ‘શ્રાવક’માહુરુત્તમાઃ ॥૨॥ ”—વંશસ્થ

અર્થાત્ શ્રીતીર્થઃકરની આશાને વિષે જેને આસ્થા છે, જે નિરંતર (સાધુ પ્રમુખ)

૧. શ્રાવકને માટે પ્રાકૃત આપામાં ‘સવગ’ શબ્દ છે. એનો અર્થ સમગ્રવતાં શ્રીહરિ-ભદ્રચરિ સંબોધપ્રકરણમાં શ્રાવક-ધર્મોપદેશમાં કહે છે કે—

“ સંપન્નદસણાઈ પદ્ધિયહં જહજણા સુણેઈ અ ।

સામાચારિં પરમં જો ચલુ તં ‘સાવગં’ ચિતિ ॥ ”—આપા

[સમ્પ્રાપ્તદશેનાદિઃ પ્રતિદિવસં યતિજનાનઃ શૃણોતિ ચ ।

સામાચારીં પરમાં યઃ ચલુ તં શ્રાવકં બ્રુવતે ॥]

૨. શ્રાદ્ધગુણવિવરણમાં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે—

“ શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ શૃણોતિ શાસનં

ધનં વપેદાશુ વૃણોતિ દર્શનમ્ ।

કૃન્તવ્યપુણ્યાનિ કરોતિ સંયમં

તં ‘શ્રાવક’ પ્રાહુરમી વિચક્ષણાઃ ॥ ”—વંશસ્થ

“ શ્રવન્તિ યસ્ય પાપાનિ, પૂર્વવદ્ધાન્યનેકશઃ ।

આવૃત્તશ્ચ વ્રતૈર્નિત્યં, ‘શ્રાવકઃ’ સોઽભિધીયતે ॥ ”—અનુ૦

ઉત્તમ સાત) ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્ય વાવે છે-વાપરે છે અને જે શુદ્ધ શ્રમણની સેવાથી પુણ્ય (પ્રાપ્ત) કરે છે, તેને ઉત્તમ (પુરુષો) ‘શ્રાવક’ કહે છે.

શ્રાવક કહો કે શ્રાદ્ધ કહો તે એક જ છે. એનો વિશેષ પરિચય શ્રાદ્ધગુણવિવરણ, ધર્મખિન્દુ વગેરે ગ્રંથોમાં નજરે પડે છે.

સ્થૂલહિંસામૃષાસ્તેયા--ઽબ્રહ્મતઃ પ્રપલાયિતાઃ ।

શ્રાદ્ધવ્રતાનિ ચત્વારિ, તેષ્વાદ્યાનિ ભવન્તિ હિ ॥૧૧॥

શ્રાદ્ધવ્રતોનો ઉપક્રમ-

શ્લોક-“ સ્થૂળ હિંસા, સ્થૂળ અસત્ય, સ્થૂળ ચોરી, સ્થૂળ અપ્રભચી જ્યો નાસી છુટ્યા છે નિવૃત્ત થયા છે તેમનામાં (પ્રથમનાં) ચાર શ્રાવક-વ્રતો છે.”-૧૧

પરિગ્રહાણાં સદ્કોચે, પશ્ચમં વ્રતમુચ્યતે ।

દિશાં નિયન્ને ષ્ઠં, ભોગોપભોગવર્જનમ્ ॥૧૨॥

દેશતઃ સસમં જ્ઞેય--મનર્થદણ્ડવર્જનઃ ।

અષ્ટમં નવમં ચાસ્તિ, સામાયિકવ્રતં મતમ્ ॥૧૩॥-યુગ્મવ

સ્થૂળ પરિગ્રહનો ત્યાગ ઇત્યાદિ વ્રતો-

શ્લોક-“ પરિગ્રહોનો સંકાય તે પાંચમું વ્રત છે અને દિશાનો નિયમ કરવાથી છું દિક્પરિમાણ વ્રત (થાય) છે. ભોગ અને ઉપભોગનો અંશથી ત્યાગ તે સાતમું ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રત છે. અનર્થદંડનું વિરમાણ તે આઠમું વ્રત અણુવું અને સામાયિક તે નવમું ગણાય છે.”-૧૨-૧૩

૧ આ સંબંધમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય મનન કરવા જેવું જણાય છે:-

“ પાંચે ચૂક્યો ત્રિહું મૂક્યો, ચિહું ન જાણ્યો નામું;

જગિ દેર્યો વામ્યો ,મુહધ ‘શ્રાવક’ નામું. ”

પંચાશકમાં તો કહ્યું છે કે-

“ પરલોપહિયં સમ્મં જો જિણવયણં સુણેહ ઉવડત્તો ।

અહિતિવ્વકમ્મવિગમા સુક્કોસો ‘સાવગો’ પરથ ॥ ૨ ॥ ”

[પરલોકહિતં સમ્યગ્ યો જિનવચનં શૃણોતિ ઉપયુક્તઃ ।

અતિતીવ્રકર્મવિગમાત સૂત્કૃષ્ટઃ (શુક્લઃ સ) શ્રાવકોઽત્ર ॥]

દેશાવકાશેકં નામ, દશમં વ્રતમુચ્યતે ।

પર્વાદૌ પૌષધં કૃત્વા, પાલ્યમેકાદશંવ્રતમ્ ॥ ૧૪ ॥

દશમા એને અગ્યારમા વ્રતો—

શ્લો०—“દેશાવકાશિક દશમું વ્રત કહેવાય છે. પર્વ વગેરે (દિવસોમાં) પૌષધ કરી પૌષધ નામ અગ્યારમું વ્રત પાલવું બેઠએ.”—૧૪

‘આદિ’ શબ્દનો હેતુ—

રૂપણી૦—ગ્રંથકાર તપાગચ્છીય છે અને તેથી તેઓ ખરતરગચ્છીય જો-
નોની જેમ પર્વને જ દિવસે પૌષધ કરવો એ વાત સ્વીકારતા નથી, પરંતુ
અન્ય દિવસે પણ પૌષધ લઈ શકાય છે એવું તેમનું મંતવ્ય છે. આ મંતવ્યના
સૂચન માટે તેમણે ‘આદિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય એમ જણાય છે.

અતિથિસંવિભાગેન, ક્રિયતે દ્વાદશવ્રતમ્ ।

સ્વર્ગગા હિ વ્રતસ્થાઃ સ્યુઃ, પશવો વ્રતવર્જિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

વ્રતધારીઓની ગતિ—

શ્લો०—“અતિથિની સાથે સંવિભાગ કરવાથી બારમું વ્રત થાય છે. (એ પ્રમાણે
બાર વ્રતો પાલવા બેઠએ) કેમકે વ્રતધારી (જીવો) સ્વર્ગે જાય, જ્યારે વ્રત રહિત
(જીવો) પશુ થાય—તિર્થંચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય.”—૧૫

મહાવ્રતાનિ લબ્ધાનિ, નૈવ દ્વાદશ વ્રતાનિ ચ ।

સમ્યક્ત્વં યેન નો લબ્ધં, તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૧૬ ॥

સમ્યક્ત્વ વિના જન્મની નિર્ર્થકતા—

શ્લો०—પાંચ મહાવ્રતો, બાર વ્રતો કે સમ્યક્ત્વ (પણ) જોણે પ્રાપ્ત કરેલ નથી
તેનો જન્મ નિર્ર્થક છે—એણે ગયો છે.”—૧૬

जीवाजीवौ तथा पुण्य-पापे चाश्रवसंवरो ।

निर्जराबन्धमोक्षाश्च, तत्त्वान्येवं मतानि हि ॥ १७ ॥

નવ તત્ત્વોનો નિર્દેશ—

શ્લો. ૦—“ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બન્ધ અને મોક્ષ એ પ્રમાણે નવ જ તત્ત્વો ગણાય છે. ”—૧૭

ક્રમનો ઉપન્યાસ—

રૂપથી ૦—અત્ર જે ક્રમપૂર્વક તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરાયો છે તે નવતત્ત્વની નિમ્નલિખિત—

“ जीवाजीवा पुण्यं पावासवसंवरो य निज्जरणा ।

बंधो मुक्त्वो य तदा नव तत्ता हुंति नायन्वा ॥ ”

—આદ્ય ગાથાના અનુકરણનું પરિણામ જણાય છે. પુણ્ય અને પાપનો આશ્રવ કે બંધમાં અંતર્ભાવ કરતાં તત્ત્વોની સંખ્યા સાતની પણ થાય છે અને તેના સુપ્રસિદ્ધ ક્રમ પ્રમાણે બંધનો સંવરની પૂર્વે નિર્દેશ કરાય છે તેમજ એ ક્રમ તો સહેતુક છે એ વાત મેં આહતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૩-૪)માં વિચારી છે, પરંતુ અત્ય ક્રમ માટે શું કારણ છે તે મારા સમજવામાં આવતું નથી, કેમકે એ ક્રમમાં પરિવર્તન પણ જોવાય છે. એ વાતની પ્રતીતિ કરવી હોય તો આ પછીના પદ્યનું ટિપ્પણ જોવું (પૃ. ૩૦૬).

स्याद्वादसहितं तेषां, न्यायैरेपपूर्वकम् ।

यज्ज्ञानं तत् तु सम्यक्त्वं, धर्माधारं प्रकीर्त्यते ॥ ૧૮ ॥

સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ—

શ્લો. ૦—“ સ્યાદ્વાદ સહિત તેમજ નય અને નિર્લેપ પૂર્વક આ (તત્ત્વો)નું જે જ્ઞાન છે તે ધર્મના આધારરૂપ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે. ”—૧૮

સ્યાદ્વાદનો વિચાર—

રૂપથી ૦—૧૩૬માથી ૧૩૮મા સુધીનાં પૃષ્ઠોમાં સ્યાદ્વાદ સંબંધી આપણે થોડોક ઇસારો કરી ગયા છીએ. એનું સ્વરૂપ તો એટલું વિશાળ છે કે તેનો યથાયોગ્ય નિર્દેશ કરતાં એક સંપૂર્ણ ગ્રંથ થઈ જાય. વિશેષમાં આ સંબંધમાં મેં ન્યાયકુસુમાં-જાહે (સ્ત. ૩, શ્લો. ૨૨, ૨૬, ૨૯, ૩૧)ના તેમજ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા

(પૃ. ૧૧૨-૧૧૫)ના સ્પષ્ટીકરણમાં થોડો ઘણો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે અહીં તો તેના સ્વરૂપ પરત્વે ન્યાયખંડખાદ્ય (શ્લો. ૪૨)ની ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોભિજયકૃત ટીકાની સ્યાદાદના લક્ષણ ઉપર પ્રકાશ પાડતી નિમ્નલિખિત પંક્તિ રજૂ કરી સંતોષ માનવો ઉચિત સમજાય છે:-

“ ન લોકત્ર નાનાવિરુદ્ધધર્મપ્રતિપાદકઃ સ્યાદાદઃ, કિન્તુ અપેક્ષાભેદેન તદવિરો-
ધયોતકસ્યાત્પદસમભિવ્યાહતવાક્યવિશેષ इति ”

અર્થાત્ વિવિધ વિરુદ્ધ ધર્મોનું એક સ્થાનમાં પ્રતિપાદન કરનાર સ્યાદાદ નથી, પરંતુ અપેક્ષાના ભેદથી વિરુદ્ધ ધર્મોના અવિરોધના ઘોતક ‘સ્યાત્’પદથી વ્યવહાર કરાતો વાક્યવિશેષ છે.

આ સ્યાદાદ-રત્નાકરની છોળો અન્ય દાર્શનિક ઉદ્યાનોને પણ પલ્લવિત કરી રહી છે. દાખલા તરીકે વેદમાં જે એક ઠેકાણે અનેક દેવ માનેલા છે અને બીજે ઠેકાણે દેવ એક જ છે એમ પરસ્પર વિરોધાત્મક જે બે કથનો નજરે પડે છે તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીચારુકાચાર્ય કથે છે કે--

‘ एतत् तु नरराष्ट्रमिव स्यात् ’

અર્થાત્ પુષ્કળ નરો મળીને એક રાષ્ટ્ર થાય છે એટલે સમષ્ટિરૂપે રાષ્ટ્ર એક છે પરંતુ વ્યષ્ટિરૂપે બેઘણે તો તે વિવિધ પ્રકારના નરરૂપ છે. એ પ્રમાણે રાષ્ટ્રરૂપ એકત્વ અને નરરૂપે નાનાત્વ જેમ સિદ્ધ થાય છે તેમ અત્ર સમજવું. નયોનો ઊહાપોહ—

ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્ત. ૩, શ્લો. ૧૯, ૩૬)નો તેમજ સ્તુતિચતુ-
ર્વિંશતિકા(શ્લો. ૩)ના સ્પષ્ટીકરણમાં તથા આર્હતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૨૭૨-૩૩૦)માં નય સંબંધી મેં વિસ્તૃત ઊહાપોહ કર્યો છે એટલે અત્ર એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવા જેવું રહેતું નથી. છતાં પં. સુખલાલજીકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચનમાંથી એક બે મનનીય હકીકત નોંધવી આવશ્યક સમજાય છે.

૧ સરખાવો સિદ્ધપંચાશિકા, ધર્મરત્નવૃત્તિ, કમઅન્યવૃત્તિ વગેરેના કર્તા શ્રીદેવેન્દ્ર-
સૂરીશ્વરનો મુદ્રાલેખ:-

“જિઅ ૧ અજિઅ ૨ પુન્ન ૩ પાવાહસવ ૫ સંવર ૬ બંધ ૭ મુક્ત ૮ નેજ્જ ૯ ના ૧૦

જેણં સદ્દહદ તયં સમ્મં સગાહુવહુમેઅં ॥ ”

[જીવોઽજીવઃ પુણ્યં પાપમાલવઃ સંવરો બન્ધો મોક્ષો નિર્જરણા ।

येन अद्ध्ययते तत्त्वं सम्यक्त्वं श्रयादिवहुभेदम् ॥]

નયોનું નિરૂપણ—

કોઈ પણ વિષયનું સાપેક્ષપણે નિરૂપણ કરનારા વિચારને ‘નય’ કહેવામાં આવે છે. આથી નયોનું નિરૂપણ કરવું એનો અર્થ વિચારોનું વર્ગીકરણ કરવું એવો થાય છે. નયોનું વર્ગીકરણ ત્રણ જુદી જુદી રીતે થયેલું જૈન દર્શનમાં નજરે પડે છે:—(અ) એક પરંપરા સીધી રીતે પહેલેથી જ (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋણસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત એમ નયના સાત પ્રકારો વર્ણવે છે (આ પરંપરા શ્વેતાંબરીય આગમોમાં અને દિગંબરીય ગ્રંથોમાં છે); (આ) નૈગમ સિવાયના છ ભેદો સ્વીકારનારી તાર્કિકચક્ર-ચૂડામણિ શ્રીશ્ચિદ્ધસેન દિવાકરની પરંપરા; અને (ઇ) વાચકવર્ચ શ્રીઉમાસ્વાતિની કે જેઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તેના સ્વોપજ્ઞ લાખ્યમાં નયના નૈગમથી માંડીને શબ્દ સુધીના પાંચ ભેદો અને શબ્દના સાંપ્રત, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એમ શબ્દના ત્રણ ઉત્તર ભેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

નયવાદનું સ્વરૂપ—

નયવાદ એટલે વિચારોની મીમાંસા. આ વાદમાં માત્ર વિચારોનાં કારણો, તેનાં પરિણામો કે તેનાં વિષયોની જ ચર્ચાનો સમાવેશ થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ એમાં પરસ્પર વિરોધી જણાતાં પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અવિરોધી એવા વિચારોના અવિરોધીપણાના કારણનું ગવેષણ મુખ્યપણે છે એટલે કે વિરોધી દેખાતા વિચારોના વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર અને તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર તે ‘નયવાદ’ છે. અવિરોધનું મૂળ વિચારકની દષ્ટિ-તાત્પર્યમાં રહેલું છે. આ દષ્ટિને જૈન શાસ્ત્રમાં અપેક્ષાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેથી નયવાદ ‘અપેક્ષાવાદ’ પણ કહેવાય છે.

નય-દેશનાની પૃથક્તા અને વિશિષ્ટતા—

નય અને શ્રુત એ બંને વિચારાત્મક જ્ઞાન છે છતાં એ બેમાં તફાવત છે; કેમકે કોઈ પણ વિષયને સર્વાંશે સ્પર્શ કરનાર અથવા તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિચાર ‘શ્રુત’ છે, જ્યારે તે વિષયને માટે એક અંશે જ સ્પર્શ કરી બેસી રહેનાર વિચાર ‘નય’ છે. આથી સમજી શકાય છે કે નય એ શ્રુત-પ્રમાણનો અંશ છે. કોઈ પણ વિષય પરત્વે અંશે અંશે વિચાર ઉત્પન્ન થઈને જ છેવટે તે વિશાળતા કે સમગ્રતામાં પરિણમે છે. જે ક્રમપૂર્વક વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રમે તત્ત્વ-બોધના ઉપાય તરીકે તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ એમ માનતાં સ્વાભાવિક રીતે જ નયનું નિરૂપણ જૈન શાસ્ત્રોમાં શ્રુતપ્રમાણથી જુદું કરવામાં આવ્યું છે. વળી કોઈ વિષયમાં ગમે તેટલું સમગ્ર જ્ઞાન હોય તોપણ વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ અંશે અંશે થતો હોવાથી સમગ્ર વિચારાત્મક શ્રુત કરતાં અંશવિચારાત્મક નયનું નિરૂપણ જુદું કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રુત એ આગમ-પ્રમાણ હોવાથી નયવાદનો આગમ-પ્રમાણમાં અંતર્ભવ થાય છે. આગમ-પ્રમાણ તો જૈનેતર દર્શનો પણ સ્વીકારે છે. તેમ છતાં પણ નયવાદની જુદી દેશનાને કારણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની વિશેષતા મનાય છે. આનું કારણ નયવાદની જુદી પ્રતિષ્ઠા જૈન દર્શને જે હેતુથી કરી છે તે જ છે. એ હેતુ એ છે કે સામાન્ય રીતે મનુષ્યની જ્ઞાનવૃત્તિ અધુરી છે, અને અસ્મિતા-અભિનિવેશની બહુલતા છે. એથી કરીને જ્યારે તે કોઈ પણ બાબતમાં અમુક વિચાર કરે છે ત્યારે તે વિચારને છેવટનો અને સંપૂર્ણ માનવા પ્રેરાય છે. આ પ્રેરણાથી તે બીજાના વિચારને સમજવાની ધીરજ ખોઈ બેસે છે; છેવટે પોતાના આંશિક જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણતાનો આરોપ કરી લે છે. આવા આરોપને લીધે એક જ વસ્તુ પરત્વે સાચા પણ જુદા જુદા વિચાર ધરાવનારાઓ વચ્ચે અથડામણી ઊભી થાય છે અને તેને લીધે પૂર્ણ અને સત્ય જ્ઞાનનું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે; તેથી સત્ય અને પૂર્ણ જ્ઞાનનું દ્વાર ઉઘાડવા અને વિષમતા અને વિવાદને દૂર કરવા નયવાદની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે અને એ દ્વારા એમ સૂચવાયું છે કે દરેક વિચારક પોતાના વિચારને આગમપ્રમાણ કહ્યા પહેલાં તપાસી જુએ કે તે વિચાર પ્રમાણની કોટિએ મૂકાય તેવો સર્વાંશી છે કે નહિ. આવું સૂચન કરવું એ જ એ નયવાદ દ્વારા જૈન દર્શનની વિશેષતા છે.

નિશ્લેષ—

સમગ્ર વ્યવહારનું કે જ્ઞાનની આપ લેનું સાધન ભાષા છે. ભાષા શબ્દોની બનેલી છે. એક જ શબ્દનો પ્રયોજન કે પ્રસંગ પ્રમાણે અનેક અર્થમાં ઉપયોગ કરાય છે. દરેક શબ્દના ઓછામાં ઓછા ચાર અર્થો જોવાય છે. એ જ ચાર અર્થ એ શબ્દના-અર્થસામાન્યતા ચાર વિભાગ છે. એ વિભાગ જ ‘નિશ્લેષ’ યાને ‘ન્યાસ’ કહેવાય છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિશ્લેષ છે. એ જાણવાથી તાત્પર્ય સમજવામાં સરલતા થાય છે. એનાથી એટલું પૃથક્કરણ થઈ જાય છે કે મોક્ષમાર્ગરૂપે સમ્યક્દર્શન આદિ અર્થ અને તત્ત્વરૂપે જીવાજીવાદિ અર્થ અમુક પ્રકારના હોવા જોઈએ, બીજા પ્રકારના નહિ. આ ચારે નિશ્લેષોની રૂપરેખા મેં આર્હતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૧૪૭-૧૫૮)માં આલેખી છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર જોતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનવિહીનોઽપિ, તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાત્રતઃ ।

સમ્યક્ત્વં લભતે કશ્ચિન્-માષતુષ્મુનીશવત્ ॥ ૧૯ ॥

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું સાધન—

શ્લો. ૦—“ તત્ત્વ-જ્ઞાનથી રહિત હોવા છતાં તત્ત્વોને વિષે કેવળ શ્રદ્ધા

હોવાથી કોઇ માષતુષ મુનિવરની જમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ”૧-૧૯

માષતુષ મુનિવરનો વૃત્તાન્ત—

૨૫૪ી૦—મુનિપ્રવર શ્રીમાષતુષનો શ્લોકબદ્ધ વૃત્તાન્ત પંચાશકની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિમાં નજરે પડે છે. આના આ શ્લોકો શ્રીદેવગુપ્ત-સૂરિકૃત નવતત્ત્વ પ્રકરણના ઉપાધ્યાય શ્રીયશોદેવકૃત વિવરણમાં ઉદ્ધૃત કરાયેલા છે. આના આધારે આ મુનિરત્નના જીવનની રૂપરેખા અત્ર નીચે મુજબ આલેખવામાં આવે છે:—

ગુણોના રત્નાકર, શ્રુતના અર્થો શિષ્યો વડે સેવિત, સૂત્રાર્થનું દાન દેવામાં મેઘ સમાન અને સંઘાદિનું કાર્ય કરવામાં તત્પર એવા એક આચાર્ય હતા. તેમને એક બંધુ હતા. આ ભાઈ વિશિષ્ટ શ્રુતથી રહિત, સ્વાર્થપરાયણ તેમજ સ્વેચ્છા પૂર્વક નિદ્રા લેનારા હતા. એક દિવસ આચાર્ય કામ કરીને થાકી ગયા હતા. તેમ છતાં અવસરને નહિ ઓળખનારા અને મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા શિષ્યોએ તેમની પાસે વ્યાખ્યાન કરાવ્યું. શ્રમને લીધે તેઓ વ્યાખ્યાન આપવા સ્મર્ય થયા નહિ, પરંતુ તેમનું ચિત્ત ખિન્ન થયું અને તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે મારો ભાઈ ધન્ય છે, પુણ્યશાળી છે, કેમકે તે નિર્ગુણ હોવાથી મુખે મુખે છે અને હરે ફરે છે, જ્યારે અમે તો અધન્ય છે, કેમકે અમારા ગુણોને લઈને અમારે પરતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે અને એથી અમે ઝંપીને બેસી શકતા નથી. આ પ્રમાણેના ચિંતન દ્વારા જ્ઞાનની અવજ્ઞા કરવાથી આ આચાર્ય અતિશય ઉગ્ર જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધ્યું, પરંતુ તેમણે તેની આલોચના કરી નહિ. તેઓ કાળ કરીને સ્વર્ગે સંચર્યા. ત્યાંથી વ્યવીને તેઓ કોઈ સારા કુળમાં અવતર્યા. કાલાંતરે સાધુના સમાગમથી તેઓ જૈન ધર્મી થયા એટલું જ નહિ પરંતુ તેમણે મોક્ષદાયિની દીક્ષા પણ ગ્રહણ કરી. ત્યારબાદ તેઓ સામાયિક શ્રુતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. કિન્તુ પેલું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ઉદયમાં આવેલું હોવાથી એક પદ પણ તેમને યાદ રહેતું નહિ, જોકે બહુમાન પૂર્વક વારંવાર પ્રયાસ તો તેમનો ચાલુ જ હતો. ગુરુએ તેમને પાઠ કરવા માટે અશક્ત બાણ્યા, તેથી સામાયિક શ્રુતનો સંક્ષેપથી અર્થ સંભળાવ્યો કે મા રુચ્ય મા તુચ્ય અર્થાત્ રુષ્ટ કે તુષ્ટ થવું નહિ, એટલે કે રાગ અને દ્વેષથી આઘા રહેવું. આટલો અર્થ પણ તેઓ ભૂલી જતા.

૧ સરખાવો પંચાશકના ‘સાધુવિધિ’ નામના અગ્રારમા પંચાશકની નિમ્ન—લિખિત સાતમી ગાથા:—

“ ગુરુપારતંતણાં સદ્ગુણં પ્રયસંગયં ચૈવ ।

પક્ષો ડ ચરિત્તોણં માસતુસાદિજમુ(જિ)દિટ્ઠં ॥ ”

[ગુરુપારતન્વ્યાણાં શ્રદ્ધાનં પતત્સક્કતં ચૈવ ।

યતસ્સુ ચારિત્તિણાં માષતુષાદોનાં નિર્દિષ્ટમ્ ॥]

મહામહેનત કરતાં વળી તે યાદ આવતાં તેઓ માષતુષ એમ ગોખવા માંડતા. જ્યારે આ પશુ વળી તેઓ ભૂલી જતા ત્યારે તેઓ મૂઝા રહેતા. એ જોઈને બાળકો હસતાં અને કહેતાં કે માષતુષ સાધુએ મૈત્રાન ધારણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે બાળકોને મશ્કરી કરતાં જોઈને પશુ આ મુનિવર તો એમ જ વિચારતા કે ઠીક થયું, આ બાળકોએ મને ‘માષતુષ’ પદ યાદ કરાવી આપ્યું. પછી તેઓ એનો પાઠ કરવા માંડતા એટલે બીજા સાધુઓ તે સાંભળીને તેમને શીખવતા કે મા રુચ્ય મા તુચ્ય એમ ગોખો. પછીથી આ મુનિરત્ન તેમ કરતા હતા. આ પ્રમાણે સામાયિકનો અર્થ ધારી રાખવાને માટે પશુ અસમર્થ મુનિરાજ વખત જતાં ગુરુભક્તિને લઈને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા અર્થાત્ સર્વજ્ઞ પશુ બન્યા અને શિવરમણીએ તેમના કંઠમાં વર-માલા પણ આરોપી.

सम्यक्त्वं विद्यते जीवे, न वेति ज्ञायते कथम् ? ।

इति पृष्ठे प्रभुर्ब्रूयात्, जानीयात् पञ्चलिङ्गतः ॥ २० ॥

સમ્યક્ત્વનું અસ્તિત્વ જાણવાનો ઉપાય—

શ્લો.૦—“ (અમુક) જીવમાં સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તે કેમ જણાય એમ પ્રભુને પૂછતાં તેઓ પાંચ લિંગ વડે તે જણાય એમ કહે. ”—૨૦

प्रभो ! तानि च कानि स्यु-स्तेषां व्याख्यापुरस्सरम् ।

स्वरूपे श्राव्यतां येन, तच्छ्रुत्वा तीर्यते जगत् ॥ २१ ॥

સમ્યક્ત્વનાં લિંગનો પ્રસ્તાવ—

શ્લો.૦—“હે નાથ ! તે (લિંગો) કયાં છે તેનું સ્વરૂપ તેની વ્યાખ્યા સહિત શ્રવણ કરાવો કે જેથી (આ) સંસાર-સમુદ્ર તરી જવાય. ”—૨૧

प्रभुराह शृणु श्राद्ध !, पञ्च लिङ्गानि भावतः ।

शम-संवेग-निर्वेदा-ऽनुकम्पाऽऽस्तिक्यकानि वै ॥ २२ ॥

લિંગોની સંખ્યા—

શ્લોક—“ પ્રભુએ કહ્યું કે હે શ્રાવક ! શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિકતા એ ખરેખર પાંચ લિંગો તું ભાવપૂર્વક સાંભળ. ”—૨૨

શમાદિ લિંગોમાં શુશ્રૂષા વગેરેનો અંતર્ભાવ—

સ્પષ્ટી—આ પદમાં શમાદિ પાંચ લિંગોનો નિર્દેશ કરાયો છે, પરંતુ અત્ર કોઈ એવી દલીલ કરે કે—

“ સુસ્મૃત્ત ધમ્મરાગો ગુરુદેવાણં જહા સમાહીણ ।

વૈયાવચ્ચે નિયમો સમ્પદ્ધિદ્વિસ્સ લિંગાઈ ॥”—આર્યા

અર્થાત્ (૧) શુશ્રૂષા, (૨) ધર્મને વિષે રાગ અને (૩) ગુરુ અને દેવની સમાધિ અનુસાર વૈયાવૃત્ત્ય કરવાનો નિયમ એ ત્રણ સમ્યગ્દષ્ટિનાં લિંગો છે તો તેનું શું ? આનો ઉત્તર એ છે કે આ ત્રણ લિંગોનો શમાદિ પાંચ લિંગોમાં નીચે મુજબ અંતર્ભાવ થતો હોવાથી લિંગોની સંખ્યામાં ફેરફાર પડતો નથી.

શુશ્રૂષાનો આસ્તિક્યમાં અંતર્ભાવ થાય છે, કેમકે જેમ યુવક હોય તો તેનામાં ચતુરાઈ સંભવે છે તેમ આસ્તિક્યની હૈયાતીમાં જ શુશ્રૂષાનો સદ્ભાવ છે એટલે કે શુશ્રૂષા એ આસ્તિક્યનું કાર્ય હોવાથી શુશ્રૂષાનો આસ્તિક્યમાં સમાવેશ માનવો સમુચિત છે. ધર્મને વિષે રાગ અને ગુરુ અને દેવના વૈયાવૃત્ત્યનો નિયમ એ બંનેની ઉત્પત્તિ સંવેગને આભારી હોવાથી એ બેનો સંવેગમાં અંતર્ભાવ કરાય છે; કેમકે રૂપને વિષે ઉદય એવા વિહારના પરિણામ સિવાય અન્ય કોઈ ધર્મનો રાગ નથી તેમજ પ્રતિદિન સ્વ શરીર, ધન ઇત્યાદિનો ચૈત્ય અને સાધુના ઉપયોગમાં યોજવાના અધ્યવસાય સિવાય અન્ય કોઈ વૈયાવૃત્ત્યનો નિયમ નથી.

શમાદિનો ક્રમ—

પ્રસ્તુત પદમાં શમ, સંવેગ એ ક્રમ પૂર્વક પાંચ લિંગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેનું શું કારણ છે એવી સહજ જિજ્ઞાસા થાય. એ વાત તો સાચી છે કે આ ક્રમ છેક તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યમાં પણ નજરે પડે છે. શ્રીઅમર-ચંદ્રસૂરિકૃત પદ્માનંદ મહાકાવ્યના બીજા સર્ગમાંના નિમ્ન-લિખિત—

“ સંવેગ-નિર્વેદ-શમા-અનુકમ્પા-

અસ્તિકયાઙ્ગસમ્યક્ત્વમુપાશ્રિતાનામ્ ।

इयं तु देसाद् विरतिर्यतित्वा-

નુરાગભાજાં મુહમેષિનાં સ્યાત્ ॥ ૨૮૪ ॥ ”

-પદ (પૃ. ૩૬)માં ઉપર્યુક્ત ક્રમમાં દેરદાર બોવાય છે. શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત ગુણુસ્થાનકમારોહના નિમ્ન-લિખિત પદમાં પણ આ ક્રમ પરત્વે વિપર્યાસ બોવાય છે, કેમકે તેમાં અનુકંપાવાચક કૃપાને આદ્ય સ્થાન અપાયું છે.—

“ કૃપા-પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદા-ડડસ્તિક્યલક્ષણાઃ ।

ગુણા ભવન્તિ યચ્ચિત્તે, સ સ્યાત્ સમ્યક્ત્વભૂષિતઃ ॥ ૨૧ ॥ ”

આવા અપવાદને બાદ કરીએ તો શમાદિરૂપે ક્રમ નજરે પડે છે. એથી એનું કારણ તપાસતાં પંચલિંગીના વૃત્તિકાર ત્રીજા પત્રમાં કથે છે કે મિથ્યા-ભિનિવેશની વ્યાવૃત્તિરૂપ શમ, સમ્યક્ત્વનું પ્રથમ કાર્ય હોવાથી તેનો સૌથી પ્રારંભમાં નિર્દેશ કરાયો છે. મિથ્યાભિનિવેશથી યુક્ત જીવને સંવેગ હોતો નથી, કેમકે એવા જીવનું અંતઃકરણ કુતીર્યાદિ આગમથી વાસિત હોઈ તે વાસ્તવિક ભોક્ષના સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ હોય છે એટલે વસ્તુતઃ તેને ભોક્ષની અભિલાષા હોતી નથી, વાસ્તે શમ પછી સંવેગને સ્થાન અપાય છે. વળી જેનામાં સંવેગ નથી તેને વિષે નિર્વેદનો સદ્ભાવ નથી, કેમકે નરક વગેરેનાં દુઃખોની સાથે તેના આત્માની તન્મયતાના યોગનો અભાવ છે. આથી સંવેગ પછી નિર્વેદનો નિર્દેશ કરાય છે. વળી નિર્વેદથી વિમુખને વિષે અનુકંપાનો સંભવ નથી. જે જીવ બીજા બધાને પોતાના જેમ ગણતો હોય તેનામાં અનુકંપા હોય, પરંતુ નિર્વેદ રહિત જીવ ઐહિક સુખનો અભિલાષી હોવાથી તેનામાં અનુકંપાનો અવકાશ નથી. આથી અનુકંપાને નિર્વેદ પછી સ્થાન અપાય છે. વળી અનુકંપાથી રહિત જીવમાં વાસ્તવિક આસ્તિક્ય નથી, કેમકે ખરી રીતે તો અનુકંપાથી અલંકૃત જીવને વિષે જ તાત્ત્વિક આસ્તિક્યનો નિશ્ચય હોય એટલે કે આ કારણથી અનુકંપા પછી આસ્તિક્યનો ઉલ્લેખ કરાય છે. સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપે પણ શમાદિની આ ક્રમ પૂર્વકની ઉત્પત્તિ હોવાથી આ ક્રમ યોગ્ય છે. અથવા આસ્તિક્ય સર્વવ્યાપી હોવાને લઈને તેની બહુવિધતા હોવાથી તેનો અંતમાં નિર્દેશ કરાય છે અથવા પશ્ચાત્તુપૂર્વી પ્રમાણે આસ્તિક્યાદિ ક્રમ પૂર્વક આની ઉત્પત્તિ હોવા છતાં તેમજ પાઠની પ્રસક્તિ હોવા છતાં પ્રધાન ન્યાયને આશ્રીને શમાદિ ક્રમનો ઉપન્યાસ સમજવો.

તત્ સદ્ગામ્યમરૈલ્લબ્ધ-મેકૈકમપિ દર્શનમ્ ।

લીનં ચ ગમત્યેવ, તેન લિઙ્ગં પ્રકીર્ત્યતે ॥ ૨૩ ॥

લિંગ કહેવાનું કારણ—

શ્લોક—“ સદ્ભાગ્યના સમૂહથી પ્રાપ્ત થયેલું તે એક એક લક્ષણ પણ

આત્મામાં રહેલા સમ્યક્ત્વનું સૂચન કરે છે, માટે એને 'લિંગ' કહેવામાં આવે છે. ”-૨૩

લિંગનું તાત્પર્ય—

રૂપથી—ધૂમાડો નજરે પડતાં જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે અને ધ્વજ ભેતાં મંદિરનું અનુમાન થાય છે તેમ શમાદિનો જે આત્મામાં સદ્ભાવ જણાય તેનામાં સમ્યક્ત્વ હોવાનું અનુમાન કરાય છે. અત્યારે ‘ભરત’ક્ષેત્રમાં તીર્થકરોનો, સર્વજ્ઞોનો, ગણધરદેવો જેવા અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓનો અભાવ હોવાથી અમુક વ્યક્તિ સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત છે કે તે મિથ્યાત્વી છે તેનો સર્વથા નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. તોપણ જેનામાં શમાદિ લિંગો પૈકી એક પણ લિંગ હોવાનો સુનિશ્ચય થતો હોય તે વ્યક્તિ જરૂર જ સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત છે જ એમ કહેવું જરાએ ખોટું નથી.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાં લિંગ હોય ત્યાં લિંગી હોય જ, પરંતુ લિંગીના સદ્ભાવમાં લિંગ હોય જ એવો નિયમ નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ લિङ्गे लिङ्गी भवत्येव, लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः ।

नियमस्य विपर्यासे, सम्बन्धो लिङ्ग-लिङ्गिनोः ॥ ”-અનુ૦

મિથ્યાત્વોપશમો જ્ઞેયં, લિङ્ગમુપશમાત્મકમ્ ।

चारित्रमोहनीयं यत, कषायाः कथिताः खलु ॥ ૨૪ ॥

પ્રશમનું સ્વરૂપ—

શ્લો૦—“મિથ્યાત્વને દબાવી રાખવું તેને ઉપશમ-સ્વરૂપી લિંગ જાણવું, નહિ કે કષાયોના નિરોધને; કેમકે કષાયોને તો ખરેખર ચારિત્રમોહનીય કહેવામાં આવ્યા છે.”-૨૪

કોના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ ગણવું ?—

રૂપથી—આ પદ દ્વારા ગ્રંથકાર એમ પ્રતિપાદન કરવા માંગે છે કે મિથ્યાભિનિવેશ યાને વિપરીત માનસિક નિશ્ચય અર્થાત્ સર્વજ્ઞના વચનથી વિપરીત અર્થને વિષે પક્ષપાતનો ઉપશમ તે ‘શમ’ છે, નહિ કે અનન્તાનુબંધી કષાયોનો ઉપશમ^૧. આનું કારણ એ છે કે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ

૧ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્ર સૂરીશ્વર આ મતને મળતા થતા નથી (જોકે તેઓ મતાંતર તરીકે એનો નિર્દેશ કરે છે) કેમકે એ સૂરિવરે તો યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લોક ૧૫)ના સ્વોપપન્ન ભાષ્યમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“ શમઃ પ્રશમઃ ક્રૂરાણામનન્તાનુબન્ધિનાં કષાયાણામનુદયઃ ।”

ઉદ્ભવે છે. વળી જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં તેનો વિરોધી અંધકાર દૂર થઈ જાય છે તેમ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાંની સાથમાં જ મિથ્યાત્વના કાર્યરૂપ મિથ્યાભિનિવેશનો કે જે સમ્યક્ત્વનો વિરોધી છે તેનો નાશ થઈ જાય છે. વાસ્તે મિથ્યાભિનિવેશનો ઉપશમ એ સમ્યક્ત્વનું કાર્ય હોવાથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કરાવે છે—એ એનું લિંગ છે. કેમકે જેના પછી જે નક્કી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેનું કાર્ય ગણાય છે એ ન્યાય પૂર્વક મિથ્યાભિનિવેશનો ઉપશમ એ સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે. જેમ ધૂમાડા વડે અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે તેમ આના વડે સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કરાય છે. નહિ કે અનંતાનુગંધી કષાયના ઉપશમ વડે; વાસ્તે આ એનું લિંગ છે.

દેશવિરતિ અથવા સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રને આચ્છાદન કરનારું કર્મ ‘ચારિત્ર-મોહનીય’ કહેવાય છે. આ ચારિત્રમોહનીયના સોળ કષાયો અને નવ નોકષાયો એમ પચ્ચીસ ભેદો છે. આથી કરીને કષાયો ચારિત્રમોહનીયરૂપ હોવાથી તેઓ ચારિત્રનું આવરણ કરી શકે, નહિ કે સમ્યક્ત્વનું; કેમકે એકનું કાર્ય બીજાથી ન થાય; નહિ તો માટીના પિંડથી પણ પટ તૈયાર થાય. એમ ભલે થાય એમ કહેવું સુક્ત નથી. નહિ તો સર્વ કોઈ સર્વ કોઈનું કારણ માનવું પડશે.

વળી આ પ્રમાણે ચારિત્રમોહનીય જ જ્યારે સમ્યક્ત્વનું આવરણ કરી શકે તેમ છે તો દર્શનમોહનીયને એનાથી ભિન્ન શા સાર માનવું? કેમકે દર્શનમોહનીયનું કાર્ય તો ચારિત્રમોહનીય કરે છે અને એમ માનતાં મોહનીયની દિવિધતાની ભજના સ્વીકારવી પડશે. જે જેનો વિરોધી હોય તેના અભાવથી તેનું અસ્તિત્વ જણાય. જેમકે અંધકારનો અભાવ પ્રકાશને જણાય છે. અંધકાર એ પ્રકાશનો વિરોધી છે તો અંધકારના અભાવમાં પ્રકાશનું અસ્તિત્વ જણાય છે. એવી રીતે કષાયો એ ચારિત્રના વિરોધી છે, વાસ્તે કષાયના ઉપશમથી—એના અભાવથી ચારિત્રનો ઉદય થાય, નહિ કે સમ્યક્ત્વનો. આગમમાં કષાયોને ચારિત્રના વિરોધી ગણ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે:—

“ સર્વે વિ દુ અદ્યારા સંજલણાં ઉ ઉદયઓ હોંતિ ।

મૂલચ્છિજ્જં પુણ હોઈ વારસણં કસાયાણં ॥”—આર્યા

અર્થાત્ સર્વે અતિચારો સંજ્વલન કષાયોના ઉદયથી હોય છે, જ્યારે અનંતાનુગંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ બાર કષાયોના

૧ છાયા—

સર્વેડપિ સ્વલુ અતિચારાઃ સંજ્વલનાનાં તુ ઉદયાદ્ ભવન્તિ ।

મૂલચ્છેદ્યં પુનર્ભવતિ દ્વાદશાનાં કષાયાણામ્ ॥

ઉદયથી અતિચારોનો સમૂહ આઠમા મૂલ નામના પ્રાયશ્ચિતથી—અર્ધમથી છેદાય છે. આ પ્રમાણે કષાયોનો ઉદય ચારિત્રનો આવારક થાય છે. તો પછી અનંતાનુબંધીના ઉપશમથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કેમ થાય ? કેમકે તે કષાયો ચારિત્ર-મોહનીયના ઉદયરૂપ હોવાથી તેનો સમ્યક્ત્વની સાથે સ્વાભાવિક સંબંધનો અભાવ છે. અને જો અસંબંધ પણ અનુમાપક ગણાય તો હર કોઈ હર કોઈનો અનુમાપક થઈ પડે. વાસ્તે અનંતાનુબંધી ચારિત્રમોહનીયરૂપ હોવાથી તેનો ઉપશમ કંઈ સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

અત્ર કોઈ શંકા ઉઠાવે કે આ હકીકત આગમવિરુદ્ધ છે, કેમકે પંચાશક (ગા. ૩)ની વૃત્તિગત નિમ્ન-લિખિત—

“ પઢમિલ્લુયાણ ઉદયે નિયમા સંઓયણાકસાયાણં ।

સમ્મદ્દસણલંભં ભવસિદ્ધિયા વિ ન લહંતિ ॥”—આર્યા

—પદ્યમાં કહ્યું છે કે તદ્દલવ મોક્ષે જનારાને પણ અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદય દરમ્યાન નહીં સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ છે. આથી એ નિશ્ચય થાય છે કે અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વના લાભનું કારણ છે. વળી શ્રાવકપ્ર-જ્ઞપ્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

“તત્તત્થસદ્દહાણં સમ્મત્તં તસ્મિ પસમાઈયા ।

પઢમકસાઓવસમાદવિક્ખયા હંતિ નાયવ્વા ॥”—આર્યા

અર્થાત્ તે તે પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધા તે ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમાદિ પ્રશમાદિ જાણવા. અહીં પણ અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમાદિની અપેક્ષાએ પ્રશમાદિનું લિંગત્વ કહેવાયું છે. આથી કરીને મિથ્યાભિનિવેશના ઉપ-શમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ કેમ કહેવાય ?

આ શંકાનું નિરસન એ છે કે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમરૂપ સ્વકારણની વિધમાનતાથી સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનો અને તેના અભાવથી અનુત્પત્તિનો સંભવ છે, છતાં પણ પઢમિલ્લુયાણ એ ગાથા વડે અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયને વિષે સમ્યક્ત્વના લાભના અભાવનું જે વર્ણન છે તે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના સમયે અનંતાનુ-

૧-૨ છાયા—

પ્રથમાણામુદયે નિયમાત્ સંયોજનાકષાયણામ્ ।

સમ્યગ્દર્શનલાભં ભવસિદ્ધિકા અપિ ન લભન્તે ॥

તત્તદર્થધ્વજ્ઞાનં સમ્યક્ત્વં તસ્મિન્ પ્રશમાદિકાઃ ।

પ્રથમકષાયોપશમાયપેક્ષયા ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥

ખંધી કષાયોનો નક્કી ક્ષયોપશમ હોય છે તે દર્શાવવા વાસ્તે છે તેમજ સમ્યક્ત્વના લાભના નિષેધક મિથ્યાત્વનું અનંતાનુખંધી કષાયો સાથેનું સહચારિપણાને લઈને તથા એનું સમ્યક્ત્વના લાભની પૂર્વે અસ્તિત્વ હોવાને લઈને અનંતાનુખંધી કષાયોનો પણ ઉદય સમ્યક્ત્વના લાભનો વિનાશ કરે છે એ પ્રમાણેનું એનું સામર્થ્ય જણાવા માટે છે. વળી વાસ્તવિક રીતે મિથ્યાત્વના ઉદયથી સમ્યક્ત્વના લાભનો અભાવ હોવા છતાં પદમિહ્નિયાણ એ ગાથા વડે અનંતાનુખંધી કષાયોના ઉદયથી તદ્દલવ મોક્ષે જનારાને પણ સમ્યક્ત્વનો લાભ થતો નથી એમ જે કહ્યું તેમાં કશો વિરોધ આવતો નથી. વળી આટલા કથનને આધારે કંઈ અનંતાનુખંધી કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે અત્ર નીચે સુજળ ચાર વિકલ્પો ઉદ્દભવે છે:—

(૧) જેમ ધૂમાડો એ અગ્નિનું કાર્ય છે તેમ શું અનંતાનુખંધી કષાયોનો ઉપશમ એ સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપ લિંગ છે? (૨) નથવા જેમ કાળું મેસ જેવું વાદળ ચડી આવ્યું હોય તો તે ભાવિ વૃષ્ટિના કારણરૂપ છે તેમ શું આ કારણરૂપ લિંગ છે? (૩) અથવા શું આ કાર્ય અને કારણ એમ ઉભયરૂપ છે? (૪) અથવા બગલાં વગેરે જળચર પક્ષીઓને ન છોડનાર હોવાથી આ પ્રદેશ જળાશયવાળો હોવો જોઈએ એ અનુમાનની પેઠે જેમાંથી તે એકેરૂપ નથી—અનુભયરૂપ છે?

આ કી પ્રથમ વિકલ્પ તો સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે અનંતાનુખંધી કષાયોના ઉપશમની ઉત્પત્તિ સમ્યક્ત્વની પૂર્વે થાય છે એટલે આ ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું કાર્ય ન જ ગણી શકાય. સમ્યક્ત્વના પૂર્વ કાળમાં થનારા મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમની વેળાએ જ અનંતાનુખંધી કષાયોના ઉપશમનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને એ તો સુવિદિત વાત છે કે કારણ પહેલાં કાર્ય સંભવતું જ નથી.

બીજો વિકલ્પ પણ આદરણીય નથી, કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ જ સમ્યક્ત્વના લાભનું કારણ હોવાથી એનું એટલે મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમનું અનંતાનુખંધી કષાયના ઉપશમ સાથે સાહચર્ય હોવાથી સમ્યક્ત્વના હેતુરૂપે એ સંભવતો નથી. આની પ્રતીતિ શી એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પૂર્વ સૂરિઓએ એ પ્રમાણે કથન કર્યું છે. જેમકે પંચાશકની વૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ કહ્યું છે કે—

“ સમ્યક્ત્વહેતોમિથ્યાત્વક્ષયોપશમાવસરે જ્ઞાનાવરણાનન્તાનુબન્ધિકષાય લક્ષણચારિત્રમોહનીયાદિકર્મણામપિ ક્ષયાપન્નમોઽવશ્યમેવ ભવતિ ઇતિ. ”

આ વાતનું શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીનો નિમ્ન-લિખિત મુદ્રાલેખ પણ સમર્થન કરે છે:—

“ ૧ સે ય સમ્મત્તે પસત્થસમ્મત્તમોદ્દનીયકમ્માણ્વેયણોવસમસમુત્થે ”

ત્રીજો વિકલ્પ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે એની કાર્યતા તેમજ કારણતા શું કમે કરીને છે કે એકી સાથે છે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે. કમસર છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે નહિ તો પૂર્વોક્ત દોષો ઉપસ્થિત થાય છે. એકી સાથે છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી; કારણ કે એ વાત અસંભવિત છે. તે જ તેનું જ સમકાલે કાર્ય અને કારણ હોય એ સંભવતું જ નથી.

ચોથો વિકલ્પ પણ અસ્થાને છે, કારણ કે પ્રતિબંધની અસિદ્ધિ છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો અનંતાનુબંધી કષાયો ચારિત્રમોહનીયરૂપ હોવાથી એ કષાયોના ઉપશમનો ચારિત્રની જ સાથે સંબંધ હોઈ શકે. વળી સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર સંભવતું નથી. એટલે એ દ્વારા જ સમ્યક્ત્વ સાથે સંબંધ છે. આથી કરીને અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉપશમ સાક્ષાત્ ચારિત્રને જ જણાવે, નહિ કે સમ્યક્ત્વને. વળી સમ્યક્ત્વ સથે : ઉપશમનો સ્વાભાવિક સમ્બન્ધ નહિ હોવાથી કેવી રીતે આ ઉપશમ એકાએક સમ્યક્ત્વનું લિંગ બની જાય ? જો અનંતાનુબંધી કષાયોને સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપે સ્વીકારવાનો કોઈ કદાચરણે તો દર્શનમોહનીયના સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રાનુસારી ત્રણ પ્રકારોને બદલે ચાર માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

આવકપ્રજ્ઞામિની જે ઉપર ગાથા આપવામાં આવી છે તેનો આશય પણ એ છે કે અનંતાનુબંધી કષાયોનો મિથ્યાત્વની સાથે સહચારીપણાનો સંબંધ છે એથી તેમજ તેની અત્યંત તીવ્રતાને લઈને તે કષાયોને સમ્યક્ત્વના નિરોધક ગણીને એ કષાયોની ઉત્કટતાને પ્રકટ કરવા માટે જ એના ઉપશમને પ્રશમ તરીકે વર્ણવ્યો છે, નહિ કે મિથ્યાભિમાનિવેશના ઉપશમનું સમ્યક્ત્વના લિંગરૂપે

૧ છાયા—

તच्च सम्यक्त्वं प्रशस्तसम्यक्त्वमोदनीयकर्मानुवेदनोपशमसमुत्थम्

૧ સરખાવો—

“ केवलियनाणलंभो नम्रत्थ खण कसायाणं ”

[केवलिकक्षानलाभो नाम्यत्र क्षये कषायाणां]

નિરસન કરવા માટે; કેમકે એની લિંગ તરીકેની પ્રતીતિ તો આગમ અને સુકિત કરાવી જ રહ્યાં છે. આથી કરીને તો કેવલજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાનનો લાલ થાય છે તેમ છતાં કષાયોનું સામર્થ્ય દર્શાવવા માટે આગમમાં કષાયના ક્ષયથી તે કેવલજ્ઞાનની લબ્યતા દર્શાવાઈ.^૧

એવી રીતે શ્રાવકપ્રજ્ઞાની નિમ્ન-લિખિત—

“^૧एवं च पर्यईए कम्माणं विद्याणिउं वा विवागमसुदं ति ।

अवरद्धे वि न कुप्पइ उवसमओ सव्वकालं पि ॥”-આર્યા

—ગાથામાં વર્ણવેલો ક્રોધનો ઉપશમ પૂર્વે કહેલા તાત્પર્ય અનુસાર સમજવો. આ પ્રમાણેની કષાયની બલિષ્ઠતા આવશ્યકમાં તેની નિર્મુક્તિમાં શ્રીલદ્રખાહુ-સ્વામીએ નીચે મુજબની ગાથા દ્વારા દર્શાવી છે:—

“^૨उवसामं उवणीया गुणमहया जिनचरित्त सरिसं पि ।

पडिवाइति कसाया किं पुण सेसे सरागत्ये ? ॥”-આર્યા

અર્થાત્ ઉદાત્ત ગુણોવડે ઉપશમાવી દીધેલા કષાયો, જિનના સમાન ચારિત્રવાળા ઉપશામકને પણ જ્યારે સંયમથી પાડે છે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે, તો પછી અવશિષ્ટ સરાગીને પાડે એમાં શી નવાઈ ?

આ પ્રમાણે જ્યારે કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રતિરોધાદિક પર કાર્યોને વિષે પણ કષાયોનું અમોઘ બળ છે તો પછી તેના પોતાના કાર્યને વિષે તો કહેવું જ શું ? તેથી કરીને કષાયો ચારિત્રના પ્રતિબન્ધક હોવાથી એ કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

चतुर्विंशतिसत्कर्मि, मिथ्यात्वं नान्यथाऽऽप्नुयात् ।

सकषाये च सम्यक्त्वं, सांस्वादनं कथं भवेत् ? ॥ ૨૫ ॥

૧ છાયા—

एवं च प्रकृत्या कर्मणां विज्ञातुं वा विपाकमसुखमिति ।

अपराद्धेऽपि न कुप्यति उपशमतः सर्वकालेऽपि ॥

૨ આ વિશેષાવશ્યકમાં ૧૩૦૬મી ગાથા રૂપે છે. એની છાયા નીચે મુજબ છે:—

उपशाममुपनीता गुणमहत्त्वान् जिनचरित्रमदृशमपि ।

प्रतिपातयन्ति कषायाः किं पुनः शेषे सरागार्थे ? ॥

અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને શમ માનવાથી ઉદ્ભવતા હોયો—

“લો०—“ એમ જો ન હોય તો જમાં મોહનીય ચોવીસ કર્મોની સત્તા રહેલી છે એવો વ મિથ્યાત્વને પામે નહિ. વળી કષાયથી યુક્ત જીવમાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે હોય ?”—૨૫

સમાસનો વિગ્રહ—

સ્પષ્ટી૦—સન્તિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સત્કર્માણિ, ચતુર્વિંશતેઃ સત્કર્મણાં સમાહારઃ ચતુર્વિંશતિસત્કર્મ, ચતુર્વિંશતિસત્કર્મ વિદ્યતે यस્ય સ ચતુર્વિંશતિસત્કર્મી.

પદ્યતું તાત્પર્ય—

ધારો કે કોઈક સમ્યગ્દષ્ટિએ અનંતાનુબંધીની વિસંયોજના કરી. ત્યાર બાદ તથાવિધ વધતા પ્રશસ્ત અધ્યવસાયના અભાવથી તેટલેથી જ થાકી જઈ તેણે મિથ્યાત્વાદિના ક્ષયને મારે ઉદ્યમ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી કાલાંતરે તથાસ્પ સામર્થ્યના અભાવને લઈને તે મિથ્યાત્વને પામ્યો. પછીથી મિથ્યાત્વના કારણને લીધે ફરીથી પણ તેણે અનંતાનુબંધી કષાયોનો બંધ કરવા પ્રારંભ કર્યો. ત્યાર બાદ જ્યાં સુધી તે સંક્રમ-આવલિકાની સાથે સંબદ્ધ બન્ધ-આવલિકાનું આક્રમણ કરતો નથી ત્યાં સુધી અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉદયનો અભાવ હોવાથી તે ચતુર્વિંશતિસત્કર્મી છે. આ સ્થિતિમાં તે મિથ્યાત્વને પામતો નથી. જો એમ ન માનવામાં આવે તો કષાયના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ માનવું પડે

કહેવાની મતલબ એ છે કે અત્ર કષાયના ઉપશમને લિંગ માનનાર એવું અનુમાન કરે છે કે જેણે કષાયોનો ઉપશમ કર્યો છે તે સમ્યક્ત્વશાળી છે. જેમકે શ્રેણિક નૃપતિ. તે પ્રમાણે અહીં પણ વિવાદ ખાતર ઉપસ્થિત કરેલી વ્યક્તિએ કષાયોનો ઉપશમ કર્યો છે, વાસ્તે તે પણ સમ્યક્ત્વશાળી છે. પરંતુ આ અનુમાન અનુચિત છે; કારણ કે ચતુર્વિંશતિસત્કર્મી મિથ્યાત્વને પામેલો હોવા છતાં અનંતાનુબંધી કષાયોના બંધ-સમયને વિષે અનંતાનુબંધીનો અનુદયવાળો હોવાથી આ અનુમાનમાંનો હેતુ વ્યભિચારી છે. વ્યભિચારમાં ઉપાધિનો સંભવ હોવાથી અવશ્ય હેતુની અપ્રયોજકતા રહેલી છે તેમ અહીં પણ મિથ્યાત્વના ક્ષયોપશમાદિથી યુક્તપણું એ ઉપાધિ છે. શ્રેણિક વગેરે વ્યક્તિઓ કંઈ અનંતા-બંધીના ઉપશમથી અલંકૃત હોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ નથી, કિન્તુ તેમણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય વગેરે કરેલો હોવાથી તેમ છે. વિવાદાધિષ્ઠિત વ્યક્તિએ અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ કર્યો હોવા છતાં તેણે મિથ્યાત્વનો ક્ષય વગેરે ન કરેલો હોવાથી તે

સમ્યક્દષ્ટિ નથી તો તેમાં શો દોષ છે ? તેથી કરીને જો કષાયના ઉપશમને લિંગ માનવામાં આવે તો ચતુર્વિંશતિસત્કર્મીને મિથ્યાત્વ હોય નહિ, કેમકે કષાયોનો ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું લિંગ છે પરંતુ આ હકીકત ઇષ્ટ નથી; વાસ્તે કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

કોઈક અનાદિમિથ્યાદષ્ટિ કોઈક પ્રકારે અંતર્મુહૂર્ત કાળ જેટલી સ્થિતિ-વાળા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પામ્યો. જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકા પર્યંત આ સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ હોવાથી કોઈક દુષ્ટ અધ્યવસાયને લઇને અનંતાનુબંધીના ઉદયથી હજી પણ મિથ્યાત્વને દૂર નહિ કરતો સમ્યક્ત્વના લાભથી તે વંચિત રહે છે. આ વ્યક્તિ મિથ્યાત્વને અભિમુખ હોવાથી સમ્યક્ત્વનું વમન કરતી તેના રસનો આસ્વાદ લે છે. અનંતાનુબંધીના ઉદયવાળી હોવાથી અત્યંત નિકટ મિથ્યાત્વના દયવાળી હોવાને લીધે આ સમ્યક્ત્વ-શાળી નથી એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે એથી સિદ્ધાન્ત સાથે વિરોધ આવે છે. શ્રીઅભયદેવસૂરિએ કહ્યું પણ છે કે—

“સ્વરૂપાઈ સાસાયણસહિયં ચતુર્વિંશં તુ વિન્નેયં ।

તં સમ્પત્તિભંસે મિચ્છત્તં અપત્તિરૂવં તુ ॥”-આર્યા

જેનો અભાવ જેનું લિંગ હોય તે તેની વિદ્યમાન દશામાં પણ હોય છે; જેમકે વૃષ્ટિનો અભાવ તે થઈ ગયેલા વાયુ અને મેઘના સંયોગનું લિંગ છે વાસ્તે તે વૃષ્ટિની વિદ્યમાન દશામાં પણ છે એ હકીકત બરાબર નથી. આ પ્રમાણે કષાયનો ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું લિંગ હોય તો કષાયના ઉદયમાં તે ન હોવું જોઈએ, કિન્તુ કષાયના ઉદયમાં પણ સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વ હોય છે, વાસ્તે કષાયોનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

વ્યવહારકરં લિङ્ગ--માદિમાનાં શમો નહિ ।

યતસ્તુર્યે ગુણે સન્તિ, દ્વાદશાન્યે કષાયકાઃ ॥ ૬ ॥

વ્યવહારથી પણ વ્યાધાત—

શ્લો ૦—“ પ્રથમ (અર્થાત્ અનંતાનુબંધી ચાર) કષાયોનો ઉપશમ તે

૧ છાયા—

ક્ષાયિકાદિ સાસ્વાદનસહિતં ચતુર્વિંશં તુ વિજ્ઞેયમ્ ।

તત્ સમ્યક્ત્વપ્રશ્ને મિથ્યાત્વમપ્રાપ્તિરૂપં તુ ॥

વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પણ લિંગ નથી, કેમકે ચોથા ગુણસ્થાનકમાં બીજા બાર કષાયો હોય છે.”—૨૬

તાત્પર્યનો પરિસ્કેટ—

સ્વપ્નટીકા—સામાન્ય રીતે અવિપર્યસ્તપણાને લીધે છદ્મસ્થાને બાહ્ય અસાધારણ લક્ષણો વડે જે આંતરિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે તેને અમ્ર ‘વ્યવહાર’ સમજવો, કેમકે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનીઓ જ નિઃશેષ પર્યાયથી યુક્ત રૂપે વિશેષતઃ અવિપરીતપણે તે તત્ત્વો જાણી શકે છે. આ વ્યવહારનો હેતુ લિંગ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે લિંગ એ વ્યવહારનો હેતુ છે તો કષાયના ઉપશમરૂપ લિંગ વડે જ સમ્યક્ત્વના બોધરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ થતી હોવાને લીધે અન્ય ઉપન્યાસની શી જરૂર છે ? આમ પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિરર્થક છે, કેમકે આશય સમજવામાં ભૂલ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે અવિપરીતપણે જણાયેલું લિંગ સાધ્યની સિદ્ધિનું સાધન છે, નહિ કે અજ્ઞાત અથવા વિપરીતપણે જણાયેલું લિંગ. જેમકે નહિ જણાયેલો ધૂમાડો અથવા તો ધૂમસ વગેરેરૂપે જણાતો ધૂમાડો અગ્નિનું અનુમાન કરાવવા અસમર્થ છે. આથી કરીને જણાયેલો એવો કષાયોનો ઉપશમ લિંગ થશે એમ માનવું અનુચિત છે, કેમકે તેવા જ્ઞાનનાં ઉપાયનો અભાવ છે, કારણ કે કષાયો અનેક હોવાને લીધે અનંતાનુબંધીનો જ આ ઉપશમ છે એમ જાણવું શક્ય નથી, કેમકે ‘અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ’ નામના ચોથા ગુણસ્થાનમાં બાર કષાયોનો ઉદય હોય છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ચોથે ગુણસ્થાનકે સમ્યક્ત્વ છે. તેનું કષાયના ઉપશમ વડે અનુમાન કરવું ઇષ્ટ છે. તેમાં વળી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલનરૂપ ક્રોધાદિ ચાર કષાયો એટલે એકંદર બાર કષાયો જ ઉદયમાં આવે છે. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવાથી અમારો મનોરથ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે સ્વરસ વડે જ અનંતાનુબંધીના ઉપશમની સિદ્ધિ થતી હોવાથી લિંગપણાની સિદ્ધિ થાય છે. આમ જો કહેવામાં આવે તો તે યુક્તિથી વિકલ છે. કારણ કે તે જ્ઞાનની ગવેષણા બાકી છે તેમજ તેની ઉત્પત્તિનો અઘાપિ અભાવ છે. કારણકે આ કષાયોનું અધિકરણ આત્મા છે અને એ આત્મા આપણા જેવાને અતીન્દ્રિય છે. એથી કરીને અર્થાત્ એની અતીન્દ્રિયતાને લઈને કષાયોનું પણ અતીન્દ્રિયત્વ છે. જેમકે પરમાણુઓ અતિન્દ્રિય છે તો તદ્દગત રૂપાદિ પણ અતીન્દ્રિય છે. તેથી કરીને એ આત્મામાં કેવળ અનંતાનુબંધીનો ઉદય થતો હોય

તો તો કોઈક લિંગ વડે તેનું જ્ઞાન થાત; અને ત્યાર બાદ કોઈક સુસાધન દ્વારા તેની વ્યાવૃત્તિ થતાં તેના ઉપશમનું પણ કથંચિત્ જ્ઞાન થતાં કષાયોના ઉપશમનું લિંગપણું સિદ્ધ થાત. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી, કેમકે અન્ય બાર કષાયોની ત્યાં હેયાતી હોવાથી તે બારનાથી અનંતાનુબન્ધી કષાયોની પૃથક્તા જાણવી ઇષ્ટ છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન શક્ય નથી. કારણ કે અનંતાનુબન્ધી કષાયો અને બીજા બાર કષાયો સજાતીય છે. સજાતીયતા હોવા છતાં જેમ વર્ણ, અવયવ, સંસ્થાનાદિરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મને લઈને શાળલેય, બાહુલેયાદિ ગોપિંડોના ભેદો સમજાય છે તેમ અહીં પણ અનંતાનુબન્ધી અને ઇતર કષાયોના વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જાણી શકાશે, કેમકે દુષ્ટ, અનિષ્ટ, કઠોર, માર્મિક ભાષા, પ્રાણીના પ્રાણ લેવારૂપ નિરપેક્ષ કૂર કર્મો વગેરે કાર્યોથી અનંતાનુબન્ધી કષાયોનો ઇતર કષાયોથી ભેદ જાણાય છે એમ કહેવું તે યુક્તિસંગત નથી. એનું કારણ એ છે કે અનંતાનુબન્ધી અને ઇતર કષાયોની અતિશય સમાનતાને લઈને વ્યાવર્તકની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. જ્યાં વર્ણ, સંસ્થાન વગેરેનું અત્યન્ત સાધર્મ્ય છે, ત્યાં ગોપિંડો સાથે લાંબા વખતના પરિચયમાં આવેલા ગોવાળોની પણ એ પિંડોની પૃથક્તા કરવામાં ભૂલ થાય છે તો કષાયનાં કાર્યોની અત્યન્ત સજાતીયતા હોવાથી વિપર્યાસ થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે, તેથી કરીને ઉપાયના અભાવને લઈને કષાયના ઉપશમના બોધનો અભાવ હોવાથી તેનું લિંગપણું અમે સ્વીકારતા નથી.

અત્યન્ત અસહ્ય, કર્કશ, મર્મઘાતક વચ્ચેનો, નિઃશંકપણે જીવોનો સંહાર, જીવના વધરૂપ તીવ્ર સંકટપરૂપ ક્રિયાઓ અનંતાનુબન્ધી કષાયોના ઉદયમાં જ સંભવે છે અને નહિ કે ઇતર કષાયોના; વાસ્તે આ ક્રિયાઓ વ્યાવર્તક ધર્મની ગરજ સારે છે એ કથન અસંગત છે. કારણ કે આવી ક્રિયાઓ તો જેમનામાં અનંતાનુબન્ધી કષાયોનો ઉદય નથી એવા જનોમાં પણ જોવાય છે. દાખલા તરીકે વિચારો શ્રેણિક નૃપતિનું નીચે મુજબનું ઉદાહરણ:—

શ્રીમહાવીરસ્વામીની દેશના સાંભળીને જેમણે જીવાદિ તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. સુર અને અસુર પણ જેમને પ્રવચન પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને વિષે ક્ષોભ પમાડી શકે તેમ ન હતા, તેમજ જેઓ ટુંક સમયમાં સિદ્ધિ-સુંદરીના સમાગમ પ્રાપ્ત કરનાર હતા તથા વળી જેઓ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી પણ હતા તે શ્રેણિક ક્ષિતિપતિએ સમગ્ર અન્તઃપુર બાળી મૂકવા અભયકુમારને આજ્ઞા આપી.

પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે એક શિયાળાની રાત્રિએ આ શ્રેણિક નરેશ્વરની ચિદલાણા રાણીનો હાથ આવરણની બહાર રહી જવાથી ઠંડીને લીધે એકદમ શીત બની ગયો અને તેનું ભાન થતાં

તે બોલી ઊઠી કે ત્યારે તેનું શું ? આ તે તે કોણ તે જાગી ઊઠેલો રાજા જાણી ન શક્યો અને તેથી તે વહેમાયો; બાકી ચિદલાણા તો દિવસના નદીને કિનારે ધ્યાનમાં આરૂઢ બનેલા અને કૃશ શરીરવાળા મુનિને જોયા હતા તેની અત્યારે આ ઠંડીમાં શી દશા થતી હશે એ મતલબથી આ પ્રમાણે બોલી હતી. રાજા ખરી હકીકતથી અપરિચિત હતો એટલે તેનાં નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયાં. તેનાં ભવાં પણ ચડી ગયાં. તેના દાંત પણ પીસાઈ ગયા અને તેના શરીરે પણ પરસેવાના ઝોબે ઝોબા છૂટી ગયા અને તેના મનમાં તો એ જ વિચાર ઘોળાયા કર્યો કે ચોવીસે કલાક જેની દેખરેખ રખાય છે એવી આ ચિદલાણાની જ્યારે આ દશા છે, તો બાકીના અંતઃપુર વિષે તો કહેવું જ શું ? સવાર પડતાં આવેશમાં ને આવેશમાં રાજાએ સમસ્ત અંતઃપુરને ભસ્મી-ભૂત કરવા અભયકુમારને હુકમ કર્યો. ક્રોધ જરા શાંત પડતાં તે મહાવીર પ્રભુ પાસે ગયો અને તેમને વંદન કરી પોતાના સંદેહને દૂર કરવા માટે ભગવાનને તેણે પૂછ્યું કે ચિદલાણા પતિવ્રતા છે કે કેમ ? પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે તે તો પતિવ્રતા જ છે. આ સાંભળતાં જ તે એકદમ ઊઠ્યો અને પશ્ચાત્તાપનો માર્યો હાંફો ફાંફો મહેલ તરફ જવા નીકળ્યો.

આ તરફ બુદ્ધિના નિધાન અભયકુમારે વિચાર કર્યો કે કોઈક અસત્ વિકલ્પથી તાતની બુદ્ધિ વિહ્વલ થઈ જવાથી તેમણે મને આવો અનુચિત આદેશ કર્યો છે. આથી તેણે અંતઃપુરની આસપાસની ઝુંપડીઓને આગ લગાડી, પરંતુ અંતઃપુરને સહીસલામત રાખ્યું. તેમ કરી તે પ્રભુના સમવસરણ પ્રતિ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં જ શ્રેણિક મળ્યો. તેણે પૂછ્યું કે મારા હુકમ પ્રમાણે કર્યું કે ? અભયકુમારે હા પાડી. આથી જેણે અનંતાનુબંધી ચારે કધાયો તેમજ દર્શનત્રિકનો સર્વથી ક્ષય કર્યો છે એવા આ રાજાનો પિ-તો ખસી ગયો. પોતે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી હોવા છતાં અને અભયકુમાર સમગ્ર સામ્રાજ્યની ધુરાને ધારણ કરનાર, અપ્રતિમ આત્પાતિકી વગેરે બુદ્ધિ-ચતુષ્ઠય વડે બૃહસ્પતિને પણ શરમાવનાર, ડગલે ને પગલે જિનશાસનની પ્રભાવના કરનાર તેમજ બધા પુત્રોમાં શિરોમણિ એવો હોવા છતાં ઝટ એ રાજાએ પોતાના આ વહાલા પુત્રને સાંભળાવી દીધું કે ત્યારે તું કેમ ત્યાં ન બળી મુઓ ? અગ્નિમાં પડી આત્મહત્યા કરવાથી શો લાભ એમ વિચારી અભયકુમાર તો ચાલતો થયો અને પ્રભુ પાસે જઈ તેણે દીક્ષા લીધી.

આ ઉદાહરણ ઉપરથી અનતાનુબંધી કધાયના ઉદયવાળા જેવાં કઠોર વચન બોલે તેવાં, ખલ્લે તેથી પણ વધારે કઠવાં અને પ્રાણઘાતક વચનો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીના મુખમાંથી ઝરે છે એમ શું નથી જોવાતું ? તો આવી પરિસ્થિતિમાં

કર્કશ ભાષાને અનંતાનુબંધી કષાયોને ઓળખાવનારી તરીકે-વ્યાવર્તકરૂપે સ્વીકારાય ખરી કે ?

વળી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવના પ્રથમ શ્રાવક (સમ્યગ્દષ્ટિ) અને આ 'ભરતક્ષેત્ર'ના નાથ શ્રીભરતે રણુ-સંગ્રામમાં પોતાના ભાઈ બાહુબલિનો વધ કરવા ચક્ર મૂક્યું. આથી શું ફલિત થાય છે ? શું અનંતાનુબંધી કષાયોનો ઉપશમ કરેલામાં જીવલેણ ક્રિયા સંભવતી નથી કે ?

અનંતાનુબંધી કષાયોનો કેળીઓ કરી ગયેલા એવા બાહુબલિએ પોતાના વડીલ બન્ધુ ભરતનો ચક્ર સહિત ચૂરેચૂરા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો એ શું ખતાવી આપે છે ? એ જ કે આવો ઘોર સંકલ્પ અનંતાનુબંધી કષાયોની અવિદ્યમાન દશામાં પણ જોવાય છે. ભરત અને બાહુબલિ સમ્યગ્દષ્ટિ હતા એટલે એનામાં અનંતાનુબંધીના ઉપશમ તો હતો જ; છતાં જ્યારે તેમનામાં અનુક્રમે કર્કશ ભાષા, દુષ્ટ કાયિક ચેષ્ટા અને અત્યંત મલિન વિચાર જોવાય છે તો પછી આવી ચેષ્ટાઓથી અનંતાનુબંધી કષાયોની ઇતર કષાયોથી તારવણી કરી શકાય છે એમ કેમ જ કહેવાય ? અને જ્યારે ન કહેવાય તો પછી એના ઉપશમને લિંગ તરીકે કેમ જ સ્વીકારાય ?

भाषाकर्कशभावेन, प्राणिहिंसादिभावतः ।

आदिमानां विशेषो न, तेन लङ्गं न तच्छमः ॥२७॥

અનંતાનુબંધીની ઇતર કષાયોથી વિશેષતાઓનો અભાવ—

શ્લો ૦---“ (પૂર્વ પદના ઉત્તરરૂપે) વચનની કઠોરતા અને જીવોની હિંસા ઇત્યાદિથી આદ્ય (અર્થાત્ અનંતાનુબંધી) કષાયોની વિશેષતા છે-અન્યથી તેઓ જુદા પડે છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે યુક્ત નથી. તેથી કરીને અનંતાનુબંધીનો શમ તે (સમ્યક્ત્વનું) લિંગ નથી. ”—૨૭

અનંતાનુબંધી કષાયોની ઇતરથી તારવણીની દુઃશક્યતા—

રૂપકી ૦—મિથ્યાદષ્ટિને વિષે રહેલા અનંતાનુબંધી કષાયોની સમ્યગ્દષ્ટિને વિષે રહેલા અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયોથી ભિન્નતા હોવા છતાં મિથ્યાદષ્ટિ તેમજ સમ્યગ્દષ્ટિમાં દુષ્ટ ભાષા વગેરેની સમાનતા જણાય છે એ વાત સાચી છે. દાખલા તરીકે કેાઇક મિથ્યાદષ્ટિએ ચતુઃસ્થાનીય રસરૂપે પરિણમેલા અને તીવ્ર ઉદયવાળા અનંતાનુબંધી કષાયો વડે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયોનો બંધ કર્યો. કાલાંતરે એણે સમ્યક્-

ત્વાદિ શુભ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. તેને વિષે કોઈક રીતે કારણને અનુરૂપ કોઈ અતુચ્છા-
નીય રસરૂપે પરિણમેલા અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયના ઉદય દરમ્યાન અનંતાનુબંધી
કષાયોના ઉદયવાળાની સાથે દુષ્ટ ભાષા વગેરેમાં સમાનતા સંભવે છે. આથી વિશેષતા
જણાતી નથી એથી કરીને એમ કહેવું અસ્થાને છે કે ખંને એક-
સ્વરૂપી છે, કેમકે જે જે આપણને ઉપલબ્ધ ન હોય તે તે નથી એમ નથી.
જો આમ નહિ સાનવામાં આવે તો પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલા નિધાન વગેરે
આપણને અનુપલબ્ધ હોવાથી તે હોવા છતાં તેનું અસ્તિત્વ ઊડી જશે. કેમકે
અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓને તેની તે પ્રકારની વિશેષતાની ઉપલબ્ધિ છે. એથી કરીને
જ અનંતાનુબંધીના ઉપશમનો બોધ નહિ હોવાને લીધે એને લિંગ અથ-
કહેતા નથી. અથવા તો શ્રેણિક પ્રમુખમાં અનંતાનુબંધી કષાયોનો વિચ્છેદ-તે
ખપી જવાથી તેનો ઉદ્ભવતો અપગમ થવા છતાં તે વિચ્છેદની તેનામાં દુષ્ટ ભાષાદિ
હોવાથી તે જણાતો નથી, કેમકે તેના જેવી દુષ્ટ ભાષાને તો આપણા જેવા
અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉદયરૂપે જ જાણે છે. આથી કરીને અનંતાનુબંધીના
ઉપશમને સમ્યક્ત્વના લિંગ તરીકે કેમ સ્વીકારાય ?

પક્ષાદિસ્થિતિભાવેऽપિ, વિશેષો ન ભવિષ્યતિ ।

અપ્રત્યાખ્યાનભાજાં હિ, તિર્યગ્ગતિપ્રસજ્જતઃ ॥૨૮॥

અનંતાનુબંધી કષાયોની સ્થિતિ દ્વારા પણ અવિશેષતા--

શ્લો.૦—“પખવાડિયું વગેરે સ્થિતિની દૃષ્ટિએ પણ પૃથક્તા સંભવતી નથી, કેમકે
(એમ માનવાથી તો) અપ્રત્યાખ્યાનને સેવનારા (એવા સુશ્રાવકો)ને પણ તિર્યચ
ગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ”-૨૮

પ્રસ્તુતનું વિવરણ—

રૂપદી.૦—“ ૧ પક્ષ્વચડમ્માસવચ્છરજાણાણુગામિણો કમસો ।

દેવનરતિરિયનારગગણસાહણહેયવો મણિયા ” ॥—આર્યા

અર્થાત્ સંભવલન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને અનંતા-
નુબંધી કષાયો અનુક્રમે ઉદયરૂપે પ્રાણીને એક પખવાડીયા, ચાર માસ, એક વર્ષ

અને હુંદગી પર્યંત અનુસરે છે.^૧ વળી આ કષાયો ક્રમશઃ દેવ-ગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંચ-ગતિ અને નરક-ગતિના હેતુઓ છે. આ ઉપરથી અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને લિંગ માનનાર એમ સૂચવવા મથે છે કે દુષ્ટ ભાષાદિ વડે માની લઈએ કે અનંતાનુબંધી કષાયોની ઇતર કષાયોથી લિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી તો પણ હુંદગી પર્યંત રહે છે એ દ્વારા તેમજ નરકગતિના હેતુરૂપ છે એ દ્વારા પણ અનંતાનુબંધીની ઇતર કષાયોથી વિશેષતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એટલે આ પ્રમાણે વિશેષતાનું જ્ઞાન થતું હોવાથી અનંતાનુબંધી કષાયોના ઉપશમને સમ્યક્ત્વના લિંગ તરીકે સ્વીકારવું સમુચિત છે. ઉપર સૂચવ્યા મુજબ જો વિશેષતા સ્વીકારવામાં આવે તો નીચે મુજબ દ્વપણ ઉદ્દભવે છે:—

અવિરતિને લીધે દારુણ નરક વગેરેનાં દુઃખરૂપ ફળો ભોગવવાં પડે છે તેમજ કર્મ-બંધ થાય છે, જ્યારે વિરતિના પ્રતાપે સ્વર્ગ અને અપ વર્ગનું નિઃસીમ મુખ મળે છે એમ જાણવા છતાં અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ વિરતિ પામતો નથી. એથી આ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને તિર્યંચ-ગતિનો પ્રસંગ છે, કેમકે એણે તિર્યંચગતિમાં જવા યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ કર્યો છે. વળી આપના મત પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાન કષાયનો ઉદય તિર્યંચ-ગતિનો હેતુ હોવાથી તેને તે ઉદય છે. પરંતુ આ વાત ઠીક નથી, કેમકે જેમણે આયુષ્યનો બંધ કર્યો નથી એવા સમ્યગ્દષ્ટિઓ વૈમાનિક દેવગતિના જ આયુષ્યનો બંધ કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

૧ સરખાવો કષાયોની આ સ્થિતિ સાથે પૃ. ૨૬ તેમજ કર્મવિષાક નામના પહેલા કર્મગ્રંથની નિમ્ન-લિખિત ગાથા—

“ જાજીવવરિસચડમાસપક્ષગા નરયતિરિયનરઅમરા ।
સમ્માણુસવ્વચિરઈઅહક્ષાયચરિત્તચાયકરા ॥ ૧૮ ॥ ”

[યાવજીવવર્ષચાતુર્માસપક્ષગા નરકતિર્યક્નરામરાઃ ।
સમ્યક્ત્વાણુસર્વચિરતિયથાહ્યાતચારિત્રચાતુરારાઃ ॥]

અત્ર જે કષાયોની સ્થિતિ નિર્દેશી છે તે વ્યવહાર-નય પૂર્વક સમજવી. કેમકે શ્રીખાલુખલિ વગેરેનો સંજ્ઞલન કષાય તો એક વર્ષ પર્યંતનો હતો તેમજ શ્રીપ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના સંબંધમાં અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય અંતર્મુહૂર્ત મુધીનો હતો. વળી અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય રહેવા છતાં પણ કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિઓનો ઉત્પાદ ઐવેયકમાં થયાનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે.

દેશયતિનો અર્થ—

૨૫૫ી૦—દેશયતિનો અર્થ નીચે મુજબ બે રીતે વિચારી શકાય છે:—

“સર્વસાવચયોગસ્ય દેશે-એકવ્રતવિષયસ્થૂલસાવચયોગાદી સર્વવ્રતવિષયાનુ-
મતિર્વર્જસાવચયોગાન્તે-યતિ:-વિરતિર્યેષાં તે દેશયતયઃ, દેશેન-એકદેશેન વા સ્થૂલ-
પ્રાણાતિપાતવિરમણાદિના યતયઃ-સાધવઃ ”

અર્થાત્ (૧) સમગ્ર સાવચ યોગના દેશને વિષે એટલે કે એક વ્રતના વિષયરૂપ સ્થૂળ સાવચ યોગાદિને વિષે સર્વે વ્રતના વિષયોની અનુમતિને છોડીને સાવચ યોગના અંતને વિષે યતિ એટલે વિરતિ છે જેમને એવા અથવા (૨) દેશથી એટલે એક દેશથી અથવા સ્થૂલપ્રાણાતિપાતના વિરમણ ઇત્યાદિ દ્વારા યતિ એટલે સાધુ તે ‘દેશયતિ’ બાણવા. આથી સમજાય છે કે દેશયતિ એટલે દેશવિરતિ યાને પાંચમા ગુણસ્થાને રહેલો શ્રાવક, નહિ કે સર્વ વરતિના આરાધક મુનિવર; કેમકે પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વવિરતિના પરિણામનો અભાવ છે.

પૂર્વે સૂચવાયું છે કે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયવાળાને મનુષ્યગતિના આયુષ્યનો બંધ છે. તે આ દેશયતિ મનુષ્યના આયુષ્યના બંધને યોગ્ય ઠરે; પરંતુ આ વાત અસંગત છે, કેમકે દેશયતિનો જઘન્યથી ‘સૌધર્મ’ દેવલોકમાં અને ઉત્કૃષ્ઠથી ‘અચ્યુત’ દેવલોકમાં ઉપપાત છે. બૃહત્સંપ્રદાયીમાં કહ્યું પણ છે કે—

“અવિરાદિયસામણસસ સાહુળો સાવગસસ ય જહન્નો ।

સોહમ્મે ઉવવાઓ મણિઓ તેલ્લોકદંસીર્હિ ॥ ૧૭૧ ॥ ”—આર્યા

અહીં અનાનુપૂર્વી પણ વ્યાખ્યાનું અંગ છે એ જણાવવા માટે અપ્રત્યાખ્યાનાદિના ઉદયના ક્રમથી અનિષ્ટ પ્રસંગો બતાવ્યા છે. અન્યથા પશ્ચાનુપૂર્વીથી પ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિના ઉદયના ક્રમ પૂર્વક અને પૂર્વાનુપૂર્વીથી અનન્તાનુબંધી વગેરેના ઉદયના ક્રમથી તેનો ઉદ્ભાવ કરવો યુક્ત ગણાત. સમ્યગ્દષ્ટિ તેમજ મિથ્યાદષ્ટિને વિષે સંજ્વલના ઉદયની અવિશેષતાથી દેવગતિના હેતુરૂપે તેનો નિર્દેશ હોવાથી વસ્તુતઃ અનિષ્ટ પ્રસંગનો ઉપન્યાસ થયો છે.

૧ છાયા—

અવિરાદિયસામણસસ સાધોઃ શ્રાવકસ્ય ચ જઘન્યેન ।

સૌધર્મે વપાતા મણિતૈર્લોક-શિમિઃ ॥

અનંતાનુબંધી કષાયના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ માનનાર એમ કહેવા તૈયાર થાય છે કે હે મિથ્યાભિનિવેશના ઉપશમને સમ્યક્ત્વનું લિંગ માનનાર ! આપને પણ “ પક્ષલ્પવદ્માસ ” વાળી ગાથા માન્ય છે. તો પછી આપના મત પ્રમાણે પણ અનંતાનુબંધી કષાયનો ચાવજીવ ઉદય હોવાથી સમ્યક્ત્વના અભાવનો અને નરકગતિના સદ્ભાવનો પ્રસંગ તેમજ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ વગેરેને તિર્યચ ગતિ આદિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે તો તેનું આપ કેવી રીતે નિરાકરણ કરો છો ? એ તો આપ જાણતા જ હશે કે—

“ યત્રોભયોઃ સમો દોષઃ, પરિહારશ્ચ તત્સમઃ ।

નૈકઃ પર્યનુયોજ્યઃ સ્યાત્, તાદૃશાર્થવિચારણે ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ જ્યાં બંને પક્ષમાં સમાન દોષ હોય ત્યાં પરિહાર પણ સમાન છે. તેવા અર્થનો વિચાર કરતી વેળા એકને પ્રશ્ન કરવો તે યોગ્ય નથી.

આનો ખયાવ એ છે કે મિથ્યાત્વના ઉદયના સહકારી તેમજ તીવ્ર વિપાકવાળા જ અનંતાનુબંધી વગેરે કષાયોનો કોઈક જ જીવો આશ્રીને ઉત્કૃષ્ટથી ચાવજીવ ઉદય સ્વીકારાયો છે અને એવા ઉદયને લઈને તેમની નરક-ગતિ માનવામાં આવી છે એવો અમે તો અર્થ કરીએ છીએ. આનો શ્રુતાર્થ કરવા જતાં તો તે જન્મમાં કોઈને પણ સમ્યક્ત્વાદિના લાભનો અભાવ નિમ્ન-લિખિત ગાથાગત અર્થ સાથે વિરોધ ઊભો થશે.

“ સમત્તંમિ ઉ લલ્લે ઠડ્યાઈ નરયતિરિયદારાઈ । ”

એવી રીતે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયો પરત્વે પણ આપે અનુક્રમે દશવિધી તિર્યચ-ગતિ અને મનુષ્ય-ગતિની હેતુતાનો પ્રસંગ પણ અમારા પક્ષમાં ઉદ્ભવતો નથી, કેમકે સમ્યક્ત્વને પામેલા એવા તેમને પણ તેના વિપાકને લઈને દેવગતિની નિમિત્તતા છે.

અતત્ત્વરુચિરૂપો યો--સદ્ગ્રહઃ સ તુ નો ભવેત્ ।

અનંતાનાં યતો મિથ્યા--ભાવેન સ પ્રજાયતે ॥૩૧॥

અસદ્ગ્રહનું સ્વરૂપ—

શ્લોક—“ અતત્ત્વને વિષે અભિલાષારૂપ જે અસત્ત્વનો આગ્રહ (કદાગ્રહ) છે તે અનંતાનુબંધી કષાયોનું (સ્વરૂપ) ન હોય, કેમકે તે (અસદ્ગ્રહ) તો મિથ્યાત્વથી ઉદ્ભવે છે. ”—૩૧

પદ્યનું તાત્પર્ય—

સ્પષ્ટી—“ અતત્ત્વને વિષે રુચિ યાને તત્ત્વની બુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ છે, કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“ અદેવે દેવતાબુદ્ધિ-રુરો ગુરુભાવના ।

અતત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિશ્ચ, ઇતન્મિથ્યાત્વલક્ષણમ્ ॥ ”—અનુ૦

વળી અનંતાનુબંધી કષાયો પ્રજ્વલનાદિ સ્વરૂપી હોવાથી સામાન્ય રીતે ચારિત્રના પ્રતિબંધક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, એથી અતત્ત્વોને વિષે તત્ત્વોની બુદ્ધિ એ કંઈ અનંતાનુબંધી કષાયોનું સ્વરૂપ નથી. જે અનંતાનુબંધી કષાયોને અતત્ત્વને વિષે રુચિરૂપ માનવામાં આવે તો અસદ્ગ્રહ એ તેમનું કાર્ય કહેવાય, કેમકે કાર્ય કારણને અનુરૂપ હોય છે. અને તેમ થતાં અસદ્ગ્રહનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું કાર્ય હોવાથી તેનું લિંગ ગણાય. દાખલા તરીકે આપણા પક્ષમાં અતત્ત્વને વિષે રુચિરૂપ મિથ્યાત્વ છે. એનું કાર્ય મિથ્યાભિનિવેશ છે. વાસ્તે મિથ્યાભિનિવેશનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ છે, કેમકે એ સમ્યક્ત્વ કાર્ય છે. આ યુક્તિ અનુસાર અનંતાનુબંધી કષાયો અતત્ત્વને વિષે રુચિરૂપ નહિ હોવાથી તેમજ અસદ્ગ્રહ એ મિથ્યાભિનિવેશનું કાર્ય હોવાથી અનંતાનુબંધીનો ઉપશમ તે સમ્યક્ત્વનું લિંગ કહેવાય નહિ. આથી કરીને અસદ્ગ્રહ એ મિથ્યાભિનિવેશનું કાર્ય છે તે માટે મિથ્યાભિનિવેશ કહેવાય અને તેમ થતાં અસદ્ગ્રહનો ઉપશમ સમ્યક્ત્વનું લિંગ ગણાય; નહિ કે અન્ય કોઈનો ઉપશમ.

સૂત્રાર્થાદિ વિયુક્તા યા, ગીતાર્થેશ્ચ નિવારિતા ।

ચેષ્ટા સુસાધ્નુયાત મિથ્યા-ભિનિવેશ સ ચાન્યકત્ ॥૩૨॥

૧ અતત્ત્વ કહો કે કુતત્ત્વ કહો તે એક જ છે. એનાથી રાગ-રૂપનાં દ્યોતક કામિની, શસ્ત્ર, પરિગ્રહ વગેરેથી કલંકિત દેવોનો, પરિગ્રહ, આરંભ, દંભ, અપ્રત્યક્ષ વગેરેમાં તદ્દલીન બનેલા શુરઓનો તેમજ યાજ્ઞિક દિસાને ધર્મ માનનારા વેદાદિ દર્શનોનો નિર્દેશ કરાયો છે.

મિથ્યાભિનિવેશનું' લિંગ—

શ્લોક—“સૂત્ર અને તેના અર્થથી વિહીન (અર્થાત્ આગમ તેમજ તેના અર્થની વિરોધિની) તેમજ ગીતાર્થો દ્વારા નિષેધાયેલી એવી ચેષ્ટા મિથ્યાભિનિવેશને સારી રીતે સાધી શકે અને એ (મિથ્યાભિનિવેશ) મિથ્યાત્વને સમ્યક્ રીતે સાધી શકે, ”—૩૨

ગીતાર્થનું સ્વરૂપ—

સ્વરૂપી—‘ગીતાર્થ’ એ ‘ગીત’ અને ‘અર્થ’ એ બે શબ્દથી નિષ્પન્ન થયેલો છે. તેમાં ‘ગીત’નો અર્થ ‘સૂત્ર’ જાણવો અને ‘અર્થ’થી ‘સૂત્રનો અભિધેય’ સમજવો. એ બેના યોગથી ‘ગીતાર્થ’ શબ્દ બને છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ગીયં મન્નઈ સુત્તં અત્યો તસ્સેવ હોઈ વક્કવાણં ।

ગીયસ્સ ય અત્યસ્સ ય, સંજોગા હોઈ ગીયત્થો ॥ ”—આર્યા

મિથ્યાભિનિવેશને જાણવાની રીત—

મિથ્યાભિનિવેશ એ આત્માનો ધર્મ હોવાથી આત્માની જેમ તે પરોક્ષ છે—અર્મયક્ષુથી ગ્રાહ્ય નથી તો પછી એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે જણાય એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તેના ઉત્તરરૂપે આ પદ્ય છે. જે ચેષ્ટા મિથ્યાભિનિવેશની અવ્યભિચારિણી હોય—જે ચેષ્ટામાં મિથ્યાભિનિવેશના વ્યભિચારનો સંભવ ન હોય તે ચેષ્ટા મિથ્યાભિનિવેશને સિદ્ધ કરી શકે—તે ચેષ્ટા વડે મિથ્યાભિનિવેશ હોવાની પ્રતીતિ કરી શકાય. આ ચેષ્ટાનો કયાં તો આગમના અર્થ સામે વિરોધ જણાય અર્થાત્ આગમમાં સૂચવ્યા કરતાં વિરુદ્ધનું વર્તન હોય તો તે વર્તન યાને ચેષ્ટાથી મિથ્યાભિનિવેશનું અનુમાન થાય છે. જેમકે ઓગણીસમા તીર્થંકર મહિક્ષનાથના પૂર્વ લવમાં તેમના મહાબળ તરીકેની ઉત્પત્તિ દરમ્યાન અસાધારણ તપના અભિગ્રહ પૂર્વકની તેમની ક્રિયા પણ, આ મારા મિત્ર—મુનિઓથી જેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હું અપ્રતિમ હતો તેમ અત્ર મુનિ-અવસ્થામાં પણ તેમનાથી કેવી રીતે અપ્રતિમ રહું એવા વિચારથી—મિથ્યાભિનિવેશથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. પીઠ અને

૧ છાયા—

ગીતં મળ્યતે સૂત્રં અર્થસ્તસ્યૈવ ભવતિ વ્યાખ્યાનમ્ ।

ગીતસ્ય ચાર્થસ્ય ચ સંયોગાદ્ ભવતિ ગીતાર્થઃ ।

મહાપીઠની પણ ક્રિયાઓમાં શુરુ પ્રત્યે તીવ્ર સંક્રેશના અધ્યવસાયની પ્રધાનતા હોવાથી તે પણ તેવી છે. જમાલિ વગેરેની પણ ચેષ્ટાઓ પ્રભુનાં વચનનો વિપર્યાસ કરનારી હોવાથી તેવી છે.

ગીતાર્થ મુનિવરો શુદ્ધ સિદ્ધાન્તના ઉપદેશક હોવાથી અને શ્રુતના પારગામી હોવાથી તેઓ શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ ક્રિયાઓનો નિષેધ કરે છે, વાસ્તે તેવી ક્રિયા કરવી નહિ, કેમકે તેવી ક્રિયા મિથ્યાભિનિવેશની સાધક છે. વળી સૂત્રમાં નહિ કહેલી હોય અને જેને સાવધ જાણીને ગીતાર્થોએ જેનું આચરણ ન કર્યું હોય તે પણ આદરણીય નથી.

મિથ્યાભિનિવેશથી દુર્દશા--

મિથ્યાભિમાન કહો કે મિથ્યાભિનિવેશ કહો તે એક જ છે. એના સ્પર્શથી શુદ્ધ ક્રિયા પણ અશુદ્ધ બની જાય છે, કેમકે શું ખીરમાં હલાહલનું એક ખિંદુ પડતાં તે અપેય નથી થતી કે ? વળી જેમ હીંબડાના ઝાડનું દૂધથી સિંચન કરવામાં આવે છતાં તે આમ્રના પલ્લવોને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ મિથ્યાભિમાની તપસ્વી હોય તોપણ તે સમ્યગ્-જ્ઞાનાદિની આરાધના કરી શકતો નથી. જેમ અપચ્ચનું ભોજન કરનારા રોગીને અમૃત તુલ્ય ઔષધ પણ લાલદાયક થતું નથી તેમ મિથ્યાભિમાનીએ કરેલો ધર્મ પણ દુષ્ટ કર્મનો નાશ કરવામાં સમર્થ થતો નથી. વળી જેમ કાળરૂપ સર્પથી ડસાયેલાના ઝેરને ઉતારવા મંત્ર નિષ્ફળ નીવડે છે તેમ મિથ્યાભિમાનીએ સેવેલું ધ્યાન પણ ભવનો નાશ કરવામાં સફળ થતું નથી. વળી જેમ કાગડાઓ પોતાની ચાંચ વડે વિષ્ટાને ચૂંથે છે તેમ મિથ્યાભિનિવેશને વશ થઈ કેટલાક સ્વમુખે શાસ્ત્રનો વિસ્તાર કરે છે. દ્રાક્ષનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી પણ ઊંટ તેનો સ્વીકાર કરતો નથી તેમ મિથ્યાભિમાનનાં પૂતલાંઓ અસાધારણ તેમજ યથાર્થ શ્રુતિની પરીક્ષા કર્યા પછી પણ તેને અંગીકાર કરતા નથી. જીતવાની ઇચ્છાવાળા (વીર પુરુષો)ને જેમ શત્રુ તરફનું ગમન લાલકારી છે તેમ માનવોને દીક્ષા લાલદાયક છે; પરંતુ અવિધિથી સાધેલી વિદ્યા અનર્થકારી છે તેમ મિથ્યાદષ્ટિઓની દીક્ષા પણ તેવી સમજવી. વિશેષમાં ઊંચાં નીચાં વચનોના સ્પર્દવાળી ઉચ્છંપ્રલ વાણી વદનારા મિથ્યાભિમાનીઓની વિદ્વત્તા પણ ખરેખર વિડંબનારૂપ છે.^૧

૧ સરખાવો પંચલિંગીની ટીકાના ૧૪ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદો:—

“ મિથ્યાભિમાનસંસ્પર્શાત્, સત્ક્રિયાડપ્યસતી ભવેત્ ।

હલાહલલઘ્ણલેષાત્, કિમમોઝ્યં ન પાયસમ્ ? ॥ ૬૦ ॥—અનુ૦

તપસોપગૃહીતોડપિ, જ્ઞાનાદીન્ ન કરોત્યસૌ ।

નિમ્બઃ શ્રીરેગ સિક્કોડપિ, કિં સૂતે ચૂતપલ્લવાન્ ? ॥ ૬૧ ॥—અનુ૦

તચ્છમેનાનુમીયેત, સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનશાલિનામ્ ।

રક્ષનાર્થં ચ પ્રશમઃ, સમ્યક્ત્વગમકો નહિ ॥ ૩૩ ॥

વાસ્તવિક શમથી સમ્યક્ત્વનું અનુમાન—

શ્લો०—“તે (શાસ્ત્રોક્ત) શમથી જ્ઞાની (જનો)માં (રહેલા) સમ્યક્ત્વનું અનુમાન કરાય છે; બાકી (લોકોને) ખુશ કરવા માટેનો શમ તે કંઈ સમ્યક્ત્વનો ઘોતક નથી.”-૩૩

યથાર્થ શમનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી. —લાલ અથવા ખ્યાતિની ઇચ્છાથી કે લોકોને ખુશ કરવા ઇત્યાદિ હેતુથી શુદ્ધ જિન-મતના સમર્થનાર્થે પ્રૌઢ તર્ક વગેરેનો ઉપયોગ કરનારની આ પ્રવૃત્તિ પણ અસદ્ગ્રહ છે. કોઈ શઠ શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરતો હોય, રાજસભા જેવા સ્થળમાં પણ હેતુ અને દષ્ટાંતના ઉપન્યાસ પૂર્વક આર્હત દર્શનની વ્યવસ્થાપના કરીને અને અન્ય દર્શનીય વાદીલકેસરી જેવાના અભિમાનને પણ ચૂર્ણ કરીને જિન-પ્રવચનની પ્રભાવના કરતો હોય, દેશનાના અતિશયથી પુષ્કળ ભવ્ય ભુવોને સમ્યક્ત્વાદિ ગુણસ્થાને આરૂઢ કરાવતો હોય તોપણ તત્ત્વોને વિષે તેને અશ્રદ્ધા હોવાથી અને લોકોને રાજી કરવા માટેની જ તેની આ પ્રવૃત્તિ હોવાથી અંગારમદકની પેઠે તેની આ સમ્યક્ ક્રિયા પણ અસદ્ગ્રહ જ છે.^૧

મિથ્યાભિમાનિનો ન સ્યાદ્, ધર્મઃ કર્મપ્રહાણયે ।

અપથ્યમોજિને જાયુ-રિષ રોગપનુત્તયે ॥ ૬૨ ॥-અનુ०

મધવિષ્વસ્તયે ધ્યાનં, ન મિથ્યાભિનિવેનિનઃ ।

મન્ત્રો ન કાલદષ્ટસ્ય, ત્રિષં નિષ્કૃષિર્તુ ક્ષમઃ ॥ ૬૩ ॥-અનુ०

વિવિચ્ય સ્વમુત્તેનેહ, કેચિન્મિથ્યાભિમાનતઃ ।

વિસ્તારયન્તિ શાસ્ત્રાણિ, પુરોષાણિ ત્રિકા ઇવ ॥ ૬૪ ॥-અનુ०

સમ્યક્શ્રુતીઃ પરીક્ષ્યાપિ, નોપગચ્છન્ત્યસદ્દશઃ ।

સાક્ષાત્કૃત્યાપિ ન વ્રાક્ષા, મક્ષયન્તિ ક્રમેલકાઃ ॥ ૬૫ ॥-અનુ०

વ્રજ્યાવદ્ વિજિગીષૂણાં, પ્રવ્રજ્યાઽનુગુણા નૃણામ્ ।

મિથ્યાદશાં ત્વનર્થાય, વિષેવાવિધિસાધિતા ॥ ૬૬ ॥-અનુ०

ઉચ્ચાવંચવચઃસ્પન્દા-વશંવદગિરામહો ।

પ્રહિલાનાં યથા તેષાં, વિવ્રસાઽપિ વિહમ્બનમ્ ॥ ૬૭ ॥-અનુ०

^૧ આથી તો વિશુદ્ધિનું મહત્ત્વ છે. મહાપ્રત્યાખ્યાનની ૯૬ મી ગાથામાં પણ કહ્યું છે કે—

ન વિ કારણં તણમઓ, સંચારો ન વિ ય ફાસુઆ મૂમી ।

અળા જાલુ સંચારો, હોઈ વિસુદ્ધો મજો જસ્ત ॥ ૯૬ ॥

કહેવાની મતલબ એ છે કે શુદ્ધ સિદ્ધાન્તનું કથન કરીશું, સમ્યક્ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત રહીશું, તપશ્ચર્યા કરીશું, સ્વાધ્યાય કરીશું અને બહારથી કષાયોનો ઉપશમ હોવાનો આપણે આડંબર સેવીશું તો લોકો ખુશી થશે અને તેમ થતાં તેઓ આપણને મનગમતાં વસ્ત્ર, અન્ન, પાન વગેરે પૂરાં પાડશે એવા આશયથી—એવા દંભથી જે સાધુ ઉપર મુજબ વર્તન કરે તે સાધુનો પ્રશમ લોકરંજનહેતુક છે, કિન્તુ તે કંઈ સમ્યક્ત્વનું લિંગ નથી.

કર્મવશેન સંલગ્નો, વિષયે ન વિમુહ્યતિ ।

ત્યક્તુકામો હિ સમ્યક્ત્વી, તત્સ્વરૂપં ચિન્તયતિ ॥૩૪॥

સંવેગનું વર્ણન--

શ્લો.૦—“કર્મને વશ હોવાથી વિષયમાં આસક્ત બનેલો સમ્યક્ત્વી વિશેષ મોહ પામતો નથી, કિન્તુ તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે તેના સ્વરૂપનો (હવે પછીનાં પદોમાં સૂચવ્યા મુજબ) વિચાર કરે છે.”—૩૪

આપાતે સુન્દરાશ્રમે, વિપાકે વિરસા હહા ।

ભવાનુષઙ્ગિનશ્ચિત્ત !, વિષયા દારુણાસ્તતઃ ॥૩૫॥

વિષય-સેવનની પ્રારંભિક અને પ્રાન્તિક દશા--

શ્લો.૦—“શરૂઆતમાં સરસ પરન્તુ પરિણામે નીરસ અને સંસાર સાથે સંબંધ ધરાવનારા (અને એથી કરીને સંસારવર્ધક) એવા આ વિષયો છે, વાસ્તે હે ચિત્ત ! તેઓ ભયંકર છે.”—૩૫

[નાપિ કારણં તૃણમયઃ સંસ્તારો નાપિ ચ પ્રાસુકા મૂમિઃ ।

આત્મા સ્થલુ સંસ્તારકો ભવતિ વિશુદ્ધ મનો યસ્ય ॥]

અર્થાત્ ધાસનો સંથારો કિંવા નિર્ઞવ બૂમિ તારનાર નથી, કિન્તુ જેનું મન નિર્મળ છે તેને તેનો આત્મા સંસ્તારક છે.

૧ જુઓ પ્રશમરતિ (શ્લો. ૧૦૭)

વિષયજન્ય સુખ—

૨૫૫ટી૦—આ શ્લોકમાં વૈષયિક સુખને ક્ષણિક કહ્યું છે અને પરિણામે દુઃખદાયી ગણાવ્યું છે તે વાત નિમ્ન-લિખિત પદ્યોમાં શોભી રહી છે:—

“સ્વર્ણમિત્તમુક્ત્વા बहुकालदुक्त्वा, पगामदुक्त्वा अनिगाममुक्त्वा ।

संसारमुक्त्वस्स विप्रक्वभूआ, खाणी अणत्थाण य कामभोगा ॥ ”

“જહા ય કિંપાગફલા મનોરમા, રસેણ વન્નેણ ઉ મુજ્જમાણા ।

ते खुदए जीविअपच्चमाणा, एओवमा कामगुणा विवागा ॥ ”

અર્થાત્ કામલોગો ક્ષણમાત્ર સુખકારી છે, કિન્તુ ચિરકાળ દુઃખદાયી છે. વળી તેઓ અત્યંત દુઃખકારી છે, પરંતુ અત્યંત સુખદાયી નથી. વિશેષમાં તેઓ સંસારથી મુક્તિ મેળવવામાં શત્રુરૂપ છે અને અનર્થોની ખાણ છે. વળી જેમ કિંપાકનાં ફળો રસ અને વર્ણથી મનોહર છે, પરંતુ તે ખાતાં રામ રમી જાય છે તેમ કામના પણ તેવા વિપાકો છે.

तत्त्वामृतना कर्ता तो त्यां सुधी कहे छे के—

“किम्पाकस्य फलं भक्ष्यं, कदाचिदपि धीमता ।

विषयास्तु न भोक्तव्या, यद्यपि स्युः सुपेशलाः ॥ ૧૦ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ કદાચ (ન છૂટકે) કિંપાકનું ફળ (ખાવું પડે તો) બુદ્ધિશળીઓ તે ખાવું, પરંતુ વિષયો અત્યંત મનોહર (જણાતા) હોય તોપણ તે ભોગવવા—સેવવા નહિ; કેમકે કિંપાક ફળ ખાવાથી એક વાર મરણ થાય છે, કિન્તુ વિષયો સેવવાથી અનેક વાર મરણો અનુભવવાં પડે છે.^૨

કામથી અત્યંત વિદ્વંસ બનતા માનવનો વિનાશ થાય છે એ વાત ભક્ત-

૧ છાયા—

क्षणमात्रसौख्या बहुकालदुःखाः प्रकामदुःखा अनिकामसौख्याः ।

संसारमोक्षस्य विप्रक्षभूताः खानिरनर्थानां च कामभोगाः ॥

यथा च किम्पाकफलानि मनोरमाणि रसेन वर्णेन तु भुज्यमानानि ।

तानि क्षુद्रतया जीवितपच्यमानानि एतदुपमाः कामगुणा विपाकाः ॥

૨ આ સંબંધમાં વિચારો ઉત્તરાધ્યયનની બૃહદ્વ્રત્તિના ૧૯૦ મા પત્રગત તેમજ પંચ-લિંગીની બૃહદ્વ્રત્તિ (પત્રાંક ૫૬) ગત નિમ્ન-લિખિત સાક્ષીભૂત પદ્ય:—

“आपातमात्रमधुरा विपाककटवो विषोपमा विषयाः ।

अविवेकिजनावरिता विवेकिजनवर्जिताः पापाः ॥” —આર્થા

‘ઉત્તાનોચ્છૂનમણ્ડૂક-પાટિતોદરસન્નિભે ।

ક્લેદિનિ સ્ત્રીવ્રણે સક્તિ-રક્તમેઃ કસ્ય જાયતે ? ॥૩૮॥

અબ્રહ્મચારીને કૃમિની ઉપમા--

શ્લો०—“ ચત્તા પડેલા અને સૂજી ગયેલા દેડકાના ફાટેલા પેટ જેવી અને કલેદવાળી સ્ત્રી-યોનિમાં કૃમિ સિવાય બીજો કોણ આસક્તિ રાખે ! ”—૩૮

‘નમ્નઃ પ્રેત ઇવાવિષ્ટઃ, ક્ષણન્તીમુપગુહ્ય તામ્ ।

સ્વેદાયાસિતસર્વાઙ્ગઃ, સુખી સ રમતે કિલ ॥૩૯॥

વિષય-સેવનમાં સુખની બ્રાન્તિ--

શ્લો०—“ નાગો અને પ્રેતથી અસ્ત એવો જીવ ગુણ ગુણ કરતી લલનાને આલિંગન કરીને જેનાં સર્વ અંગો થાકી ગયાં છે અને જેને પરિશ્રમ પહોંચ્યો છે એવો તે (પોતાની જાતને તેમ છતાં) સુખી (માનતો) ખરેખર તેની સાથે રમે છે. ”—૩૯

મતિ-વિપર્યય--

સ્પષ્ટી०--જેમ તૃષાતુર મૃગો મૃગતૃષ્ણા (જાંઝવા)ને જળ સમજી તે તરફ દોડે છે અને અંતે નિરાશ થાય છે તેવી કામાતુરની સ્થિતિ છે. વિશેષમાં કામ-જ્વરથી સંતપ્ત જનોને કામિની તરફથી લાત પડે તોપણ તેઓ તેને શીતળ, કામળ કેળના સ્પર્શ જેવી ગણી લે છે. તે તેમને ગાળ દે તો તેઓ તેને સ્તુતિ-વાક્યરૂપ માની લે છે. આ પ્રમાણેનાં અનેક અપમાનો જાણે માન-પત્રોની લહાણી હોય તેમ તેઓ સહર્ષ સ્વીકારી લે છે.

૧-૨ આ પદો સ્વયં ગ્રંથકારે રચેલાં નથી, પરંતુ પંચલિંગીની બૃહદ્વૃત્તિના ૫૫ માં પત્રમાં અવતરણરૂપે આપેલાં છે ત્યાંથી તેમણે ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

૩ આ સંબંધમાં આચારાંગની શ્રીશીલાંકાચાર્યકૃત વૃત્તિના ૧૨૧મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદ મનનીય જણાય છે.

“ દારા પરિભવકારા બન્ધુજનો બન્ધનં વિષં વિષયાઃ ।

કોડયં જનસ્ય મોહો ચે રિપવસ્તેષુ સુહૃદાશા ? ॥ ”

વિષયાણાં કૃતે જીવો, દુઃખાતાનેબન્ધનમ્ ।

મહારમ્ભં સમાશ્રિત્ય, ભૂરિપાપં સમાશ્રિતઃ ॥૪૦॥

વિષય-સેવનથી પાપોનું ઉપાર્જન—

શ્લો.૦—“વિષયોની ખાતર જીવ સેંકડો દુઃખના કારણરૂપ મોટા આરંભને સેવીને પુષ્કળ પાપોનો આશ્રય લે છે.”—૪૦

તનો નિરયદુઃખાનિ, તિર્યગ્દુઃખાનિ સોઢવાન્ ।

વિષયા દુઃખદાસ્તસ્માન્-માર્જિતાપાનવજ્જવરે ॥ ૪૧ ॥

નરકાદિ ગતિમાં કદ—

શ્લો.૦—“નરકનાં અને તિર્યંચોનાં દુઃખોને જીવે સહન કર્યાં, તેથી જન્મ તાવ-માં શીખંડ દુઃખદાયી છે તેમ વિષયો દુઃખકારી છે.”—૪૧

વિષયાઃ સુખદાશ્ચેત્ સ્યુ-સ્તીર્થકૃચ્ચક્રવર્તિનઃ ।

ઉત્તિષ્ઠેરન્ કથં ત્યાગે, તેષાં ભૂરિષુ તેષ્વપિ ? ॥ ૪૨ ॥^૨

૧ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દાહ-જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે રોગીને શીતળ શીખંડ ખાવાનું મન તો થાય, પરંતુ તે જો ન સમજતાં તેનો આહાર કરે તો ઉલટો બેનો વ્યાધિ વધે તેવી રીતે વિષયો પણ મોહમાં મુગ્ધ બનેલા જીવોને વશ લ જણાય, પરંતુ પરિણામે તેનાથી અનેકવિધ હાનિ છે.

૨ સરખાવો આચારાંગતી ટીકાના ૧૦ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણ:—

“તિથ્યયરો ચડણાણી સુરમહિઓ સિદ્ધિયવ્વય ધ્રુવમ્મિ ।

અણિગૂહિયબલવિરિઓ સઘ્વત્થામેસુ ઉક્કમહ ॥ ૧ ॥”—આર્યા

[તીર્થકરણતુર્જાની સુરમહિતઃ સેધિતવ્યે ચ ધ્રુવે ।

અણિગૂહિતબલવીર્યઃ સર્વસ્થામ્ના ઉદ્ધચ્છતિ ॥]

વિષયોમાં વાસ્તવિક સુખનો અભાવ—

શ્લો.૦—“જો વિષયો સુખકારી હોય તો તે પુષ્કળ હોવા છતાં કેમ તેનો ત્યાગ કરવા (શ્રીકૃષ્ણભદ્રેવ જવા) તીર્થ કરે અને (શ્રીમરત જવા) ચક્રવર્તીઓ (તેમજ અચળ વગેરે બળદેવો) તૈયાર થાય ? ”—૪૨

વિષયાશાવશીભૂતા, વિપ્રમુક્તાશ્ચ તૈરપિ ।

પરિભ્રમન્તિ સંસારે, ઘોરે કણ્ડરીકો યથા ॥ ૪૩ ॥

વિષયની આશાથી પણ દુર્દશા—

શ્લો.૦—“ વિષયોની આશાને વશ થયેલા અને વળી તેનાથી પણ ત્યજીએલા એવા (જીવો) ભયંકર સંસારમાં કણ્ડરીકની પેઠે ભમે છે. ”—૪૩

કંડરીકની કથા—

રૂપાદી.૦—‘ જંબૂ ’દ્વીપમાં આવેલા ‘ મહાવિદેહ ’ ક્ષેત્રના ‘ પુષ્કલાવતી ’ વિજયમાં ‘ પુંડરીકિણી ’ નામની એક નગરી હતી. ત્યાં મહાપદ્મ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાને પદ્માવતી નામની પત્ની હતી. આ રાણીએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. એનાં પુંડરીક અને કંડરીક નામ પાડવામાં આવ્યાં.

એક દિવસ મહાપદ્મ નૃપતિ પોતાની નગરીમાં આવેલા મુનિવરો પાસે ધર્મ સાંભળવા ગયો. તેમની દેશના સાંભળી તેણે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેણે પુંડરીકને રાજગાદી સોંપી અને પોતે પાશવતાનો પરિહાર કરાવી, સાચી માનવતા પ્રાપ્ત કરાવી, આત્માને પરમાત્માના રંગથી આબેહુણ રંગનારી દીક્ષા લીધી. ટુંક સમયમાં તેમણે ચૌદ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું અને હસ્તર તપો તપી કેવલજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેઓ મોક્ષે ગયા.

“ કિં પુન અવસેસેહિં દુઃખસ્વચ્ચકારણા સુવિદિપહિં ।

દેહાંતિ ન ઉદ્ગમિયઘ્વં સપચ્ચવાયંમિ માણુસ્સે ॥ ૨ ॥ ”—આર્યા

[કિં પુનરવશેષેર્દુઃખક્ષયકારણાત્ સુવિદિતૈઃ ।

ભવતિ ન ઉદ્યન્તઘ્વં સપ્રત્યવાયે માણુષ્યે ? ॥]

કાલાંતરે પેલા મુનિવરે ‘પુંડરીકિણ્ણી’ નગરીમાં પધાર્યા. તેમને વંદન કરવા માટે પુંડરીક અને કંડરીક બંને ભાઈઓ ગયા. તેમની દેશના સાંભળી મહેલે આવ્યા બાદ પુંડરીકે કંડરીકને કહ્યું કે હું તો હવે દીક્ષા લઉંશ. તું આ રાજ્ય સંભાળજે. કંડરીકે જવાબ આપ્યો કે હે ભાઈ ! મને શા માટે સંસારરૂપ ખાડામાં ઢોકલી મૂકે છે ? મારે નરકના દ્વાર સમાન રાજ્યની ઇચ્છા નથી; હું તો પ્રવ્રજ્યા જ અંગીકાર કરીશ. પુંડરીકે તેને બે ત્રણ વાર રાજ-ગાદી સ્વીકારવા કહ્યું તોપણ જ્યારે કંડરીકે તેમ કરવા હા ન જ પાડી ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે હે ભાઈ ! દીક્ષા એ કંઈ કેવળ વેશપલટો નથી, એ કંઈ મસ્તક-મુંડનની માત્ર ક્રિયા નથી; પરંતુ સમસ્ત જીવન-પ્રદેશમાં સચ્ચારિત્રનો પ્રકાશ પાથરી, સાત્ત્વિક જ્ઞાનની તેજસ્વી મશાલ હાથમાં લઈ, સંસાર-વનમાં ભટકતા અને ભાન ભૂલેલા જીવોને આત્મોન્નતિનો સચોટ યોગ કરાવનારાનું જીવન-સૂત્ર છે. એ તો આત્માની ચોવીસે કલાક કતલ કરવાનો ધંધો આદરી બેઠેલા ક્રોધાદિ કષાયોને મુંડવાની ક્રિયા છે. સ્વર્ગના સમ્રાટો પણ જેમની ચરણ-રજ માથે ચડાવવા એક પગે ધઈ રહે એવી એ આત્મ-સાધનની અદ્ભુત કળા છે. વિશેષમાં એ કંઈ બાળકો કે બાળકોને રમવાનું રમકડું નથી. એનું પાલન તે મીણના દાંતે લોઢાના ચણા ચાવવા કરતાં વિકટ છે. તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું સહેલું છે, પરંતુ પારમેશ્વરી પ્રવ્રજ્યા પાળવી કઠણ છે. વિશેષમાં હે ભાઈ ! હજી તને તાત્ત્વિક યોગ નથી. વળી તું તરુણ છે એટલે તારી બુદ્ધિ કાચી છે, વાસ્તે હાલ તો તું શ્રાવક-ધર્મ અંગીકાર કર અને તે પાળ્યા બાદ વૃદ્ધાવસ્થામાં તું દીક્ષા લેજે કે જેથી તેનો ત્યાગ કરવાનો વારો ન આવે. કંડરીકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે ભાઈ ! આપનું કહેવું સાચું છે, પરંતુ મેં તો એક વાર દીક્ષા લેવાની વાત ઉચ્ચારી એટલે હું તો તે લીધા વિના રહેનાર નથી. કંડરીકે આખરે પોતાનું ધાર્યું કર્યું. પુંડરીકને પણ દીક્ષાની ધુન લાગી હતી એટલે તે પણ નિષ્ક્રમણ માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો, પરંતુ પ્રધાનમંડળે જબર-જસ્તીથી તેને રોક્યો અને વિનંતિ કરી કે આ રાજ્યની ધુરાને ધારણ કરે એવો આપને પુત્ર થાય પછી આપ સુખેથી દીક્ષા લેજો. આથી તે ગૃહવાસમાં ભાવ-યતિ તરીકે રહ્યો.

૧ સરખાવો પંચલિંગીની બૃહદ્ વૃત્તિના ૬૦ માં પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પદઃ—

“ ત્વં પુનઃપ્રાતરઘાપિ, તત્ત્વં પ્રત્યેષિ નાર્થતઃ ।

પચ્યતે ન મતિઃ પ્રાયો, યૌષને વિદુષામપિ ॥ ૧૦ ॥ ”

આ તરફ કંડરીકે મુનિ સામાચારી એવી ઉત્તમ રીતે પાળવા લાગ્યા કે તેઓ અન્ય મુનિવરોને વલ્લભ થઈ પડ્યા. એવામાં વસંત ઋતુ બેઠી. નાગરિકો પોતપોતાની પ્રિયા સાથે કીડા કરવા લાગ્યા. આ જોઈને કંડરીકેનું ચિત્ત ચલિત થયું અને કલ્પવૃક્ષ સમાન દીક્ષા છોડીને કંટક વૃક્ષ જેવા રાજ્યને ગ્રહણ કરવાની તેની વૃત્તિ થઈ. આથી ‘પુંડરીકિણી’ના વનમાં આવી એક ઝાડ તળે તેણે વિસામો લીધો. ઉદ્યાનપાલકે જઈ રાજાને ખબર આપી એટલે તે પ્રધાનો સહિત તેને વંદન કરવા આવ્યો. ત્યાં તો ઝાડની ડાળી ઉપર પાત્રો લટકાવીને લીલાં ઘાસ ઉપર કંડરીકેને ફરતો તેણે જોયો. આથી પોતાના ભાઈને ભગ્નપરિણામી જોઈને પુંડરીકે અમાત્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે હે સજ્જનો ! તમને બધાને યાદ હશે કે મેં આને દીક્ષા લેવાની ના પાડી હતી, પરંતુ જાડો આલોચ કર્યા વિના એણે લોચ કર્યો તેનું આ ભયંકર પરિણામ જુઓ. કંડરીકે તો રાજ્ય મેળવવાને તલપાપડ થઈ ગયો હતો એટલે એ નિર્લજ્જે તો પુંડરીકેને કહ્યું કે તમે મને પહેલાં રાજ્ય આપવાનું કહ્યું હતું તે હવે આજે આપો. એક વાર દુશ્મનને પણ આપેલું વચન સજ્જનો પાળે છે એટલે આવા નાલાયકને પણ રાજ્ય સોંપી ભાવયતિ તરીકે જીવન ગુજારનારા અને ખરા મનથી દીક્ષા લેવાની ઉત્કંઠા ધરાવનારા પુંડરીકે નૃપતિએ પ્રત્યજ્યા ગ્રહણ કરી.

દીક્ષા જેવી ઉત્તમ વસ્તુનો ત્યાગ કરી-બેઠેલા કંડરીકેની સેવકો મશ્કરી કરવા લાગ્યા, કેમકે શીલથી ભ્રષ્ટ થયેલાનો આદર કરવો અને ઉચ્છિષ્ટ ભોજનનો આહાર કરવો તે ખરાબર છે. કંડરીકેને તો આથી ગુસ્સો ચડ્યો, કેમકે નરકના અતિથિ થનારાને ખીજું શું સૂઝે ? તેણે વિચાર કર્યો કે હું નગરમાં દાખલ થાઉં, મારું પેટ ટાકું કરું અને પછી આ બધાની વેતરણ કરું. મહેલે પહોંચી તેણે આકંઠ ભોજન કર્યું અને ભોગ ભોગવવામાં આખી રાત અખંડ ઉભાગરો કર્યો. આથી મોતની નોખતરૂપ વિસૂચિકાથી તે સપડાયો. એનું પેટ ફૂલી ગયું, શ્વાસ પણ લેવાતો બંધ થયો, પાણીનું ટીપું પણ ગળે ઉતરતું અટક્યું, પરંતુ દીક્ષાના પવિત્ર અને ભવ્ય શિખર ઉપરથી ભોગરૂપ ખીણમાં ગળડી પડેલા પાપી પિશાચની કોણ ચાકરી કરે ? સગાંવહાલાંએ પણ તેની ખરદાસ કરી નહિ, કેમકે તેમને એમ લાગ્યું કે આવની ચિકિત્સા કરાવવી તે પણ ઘોર પાપ છે. આથી કંડરીકેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે એવો વિચાર કર્યો કે રાત પૂરી થાય અને જો સવાર પડે ત્યાં સુધી હું જીવતો રહું તો આ કુટુંબ વગેરેને જરૂર મારી નાંખી તેમને આ બેઠરકારીનું ક્ષણ અખાડીશ. આ પ્રમાણે

રૈદ્ર ધ્યાનમાં લીન બનેલા અને કૃષ્ણ લેશ્યારૂપી વેશ્યાને વશ થયેલા કંડરીકના રામ રમી ગયા. તે સાતમી નરકમાં ‘અપ્રતિષ્ઠાન’ નરકાલયમાં નારક તરીકે જન્મ્યો. મહર્ષિ ભતૃહરિએ નીતિશાતક (શ્લો. ૯)માં ઠીક જ કહ્યું છે કે—

“ વિવેકભ્રષ્ટાનાં ભવતિ ત્રિનિપાતઃ શતમુલઃ ”

આ તરફ પુંડરીકના જેવા ઉજ્જવળ વદનવાળા પુંડરીક મુનિરાજે ગુરુની સાક્ષીએ વ્રત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી વિહાર કર્યો, પરંતુ તેઓ બહુ દૂર ન ગયા તે પૂર્વે થાકી ગયા અને ઘાસનો સંથારો કરોને બેઠા. ક્યારે હું ગુરુ પાસે પહોંચું અને વ્રત લઈ મારા જીવનને સાર્થક કરું એવા ધ્યાનમાં તેઓ લીન થયા. સર્વ જિનેશ્વરોને અને પોતાના ગુરુઓને તેમણે નમસ્કાર કર્યો. સર્વ પાપસ્થાનકો, કષાયો વગેરેની તેમણે આલોચના કરી અને આરાધના પૂર્વક અંતમાં તેમનો દેહોત્સર્ગ થતાં તેઓ ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’માં તેત્રીસ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી વ્યવીને તેઓ ‘મહાવિદેહ’ ક્ષેત્રમાં અવતરી મોક્ષે જશે, જ્યારે કંડરીક સાતમી નરકમાં તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય મહાકળે વ્યતીત કરી ત્યાંથી નીકળી અનેક ભયો કરશે. આથી તો કપૂરપ્રકરમાં નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા કહ્યું પણ છે કે—

“ વ્રતમપિ બહુ ચીર્ણં સાતિચારં કુગત્યૈ

દિનમપિ શુચિ મુક્તયૈ કણ્ઠરીકાદિવત્ તત્ ।

અહહ દહતિ ચિત્રાવારિપૂરોઽપિ શસ્યં

મૃશકૃશમપિ પાથઃ સ્વાતિજં પાતિ જન્તૂન્ ॥ ”—માલિની

૧ સરખાવો—

“ વાસસહસ્તં પિ જઈ કાઠુણ ચિ સંજમં સુવિડલં પિ ।

અંતે કિલિટ્ટભાવો ન વિસુજ્ઞઈ કંઠરીય વ્વ ॥

અપ્પેણ ચિ કાલેણ કેઈ જહા ગહિયસીલસામન્ના ।

સાહંતિ નિયયકજ્જં પુંઢરિ(ય)મહારિસિ વ્વ જહા ॥ ”

[વાસસહસ્રમપિ યદિ કૃત્વાઽપિ સંયમં સુવિપુલમપિ ।

અન્તે ક્લિષ્ટભાવો ન વિશુદ્ધયતિ કણ્ઠરીક ઇવ ॥

અહપેનાપિ કાલેન કેચિદ્ યથા ગૃહીતશીલશ્રામણ્યાઃ ।

સાધ્નુવન્તિ નિજક(નિયત)કાર્યં પુનઢરીકમહર્ષિરિવ યથા ॥]

અર્થાત્ લાંબા વખત સુધી પાળેલ અહિંસાદિ વ્રત જો અતિચાર સહિત હોય તો તે દુર્ગતિને માટે થાય છે જ્યારે એક દિવસ પણ નિરતિચારપણે પાળેલું ચારિત્ર મુક્તિ માટે થાય છે. વિચારો કંડરીક વગેરેનાં ઉદાહરણો. આને અનુરૂપ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત પણ એ છે કે ‘ચિત્રા’ નક્ષત્રમાંના જળના પૂરથી અરેરે અનાજ ખળી જાય છે, જ્યારે ‘સ્વાતિ’ નક્ષત્રમાં પડેલું અત્યંત અદ્ય જળ પણ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરે છે.

વિષય-વિચાર—

‘ધર્મેપિદેશામૃતપંચવિંશતિકામાં વિષય પરત્વે કથન છે. તેમાંથી કેટલીક ગાથાઓ અત્ર નીચે મુજબ અવતરણરૂપે આપવી ઉચિત ધ્રમજાય છે—

“ જહ માંસં કુટ્ટીણં અહવા જહ જરપરાણ ઘયપાણં ।
જહ વિદલં મૂસીણં તહ વિસયા મોહબહુલાણં ॥ ૩ ॥
તે પુણ પંચ પયારા સદ્દા રૂવા રસા ય ગંધા ય ।
ફાસા ય ભાવરોગો અણાદમં તેસુ જા મુચ્છા ॥ ૪ ॥
સ્ત્રીણે ઇમમ્મિ તં નત્થિ જં ન દુક્ખં જિયાણ કિલ ક્ષીણં ।
તં નત્થિ કિં પિ કલ્લાણમેત્થ ભુવણે ન જં પત્તં ॥ ૫ ॥
વિસયવિવાગનિહાલણમિદ્ધ વિસયવિરત્તસત્તસરણં ચ ।
સંતોષભાવણં ચિય ઇમસ્સ સ્વમણે નિમિત્તાઈં ॥ ૬ ॥

૧ આ ૪૯ પ્રકરણમય પ્રકરણ-સમુચ્ચય (પૃ. ૩૦-૩૧)માં હપાયેલી છે.

૨ હાયા—

યથા માંસં કુટ્ટિનામથવા યથા જરાપરાણાં ઘૃતપાનમ ।
યથા દ્વિદલં મૂષિણાં તથા વિષયા મોહબહુલાનામ્ ॥
તે પુનઃ પશ્ચ પ્રકારાઃ શબ્દા રૂપા રસાશ્ચ ગન્ધાશ્ચ ।
સ્પર્શાશ્ચ ભાવરોગોડનાદિમાન્ તેષુ યા મૂચ્છાં ॥
ક્ષીણેડસ્મિન્ તન્નાસ્તિ યન્ન દુઃખં જીવાનાં કિલ ક્ષીણમ્ ।
તન્નાસ્તિ કિમપિ કલ્યાણ મન્ન ભુવને ન યત્ પ્રાપ્તમ્ ॥
વિષયવિવાકનિભાલનમિદ્ધ વિષયવિરક્તસત્કશરણં ચ ।
સન્તોષભાવનમેષ અસ્ય ક્ષમણે નિમિત્તાનિ ॥

જો રોગો જો સોગો સ્વેદો મેદો ય જો ય જીવાણં ।

જં કારુણ્યં રુદ્ધં ચ કારણં તત્થ વિસયવિસં ॥ ૭ ॥

જં નારગાણ દુઃખં જં ચ તિરિક્ષ્વાણ જં ચ મણુયાણં ।

દેવાણ જં ચ તં પિ ય વિસયવિશાસુભવં સર્વં ॥ ૮ ॥

વિસયા વિસં વ વિસમા વિસયા વડિસામિસં વ મરણકરા ।

વિસયા સેવિજ્જંતા છલ્લબહુલા તહ મસાણં વ ॥ ૯ ॥

નિસિયગ્ગસ્વગ્ગપંજરઘરં વ સર્વંગહેદ્ધો વિસયા ।

કિંપાગપાગસરિસા વિસયા મુહમહુરભાવેણં ॥ ૧૦ ॥

સ્વણદિટ્ઠા સ્વણનટ્ઠા સ્વણજનમણમીલણોવમા વિસયા ।

કિં વહુણા સર્વેસિ વિસયા મૂલં અણત્થાણં ॥ ૧૧ ॥ ”

અર્થાત્ જેમ કુષ્ઠના રોગવાળાઓને માંસ અથવા જેમ વૃદ્ધોને ધીનું પાન અથવા મૂર્ખોઓને (?) વિદ્વદ્ હાનિકારક છે તેમ મોહથી વ્યાપ્ત (જીવો)ને વિષયો છે. વળી એ વિષયો પાંચ જાતના છે: (૧) શબ્દ, (૨) રૂપ, (૩) રસ, (૪) ગંધ અને (૫) સ્પર્શ વિષયોને વિષે મૂર્ખાં તે અનાદિ કાળનો ભાવરોગ છે. એનો ક્ષય થતાં તે દુઃખ નથી કે જે જીવેલાઓને પણ કલ્યાણ નથી કે જે આ લોકમાં મેળવાયું નહોત્ય. આ લોકને વિષે વિષયના વિષાકતું દર્શન, વળી એવું કેઈ વિષયથી વિરક્ત બનેલાનું શરણુ તેમજ સંતોષની ભાવના એ જ આનો ક્ષય કરવામાં કારણ છે. પ્રાણીઓને જે રોગ, જે શોક, જે ખેદ, જે ભેદ, જે કરુણા અને જે રુદ્ધ થાય છે

યો રોગો ય: શોક: સ્વેદો મેદઃચ યશ્ચ જીવાનામ્ ।

યત્ કારુણ્યં રુદ્ધિતં ચ કારણં તત્ર વિષયવિષમ્ ॥

યત્ નારકાનાં દુઃખં યશ્ચ તિરશ્ચાં યત્ચ મનુજાનામ્ ।

દેવાનાં યશ્ચ તદપિ ચ વિષયવિપાસોદ્ભવં સર્વમ્ ॥

વિષયા વિષમિવ વિષમા વિષયા વડિશામિષમિવ મરણકરા: ।

વિષયા: સેવ્યમાનાશ્છલ્લબહુલાસ્તથા સ્મશાનમિષ ॥

નિશિતાગ્રસ્વડ્ગપજ્જરગૃહમિષ સર્વાદ્ગ્રહેદિનો વિષયા: ।

કિમ્પાકપાકસદશા વિષયા મુલમધુરભાવેન ॥

ક્ષણવૃટ્ટા: ક્ષણનટ્ટા: ક્ષણજનમનોમિલનોપમા વિષયા: ।

કિં વહુણા સર્વેષુ વિષયા નૂતં મૂલમનર્થાનામ્ ॥

તેનું કારણ વિષયરૂપ ઝેર છે. નારકોને, તિર્યચોને, માનવોને અને દેવોને જે દુઃખ છે તે સમગ્ર દુઃખ વિષયનું પાન કરવાની અભિલાષાથી જન્મ્યું છે. વિષયો વિષના જેવા વિષમ છે. ખડિશમાંના માંસની જેમ વિષયો મરણજનક છે. જેમ સ્મશાનનો આશ્રય લેતાં તેમાં છળોની બહુલતા જણાય છે તેમ વિષયોની સેવા કરતાં તે છલબહુલ છે. તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા ખડ્ગના પાંજરારૂપ ધરનો પેઠે વિષયો બધાં અંગોને છેદનાર છે. પ્રારંભમાં મીઠા (પરંતુ અંતમાં) કિંપાકના વિપાક માફક વિષયો કડવા છે. ક્ષણમાં દેખાતા અને ક્ષણમાં નાશ પામતા તેમજ એક પળને માટે મનુષ્યના મનનો મેળાપ કરાવનારા એવા વિષયો છે. વધારે શું કહું ? બધા અનર્થોનું મૂળ વિષયો છે.

अलं तद् विषयैरेतै-रथ त्यक्ष्यामि श्रोऽथवा ।

यत् तात्त्विकं भवेन्नान्य-च्छर्म निर्वाणशर्मणः ॥૪૪॥

વિષયોના ત્યાગ માટેની તૈયારી--

શ્લો ૦--“તેથી કરીને આ વિષયોથી સંયુ. હું આજ કે કાલે (જરૂર) તેનો ત્યાગ કરીશ, કેમકે મોક્ષના સુખ સિવાય વાસ્તવિક સુખ બીજું કાઠ નથી.”-૪૪

अक्षयाक्लेशसंसिद्ध-मलज्जनोयमद-तम् ।

प्राशमिकं सुखं तस्माद-प्यनन्तगुणं हि तत् ॥૪૫॥

મુક્તિના સુખની પરાકાષ્ઠા--

શ્લો ૦--“અવિનાશી, ક્લેશ રહિત, રૂડી રીતે સાબીત થયેલ, શરમાવું પડે નહિ એવું અને આશ્ચર્યજનક એવું જે પ્રશમનું સુખ છે તેનાથી પણ તે (મુક્તિનું સુખ) અનન્ત ગુણું છે.”-૪૫

अपरायत्तमौत्सुक्य-रहितं निष्प्रतिष्क्रियम् ।

सुखं स्वाभाविकं तत्र, नित्यं भयविवर्जितम् ॥૪૬॥

૧ માછલાં પકડવાનો લોહાનો સળીઓ.

૨ જુઓ પૃ. ૧૮.

૩ આ પદ્યલિંગીની ટીકાના ૬૩ મા પત્રમાંનું અવતરણરૂપ પદ્ય છે,

મુક્તિના સુખની રૂપરેખા—

શ્લોક—“ત્યાં (અર્થાત્ મોક્ષમાં) સ્વતંત્ર, આતુરતાથી રહિત, ઇલાજ વિનાનું, સ્વાભાવિક અને નિર્ભય સુખ છે.”—૪૬

‘પરમાનન્દરૂપં તદ્, ગીયતેઽન્યૈર્વિચક્ષણેઃ ।

इत्थं सकलकल्याण-रूपत्वात् साम्प्रतं ह्यदः ॥४७॥

વિચક્ષણોના વચનની સત્યતા—

શ્લોક—“ તેથી કરીને અન્ય વિચક્ષણોએ એનું પરમ આનંદરૂપે ગાન કર્યું છે. એ પ્રમાણે સર્વ કલ્યાણરૂપ હોવાથી એ યુક્ત છે.”—૪૭

મોક્ષનું સુખ—

રૂપરેખા—આ સુખ કેવું અને કેટલું છે તે વાત આવશ્યકસૂત્રની નમસ્કાર-નિર્યુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા વિચારીશું:—

“સુરગણસુખં સમસ્તં, સર્વાદ્રાપિન્દિયં અણંતગુણં ।

न वि पावइ मुत्तिमुहं, णंताहि वि वग्गवग्गूहिं ॥ ૧૮૧ ॥”

“જહ નામ કોઈ મિચ્છો, નગરગુણે વહુવિહે વિયાણંતો ।

न चणइ परिकहेउं, उवमाइ तहिं असंतीए ॥ ૧૮૩ ॥”

“જહ સર્વકામગુણિઅં, પુરિસો મોત્તુણ મોઅણં કોઈ ।

तण्हा-ल्लहाविमुक्को, अच्छिञ्ज जहा अमित्रतित्तो ॥ ૧૮૫ ॥

इअ सर्वकालतित्ता, अउलं निव्वाणमुव्वगया सिद्धा ।

सासयमव्वावाहं, चिट्ठंति सुही सुहं पत्ता ॥ ૧૮૬ ॥”

૧ આ શ્લોક એની પહેલાની જેમ પાંચલિંગીના ૩૩ માં પત્રમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયેલો છે.

૨ હાથા—

सुरगणसुखं समस्तं सर्वाद्रापिण्डितमनन्तगुणम् ।

नापि प्राप्नोति मुक्तिसुखमनन्तरपि वर्गवर्गः ॥

यथा नाम कोऽपि म्लेच्छो नगरगुणान् बहुविधान् विजानन् ।

न शक्नोति परिकथयितुमुपमायां तथाऽसत्याम् ॥

यथा सर्वकामगुणितं पुरुषो भुक्त्वा भोजनं कोऽपि ।

तृष्णाभ्रुषाविमुक्त आसीत् यथाऽमृततृप्तः ॥

इति सर्वकालतृप्ता अनुलं निर्वाणमुपगताः सिद्धाः ।

शाश्वतमव्यावाधं तिष्ठन्ति सुखिनः सुखं प्राप्ताः ॥

૩ આ ગાથાઓ ઉપદેશરત્નાકરના ૧૫૯ માં પત્રમાં પાંચણરૂપે નજરે પડે છે.

અર્થાત્ દેવોને જે સુખ હોય છે તે સમગ્ર સુખને સર્વ કાળના સમયે વડે ગુણ્યા બાદ તેને અનન્ત ગુણું કરતાં જેટલું સુખ થાય તેના અનન્ત વર્ગો કરતાં વળી તે જેટલું થાય તેના કરતાં પણ મોક્ષનું સુખ અનન્ત ગુણું છે. વળી જેમ કોઈ મ્હેચ્છ નગરના અનેકવિધ ગુણોને જાણતો હોવા છતાં તેનું વર્ણન કરવા અસમર્થ છે, કેમકે ઉપમાનો અભાવ છે^૧ (તેમ મોક્ષને માટે પણ સમજવું). જેમ સર્વે કામથી ઉત્તેજિત ભોજન કર્યા બાદ કોઈ પુરુષ તૃપ્તા અને કુધાથી મુક્ત થઈ અમૃતથી તૃપ્ત બની રહે તેમ (સ્વ સ્વભાવમાં રહેલા હોવાથી) સર્વદા તૃપ્ત, અપ્રતિમ નિર્વાણને પામેલા શાશ્વત અને અવ્યાબાધ સુખ પામીને સુખી બની રહે છે (નહિ કે દેવળ દુઃખના અભાવથી મુક્ત બની રહે છે).

આ સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ આવશ્યકની ટીકાના ૪૪૭મા પત્રમાં અવતરણરૂપે નિમ્ન-લિખિત પદ્યો રચી કરે છે:—

“ વેણુવીણામૃદંગાદિ-નાદયુક્તેન હારિણા ।

શ્લાઘ્યસ્મરકથાવદ્-ગીતેન સ્તિમિતઃ સદા ॥-અનુ૦

કુટ્ટિમાદૌ વિચિત્રાણિ, દૃષ્ટ્વા રૂપાણ્યનુત્સુકઃ ।

લોચનાનન્દદાયીનિ, લીલાવન્તિ સ્વકાનિ હિ ॥-અનુ૦

અમ્બરાગુરુકર્પૂર-ધૂપગન્ધાનિતસ્તતઃ ।

પદ્માસાદિગન્ધાંશ્ચ, વ્યક્તમાગ્રાય નિઃસ્પૃહઃ ॥-અનુ૦

નાનારસસમાયુક્તં, શ્રુત્વાઽન્નમિહ માત્રયા ।

પીત્વોદકં ચ તૃપ્તાત્મા, સ્વાદયન્ સ્વાદિમં શુભમ્ ॥-અનુ૦

૧ કોઈ એક રાજા વિપરીત શિક્ષા પામેલા અશ્વ ઉપર આરૂઢ થવાથી પોતાના કૈન્યથી વિખૂટો પડી વનમાં આવી ચડ્યો. ત્યાં તે કુધા અને તૃપ્તાથી આકૃણ વ્યાકૃણ બની ગયો. એવામાં કોઈ પુલિદે એને ખાવા માટે ફળો આપ્યાં અને પીવા માટે શીતળ જળ આપ્યું. આથી રાજા સ્વસ્થ થયો અને થોડા વખતમાં તે પોતાના કૈન્ય ભેગો થઈ ગયો. રાજા કૃતરા હોવાથી તે પુલિદને નગરમાં લઈ ગયો. ત્યાં સ્નાન, વિલેપન, ઇષ્ટ ભોજન, સુંદર વસ્ત્રોનું પરિધાન, મનોહર ગીતનું શ્રવણ, નાટકનું દર્શન વગેરે ઉત્તમ ભોગો વડે એનો તેણે સત્કાર કર્યો. કાલાંતરે પુલિદને પોતાના કુટુંબને મજાવાની ઇચ્છા થઈ અને તે સ્વસ્થાનંક ગયો. કુટુંબીઓએ તેને નગરનાં સુખો કેવાં હોય તે પૂછ્યું, પરંતુ તેનો તેને સાક્ષાત્ અનુભવ થયેલો હોવા છતાં તે વર્ણવી શક્યો નહિ. તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞ સિદ્ધના સુખથી પરિચિત હોવા છતાં તેનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી.

મૃદુતુલીસમાક્રાન્ત-દિવ્યપર્યક્કસંસ્થિતઃ ।

સહસાઽમ્મોદસંશ્વદ-ભ્રુતેર્ભયઘનં મૃગમ્ ॥-અનુ૦

ઈષ્ટભાર્યાપરિષ્વક્ત-સ્તદ્રતાન્તેઽથવા નરઃ ।

સર્વેન્દ્રિયાર્થસમ્પ્રાપ્ત્યા, સર્વબાધાનિવૃત્તિજમ્ ॥-અનુ૦

યદ્ વેદયતિ શં હૃદયં, પ્રશાન્તેનાન્તરાત્મના ।

મુક્તાત્મનસ્તતોઽનન્તં, સુખમાહુર્મનીષિણઃ ॥”-અનુ૦

અર્થાત્ વેણુ (વાંસળી), વીણા, મૃદંગ વગેરેના નાદથી યુક્ત તેમજ પ્રશંસનીય કામ-કથાથી બદ્ધ એવા મનોહર ગાયનથી સર્વદા સ્તબ્ધ થયેલો, કુદ્દિમ વગેરેને વિષે વિચિત્ર, નેત્રને આનંદજનક અને લીલાશાળી એવાં પોતાનાં રૂપોને જોઈને ઉત્કંઠા રહિત બનેલો, આમ તેમ ફેલાયેલ અંબર, અગુરુ અને કપૂરના ધૂપોની મુવાસને તેમજ પટવાસ વગેરેની મુગંધને પણ સ્પષ્ટપણે મુંઘીને અલિ-લાષા રહિત બનેલો, વિવિધ રસોથી યુક્ત લોજન અત્ર પ્રમાણુ પૂર્વક જમીને તેમજ જળ પીને તૃપ્ત બનેલો, શુભ સ્વાદિમનો સ્વાદ લેતો, પોચા રૂથી વ્યાપ્ત એવા દિવ્ય ખાટલા ઉપર બેઠેલો, એકાએક મેઘનો પ્રૌઢ ધ્વનિ સાંભળીને અત્યન્ત લયલીત બનેલી ઇષ્ટ ભાર્યા વડે આલિંગન કરાયેલો અથવા તેની સાથે ક્રીડા કરી રહેલો પુરુષ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પ્રાપ્તિથી હરેક જાતની પીડાની નિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું જે મનોરંજક મુખ અનુભવે છે, તેનાથી અનંત શુભ મુખ પ્રશાંત અંતરાત્મા વડે મુક્ત જીવ અનુભવે છે એમ વિચક્ષણો વહે છે.

તસ્માદ્ મહાવ્રતે મોક્ષ-સાધકે યેઽત્ર સોઘમાઃ ।

પરમાર્થસાધકા ધન્યાઃ, સાધવસ્તે ભુવસ્તલે ॥૪૮॥

મહાવ્રતધારી સાધુઓને અભિનંદન—

શ્લો૦—“ તેથી મોક્ષ સાધી આપનારાં મહાવ્રતને વિષે આ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જે સાધુઓ ઉદયી છે, તે પરમાર્થના સાધકોને શાખાશી ધટે છે.”-૪૮

નિર્વાણદાયકાન્ યોગાન્, સાધ્નુવન્તીતિ સાધવઃ ।

સમા વા સર્વભૂતેષુ, યે સ્યુસ્તે ભાવસાધવઃ ॥૪૯॥

સાધુનાં લક્ષણુ--

શ્લો ૦--“ મોક્ષદાયી યોગોને જાણે સાધે તેઓ ‘સાધુઓ’ (કહેવાય) છે. અથવા જાણે સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમાન (ભાવવાળા) છે, તેઓ ‘ભાવ-સાધુઓ’ છે.”-૪૯^૧

રુદ્ધાશ્રવાસ્તપોયુક્તા, લગ્નાઃ શુભક્રિયાસુ યે ।

નીરાગાસ્તે સદા ધીરાઃ, સાધવો ભવનાશકાઃ ॥૫૦॥

સાચા સાધુનું સ્વરૂપ--

શ્લો ૦--“ જમણે આશ્રવોને રોક્યા છે, જાણે તપશ્ચર્યાથી યુક્ત છે, તેમજ જાણે શુભ ક્રિયાઓમાં લીન છે, તે સદા વિરાગી તેમજ ધીર (બુદ્ધિશાળી) સાધુઓ ભવનો નાશ કરનારા છે.”-૫૦

કદા સ દિવસો ભાવી, ગાંતાર્યં રુહસ્તતઃ ।

ગ્રહીણ્યામિ સુચારિત્રં, વિહરિણ્યામિ ભાવતઃ ॥૫૧॥

ચારિત્રની અભિલાષા--

શ્લો ૦--“ એવો દિવસ ક્યારે આવશે કે હું રંગીતાર્યના હાથે શુદ્ધ ચારિત્ર

૧ સરખાવો આવશ્યક-નિર્યુક્તિનું નિમ્ન-લિખિત પદઃ--

નિઘ્વાણસાદૃષ્ય ઝોષ, જમ્હા સાદંતિ સાધુણો ।

સમા ય સવ્વમૂણસુ, તમ્હા તે ભાવસાધુણો ॥ ૧૦૦૨ ॥ ”-અનુ૦

[નિઘ્વાણસાધકાન્ યોગાન્ યસ્માત્ સાધુભવન્તિ સાધવઃ ।

સમાધ્ય સર્વભૂતેષુ તસ્માત્ તે ભાવસાધવઃ ॥]

૨ આથી કરીને અગીતાર્ય પાસે દીક્ષા ન લેવી એમ સચવાય છે. કેમકે તે પોતે બહુશ્રુત નહિ હોવાથી સાધુની યથાર્થ સમાચારીનો તેના તરફથી લાલ મળવો મુશ્કેલ છે. કહ્યું પણ છે કે--

“ પઘ્વાવણવિદિસુ ઠાવણં ચ અજ્ઞાવિદિં નિરવસેસં ।

રુક્તગ્ગવત્રાયવિદિં અજાણમાણો કહં જયત ? ॥”-આર્યા

અહણુ કરીશ અને ભાવથી (ગામે ગામ) વિહાર કરીશ ?”-૫૧

તાત્પર્યનું દિગ્દર્શન—

૨૫૭ટી૦—આ પદ્ય દ્વારા જે ભાવના ભાવવામાં આવી છે તેની ૨૫૭ટ રૂપરેખા દષ્ટિગોચર થાય તે માટે આપણે નિમ્ન-લિખિત પદ્યોનો ઉલ્લેખ કરીએ:—

“ કથિત્ કાલઃ સ ભાવી જિનવચનરતો યત્ર યુક્તો યતીન્દ્રૈ—

ગ્રામાદૌ માસકલ્પં સ્વજનજનસમો મુક્તલોભાભિમાનઃ ।

પુણ્યાં પુણ્યાતિશાયિપ્રવરગુણયુતૈર્જ્ઞાનિભિઃ સેવિતાં તાં

ભિક્ષાં નિઃસઙ્ગચેતાઃ પ્રશમરસરતોઽહં અમિષ્યામ્યજસ્રમ ॥—સ્રગ૦

ગુપ્તો માનવિવર્જિતો વ્રતરતઃ ષટ્કાયરક્ષોદ્યતઃ

કૃત્વા સાધુવિહારિતાં શમરસો નિઃસઙ્ગચિત્તઃ ક્ષમી ।

લક્ષ્મીહૃદ્કૃતિનિશ્ચલેન મનસા ધ્યાયન પદં નૈવૃતં

સ્થાસ્યેઽહં તુ કદા શિલાતલગતો ભવ્યાય માર્ગં દિશન્ ? ॥—શાદ્દૃલ૦

દગ્ધ્વા મોહં સમસ્તં નિરવધિવિશદં જ્ઞાનમુત્પાદ્ય લોકે

તીર્થં નિર્વાણમાર્ગં શુભતરફલદં ભવ્યસાર્થાય કૃત્વા ।

ગત્વા લોકાન્તદેશં કલિમલરહિતં સર્વશર્માતિશાયિ

લપ્સ્યેઽહં મોક્ષસૌમ્યં સહજનિજગુણં કોઽપિ કાલઃ સ ભાવી ॥”-સ્રગ૦

इन्द्रियार्थेषु संसक्तं, धिग् धिग् मां पापिनं च हा ।

दारादिषु सदा रक्तं, वस्तुतो वैरिकेषु हि ॥ ५२ ॥

આત્મ-નિંદા—

શ્લો૦—“ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને વિષે આસક્ત તેમજ વાસ્તવિક રીતે દુશ્મન એવી દયિતા વગેરેનો સર્વદા રાગી તેમજ પાપ કરનારા એવા મને ધિક્કાર હો, ધિક્કાર હો. ”-૫૨

[પ્રવ્રાજનવિધિષુ સ્થાપનં ચ આર્યાવિધિં નિરવશેષમ્ ।

ઉત્સર્ગાપચાદવિધિમજાનન્ કથં જયતુ ? ॥]

૧૦૦ એવં પ્રવર્તમાનોઽપિ, ભાવતો મોક્ષામેચ્છતિ ।

૧૦૧ વિષયેભ્યો નિજાત્માનં, સ્વદોષજ્ઞો વ્રતિપ્રિયઃ ॥૫૩॥

સંવેગાર્થીના ધરછા—

શ્લોઁ—“ આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતો (જીવ) પોતાના દોષોને જાણનારો અને સંયમીઓને ચાહનારો હોય ભાવથી પોતાના આત્માને વિષયોથી છોડાવવા ઇચ્છે છે. ”—૫૩

ત્યાગૈષી સર્વસાધૂનાં, बहुमानपरायणः ।

सर्वदेशव्रतस्थानां, श्लाघामेवं मुहुर्वदेत् ॥ ५४ ॥

સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિની તારીફ—

શ્લોઁ—“ ત્યાગનો અભિલાષી અને સર્વ સાધુઓનું બહુમાન કરવામાં તત્પર એવો (ભવ્ય જીવ) સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ પાળનારાઓની આ પ્રમાણે (એટલે હવે પછીના પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ) વારંવાર સ્તુતિ કરે. ”—૫૪

धन्यास्ते कृतपुण्यास्ते, तैस्त्रैलोक्यं पवित्रितम् ।

यैरेष भुवनक्लेशी, काममल्लो निपातितः ॥५५॥

મદનને પરાસ્ત કરનારની સ્તુતિ—

શ્લોઁ—“ જમણે જગતને કંપટદાયી આ મદનરૂપ મદલને પાડ્યો છે—હરાવ્યો છે, તેઓ ધન્ય છે, તેમણે પુણ્ય કર્યું છે અને તેમણે ત્રણ લોકને પાવન કર્યા છે. ”—૫૫

संसर्गेऽप्युपसर्गाणां, दृढव्रतपरायणाः ।

धन्यास्ते कामदेवाद्याः, श्लाघ्यास्तीर्थकृतामपि ॥५६॥

૧ જીવો પંચલિંગીનું ૬૫ મું પત્ર.

૨ આ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૩)નો ૧૩૯ મો શ્લોક છે.

કામદેવ પ્રમુખ શ્રાવકોની પ્રશંસા—

શ્લો.૦—“ઉપસર્ગોના સંસર્ગમાં પણ દઢ વ્રતને પાળવામાં પરાયણ અને તીર્થંકરોને પણ પ્રશંસા કરવા લાયક એવા કામદેવ પ્રમુખને અભિનન્દન થતે છે.”—૫૬

કામદેવની કથા—

સ્પષ્ટી.૦—ઉપાસકદશાંગમાં પ્રાકૃત લાષામાં (૧) આનંદ, (૨) કામદેવ, (૩) ચુલનીપિતા, (૪) સુરાદેવ, (૫) ચુલ્લશતક, (૬) કુંડકૌલિક, (૭) સદાલપુત્ર, (૮) મહાશતક, (૯) નંદિની-પિતા અને (૧૦) શાલિહી-પિતા એ દશ મહાશ્રાવકોના સવિસ્તર વૃત્તાન્તો છે. તે પૈકી કામદેવનું વર્ણન ખીજા અધ્યયનમાં છે. યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૩, શ્લો. ૧૩૯)ની સ્વોપસૃષ્ટિમાં તો ગીર્વાણ ગિરામાં આનું પદ્યમદ્ધ રસમદ્ધ વર્ણન છે. આ બેના આધારે અહીં એની કથા નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે:—

‘ચંપા’ નગરીમાં જિતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે તેના નગરમાં કામદેવ નામનો બુદ્ધિશાળી તેમજ ઋદ્ધિશાળી ગૃહસ્થ વસતો હતો. તેને ભદ્રા નામની ધર્મપત્ની હતી. છ કોટિ હિરણ્ય નિધાનમાં, છ કોટિ સુવર્ણ વ્યાજે આપેલ, છ કોટિ સુવર્ણની સ્થાવર મિલકત અને દશ હજાર ગાયનું એક ગોકુળ એવાં છ ગોકુળો એટલી એની સંપત્તિ હતી.

એક દિવસ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું તે નગરના ‘પુણ્યભદ્ર’ નામના ઉદ્યાનમાં સમવસરણુ થયું. આ સાંભળીને કામદેવ તેમને વંદન કરવા ગયો. પ્રભુની ધર્મ-દેશના સાંભળીને તેણે શ્રાવકનાં બાર વ્રતો સ્વીકાર્યા. જેમકે ભદ્રા સિવાયની અન્ય ત્રીણો મારે મા, બેન કે પુત્રીના સમાન છે, ઉપર દર્શાવેલ સંપત્તિ ઉપરાંતની સંપત્તિનું મારે પ્રત્યાખ્યાન છે, પાંચસે હજા ઉપરાંતનાં ક્ષેત્રોનો હું ત્યાગ કરું છું, પાંચસે શકટો અને ચાર વહાણો દેશાંતર માટે અને ચાર વહાણુ ઘરનાં ઉપયોગ માટે રાખી બાકીનાંનો હું ત્યાગ કરું છું, અંગમાર્જન તરીકે મુગંધી કષાય રંગનું અંગમાર્જન (towel), દંતધાવન તરીકે આદ્ર મધુચષ્ણિકા, કૂળોમાં ક્ષીર-આમલક, અભ્યંગ (unguent) તરીકે સહસ્ત્રપાક અને શતપાક તેલો, ઉદ્વર્તન (powder) તરીકે મુગંધી ગંધાઢય ચૂર્ણ, સ્નાન કરવા માટે આઠ ઔષ્ણિક ઘડા ભરીને જળ, વસ્ત્રમાં ક્ષોમની બેડી, વિલેપન માટે ચંદન, અગુરુ (alo) અને કેસર, કૂલમાં જાંઘ અને પદ્મ, આભૂષણોમાં કર્ણિકા અને મુદ્રિકા, ધૂપમાં તુલસી (olibanum) અને અગુરુ, પેયામાં કાષ્ઠપેયા, ચોખામાં કલમ, ભક્ષ્ય (pastry)માં

ધીમાં તળેલાં અને ખાંડ પાચેલાં ભક્ષ્યો, ધી તરીકે શરદ્ ઋતુમાંનું ગાયનું ધી, શાકમાં સ્વસ્તિક અને મંડુકી અને મુખવાસ તરીકે સુગંધી તાંબૂલ એ સિંવાયની અન્ય વસ્તુઓનો પણ હું ત્યાગ કરું છું.

આ પ્રમાણે નિયમો સ્વીકારી પ્રભુને પ્રણામ કરી કામદેવ પોતાને ઘેર ગયો. પોતે શ્રાવકનાં વ્રતો અંગીકાર કર્યા છે એ વાત તેણે પોતાની પત્ની ભદ્રાને કહી અને તેને સૂચના કરી કે તું પણ પ્રભુ પાસે જા અને વ્રતો અહણ કર. ભદ્રાએ તેમ કર્યું. પછી કુટુંબનો ભાર પોતાના ન્યેષ પુત્રને સોંપી કામદેવ પૌષધશાળામાં ગયો. તે રાત્રે ધ્યાનથી ચલાયમાન કરવા માટે એક મિથ્યાદષ્ટિ દેવ વિકરાળ પિશાચનું રૂપ લઈ ત્યાં આવ્યો. એનું મસ્તક વજોકિલિંજ જેવું હતું. એના કર્કશ અને કપિલ વર્ણવાળા કેશ ચોખ્ખાનાં કણસલાં જેવા શોભતા હતા. એનું કપાળ મોટા ઘડાના પેટ જેવું જણાતું હતું. ગરોળીની પૂછડી જેવાં એનાં લવાં હતાં. એનાં નેત્રો તપેલી ઊંદરડીની જેમ ભયાનક અને બીભત્સ હતાં. એના કાન સૂપડા જેવા, નાક મેંઢાના જેવું, નસ-કોરાં પહોળા મોંઢાના ચૂલા જેવાં, દાંતનો વર્ણ ઘોઠાની બદામી પીળચટી પૂછડી જેવો, હોઠ ઊંટના જેવો, દાંત કાળ જેવો લાંબા, જીભ નાગણુ જેવી, જડખાં હળના હાથા જેવાં, ગાલ બેસી ગયેલા, ક્ષિક્ષા અને ખાડાવાળા, હડપચી સિંહ જેવી, ગરદન ઊંટ જેવી, ખભા મૃદંગ જેવા, છાતી શહેરના દરવાજા જેવી પહોળી, હાથ સર્પ જેવા ભીષણ, હથેલી શિલા જેવી, આંગળીઓ શિલાપુત્રક જેવી, પેટ પાતાળ જેવું, નાભિ (ડૂંટી) કૂવા જેવી ઊંડી, પુરુષચિન્હ અજગર જેવું, વૃષણ કુતુપ જેવા, જંઘા તાલના ઝાડ જેવી, પગ પર્વતની શિલા જેવા એ પ્રમણે પ્રત્યેક અંગો અને ઉપાંગો કમકમાટી પન્નવે તેવાં હતાં. વિશેષમાં તેણે માથા ઉપર મુગટ તરીકે ઉંદરોની માળા રાખી હતી, ડોકમાં સેરડાની શ્રેણી ઘાલી હતી, કર્ણિકાની જગ્યાએ નોળીઆ રાખ્યા હતા અને અંગદને બદલે સાપોનો શણગાર સજ્યો હતો. અસ્થાના જેવી તીક્ષ્ણ તેમજ પહોળી અને નીલ વર્ણની તરવારને રમાડતો રમાડતો અને મેઘગર્જનાને પણ હડાવે એટલે મોટેથી ખૂમ મારતો મારતો તે કામદેવ પાસે આવી પહોંચ્યો અને તિસ્કાર અને ક્રોધપૂર્વક તેને કહેવા લાગ્યો કે હે કામદેવ ! કોઈ જેની ન ઇચ્છા કરે તેની તું ઇચ્છા કરે છે, વળી તું હાથે કરીને દુઃખી થાય છે, વાસ્તે હું તને કહું છું કે જો તું આ તારા નિયમને ત્યજી નહિ દે તો આ તીક્ષ્ણ તરવાર વડે તારૂં માથું ઉડાવી દઈશ. પિશાચનું લયંકર રૂપ જોઈને કે તેની આવી ધમકી સાંભળીને કામદેવને જશં પણ ફોલ થયો નહિ. આથી બે ત્રણ વાર આ

પ્રમથ્ણે કહીને થાક્યા પછી તે પિશાચે ભયંકર હાથીનું રૂપ ધારણ કર્યું. આ વેળા તે દેવે તેને કહ્યું કે હે માયાવી ! કયા પાખંડ ગુરુ પાસે તે આવું વ્રત ઉચ્ચાર્યું છે ? જે તારે જીવતા રહેવું હોય તો હું કહું છું તેમ તું કર. નહિ તો આ સુંઢ વડે તને આકાશમાં ઉછાળીશ, પડતી વેળા તને અતિતીક્ષ્ણ દંતશૂળ ઉપર ઝીલીશ અને પછી નીચે પછાડી પગ વડે છુંદીશ. આથી પણ કામદેવ તો અકળાયો નહિ એટલે તે પિશાચે ધમકી આપ્યા મુજબ તેની કદર્યના કરી, પરંતુ કામદેવ પોતાના ધ્યાનમાં મસ્ત રહ્યો. પોતાનો પાસો સવળો ન પડ્યો એટલે એ પિશાચે ઉગ્ર ધોર વિષમ સર્પનું રૂપ વિકુવ્વ્યું અને કામદેવને ફરીથી સમજાવવા લાગ્યો. પરંતુ કામદેવે જ્યારે તેનું કહ્યું ગણકાર્યું નહિ એટલે તે તેની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યો અને અનેક ઠેકાણે તેણે ડંખ માર્યા. પરંતુ તેથી તેનો કશો શુકવાર વળ્યો નહિ. એટલે પોતે પોતાનું દિવ્ય રૂપ પ્રકટ કર્યું અને કામદેવની તારીફ કરવા માંડી કે ઇન્દ્રે સભામાં તમારા ધૈર્યની જ્યારે પ્રશંસા કરી ત્યારે મેં તેને તમારી વાહવાહનાં ખાલી બળુગાં ફૂંકતો માન્યો અને તેથી તમારી પરીક્ષા કરવા અહીં આવ્યો; પરંતુ મેં મારું પૂરેપૂરું જોર અજમાવી જોયું છતાં હું તમને ક્ષોભ ન જ પમાડી શક્યો. આથી હું મુક્ત કંઠે તમારા સત્ત્વની સ્તુતિ કરું છું અને પરીક્ષાના નિમિત્તે મેં તમને જે કષ્ટ પહોંચાડ્યું છે તે બદલ ક્ષમા ચાચું છું. આમ કહીને તે દેવ પોતાને સ્થાનકે આલતો થયો.

આ તરફ ઉપદ્રવ શાંત થતાં અને રાત્રિ પૂરી થતાં કામદેવ પોતાને ઘેર ગયો. પછીથી તે શ્રીમહાવીરને વંદન કરવા ગયો. ત્યાં પ્રભુએ તેને રાતનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તેમજ ઉપસર્ગો સહન કરવામાં તેણે જે પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું તે બદલ તેની પ્રશંસા પણ કરી. ત્યાર બાદ કામદેવે શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓનો આશ્રય લીધો. અંતમાં સંલેખના કરી, અનશન-વ્રત આદરી સમાધિપૂર્વક કાળ કરી તે ‘સૌધર્મ’ દેવલોકમાં આવેલા ‘અરુણાભ’ વિમાનમાં ચાર પદ્યોપમના આયુષ્યવાળો દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને ‘વિદેહ’માં ઉત્પન્ન થઈ તે મોક્ષે જશે.

चारित्रपक्षपातित्वाद्, व्रताभावेऽपि देवता ।

वैमानिकेषु जायेत, संविमो विघ्नहारकः ॥५७॥

ચારિત્રના અભિલાષી સંવેગીની ગતિ—

શ્લો०—“ ચારિત્રનો પક્ષપાતી હોવાથી પ્રત રહિત હોવા છતાં પણ સંવેગી વિધ્નનો નાશક થઈ વૈમાનિકામાં દેવ તરીકે જન્મે. ”—૫૭

ચારિત્રની મુખ્યતા—

રૂપશ્લી०—જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે દેવગતિના આયુષ્યનો ખંધ કરે એટલે તે દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તેમ છતાં અહીં ચારિત્રપક્ષપાતિત્વાત્ એમ જે કહ્યું છે તે ચારિત્રની પ્રધાનતા જણાવવા માટે છે. ચારિત્રનો પક્ષપાત કરનાર હોવાથી તે સંવેગથી વિભૂષિત વ્યક્તિ મુક્તિને વિષે એકતાન ચિત્તવાળી હોય છે.

પ્રાણાત્યયેऽપિ કુર્યાન્ન, શાસનોદાહિકાં ક્રિયામ્ ।

ગુણિષુ માનદો દારા—દિષુ ચ શિથિલાદરઃ ॥ ૫૮ ॥

સંવિગ્નનાં કાર્યો—

શ્લો०—“ પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તોપણ (સંવિગ્ન વ્યક્તિ) શાસન મલિન થાય તેવી ક્રિયા ન કરે, (જ્ઞાન વગેરે) ગુણવાળાઓને વિષે બહુમાન રાખે અને પત્ની (પુત્ર વગેરે)ને વિષે મંદ આદર રાખે. ”—૫૮

શાસન-માલિન્યથી દુર્દશા—

રૂપશ્લી०—ચોરી, પરદારાગમન, સાધ્વીની પ્રતિસેવા વગેરે કાર્યો જિનશાસનને મલિન કરનારાં છે. એવાં કાર્યો કરવાથી સ્વ અને પરના સમ્યક્ત્વનો ઘાત થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“યઃ શાસનસ્ય માલિન્યે—ડનાધોગેનાપિ વર્તતે ।

સ તન્મિથ્યાત્વહેતુત્વા—દન્યેષાં પ્રાણિનાં ધ્રુવમ્ ॥—અનુ૦

બધ્નાત્યપિ તદેવાલં, પરં સંસારકારણમ્ ।

વિપાકદારુણં ઘોરં, સર્વાનર્થવિવર્ધનમ્ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ શાસનની મલિનતા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ જે અનાલોગપણે પણ કરે છે, તે મિથ્યાત્વના કારણને લઈને સંસારના મુખ્ય કારણરૂપ, ભયંકર

અનુભાવવાળું, ઘોર અને સર્વ અનર્થને વધારનારું એવું મિથ્યાત્વ પોતે બાંધે છે અને અન્યને બાંધાવે છે.

સંસારાભ્યુદયે નૈવ, તથા હર્ષો યથા વ્રતે ।

અસંયમે સદોદ્વિગ્નો, ધર્મોપાદેયમિચ્છતિ ॥ ૫૯ ॥

સંવિગ્નની અભિલાષા—

શ્લોક—“ (તે વ્યક્તિને) જટલો વ્રતને વિષે હર્ષ હોય છે તેટલો સાંસારિક સંપત્તિને વિષે હર્ષ હોતો નથી (કેમકે તેને તે ક્ષણિક હોવાની પ્રતીતિ થયેલી છે એટલે કરીને ઠકુરાઇ, સામ્રાજ્ય કે સ્વર્ગના રાજ્યરૂપ સંપત્તિના લાભ કે તેની હાનિથી તેને હર્ષ કે શોક થતો નથી) તેમજ (વિવિધ પ્રકારના આરંભ તેમજ સમારંભરૂપ) અસંયમને વિષે તે સદા ઉદાસીન રહે છે તેમજ તે ધર્મથી અહણ કરવા લાયક (વસ્તુ)ને ઇચ્છે છે.”—૫૯

ચૈત્યયત્યુપયોગી યઃ, પદાર્થઃ સફલો મમ ।

સ એવ નાન્યથા યસ્માદ્, વીજં ક્ષેત્રે ફલપ્રદમ્ ॥૬૦॥

દ્રવ્યનો સદુપયોગ—

શ્લોક—“ જ (મારી) વસ્તુ મંદિર અને સાધુના ઉપયોગમાં આવે છે તે જ મારે સાર્થક છે (કેમકે આત્માનુગ્રહની યુદ્ધિએ દેવાયેલું દાન પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનારું હોઇ અંતે મોક્ષનો હેતુ બને છે); અન્યથા ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુ નિષ્ફળ છે (કેમકે સદુપયોગમાં નહિ આવેલું ધન અર્થલુપ્થ રાજ, ચોર વગેરે પડાવી લે છે અથવા તો તે વેશ્યા-ગમન વગેરેમાં વપરાઇ જાય છે અને એ રીતે સંસારની વૃદ્ધિ કરાવનારું થાય છે). એનું કારણ એ છે કે ક્ષેત્રમાં જ રોપેલું બી પ્રજા આપે છે. ”—૬૦

एवं भार्वाक्यायुक्तो, लक्ष्यते शुद्धदर्शनी ।

तत् संविग्नक्रियालिङ्गं, सम्यक्त्वगमकं मतम् ॥६१॥

સંવેગ-ક્રિયાનું લિંગ--

શ્લો.૦—“ આ પ્રમાણે જનાથી જીવ (મુક્તિના મનોરથરૂપ) ભાવ અને (શાસનની મલિનતાથી રક્ષા, ચૈત્ય-પૂજા વગેરે) ક્રિયાથી યુક્ત શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળો જણાય છે, તે સમ્યક્ત્વને સૂચવનારું સંવેગ-ક્રિયાનું લિંગ મનાય છે.”—૬૧

सम्यक्त्वदृष्टिको जीवो, गहनाद् भवदुःखतः ।

निर्विग्नश्चिन्तयत्येवं, दुःखमूलं त्रिविष्टपम् ॥६२॥

નિર્વેદનું નિરૂપણ--

શ્લો.૦—“ (સંવેગરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત) સમ્યક્ત્વી જીવ સંસારના ગાઢ દુઃખથી ખેદ પામી આ પ્રમાણે ચિંતવે છે કે ત્રૈલોક્ય એ દુઃખનું મૂળ છે. ”—૬૨

रङ्गभूमिर्न सा काचिच्छुद्धा जगति विद्यते ।

विवित्रैः कर्मनेपथ्यैर्यत्र सत्त्वेन नाटितम् ॥६३॥

નિર્વેદીની વિચાર-શ્રેણિ--

શ્લો.૦—“ જગત્માં એવી કોઈ અસ્પૃષ્ટ (ખાલી) રંગ-ભૂમિ નથી કે જ્યાં વિચિત્ર કર્મરૂપ વસ્ત્રો ધારીને જીવોએ નાટક ન કરેલ હોય. ”—૬૩

चक्षुरुन्मेषकालेऽपि, सुखं यत्र न विद्यते ।

केवलं दुःखसन्ततो, निरये नारको भवेत् ॥ ६४ ॥

નારકનાં દુઃખો--

શ્લો.૦—“ આંખ ઉઘાડીએ તેટલા સમય સુધી પણ જ્યાં સુખ નથી એવી નરકમાં નારક કેવળ દુઃખથી તપ્ત થયેલો (રહે) છે. ”—૬૪

૧ આ પંચલિંગીની બૃહદ્વૃત્તિના ૬૭ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે આપેલો શ્લોક છે.

૨ જિનેશ્વરોનાં જન્માદિ કલ્યાણકારને વિષે તેમને સુખ ઉપજે છે, કિન્તુ તે અતિશય અલ્પ તેમજ બહુ થોડા સમય સુધીનું હોવાથી અત્ર તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે.

સાગરાંશ્ચ ત્રયચ્છિન્ન-દુઃકૃષ્ટસ્થિતિભાજી સઃ ।

સાવત્ પમ્પચ્ચમાનો હા, તિષ્ઠતિ કૃતકર્મતઃ ॥૬૫॥

નારકનાં દુઃખની પરાકાષ્ટા—

શ્લો૦—“ અરેરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ભજનારો તે નારક ત્યાં (પૂર્વે) કરેલ કર્મને લીધે તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી પકાતો રહે છે. ”—૬૫

તતસ્તિર્યક્ષુ તત્રૈવ, પુનરેવં ગતાગતમ્ ।

કુર્વતે દુઃખદં પ્રાણી, અજ્ઞાનતમસાઽઽવૃતઃ ॥૬૬॥

અજ્ઞાનીની રખડપટ્ટી—

શ્લો૦—“ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી આવૃત્ત જીવ ત્યાંથી તિર્યંચોમાં અને ત્યાંથી નરકોમાં એ પ્રમાણે ફરી પ્રરીને દુઃખદાયક ગમન અને આગમન કર્યા કરે છે. ”—૬૬

મહત્કાલાન્તરે પ્રાપ્ય, નૃત્વં હીનકુલાદિષુ ।

દાસાનામપિ દાસત્વ-માપ્નુયાત્ પૂર્વકર્મતઃ ॥૬૭॥

મનુષ્ય-ગતિમાં દાસાનુદાસત્વ—

શ્લો૦—“ લાંબા કાળે મનુષ્યપણું પામીને તે પૂર્વ કર્મને લીધે હીન ધુળને વિષે ચાકરોની પણ ચાકરી પામે છે. ”—૬૭

વ્યાધિભિર્વ્યાકુલો નિત્યં, દારિદ્ર્યદુઃખપૂરિતઃ ।

પ્રિયાણાં વિપ્રયોગેણ, દુઃખાર્ણવે નિમજ્જતિ ॥૬૮॥

મનુષ્ય-ગતિમાં રોગાદિથી કષ્ટ—

શ્લો૦—“ દરરોજ રોગોથી આકુળ વ્યાકુળ અને સદા દરિદ્રતાના દુઃખથી ભરપૂર એવો જીવ વહાલાઓના વિયોગથી દુઃખના દરિયામાં ડૂબે છે. ”—૬૮

અપ્રિયયોગતશ્ચિત્તે, યઃ સન્તાપઃ પ્રજાયતે ।

કથનં તત્સ્વરૂપસ્ય, કેવલિનૈવ પાર્યતે ॥ ૬૯ ॥

અનિષ્ટ વસ્તુના સમાગમથી સંતાપ--

શ્લો.૦--“ (કુભાર્યા, કુપુત્ર, શત્રુ વગેરે) અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી જ સંતાપ થાય છે તેનું સ્વરૂપ કહેવા કેવલજ્ઞાની જ સમર્થ છે. ”-૬૯

પૃથ્વીકાયે યદા દેવઃ, સ્વોત્પત્તિ કિલ પश्यति ।

યત્ તદા જાયતે દુઃખં, કેવલિનૈવ કથ્યતે ॥ ૭૦ ॥

દેવ-ગતિમાંથી એકેન્દ્રિય તરીકેના અવતારનો અંતાર--

શ્લો.૦--“ જ્યારે દેવ પોતાનો જન્મ પૃથ્વીકાયમાં (થનાર છે એમ અવ-
ધિજ્ઞાનથી) ખરેખર જુએ છે, ત્યારે તેને જો દુઃખ થાય છે તે સર્વજ્ઞ કહી
(શકે તેમ) છે. ”-૭૦

દેવાની ગતિ--

સ્પષ્ટી.૦--દેવ-ગતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દેવો વ્યવીને કયાં અવતરે
તે માટે બૃહત્સંગ્રહણી (ગા. ૧૮૦) તેમજ પ્રવચનસારોદ્ધાર (દા. ૨૦૪,
ગા. ૧૦૭૪) માં કહ્યું છે કે--

“ પુઢ્વીઆઝવણસ્સદ્ ગન્ધે પજ્જત્તસંઘજીવીસું ।

સગ્ગચ્ચુયાણ વાસો સેસા પઢિસેહિયા ઠાણા ”-આર્યા

અર્થાત્ બાહર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય તેમજ અર્ણવ, પર્યાપ્ત
અને સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યચો અને માનવોને વિષે સ્વર્ગથી અવે-
લાઓનો વાસ છે; બાકીનાં સ્થાનોનો તેમને માટે નિષેધ છે.

एवं समस्तसंसारे, यानि दुःखानि तानि च ।

भविष्यज्जन्मभावीनि, रमन्ते तस्य चेतसि ॥ ૭૧ ॥

૧ ડાયા--

પૃથ્વ્યવનસ્પતિષુ ચર્મે પર્યાપ્તસંઘજીવિષુ ।

સ્વર્ગચ્યુતામાં વાસઃ શેષાણિ પ્રતિધિજ્ઞાનિ સ્થાનાનિ ॥

ભૂત અને ભાવી દુઃખોનું પરિચિન્તન—

શ્લો.૦—“આ પ્રમાણે સમગ્ર સંસારમાં જે દુઃખો (પોતે) અનુભવ્યાં છે અને હવે પછીના અવતારમાં જે ભોગવવાં પડે તેમ છે તે તેના ચિત્તમાં રમે છે.”—૭૧

દેવેન્દ્રચક્રવર્તિત્વા—દિપદમધ્રુવં સદા ।

આભાતિ તસ્ય ચિત્તે હિ, બાલૌઘધૂલિધામંવત્ ॥૭૨॥

દેવેન્દ્રાદિની સંપત્તિની અનિત્યતા—

શ્લો.૦—“તેના મનમાં સુરપતિ, ચક્રવર્તી પ્રમુખનું પદ બાળકોના સમુદાયે (કરેલાં) ધૂળમાંનાં ધરો જેવું સર્વદા અનિત્ય ભાસે છે.”—૭૨

તત્ સાવચોદ્યમં યત્ર, કરોતિ તત્ર તામ્યતિ ।

સર્વસાવચસંયોગં, મુમુક્ષુરપિ નાપ્નુયાત્ ॥ ૭૩ ॥

નિર્વિગ્નને સાવચ વ્યાપારથી ખેદ—

શ્લો.૦—“તે માટે તે જ્યાં પાપમય પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યાં તે ખિન્ન થાય છે. મોક્ષનો અભિલાષી હોવા છતાં (ચારિત્રાવરણીય કર્મનો ઉદય હોવાથી) સર્વ સાવચ યોગનો ત્યાગ તે કરી શકતો નથી.”—૭૩

ત્યક્તસંસારદુઃખૌઘાન્, સ સાધૂન્ બહુ મન્યતે ।

સચ્ચારિત્રં વિના નૈવ, હર્ષસ્થાનં ક્વચિદ્ ભજેત્ ॥૭૪॥

નિર્વિગ્નને હાથે સુસાધુનું સન્માન—

શ્લો.૦—“જમણે સંસારનાં દુઃખોના સમૂહોને ત્યજી દીધા છે એવા સાધુઓનું તે બહુમાન કરે, (કેમકે) સમ્યક્ચારિત્ર વિના હર્ષ માટે કોઈ અન્ય સ્થાનને તે કદાપિ સેવે જ નહિ.”—૭૪

૧ આગમમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ભયં કે સંસારે દુઃખિયા ! ગૌરમા ! સમ્મદ્વિદ્વોઽવિરય સ્તિ ।”

[ભગવન્ ! સંસારે કે દુઃખિતાઃ ! ગૌતમ ! સમ્યગ્દૃષ્ટ્યવિરતા इति ।]

एवं भावयतश्चित्ते, बाह्यतोऽपि प्रवर्तनात् ।

निर्वेदो लक्ष्यते लिङ्गं, सम्यक्त्वस्य प्रसाधकम् ॥ ७५ ॥

નિર્વેદનું સૂચન—

શ્લો.૦—“ આ પ્રમાણેની મનમાં ભાવનાથી અને બહારથી (તેવી) પ્રવૃત્તિથી જે નિર્વેદ જણાય છે તે સમ્યક્ત્વને સિદ્ધ કરનારું લિંગ છે. ”—૭૫

अनुकम्पापरो जीवे, सम्यग्दृष्टिः सदा भवेत् ।

अन्यदुःखप्रहाणेच्छा, तच्चित्तं च विजृम्भते ॥ ७६ ॥

અનુકમ્પાનો વિચાર—

શ્લો.૦—“ (નિર્વેદરૂપ લિંગથી લક્ષિત) સમ્યક્ત્વશાળી (ભવ્ય તેમજ અભવ્ય) જીવને વિષે દયા રાખવામાં સદા તત્પર હોય છે અને તેના મનમાં અન્યનું દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા સ્ફુરે છે. ”—૭૬

तेषां दुःखविनाशे हि, कारणं जैनशासनम् ।

मिथ्यात्वरोगव्याप्तानां, तत् परिणम्यते कथम् ? ॥ ७७ ॥

મિથ્યાત્વીને કેવી રીતે સન્માર્ગી બનાવવા ?—

શ્લો.૦—“ મિથ્યાત્વરૂપ વ્યાધિથી ગ્રસ્ત બનેલા જીવોનાં દુઃખનો નાશ કરવામાં જે જૈન શાસન કારણરૂપ છે, તે કેવી રીતે તેમને વિષે પરિણમે ? ”—૭૭

रम्यं जिनेश्वरस्यात्र, मन्दिरं चेद् विरच्यते ।

न्यायद्रव्येण तद् दृष्ट्वा, बोधिलाभो भवेत् कचित् ॥ ७८ ॥

જિનાલયના દર્શનથી સમ્યક્ત્વ—

શ્લોક—“એ આ જગત્માં ન્યાય વડે ઉપાર્જન કરેલા (નહિ કે ચોરી, લુચ્ચાઇ દોંગાઇ કરીને મેળવેલા) વ્યથી જિનેશ્વરનું મનોહર મન્દિર રચાય તો તે જોઇને ક્વચિત્ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય.”—૭૮

કારયામિ પ્રભૌવિમ્બં, દૃષ્ટ્વા યન્મન્યતે જનઃ ।

સર્વદેવાધિદેવોઽયં, કેનૈવં પૂજ્યતેઽન્યથા ? ॥ ૭૯ ॥

નિષ્કલંક પ્રતિમાના પૂજનથી સમ્યક્ત્વ—

શ્લોક—“હું ભુની (એવી) પ્રતિમા કરાવીશ કે જે જોઇને જનો માને કે આ સર્વ દેવોના દેવ છે, કેમકે એમ ન હોય તો તેની આમ કોણ પૂજા કરે?”—૭૯

મુદ્રાઽપ્યલૌકિકી તસ્યા--ન્યદેવેભ્યોઽતિરિચ્યતે ।

યુગિનો દર્શનાદેવ, દર્શકો ગુણમાપ્નુયાત્ ॥ ૮૦

અલૌકિક મુદ્રાનું દર્શન—

શ્લોક—“તેની અલૌકિક મુદ્રા પણ અન્ય દેવો કરતાં ચડિયાતી છે. (એ મુદ્રાથી) ગુણવાળાના જે દર્શન કરનાર ગુણને પામે.”—૮૦

રાગદ્વેષયુતાઽન્યેષાં, સ્પષ્ટા મુદ્રા વિલોક્યતે ।

વીતરાગઃ સુદેવોઽય-મેવં बोधिमवाप्नुयात् ॥ ૮૧ ॥

૧ સરખાવેા અયોગવ્યવસ્થાદિકાનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય:—

“વપુશ્ચ પર્યક્કશયં શ્લથં ચ, વૃશોં ચ નામાનિયતે સ્થિરે ચ ।

ન શિક્ષિતેયં પરતીર્થનાથૈ-ર્મિતેન્દ્ર ! મુદ્રાઽપિ તવાન્યદાસ્તામ્ ॥ ૮૦ ॥”—૭૫૦

મુદ્રાથી મુદેવ અને કુદેવનો વિવેક—

શ્લો०—“ રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત એવી અન્ય દેવોની મુદ્રા જણાય છે. (એથી કરીને) આ જ વીતરાગ મુદેવ છે એ પ્રકારે સમ્યક્ત્વ મળે. ”—૮૧

પૃથિવ્યાદિનિકાયાનાં, ત્રિવેનાશ્ચૈત્યકારણે ।

યદ્યપિ સ્યાત્ તથાપિ નો, સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ દૂષિતઃ ॥૮૨॥

યદસ્માદ્ બુદ્ધા વિરતા-સ્તાન્ રક્ષન્તિ નિરન્તરમ્ ।

ગતા મુક્તિગતિં જીવાઃ, સાધનન્તસ્થિતિસ્થિતાઃ ॥૮૩॥

યથા રોગિશિરાવેધ-ક્રિયા સુવૈદ્યદર્શિતા ।

સુન્દરા પરિણામેઽત્ર, તથા ચૈત્યાદેકારણઃ ॥૮૪॥

જિનેશ્વરનું મંદિર બંધાવનારને વિષે દોષનો અભાવ—

શ્લો०—“ જોકે મંદિર તૈયાર કરાવવામાં પૃથ્વીકાયાદિ (છ) નિકાયનો નાશ થાય છે તોપણ તેમ કરનારે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દોષવાનું થતો નથી. કેમકે (સદ્દૃષ્ટિએ વિધિપૂર્વક તૈયાર કરાવેલા જિન-ચૈત્યાદિના દર્શનથી) બોધ પામેલા અને (ત્યાર પછી દીક્ષા ગ્રહણ કરેલી હોવાથી) આ જીવ-હિંસાથી વિરક્ત બનેલા તેઓ (છ નિકાયો)નું સદા રક્ષણ કરે છે, કેમકે સમ્યગ્ચિત્તના બળથી મોક્ષે ગયેલા તેઓ ત્યાં સાદિ અનન્ત સ્થિતિમાં રહે છે. વળી જમ સુવૈદ્ય દેખાડેલ રોગીની નાડીનો વેધ પરિણામે સુંદર છે તેમ અત્ર ચૈત્યાદિની રચના છે (એમ સમજવું). ” ૮૨-૮૪

જિન-ચૈત્યનું નિબ્ધાન—

સ્પષ્ટી०—જિન-ચૈત્ય તૈયાર કરાવવું એ મહાન આરંભ છે, કેમકે ભૂમિ ખોદાવવી, ઇંટ પકાવવી, પાણી રેડવું, ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિ જીવોનો વિનાશ થાય છે. આથી લાવ-અનુકંપા તો દૂર રહી, પરંતુ દ્રવ્ય-અનુકંપા માટે પણ સ્થાન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે જીવની વિરોધના કરનારને

સમ્યગ્દષ્ટિ કેમ કહેવાય તેમજ આવું કાર્ય પણ તેનાથી કેમ કરાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે ભવ્ય જિનાલયમાં અલૌકિક મુદ્રાવાળી પ્રતિમા પધરાવી હોય તો તેના દર્શનથી કેટલાક ભવ્ય જીવોને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને વળી સર્વવિરતિની પણ આરાધનાનો પ્રસંગ મળે અને રૂઝું ચારિત્ર પાળીને કેટલાક મોક્ષે પણ જાય અને તેમ થતાં જ્યાં સુધી સંસાર રહે ત્યાં સુધી એટલે અનંત કાળ પર્યંત એ જીવોને હાથે છએ નિકાયના જીવોને અભયદાન મળે. આવો શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી જિનાલય બંધાવવું એ દોષ ન ગણાય. આ સંબંધમાં લૌકિક દૃષ્ટાંત વિચારીએ. જેમકે કોઈ રોગીનો રોગ શિરા-વેધ વિના મટે તેમ ન હોય અને કુશળ વૈદ્ય તે ક્રિયા કરે તો અલબત્ત શરૂઆતમાં તો રોગીને તે વૈદ્યની ક્રિયા દુઃખદાયિની જણાય, પરંતુ એ ક્રિયા થયા બાદ તેનો રોગ દૂર થવાથી તેને ઉલટું સુખ ઉપજે એવી રીતે જિનાલય તૈયાર કરાવવામાં છ નિકાયના જીવોનો ઉપમર્દ થાય એટલું પાપ લાગે, પરંતુ અંતમાં તે દ્વારા અનેક જીવોને સમ્યક્ત્વાદિની યાવત્ સુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી અને એ દ્વારા જીવ-વિરાધના થતી અટકતી હોવાથી એ કાર્ય સદોષ નથી, પરંતુ ઇષ્ટ છે.

प्रवृत्तिहेतुरन्येषां, समारम्भो विधेर्भवेत् ।

स सूत्राज्ज्ञायते तेन, तदादौ लेखयाम्यहम् ॥ ૮૫ ॥

પુસ્તકના લેખનની આવશ્યકતા

શ્લોક—“ અન્યોની (એટલે કે આત્મવ્યતિક્રિય ભવ્ય જીવોની સદ્-નુષ્ઠાનરૂપ) પ્રવૃત્તિનો હેતુ વિધિપૂર્વકનો (નહિ કે સ્વકપોલકલિપત) સમારંભ છે. એ વિધિ સૂત્રથી જણાય છે, વાસ્તે સૌથી પ્રથમ હું સૂત્ર લખાવું. ”—૮૫

जिनवचोऽमृतश्रुत्या, ज्ञातवस्तुस्वभावकाः ।

कुश्रुतेर्विरताः केचि-ज्जैनधर्ममवाप्नुयुः ॥ ૮૬ ॥

સૂત્ર-લેખનનું ફળ--

શ્લો.૨--“તીર્થ”કરની વાણીરૂપ ‘અમૃતનું’ શ્રવણ કરી જમણે વસ્તુના રહસ્યને જાણ્યું છે એવા કટલાક કુશ્રુતિથી વિરક્ત બની જૈન ધર્મને પામે.”-૮૬

અન્યેષાં યાનિ યાન્યત્ર, ધર્મબોધકરાણિ વૈ ।

સાધનાનિ ભવેયુર્હિ, તાનિ સંજ્ઞાયામ્યહમ્ ॥ ૮૭ ॥

ધર્મસાધક સાધનોનું સંપાદન--

શ્લો.૩--આ જગતમાં અન્યોને ધર્મનો બોધ કરનારાં જ જ સાધનો હોય તેને ખરેખર હું સાધુ.”-૮૭

સમ્પાદયામિ સાધૂનાં, પાઠને સાધનાનિ યત્ ।

કુતીર્થિનઃ પ્રવોધેન, મિથ્યાત્વાન્મોચયન્તિ તે ॥૮૮॥

સાધુને ભણાવવામાં સહાયતા--

શ્લો.૪--“સાધુઓને ભણાવવા માટે સાધનો હું મેળવી આપું કે જથી તેઓ બોધ પામી કુતીર્થિ કોને બોધ આપી તેમને મિથ્યાત્વથી છોડાવે.”-૮૮

૧ તીર્થકરની વાણીના શ્રવણથી જીવ અજરામર પદ પામે છે, તેથી એને અમૃતની ઉપમા આપી છે.

૨ આ સંબંધમાં પંચલિંગીની દીકાના ઉપમા પત્રમાં કહ્યું છે કે કેવળ હું જૈન સિદ્ધાન્ત જ લખાવું એમ નહિ, પરંતુ ઇતર દર્શનના અન્યો પણ લખાવું; કેમકે એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે--

“પરસમઓ ઉભયં વા સમ્મદિદિસસ સસમઓ ચેવ ”

[પરસમય ઉભયં વા સમ્યગ્દુષ્ટેઃ સ્વસમયશ્ચેવ]

અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિને પર સિદ્ધાન્ત પણ સ્વસિદ્ધાન્ત જ છે.

પ્રબુદ્ધા વિરતાઃ સન્તો, રક્ષન્તિ સર્વપ્રાણિનઃ ।

અનુકમ્પા તતસ્તસ્ય, તદારમ્ભેઽપિ વિચિત્રે ॥ ૮૯ ॥

જિન-ચૈત્ય બનાવનારની દયાલુતા--

શ્લોક—“ (જિનાલયના દર્શન વગેરેથી) બોધ પામી અને ત્યાર બાદ વિરક્ત થઈ તેઓ સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરશે, વાસ્તે તેને (અર્થાત્ ચૈત્ય કરનારને) આરંભમાં પણ દોષ નથી. ”—૮૯

શકટપોતસઙ્ગ્રામ-હલાચારમ્ભજં તુ ચત્ ।

મહત્ પાપં વિજાનાના, વ્યાખ્યાં કુર્યુસ્તદસ્ય ન ॥૯૦॥

શકટાદિના ઉપદેશની મનાઈ—

શ્લોક—“ ગાડાં, વહાણો, લડાઈઓ, હુળો વગેરે આરંભોથી જ મહાપાપ થાય છે તેને જાણનારા તેનું વ્યાખ્યાન ન કરે. ”—૯૦

મન્ત્રે તન્ત્રે તથા જ્યોતિઃ-શાસ્ત્રે નિષ્ણાતબુદ્ધયઃ ।

તદાખ્યાનં ન કુર્વીરન્, ચતો હિંસા પ્રજ ચતે ॥૯૧॥

૧ સરખાવો—

“ સ્થિતે સ્ફટેહ ગોળે ક્ષમેહ પમાહ સાવગજનસ્ત્ ।

ઉચ્છ્વસિતં નો કપ્પહ જાણિયજિનવચનસારસ્ત્ ॥ ”—આર્યા

[ક્ષેત્રાણિ કૃષ્યત્ વૃષભાન્ દમયત્ પશુમાદિ આવકજનાય ।

ઉપદેષ્ટું ન કરુપતે જ્ઞાતજિનવચનસારસ્ય ॥]

અર્થાત્ હે ખેડુતો ! તમે ધર્મિષ્ઠ છો, કેમકે તમે ખેતી કરો છો, તેથી સકળ પ્રજા જીવે છે એથી તમે ખેતી કરો, બળદોનું દમન કરો વગેરે પ્રકારનો ઉપદેશ આવકોને જિન-વચનના સારનો જાણુકાર ન આપી શકે.

મંત્રાદિ કથનનો નિષેધ—

૧૦—મંત્ર, તંત્ર અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ મતિવાળા તેનું વર્ણન કરે નહિ, કેમકે (તેમ કરવાથી) હિંસા થાય છે. ”—૯૧

નાનારમ્ભોઽપિ નો તસ્ય, કુપાત્રસ્ય કૃતે ભવેત્ ।
અન્નકમ્પયતો જીવાન્, ગંગાય દદાતિ ચ ॥૧૨॥

કુપાત્રને દાન આપવાનો નિષેધ—

શ્લોક—“ જીવની અનુકંપા કરતાં તેને હાથે કુપાત્રને માટે દાનનો આરંભ કદાપિ ન થાય, પરંતુ ધીર આવેલાને તે આપે. ”—૯૨

પદાર્થનો પરામર્શ—

સ્પષ્ટી—આ પદ્યથી સૂચવાય છે કે ભક્તિપૂર્વક દાન તો કુપાત્રને જ દેવાય. કુપાત્રને બહુમાન સહિત દાન આપવું એ જિનાશાનું ઉલ્લંઘન છે. ભગવતી (ચ. ૮, ઉ. ૬. સુ. ૩૩૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

“સમળોવાસગસ્સ ણં મંતે ! તહારુવં સમળં વા માહણં વા ફાસુણસણિ-
જ્ઞેના અસળપાણસાહમસાહમેણં પહિલામેમાણસસ કિં કજ્જતિ ? ગોયમ ! એમંત-

૧ સરખાવો—

“સીલઠ્ઠાયાણં જં સલુ દિજ્જહ ધણં કુપસાણં ।
તં સલુ ધોયહ વત્થં રહિરસહં સોણિણેવ ॥ ”

[શીલવ્રતરહિતેભ્યો યત્ સલુ દીયતે ધનં કુપાત્રેભ્યઃ ।
તત્ સલુ ક્ષાલયતિ વહ્નં રધિરક્ષતં શો પિત્તેદેહ ॥]

અર્થાત્ શીળ અને વ્રતથી રહિત કુપાત્રને ખરેખર જે દાન દેવાય છે તે લોહીથી ખરડાયેલા વસ્ત્રને લોહીથી ધોવા ખરાબ છે.

૨ છાયા—

અમળોપાસકસ્ય અદ્યન્ત ! તથારૂપં અમળં વા માહણં (માહણં) વા પ્રસુકેન
પણીયેન અજાનપાનસાદિમસ્વાદિમેન પ્રતિલાભમાનસ્ય કિં ક્રિયતે ? બૌતમ !

સો નિજ્જરા કજ્જઈ, નત્થિ ય સે પાવે કમ્મે કજ્જતિ....સમણોવાસગસ્સ ણં મંતે તહારૂવં અસ્સંજયઅવિરયપહિહયપચ્ચક્ખાયપાવકમ્મં ફાસુણ વા અફાસુણ વા ઇસણિજ્જેણ વા અણેસણિજ્જેણ વા અસણપાણ જાવ કિં કજ્જઈ ? । મોયમા ! ઇર્મંતસો પાવે કમ્મે કજ્જઈ, નત્થિ સે કાઈ નિજ્જરા કજ્જઈ । ”

અર્થાત્ શ્રમણોના ઉપાસક એટલે શ્રાવક તથા રૂપ સાધુ કે શ્રાવકને પ્રાસુક તેમજ એષણીય એવાં ^૧અશન, ^૨પાન, ^૩ખાદિમ, ^૪સ્વાદિમ દ્વારા પ્રતિલાભે તો તેને શું ફળ મળે ? ગૌતમ ! એકાન્તથી તેને નિર્જરા ફળે, નહિ કે એનું એ કૃત્ય પાપી છે. પરંતુ અસંયત અવિરત પાપ-કર્મના પ્રત્યાખ્યાનના વિનાશક એવાને જો શ્રાવક પ્રાસુક કે અપ્રાસુક, એષણીય કે અનેષણીય અશન પાન વગેરે વડે પ્રતિલાભે તો તેને શું ફળ મળે ? ગૌતમ ! એકાન્તથી તેને પાપનો બંધ થાય. તેને જરા પણ નિર્જરા ન થાય.

આ સંબંધમાં એ ભૂલવું ન જોઈએ કે આ વિધિ તો મોક્ષ માટે જે દાન છે તે આશ્રીને છે; ખાકી અનુકંપા-દાનનો જિનેશ્વરે કદાપિ નિષેધ કર્યો નથી. આ વાત આપણે ૧૫૭ માં પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છે. છતાં તેના વિશેષ સમર્થનાર્થે ભગવતીની શ્રીઅભયદેવસૂરિએ રચેલી ટીકાના ૩૭૪ માં પત્રમાં અષ્ટતરણરૂપે આપેલી નિમ્ન-લિખિત ગાથાની નોંધ લઈએ:—

૫૫ “ મોક્ષસ્થં જં દાણં તં પદ્મં એસો વિહો સમક્ખાઓ ।

અણુકમ્પાદાણં પુણ જિણેહિં ન કયાઈ પહિસિદ્ધં ॥ ”—આર્યા

પ્રકાન્તેન નિર્જરા ક્રિયતે, નાસ્તિ ચ તસ્ય પાપં કર્મ ક્રિયતે...અમણોપાસ-
કસ્ય મદન્ત ! તથારૂપમસંયતાવિરતપ્રતિહતાપ્રત્યાખ્યાનપાપકર્માણં પ્રાસુકેન
વા એષણીયેન વાડનેષણીયેન વા અશનં પાનં યાઘત્ કિં ક્રિયતે ? ગૌતમ !
પ્રકાન્તેન પાપં કર્મ ક્રિયતે, નાસ્તિ તસ્ય કાડપિ નિર્જરા ક્રિયતે ઇતિ ।

૧ જેથી જલદી ભૂખ લાગે તે ‘ અશન ’ કહેવાય છે. જેમકે મગ, ભાત, રોટલી, દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી, પકવાન, શાક વગેરે.

૨ પીવા લાયક વસ્તુ ‘ પાન ’ કહેવાય છે. જેમકે પાણી, ઝાશની આશ વગેરે.

૩ જે ખાવાથી થોડી તૃપ્તિ થાય તે ‘ ખાદિમ ’ કહેવાય છે. જેમકે મેવો, ફળો વગેરે.

૪ સ્વાદની ખાતર—લહેજત માટે ખવાય તે અથવા જેના સ્વાદમાં પહેલાં ખાધેલા આહારાદિનો લય થાય તે ‘ સ્વાદિમ ’ કહેવાય છે. જેમકે પીપર, સુંક, મરી, એલચી, તજ વગેરે.

૫ છાયા—

મોક્ષાર્થં યદ્ દાનં તત્ પ્રતિ પદ્મં વિધિઃ સમાહુયાતઃ

અણુકમ્પાદાનં પુનર્જિનનં કદાપિ પ્રતિષિદ્ધમ્ ॥

આથી અત્ર એ ફલિત થાય છે કે કુપાત્રને પણ અનુકંપાથી દાન આપવાનો તો નિષેધ નથી જ. વિશેષમાં ભિક્ષા માટે ઘેર આવી પહોંચેલી વ્યક્તિ કુપાત્ર હોય તોપણ તેને અન્નાદિ આપવામાં દોષ નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ ડચિયં સ્વલુ કાયવ્વં સવ્વત્થ સયા નરેણ બુદ્ધિમયા ।

ઇય ફલસિદ્ધી નિયમા ઇસ ચ્ચિય હોઇ આણ સિ ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ બુદ્ધિશાળી પુરુષે જે ખરેખર ઉચિત હોય તે સર્વ સદા કરવું. એથી નક્કી ફળની સિદ્ધિ છે તેમજ એ જ (જિનેશ્વરની) આશા છે.

સાથે સાથે અત્ર એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઘેર આવેલા કુપાત્રને માટે રસોઈ તૈયાર કરવી તે યુક્ત નથી, કેમકે અત્ર—પાકને વિષે પૃથ્વીકાયાદિનો વધ થાય છે અને કુપાત્રની ખાતર આવો નિર્રથક વધ કરવો તે ઉચિત નથી. કહ્યું પણ છે કે—

“ કાઝણ ય પાણિવહં જો દાણં દેઇ ધમ્મસદ્દાણ ।

દહિઝણ ચંદણં સો કરેઇ અંગારવાણિજ્જં ॥ ”—આર્યા

“ કહમહં કાઝણં દમદયરહિયાણં દેઇ જો દાણં ।

સો મૂસે મારેડં પોસેઇ નબરિ મજ્જારે ॥ ”—આર્યા

અર્થાત્ જે જીવનો વધ કરી ધર્મ—શ્રદ્ધાથી દાન દે છે તે ચંદનને ખાળીને અંગારાનો વ્યાપાર કરે છે. દુર્બળનું મર્દન કરીને દમ અને દયાથી રહિત જીવોને જે દાન દે છે તે ઉદરને મારીને બિલાડીને પોષે છે.

વિચારાદ્ વર્તનાચ્ચૈવ—મનુકમ્પા પ્રસિધ્યતિ ।

લિઙ્ગં લીનં ચ સમ્યક્ત્વં, ગમયેત્ ક્ષણમાત્રતઃ ॥૧૩॥

૧-૨ છાયા—

ઉચિતં સ્વલુ કર્તવ્યં સર્વત્ર સદા નરેણ બુદ્ધિમતા ।

ઇતિ ફલસિદ્ધિર્નિયમાદેષા ઇષ ભવતિ આજ્ઞેતિ ॥

કૃત્વા ચ પ્રાણિવધં યો દાનં દદાતિ ધર્મશ્રદ્ધયા ।

દગ્ધ્વા ચન્દનં સ કરોતિ અઙ્ગારવાણિજ્યમ્ ॥

ક્ષીણમર્દં કૃત્વા દમદયારહિતેભ્યો દદાતિ યો દાનમ્ ।

સ મૂષકાન્ મારયિત્વા પુણ્યતિ નબરં માર્જારાન્ ॥

અનુકંપાનું અનુમાન—

શ્લો. — “આ પ્રમાણેનાં વિચાર અને વર્તનથી અનુકંપા નામનું લિંગ સિદ્ધ થાય છે; આથી તેને વિષે ગુપ્ત રહેલું સમ્યક્ત્વ ક્ષણ માત્રમાં જણાઇ આવે છે.”—૯૩

અનુકંપાનું સૂચન—

રૂપદી. — અનુકંપા એ આત્માનો અતીન્દ્રિય પરિણામ છે તો તે કેવી રીતે જાણી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે વિધિપૂર્વક જિન-ચૈત્ય તૈયાર કરાવવું ઇત્યાદિ બાહ્ય ક્રિયા અને ભવ-સાગરમાં ડૂબતા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર અનુકંપાને સિદ્ધ કરે છે. આ અનુકંપાનું લક્ષણ સૂચવતાં કહ્યું પણ છે કે—

“અર્હદ્વેષમવિધાપનાદિવિધિના સમ્યગ્દૃશા ક્લૃપ્તયા

લબ્ધ્વા બોધિમવાધિતાં વત યયા મવ્યા વિરત્યાઽઽદૃતાઃ ।

ગત્વા નિર્વૃત્તિમામ્ભવં વિદધતે રક્ષાં પૃથિવ્યાદિષુ

ધ્યેયા દર્શનલક્ષણં ક્ષણકરી સૈવાનુકમ્પા બુધૈઃ ॥” — શાંદી. ૧૦

યથાર્થબોધવાન્ વેત્તિ, જીવો સમ્યક્ત્વદૃષ્ટિકઃ ।

પારલોકમનુષ્ઠાનં, વિના જીવં ઘટેત ન ॥ ૧૪ ॥

આસ્તિક્યનો પ્રસ્તાવ—

શ્લો. — “ (અનુકંપાથી લક્ષિત) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ યથાર્થ બોધવાળો હોઇ જાણે છે કે જીવ વિના પરલોક સંબંધી અનુષ્ઠાન ઘટી શકે નહિ. ”—૯૪

આસ્તિક્યરૂપ લિંગનું અસ્તિત્વ—

રૂપદી. — આસ્તિક્ય એ સમ્યક્ત્વનાં સર્વ લિંગોનો સરદાર છે. શમાદિ લિંગોથી વિભૂષિત વ્યક્તિમાં જ આસ્તિક્ય સંભવે છે. આ લિંગ હોય ત્યારે અન્ય લિંગો હોય પણ ખરાં અને ન પણ હોય એમ કહેવું યુક્તિ-વિકલ જણાય છે, કેમકે આપણે ૩૧૨ માં પૃષ્ઠમાં શમાદિની ઉત્પત્તિનો ક્રમ વિચારી ગયા છે તે શાસ્ત્રસંમત છે. આથી કરીને એમ તો કેમ જ કહેવાય કે જે સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત હોય તેનામાં બીજાં લિંગો ભલે ન હોય, પણ આસ્તિક્ય તો હોવું જ જોઇએ ?

આત્માની સિદ્ધિ—

આત્મા અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે. એથી કરીને એ આપણા જેવાને દષ્ટિ-ગોચર થતો નથી. આથી કેટલાક તો એનું અસ્તિત્વ જ માનવા ના પાડે છે. વિશેષમાં એથી આગળ વધીને કેટલાક તો પરલોક તેમજ પુણ્ય અને પાપની પણ હૈયાતી માનતા નથી. આવા જનોને ઇતર જનો તરફથી નાસ્તિકનો ઇલ-કાળ આપવામાં આવે છે, કેમકે તેમની માન્યતા મુજબ જેઓ પરલોક વગેરેનું અસ્તિત્વ અંગીકાર કરે છે તેઓ જ આસ્તિક છે. ગમે તેમ હો પરંતુ છદ્મસ્થ આસ્તિકો અને નાસ્તિકો ઉભયને આત્મા પ્રત્યક્ષગોચર નથી અને એથી કરીને તો એની સત્તા વિષે મત-ભેદ જેવાય છે. આપણને જે જે વસ્તુ દષ્ટિગોચર ન હોય તે નથી જ એમ કહેવું ભૂલભરેલું હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ અનુમાનાદિ આધારે સિદ્ધ થતું હોય તો તે સ્વીકારવું જોઈએ. ચાર્વાક સિવાય દરેક ભારતવર્ષીય દર્શનકારે આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે એટલું જ નહિ, પણ મહાભૂતોમાંથી તેની ઉત્પત્તિ માનનારા ચાર્વાક સામે મોરચા પણ માંડ્યા છે. જૈન દર્શન આત્માને શરીર, ઇન્દ્રિય કે મનરૂપ ન માનતાં એથી અતિરિક્ત ઉપયોગરૂપ ધર્મવાળા પદાર્થરૂપે માને છે. ઇતર દર્શનોથી એ કયાં જૂઠું પડે છે તેનો ઊહાપોહ અત્ર ન કરતાં આહિતદર્શન-ટીપિકા (પૃ. ૨૮-૪૫) જેવા લલામણ છે. વિશેષમાં ઉપયોગ યાને ચૈતન્ય એ મહાભૂતોનો કે તેનાથી બનેલ શરીરનો ધર્મ નથી અને એથી કરીને શરીર અને આત્મા જુદો છે. આ હકીકત ન્યાયકુસુમાંજલિના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૭૧-૭૪)માં મેં દર્શાવી છે તેમજ વળી એ ગ્રંથ (પૃ. ૮૦-૮૧)માં ઇન્દ્રિયો પણ આત્મા નથી એ વાત સૂચવેલી છે, તેનું પણ અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતાં તે સ્થળો જેવાં લલામણ છે. આ ઉપરાંત “વિજ્ઞાનઘન”નો શ્રીગૌતમસ્વા-મીએ કરેલા અર્થની અને એથી તેમને ઉદ્ભવેલી જીવ વિષેની શંકાનું નિરસન જે જુદી રીતે અર્થ કરીને શ્રીમહાવીરે કર્યું હતું તેની પણ આછી રૂપરેખાના જિજ્ઞાસુએ આ ગ્રંથનાં ૨૨ મા અને ૨૩ મા પૃષ્ઠો જેવાં. આના વિશેષાર્થીએ વિશેષાવશ્યકની મલધારીય શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા તેમજ શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિકૃત પદ્દર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસૂરિકૃત વૃત્તિ જેવી.

વિજ્ઞાનક્ષણત્રાદેઽત્ર, કૃતનાશોઽકૃતાગમઃ ।

ઉદયાનન્તરે નાશો, કર્તરિ ભોક્તૃતા નહિ ॥ ૧૫ ॥

વિજ્ઞાનક્ષણુવાદની દૂષિતતા—

શ્લોક—“ આ વિજ્ઞાનક્ષણિકવાદમાં કૃતનાશ અને અકૃતાગમ (એ બે દોષો) છે, કેમકે ઉદય પછીના વિનાશમાં કર્તાને વિષે લોકૃત્વ નથી (પરંતુ અન્યમાં છે). ”—૯૫

કૃતનાશ અને અકૃતાગમ—

સ્પષ્ટી—કેટલાક બૌદ્ધો વિજ્ઞાનક્ષણુની પરંપરાને જ આત્મા માને છે, કિન્તુ મોતીના સમુદાયમાં પસેવેલા દોરાની જેમ એકાન્વયી આત્મા માનતા નથી. આવી તેમની માન્યતા હોવાથી એ કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ બે દોષોથી ગ્રસ્ત બને છે. જેમકે બ્રહ્મચર્ય વગેરે શુભ કર્મનું ફળ સ્વર્ગ અને હિંસા વગેરે અશુભ કર્મનું ફળ પાપ જન્માંતરમાં લોગવાય છે. આથી જે જ્ઞાનક્ષણે આ જન્મમાં બ્રહ્મચર્યાદિ અનુષ્ઠાનો કર્યા તેનો ત્યાં જ નાશ થઈ જવાથી બ્રહ્મચર્યાદિનાં ફળરૂપ સ્વર્ગાદિનો ઉપલોગ તેને સંભવતો નથી એટલે કે કરેલી ક્રિયાનું ફળ મળતું નથી. આ દોષને ‘કૃતનાશ’ તરીકે ઓળખાવાય છે. એવી રીતે જે વિજ્ઞાનક્ષણુને સ્વર્ગાદિનો ઉપલોગ છે તે વિજ્ઞાનક્ષણે કંઈ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું નથી, કેમકે તેમ કરનારો વિજ્ઞાનક્ષણુ તો એનું ફળ લોગવવાની સ્થિતિ મુધી જીવતો જ રહ્યો નથી. આથી નહિ કરેલા કર્મનું ફળ વિજ્ઞાનક્ષણુને લોગવવું પડે છે એટલે ‘અકૃતાગમ’રૂપ દોષ ઉદ્ભવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એટલે કાર્ય એક વિજ્ઞાનક્ષણુ કરે અને તેનું ફળ બીજો વિજ્ઞાનક્ષણુ લોગવે એવી દશામાં કેાણુ શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કે અશુભ કર્મથી નિવૃત્તિ સેવવા તૈયાર થાય ?

સન્તાનો વસ્તુતો નાસ્ત્ય—ચેતનાચેતનં કથમ્ ? ।

સહકારિત્વં ભવેન્નૈવો—પાદાનમન્તરા ક્વચિત્ ॥૧૬॥

સન્તાનની અવાસ્તવિકતા—

શ્લોક—“ ખરી રીતે સન્તાન (પ્રવાહ) નથી. અચેતનમાંથી ચેતનત્વ ક્યાંથી સંભવે ? (કેમકે) ઉપાદાન—કારણુ વિના સહકારિત્વ કદાપિ હોય જ નહિ. ”—૯૬

પદાર્થનો પ્રસ્ફોટ—

સ્પષ્ટી—ક્ષણિક જ્ઞાનવાદ સ્વીકારતાં એકના એક જ જ્ઞાન-ક્ષણુમાં કર્તૃતા અને લોકૃતતા ઘટતી નહીં હોવાથી તેના નિરાકરણ માટે એમ સૂચવાય કે જ્ઞાનક્ષણુ પ્રવાહરૂપે સ્થિર હોવાથી તેને વિષે તો એક જ જ્ઞાનસંતાન

પરત્વે કર્તૃત્વ અને લોકૃત્વ સુસંગત થઇ શકશે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કપાસના ખીનેલાખના રસનું સિંચન કરવાથી તજ્જનિત અતિશયના આધાનના ક્રમે કરીને કાલાંતરે કુસુમોમાં લાલાશ આવે છે તેમ જે જ્ઞાન-સંતાનને આશ્રીને કુશળ કે અકુશળ અનુષ્ઠાનો થયાં હોય તેને વિષે જ વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર ઉત્તરોત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિના ક્રમ પૂર્વક ભવાન્તરમાં મુખ-દુઃખનો ઉપલોગ સંભવે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ યસ્મિન્નેવ દિ સન્તાને, આદિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સન્ધત્તે, કર્પાસે રક્તતા યથા ॥ ”—અનુ૦

આ દલીલના ખંડનરૂપ ઉત્તર પૂરો પાડતાં આ પદ્ય સૂચવે છે કે સંતાનની વાસ્તવિક રીતે હૈયાતી જ નથી. અત્ર સંતાનથી કાર્ય-કારણ ભાવના ક્રમથી નિરન્તર ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનનો પ્રવાહ સમજવો. એ પ્રવાહનું અસ્તિત્વ વિચાર-ક્ષમ નથી, કેમકે એ જ્ઞાન-પ્રવાહરૂપ સંતાન જ્ઞાન-ક્ષણરૂપ સંતાનીથી લિન્ન છે કે અલિન્ન તે જાણવું જોઈએ. અલિન્ન માનતાં તો સંતાનીરૂપ જ્ઞાનક્ષણો જ સંતાન બની જશે, અને તેમ થતાં તો વિજ્ઞાનક્ષણરૂપ પક્ષ સ્વીકારતાં જેમ તે કૃતનાશાદિ દોષોથી ગ્રસ્ત બને છે તેમ આ પણ બનશે એટલે આ તો બકરું કાઢવા જતાં ઊંટ પેસાડવા જેવું થશે. આથી લિન્ન માનવામાં આવે તો એવા બે સવાલો ઊઠે છે કે શું તે વસ્તુરૂપ હોઈ લિન્ન છે કે અવસ્તુરૂપ હોઈ તેમ છે ? વળી તે વસ્તુરૂપ હોય તો શું તે સચેતન છે કે અચેતન ? આ પ્રમાણેના ચાર વિકલ્પો પૈકી જે જ્ઞાનના પ્રવાહરૂપ સંતાનનો તેના સંતાની જ્ઞાનક્ષણોથી લિન્ન સચેતન વસ્તુ તરીકેના વિકલ્પરૂપે અંગીકાર કરાય તો નામાંતરથી આત્માનો સ્વીકાર થાય છે એટલે તો સીધીલાઈની માફક ડાબો કાન પકડ્યા જેવું થયું; કેમકે જૈન દષ્ટિ આત્માને અમુક અપેક્ષાએ જ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત સચેતન પદાર્થરૂપે સ્વીકારે છે જ. જે સન્તાનને તેના સંતાની જ્ઞાનક્ષણોથી લિન્ન અચેતન વસ્તુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો અચેતનરૂપ સંતાનમાંથી જન્માંન્તરમાં થનારા જ્ઞાનરૂપ ચેતનની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ ખડો થાય છે. આની પણ જે દરકાર ન કરવામાં આવે તો ઘટમાંથી પણ લોકતારૂપ ચેતનની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. આના બચાવ અર્થે એમ કહેવું કે વસ્તુતઃ અસ્તિત્વવાળા એવા પણ અચેતનરૂપ સંતાનને અમે અન્ય જન્મમાં થનારા લોકૃ-જ્ઞાનના ઉપાદાન કારણ તરીકે ન માનતાં અમે તો એને સહકારિ-કારણ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ તો એ ભૂલભરેલું છે. એનું કારણ એ છે કે જે પોતે કોઈ પણ વસ્તુનું ઉપાદાન-કારણ હોય તે અન્ય ભાવકાર્યને વિષે

નિમિત્ત-કારણ યાને સહકારિ-કારણ બની શકે છે. જેમકે પૃથ્વી, પાણી, પવન અને અગ્નિના બીજરૂપ પૂર્વ થનાર સમર્થ પુંજમાંથી ઉત્તરોત્તર પૃથ્વી વગેરેના બીજરૂપ જ પુંજ સમર્થતર ઇત્યાદિ કેમે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પ્રથમ પુંજમાં રહેલું બીજ ઉત્તર પુંજમાં રહેલા બીજનું ઉપાદાન-કારણ છે, જ્યારે પ્રથમ પુંજગત પૃથ્વી વગેરે તો નિમિત્ત-કારણ છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ પુંજગત પૃથ્વી વગેરે પણ ઉત્તર પુંજગત પૃથ્વી વગેરે પ્રતિ ઉપાદાન-કારણરૂપ છે, જ્યારે પ્રથમ પુંજગત બીજ તો નિમિત્ત-કારણ છે. આ રીતે પૃથ્વી વગેરેમાં પણ પરસ્પર નિમિત્ત-કારણતા બૌદ્ધ મતમાં સ્વીકારાયેલી છે. અહીં તો અચેતન સંતાનને બૌદ્ધો કોઈના પણ ઉપાદાન-કારણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. આથી કરીને જન્માંતરભાવિ લોકત્વ-ચેતનના સહકારિ-કારણ તરીકે એને સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે બૌદ્ધોનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે નિમિત્તતા એ ઉપાદાનથી વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ જે ઉપાદાનરૂપ હોય તે જ નિમિત્તરૂપ બની શકે. એટલે કે જેમ એક જ્ઞાન-ક્ષણને કર્તૃત્વ અને લોકત્વ ઉભયનો ઉપલોગ સંભવતો નથી. તેમ આ સંતાનને પણ સંભવતો નથી.

આ પ્રમાણે બે વિકલ્પોનો વિચાર થઈ રહેતાં બાકી રહેલ વિકલ્પ તપાસતાં કહેવું પડશે કે અવસ્તુનું અસ્તિત્વ તે વંધ્યા-સુતના જેવું છે એટલે જેમ વંધ્યા-સુતથી કર્તૃત્વ કે લોકત્વ શક્ય નથી તેમ અવસ્તુરૂપ સંતાનથી પણ આ કાર્યોની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી. આથી કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું એ જ શ્રેયસ્કર તેમજ પ્રેયસ્કર માર્ગ છે.

પ્રમવા પુણ્યપાપાભ્યાં, સંવિત્તિઃ સુખદુઃખયોઃ ।

જ્ઞાનં ભિન્નં તતો નૈવ, સંવિત્તિઃ સુખદુઃખયોઃ ॥૧૭॥

સુખ-દુઃખના સંવેદનમાં હેતુતા—

શ્લો ૦—“ પુણ્ય અને પાપ વડે સુખ અને દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી જ્ઞાન એનાથી ભિન્ન છે અને એનાથી સુખ અને દુઃખનું સંવેદન નથી જ. ”—૯૭

જ્ઞાનની સુખ-દુઃખથી ભિન્નતા—

રૂપદ્રી ૦—આત્માનો અસ્વીકાર કરનારા બૌદ્ધોનું માનવું એમ છે કે જ્ઞાનનો જ સ્વર્ગમાં સુખરૂપે અને નરકમાં દુઃખરૂપે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા યુક્તિ-સંગત નથી. સુખ-દુઃખનાં કારણમાં, સ્વરૂપમાં અને ફળમાં ભેદ હોવાથી જ્ઞાનથી સુખ-દુઃખ ભિન્ન છે. પછી ભલેને આ જ્ઞાન પ્રવૃત્તિજ્ઞાનરૂપ સંતાનગત હોય કે આલયજ્ઞાનરૂપ સંતાનગત હોય. પ્રવૃત્તિજ્ઞાન-

સંતાનગત જ્ઞાન આશ્રીને એ વાત સ્પષ્ટ છે કે વનિતા વગેરેના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને વિષે વનિતારૂપ જે સામગ્રી છે તેજ સુખદુઃખની પણ સામગ્રી નથી, કિન્તુ રાગાદિ વાસનાવિશેષ પણ તેમાં સામગ્રીરૂપ છે. જો એમ ન માનીએ તો રાગીની પેઠે મુમુક્ષુને પણ ઉત્તમ સુંદરીના રૂપના જ્ઞાનથી સુખ અને પિશાચિનીના રૂપના જ્ઞાનથી દુઃખ થાય એવી અઘટિત વાત સ્વીકારવી પડશે. વળી ભર ઉનાળામાં પણ ચંદનના સ્પર્શના જ્ઞાન-માત્રથી શાંતિ થઈ જવી જોઈએ. આ સંબંધમાં એ દલીલ નકામી છે કે રૂપના દર્શન, મનસ્કાર વગેરે સામગ્રીથી જ્ઞાન તેમજ સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિ હોવાથી જ્ઞાનથી સુખદુઃખ ભિન્ન નથી, કેમકે સામગ્રીની સામાન્યતામાં વિશેષતા ન હોય તોપણ અવાંતર દેશ, કાળ, ભાવ વગેરે સામગ્રીની વિશેષતાને લઈને ભિન્નતાની ઉત્પત્તિ છેજ. આ તો કારણરૂપ ભેદ દ્વારા પ્રવૃત્તિજ્ઞાનસંતાનગત જ્ઞાન અને સુખદુઃખનો ભેદ થયો. સ્વરૂપથી પણ ભિન્નતા છે. જેમકે જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક છે, જ્યારે સુખ-દુઃખ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વેદનીયરૂપ છે. કૂળની બાબતમાં પણ ભેદ છે. જેમકે હિતની પ્રાપ્તિને વિષે પ્રવૃત્તિ અને અહિતના પરિહારને વિષે નિવૃત્તિ એ જ્ઞાનનું કૂળ છે, જ્યારે નવીન નવીન સ્વગોચર તૃષ્ણાથી વિમુખતાની ઉત્પત્તિ તેમજ નેત્ર વગેરે પ્રસાદ દ્વારા વિવર્ણનાની ઉત્પત્તિ સુખ-દુઃખનાં કૂળો છે.

આલયજ્ઞાનસંતાનગત જ્ઞાન પરત્વે પણ વિચાર કરતાં એ જ્ઞાનની સુખદુઃખ સાથે અભિન્નતા સ્વીકારી શકાતી નથી, કેમકે એમાં હેતુ, સ્વરૂપ અને કૂળની બાબતમાં ભિન્નતા રહેલી છે. આલયજ્ઞાનનો હેતુ સમનંતર પ્રત્યસંગી પૂર્વ જ્ઞાન છે જ્યારે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગો સુખ-દુઃખના હેતુઓ છે. વળી આ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્વપરપ્રકાશકરૂપ તેમજ પ્રત્યય-વિષયક પણ છે, જ્યારે સુખદુઃખનું સ્વરૂપ તો ઉપર મુજબ છે. વિશેષમાં આ જ્ઞાનનું કૂળ ઉત્તર જ્ઞાનના પ્રવાહને તેમજ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનને પેદા કરવારૂપ છે, જ્યારે સુખદુઃખનાં કૂળો તો ઉપર મુજબ સમજવાનાં છે. અત્ર એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આલયજ્ઞાનને સુખદુઃખરૂપે માનતાં હું સુખ છું, હું દુઃખ છું એવો પ્રત્યય થવો જોઈએ, નહિ કે હું સુખી છું, હું દુઃખી છું એવો. એટલે આ પ્રમાણે વિચારતાં જ્ઞાન અને સુખદુઃખ વચ્ચે ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. છતાં પણ બાલગોપાલ પણ આ ભેદ સમજી શકે તેવા હેતુથી જ્ઞાનની સુખદુઃખથી ભિન્નતા સિદ્ધ કરનારી અન્ય યુક્તિ ગ્રંથકારે આ પદ્યમાં દર્શાવી છે. જેમકે કુશળ અનુષ્ઠાન વડે સાધ્ય એવી કર્મપ્રકૃતિ ‘પુણ્ય’ છે, જ્યારે અકુશળ અનુષ્ઠાનવડે સાધ્ય એવી કર્મપ્રકૃતિ ‘પાપ’ છે. આ પ્રમાણેનાં

પુણ્ય અને પાપરૂપ અસાધારણ કારણ વડે સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે, કિન્તુ મનસ્કારાદિથી સુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી, કારણ કે સાતવેદનીય કર્મના ઉદયથી આત્માને જે આનન્દ થાય છે તે ‘સુખ’ છે, જ્યારે અસાત-વેદનીયના ઉદયથી આત્માને જે સંતાપ થાય છે તે ‘દુઃખ’ છે. આથી કરીને આલયજ્ઞાન તેમજ પ્રવૃત્તિજ્ઞાનની સુખદુઃખથી લિન્નતા સિદ્ધ થાય છે; કેમકે એની ઉત્પત્તિમાં જુદાં જુદાં કારણો છે, નહિ કે બધાંને માટે એક જ કારણ છે. એમ છતાં પણ જો આ વચ્ચે ભિન્નતા ન માનતા અભેદતા સ્વીકારાય તો ભેદરૂપ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે.

આથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે જેમ ઘટ અને પટની ઉત્પત્તિનાં કારણો જુદાં હોવાથી તે બન્ને લિન્ન છે, તેમ સુખ અને દુઃખ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિનાં કારણોમાં લિન્નતા રહેલી છે. આથી કરીને જ્ઞાન જ યથાપ્રસંગ સુખદુઃખના સંવેદનરૂપ છે એ વાત ન માનતાં જ્ઞાનથી અતિરિક્ત સુખદુઃખને ભોગવવાવાળો અન્ય કોઈ છે—જીવ છે એમ માનવું જોઈએ અને તેમ માનવાથી જ પરલોક માટેનાં અનુષ્ઠાનો સાર્થક થાય.

આ પ્રમાણે આત્માની સિદ્ધિ થતાં અદ્વૈતવાદ સામે જૈન દૃષ્ટિનું શું કથન છે તે રજુ કરાય છે. સ્કુટ શબ્દોમાં કહીએ તો અદ્વૈતવાદીઓની આત્મા પરત્વે એવી માન્યતા છે કે તે એક જ છે, પરબ્રહ્મસ્વરૂપી છે, સર્વ વ્યાપક છે અને સમસ્ત વિશ્વનાં શરીરોને વ્યાપીને તે શાશ્વત રહેલો છે, જ્યારે જૈનોની માન્યતા એવી છે કે શરીરે શરીરે આત્મા જુદો જુદો છે, અર્થાત્ તે દેહાવચ્છિન્ન છે. આ વાતને નહિ સ્વીકારવાથી જે દોષો ઉદ્ભવે છે તે ગ્રંથકાર હવે પછીના પદ્યમાં દર્શાવે છે.

પ્રતિદેહં વિભિન્નોઽય-માત્મા સાદ્ધુર્યમન્યથા ।

પુણ્યે પાપે સુખે દુઃખે, ભવેન્મોક્ષે ભવેઽપિ ચ ॥૧૮॥

શરીરે શરીરે જીવની પૃથક્તા—

સ્ત્રોત—“ આ જીવ શરીરે શરીરે ભિન્ન છે. જો એમ ન હોય તો પુણ્યમાં, પાપમાં, સુખમાં, દુઃખમાં, મોક્ષમાં અને સંસારમાં પણ સંકરતા થાય. ”—૯૮

પદ્યાર્થનું વિશદીકરણ—

સ્પષ્ટી૦—આ જગતમાં કેટલાક જીવો મુક્ત થયા છે, કેટલાક હજી સંસારમાં રહ્યા છે, કેટલાક મુખી છે, કેટલાક દુઃખી છે ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા માટે તો ભાગ્યે જ બે મત છે. આથી કરીને આત્માને શરીરે શરીરે પૃથક્ ન માનતાં જો એક જ માનવામાં આવે તો ગમે તે એક જીવ મુક્ત થતાં સમગ્ર જીવોની મુક્તિ થાય, કેમકે તે સર્વનો આત્મા એક જ છે અને તેમ થતાં સંસારી તરીકે કોઈ રહે નહિ અર્થાત્ જીવ-લોક જીવ વિનાનો બને કે જે વાત કોઈને માન્ય હોઈ શકે નહિ. વળી અત્યાર મુખી કોઈને પણ મુક્તિ મળી નથી એમ કહેવું નિર્રર્થક છે અને તેમ છતાં જો એમ જ હોય તો હવે કોઈને મુક્તિ મળશે પણ નહિ, કેમકે આટલા અનંત ભૂત કાળમાં જે ન બન્યું તે હવે લવિષ્યમાં બને એ અસંગત હકીકત છે.

જીવોનો સંસાર અને મોક્ષ છે એ વાત વ્યવસ્થા પૂર્વક જણાય છે. વાસ્તે ઐકાત્મ્યવાદ યુક્તિ-સંગત નથી અને એથી કરીને ભુદા ભુદા ઘરમાંના દીપકની જેમ દેહે દેહે નિરનિરાળો આત્મા છે એ જ માન્યતા વ્યાજબી સમજાય છે.

સદ્ગોચેન વિકાશેન, સદ્ગતો દેહવ્યાપકઃ ।

અન્યથા ચાન્યદેહેન, સમે યોગે કથં પૃથક્ ॥ ૧૧ ॥

જીવની દેહવ્યાપકતા—

શ્લો૦—“ આત્માનો સંકોચ અને વિકાસ થતો હોવાથી તે દેહવ્યાપી (જે એમ કહેવું) યુક્તિ-યુક્ત છે. જો એમ ન હોય તો બીજાના શરીર સાથે સંબંધની સમાનતા હોવા છતાં તે પૃથક્ કેમ છે ? ”—૮૮

સંકોચ અને વિકાસ—

સ્પષ્ટી૦—આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. નાના શરીરમાં આ સમગ્ર પ્રદેશોનું તેટલી જગ્યા પૂરતું અવગાહન તે ‘ સંકોચ ’ છે જ્યારે મોટા શરીરને વ્યાપીને આ સર્વ પ્રદેશોનું એટલા વિશાળ સ્થળ જેવડું અવગાહન તે ‘ વિકાસ ’ છે. જેમકે બાલ-દેહમાં રહેલો લઘુ પરિણામવાળો આત્મા તરુણ દેહને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેનો વિકાસ થયેલો સમજવો. એટલે કે તેના પ્રદેશો પ્રથમ કરતાં વિશેષ જગ્યા રોકીને રહ્યા છે. આ પ્રમાણેના પ્રદેશોની અવગાહનામાં ફેરફાર થઈ શકતો હોવાથી તો ક્રીડી તરીકે ઉત્પન્ન થયેલો જીવ મરીને કુંજર

તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કંઈ પૂર્વ પરિણામવાળા આત્માનો ઉત્પન્ન થતો નથી તેમજ નૂતન પરિણામવાળો કોઈ નવો આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી. એ તો જેમ હીપકનો પ્રકાશ એક નાની ઓરડીને તેમજ મોટા ઓરડાને પણ પ્રકાશિત કરી શકે છે અને તેના પ્રકાશ થોડી જગ્યામાં કે મોટી જગ્યામાં ફેલાઈને રહે છે તેમ આત્માના પ્રદેશો વિષે સમજવું.

પદ્યાર્થ—

નૈયાયિક વગેરેની એવી માન્યતા છે કે આત્મા એકાંતે નિત્ય છે તેમજ સર્વવ્યાપી છે. આ માન્યતા જૈન દર્શનને માન્ય નથી. એ તો આત્માને કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય માને છે તેમજ તેને દેહાવચ્છિન્ન માને છે. વિશેષમાં જૈન દર્શન આત્માનું દેહની સાથે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માને છે. નૈયાયિકો તો અધિકૃત આત્માનો પોતાના દેહની સાથે કેવળ સંયોગરૂપ સંબંધ છે એમ માને છે. આથી નૈયાયિકોના પક્ષમાં એ દ્રષણ ઉદ્ભવે છે કે જેમ આત્માનો સ્વદેહ સાથે સંબંધ છે તેમ સર્વવ્યાપક હોવાથી તેનો અન્ય દેહ સાથે પણ સંબંધ છે. આથી પોતાના દેહ આશ્રીનેજ સુખ-દુઃખનો અનુભવ ન થતાં અન્ય દેહ આશ્રીને પણ થવો જોઈએ કે જે હકીકત અનુભવ-વિરુદ્ધ છે. આવી અનુભવ-વિરુદ્ધ હકીકતનો સ્વીકાર કરવા કરતાં તો આત્માને સર્વવ્યાપક ન માનતાં દેહાવચ્છિન્ન માનવો યુક્તિ-યુક્ત જણાય છે.^૧

ધર્મા-અધર્માસ્તિકાયા-ડડકા-શાસ્તિકાયાદયો મતાઃ ।

સિદ્ધાન્તવાદિભિર્જીવાદ્, વિપરીતા જડાત્મકાઃ ॥૧૦૦॥

ધર્માસ્તિકાયાદિની જડતા—

શ્લો.૦—“સિદ્ધાન્તને વદનારોઓએ ^૧ધર્માસ્તિકાય, ^૨અધર્માસ્તિકાય, ^૩આકાશાસ્તિકાય ^૪વગેરેને જીવથી વિપરીત અને જડ સ્વરૂપી માન્યા છે.”—૧૦૦

૧ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્ત. ૨)નું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૮૨-૮૩) તેમજ આહુતદર્શન૦ (પૃ. ૩૮).

૧-૩ આના સ્થૂળ સ્વરૂપ માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ. ૨૧૬-૨૨૪); બાકી એની વિશિષ્ટ માહિતી તો આહુતદર્શન૦ (પૃ. ૫૨૮-૫૨૯; ૫૩૯-૫૪૧; ૫૫૬-૫૫૭ વગેરે)માંથી મળશે.

૪ વગેરેથી પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ સમજવા. એની વિશિષ્ટ રૂપરેખા આહુતદર્શન૦ (પૃ. ૫૪૧-૫૪૨; ૫૫૮; ૫૭૬-૬૦૦)માં આલેખવામાં આવી છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિનું સ્વરૂપ—

સ્પષ્ટી૦—પ્રજ્ઞાણમાં ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ એવાં બે જ દ્રવ્યો છે:—(૧) જીવ અને પુદ્ગલ. ગતિ અને સ્થિતિનું ઉપાદાન કારણ જીવ અને પુદ્ગલ જ છે. અર્થાત્ ગતિ અને સ્થિતિ એ બંને આ બે દ્રવ્યોનું પરિણામ અને કાર્ય હોવાથી એમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ નિમિત્ત-કારણ જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અવશ્ય અપેક્ષિત છે તે ઉપાદાન-કારણથી જુદું હોવું જોઈએ. આ અભિપ્રાય મુજબ જૈન શાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત થવું તે અને અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ સ્થિતિ-શીલ પદાર્થોની સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું તે એમ દર્શાવેલ છે.

પુદ્ગલાશ્ચેદ્ ભવેયુર્ના-કૃતિઃ સર્વત્ર કિં નહિ ? ।

સ્વપ્નેઽનુભૂયતે યોઽર્થો, પ્રિયાર્થલ્લબ્ધ એવ સઃ ॥૧૦૧॥

પુદ્ગલોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ—

સ્ત્રોત૦—“જો પુદ્ગલો ન હોય તો ખરેખર સર્વત્ર આકાર કેમ નથી ? સ્વપ્નમાં જે પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે તે દિવસના ઉપલબ્ધ થયેલો જ હોય છે.”—૧૦૧

પુદ્ગલ એટલે શું ?—

સ્પષ્ટી૦—સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ અને વર્ણથી યુક્ત દ્રવ્ય ‘પુદ્ગલ’ કહેવાય છે. એ જડ છે એટલે તે જીવથી જુદું પડે છે. તેમજ એ સ્પર્શાદિથી યુક્ત હોઈ-મૂત્ત હોવાથી બાકીનાં જડ અજીવ દ્રવ્યોથી જેવાંકે ધર્માસ્તિકાયાદિથી તે ભિન્ન છે. એનું સ્થૂળ સ્વરૂપ એમ દર્શાવાય કે આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ આપણી નજરે પડે છે તે સર્વ પુદ્ગલો જ છે. આ સિવાયનાં પણ પરમાણુ જેવાં કેટલાંક અતિસૂક્ષ્મ અને અત એવ અતીન્દ્રિય પરંતુ રૂપી દ્રવ્યો પણ પુદ્ગલ છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, મન, શબ્દ, અંધકાર, છાયા, આ-તપ, ઉદ્દ્યોત એ બધાં પુદ્ગલો છે એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવું છે.

“પૂર્યન્તેઽપરાપરપરમાણ્વાદિસંઘટનેન સ્થાલ્યવર્ણિણામમાપદન્તે તદ્વિ-
ઘટનેન ચ ગલન્તિહસન્તીતિ નિરુક્તવિધિના પુદ્ગલો મૂર્તિમન્તો વાહ્યાર્થાઃ”

અર્થાત્ ‘પુદ્ગલ’ શબ્દ પૂર અને ગલ એ બે ધાતુઓ ઉપરથી બનેલો છે. તેમાં અન્યાઅન્ય પરમાણુઓ વગેરેના સંઘાતથી સ્થૂળ પરિણામને પ્રાપ્ત

થવું તે ‘પૂરણ’ છે અને તેના વિશેષથી હાસ પામવો તે ‘ગલન’ છે. આ પ્રમાણેના પૂરણ અને ગલનરૂપ સ્વભાવવાળા પદાર્થો ‘પુદ્ગલ’ કહેવાય છે તે મૂર્ત છે અને બાહ્ય અર્થરૂપ છે.

જ્ઞાનાદૈતવાદનું નિરસન—

ઘણાખરા દર્શનકારો પુદ્ગલરૂપ બાહ્ય પદાર્થનો સ્વીકાર કરે છે. જે બૌદ્ધો જ્ઞાનાદૈતવાદી છે તેઓ જ આનો અસ્વીકાર કરે છે. તેમની માન્યતા એવી છે કે અનાદિ અવિદ્યાથી જેની વિશારદતા ચોરાર્થ ગદ્ય છે એવું જ્ઞાન જ પોતાના આકારમાં બાહ્ય સ્વરૂપનો આરોપ કરી આ નીલ છે, આ પીત છે એવા આકારરૂપે તેને ગ્રહણ કરે છે, વાસ્તે વાસ્તવિક રીતે કોઈ નીલાદિ પદાર્થ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનનો અવિદ્યા નામનો જે સંબંધ છે તે પોતે જ બાહ્ય અર્થને પોતાનામાં સ્થાપન કરી પોતાના આકારના ગ્રહણમાં કારણરૂપ થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ તિમિર દોષથી યુક્ત નેત્રવાળાને કેશના આલંબન વિના કેશોડુક જ્ઞાન થાય છે અથવા કાચકામલિ દોષથી અસ્ત જન સફેદ શંખને પીળાના અવલંબન વિના પણ પીળો માને છે તેમ અત્ર બાહ્ય અર્થ વિના પણ અવિદ્યા સંબંધ પોતે બાહ્ય અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે એવી જ્ઞાનાદૈતવાદીની માન્યતા છે. આના નિરસનાર્થે એમ કહેવામાં આવે છે કે નિરંતર અવિદ્યાના ઉત્સંગના સંગની ઇચ્છાથી નીલ, પીત વગેરે આકારોને વિષય નહિ કરનારું પણ જ્ઞાન ઉઘાડી અને મીથિલી આંખવાળાઓમાં એક સરખું નીલ છે, આ પીત છે ઇત્યાદિ આકાર વડે દેશ, કાળ વગેરેના નિયમ વિના પણ જ્ઞાન થવું જોઈએ. તે તે કારણ સામગ્રીના સદ્ભાવમાં પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ માનવાથી તો પૃથ્વી, જળ વગેરે સામગ્રીના સદ્ભાવમાં પણ બીજામાંથી અંકુરાની ઉત્પત્તિ ન થવી જોઈએ. આના બચાવ તરીકે જ્ઞાનાદૈતવાદી એમ કહે કે નેત્રનો વ્યાપાર પણ ત્યાં કારણરૂપ હોવાથી તેના અભાવમાં તે જ્ઞાન કેવી રીતે થાય તો તેને એમ પૂછવામાં આવે છે કે શું જ્ઞાનથી અને અવિદ્યાથી નેત્ર કોઈ અતિરિક્ત પદાર્થ છે? કદાચ માની લઈએ કે નેત્ર આ બેથી ભિન્ન છે તોયણ અંધકારમાં યાદ આવતા નીલાદિને વિષે આ નીલ છે ઇત્યાદિ આકારે બાહ્યરૂપે સ્મરણ-જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે ત્યાં નેત્રના વ્યાપારનો અભાવ છે. તેમજ વળી બ્રાન્તિને લઈને જગૃત અવસ્થાના અને સ્વપ્ન અવસ્થાના જ્ઞાનમાં કશી વિશેષતા ન હોવાથી સ્વપ્નમાં આ નીલ છે ઇત્યાદિરૂપે જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે ત્યાં પણ નેત્રનો વ્યાપાર નથી. આથી જ એમ કહીએ છીએ કે પુદ્ગલો હોય તો જ નીલાદિ આકાર પરત્વે દેશ કાલાદિનો નિયમ ઘટી શકશે, નહિ કે અન્યથા. પુદ્ગલનો સર્વથા અભાવ માનતાં આકારનો સર્વત્ર પ્રતિભાસ થવો જોઈએ અને તેમ છતાં તે થતો નથી તેના કારણ તરીકે નીલાદિ અર્થ

અને જ્ઞાનની અલેહતા જે જ્ઞાનાર્દ્રતવાદી તરફથી સૂચવાય તો તેને અંગે હવે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે: નીલાદિ ગ્રાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનની સાથે શું પારમાર્થિક અલેહ માનો છે કે અપારમાર્થિક ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારશે તો આપ મહેરબાને એ જણાવવા તસ્દી લેવી કે આ પારમાર્થિક અલેહથી શું તદ્રૂપતા (તેના જેવી એકતા) પરસ્પરનો અભાવાભાવ, વ્યાવર્તક ધર્મનો અયોગ કે એકદેશતા આપ સૂચવવા માગો છો ? તદ્રૂપતા કહેવાની આપનાથી હિંમત કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે એથી તો તે તેથી ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન ન થતાં તે તે જ છે એવું જ્ઞાન થાય, કારણ કે તત્સ્વરૂપતા માનવાથી અવધિ અને અવધિમત્તાનો હોપ થવાનો અને સાથે સાથે બીજાપણાની બુદ્ધિનો અને બીજાપણાનો વ્યવહાર પણ આકાશકુસુમ જેવો થવાનો. ઘડો પોતાનાથી જ ભિન્ન નથી એમ કહેવાય તેમ નથી. આના ઉત્તર તરીકે એમ સૂચવવું કે બીજાપણાની બુદ્ધિ અને તેનો વ્યવહાર ભલે ન થાય, અમને પણ એ વાત કથાપ્રસંગમાં ઈષ્ટ છે અને શાસ્ત્રમાં તો અસંભવોને જણાવવા માટે બેના ગ્રહણ કરવામાં પણ અડચણ નથી તો તે બાલચેષ્ટા છે; કેમકે તે બેની તદ્રૂપતાની અસિદ્ધિ છે; તેમજ દેશત્વ, મૂર્તત્વ, જડત્વ, બ્રહ્મેષ, આંગલી વગેરેનો નિર્દેશ, યોગ્યતા, ત્યાગ, ગ્રહણ ઇત્યાદિ અર્થક્રિયાક્ષમત્વ વગેરે જે ધર્મો નીલાદિ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે તે નીલાદિને જ્ઞાનસ્વરૂપ માનવાથી ઘટી શકશે નહિ, કેમકે મૂર્તત્વ, જડત્વ વગેરે ધર્મો જ્ઞાનના છે જ નહિ.

હવે અલેહનો અર્થ અભાવાભાવ કરશે તો આત્માશ્રયરૂપ દોષ લાગૂ પડશે, કેમકે અભિન્ન જ્ઞાન અને બાહ્ય પદાર્થરૂપ પ્રતિયોગિના નિરૂપણ પૂર્વક જ તે બેના પરસ્પર અભાવાભાવ અલેહનું નિરૂપણ કરી શકાય અને તે બેના પરસ્પર અભાવાભાવનું નિરૂપણ તે જ પ્રતિયોગિના અલેહનું નિરૂપણ કહી શકાય અને તેવી રીતે નિરૂપણ કરવા જતાં તો પોતાના નિરૂપણમાં પોતાની અપેક્ષારૂપ આત્માશ્રય દોષ જરૂર ઉપસ્થિત થવાનો. કદાચ આથી બીને આપ એમ કહેશે કે ઇતરેતર અભાવાભાવરૂપ અલેહ ભલે ન હો, પરંતુ તેવી પ્રતીતિ તો થાય છે. ઉત્પન્ન થનારી તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ અન્ય કારણની અપેક્ષા રાખે છે, કેમકે કારણ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી; માટે લેહ-વ્યવહારના હેતુભૂત ઇતરેતરાભાવ (અન્યોન્યાભાવ)માં જ્યારે કારણાંતરતા સંભવતી હોય ત્યારે અલેહ-પ્રતીતિ માટે અવકાશ જ ક્યાં રહે, એ આપ વિચારી જોશો. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખશો કે બે પદાર્થો દ્વારા નિરૂપણ કરવા લાયક ઇતરેતરાભાવ છે. તેમાં એકની અધિકરણરૂપે પ્રતીતિ થાય છે, જ્યારે બીજાની પ્રતિયોગિરૂપે. બીજામાં બીજાના અભાવનું નામ જ 'ઇતરેતરાભાવ' છે. જેમ આ નીલ પીત નથી, આ નીલમાં પીત નથી અર્થાત્ આ નીલ પીતસ્વરૂપી નથી

તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ આ નીલ જ્ઞાનસ્વરૂપી નથી આવા પ્રકારની આખાલગો-
પાલ પ્રસિદ્ધ વાતનો અપલાપ કરવા કયો બુદ્ધિશાળી તૈયાર હોય ?

અલેદનો અર્થ વ્યાવર્તક ધર્મોનો અયોગ એમ કરવો પણ પાલવે તેમ નથી,
કારણ કે તે પણ ચુકિત-સંગત નથી. એનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને પુદ્-
ગલમાં લિન્ન દેશ, જાતિ વગેરે ધર્મો તેમજ સ્વપ્રકાશત્વ, પરપ્રકાશ્યત્વ વગેરે
વ્યાવર્તક ધર્મો અનુભવસિદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાનનો દેશ આત્મા છે, જ્યારે પુદ્-
ગલનો દેશ આત્માથી અતિરિક્ત છે, જ્ઞાનત્વરૂપ જાતિ એ પુદ્ગલત્વરૂપ
જાતિથી લિન્ન છે, જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશત્વરૂપ ધર્મ છે, જ્યારે પુદ્ગલમાં પર-
પ્રકાશ્યત્વરૂપ ધર્મ છે, ઇત્યાદી હકીકતો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવાય.

હવે અલેદનો અર્થ એકદેશતા કરતા હો તો તે પણ વાસ્તવિક નથી.
કેમકે એકદેશતારૂપ અલેદને શું આપ ઉપાદાનરૂપ માનો છો કે અધિકરણરૂપ ?
જો ઉપાદાનરૂપ માનશો તો તે ઠીક નથી; કેમકે જ્ઞાનનું ઉપાદાન તો આત્મા
છે અગર તો સમનંતર પ્રત્યય છે; અને પટનું ઉપાદાન તાંતુ છે અને તેનું
ઉપાદાન તેના અવયવો છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને પટાદિ બાહ્ય પદાર્થોના
ઉપાદાન લિન્ન લિન્ન છે તો પછી એ બેમાં અલેદ કેમ મનાય ? અધિકરણ-
રૂપ એકદેશતા સ્વીકારવાથી પણ આપની દાળ ગળી શકે તેમ નથી, કેમકે
જ્ઞાનનું અધિકરણ આત્મા વગેરે છે અને બાહ્ય પદાર્થનું અધિકરણ પૃથ્વી વગેરે
છે. વળી નીલ જ્ઞાનરૂપે આત્માનું સંવેદન થતાં પીતાદિ આકારરૂપ વિજ્ઞાનોથી
વ્યાવૃત્તરૂપે આત્માનું સંવેદન થાય. આ પ્રમાણે આત્મા યથાર્થ જાણી શકાય.
તેમજ વળી જેમ તેનાથી વ્યાવૃત્તરૂપે આત્માનું ગ્રહણ કરાય છે તેમ પીતાદિ
એવા બાહ્ય વિશેષણોથી પણ તેનું ગ્રહણ થાય છે. જેમ ચૈત્ર પોતાને મૈત્રથી
લિન્ન જાણે છે તેમ મૈત્રના દંડ, કુંડળ વગેરેથી પણ પોતાને લિન્ન સમજે
છે આવી પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાન અને પદાર્થનો અલેદ કેવી રીતે મનાય ?

અત્ર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી એમ પ્રશ્ન કરે કે બીજા વડે બીજાનું સંવેદન નહિ
થતું હોવાથી તમામ સંવિત્તિઓની સુસંવેદનમાત્રમાં નિમગ્નતાને લીધે એક
બીજાની વાર્તાના વિષે અનલિજ્ઞતા હોવાથી કયાં જ્ઞાનાંતરથી વિવક્ષિત જ્ઞાનમાં
વ્યાવૃત્તિનું ગ્રહણ થઈ શકે તેમ છે તેમજ તેનાં વિશેષણોથી પણ કેવી રીતે
વ્યાવૃત્તિનું જ્ઞાન થઈ શકે તો આનો ઉત્તર એ છે કે બીજા પુરુષના જ્ઞાનનું
ગ્રહણ થઈ શકતું હોવાથી પોતાના જ્ઞાનનું પણ સ્મરણ, પ્રત્યલિજ્ઞાન વગેરે
દ્વારા અનુસંધાન બરાબર હોવાથી વ્યાવૃત્તિનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. વિશેષમાં
છેવટે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનનાં વિષયરૂપ બધાં જ્ઞાનો હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારની આ-
પત્તિ માટે સ્થાન નથી.

૨૫૪ શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રશ્ન એ છે કે સર્વજ્ઞ પ્રાણીઓનાં ચિત્તને જાણે છે કે નહિ? નથી જાણતા એમ કહેશે તો તે અસર્વજ્ઞ ઠરશે અને જાણે છે એમ કહેશે તો ખીજથી તો ખીજનું વેદન થાય છે એવી અમારી માન્યતા સિદ્ધ થાય છે.

વળી આપે જે નિયમ જ્ઞાનની સાથે અલેદ સિદ્ધ કરવા માટે બાંધ્યો છે તે જ જ્ઞાનની સાથે લેદ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે વિરુદ્ધ નીલ, પીત, હરિત વગેરે આકારના સમુદાયનો આશ્રય લેનારૂં ખીજનું જ્ઞાન કોઈક વાર ઉપલબ્ધ થાય છે. જો તે જ્ઞાન તે આકારોને ગ્રહણ કરતું નથી એમ કહેશે તો તે જ્ઞાન નિરાકાર થવાનું; અને જો તે આકારોને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેશે તો એકી સાથે અનેક વિરુદ્ધ આકારોના ગ્રહણથી જેટલા આકારો અનુભવગોચર થાય છે તેટલા આકારરૂપે તો જ્ઞાનમાં જરૂર લેદનો પ્રસંગ સ્વીકારવો પડશે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાતીય પદાર્થોની જ્ઞાનની સાથે અલેદરૂપ મિત્રતાના સાધન માટે જે સહોપલંબ ઉદ્યુક્ત છે, તે જ સહોપલંબ અત્યંત સજ્ઞાતીય હોવાથી જ્ઞાનને પણ ભિન્નરૂપે પ્રતિપાદન કરે ત્યારે તે સહોપલંબનો કોણ સ્વીકાર કરે?

વળી સહોપલંબ નિયમરૂપ હેતુ-જ્ઞાનથી પદાર્થમાં અલેદતા કહી શકાય તેમ નથી. જેમકે જ્ઞાન દ્વારા સહોપલંબ નિયમથી જેમ પદાર્થને જ્ઞાનરૂપ માને છે તેમ પદાર્થ દ્વારા સહોપલંબ નિયમથી જ્ઞાનને પદાર્થરૂપ માનવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ કેવી રીતે દૂર કરશે?

અર્થના ઉપધાન વિના આલંબન રહિત જ્ઞાનમાં ઉપલંબ કે ઉત્પાદ સંભવતો નથી. એવી રીતે સહોપલંબરૂપ નિયમના સમપણાને લઇને વિનિગમનમાં કોઈ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી બંનેમાં બંનેપણું જરૂર આવવાનું તેમજ બંને દ્વારા પરસ્પર અર્થક્રિયામાં સાધકતા બાધકતા આવી પડવાનો તેટલા માટે પ્રતિનિયત ઉપલંબની સામગ્રીના સાહચર્યરૂપ નિયમથી સહોપલંબ પણ જ્ઞાન અને પદાર્થમાં જરૂર થવો જોઈએ, અને વિરુદ્ધ ધર્મના સંબંધના સાહચર્ય-નિયમથી પણ લેદ થવાનો એટલે વિરોધ માટે કયો અવકાશ રહ્યો?

આમ છતાં માની લઈએ કે જ્ઞાનમાં અને પદાર્થમાં અલેદતા છે તોપણ અંધકારથી ઢંકાયેલો ઘડો પ્રકાશની સામે નક્કી ઉપલબ્ધ થાય છે અને તેથી લેદનો પ્રતિભાસ થાય છે; માટે આવા પ્રકારના લેદપક્ષમાં પણ-વિપક્ષમાં પણ હેતુ જતો હોવાથી એ હેતુ અનૈકાન્તિક (બ્યલિચારી) છે. આથી કરીને લેદનો બ્યાપક સહોપલંબરૂપ નિયમ છે એ વાતનું નિરસન થાય છે, કેમકે લેદની પોતપોતાની કારણ સામગ્રી પદાર્થોના લેદમાં કારણરૂપ હોવાથી સહોપલંબના નિયમની સિદ્ધિ અશક્ય છે. જેમ પુત્રની સાથે પિતા આવ્યા ઈત્યાદિ સ્થળો-

માં બહુલતાથી લોકમાં ભેદ જ નેવામાં આવે છે, કેમકે ત્યાં 'સહ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ હેતુ સાધ્યના વિપર્યયથી વ્યાપ્ત હોવાથી વિરુદ્ધ પણ છે, કેમકે સાધ્યભાવની સાથે જે હેતુ વ્યાપ્ત હોય તે 'વિરુદ્ધ' કહેવાય છે. વળી જે હેતુ અન્વય-વ્યતિરેકી હોય તેને સાધ્યના સાધનમાં આપ અહણુ કરેા છે, પરંતુ જ્યાં ભેદના પ્રતિભાસ માટે જરા પણ અવકાશ ન હોય ત્યાં અન્વય ઘટી જ કેમ શકે ? તંતુના સદ્ભાવમાં પડતો સદ્ભાવ અને તેના અભાવમાં તેનો અભાવ એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. આવા કથંચિત્ ભેદથી વિશિષ્ટ સ્થળમાં અન્વય વ્યતિરેક ઘટી શકે, પરંતુ જ્યાં સર્વથા જ્ઞાનનો પદાર્થ સાથે અભેદ જ હોય ત્યાં કોનો કોની સાથે અન્વય કે વ્યતિરેક બનવાનો ? માટે એકાંત અભેદ પક્ષમાં અન્વય કે વ્યતિરેક માટે સ્થાન જ નથી. પ્રસ્તુતમાં બેનું અહણુ નહિ થઇ શકવાથી સામર્થ્યના અભાવને લઇને હેતુ કેવી રીતે પોતાના સાધ્યને સાધશે ?

આનો ઉત્તર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી એમ આપે કે બીજાને સમજાવવા માટે હેતુનો પ્રયોગ છે, કેમકે બીજો પણ વિકલ્પવિષયક પક્ષને ભેદ વડે પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ છે, તો એ ઉત્તર અસંગત છે. વિશેષમાં અમે આ સંબંધમાં જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીને પૂછીશું કે આ ભેદને આપ વાસ્તવિક માનો છે કે અવાસ્તવિક ? અને વળી તેનો નિશ્ચય વિકલ્પથી થાય છે કે નહિ ? જો ભેદ વાસ્તવિક છે એમ માનશો તો વાસ્તવિક ભેદનો વિકલ્પથી નિર્ણય થતો હોવાથી હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ (બાધિત) થાય છે. વળી અવાસ્તવિક ભેદનો વિકલ્પ નિશ્ચયથી થાય છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે અવાસ્તવિક વડે અન્યને પ્રતિબોધ પમાડી શકાય નહિ. જેમ શુક્તિ (છીપ)માં રજત (ચાંદી)ના પ્રતિભાસમાત્રથી રજતની સિદ્ધિ વાસ્તવિક થતી નથી તેમ પ્રકૃતમાં પણ સમજવું. વળી મૃગતૃષ્ણારૂપ જળનો પોતાનામાં આરોપ કરવા છતાં તૃષાથી ઉત્પન્ન થયેલ વેદનાની કોઈ પણ રીતે શાંતિ થતી નથી. જો વાસ્તવિકનો પણ વિકલ્પથી નિર્ણય થતો નથી તો તે વિકલ્પના વિષયરૂપ કેવી રીતે બને છે ? અને વળી અવિકલ્પ-ગોચર જ્ઞાનસ્વરૂપી એવા તેની સત્તાનો કેવી રીતે નિશ્ચય થાય ? અથવા તેવા વિકલ્પનું વિકલ્પપણું જ કેમ સંભવે, કેમકે તે તો નિશ્ચયરૂપ છે ?

કહાય એમ કહેશે કે અવાસ્તવિક પદાર્થનો પણ વિકલ્પથી નિર્ણય થતો નથી માટે તેને વિકલ્પના વિષય તરીકે કેમ મનાય તો તે ચુકત નથી, કારણ કે તે વખતે તેનું અવાસ્તવિકપણું જ્ઞાનસ્વરૂપી નથી એમ શાથી નિર્ણય કરાય છે ? અને વળી શશશૃંગની માફક આશ્ચર્ય કરતા અવાસ્તવિક ભેદમાં પરને પ્રતિબોધ પમાડવાપણું પણ ક્યાંથી સંભવે ?

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીને હવે એ પૂછવામાં આવે છે કે ચિત્ર જ્ઞાનમાં નીલ, પીતલગેરે આકારોને જણાવતું જ્ઞાન અનુક્રમે તે જણાવે છે કે એક સાથે ? અનુક્રમે

જણાવે છે એમ કહેશે તો તે જ્ઞાનમાં ચિત્ર આકારનો પ્રતિભાસ નહિ થવાનો પ્રસંગ ખડો થાય છે તેમજ જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તેટલા વખત સુધી તે ઠકતું નથી. એક સાથે જણાવે છે એ વાત પણ ચુકિત-વિકલ છે, કેમકે એ સંખ-ધર્મો એ પ્રત્નો ઉપસ્થિત થાય છે: શું તે જ્ઞાન એ વિવિધ આકારોને અનેક રૂપથી જાણે છે કે એક રૂપથી? પ્રથમ વાત અંગીકાર કરવાથી તો તેનાથી અલિન્ન એવા જ્ઞાનમાં પણ વિરુદ્ધ વિવિધ ધર્મોના અધ્યાસ (આરોપ)ને લઈને તેમાં પણ અનેકતાનો પ્રસંગ આવવાનો. બીજી વાત સ્વીકારવાથી પણ તમારો હહાડો વળે તેમ નથી, કેમકે પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા આકારોમાં એકતાની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે? વાસ્તે ચિત્ર સંવેદનથી પણ અલેહની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

આલો આપણે એ વાત પડતી મૂઝીએ કે જ્ઞાનથી અર્થનો અલેહ છે કે નહિ, તોપણ ઇચ્છા, દેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, હર્ષ વગેરે આંતરિક ગુણો જે દરેક મનુષ્ય અનુભવે છે તે જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપને પૂછીશું. તેમજ આ બેમાં ગમે તે પક્ષ સ્વીકારો તોપણ જ્ઞાનની સાથે તે નક્કી ઉપલબ્ધ છે કે નહિ એ પણ જણાવશો. આના ઉત્તર તરીકે એમ સૂચવશો કે જ્ઞાનથી ઇચ્છાદિ ભિન્ન છે તેમજ તેની સાથે ઉપલબ્ધ પણ નથી તો આપને હાથે આપનો સિદ્ધાંત ખંડિત થશે. આથી જો એમ કહેવા તૈયાર થશો કે ઇચ્છાદિ જ્ઞાનની સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી તે ભિન્ન છે તો ઇચ્છાદિ વગેરેથી હેતુમાં અનેકાંતતા આવશે. જો એમ કહેશે કે જ્ઞાનની સાથે એ ઉપલબ્ધ નથી અને તેથી ભિન્ન નથી તો હેતુ ભાગાસિદ્ધ બને છે, કેમકે ઇચ્છાદિ વગેરેને જ્ઞાનથી અલેહ સિદ્ધ કરવામાં સહોપલંભનો અભાવ છે.

આ પ્રમાણે અલેહ સિદ્ધ નહિ થતો હોવાથી ચીડાઈ જઈને જ્ઞાનાદૃતવાદી એમ જવાબ આપે કે જ્ઞાનની સાથે ઇચ્છાદિનો ઉપલંભ થાય છે અને તેથી તે ભિન્ન છે, કેમકે જે જ્ઞાન બાહ્ય નીલાદિ પદાર્થોને આત્મસાત્ કરવામાં સમર્થ છે તે શું અભ્યંતર અને નિરંતર સાથે વસનાર ઇચ્છાદિને આત્માની સાથે એક સ્વરૂપી સુખનો અનુભવ ન કરાવે? આનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે જળ વગેરેનું જ્ઞાન થયા બાદ ઇચ્છા થાય છે, ત્યાર પછી પ્રયત્ન અને ત્યારબાદ તેનું ઉપાદાન છે, એ દરેકના અનુભવની વાત છે અને ત્યાર પછી સૌહિત્ય એ પ્રકારે ક્રમથી પહેલી ક્રિયાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે તો પછી આ અર્થ-ક્રિયાઓ ઇચ્છાદિને એકાંતથી જ્ઞાનસ્વરૂપી માનતાં સંભવશે નહિ; કેમકે સ્વરસરૂપે પ્રવર્તમાન પ્રતિભાસમાત્રનો જે પ્રવાહ છે તેનાથી ભિન્ન અર્થ-ક્રિયાનો આપના મત પ્રમાણે જ્ઞાનમાં અસંભવ છે.

અલેહ-સિદ્ધિ માટે એક ચંદ્રથી બીજા ચંદ્રનું દર્શાત આપવાથી પણ આપનો બેડો પાર પડે તેમ નથી; કેમકે તેમાં તો બીજા અવાસ્તવિક ચંદ્રનો જ

વાસ્તવિક (સાત્તા) ચંદ્ર સાથે અભેદ સૂચવાયો છે, જ્યારે અહીં તો વાસ્તવિક સત્ય નીલાદિ પદાર્થનો જ્ઞાનથી અભેદ સૂચવાય છે એટલે દૃષ્ટાંતમાં વિષમતા રહેલી છે. વળી અવધિભૂત ચંદ્ર તો જ્ઞાનરૂપ પક્ષમાં અંતર્ગત ન હોવાથી પક્ષ-કોટિમાં આવતો હોવાને લીધે દૃષ્ટાંતનો પણ અભાવ થવાનો, કેમકે જે જે દૃષ્ટાંતો આપ આપશે તે સર્વે જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવાથી બાહ્ય અર્થની અસિદ્ધિમાં કેવી રીતે સાધનભૂત થાય તે વિચારી નશો.

અપારમાર્થિક નીલાદિ પદાર્થોનો જ જ્ઞાનથી અભેદ વિવિક્ષિત છે, કેમકે અમારે ત્યાં તો જ્ઞાન સિવાય કંઈ પણ પારમાર્થિક સત્ય છે જ નહિ એવું કહાપણ કાળવા તૈયાર હો તો આપને પ્રશ્નો પૂછીએ છિયે. જેમકે શું અપારમાર્થિક અર્થ અસત્ત્વરૂપ છે, ઔપચારિક નીલાદિ શબ્દ વિષયક છે કે ભ્રાન્તિ વિષયક છે? જો અસત્ત્વરૂપ કહેશે તો આથી શું આપ પ્રાગભાવ કહેવા માંગો છો કે પ્રધ્વંસા-ભાવ? કે તે દેશમાં અવિદ્યમાનપણું કે આ કંઈ પણ સ્વરૂપ છે જ નહિ એમ? તેમાં પણ વળી જો પ્રાગભાવવાળો કે પ્રધ્વંસાભાવવાળો પક્ષ સ્વીકારતા હો તો શું તે અભાવો એકી સાથે માનો છો કે અનુક્રમે તે પણ સાથે સાથે જણાવશે. એકી સાથે એમ કહેવું નિર્રર્થક છે, કેમકે આ બે અભાવો તો ભિન્નકાલીન છે એટલે ભિન્નકાલીન અને એકકાલીનનો મેળ કેવી રીતે ખાય? આથી કરીને જો કેમસર માનવા જશે તો પ્રાગભાવવાળા નીલાદિને તેના ઉત્તર કાળમાં અને પ્રધ્વંસાભાવવાળા નીલાદિને તેના પૂર્વ કાળમાં પારમાર્થિક સત્ત્વનો પ્રસંગ જરૂર આવવાનો. વળી કાલાંતરવર્તી નીલાદિનું વર્તમાન કાલ ભાવિ જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્ય કેવી રીતે સંભવે કેમકે તે બેમાં તો કાલની ભિન્નતા છે. તેમ છતાં પણ આ વાત માનવી ચાલૂ રાખશે તો નીલાદિમાં પણ વર્તમાનપણાની આપત્તિ જરૂર આવવાની. આ ઉપરાંત ભૂત ભાવિ નીલાદિના સ્મરણ વગેરેના વશથી તે નીલ છે ઇત્યાદિ આકારવાળું જે જ્ઞાન થાય છે તે નહિ થાય; પરંતુ આ નીલ છે ઇત્યાદિ આકારવાળું જ જ્ઞાન થવાનું.

હવે જો અસત્ત્વનો અર્થ તે દેશમાં અવિદ્યમાનપણું એમ કરવા તૈયાર થશે તો તેથી પણ આપને શુક્રવાર નહિ વળે, કેમકે ત્યારે તો દેશાંતરમાં નીલાદિના સત્ત્વનો પ્રસંગ ખડો થશે. વિશેષમાં દેશાંતરમાં રહેલા નીલાદિનું આ દેશમાં થયેલા જ્ઞાનની સાથે તાદાત્મ્ય ઘટી શકશે નહિ, કેમકે દેશોમાં ભિન્નતા છે. તેમ છતાં પણ જો કહાચક નહિ ઠોડો તો નીલાદિમાં પણ જ્ઞાનનો દેશ જે આત્મા તે સ્વીકારવો પડશે અને એ વાત કોને ઇષ્ટ હોય?

જો અસત્ત્વનો અર્થ કંઈ સ્વરૂપ નહિ એવો કરશે તો જેમ અવિદ્યાના આરોપવાળા નીલથી આ નીલ છે એવું નીલ આકારનું જ્ઞાન પેદા થાય છે તેમ તેનાથી જ આ પીત છે એવું પીળા આકારનું જ્ઞાન કેમ ન પેદા થાય, કારણ કે

નીલ અને પીતમાં અકિંચિદ્વપતા તો સમાન છે. વળી એમ થવાથી તો પ્રતિ-
ભાસનો નિયમ પણ નહિ રહે. આથી ભાઈ સાહેબ ! આપનો પ્રથમ પક્ષ
હવામાં ઊડી જાય છે.

હવે ઔપચારિક નીલાદિ શબ્દ વિષયક બીજો પક્ષ ગ્રહણ કરશો તો તે
પણ યુક્તિ-વિકલ છે; કેમકે જ્યાં સુધી મુખ્ય વસ્તુને વાસ્તવિક સત્યરૂપે ન
સ્વીકારાય ત્યાં સુધી ઉપચાર માટે સ્થાન જ નથી. મજૂરની બુદ્ધિની મંદતા,
જડતા અને તેનું બાર વહન કરવાપણું એ ગુણોનું બળદના ગુણો સાથે મળતા-
પણું આવતું હોવાથી આ મજૂર બળદ છે એવો વ્યવહાર સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ
આ હકીકત પણ ક્યારેક મુખ્ય બળદને જોયો હોય ત્યારે જ સંભવે છે. પ્રકૃતમાં
નીલાદિ પદાર્થનું આપના મત પ્રમાણે કોઈ પણ કાળે વાસ્તવિક દર્શન સંભવતું
જ નથી તો પછી કોનો કયાં આરોપ કરી શકાય ? વસ્તુ નહિ હોવા છતાં પણ
તેની સત્તા સ્વીકારશો તો તેની સત્તા જ્ઞાનથી ભિન્ન સિદ્ધ થવાની અને તેમ થતાં
તો જ્ઞાનાદૈતવાદ ઉપર પાણી ફરી વળવાનું.

ચાલો હવે અમે આપના બ્રાન્તિવિષયક ત્રીજા પક્ષની સમાલોચના કરીશું.
મુખ્યતાના અભાવમાં બ્રાન્તિ પણ કોનામાં થવાની ? બળરમાં સાચી ચાંદી
જોવાથી ચાંદી જેવા ચળકાટવાળી છીપને દૂરથી જોઈને એ ચાંદી છે એવી બ્રાન્તિ
થઈ શકે છે. પરંતુ જેના મતમાં સત્ય ચાંદી માટે અવકાશ જ નહોતો ત્યાં
બ્રાન્તિની વાત જ શી ? અહીં તો કોઈ નીલાદિ મુખ્ય પદાર્થ ઉપલબ્ધ નથી
અને જો ઉપલબ્ધ છે એમ માનવા જશો તો પૂર્વની પેઠે પારમાર્થિક બાદ્ય
નીલાદિ પદાર્થની ઉપપત્તિ ઇચ્છા વિરુદ્ધ સ્વીકારવી પડશે. નીલાદિ બ્રાન્તિ
વિષયક જ્યાં કોઈ પણ વસ્તુ જ નથી ત્યાં તેના ગુણના આરોપ દ્વારા કરાતો
જ્ઞાનની સાથેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ તો કયાંથી જ સંભવે ? જો બાદ્ય અર્થને
સત્ય માનવા જશો તો અબ્રાન્ત જ્ઞાનના તાદાત્મ્યથી તે અર્થમાં પણ અબ્રા-
ન્તતા આવવાની.

આ સાંભળીને જ્ઞાનાદૈતવાદી એમ કહે કે પારમાર્થિક સત્ત્વ કે અપાર-
માર્થિક સત્ત્વ એવા નીલ સાથે જ્ઞાનનો અલેદ માનનારાને આ પ્રમાણેના દોષો
ભલે લાગૂ પડે, પરંતુ અમે એમ કયાં માનીએ છીએ ? અમારી માન્યતા તો
એ છે કે અનાદિ કાલીન અવિદ્યાના સામર્થ્યથી જ્ઞાન પોતે જ પોતાના આ-
કારને બાદ્ય અર્થમાં આરોપીને આ નીલ છે એવા આકારનું સંવેદન કરાવે
છે. આના ઉત્તર તરીકે આપણે એને પૂછીશું કે આકાર એટલે શું સ્વરૂપ,
સાદૃશ્ય કે સંસ્થાન ? આકાર એટલે સ્વરૂપ એમ તો કહી શકાશે નહિ, કેમકે
જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક હોવાથી હું નીલ છું એવું જ્ઞાન કરાવે, નહિ કે તે નીલ છે
એવું. કદાચ એમ કહેશે કે ઇન્દ્રિયગિયાની માફક અવિદ્યા લૌકિક જ્ઞાનને

પણુ બ્રમિત કરશે અને તે દ્વારા પોતાનામાં બાહ્યપણુનો આરોપ કરી તેનું સંવેદન કરાવી શકશે, માટે વિરોધનો અવકાશ કયાં રહ્યો તો એ કથન પણુ વ્યાજબી નથી. એનું કારણ એ છે કે શું અવિદ્યાને આપ સંવૃત્તિસતીરૂપ યાને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ કે પરમાર્થસતીરૂપ માનો છે તે જાણવું બાકી રહે છે. જો સંવૃત્તિસતીરૂપ માનશો તો વિચાર કર્યા વિના એ વાત કદાચ રમણીય લાગે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ છે જ નહિ તો પછી તેના અસત્ત્વને લઈને જ્ઞાનમાં વ્યાપ્તિ કેવી રીતે ઉદ્ભવી શકે? પરમાર્થસતીરૂપ પક્ષ પણુ ઠીક નથી. એ પક્ષમાં તો એના ઉત્તરકાલીન બાધક જ્ઞાનથી જ પૂર્વનું બ્રાન્તિવાળું જ્ઞાન કહી શકાય. જેમ અવિદ્યા યાને મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે સામે રહેલા પદાર્થને ચાંદી માનીને તેને લેવાની ઇચ્છાથી પાસે આવનારને છીપ જોઈને ખ્યાલ આવે કે આ તો મારો ભ્રમ હતો તેમ પ્રકૃતમાં મિથ્યાજ્ઞાનને વશ હોવાથી જ્ઞાન પોતાના આકારમાં બાહ્યરૂપ આરોપણુ કરે છે ત્યારે બાધક બળથી કોઈ વખતે આ નીલ નથી એવા જ્ઞાનનો ઉદય થવો જોઈએ, પરંતુ આપને ત્યાં તેમ તો થતું નથી તો તેનું શું કારણ છે? આનો ઉત્તર જો જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી એમ આપે કે ત્યાં આદિમત્ત્વ (અદિ હોવાપણું) હોવાને લીધે બાધક જ્ઞાનનો ઉદય થાય, પરંતુ અવિદ્યા તો અનાદિ હોવાથી અમારે દોષનો અવકાશ જ નથી, તો એ ઉત્તર યુક્તિ-વિકલ છે. એનું કારણ એ છે કે અવિદ્યાનું છાયાની પેઠે સદા સાહચર્ય હોવાથી જ્ઞાનમાં બ્રાન્તતાના પ્રસંગને લઈને સત્ય જ્ઞાન કદાપિ ઉદ્ભવશે જ નહિ અને તેમ થતાં તો સર્વજ્ઞતાની હાનિ થવાની અને પરલોક માટે કરાતાં અનુષ્ઠાનો નિષ્ફળ જવાનાં. વિશેષમાં બ્રાન્તત્વ અને અબ્રાન્તત્વ એવા વિભાગોનો અભાવ હોવાથી સ્વપ્ન-અવસ્થા અને જાગરણ-અવસ્થા વચ્ચે કશો ભેદ રહેશે નહિ અર્થાત્ આ સ્વપ્ન-અવસ્થા દરમ્યાનનું જ્ઞાન છે અને આ જાગૃત અવસ્થાનું છે તેમજ આ જ્ઞાન બ્રાન્ત છે અને આ અબ્રાન્ત છે એવી પણુ વિશેષતા સંભવશે નહિ.

કહેવાની મતલબ એ છે કે વાસ્તવિક કર્તા, કરણ, કર્મ, દેશ, કાલ વગેરે પ્રબંધોથી રહિત અને કોઈક વાર સત્યતાને જણાવવાવાળી એવી જ્ઞાનની અવસ્થા તે સ્વપ્ન છે, જ્યારે કર્તા, કરણ વગેરે પ્રબંધોથી યુક્ત કોઈક જ અર્થના ઉવચિત્ બાધક એવા જ્ઞાનને જાગરણ-અવસ્થા જાણવી. આથી કરીને લોકો જાગરણ-જ્ઞાનને સ્વપ્ન-જ્ઞાનનું બાધક ગણે છે. સ્વપ્ન-અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો જાગૃત અવસ્થામાં તે રૂપે ઉપલબ્ધ નહિ થતા હોવાથી તેમજ તેની અર્થક્રિયા પણુ નહિ થઈ શકતી હોવાથી અર્થની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ પણુ નહિ હોવાથી સ્વપ્નજ્ઞાનને લોક અસત્ય ગણે છે, જ્યારે જાગૃતજ્ઞાનની અર્થ-ક્રિયા કરવાથી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને લઈને જાગૃતજ્ઞાનને લોક સત્ય ગણે છે. વળી સમગ્ર જ્ઞાન અવિદ્યાથી આચ્છાદિત હો

વાથી જે જે જ્ઞાન ઉદયમાં આવે તે બધું બ્રાન્તિમય જ હોવું જ જોઈએ એટલે કે સ્વપ્ન-જ્ઞાન અને જાગૃત-જ્ઞાન જેવા લેહ પહવા જ ન જોઈએ. અને પડે તો છે તેની કોણ ના પાડી શકે? વિશેષમાં અવિદ્યાને આપ જ્ઞાનરૂપ માનો છો કે અજ્ઞાનરૂપ? જો જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો અવિદ્યા એવું નામ જ રહેશે નહિ. જો અજ્ઞાનરૂપ કહેશો તો તે પણ ઠીક નથી. કેમકે આપના મત પ્રમાણે જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુનું તાત્ત્વિક અસ્તિત્વ જ નથી. છતાં જો માનવા જશો તો જ્ઞાનાદિતવાદરૂપ મૂલમાં જ કુઠારાઘાત થવાનો.

હવે જો આકારનો અર્થ સદૃશતા કરવા જશો તો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે જ્ઞાનની કોની સાથે સદૃશતા છે? શું કોઈ પદાર્થ સાથે કે જ્ઞાનાંતર સાથે? અર્થની સાથે જ્ઞાનની સદૃશતા છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે અર્થ કંઈ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતો નથી. પોતાના આકારના અર્પણ દ્વારા સ્વરૂપને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે તે અર્થાકાર જ્ઞાન છે એ પ્રમાણે જ્ઞાનનું અર્થ રાથેનું સાદૃશ્ય આપ બૌદ્ધોની જેઠે સ્વીકારો છો, કેમકે બાહ્ય અર્થને તો આપ સ્વીકારી શકો તેમ નથી. આથી અર્થની સાથે જ્ઞાનની સદૃશતા સિદ્ધ થતી નથી. જ્ઞાનાંતર સાથે 'જ્ઞાનનું' સાદૃશ્ય એ પણ પણ અનુચિત જ છે, કેમકે બીજા જ્ઞાનની સદૃશતા હોવા છતાં તેનો બાહ્ય અર્થમાં આરોપ કરવાથી કશો લાભ નથી. આથી આવી અર્થશૂન્ય કલ્પના કરવાથી શો ફાયદો? વળી તે વખતે આ મારા જેવું છે એવા આકાર દ્વારા જ્ઞાનનું, બહાર પોતાના પ્રસંગને લઈને નીલ એવા આકારથી ગ્રહણ બની શકશે નહિ.

હવે આકારનો અર્થ સંસ્થાન કરવા જશો તો તે પણ યુક્ત નથી, કેમકે એનો તો એને વિષે અભાવ છે. કારણ કે જેમ નીલ વગેરેનું સંસ્થાન હોય છે તેમ જ્ઞાનનું સંસ્થાન હોતું નથી. તેમ છતાં આમ માનવાથી કોઈ વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ પણ થાય તેમ નથી તો આવી કલ્પના શા માટે કરવી? વળી સર્વજ્ઞના જ્ઞાન દ્વારા, અનાદિ અવિદ્યાથી કલુષિત સંસારી જીવોનાં ચિત્તોનો સહોપલંભરૂપ નિયમથી અલેહ માનતાં સર્વ જીવોને સર્વજ્ઞ માનવા પડશે અથવા તો સર્વજ્ઞને પણ અસર્વજ્ઞ ગણવા પડશે. લેહ માનવા જતાં તો તેમની સાથે બલિ-આર થતો હોવાથી આ હેતુ અનૈકાન્તિક ઠરે છે. વિશેષમાં અલેહ નીલ વગેરેની સિદ્ધિ વિના અલેહતા સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ પણ કોઈ રીતે મળી શકવાનું જ નહિ, કેમકે અન્યતર સંબંધીની અસિદ્ધિ છે એટલે અલેહના બધાં કૂકવાં નકામાં છે. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરીએ. જેમકે શું અલેહ સિદ્ધ છે કે નહિ? જો નથી એમ કહેશો તો તે પ્રમાણ કેનો અલેહ સિદ્ધ કરશે? જો સિદ્ધ છે એમ કહેશો તો તે શું પોતાનાથી સિદ્ધ છે કે પરથી? પોતાનાથી સિદ્ધ છે એમ કહેવાનું તો સાહસ થઈ શકે તેમ નથી. કેમકે એમ હોય તો સાધ્ય

થી વિરૂદ્ધ જે લેદ તેની સિદ્ધિ કેમ થતી નથી, કેમકે તે સિદ્ધિ વિના સ્વ પરસિદ્ધિ વિભાગ નથી વળી. પોતે જ પોતાની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ હોય એમ મનાય ખરું કે? શું ઘડો જ ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે? આથી પરથી સિદ્ધ છે એમ કહેવા જશે. તો તે પર પણ શું સિદ્ધ છે કે નહિ? જો સિદ્ધ છે તો પોતાનાથી કે પરથી? પરથી કહેશે. તો ઉપર પ્રમાણેની પ્રશ્ન-પરંપરા ઊભી થશે. જો સિદ્ધ નથી એમ કહેશે. તો વિવાદ મટવાનો નહિ. આ પ્રમાણે ઉપયુક્ત અલેદ સંબંધરૂપ હેતુ માનવાથી અનેક દ્વંષણો આવતાં હોવાથી એ વાત છોડી દેવી જ ઠીક છે.

જે પ્રકાશ છે તે જ્ઞાન છે. જેમકે સ્વપ્નમાં જોયેલા નીલ વગેરે જેમ પ્રકાશિત થાય છે તેમ અત્ર પણ સમજવું. અત્ર દૃષ્ટાંત સાધ્યવિકલ નથી, કેમકે સ્વપ્નમાં જોયેલા અર્થ-પ્રમંથની, જાગૃત દશામાં બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ દ્વારા અભાવ-સિદ્ધિ વડે પ્રકાશમાનપણાથી જ્ઞાનપણાની સિદ્ધિ થઈ શકવાની. આ પ્રમાણે પ્રકાશમાનત્વરૂપ હેતુ રજુ કરી આપ આપનો મનોરથ સાધી શકો તેમ નથી, કેમકે અમે આપને પૂછીશું કે આ પ્રકાશમાનત્વથી શું સમજવું? જો એથી પ્રકાશનો સંબંધ એમ કહેશે. તો શું આ સંબંધ તાદાત્મ્યરૂપ છે, તદુત્પત્તિરૂપ છે કે વિષયવિષયિભાવરૂપ છે? તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે એમ તો કહી શકશે નહિ, કેમકે અતીત અને અનાગત અર્થોમાં ભિન્ન કાલપણું હોવાથી અને વર્તમાન અર્થોમાં ભિન્ન દેશપણું હોવાથી પ્રકાશની સાથે તેનો તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ ઘટી શકતો નથી. વળી નીલ આકારની ઉત્પત્તિના કાલમાં પીત આકારના જ્ઞાનનો પણ ઉદય કેમ ન થવો જોઈએ, કેમકે પ્રકાશનું તાદાત્મ્ય તો આ બંનેમાં બરાબર છે?

તદુત્પત્તિરૂપ માર્ગ પણ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી, કેમકે પ્રકાશથી અર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કેમ કહેવાય? તેમ છતાં જો માનશો તો દીપકાદિના પ્રકાશથી ઘટ, પટ વગેરેની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. અને એમ થવાથી સુવ્યવસ્થિત કારણવાદ ઉપર પાણી ફરી વળવાનું. વળી અમૂર્ત જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી ઘટાદિ મૂર્ત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંભવે જ કેમ? અને તેમ છતાં જો આ વાત સ્વીકારવામાં આવે તો જન્યજનક લાવ જ ક્યાં રહેશે? વળી આ વાત કદાચ લેદ પક્ષમાં જ ઘટી શકે, કેમકે ધૂમ અને અગ્નિની પેઠે ત્યાં જન્યજનક લાવ લેદાશ્રયી છે.

હવે ત્રીજો પક્ષ પણ સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે અર્થ એ વિષય છે અને પ્રકાશ એ વિષયી છે એવો વિષયવિષયિભાવ તો લેદ-પક્ષમાં જ ઘટી શકે છે.

હવે જો પ્રકાશમાત્રત્વ એટલે પ્રકાશમાત્રત્વ છે, નહિ કે તેનો સંબંધ એમ કહેવા તૈયાર થતા હો તો આ સંબંધમાં આપને ચાર પ્રશ્નો પૂછીશું. જેમકે શું પ્રકાશમાત્રત્વ એટલે જ્ઞાનત્વ કે પ્રકાશને અધીન એવું પ્રકાશત્વ કે સ્વતઃ પ્રકાશત્વ કે તૈજસપણું ? સાધ્ય અને સાધનમાં કંઈ ફરક નહિ રહેતો હોવાથી હેતુ પણ સાધ્ય કોટિમાં આવી જતો હોવાને લીધે પ્રથમ પક્ષ અગ્રાહ્ય છે. બીજો પક્ષ તો આપને માન્ય હોય જ કેમ ? કેમકે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક આપ માનો છો એટલે જ્ઞાન જ્ઞાનાંતરને અધીન પ્રકાશરૂપ છે એમ આપ કહી જ કેમ શકો ? અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાનરૂપે સિદ્ધ કરાતા નીલાદિ પદાર્થો જ્ઞાનની જેમ સ્વપ્રકાશક હોવાથી પ્રકાશને અધીન પ્રકાશવાળા બની શકે નહિ, એમ આપનું માનવું છે. ત્રીજો પક્ષ યુક્તિવિકલ છે. સ્વતઃ પ્રકાશપણું માનવા જતાં તો આપણની પેઠે નીલ વગેરેમાં ચૈતન્ય હોવાને લીધે તેમાં પણ ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ કેમ નહિ થાય ? અને વળી તેમ થતાં હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગના ઉપાયના હેતુરૂપ ત્યાગ, ગ્રહણ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ નીલાદિમાં પણ કેમ ન સંભવે ? ચોથો પક્ષ તો મનાય જ નહિ, કેમકે તેમાં તો પ્રતિબંધની જ અસિદ્ધિ છે, કેમકે જે તે જ છે તે જ્ઞાન છે એવી વ્યાપ્તિ તો છે જ નહિ, માટે જ્ઞાનમાં તૈજસપણું પ્રયોજક નથી, કિન્તુ સ્વપરપ્રકાશકપણું પ્રયોજક જે.

બાહ્ય અર્થને નહિ માનતા હોવાથી જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક છે એ વત કદાચ આપને ગળે નહિ ઉતરે, પરંતુ સ્વસંવિદિતત્વને લઈને જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે એમ તો આપ પણ સ્વીકારશો જ ને ? વળી મનોરમાનું જ્ઞાન તેનો મોટો ભાગ વિપિનચન્દ્ર એની ચેષ્ટાદિ દ્વારા જાણી શકે છે. આ પ્રમાણેની સર્વ મનુષ્યને અનુભવસિદ્ધ હકીકતનો આપ કેવી રીતે અપલાપ કરી શકશો ? વાસ્તે જ્ઞાનમાં પરપ્રકાશતા પણ આપે સ્વીકારવી જ જોઈએ.

વિશેષમાં દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય-વિકલતાનો પરિહાર કરવા માટે સ્વપ્નમાં જોયેલો અર્થ ઇત્યાદિ જે આપે પૂર્વે (પૃ. ૩૯૦) કહ્યું છે તેને ઉદ્દેશીને અમે આપને એમ પૂછીએ છીએ કે ત્યાં પણ જે બાધક જ્ઞાન છે તે શું સત્ય છે કે અસત્ય ? જો તે સત્ય છે એમ કહેશો તો તેની સત્યતાનો નિર્ણય શાથી થયો ? કેમકે સ્વપ્નમાં દેખેલા પદાર્થની જાગૃત અવસ્થામાં પ્રાપ્તિ તો છે જ નહિ. તો પછી સત્યની તો વાત જ શી કરવી ? એવી રીતે તો જે પદાર્થનું દર્શન કરાવે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવે તે સત્ય કહેવાય અને તેમ થતાં જાગૃત અવસ્થામાં થનારા બાહ્ય વિનાના જ્ઞાનમાં પ્રાપ્તિને યોગ્ય ઉપદર્શિત અર્થને પ્રાપ્ત કરવાપણું હોવાથી તેમાં સત્યતા માનવી જ જોઈએ. આ ઉપરથી આપ એમ

કહેવા તેમાર થાઓ કે ઉપદર્શિત પદાર્થની પ્રાપ્તતાના અભાવને લઈને ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા ઇત્યાદિ વિષયક જ્ઞાનમાં અસત્યપણાનો પ્રસંગ આવશે તો એ કથન ઠીક નથી, કેમકે પ્રાપ્તિની યોગ્યતા અને પ્રમાતાની ઇચ્છા પણ હોવા છતાં ઉપદર્શિત અર્થની પ્રાપ્તિ નહિ કરાવવાવાળા જ્ઞાનને અસત્ય માનવામાં આવે છે. તેમજ વળી અર્થને નહિ પ્રાપ્ત કરાવનારા એવા ચન્દ્રાદિના જ્ઞાનમાં સત્યતા જરૂર છે જ, કેમકે વિપ્રકર્ષ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્તિની યોગ્યતાના અભાવને લઈને તેના અર્થરૂપ ચંદ્ર વગેરેની અપ્રાપ્તિ ઘટી શકશે. વાસ્તે બાધક જ્ઞાનની સત્યતાના અભિલાષીએ બાહ્ય અર્થની સિદ્ધિ જરૂર જ સ્વીકારવી જોઈએ.

હવે જો બાધક જ્ઞાનને અસત્ય કહેશે તો સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થ-સમૂહ-માં સત્ત્વનો પ્રસંગ જરૂર જ ખડો થવાનો, અને આ વાત તો આપને પણ ઇષ્ટ નથી. વળી જ્ઞાન વિના સ્વપ્નમાં બીજું શું પ્રકાશિત થાય છે એમ કહેવામાં તો દિવસના અનુભવેલા અને સાંભળેલા જે પદાર્થો છે તેના અનુભવજન્ય અતિશય સંસ્કારના આવેશથી ત્યાં પ્રકાશ પડતો હોવાથી અને અત એવ અનુભવરૂપ સ્મૃતિના વિપર્યાય વડે સ્વપ્ન-જ્ઞાનમાં સત્યતા કેટલેક અંશે રહો. મિથ્યાત્વથી વાસિત અંતઃકરણવાળા પુરુષને જોયેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા જ પદાર્થોના સ્મરણને વિષે પ્રાપ્ત કાલમાં અનુભવ, અભ્યાસ, લાંબા વખતનો પરિચય ઇત્યાદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારની જાગૃતિથી સાક્ષાત્ અનુભવરૂપે જ પ્રતિભાસ થાય છે. વિશેષમાં સ્વપ્ન-જ્ઞાન સર્વથા અસત્ય છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી જ. કેમકે જોયેલા પદાર્થોનું અદૃષ્ટ વગેરે સામગ્રી દ્વારા જાગૃત અવસ્થામાં અબદૃષ્ટપાણીય સંવાદનું દર્શન થાય છે. તેમજ વળી સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થમાં બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી અભાવત્રિદિ દ્વારા જ્ઞાનપણાનું પ્રતિષાદન અસંગત છે, કેમકે જાગૃત દશામાં તે ઠેકાણે વિસંવાદ નહિ હોવાથી સાક્ષાત્ પદાર્થની પ્રાપ્તિ દ્વારા જ્ઞાનની અસિદ્ધિ છે.

વિશેષમાં બાહ્ય અર્થ સિવાય સ્વરૂપથી જ્ઞાનમાં સત્યતા અસત્યતાનો વિભાગ પણ ઘટી શકે તેમ નથી, કેમકે પ્રમાતાઓને બતાવેલ અર્થની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ વડે જ જ્ઞાનની સત્યતા અસત્યતાનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. વળી સ્વપ્નમાં જોયેલ દૃષ્ટાંત દ્વારા અસત્ પ્રકાશના સ્વભાવ વડે સ્વપ્ન-જ્ઞાનની માફક વિવક્ષિત જ્ઞાનમાં પણ અસત્ નીલાદિનો ઉલ્લેખ કરવા વડે અસત્યપણું આવવાનું એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી, કેમકે જેમ અસત્ પ્રકાશ વડે અસત્ની આપત્તિ કહો છો તેમ સત્ પ્રકાશ વડે સત્ની આપત્તિ કેમ નહિ

આવે ? માટે એવી રીતે જ્ઞાનપણ્ણાની સિદ્ધિને લધને નીલાદિમાં જ્ઞાન કલાપ સિદ્ધ થઇ શકશે નહિ.

આ પ્રમાણેની વિવિધ યુક્તિઓ દ્વારા જે બાહ્ય અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેને જ જૈનો પુદ્ગલના નામથી ઓળખે છે અને તેના પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે મુખ્ય ભેદો છે. આ સંબંધમાં તેમજ શન્યવાદના નિરસનાર્થે પણ ઘણું કહી શકાય તેમ છે છતાં અન્ય-ગૌરવના ભયથી અત્ર વિરમવામાં આવે છે.

शुभाः प्रकृतयः पुण्य—मशुभाः पापमेव च ।

सुखिदुःखिजनोत्पाद, आभ्यां न समभूततः॥ १०२ ॥

પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા—

શ્લોક-“શુભ પ્રવૃત્તિઓ ‘પુણ્ય’ અને અશુભ ‘પાપ’ કહેવાય છે. આ બે વડે સુખી અને દુઃખી જનોની ઉત્પત્તિ છે, નહિ કે સાધારણ (પૃથ્વી વગેરે) ભૂતો વડે.”--૧૦૨

सुखदुःखाश्रवो लोके, द्विविधोऽस्ति शरीरिणाम् ।

श्रेष्ठानुष्ठानतश्चाद्यो, द्वितीयः स्याद् वधादिभिः ॥१०३॥

આશ્રવેના બે પ્રકારો--

શ્લો.૦-“લોકમાં જીવોને સુખ આશ્રવ અને દુઃખ-આશ્રવ એમ બે પ્રકારનો આશ્રવ છે. ઉત્તમ કાર્યો વડે પ્રથમ અને હુત્યા વગેરેથી બીજો થાય.”-૧૦૩

१ “ प्रक्रियते-शुभाशुभपरिणामभाजा जीवेन प्रकर्षेण आत्मसान्निव्यत इति प्रकृतिः ” अर्थात् शुभ के अशुभ परिणामवाणा श्रव द्वारा जे प्रकर्षपूर्वक आत्मरूप कराय छै ते ‘प्रकृति’ छै.

શુભાશ્રવો વધાદિભ્યઃ, સૌનિકાનાં ન કિં ભવેત્ ? ।

ચેદાગમઃ કથં શુદ્ધો, જીવઘાતપ્રદર્શકઃ ? ॥૧૦૪॥

શુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ—

શ્લોક—“જીવની હિંસા વગેરેથી શુભ આશ્રવ થતો હોય તો કસાઈઓને (પણ) તે કેમ ન સંભવે ? વળી (યજ્ઞાદિ માટેની હિંસા તે હિંસા નથી એમ (જો વેદાદિ) આગમ)નું કહેવું હોય તો પ્રાણિ-વધની પ્રરૂપણા કરનાર શાસ્ત્ર શુદ્ધ કેમ કહેવાય ?”—૧૦૪

વીતરાગોઽસ્તિ સર્વજ્ઞ-સ્તદુક્તિઃ સ્યાત્ સદાગમઃ ।

યતોઽનૃતં ન સ ત્રૂયા-દભાવે દ્વેષરાગયોઃ ॥ ૧૦૫॥

મુશાસ્ત્રનું લક્ષણ—

શ્લોક—“સર્વજ્ઞ સત્તાથી પણ રાગ રહિત છે. તેનું કથન તે શુદ્ધ પ્રવચન છે, કેમકે તેનામાં રાગ અને દ્વેષનો અભાવ હોવાથી તે અસત્ય વદે (જ) નહિ.”—૧૦૫

પાપસ્થાનાદ્ વિરક્તત્વં, સંવરો વ્યવહારતઃ ।

નિશ્ચયાત્ સ્યાચ્ચ શૈલેશ્યાં, મુક્તિગો યદનન્તરમ્ ॥૧૦૬॥

સંવરની દ્વિવિધતા—

શ્લોક—“પાપસ્થાનથી વિરક્તતા તે ‘વ્યવહારથી સંવર’ કહેવાય છે, જ્યારે શૈલેશી અવસ્થા વિષેનો સંવર કે જેના (પાલન) પછી જીવ મોક્ષે જાય તે ‘નિશ્ચયથી સંવર’ છે.”—૧૦૬

તપોભિર્નિર્જરા સર્વ-વાદિભિઃ खलु सम्मता ।

अन्यथा तत्क्रिया नैव, क्रियावादिषु युज्यते ॥૧૦૭॥

તપશ્ચર્યાથી નિર્જરા—

શ્લો.૦—“તપશ્ચર્યાઓ વડે કર્મની નિર્જરા થાય છે એ વાત સર્વે વાદીઓને ખરેખર માન્ય છે. એમ ન હોય તો તેની ક્રિયા ક્રિયાવાદીઓને વિષે સ્થાને ન જ ગણાય.”—૧૦૭

મિથ્યાત્વાદિનિમિત્તોઽત્ર, બન્ધઃ સ્યાત્ કથમન્યથા ।
સંસારમોક્ષરૂપે દ્વે, વ્યવસ્થે ભવતો ભુવિ ? ॥૧૦૮॥

બંધના હેતુઓ—

શ્લો.૦—“મિથ્યાત્વ વગેરે બંધના હેતુઓ છે. એમ નહિ હોય તો કેવી રીતે જગત્માં સંસાર અને મોક્ષ એવી બે વ્યવસ્થા સંભવે ?”—૧૦૮

અનાદિસિદ્ધયોગે તુ, સદ્ગતિર્નૈવ જાયતે ।
વદ્ધોઽન્યો મોક્ષયતેઽન્યશ્ચ, ક્ષણવાદેઽપિ સા નહિ ॥૧૦૯॥

અનાદિ સિદ્ધ મતનો નિરાસ—

શ્લો.૦—“ઈશ્વરને અનાદિ કાળથી સિદ્ધ માનતાં તેમજ ક્ષણિકવાદ સ્વીકારતાં પણ સંગતિ થતી નથી, કેમકે એથી તો એકનો બંધ થાય અને અન્યને મુક્તિ મળે.”—૧૦૯

બધ્યતે પ્રકૃતિર્જીવો, મુચ્યતે નેતિ સદ્ગતમ્ ।
પુનરાગમનં કસ્માત્, ક્ષયે નિઃશેષકર્મણામ્ ? ॥૧૧૦॥

પ્રકૃતિના બંધની અસંગતિ—

શ્લો.૦—“પ્રકૃતિનો બન્ધ થાય અને મુક્તિ જીવની થાય એ વ્યાજબી નથી. વળી સર્વ કર્મોનો ક્ષય થયા બાદ ફરીથી અવતાર કેવી રીતે સંભવે ?”—૧૧૦

નિજપક્ષનિરાકારા—દેતિ મુક્તિં ગતોઽપિ દ્રાક્ ।
ઇતન્ન સદ્ગતં યસ્માત્, નિર્નિમિત્તો ભવો ન હિ ॥૧૧૧॥

તીર્થના રક્ષણાદિ માટે પણ મુક્તના આગમનનો અસંભવ—

શ્લો ૦—“પોતાના પક્ષનો પરાભવ થતો હોવાથી મુક્ત જીવ ઝટ (સંસારમાં) આવે છે એ (કથન) વ્યાજબી નથી, કેમકે ભવ નિષ્કારણ નથી જ. ”—૧૧૧

નિર્હેતુકો હિ સંસારો, ભવેન્ન નિયતાવધિઃ ।

નિત્યજીવસ્વભાવાત્મા, મોક્ષસ્તુ કર્મણાં ક્ષયે ॥૧૧૨॥

મોક્ષનું સ્વરૂપ—

શ્લો ૦—“જ સંસાર નિષ્કારણ હોય તે મુક્તર મર્યાદાવાળો ન હોય. મોક્ષ તો કર્મોના વિનાશથી ઉદ્ભવતો દ્રવ્યરૂપે શાશ્વત એવા જીવનો સ્વભાવ છે.”—૧૧૨

વસ્તુસ્વભાવતો દેહ-ત્રિભાગોનપ્રમાણતઃ ।

સર્વોપરિ હિ લોકાન્તે, કર્મમુક્તઃ પ્રતિષ્ઠતિ ॥૧૧૩॥

મુક્તની અવગાહના—

શ્લો ૦—“(મુક્તરૂપ) પદાર્થના સ્વભાવને લઇને કર્મોથી મુક્ત થયેલો (જીવ) સર્વની ઉપર લોકાંતમાં પોતાના શરીરથી ત્રીજા ભાગે ન્યૂન અવગાહનાવાળો થઇને રહે છે.”—૧૧૩

અનન્તજ્ઞેયજ્ઞાની સ્યા-ઝજીવઃ કર્મયુતો નહિ ।

તત્ કર્માણિ વિનાશ્યાત્ર, સર્વજ્ઞસ્તત્ર તિષ્ઠતિ ॥ ૧૧૪ ॥

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નાશ વિના સર્વજ્ઞતાનો અભાવ—

શ્લો ૦—“કર્મથી યુક્ત જીવ અનંત જાણવા લાયક (પદાર્થો)ને જાણતો નથી, વાસ્તે અત્ર કર્મોનો સંહાર કરી ત્યાં સર્વજ્ઞ રહે છે.”—૧૧૪

યવના-ડડર્ય-વૈષ્ણવાદીનાં, કુતકૈર્નૈવ મુહ્યતિ ।

યતો હાલાહલં તેષાં, સ્પષ્ટં તત્ત્વેષુ વિદ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

યવનાદિનાં તત્ત્વોનો અહિંકાર—

શ્લો ૦—“ (આસ્તિક્યરૂપ સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત જીવ) યવનો, આર્ય-સમાજસ્થો, વૈષ્ણવો વગેરેના કુતકોથી મોહ પામતો નથી, કેમકે તેમનાં તત્ત્વોને વિષે સ્પષ્ટપણે ઝેર રહેલું છે. ”—૧૧૫

જિનેન્દ્રમતભિન્નેષુ, યુક્તિસ્તત્ત્વાનુગા ક્વચિત્ ।

લક્ષ્યતે સા તુ જૈનેન્દ્ર-સારમાદાય નિર્મિતા ॥ ૧૧૬ ॥

જિન-પ્રરૂપણાનો અન્ય દર્શનોમાં અંશતઃ સ્વીકાર—

શ્લો ૦—“જૈન દર્શનથી અતિરિક્ત મતોને વિષે કદાચિત (જૈન) તત્ત્વોને અનુ-કૂળ જે યુક્તિ જણાય છે તે જિનેશ્વરના કથનનો સાર લઇને યોજાવી છે. ”—૧૧૬

આત્મકર્મપ્રભૂણાં યા, ભવમોક્ષસ્વરૂપયોઃ ।

વ્યવસ્થા શાસને જૈને, સૈવ સત્યેતિ મન્યતે ॥ ૧૧૭ ॥

આસ્તિકની જૈન શાસનને વિષે સચોટ શ્રદ્ધા—

શ્લો ૦—“આત્મા, કર્મ અને પરમેશ્વરની તેમજ સંસાર અને મુક્તિનાં સ્વરૂપની જે વ્યવસ્થા જૈન શાસનમાં છે તે જ સાચી છે એમ (સમ્યક્ત્વી) માને છે. ”—૧૧૭

યત્ સૂક્ષ્માદપિ સૂક્ષ્મં, ચ તત્ત્વં જિનેશ્વરોદિતમ્ ।

તદપિ સત્યમેવાસ્તિ, યદ્વક્તા રાગવાન્ નહિ ॥ ૧૧૮ ॥^૧

૧ સરખાવો આચારાંગની શ્રીશીલાકંઠસંસ્કૃત વૃત્તિના ૨૨૨મા પત્રમાં અવતરણરૂપે આપેલો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક:—

સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વની પણ પ્રરૂપણા વિષે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા—

શ્લોક—“સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ જે તત્ત્વ જિનેશ્વરે કહ્યું છે તે પણ સત્ય જ છે, કેમકે તેના કહેનારા રાગી નથી જ.”—૧૧૮

इत्यादिभावनायुक्त, आस्तिकत्वं प्रसिध्यति ।

प्रसिध्यत् साधयेत् लिङ्गं, सम्यक्त्वस्य हि पञ्चमम् ॥૧૧૯॥

આસ્તિકત્વની સાધીતી—

શ્લોક—“ આ પ્રમાણેની ભાવનાથી યુક્ત આસ્તિકતાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. તે સિદ્ધ થતાં પાંચમા લિંગરૂપ સમ્યક્ત્વને ખરેખર સાધે. ”—૧૧૯

भक्तः श्रुत्वा पुनः प्राह, सम्यक्त्वान्न परो मणिः ।

तद्रक्षणे प्रभो ! ख्याहि, कृपया साधनानि च ॥૧૨૦॥

સમ્યક્ત્વનાં સાધનો માટે પ્રસ્તાવ—

શ્લોક—“ આ સાંભળીને ભક્તે ફરીથી કહ્યું કે સમ્યક્ત્વથી અન્ય કોઈ મણિ નથી. (તેથી કરીને) તેના રક્ષણ માટે હું નાથ ! કૃપા કરીને સાધનો મને કહે. ”—૧૨૦

ચિન્તામણિ કરતાં સમ્યક્ત્વ-રત્નનું મહત્ત્વ—

રૂપક—આ પદ્યમાં સમ્યક્ત્વ-રત્ન આગળ અન્ય રત્નો-ચિન્તામણિ પણ પાણી ભરે છે એવો જે ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે તેને શ્રીરત્નપ્રભસૂરિકૃત કુવલયમાલા નામની કથાના તૃતીય પ્રસ્તાવના પ્રાન્ત ભાગ (પૃષ્ઠ ૧૬૦)માં આપેલો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક પુષ્ટ કરે છે:—

“ ચિન્તામણિઃ શ્રિતઃ પ્રાણિ-સ્વાન્તચિન્તિતમાત્રદઃ ।

સમ્યક્ત્વં સર્વજન્તૂનાં, ચિન્તાતીતાર્થદં પુનઃ ॥ ”—અનુ૦

“ વીતરાગા દિ સર્વજ્ઞા, મિથ્યા ન બ્રુવતે ક્વચિત્ ।

યત્માત્ તત્માદ્ બ્રુવતેષાં, તથ્યં મૂતાર્થદર્શનમ્ ॥ ”

અર્થાત્ ચિન્તામણિનો આશ્રય કરતાં તે પ્રાણીઓના હૃદયમાં ચિન્તવેલ પદાર્થને જ આપે છે (એ સિવાય અધિક આપવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી), જ્યારે સમ્યક્ત્વ તો સમસ્ત જીવોને ચિન્તાતીત પદાર્થ આપે છે.

સમ્યક્ત્વનો મહિમા ગાતાં શ્રીરત્નપ્રભસૂરિ આ પ્રસંગે ઉમેરે છે કે—

“ તાવદેવ તમસ્તોમઃ, સમસ્તોઽપિ વિજૃમ્ભતે ।

યાવત્ સમ્યક્ત્વતિર્ગ્માંશુ-રુદેતિ ન દ્વદમ્બરે ॥ ૨ ॥—અનુ૦

સદૃષ્ટિદૃષ્ટિહીનોઽપિ, યઃ સમ્યક્ત્વવિલોચનઃ ।

શ્રુતિવિશ્રાન્તનેત્રોઽપિ, સોઽન્ધો યસ્તદ્વિવર્જિતઃ ॥ ૩ ॥ ”—અનુ૦

અર્થાત્ જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વરૂપ સૂર્ય હૃદયરૂપ ગગનમાં ઉગ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ અંધકારનો સમગ્ર સમુદાય સ્ફુરે છે. જેની પાસે સમ્યક્ત્વરૂપ નેત્ર છે તે ભલે ચર્મચક્ષુ વિનાનો કયાં ન હોય તોપણ તે ‘સદૃષ્ટિ’ (દૃષ્ટિવાળો) છે, જ્યારે જે સમ્યક્ત્વથી વિહીન છે તે ભલે કાન સુધી વિસ્તૃત લોચનવાળો હોય તોપણ તે ‘આંધળો’ છે.

પ્રભુરાહાથ મો મદ્ર !, સત્તષ્ઠિપ્રકારતઃ ।

સમ્યક્ત્વરક્ષણં ભૂયાત્, શ્રત્વા તાનવધાર્યતામ્ ॥૧૨૧॥

સમ્યક્ત્વના રક્ષણકારી ૬૭ પ્રકારો—

શ્લો૦—“પ્રભુ કહે છે કે હે ભગ્ય ! સમ્યક્ત્વનું ૬૭ પ્રકારે રક્ષણ થાય છે. એ પ્રકારોને સાંભળીને તું તેને યાદ રાખજે.”—૧૨૧

શ્રદ્ધાનાનિ તુ ચત્વારિ, તાવત્ પરમાર્થસંસ્તવઃ ।

ગીતાર્થસેવનં નષ્ટ-દર્શનાનાં વિવર્જનમ્ ॥૧૨૨॥

પાશ્વણ્ડિકાનાં સર્વેષા-મનાસઙ્ગશ્ચ જ્ઞાતતઃ ।

અભયપુષ્પચૂલાદ્ય-નિહનવગણમૃત્ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૩ ॥

ચાર શ્રદ્ધાન—

શ્લો૦—“ (તે પ્રકારોમાં) ચાર તો શ્રદ્ધાન છે:—(૧) પરમાર્થનો સંસ્તવ,

(૨) ગીતાર્થનું સેવન, (૩) જ્ઞમની શ્રદ્ધા નાશ પામી ગદ્ય હોય તેમનો ત્યાગ અને (૪) સર્વ પાપાંડીઓની સંગતિ નહિ કરવી તે. 'અભય (કુમાર), પુષ્પચૂડા, પ્રથમ નિહનવ અને પ્રથમ ગણધર એ એનાં અગ્રક્રમે ઉદાહરણો છે. "

-૧૨૨-૧૨૩

‘પાપાંડ’નો અર્થ-

સ્પષ્ટી-“ પાપં સ્ખણ્ડયતીતિ પાસ્ખણ્ડઃ ” અર્થાત્ પાપનો નાશ કરે તે ‘પાપાંડ’ કહેવાય છે. શરૂઆતમાં આ શબ્દ સાંપ્રત કાળની પેઠે દુષ્ટતાવાચક હતો નહિ, કિન્તુ સાધુવાચી હતો. આથી કરીને તો ઇતર દર્શનના સાધુનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા “ પરપાપાંડ ” એમ કહેવામાં આવતું. આ વાતની ઉપાસકદશાંગ (સૂ. ૭)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે:-

“ સંકા કંઘા વિદ્ગિચ્છા પરપાસંડપસંસા પરપાસંડસંયવે ”

‘પાપાંડ’ શબ્દને જૈનવાચી સમજીને તો બ્રાહ્મણોએ આ શબ્દનો અન્ય દર્શનીય સાધુ માટે પ્રયોગ કરવા માંડ્યો હોય એમ સમજાય છે. આગળ જતાં આ અર્થ જૈનોએ પણ સ્વીકાર્યો અર્થાત્ ‘પાપાંડ’થી ‘પરપાપાંડ’ એવો અર્થ થવા લાગ્યો, અને તે મિથ્યાદષ્ટિના અર્થમાં રૂઢ થયો. આથી અહીં પાપાંડિકથી મિથ્યાદષ્ટિ સમજવાના છે, નહિ કે જૈન સાધુ.

પુષ્પચૂડાનો વૃત્તાન્ત

આ ‘ભરત’ ક્ષેત્રને વિષે ‘પૃથ્વીપુર’ નામના નગરમાં પુષ્પકેતુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એકદા તેની પત્ની પુષ્પાવતીએ એકી સાથે પુત્ર અને પુત્રીને જન્મ આપ્યો. આ ભાઈ બેનનાં પુષ્પચૂડા અને પુષ્પચૂડા એવાં નામ પાડવામાં આવ્યાં. એ બેને પરસ્પર એટલો પ્રેમ હતો કે તેઓ એક બીજાને વિયોગ ઘડીભર પણ સહન કરી શકતા ન હતા. આ જોઈ રાજાએ વિચાર કર્યો કે આ બેને જુદે જુદે ઠેકાણે પરણાવવાથી તેમને વિયોગનું દુઃખ મરણ જેવું સાલશે. આથી રાજાએ છળ પ્રપંચથી ગામના લોકની સંમતિ

૧ આના દર્શાંત માટે જુઓ ૫૦ ૩૨૨-૩૨૩. ૨ આના સ્થૂળ વૃત્તાન્ત માટે જુઓ આર્હતદર્શન ૦ (૫૦ ૨૬૨). ૩ એમના જીવન પરત્વે ન્યાયકુસુમાંજલિ (૫૦ ૨૨-૨૩) તેમજ શ્રીભક્તામરસોત્તમની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના પ્રથમ વિભાગ (૫૦ ૨૨-૨૫)માં વિચાર કરાયો છે.

૪ છાયા-

શબ્દકા કાદશ્ચા વિચિકિત્સા પરપાસ્ખણ્ડપ્રશંસા પરપાસ્ખણ્ડસંસ્તવઃ ।

મેળવી રાણીની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એને પરણાવી દીધાં. આથી રાણીએ ખિન્ન થઇ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તપશ્ચર્યા કરી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઇ. કેટલેક કાળે પુષ્પકેતુ રાજા મરણ પામ્યા પછી પુષ્પચૂડા પોતાની સગી એન પુષ્પચૂડા સાથે સંસાર-સુખ લોગવવા લાગ્યો.

દેવગતિમાં ગયેલી પુષ્પાવતી રાણીના જીવે અવધિજ્ઞાનથી આ અકૃત્ય જાણ્યું. તેના પ્રતીકાર તરીકે તેણે પોતાની પ્રિય પુત્રી પુષ્પચૂડાને બોધ આપવા વિચાર કર્યો. પ્રથમ તો તેણે એને સ્વપ્નમાં નરકનાં દુઃખો બતાવ્યાં. આ સ્વપ્નથી ભય પામેલી પુષ્પચૂડાએ પોતાના પતિને નરકનાં દુઃખો સંબંધી વાત કહી સંભળાવી. પુષ્પચૂડે જુદા જુદા દર્શનવાળા પણ્ડિતોને રાજસભામાં બોલાવી પૂછ્યું કે નરક કેવી હોય ? કોઇએ કહ્યું કે આ જગતમાં ગર્ભાવાસમાં વસવું એ જ નરક છે. કોઇએ ઉત્તર આપ્યો કે કેદખાનામાં પૂરાવું એ જ નરક છે. કોઇએ જણાવ્યું કે પારકાની તાબેદારી વેઠવી એ જ નરક છે. રાણીને આ ઉત્તરો પસંદ નહિ પડવાથી રાજા તેને કોઇ જૈન મુનિ પાસે લઇ ગયો અને તેમને નરકનું સ્વરૂપ પૂછ્યું. એમને ઉત્તર પોતાના સ્વપ્ને મળતો સાંભળી રાણીએ મુનિને પૂછ્યું કે શું તમને પણ મારા જેવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું ? એના જવાબમાં મુનિશ્રીએ કહ્યું કે ના, મેં તો જૈન શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં સ્વરૂપ નિવેદન કર્યું છે.

ખીજી રાત્રિએ રાણીએ દેવ-માયાથી સ્વપ્નમાં સ્વર્ગનાં સુખો જોયાં. આ સંબંધમાં રાજાએ બૌદ્ધાદિ સાધુઓને પૂછ્યું, પરંતુ સંતોષકારક ઉત્તર તો આખરે જૈન મુનિ પાસેથી જ મળ્યો. એમની તરફથી રાણીને જાણવાનું મળ્યું કે શ્રાવક કે સાધુનો ધર્મ પાળવાથી સ્વર્ગ મળે છે. આથી રાણી પ્રસન્ન થઇ અને દીક્ષા લેવા માટે તેણે પતિની રજા માંગી. રાજાની રાણી ઉપર એટલી બધી આસક્તિ હતી કે તે તેના વિના રહી શકે તેમ ન હતું. આથી જો તું રોજ મારે ઘેર ભોજન લેવા આવે તેમ હોય તો તું દીક્ષા લે એવી સરતે રાજાએ મહોત્સવ પૂર્વક તેને અર્ણિકા-પુત્રાચાર્ય પાસે દીક્ષા અપાવી.

કેટલાક દિવસ પછી જ્ઞાન-બળથી ટુકાળ પડનાર છે એમ જાણી આચાર્યે પોતાના શિષ્યોને અન્યત્ર વિહાર કરી જવા સૂચવ્યું અને પોતે એકલા રહ્યા. આ વખતે આહારપાણી લાવવાનું તેમજ સેવા કરવાનું કામ પુષ્પચૂડા કરવા લાગી. તેમની સેવા એમણે એવા શુદ્ધ ભાવથી કરી કે આ સાધ્વીશ્રી કેવલજ્ઞાન પામ્યા, છતાં આચાર્યની સેવા કરવાનું કામ તેમણે ચાલુ રાખ્યું. નિર્મળ જ્ઞાનના પ્રભાવથી તેઓ આચાર્યને મનગમતો આહાર લાવવા લાગ્યા. આથી અચંબો પામી આચાર્યશ્રી બોલ્યા કે હે ભદ્રે ! કેટલાક દિવસથી તું

મારી રુચિ અનુસાર આહાર લાવે છે તો શું તને કંઈ દિવ્ય જ્ઞાન થયું છે ? સાધ્વીજીએ જવાબ આપ્યો કે જેની પાસે જે રહે તે તેના મનની વાત બાણી બળ એમાં શી નવાઈ ? પરંતુ પોતાને કેવલજ્ઞાન થયું છે એમ ન કહ્યું, કારણ કે તેમ કરવાથી તેમની પાસે આહારાદિ તેઓ મંગાવત નહિ.

એક દિવસ વરસતે વરસાદે તેઓ આહાર પાણી લઈ આવ્યા. તેથી આચાર્યે કહ્યું કે હે કલ્યાણિની ! શ્રત-જ્ઞાનથી ક્યારે અને કેવાં ભોજનાદિ લાવવાં તે બાણવા છતાં વૃષ્ટિ દરમ્યાન તું કેમ આહાર લાવી ? સાધ્વીશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે જે જે પ્રદેશમાં અચિત્ત અપકાય વરસતો હતો તે તે પ્રદેશમાં રહીને હું શુદ્ધ આહાર લાવી છું. આચાર્યે પૂછ્યું કે તને આવો બોધ ક્યાંથી થયો ? સાધ્વીશ્રીએ કહ્યું કે જ્ઞાનથી. આચાર્યે પૂછ્યું કે કેવા જ્ઞાનથી-પ્રતિપ્રાતી કે અપ્રતિપ્રાતી ? જવાબ મળ્યો કે આપના પ્રસાદથી અપ્રતિપ્રાતી જ્ઞાનથી. આ બાણી આચાર્યશ્રી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા કે મેં કેવલીની આશાતના કરી અને તેમણે સત્વર સર્વજ્ઞ સાધ્વીની ક્ષમા ચાચી મિચ્છામિ દુઃકરં દીધું. પછી પુષ્પચૂડાને પૂછ્યું કે મને કેવલજ્ઞાન થશે કે નહિ ? કેવલીએ કહ્યું કે હા; તમને 'ગંગા' નદીને પેલે પાર ઉતરતાં થશે.

કેટલોક કાળ પીત્યા બાદ પ્રસંગ એમ બન્યો કે આ આચાર્ય વહાણમાં બેસી 'ગંગા'ને પેલે પાર જતા હતા. સાથે બીજા લોકો પણ હતા. જે તરફ આચાર્ય બેસે તે તરફનો ભાગ નમી જતો જોઈને લોકોએ તેમને ઉપાડીને નદીમાં નાંખી દીધા.

પૂર્વ ભવમાં પોતાની જે પત્નીનું તેમણે અપમાન કર્યું હતું, તે મરીને બ્યંતર થઈ હતી અને તે વેર લેવાના ઇરાદાથી વહાણ દૂબાડતી હતી. પાણીમાં પડતાં આચાર્યનો દેહ આ સ્ત્રીએ ઊંચી કરેલી શૂળીથી વિંધાઈ ગયો. તેમના દેહમાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી, છતાં પણ આ મારા લોહીથી જલકાયની વિરાધના થાય છે એમ વિચારતાં વિચારતાં તેમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને ત્યાંને ત્યાં હુંક સમયમાં કાળ કરી તેઓ મોક્ષે ગયા. આ પ્રમાણે તેઓ અંતકૃત કેવલી થયા. દેવતાઓએ આવી તેમનો નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો, તેથી આ સ્થળ 'પ્રયાગ' તીર્થના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. મહેશ્વરી લોકો 'કૈલાસ' મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતાના દેહ ઉપર કરવત મૂકાવે છે તે આનું અંધ અનુકરણ હોવાનું કહેવાય છે.

પુષ્પચૂડા કેવલી પૃથ્વીને પાવન કરી, ભવ્ય જીવોને બોધ પમાડી સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી અંતે મોક્ષે જઈ વસ્યા. આ આર્ય અબળાને અને એના વૈયાવૃત્યરૂપ ગુણને કોટિશઃ વન્દન.

જમાલિનો વૃત્તાન્ત—

આ પદ્યમાં પ્રથમ નિહ્નવથી જમાલિનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાનાંગ નામના ત્રીજા અંગ (સૂ. ૫૮૭)માં સાતમા સ્થાનકમાં ૪૧૧મા પત્રમાં સાત નિહ્નવો યાને પ્રભુ મહાવીરની આજ્ઞાના ઉત્થાપકોનો જે ઉલ્લેખ છે તેમાં જમાલિનું નામ અગ્ર સ્થાને છે. ઔપપાતિક નામના ઉપાંગમાં પણ જમાલિનો નિહ્નવ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આવશ્યક-નિર્ચુકિત, વિશેષાવશ્યક-લાઘ્ય (ગા. ૨૩૦૬-૨૩૩૨) વગેરે પાછળના ગ્રંથોમાં પણ એને નિહ્નવ તરીકે જ ઓળખાવેલ છે. એનું વધારે વિસ્તારવાળું અને તેથી કરીને વિશેષ માહિતી પૂરી પાડનારું વર્ણન તો ભગવતી નામના પાંચમા અંગ (શ. ૯, ઉ. ૩૩)માં નજરે પડે છે.

વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તો એને વિષે કશો ઉલ્લેખ જ જણાતો નથી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે દિગંબરીય સાહિત્યમાં મહાવીરના ભાણેજ કે શિષ્યરૂપે પણ એનો નિર્દેશ નથી; કેમકે દિગંબર માન્યતા અનુસાર મહાવીર અવિવાહિત હોવાથી એને જમાઈ સંભવે જ નહિ એ તો દેખીતી વાત છે. અત્ર આપણે એની આછી રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખીશું:-

જમાલિ ક્ષત્રિય જાતિનો હતો. વળી તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જન્મ-સ્થાન ‘ક્ષત્રિયકુંડ’નો રહેવાસી હતો. એ મહાવીરની બેન પ્રિયદર્શિનાનો પુત્ર તેમજ મહાવીરની પુત્રી સુદર્શિનાનો પતિ થતો હતો એટલે કે એ પ્રભુનો ભાણેજ તેમજ જમાઈ એમ બેવડો સગો હતો.

એકદા મહાવીરસ્વામી ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ના બહારના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. તેમને વંદન કરવા જમાલિ ગયો અને તેમની દેશના સાંભળી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો એટલું જ નહિ, પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા દર્શાવી. ભગવાને કહ્યું કે શુભ કાર્યમાં ઢીલ ન કરવી એટલે એ તરત જ માતાપિતાની અનુમતિ મેળવવા ઘેર ગયો. પુત્રનો તીવ્ર વૈરાગ્ય બોધ માતાપિતાએ અનુજ્ઞા આપી અને જમાલિએ મોટી ધામધૂમ પૂર્વક પાંચસે પુરુષો સાથે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. થોડા વખતમાં તો તેમણે સામાયિકાદિ અગ્યાર અંગોનું અધ્યયન કરી લીધું, અને તેઓ તીવ્ર તપશ્ચર્યા પણ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ બુદ્ધો વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી પ્રભુ પાસે આવી અનુજ્ઞા માટે ત્રણ વાર તેમણે વિરજિ કરી, પરંતુ પ્રભુએ જ્યારે મૌન ન જ તોડ્યું ત્યારે રજા વિના તે પાંચસો સહચારી શ્રમણો સાથે સ્વતંત્ર વિચરવા લાગ્યો અને તેમ કરતાં કરતાં તે ‘શ્રાવસ્તિ’માં આવી પહોંચ્યો. નીરસ, રૂક્ષ, તુચ્છ અને અનિયમિત ખાનપાનથી તેને પિત્ત-જ્વર આવ્યો. આની વેદના વધી પડતાં તેણે પોતાને માટે સંસ્તારક તૈયાર કરવા શ્રમણોને

કહ્યું. શ્રમણોએ તેમ કરવા માંડ્યું. એટલામાં વ્યાધિથી વ્યાકુળ બનેલા તેણે પૂછ્યું કે સંસ્તારક તૈયાર કર્યો કે ? ઉત્તર મળ્યો કે થાય છે, પણ થયો નથી. આ સાંભળી તે વિચારવા લાગ્યો કે જે કર્મ ચલિત થતું હોય, ક્ષીણ થતું હોય કે આત્માથી છુટું પડતું હોય તે આત્માથી ચલિત થયું, ક્ષીણ થયું, છુટું પડ્યું એ પ્રમાણેનું મહાવીરનું કથન અસત્ય તેમજ અનુભવવિરુદ્ધ જણાય છે. આ વિચાર તેણે પોતાના સહચારીઓને ઉદ્દેશીને વ્યક્ત કરતાં કહ્યું કે શ્રમણુ લગવાન મહાવીર ચાલૂ ક્રિયાને પૂર્ણ કહે છે, જ્યારે આપણો અનુભવ તો તેને ચાલૂ જ માને છે, એટલે મહાવીરનું કથન મિથ્યા છે.

આ પ્રમાણેનું તેનું બોલવું કેટલાકને ન પસંદ પડ્યું. આથી તેઓ એને છોડીને મહાવીર પાસે ચાલ્યા ગયા. આ વખતે મહાવીર ‘ચંપા’ નગરીમાં હતા. તાવ ઉતરતાં અને શક્તિ આવતાં જમાલિ પણ આ નગરીમાં આવ્યો. મસ્તક નમાવ્યા વિના તે મહાવીર સમક્ષ આવી ઊભો અને કહેવા લાગ્યો કે આપણા જેમ બીજા શિષ્યો અપૂર્ણ અવસ્થામાં આપથી દૂર થયા અને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં જ પાછા આવ્યા તેમ હું આવ્યો નથી. હું તો અર્હત, જિન, સર્વજ્ઞ, પૂર્ણ થઈ અત્ર આવ્યો છું. આ સાંભળી ગૌતમસ્વામીએ તેને કહ્યું કે જો તું સર્વજ્ઞ છે તો કહે કે લોક શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? જીવ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? આનો ઉત્તર તે ન આપી શક્યો એટલે મહાવીરે કહ્યું કે મારા કેટલાક અસર્વજ્ઞ (છદ્મસ્થ) શિષ્યો પણ આનો ઉત્તર મારી પેઠે આપી શકે છે, છતાં તેઓ પોતાની જાતને સર્વજ્ઞ કહેતા નથી. આનો ઉત્તર એ છે કે લોક અને જીવ ઉત્પન્ન થતા નથી કે નાશ પામતા નથી એટલે એ દૃષ્ટિએ તે બંને શાશ્વત છે, જ્યારે તે બંનેમાં પરિવર્તન થાય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ તે બંને અશાશ્વત છે. જમાલિને આ વાત રુચી નહિ અને તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. લગવાનથી છૂટા પડ્યા પછી તેણે ઘણાં વર્ષ સુધી લિહુપદ ઉપર કાયમ રહી લગવાનની વિરુદ્ધ હિલચાલ ચાલૂ રાખી, અને તેમ કરીને પોતાને તેમજ બીજા કેટલાકોને તેણે ઉન્માર્ગે દોરવ્યા. અંતમાં પંદર દિવસની સંલેપણા કરી મરીને તે કિલ્બિષિક (હલકી જાતના દેવ) તરીકે ઉત્પન્ન થયો.^૧

૧ આના ચરિત્રમાં તેમજ આ આર્યાવર્તના જ્યોતિર્ધર યુદ્ધના શિષ્ય દેવદત્તના જીવન-વૃત્તાંતમાં કેટલુંક સામ્ય જોવાય છે. જેમ દેવદત્ત લગવાન યુદ્ધના અનેક હરીફા પૈકી એક હતો તેમ મહાવીરના અનેક હરીફામાં એક હરિફ તેમનો ખુદ શિષ્ય જમાલિ હતો. દેવદત્ત અને જમાલિ બંને ક્ષત્રિય હતા. દેવદત્ત યુદ્ધનો સાગો થતો હતો, જ્યારે જમાલિ મહાવીરનો ભાણેજ અને જમાઈ થતો હતો. દેવદત્ત લિહુક સ્થિતિમાં યુદ્ધનો શિષ્ય હતો એટલું જ નહિ પણ શિષ્ય-વર્ગમાં તેણે પ્રધાન-પદ મેળવ્યું હતું. જમાલિના સંબંધમાં પણ તેમજ હતું. પરંતુ જેવી રીતે દેવદત્તે અનેક પ્રપંચો રચી યુદ્ધને મારી નાંખવા પ્રયાસો કર્યા હતા તેવું જમાલિએ કર્યું હોય તેમ કહેવાને માટે

જમાલિ અને મહાવીર વચ્ચે મત-ભેદ માટે ઉપર દર્શાવ્યા સિવાયની કોઈ બાબત હોય એવું વર્ણન મળતું નથી. એટલે જમાલિ વ્યવહાર-દષ્ટિને જ માનતો હતો, જ્યારે મહાવીર વ્યવહાર-દષ્ટિ અને નિશ્ચય-દષ્ટિ એમ બંનેને સ્વીકારતા અને સંમાનતા હતા. ળગવાનનો સિદ્ધાંત 'કહેમાણે કહે' નો હતો, જ્યારે જમાલિનો 'કહે કહે'નો હતો. એટલે કે જે કામ કરાતું હોય, જેનું છેવટનું ફળ ન આવ્યું હોય, અર્થાત્ જે પૂર્ણ ન થયું હોય તે પણ થયું એમ કહી શકાય એવો મહાવીરનો મત હતો, જ્યારે જે કામ ચાલુ હોય તેને કરાયું કે સફળ ન કહેતાં જ્યારે તે પૂર્ણ થાય-છેવટનું ફળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ તે કરાયું કે સફળ થયું એમ કહેવાય એવી જમાલિની માન્યતા હતી.

આ ઉપરથી એક સ્થલે સૂચવાયું છે કે બંને વચ્ચે મત-ભેદ એટલા પૂરતો હતો કે એકની માન્યતા મુજબ કોઈ પણ પ્રયત્નના પ્રારંભના પ્રાથમિક ક્ષણથી કે પ્રયત્નની પૂર્ણાહુતિ પર્યંતની સમગ્ર પ્રયત્ન-ધાર એ જ ફળ છે અને નહિ

પ્રમાણ નથી. બાકી એ વાત સાચી છે કે બંનેએ પોતપોતાના ગુરુવર્યની સામે થઇને પોત-પોતાનો ખાસ અનુયાયી-વર્ગ બોલો કર્યો હતો, જોકે તેમની હૈયાતી બાદ તેમનો વંશ ચાલુ રહ્યો કે તેમનું સાહિત્ય પણ જળવાઈ રહ્યું એમ માનવા પૂરતું પ્રમાણ મળતું નથી. જેમ દેવદત્તનો ઉલ્લેખ કેવળ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં છે તેમ જમાલિનો ફક્ત જૈન શ્લોકોમાં જ સાહિત્યમાં છે. દેવદત્તને પ્રથમ સંઘભેદકનો ઇતિહાસ મળ્યો હતો, જ્યારે જમાલિને પ્રથમ નિહનવનો ખિતાબ મળ્યો હતો. વળી આ બંને પોતાના ગુરુની પૂર્વે જ ક્ષત્ર-ધર્મ પામ્યા હતા.

૧-૨ વ્યવહાર-દષ્ટિ એટલે સ્થૂળ અનુભવને આધારે ઘડાયેલી માન્યતા, જ્યારે નિશ્ચય-દષ્ટિ એટલે સૂક્ષ્મ અનુભવને આધારે ઘડાયેલી માન્યતા. પહેલી દષ્ટિમાં સ્થૂળતાને લઇને અનુભવોનું વૈવિધ્ય છે, જ્યારે બીજી દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતાને લીધે અનુભવોની એકતા છે. પહેલીમાં ઉપલક્ષ્ય છે, છાછરાપણું છે, જ્યારે બીજીમાં હિંમત છે, મંબીરતા છે. પહેલીમાં સાધ્ય અને સાધનનો ભેદ છે, જ્યારે બીજીમાં એ બેનો અભેદ છે. પહેલીના અધિકારી સાધારણ શુદ્ધિના અને ઘણા લોકો છે, જ્યારે બીજાના અસાધારણ મનુષ્યો અને તે પણ વિરલા છે.

૩ મહાવીરસ્વામીનું કહેવું એ હતું કે વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બંને દષ્ટિને આધારે કોઈ પણ માન્યતા સ્થિર કરવામાં આવે અગર પ્રવૃત્તિ રહી શકે. કેવળ વ્યવહાર-દષ્ટિ પ્રમાણે વર્તતાં તો ભેદ અથવા વિરોધ શુદ્ધિ વધારે કેળવાય અને ટુંકી દષ્ટિને ધૈર્ય ખૂટી જતાં સાધ્ય સુધી ન જ પહોંચી શકાય. વ્યવહાર વિનાની કેવળ નિશ્ચય-દષ્ટિને ખરા અર્થમાં અનુસરતાં નુકસાન થાય. વળી તેમ કરનારા પણ કેટલા? એકાદ વ્યક્તિ ભલે તેવી હોય તોપણ સામુદાયિક હિતની સંભાવના ઘણી જ ઓછી રહે છે, વળી મોટે ભાગે નિશ્ચય-દષ્ટિના ઓઠા તળે પ્રપંચની જાળો પણ પથરાય અને દંભના પાસા પણ ખેલાય; તેથી નિશ્ચય-દષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખી વ્યવહાર-દષ્ટિ અનુસાર વર્તન કરવામાં જ ક્રમિક વિકાસનો વધારે સંભવ છે.

કે પ્રયત્નની અંતે તેનાથી નિષ્પન્ન થતું માત્ર જુદું ફળ, જ્યારે બીજાની માન્યતા અનુસાર કોઇ પણ કાર્યની શરૂઆતથી તે તેની સમાપ્તિ સુધીનો પ્રયત્ન એ સાધન છે અને તેને અંતે નિષ્પન્ન થનારું તેનું ફળ એ તે સાધનથી તદ્દન જુદું છે.

આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનને જમાલિનો મત કબૂલ છે, પણ તે એક જ દષ્ટિએ-વ્યવહાર-દષ્ટિએ; જ્યારે જમાલિને આ દષ્ટિ જ કબૂલ છે, મહાવીરની બીજી નિશ્ચય-દષ્ટિ કબૂલ નથી. આથી આ બેની વચ્ચે એકાંત અને ૧અનેકાંતના જેટલું અંતર છે. અને તે કંઈ જેવું તેવું ન જ ગણાય.

શુશ્રૂષા જિનવાક્યાનાં, ધર્મે રાગસ્તદુક્તિગે ।

વૈયાવૃત્ત્યં મુનો પ્રોક્તં, ત્રિધા લિઙ્ગં મહર્ષિભિઃ ॥૧૨૪॥

ત્રણ લિંગો—

શ્લો.૦—“ જિનેશ્વરનાં વચનો સાંભળવાની અભિલાષા, તેનાં કથનને વિષે રહેલા ધર્મને વિષે રાગ અને મુનિનું ભક્તિ સહિત વૈયાવૃત્ત્ય એમ ત્રણ પ્રકારના લિંગનું મહર્ષિઓએ કથન કર્યું છે. ”—૧૨૪

ધર્મરાગે ચિલાતીજઃ, શુશ્રૂષાયાં સુદર્શનઃ ।

વૈયાવૃત્ત્યે તથા નન્દિ-ષેણો યોજ્યો નિદર્શને ॥ ૧૨૫ ॥

ત્રિવિધ લિંગનાં ઉદાહરણો—

શ્લો.૦—“ ધર્મને વિષે રાગ એ સંબંધમાં ચિલાતીપુત્રનું, શુશ્રૂષાને વિષે સુદર્શનનું અને વૈયાવૃત્ત્યને વિષે નન્દિષેણનું ઉદાહરણ ધટાવવું. ”—૧૨૫

૧ અનેકાંત એટલે કોઇ પણ એક વસ્તુને પ્રમાણિકપણે અનેક દષ્ટિએ તપાસ પૂર્વકનો અનેક દષ્ટિઓનો-અપેક્ષાઓનો સમુચ્ચય. આ માત્ર વિચારનો જ વિષય નથી, પરંતુ આચરણમાં પણ તેને સ્થાન છે.

૨ એના ઉદાહરણ માટે જુઓ પૃ. ૧૯૮-૨૦૦.

ચિલાતીપુત્રનું ચરિત્ર—

રૂપદી૦—જ્ઞાતાધર્મકથાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના ૧૮ માં અધ્યયનમાં ચિલાતીપુત્રનો વૃત્તાન્ત વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે. અત્ર તેનો સારાંશ નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે.

‘ રાજગૃહ ’ નગરમાં ધન્ના નામનો સાર્થવાહ અને તેની પત્ની ભદ્રા રહેતાં હતાં. આ દંપતીને ધન, ધનપાલ, ધનદેવ, ધનગોપ અને ધનરક્ષ એ નામના પાંચ પુત્રો થયા હતા અને તેના ઉપર સુસુમા નામની એક પુત્રી થઈ હતી. આ પુત્રીની દેખરેખનું કામ આ સાર્થવાહની ચિલાતી દાસીનો પુત્ર કે જેણે ચિલાતીપુત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આથી ચિલાતીપુત્રને બાળપણથી એના પ્રત્યે પ્રીતિ ઉદ્ભવી હતી.

મસ્તીખોર ચિલાતીપુત્રની ગેરવર્તણુકથી કંટાળી જઈ ધન્નાએ તેને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. તે ફરતો ફરતો પાસે આવેલી ‘ સિંહગુફા ’ નામની ચોર-પલ્લીમાં ગયો. પવનથી જેમ અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત બને છે તેમ ચોરોની સોબતથી આની પાપી પ્રવૃત્તિમાં ઉમેરો થયો અને વિજય નામના પલ્લી-પતિના મરણ બાદ તો એના પરમ પ્રેમ-પ્રાત્ર બનેલા ચિલાતીપુત્રને એનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

આ તરફ રૂપ, ગુણ અને કળાના ભંડારરૂપ સુસુમા ભર જીવાનીમાં આવી હતી. તેની તરફ અત્યંત આસક્તિને લીધે ચિલાતીપુત્રે એક દિવસ બધા પાંચસે ચોરોને લેગા કરી કહ્યું કે હું ‘ રાજગૃહ ’ નગરના ધન્ના સાર્થવાહને સારી પેઠે ઓળખું છું. તેને ત્યાં અઢળક દ્રવ્ય છે. વળી તેને એક સ્વરૂપવતી પુત્રી છે. આજે રાતના આપણે તેને ત્યાં ખાતર પાડીશું અને તેમ કરતાં જે ધન મળશે તે તમે લેજો; હું તો એની પુત્રીને રાખીશ. બધા ચોરોએ આ વાત કબૂલ કરી. એટલે તેમને સાથે લઈ ચિલાતીપુત્ર તે નગરે ગયો.

તાળાં ઉઘાડવાની વિદ્યા વડે દરવાજાનાં તાળાં ઉઘાડી અને અવસ્થાપિની નિદ્રાથી ચોકીદારોને નિદ્રામાં નાંખી સાર્થવાહનું ઘર ચિલાતીપુત્રે લૂંટાવ્યું અને પોતે પ્રાણવલ્લભ સુસુમાને નિદ્રાધીન અવસ્થામાં ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું.

એવામાં ધન્ના સાર્થવાહ જાગી ઊઠ્યો. ધન તેમજ તેની વહાલી પુત્રીનું હરણ થયેલું જોઈ તેને અતિશય ખેદ થયો. ઠાટવાળને આની ખબર

આપી સાર્થવાહે પોતાના પાંચ પુત્રો સાથે ચિલાતીપુત્રની પુઠ પકડી. દ્રવ્ય મળવાની લાલચે કોટવાલે કમર કસી અને તે પોતાના માણસો સહિત ચોરોની નજીક આવી પહોંચ્યો. લયલીત થઈ ધન પાછું મૂકી ચોરો અટવીમાં નાસી ગયા. કોટવાલ અને તેના માણસો તે લેવા રોકાયા, પરંતુ પ્રાણુથી પશુ વધારે પ્રિય એવી પુત્રીને મેળવવા માટે સાર્થવાહ અને તેના પાંચ પુત્રો તો આગળ વધ્યા.

આ તરફ ચિલાતીપુત્ર સિંહ એક બકરાને ઉપાડે તેમ સુસમાને ખલે ઉપાડી ખાડા ટેકરા, ઝાળાં ઝાંખરા તેમજ ભૂખ અને તરસની પરવા કર્યા વિના આગળને આગળ ચાલતો હતો. તે પશુ અંતે થાક્યો અને મામલો ખારીક બનતો જોઈ શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. ૧૫૦૦ જન્મનો સ્નેહ અને નવીન મોહ સુસમાને ત્યજી દેવામાં વિઘ્નરૂપ નીવડ્યા. એટલે ખાઈ ન શકું તો ઢાળી શકું એવા નિશ્ચય ઉપર આવી તેણે તેને મારી નાંખી. તેનું ઘડ જમીન ઉપર પડતું મૂકી તે તેનું માથુ લઈને નાસવા લાગ્યો. આગળ પ્રયાણ ચાલૂ રાખેલ સાર્થવાહની દૃષ્ટિએ ઘડ પડ્યું. તે જોતાં જ તે ધંભી ગયો અને પુત્રીને મરી ગયેલી જાણી નિરાશ થઈ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે તે પુત્રો સહિત રુદન કરવા લાગ્યો. ઘણે દૂર આવી પડવાથી આ છએ જણાને અત્યંત તૃષ્ણા લાગી હતી, પરંતુ આમ તેમ તપાસ કરતાં કોઈ સ્થળે જળ મળ્યું નહિ. જેમ જેમ વખત જતો હતો તેમ તેમ તેમના પ્રાણ પરલોક સિધાવી જવાની તૈયારી કરતા હતા. આથી ધન્નાએ પોતાના પુત્રોને કહ્યું કે તમે મને મારી નાંખો અને મારાં માંસ અને લોહીનો ઉપયોગ કરી તમારા જીવનને બચાવો. મોટા પુત્રે જવાબ આપ્યો કે આપ તો અમારા પૂજ્ય છો, શિરછત્ર છો,

૧ ‘ ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત ’ નગરમાં યજ્ઞદેવ નામનો એક વિપ્ર રહેતો હતો. તેણે એવું પણ લીધું હતું કે મને જે હરાવે તેનો હું શિષ્ય થાઉં. લોગજોગે જે જૈન મતની તે નિંદા કરતો હતો તેના અનુયાયી શ્રમણને લાથે તેની હાર થઈ. આથી તેને દીક્ષા લેવી પડી. જાતિસ્વભાવને લઈને મુનિના આચાર તરફ તેને દુર્ગંધ થયા કરતી, કેમકે આ દશામાં તે દંતધાવન કે સ્નાનાદિ કરી શકતો ન હતો. તેના ઉપર આસક્ત રહેતી તેની પત્ની તેને સ્નેહપાશમાં નાંખવા પ્રયાસ કરતી હતી, પરંતુ તેમાં તેનો ખેડો પાર નહિ પડવાથી તેણે કામણ કર્યું. આ મુનિ તો મંચમમાં મક્કમ રહી કાલધર્મ પામી સ્વર્ગે ગયા. પત્નીને એમ લાગ્યું કે મારા કામણથી આના પ્રાણ પરલોક સિધાવ્યા છે. મુનિધાતથી ડરીને તેણે પણ દીક્ષા લીધી, પરંતુ કામણની આલોચના કર્યા વિના મરણ પામી તે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ. મુનિ સ્વર્ગમાંથી વ્યવીને ચિલાતીપુત્ર થયા, ત્યારે તેની પત્ની સુસુમા તરીકે ધન્નાને ઘેર આવતરી.

ગુરુદેવ છે, એટલે આવું અનિષ્ટ કાર્ય કરી અમે જીવવા ઇચ્છતા નથી. મોટો પુત્ર પોતાના દેહનો ભોગ આપવા તૈયાર થયો ત્યારે બીજા નાના પુત્રોએ વાંધા લીધો. એમ આખરે પરસ્પર ખાઇ જવાની જ્યારે ના ઠરી ત્યારે અંતમાં એવો તોડ કાઢવામાં આવ્યો કે જે મુંસુમા મરી ગઇ છે તેનાં માંસ અને શોષિતનો આહાર કરી, જીવ જતો બચાવવો. આ પ્રમાણે કરી તેઓ પોતાને નગરે ગયા.

આ તરફ એક હાથમાં તરવાર અને બીજા હાથમાં મુંસુમાનું માથું લઇ ચિલાતીપુત્ર ભય અને ખેદથી રસ્તો ભૂલી જવાથી એક જંગલમાં જઇ ચડ્યો. ભટકતાં ભટકતાં તેણે એક આકાશમાં ગમન કરનારા (ચારણ) મુનિને કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં જોયા. તેમની પાસે જઇ એણે કહ્યું કે સત્વર ધર્મનું સ્વરૂપ નિવેદન કર; નહિ તો આની માફક તારું મસ્તક છેદી નાંખીશ. મુનિએ યોગ્ય જીવ જાણી ધ્યાન સમાપ્ત કરીને ઉપશમ, વિવેક અને સંવર એ ત્રણ પદો કહ્યાં અને તેઓ આકાશમાં ઉડી ગયા.

ચિલાતીપુત્ર તો વિચારમાં પડી ગયો કે આ મુનિએ મને શો ધર્મ બતાવ્યો ? મારે આથી શું સમજવું ? ઊંડો આલોચ કરતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે ઉપશમ એટલે ક્રોધનું શમી જવું. આથી મારા હાથમાં જે તરવાર છે તે મારે ત્યજી દેવી જોઇએ એમ તેને સ્ફુર્યું. વિવેકનો વિચાર કરતાં શું ગ્રહણ કરવું અને શું છોડવું એનું તેને ભાન થયું, એટલે એણે તરત જ મુંસુમાનું મસ્તક નીચે મૂકી દીધું. સંવર વિષે ઊહાપોહ કરતાં પાંચે ઇન્દ્રિયોને અને મનને વશ કરવા એવો અર્થ તેને સૂઝ્યો. આથી સ્વેચ્છાચાર ત્યજીને તેણે તે જ મુનિના પગને સ્થાનકે પોતાના પગ મૂકી કાયોત્સર્ગ કર્યો અને એવો અભિ-ગ્રહ લીધો કે જ્યાં સુધી મને સ્ત્રીહત્યા યાદ આવે ત્યાં સુધી મારે ધ્યાનમાં રહેવું.

સદ્ભાવનામાં મશગૂલ બનેલા આ મુનિવરનું શરીર લોહીથી ખરડાયેલું હતું એટલે કીડીઓ તેના ઉપર ચઢી અને ચટકા મારવા લાગી, એટલુંજ નહિ પણ તે કીડીઓએ તો ફેલી ફેલીને એનું આખું શરીર ચાળણીના જેવું [છદ્રવાળું] બનાવી દીધું. પગને તળીએથી પેસી મસ્તકમાં છિદ્ર પાડી ત્યાંથી નીકળતી કીડીઓએ એને ત્રાસ આપવામાં કચ્ચાસ ન રાખી, પરંતુ આ તો ત્રિપદીના તાનમાં એવા તદ્દલીન બની ગયા હતા કે અઢી દિવસ સુધી આવી અસહ્ય વેદના સમભાવે તેમણે સહન કરી અને દેહ પડતાં તેઓ દેવલોક પામ્યા. ધર્મરાગ હોય તો આવો જ હોજો.

આ વાર્તાનો વિશેષ નિષ્કર્ષ દર્શાવતાં શાસ્ત્રકાર કથે છે કે જેમ સુંસુ-
માને વિષે આસક્ત અને ધનના વડે અકાર્ય કરવામાં અટકાવાયેલો ચિંતાતી-
પુત્ર સેંકડો વ્યસનોના લંડારૂપ મહાટવીને પામ્યો, તેમ વિષય-સુખમાં મગ્ન
રહેતો જીવ કર્મને વશ થઈ પાપાચરણ કરતો ભવાટવીમાં મહાદુઃખ પામે
છે. ધનના સાર્થવાહ, પુત્રો, અટવી, સુતાનું માંસ અને ‘ રાજગૃહ ’ એને અનુ-
ક્રમે ગુરુ, સાધુ, ભવ, આહાર અને મોક્ષ સમજવાં. જેમ જંગલમાંથી
બહાર નીકળી નગરમાં જવા માટે સાર્થવાહે અને તેના પાંચ પુત્રોએ પુત્રીનું
માંસ ખાધું, તેમ સાધુઓ ગુરુની આજ્ઞાથી ભવાટવી ઓળંગી શિવપુરી જવાને
માટે, નહિ કે જીલના સ્વાદ કે વર્ણ, બળ કે રૂપની ખાતર આહાર કરે.

નન્દિષેણુનો પ્રબન્ધ—

‘ નંદી ’ ગામમાં સોમિદા નામના બ્રાહ્મણને સોમિદા નામની પત્ની હતી.
જન્મથી દરિદ્ર એવા આ દંપતીને નન્દિષેણુ નામનો પુત્ર થયો, પરંતુ તેનો જન્મ
થતાં તેમનું પરલોક ગમન થયું. આ બાળક ગમે તેમ કરીને ઉછરી તો આવ્યો,
પરંતુ નખથી માંડીને તે શિખા સુધી તેનાં સર્વે અંગો કદરૂપાં હતાં, તેથી
ગામનાં ઘર પણ તેને ભેઠને ખીતાં હતાં. બિલાડી જેવાં તેનાં નેત્રો, ગણપતિ
જેવું તેનું પેટ, ઉંટ જેવા લાંબા હોઠ, હાથોની પેઠે બહાર નીકળેલા દાંત
ઇત્યાદિ તેનાં કદરૂપ અવયવો તેની બેડોલતામાં એવો વધારો કરતા હતા કે
તેના સગાંવહાલાં પણ તેનો સત્કાર કરતાં ન હતાં. આખરે કંટાળીને નન્દિ-
ષેણુ પોતાના મામાને ઘેર ગયો. ત્યાં તેને ઘર ચારવાનું કામ સોંપવામાં
આવ્યું. બેડોળ હોવા છતાં તેને પરણવાના કોડ હતા. તેથી તેના મામાએ
ઘણે ઘેર માંગાં કર્યા, પરંતુ કોઈ સ્થળેથી કન્યાની હા આવી નહિ. આથી
નન્દિષેણુ નારાજ થયો. તેને બળાપો કરતાં અટકાવવા માટે તેના મામાએ
પોતાની સાત પુત્રીઓમાંથી એક પરણાવવાની કબજાત આપી, પરંતુ પુત્રીઓને
તે વિષે પૂછતાં તેમાંથી એકે પરણવાને તૈયાર ન થઈ, એટલું જ નહિ કિન્તુ
ભેરજીવમથી પરણાવવામાં આવશે તો અમે આપઘાત કરીશું એમ તેમણે કહી
સંભળાવ્યું. આ ઉત્તર સાંભળતાં નન્દિષેણુનાં તો હાંજ ગમરી ગયાં. નિરા-
શામાં ને નિરાશામાં તે મામાનું ઘર છોડી ચાલતો થયો. કોઈ ભત્રીનો ઉપાય
નહિ સૂઝવાથી તે આપઘાત કરવા વનમાં ગયો. ત્યાં પહોંચી ઉપર ચઢી જેવો તે
અંપાપાત કરવા ભય છે ત્યાં તો ‘ મા ’ એવો શબ્દ તેના કાને પડ્યો. આસપાસ જોયું
પણ કોઈ નહિ દેખાવાથી ફરી તેણે અંપાપાતની તૈયારી કરી. આ વખતે પણ
‘ મા ’ શબ્દ સંભળાયો. તપાસ કરતાં એક ઝાડ નીચે કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં કોઈ

મુનિ જિલેલા દેખાયા. તેમની પાસે જઈ તેણે સવિનય પૂછ્યું કે મારા જેવા દુઃખીને આપઘાત કરતાં આપ શા સાડું અટકાવો છો ? મુનિશ્રીએ જવાબ દીધો કે અપઘાત કરવાથી જે સુખ તું ચાહે છે તે મેળવી શકીશ નહિ, કિન્તુ ઉલટો વધારે દુઃખી થઈશ. જેમ પરનો ઘાત કરવાથી પાપ લાગે છે, તેમ પોતાની હત્યા કરવાથી પણ પાપ જ લાગે છે; વાસ્તે તું જો સુખનો અભિલાષી હોય, તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખકારી સંયમનું આરાધન કર. આ વાત નન્દિષેણુને ગળે ઉતરી, તેથી તેણે તે મુનિરાજ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. સારો અભ્યાસ કરી તેઓ ગીતાર્થ થયા. વળી તેમણે એવો ઘેર અભિગ્રહ લીધો કે મારે છઠે છઠે પારણું કરવું એટલું જ નહિ પરંતુ પારણાના દિવસે પણ આયંબિલ (આચામ્લ) કરવું. વિશેષમાં ગામમાં કે આસપાસ જે કોઈ બાળ, વૃદ્ધ કે માંદા મુનિ હોય તેની સેવા કર્યા પછી જ પારણું કરવું.

એક દિવસે અવધિજ્ઞાનથી આ અભિગ્રહથી વાકેફગાર થયેલા ઇન્દ્રે સલામાં નન્દિષેણુની દૃઢતા વિષે પ્રશંસા કરી. બે મિથ્યાત્વી દેવો આ વાત માન્ય ન કરતાં પરીક્ષા કરવા માટે આ લોકમાં ઉતરી આવ્યા. બન્ને જણે મુનિનું રૂપ લીધું. તેમાંથી એક માંદો બન્યો અને બીજો દોડતો દોડતો પારણું કરવાની તૈયારીમાં એવા નન્દિષેણુ સમીપ આવી કહેવા લાગ્યો કે વાહ રે ! ગામ બહાર સાધુ માંદા પડ્યા છે અને તું તો તારા અભિગ્રહને કોરે મૂકી પારણું કરવા બેઠો છે ! આ સાંભળી આહારનું પાત્ર મૂકી નન્દિષેણુ ઊઠ્યા અને માંદા સાધુને માટે પ્રાસુક (નિર્જીવ) જળ લાવવા નીકળ્યા. જ્યાં જ્યાં તેઓ જાય ત્યાં ત્યાં પેલો માયાવી સાધુ જળને દ્રષિત કરતો ગયો. આખરે ઘણે ઘેર ભટક્યા પછી તેમને યોગ્ય જળ મળ્યું. તે લઈ તેઓ માંદા સાધુ પાસે આવ્યા. આ સાધુને અતિસારનું દરદ હોવાથી નન્દિષેણુ તેના મલિન અંગને ધોવા લાગ્યા એટલે તો દેવતાએ માયાથી તેમાં અતિશય દુર્ગન્ધનો પ્રસાર કર્યો, પરંતુ મુનિરાજ અકળાયા નહિ. તેઓ તો આ માંદા સાધુને ઉપાશ્રયે લઈ જવા તૈયાર થયા. પોતાની ખાંધે આ સાધુને બેસાડી તેમણે ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં ભર બજાર વચ્ચે માયાવી દેવે એમને વિષાથી લીપી નાંખ્યા, છતાં તેની જુગુપ્સા ન કરતાં તેઓ તેને પોતાને સ્થાનકે લઈ આવ્યા. વિશેષમાં આ મુનિ માટે તેઓ હજી ઔષધ લાવી શક્યા નથી એમ વિચાર કરી તેઓ પોતાને કમનસીબ માનવા લાગ્યા. આ પ્રમાણેના તેમના મુદ્દબ અને મુન્દર મનોભાવ જોઈ પરીક્ષા માટે આવેલા દેવતાઓ ખુશી થયા અને મુનિરાજ ઉપર સુગંધી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી મહાત્માને પ્રણામ કરી તેઓ સ્વર્ગે ગયા.

નન્દિવેણુ સુનિવરે હજારો વર્ષો સુધી તપ કરી મરણાસન્ન અવસ્થામાં અનશન અગ્નીકર કર્યું. આ સમયે કોઈ ચક્રવર્તી પોતાની ૬૪૦૦૦ પત્નીઓ સાથે તેમને વાંદવા આવ્યો. આ સર્વાંગે સુંદર સુંદરીઓને જોઈને મારી તપશ્ચર્યા જો પ્રભાવશાળી હોય તો આવતા ભવમાં હું સ્ત્રીવલ્લભ થાઉં એવું તેણે નિયાણું બાંધ્યું. અંતમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેઓ ‘મહાશુક’ નામના સાતમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તેઓ અંધકવૃષ્ટિની સુલદ્રા નામની પત્નીની કુખે વસુદેવ તરીકે અવતર્યા કે જેઓ કાલાંતરે શ્રીકૃષ્ણના પિતા થયા.

જિને સિદ્ધે ગુરૌ ચૈત્યે, વિનયઃ શ્રુતધર્મયોઃ ।

શ્રીસદ્ગુરુદર્શનાચાર્યો-પાધ્યાયેષ્વપિ સર્વદા ॥૧૨૬॥

एवं दशविधः कार्यो, विनयो दृष्टिरक्षणे ।

આશાતના પરિત્યાગો, ભુવનોઽન્ન નિર્દર્શનમ્ ॥૧૨૭॥-યુગ્મય

દશ પ્રકારનો વિનય—

શ્લો०—“ તીર્થંકર, સિદ્ધ, ગુરુ, ચૈત્ય, શ્રુત, ધર્મ, ‘શ્રીસંધ, સમ્યક્ત્વ, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયને વિષે એમ દશ પ્રકારે વિનય સમ્યક્ત્વના રક્ષણાર્થે સર્વદા કરવો તેમજ એ દશની આશાતનાને સદા ત્યજી દેવી. આ સંબંધમાં ભુવન(તિલક)નું ઉદાહરણ છે. ”—૧૨૬-૧૨૭

ભુવનતિલકનું ઉદાહરણ—

સ્પષ્ટી०—‘ કુસુમપુર ’ નગરના ધનદ રાજાને પદ્માવતી રાણીથી ભુવન-તિલક નામનો પુત્ર થયો હતો. તે ઉમર લાયક થયો તેવામાં કોઈ વિદ્યાધરીએ ‘રત્નસ્થલપુર’ના અમરચંદ્ર રાજાની પુત્રી યશોમતિ આગળ તેની પ્રશંસા કરી. તે સ્ત્રીની યશોમતિ તેને વરવા અધીરી બની ગઈ. ખાવા પીવામાં પણ તેને આનંદ આપતો નથી એ જાણી અમરચંદ્રે સગપણ કરવા માટે પોતાના પ્રધાનને ધનદ રાજા પાસે મોકલ્યો. રાજાએ ખુશીથી એ વાત સ્વીકારી અને

પ્રધાનનું સંમાન કરી પોતાના પુત્રને મંત્રી, સામંતો વગેરેની સાથે લગ્ન માટે વિદાય કર્યો.

રસ્તામાં ‘સિદ્ધપુર’ નામના ગામમાં રાત્રે એકાએક ભુવનતિલકને મૂર્ચ્છા આવવાથી તે અચેતન થઇ ગયો. અને તેની વાચા પણ ખંધ થઇ ગઇ. આથી મંત્રી પ્રમુખના તો હોસ ઠોસ ઉડી ગયા; ઘણાએ ઉપાયો કર્યા, પરંતુ તેને કરાર વળ્યો નહિ.

આ સમયે પાસેના ઉદ્યાનમાં એક મહાત્માને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. દેવોએ સુવર્ણ-કમલની રચના કરી એટલે તેના ઉપર જેસીને કેવલીએ અનુપમ દેશના દીધી. અંતમાં રાજકુમારના કંઠીરવ નામના મંત્રીએ રાજકુમારને દર્દ મટશે કે નહિ અને તેને આવું અચાનક દુઃખ આવી પડવાનું શું કારણ છે તે સર્વજ્ઞને પૂછ્યું. કેવલીએ કહ્યું કે ‘ધાતકી’ ખંડના ‘લરત’ ક્ષેત્રમાં ‘ભુવનાગાર’ પુરમાં એક આચાર્ય પોતાના અવિનયી અને મુનિઓના શત્રુ એવા ઇન્દ્રદત્ત શિષ્યને પાસે જેસાડી વિનય સાચવવાની શીખામણુ દેતા હતા, પરંતુ જેમ સર્પને દૂધ પણ ઝેરરૂપે પરિણમે તેમ આ શિક્ષાથી પોતાનું હિત સાધવાને બદલે ઇન્દ્રદત્ત તો આચાર્ય અને એની ઉપેક્ષા કરનારા અન્ય મુનિવર્યો ઉપર ક્રોધાયમાન થયો. સર્વેને મારી નાંખવા માટે જળમાં તાલપુટ ઝેર મેળવી તે પોતાના ઉપર તહોમત ન આવી પડે એ ઇરાદાથી વનમાં નાસી ગયો. પરંતુ પાપીને કોઇ સ્થળે સુખ મળે કે? ત્યાં એકાંતમાં તે સૂઇ ગયો એટલામાં ચોતરફ આગ લાગી અને તેમાં તે બળી મુઓ. અશુભ ધ્યાનને લીધે તે મરીને નરકે ગયો.

અહિંયા આચાર્ય તેમજ મુનિ-મણ્ડળ પેલું પાણી પીવા બંધ છે ત્યાં તો શાસન-દેવીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. આથી આ પાણી નિર્જીવ સ્થળે ઢાળી દઇ બીજું પાણી લાવી તેમણે તૃપ્ત મટાડી.

ઇન્દ્રદત્તનો જીવ નરકમાંથી નીકળીને માછલાં વગેરે તરીકે ભવો કરી કોઇક પુણ્યના પ્રભાવથી આ ભુવનતિલક નામનો રાજકુમાર થયો છે. પૂર્વ ભવમાં તેણે મુનિઓની હત્યા ચિતવી હતી તેથી એ દુર્હાશા પામ્યો છે, પરંતુ આ મેં કહેલો વૃત્તાન્ત એને કહેવાથી ભાન આવશે અને એ સાજો થશે. આ સાંભળી મંત્રીએ રાજકુમાર પાસે આવી તેને પૂર્વોક્ત વૃત્તાન્ત સંભળાવ્યો. આથી તેને ભાન આવ્યું. વિશેષમાં તેને ‘જાતિસ્મરણ’ જ્ઞાન થવાથી કેવલી પાસે આવી તેણે દીક્ષા લીધી.

આ વાતની યશોભતિને ખબર પડતાં તે મૂર્ચ્છિત થઇ ગઇ. પરંતુ જીવ

ઠેકણે આવતાં સાવધાન બની ક્ષણભંગુર સાંસારિક મુખની ઉપેક્ષા કરી માતાપિતાની અનુજ્ઞા મેળવી તેણે પશુ દીક્ષા લીધી. મંત્રીના મુખથી આ બીના બાણતાં ધેનદ રાબને હર્ષ શોક થયા, કિન્તુ પોતાના પુત્રે દીક્ષા લઈ લીધી હોવાથી હવે શું થઈ શકે એમ વિચારી તે બેસી રહ્યો.

આ બાળુ ભુવનતિલકે મુનિવર અરિહંતાદિ દશ પદ્મનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા અને વિનય કરવામાં એટલા તો આગળ વધી ગયા કે ગુરુ પ્રમુખે તેમની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી. ૭૨ લાખ પૂર્વ સુધી નિર્મળ ચારિત્ર પાળી ૮૦ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, પાદપોષગમન નામનું અનશન કરી કેવલજ્ઞાન પામી તેઓ મોક્ષે ગયા.

આ ઉપરથી પ્રશમરતિમાં ૧૭૨ માંથી ૧૦૪ માં સુધીનાં પદ્યોમાં જે વિનયનો મહિમા ગાયો છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

સમ્યક્ત્વસ્ય ભવેચ્છુદ્ધિઃ, કરણાનાં વિશુદ્ધિતઃ ।

एता विशुद्ध्यस्तिस्रो, रक्षन्ति दर्शनं सदा ॥૧૨૮॥

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ—

શ્લો.૦—“ સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ કરણોની વિશુદ્ધિથી થાય. (કાયિક, વાચિક અને માનસિક) એ ત્રણ વિશુદ્ધિઓ સદા સમ્યક્ત્વનું રક્ષણ કરે છે. ”—૧૨૮

૧ આ રહ્યાં તે આપ્યા છંદમાં રચાયેલાં પદ્યો:—

“ વિનયફલં શુભ્રૂષા, ગુરુશુભ્રૂષાફલં શ્રુતજ્ઞાનમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિ-વિગતિફલં ચાલ્મ્વનિરોધઃ ॥ ૭૨ ॥

સંચરફલં તપોબલ-મથ તપસાં નિર્જરા ફલં વૃદ્ધમ્ ।

તસ્માત્ ક્રિયાનિવૃત્તિઃ, ક્રિયાનિવૃત્તેરયોગિત્વમ્ ॥ ૭૩ ॥

યોગનિરોધાદ્ ભવ-સન્તતિશ્લયઃ સન્તતિશ્લયાન્મોક્ષઃ ।

તસ્માત્ કલ્યાણાનાં, સર્વેષાં ભાજનં વિનયઃ ॥ ૭૪ ॥ ”

અર્થાત્ વિનયનું ફળ (ગુરુમુખથી ધર્મનું) શ્રવણ કરવાની અભિલાષા છે. આનું ફળ શ્રુત જ્ઞાન છે. જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે. વિરતિ સેવવાથી આત્મવ અટકે છે. આવતાં કર્મો રોકવાથી સંચર અને તેના ફળ તરીકે તપશ્ચર્યાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તપના બળથી નિર્જરા થાય છે એટલે કર્મ ખરી પડે છે. આ પ્રમાણે યોગોનો નિરોધ થતાં લવની શ્રેણીનો સંહાર થાય છે અને એ સંહારથી મોક્ષ મળે છે. તેથી સર્વ કલ્યાણોનું વિનય ભાજન છે-કારણ છે.

સદા જિનમતે પ્રીતિ-વિશુદ્ધિર્મનસો મતા ।

અનુસૃત્યાગમં વાચા, પ્રયુક્તા વચસાં ચ સા ॥૧૨૯॥

માનસિક અને વાચિક શુદ્ધિની વ્યાખ્યા—

શ્લો.૦—“ સર્વદા જિન-મતને વિષે પ્રેમ તે ‘ માનસિક વિશુદ્ધિ ’ મનાય છે અને આગમને અનુસરીને યોજાયેલી વાણી તે ‘ વચનોની શુદ્ધિ ’ છે. ”—૧૨૯

પ્રાણત્યાગેऽપિ યો નૈવ, જિનાદન્યં નમેત્ કથા ।

કાયશુદ્ધિર્મતા તસ્ય, ક્ષતિભવપારદા ॥૧૩૦॥

કાયિક શુદ્ધિનું લક્ષણ—

શ્લો.૦—“ પ્રાણ જતા રહે તોપણ જે વીતરાગ સિવાય અન્યને કદાપિ નમે જ નહિ, તેની શુદ્ધિ ‘ કાય-શુદ્ધિ ’ મનાય છે કે જે શુદ્ધિ ઝટ લવનો પાર પમાડે છે. ”—૧૩૦

જયસેના કાલિકાચાર્યો, વજ્રકર્ણસ્તૃતીયકઃ ।

મનોવાકકાયયોગેષુ, યોજનીયા નિદર્શને ॥૧૩૧॥

શુદ્ધિઓનાં ઉદાહરણો—

શ્લો.૦—“ માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારોની વિશુદ્ધિઓને વિષે અનુક્રમે જયસેના, કાલિકાચાર્ય અને વજ્રકર્ણનાં ઉદાહરણો ધટાવવાં. ”—૧૩૧

જયસેનાનો વૃત્તાન્ત—

૨૫૪ી.૦—‘ ઉજ્જયિની ’ નગરીમાં સૂરસેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં વૃષભ શેઠ અને તેની જયસેના નામની પત્ની રહેતાં હતાં. આ દંપતી મોટી ઉમરનાં થવા આવ્યાં છતાં તેમને કોઈ સંતાન થયું નહિ. આથી પતિ-વ્રતા તેમજ જૈન ધર્મને વિષે પ્રીતિ રાખનારી પત્નીએ પતિને બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવા વિનંતિ કરી. પતિએ કહ્યું કે મારું મન વિષયાદિક સુખમાં હવે રમતું નથી એટલે એ કાર્ય હું કરવા ખુશી નથી. વિષયની ખાતર નહિ, પરંતુ પુત્ર

વિના આંગણું દીપતું નથી ઇત્યાદિ કારણને લઈને પુત્રોત્પત્તિ માટે આપ પરણે. એમ પત્નીએ સૂચના કરી. વૃષભ શેઠ મૌન રહ્યા એટલે જયસેનાએ સારા ઘરની ગુણસુંદરી નામની એક કન્યા સાથે તેમનું લગ્ન કરાવ્યું. દેખાવથી અને બાહ્ય વર્તનથી સુશીલ માલૂમ પડતી આ ગુણસુંદરીને ઘરની સારસંભાળ સોંપી જયસેના ધર્મ-સાધન કરવામાં જોડાઈ. હુંક સમયમાં તો ગુણસુંદરીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. આથી વળી એનું માન વિશેષ વધ્યું.

એકદા ગુણસુંદરી પિયર ગઈ ત્યારે તેની માતા બંધુશ્રીએ તેને પૂછ્યું કે કેમ તું સુખી તો છે ને? ઉત્તર મળ્યો કે માથું મુંડાવીને વાર પૂછવો કે પાણી પીધા પછી ઘર પૂછવું જેમ નિષ્કળ છે તેમ મને સપત્નીના ઉપર આપીને સુખનું પૂછવું એ મારા હઃખની હાંસી છે. માએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે કંઈ ફિકર નહિ. હું જયસેનાનો ઘાટ ઘડી કાઢું છું.

એવામાં એક વખતે કોઈ કાપાલિક બંધુશ્રીને ઘેર ભિક્ષા માટે આવી ચડ્યો. તેને રાજ સારી સારી ભિક્ષા આપી રાજી કર્યો. આથી કાપાલિકે પોતાના લાયક કામ બતાવવા સૂચવ્યું. બંધુશ્રીએ જયસેનાને મારી નાંખવા કહ્યું. કાળી ચૌદશ આવતાં એ સ્મશાનમાં ગયો અને મુડદું લાવી તેણે તેની પૂજા કરી વૈતાલિ વિદ્યાની અધિષ્ઠાયિકા દેવીનું આહ્વાન કર્યું. દેવી પ્રત્યક્ષ હાજર થતાં કાપાલિકે તેને જયસેનાને મારવા જવાનું ફરમાવ્યું. દેવી ગઈ તો ખરી, પરંતુ જયસેનાને કાર્યોત્સર્ગ મુદ્રામાં જૈન ધર્મને વિષે દઢ જોઈ તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેનું તેના ઉપર જોર ન ચાલતાં તે ક્રોધાયમાન થઈ પાછી ફરી. તેને આવતી જોઈ કાપાલિક પોબારા ગણી ગયો. પ્રસંગ મળતાં ફરી બીજી વાર અને વળી ત્રીજી વાર પણ જયસેનાનું ખૂન કરવા કાપાલિકે દેવીને મોકલી, પરંતુ જૈન ધર્મના પ્રભાવથી તે આનો વાળ પણ વાંકો ન કરી શકી. ચોથી વાર કાપાલિકે તેને મોકલી, પરંતુ સાથે સાથે એમ કહ્યું કે ગુણસુંદરી અને જયસેના એ બન્નેમાંથી જે હુલ્લે હોય તેને મારી નાંખજે. વૈતાલિ વિદ્યા આવી અને તેણે મહાપ્રપંચવાળી અને હુલ્લે આચરણવાળી ગુણસુંદરીને કાય-ચિંતા માટે દરવાજા આગળ આવેલી જોઈ તેનું માથું તરવારથી ઉડાવી દીધું. આ વખતે પણ જયસેના કાર્યોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થ હતી. ધ્યાન પૂર્ણ કરી તે દરવાજા આગળ આવી તો ગુણસુંદરી મરણને શરણ થયેલી તેના જોવામાં આવી. પોતાના ઉપર આથી ઘોર કલંક આવી પડશે એમ વિચારી ત્યાંથી તે પાછી ફરી અને ધ્યાનસ્થ થઈ રહી.

આજે તો જયસેનાના રામ રમી જ ગયા હશે એવી આશાથી બંધુશ્રી ગુણસુંદરીને બીજે દિવસે સવારના મળવા આવી, પરંતુ ત્યાં તો પોતાની પુત્રીને મરણ પામેલી જોઈ તે તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. છતાં તેણે દરબારમાં જઈને

ફરિયાદ કરી કે જયસેનાએ શોકચપણાથી મારી પુત્રીના પ્રાણ લીધા છે. રાજા કોપથી કળકળી ઊઠ્યો અને કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં રહેલી જયસેનાને તેણે પકડી મંગાવી. તેને રાજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યા, પરંતુ તેણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. એવામાં શાસન-દેવીની પ્રેરણાથી પેલો કાપાલિક જ ત્યાં આવી ચડ્યો અને તેણે અદ્ધર રહીને બધી વાત કહી દીધી. જયસેના ઉપર પુણ્યની વૃદ્ધિ કરી તે વિદાય થયો. રાજાને એવો ગુસ્સો ચડ્યો કે તેણે એકદમ બધુશ્રીને દેશનિકાલની સજા કરી. કોપ શાંત થતાં તેણે જયસેનાની ઘણી પ્રશંસા કરી. વિશેષમાં સત્યશીલા જયસેનાને રાજાએ પૂછ્યું કે આ જગતમાં સાચો ધર્મ તેમજ સત્ય તીર્થ ક્યાં છે ? તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે એકાંતવાદી ધર્મો અસત્ય છે, જ્યારે અનેકાંતવાદી-સ્વાદ્વાદી-જૈન ધર્મ સાચો છે. વળી લોકમાં પ્રસિદ્ધ ૬૮ તીર્થો તે કંઈ આત્માને તારનાર નથી, પરંતુ ખરું તીર્થ તો ‘સિદ્ધાચળ’ છે કે જ્યાં અનંત જીવો સિદ્ધિ-પદને પામ્યા છે અને પામશે.

આ હકીકત સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો અને ‘સિદ્ધાચળ’ની તે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. અંતમાં તેણે જયસેનાને બહુમાનપૂર્વક વિદાય કરી. તે ઘેર ગઈ અને પોતાનો મનુષ્ય-ભવ પૂરેપૂરો સાર્થક કરવા માટે તેણે પારમેશ્વરી પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી અને તેમ કરી સ્વકાર્ય સાધ્યું.

કાલિકાચાર્યની કથા—

સ્પષ્ટી—‘તુરમણી’ નગરીમાં કાલિકા નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને ભદ્રા નામની બેન હતી અને દત્ત નામનો ભાણેજ હતો. કાલિકે જૈન મુનિવર પાસે ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્યથી દીક્ષા લઈ કલાંતરે આચાર્યપદ મેળવ્યું.

આ તરફ દત્તના ઉપર કોઈનો અંકુશ નહિ હોવાથી તે સાતે વ્યસનો સેવવા લાગ્યો. અનુક્રમે તે ત્યાંના જિતશત્રુ રાજાનો સેવક થયો. પોતાની ચાલાકીથી રાજાને ખુશી કરી તે દીવાન થયો અને ધીરે ધીરે રાજ્ય-સત્તા પોતાના હાથમાં જમાવી તેણે રાજાને કેદ કરી દીધો. પછીથી તે આમ નિઃશંક બની યજ્ઞાદિમાં બહુ જ ધન ખર્ચવા લાગ્યો.

એક વેળા કાલિકાચાર્ય વિહાર કરતાં કરતાં દત્તના ગામમાં આવી ચડ્યા. જૈન ધર્મનો દ્રેષી હોવા છતાં તે પોતાની માતાના આગ્રહથી મામાને મળવા ગયો. ત્યાં જઈ તેણે પૂછ્યું કે યજ્ઞ કરવાથી શું ફળ મળે ? આચાર્યે આડો ઉત્તર આપ્યો કે દયા કરવાથી ધર્મ થાય. એ સાંભળીને ફરી ફરીને દત્તે પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર માંગ્યો એટલે આચાર્યે કહ્યું કે યજ્ઞનું ફળ નરક છે. વળી હે રાજન્ ! તું આજથી સાતમે દિવસે કુંભીપાકની વેદના ભોગવી મરણ

પામી નરકે જવાનો છે. દત્તે કહ્યું કે આની પ્રતીતિ શી ? આચાર્યે કહ્યું કે મરવાને આગલે દિવસે તારા મુખમાં વિષા પડશે. આથી ગુસ્સે થઈ દત્તે કહ્યું કે તારી શી ગતિ થશે ? આચાર્યે કહ્યું કે હું તો સ્વર્ગે જઈશ. આ સાંભળી દત્તે આચાર્યને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે મુલતવી રાખી તેની આસપાસ પાંચસે સિપાઈઓની ચોકી મૂકી તે ચાલતો થયો. તેનો વિચાર એવો હતો કે આજથી સાતમે દિવસે હું જીવતો રહ્યો તો મારે હાથે આને હણી નાંખીશ.

રાજ્ય-સ્થાનમાં આવી તેણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે આજથી સાત દિવસ સુધી કોઈએ ગામમાં દીર્ઘ-શંકાએ જવું નહિ તેમજ રસ્તા સાફ રાખવા અને તેના ઉપર ફૂલો ખીંછાવવાં. છઠ્ઠા દિવસને બૂલથી સાતમે દિવસ પારી તે રાજ-દરબારમાંથી બહાર નીકળ્યો. તે વખતે રાજમાર્ગમાં ફૂલ ખીંછાવનાર માળીને મલ-ત્યાગ માટે આકરી હાજત લાગી હતી એટલે ત્યાં જ તેણે મલોત્સર્ગ કર્યો અને તેના ઉપર ફૂલો પાથરી તે ચાલતો થયો. દત્ત રાજ અહીં આવી પહોંચ્યો ત્યારે એના ઘોડાનો પગ વિષા ઉપર પડ્યો અને તેના છાંટા રાજના મુખમાં પડ્યા. દત્તે તરત જ પૂછ્યું કે આજે કેટલામો દિવસ છે ? બધા બોલી ઊઠ્યા કે આજે છઠ્ઠો દિવસ છે. દત્ત ત્યાંથી તીવે ચોડે પાછો વળ્યો. આ દરમિયાન કારભારીઓએ મળી જઈને ખરા રાજા જિતશયુને કેદખાનામાંથી બહાર કાઢ્યો હતો અને તેને ગાદી ચોંપી હતી. યાજ્ઞ દરમિયાન દત્તે અચાનક પકડી લઈ તેમણે રાજના હુકમથી તેને કુંભીપાકમાં પડવ્યો. મરીને તે નરકે ગયો. કાલાંતરે કાલિકાચાર્ય કાળ કરી સ્વર્ગે સંચર્યા.

વજ્રકર્ણનો રૂતાન્ત--

કૈકેયી રાણીની પ્રેરણાથી વચનથી બદ્ધ થયેલા દશરથ રાજના હુકમ અનુસાર વનવાસ સેવતા રામ લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે ‘પંચવટી’ નો માર્ગે થઈને ‘અવંતી’ જતા હતા. તેવામાં રસ્તામાં કરિયાણાં વડે પરિપૂર્ણ હાટો, ધન વગેરેથી સમૃદ્ધ ગૃહ અને ધાન્ય તથા વૃષભોથી યુક્ત એતરોથી વિભૂષિત પરંતુ નિર્જન એવું એક નગર તેમની નજરે પડ્યું. આથી રામે લક્ષ્મણને તપાસ કરવા મોકલ્યો. માર્ગમાં એક માણસ મળ્યો તેની તરફથી એવા સમાચાર મળ્યા કે અહીં ‘દશપુર’ નગરમાં વજ્રકર્ણ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને મૃગયાનું વ્યસન હોવાથી એક દિવસ તેના હાથે ગર્ભવતી હરણીનો શિકાર થઈ ગયો. આની વિદૂવળ દશા જોઈ રાજનું દય પીગળ્યું અને પોતે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. એવામાં ફરતાં ફરતાં તેની નજર એક જૈન મુનિરાજ ઉપર પડી.

તેમની પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરી આત્મ-હિતનો માર્ગ બતાવવા તેણે વિનંતિ કરી. સમ્યક્ત્વ પૂર્વક હિંસાનો ત્યાગ એ આત્મહિત છે; અને વીતરાગ દેવ અને મોક્ષ-માર્ગના પ્રરૂપક બ્રહ્મચારી મુનિ સિવાય અન્ય કોઈને ન નમવું એ સમ્યક્ત્વ છે એવો ઉત્તર મળ્યો. આ સાંભળી રાજાએ એવો નિયમ લીધો કે વીતરાગ દેવ અને સાચા મુનિ સિવાય મારે કોઈને નમવું નહિ. મહેલે પાછા આવતાં તેને વિચાર થયો કે હું તો ‘અવંતી’ નગરીના સિંહરથ રાજાને બંડણી લઈ છું એટલે મારે તેને નમસ્કાર કરવો પડશે, અને એમ કરવાથી તો મારો નિયમ સચવાઈ નહિ રહે; વાસ્તે મારે શું કરવું? આથી તેણે પોતાની વીંટીમાં મુનિસુવ્રતસ્વામીનું બિંબ કરાવી તેને વંદન કરવા પૂર્વક જરૂરી પ્રસંગે સિંહરથને નમસ્કાર કરવો એવો તોડ કાઢ્યો.

એક વખતે કોઈ એક જાણુમેદુએ આ પડદો ચીરી નાંખ્યો. આથી સિંહરથે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી. સિંહરથ રાજા આવી પહોંચે છે એવા ખબર અજાઉધી વજ્રકર્ણને ‘કુંદનપુર’ના વૃશ્ચિક નામના એક શ્રાવક માર-ફતે મળી હતી. પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે આ શ્રાવક માલ વેચવા ‘અવંતી’ ગયો હતો. ત્યાં અનંગલતા નામની વેશ્યાને જોઈ મોહમુગ્ધ બની તેના ખ્યારમાં તે સપડાઈ ગયો. તે પછુ વળી એટલે મુઘી કે તેના કહેવાધી રાજ્ય-મહેલમાં ચોરી કરવાને પછુ તે ગયો. ત્યાં આગળ તેણે રાજા અને રાણીને વાતચિત કરતાં સાંભળ્યાં. રાજા ઉદાસ હતો એટલે રાણીએ પૂછ્યું કે હે પ્રાણનાથ ! આજે ચિંતાતુર કેમ છો ? રાજાએ જવાબ આપ્યો કે વજ્રકર્ણ મારો તાબેદાર હોવા છતાં મારે ચરણે કપટથી મસ્તક નમાવે છે; શ્રાવકપણાનો ડોળ કરી તે વીતરાગ સિવાય અન્ય કોઈને નમતો નથી, વાસ્તે એને જ્યારે હું ઠાર કરીશ ત્યારે મારું કાળજું ટાકું થશે. આ વેર લેવા હું હવે ટુંક સમયમાં પ્રયાણ કરનાર છું. આ સાંભળી વૃશ્ચિકને સદ્બુદ્ધિ સૂઝી. તેણે વિચાર કર્યો કે ધન્ય છે વજ્રકર્ણ કે જે પોતાના નિયમ ઉપર મુસ્તાક છે, જ્યારે મને ધિક્કાર છે કે હું શ્રાવક-કુલમાં અવતરી શ્રાવક હોવાનો દાવો કરતો છતો વેશ્યાના પાશમાં સપડાઈ ચોરી કરવા નીકળ્યો છું. આમ વિચારી અનંગલતા પાસે પાછો આવી તેનાથી તે છટો થયો, જોકે એ વેશ્યાએ તે વેળા કામાસ્ત્રો પૂરેપૂરાં અજમાવી જોયાં. આ શ્રાવકે આવી વજ્રકર્ણને આગળથી ચેતાવ્યો.

આથી આને યોગ્ય સિરપાવ આપી વજ્રકર્ણ પોતાના ગામની પાસેના પરં વગેરેના માણસોને પોતાના ગામમાં બોલાવી લઈ દરવાજા બંધ કરી અંદર લરાઈ બેઠો. એને બીજે દિવસે સિંહરથ અહીં આવી ચડ્યો અને તેણે ગામને ઘેરો ઘાલ્યો. પછી દૂત મોકલી વજ્રકર્ણને કહેવડાવ્યું કે રાજ્ય લોગવવાની

ઇચ્છા હોય તો મને આવીને પ્રણામ કર, નહિ તો હું તારો ઘાટ ઘડી કાઢીશ. વજ્રકર્ણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે મારે રાજ્યની જરૂર નથી. મેં જે નિયમ લીધો છે તેને હું છેવટ સુધી પાળીશ. મને ધર્મ-દ્વાર આપ જેથી હું અન્યત્ર જાઉં અને મારા નિયમનો નિર્વાહ કરું. સિંહરથે તેની આ વાત ન સ્વીકારી, કિન્તુ તે એને મારી નાંખવા તૈયાર થયો છે અને એથી આ નગર ઉજ્જડ જણાય છે.

આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળી રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે ચાલો, આપણે ત્યાં જઈએ; અને વળી વજ્રકર્ણ આપણે સહધર્મી છે, વાસ્તે આપણે એને ખનતી મદદ પણ કરીએ. રામને ‘દશપુર’ની બહાર રાખી લક્ષ્મણ નગરમાં ગયો. વજ્રકર્ણે તેને લોજન માટે આમંત્રણ કર્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારા મોટા ભાઈ અને ભાભી બહાર દેવકુલમાં છે; તેમના જમ્યા પછી હું લોજન કરીશ. વજ્રકર્ણે રામ અને સીતાને પણ તેડાવ્યાં અને પછી બધાંને ભાવથી જમાવ્યાં. પછી રામે લક્ષ્મણને સિંહરથ પાસે મોકલ્યો. ત્યાં જઈને લક્ષ્મણે કહ્યું કે મને દશરથ રાજાના પુત્રે મોકલ્યો છે અને કહેવરાવ્યું છે કે તારે વજ્રકર્ણ સાથે યુદ્ધ ન કરવું. સિંહરથે તેના અનાદર કર્યો. એટલે લક્ષ્મણે તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી દીધો. આથી તે શરણે આવ્યો એટલે તેને હુકમ કર્યો કે વજ્રકર્ણને ‘અવંતી’નું રાજ્ય આપ અને તેનો સેવક થઈને તું રહે. આ પ્રમાણે વજ્રકર્ણને સહાય કરી રામ વગેરે અન્યત્ર ચાલતા થયા. વજ્રકર્ણે અખંડિતપણે જીવન પર્યંત પોતાનો નિયમ પાળ્યો અને અંતમાં સ્વર્ગ સિધાવ્યો. કાલાંતરે તે મોક્ષે જશે.

शङ्का काङ्क्षा विचिकित्सा, इलाघा मिथ्यात्विनां तथा ।

तेषां परिचयस्त्याज्यः, सम्यक्त्वं दूषयन्ति यत् ॥१३२॥

પાંચ દ્વંપણે—

શ્લો ૦—“શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મિથ્યાત્વીઓની પ્રશંસા તથા તેમનો પરિચય એ ત્યજવા યોગ્ય છે, કેમકે તે સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરે છે.—૧૩૨

पेयापो जितशत्रुश्च, दुर्गन्धा श्रेणिकप्रिया ।

सुमतिः ऋषिदत्ता च, ज्ञातानि सन्ति दूषणे ॥ १३३ ॥

પાંચ દૂષણો પરત્વે ઉદાહરણો—

શ્લોક—“ પેચા (rice-gruel) ખાનાર, જિતશત્રુ, (નૃપતિ) શ્રેણિકની પત્ની દુર્ગન્ધા, સુમતિ અને ઋષિદત્તા એ દૂષણસૂચક ઉદાહરણો છે. ”—૧૩૩

પેચાખની કથા—

સ્પષ્ટી.—એક ગામમાં એ સપત્નીઓ રહેતી હતી. તે બંનેને એકેક પુત્ર હતો. બંને છોકરાઓ નિશાળેથી એક દિવસ ઘેર આવ્યા ત્યારે તેમને કકડીને ભૂખ લાગી હતી, પરંતુ ઘરમાં પેચા નામના પદાર્થ સિવાય કંઈ ખાવાનું હતું નહિ. બેમાંથી એક સપત્નીએ તેમને તે પદાર્થ આપ્યો. આમાં માખી પડેલી હતી, પરંતુ તેની બેમાંથી એકેને ખબર હતી નહિ. બંને જણા જુદા જુદા વાસણમાં પેચા ખાઈ રહ્યા. ત્યાર બાદ થોડી વારમાં તે બંનેને ઉલટી થઈ. આ પૈકી એક છોકરાએ વિચાર્યું કે પીરસનાર આ મારી મા સાવકી હોવાથી તેણે મને મારી નાંખવા માટે જરૂર ઝેર લેવાનું હોવું જોઈએ. વહેમમાં ને વહેમમાં એ તો બેચેન થઈ ગયો અને બેમાંથી એને ઉચ્ચ રોગ લાગી પડ્યો અને થોડા દિવસમાં તે મરી પશુ ગયો. બીજા છોકરાએ વિચાર કર્યો કે પીરસનાર મારી સગી મા હતી એટલે તે મને ઝેર આપે જ નહિ. આમ તે નિઃસંશય રહ્યો અને તેનો વ્યાધિ વધ્યો નહિ અને તે તેથી મરણ પણ પામ્યો નહિ.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ખોટી ખોટી શંકા રાખવાથી અનેક સંકટો ઊભાં થાય છે, વાસ્તે સર્વજ્ઞનાં વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો હિતકર છે.

જિતશત્રુનો વૃત્તાન્ત—

‘ વસંતપુર ’ નગરમાં જિતશત્રુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એના મંત્રીશ્વરનું નામ મતિસાગર હતું. એક દિવસ કોઈ અશ્વનો વ્યાપારી અનેક દેશના ઉત્તમ અશ્વો લઈ રાજસભામાં આવ્યો. તેમાંથી અશ્વ-પરીક્ષા કરીને રાજાએ ઘોડાની એક જોડી ખરીદી. એના વેગથી વાકેફગાર થવા માટે એક ઘોડા ઉપર રાજા બેઠો અને બીજા ઉપર મંત્રીશ્વર આરૂઢ થયો. આ બંને ઘોડાઓને વિપરીત શિક્ષા મળેલી હોવાથી તે પવનવેગે દોડ્યા અને જોતજોતામાં રાજા અને પ્રધાન સૈન્યથી વિખૂટા પડી ગયા. ઘોડાઓએ તેમને એક નિર્જન અરણ્યમાં લાવી મૂક્યા. શ્રમ, હુધા અને તૃષ્ણાથી આકુળ વ્યાકુળ બનેલા તેઓ જળ અને ફળ માટે લમતા લમતા એક ઝરા આગળ આવી પહોંચ્યા. તે ઝરાનું નિર્મળ જળ પીને અને આસપાસથી ફળ મેળવી તેનો આહાર કરી મનમાં ધીરજ ધરીને તેઓ ત્યાં કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. શોધ કરતા કરતા સૈનિકો ઘણે દિવસે ત્યાં આવી ચડ્યા. પછી સૈન્ય સહિત રાજાએ અને

મંત્રીધરે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઘણા દિવસ સુધી અરણ્યમાં ભૂખમરો વેઠેલો હોવાથી રાજાએ રસોઈઆઓને હુકમ કર્યો કે સર્વે જાતનાં ભોજન તૈયાર કરો. તે તૈયાર થતાં રાજાએ તેનું આકંઠ ભોજન કર્યું. એથી તેને વિસૂચિકાનો રોગ થયો અને અતિશય વેદના થઈ. રાજા આર્તધ્યાન ધ્યાતો મરીને દુર્ગતિમાં ગયો.

મતિસાગર મંત્રી તો ખરેખર બુદ્ધિનો નિધાન હતો એટલે પોતાના શરીરની સ્થિતિને લક્ષ્યમાં રાખીને વમન, વિરેચન વગેરે દ્વારા શરીરનું શોધન કરી ઉચિત આહાર વડે તે પોતાના શરીરને પોષવા લાગ્યો અને ચિરકાળ પર્યંત પોતાના દિવસો ગુણેથી ગુજારવા લાગ્યો.

આ કથાનો ઉપનય એ છે કે રાજા અને પ્રધાન જેવા સંસારી જીવો છે. તેમાં જેઓ અન્યાન્ય દર્શનોની આકાંક્ષા રાખે છે, પવનના સપાટાથી જેમ ધ્વજ હલે તેમ જેઓ અસ્થિર ચિત્તવાળા છે, જેમની આસ્થા કાચની ઝંગડીની પેઠે ક્ષણભંગુર છે તેઓ અકરાંતિયાની પેઠે ભોજન કરનારા રાગની માફક અતૃપ્ત રહી દુર્ગતિના ભોજન બને છે; જ્યારે જેમણે પરમાર્થનો સુનિશ્ચય કર્યો છે, જેઓ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજ્યા છે, જેમણે ઇતર દર્શનોની નિઃસારતા જોઈ તેનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ મંત્રીધરની પેઠે સુખી થાય છે.

દુર્ગન્ધાનું ઉદાહરણ--

‘રાજગૃહ’ નગરીમાં શ્રેષ્ઠિકે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં એ નગરીના બહારના ઉદ્યાનમાં મહાવીર પ્રભુ પધાર્યા. તેમને વંદન કરવા માટે ઘણા ઠાકમાઠથી શ્રેષ્ઠિકે જવા નીકળ્યો. તેવામાં માર્ગમાં અત્યંત દુર્ગંધ ફેલાતી હોવાથી તેના એક સૈનિકે નાકે આડું વસ્ત્ર રાખ્યું. આ જોઈને ગાનું શું કારણ છે એમ રાજાએ પૂછ્યું. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે ઠાકઠ તરતની જન્મેલી બાલિકાના શરીરમાંથી આ અસહ્ય દુર્ગંધ ફેલાઈ રહી છે; આથી ત્યાંથી પસાર થતાં લોકો નાકે આડું વસ્ત્ર રાખીને જાય છે. રાજાએ તો એમ જ કહ્યું કે હોય, એમાં શું? એ તો પુદ્ગલોનું પરિણામ છે. પછી તેણે સમવસરણમાં જઈ પ્રભુને પૂછ્યું કે મેં માર્ગમાં જે દુર્ગન્ધાને જોઈ તેણે પૂર્વ ભવમાં એવું શું પાપ કર્યું છે કે જેથી તેના શરીરમાંથી આવી ખરાબ વાસ ફેલાય છે? ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે આ નગરીની પાસે ‘વાણિજ્ય’ નામના પરામાં ધનમિત્ર નામનો શેઠ વસતો હતો. તેને ધનથી નામની પુત્રી હતી. એક વેળા તેના લગ્ન-પ્રસંગે કોઈ જૈન મુનિ ગોચરી અર્થે આવી ચડયા. તેમને જોઈને શેઠે પુત્રીને તેમને યોગ્ય આહારાદિ આપવા સૂચવ્યું. પિતાની આજ્ઞાને માન આપવા

સોળે શૃંગારથી સન્નિજત, ઉત્તમ વસ્ત્રોથી અલંકૃત અને અનેક સુગંધી પદાર્થોથી સુવાસિત દેહવાળી તે તરુણીએ મુનિનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. પરંતુ તે સમયે તે મહાત્માના મલિન શરીરમાંથી વાસ મારતી હતી તેને લઇને તેણે મોં મચકોડયું; અને જુવાનીના તોરમાં તે વિચારવા લાગી કે આ નિષ્પાપ જિન-માર્ગમાં વર્તનારા મુનિઓ અચિત્ત જળથી સ્નાન કરતા હોય તો તેમના સંયમમાં શો દોષ લાગે ? આ પ્રમાણેનો અનુચિત વિચાર કરવાથી તેણે દુષ્ટ કર્મ બાંધ્યું. તેની આલોચના કર્યા વિના તે કાલાંતરે મરણ પામી અને આ નગરીની એક ગણિકાને પેટે અવતરી. તે ગર્ભમાં આવી ત્યારે તેની માતાને ઘણું દુઃખ થયું, તેથી ગર્ભપાત માટે તેણે અનેક ઉપાયો યોજ્યા; પરંતુ તેમાં તે ફલીભૂત થઈ નહિ. વળી જન્મતાં જ તેના શરીરમાંથી અસહ્ય દુર્ગંધ નીકળતી જોઈ વિધાની જેમ તે ગણિકાએ તેનો ત્યાગ કર્યો. તે જ બાળકી હે રાજન્ ! આજે તારી નજરે પડી.

આ સાંભળી શ્રેણિકે પૂછ્યું કે હે નાથ ! એની શી ગતિ થશે ? પ્રભુએ કહ્યું કે એણે પૂર્વે જે દુષ્ટ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું હતું તે હવે ભોગવાઈ ગયું છે, અને તે ભવમાં સુપાત્ર-દાન દેવાથી જે શુભ કર્મ બાંધ્યું હતું તેનો હવે ઉદ્ધત થવાથી તેનું શરીર કસ્તૂરી, અંબર, ખરાસની જેમ સુગંધમય બની ગયું છે. વિશેષ શું કહેવું ? હે રાજન્ ! એ તારી પટરાણી થશે. તેની નિશાની એ છે કે તમે બંને જણાં પાસાં ખેલશો તે વારે જે જીતે તે બીજાના ખાંધે ચઢે એવી શરત કરશો અને તેમાં આ દુર્ગંધા જીતતાં તે તેમ કરશે. આ હકીકતબાણી આશ્ચર્ય પામતો રાજા પોતાને સ્થાનકે ગયો.

આ તરફ દુર્ગંધાનું શરીર સુગંધમય બની ગયું હતું. ત્યાંથી પસાર થતી એક ગોવાળણે આ બાલિકાને જોઈ એટલે પોતાને છોકરી ન હોવાથી તેને તે લઈ ગઈ અને પાળી પેપીને માટી કરી. તેની જુવાની ખીલતાં તો તેનાં રૂમ, કાંતિ અને લાવણ્ય એવાં દેહીપ્યમાન બની ગયાં કે લલલલા તેને જોઈને ચકિત થઈ જતા.

એકદા કૌમુદી-મહોત્સવના સમયે શ્રેણિકે અભયકુમાર સાથે ગામ બહાર કીડા કરવા જતો હતો ત્યારે આ યુવતિને જોતાં જ તે મોહિત થઈ ગયો. તે તેની પાસે ગયો અને લઘુ લાઘવી કળાથી જોતજોતામાં તેણે તેના વસ્ત્રના છેડે પોતાના નાનથી અંકિત મુદ્રિકા બાંધી દીધી. પાસે જોલેલા અભયકુમાર જેવા ચતુરને પણ તેની કંઈ ખબર પડી નહિ. પછી રાજાએ ખૂમ પાડવા માંડી કે મારી કોઈ મુદ્રિકા ચોરી ગયું જણાય છે. એની તપાસ કર્યા વિના મહેલે પાછા ન આવવું એમ અભયકુમારને કહી તે સ્વસ્થાનક ગયો.

અભયકુમારે નગરના ત્રણ તરફના દરવાજા બંધ કરાવ્યા અને ચોથે દરવાજે ઝડતી લેવા તે પોતે જાણો રહ્યો. તપાસને અંતે એ મુદ્રિકા દુર્ગન્ધા પાસેથી નીકળી. તેની ઉલટ સુલટ પરીક્ષા લીધી પણ તે નિર્દોષ જણાઈ એટલે આ ચતુર ચેતી ગયો કે આના ઉપર કામાતુર થઈ જવાથી પિતાશ્રીએ જ આ કપટ-નાટક ભજવ્યો જણાય છે. આમ વિચારી દુર્ગન્ધાને સાથે લઈને તે પોતાના પિતા શ્રેણિક પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે હે મહારાજ ! આપના ચિત્તની ચોરી કરનાર પાસેથી આ મુદ્રિકા મળી છે. આપ કબૂલ કરો કે નહિ પણ આ મુદ્રિકાએ જ આપની પોલ ઉઘાડી પાડી દીધી છે. રાજા આ સાંભળી હસ્યો. પછી દુર્ગન્ધાના ઉછેરનારને બોલાવી તેની સંમતિથી રાજાએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને જોતજોતામાં રાજાની મહેરબાની તેના ઉપર એટલી બધી વધી ગઈ કે તેને પટરાણીનું પદ મળ્યું.

એક દિવસ રાજા આ દુર્ગન્ધા સાથે પાસા ખેલતો હતો ત્યારે મહાવીરે કહ્યું હતું તેમ બન્યું. આ સમયે એને એ વિચાર આવ્યો કે નીચ કુળમાં જન્મેલી જો માન પામે તોપણ તે પોતાની જાત પર ગયા વિના રહેતી નથી. આથી તેનું મુખ જરા મલકાયું. તેને જોઈ દુર્ગન્ધાએ પૂછ્યું કે આ હાસ્યનો શો હેતુ છે? શ્રેણિકે મહાવીરે કહેલી હકીકત અથથી તે ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. આથી દુર્ગન્ધાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તેણે પ્રભુ પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આમ કરી તેણે પોતાનું જીવન સદ્ગત કર્યું.

સુમતિની કથા--

‘ મગધ ’ દેશમાં આવેલા ‘ કુશસ્થલપુર ’ નગરને વિષે જીવાદિક નવ તત્ત્વના જાણકાર બે ધનાઢ્ય લાઈઓ વસતા હતા. એકનું નામ સુમતિ હતું, અને બીજાનું નામ નાગિલ હતું. કર્મવશાત તેઓ એટલા બધા નિર્ધન થઈ ગયા કે તેમને પોતાનું ગામ છોડવાનો વારો આવ્યો, કિન્તુ તેમણે છળ કપટ કરી ધન મેળવવા વિચાર સરખાએ કર્યો નહિ.

પરદેશ જતાં રસ્તામાં પાંચ સાધુ અને એક શ્રાવક તેમની નજરે પડ્યા. આનો સંઘાત કરવા નાગિલે સુમતિને કહ્યું એટલે તેણે હા પાડી. આગળ ચાલતાં નાગિલને પ્રતીતિ થઈ કે આ સાધુઓ તો કુશીલ છે અને તેમનો સંગ કરવો કે તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવો તે સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરવા જેવું છે. આથી તેમનો ત્યાગ કરવા તેણે સુમતિને કહ્યું. સુમતિએ તેની વાત ન સ્વીકારી અને ઉલટું કહેવા લાગ્યો કે તું એવો તે કેવો મોટો શ્રાવક થઈ પડ્યો છે કે શુદ્ધ ગોચરી કરનારા, વિવિધ તપસ્યા આદરનારા,

અનેક ગુણોથી અલકૃત એવા આ સાધુઓને કુશીલ-અનાચારી કહેવા તું તત્પર થયો છે? નાગિલે ઉત્તર આપ્યો કે હે ભાઈ! મને કંઈ એમના ઉપર દ્રેષ નથી, પરંતુ તીર્થકરે કુશીલનાં જે લક્ષણો ખતાવ્યાં છે તે લક્ષણોથી લક્ષિત આ સાધુઓ છે એવી મારી ખાતરી થવાથી જ હું તેમ કહી રહ્યો છું. આ સાંભળીને સુમતિ બોલી ઊઠ્યો કે જેવો તું અઙ્ગલનો ખારદાન છે તેવો તારો તીર્થકર પણ હશે કે જેણે આવા શુદ્ધ સાધુઓનો ત્યાગ કરવાનો તને ઉપદેશ આપ્યો છે. આ સાંભળતાં જ નાગિલે સુમતિના મુખ ઉપર આડો હાથ દીધો અને કહ્યું કે હે ભાઈ! શા સારૂ તીર્થકરના અવર્ણવાદ બોલી તું ઘેર પાપને લાગીદાર થાય છે? સાંભળ, આ સાધુઓની ઓઢણી વિનાની સ્ત્રી તરફ નજર પડી, પરંતુ તેને પાછી ખેંચી લેવાને બદલે તેઓ તેને ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા. વળી પ્રતિક્રમણ કરતી વેળા તેની તેમણે આલોચના પણ લીધી નહિ. વળી આજે જ સવારે તેમણે હસ્તિકાયનો સંઘટ્ટો કર્યો અને કાચા પાણીનો પરિસંલોગ પણ કર્યો. એવાં એમનાં શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધનાં અનેક આચરણો જોઈને તો હું તેમનો ત્યાગ કરવા તને સૂચના કરું છું. ધૂળ ઉપર લીંપણની જેમ આની સુમતિ ઉપર કંઈ અસર ન થઈ એટલે તેને પડતો મૂકી નાગિલે અન્યત્ર રવાના થયો.

આ તરફ સુમતિ પેલા સાધુઓ ભેગો થઈ ગયો, અને વખત જતાં તેણે તેમની પાસે દીક્ષા પણ લીધી. કાળજામાં કાળજા મળી જાય તેમ કુશીલોમાં કુશીલ મળી ગયો.

કાલાંતરે બાર વર્ષનો લયંકર દુકાળ પડ્યો. ત્યારે વિવિધ જાતનાં કુકર્મો કરી આ સાધુઓએ પોતાની સંસાર-યાત્રા ચાલુ રાખી. અંતમાં મરીને એ પાંચ સાધુઓ વ્યંતરેનાં વાહન તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી મ્લેચ્છ તરીકે અવતરી, મઘ માંસાદિનું સેવન કરી તેઓ સાતમી નરકે જશે. ઘણો વખત સંસારમાં રઝળી ત્રીજી ચોવીસીમાં તેમાંથી ચાર જણા સમ્યક્ત્વ પામશે અને ત્યાંથી ત્રીજે ભવે મોક્ષે જશે, પરંતુ એ પૈકી સૌથી મોટો સાધુ અલબ્ધ હોવાથી સંસારમાં સદાને માટે રખડયા કરશે. સુમતિ લબ્ધ જીવ હોવા છતાં તેણે મહામિથ્યાત્વના ઉદયથી દ્વાદશાંગીની અવહીલના કરી તેથી તે મરીને ૧૫૨મા ધાર્મિક તરીકે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને તે ૨૨૩ડગોલિક મનુષ્ય તરીકે આઠ વાર લાગલાગટ જન્મશે. ત્યારબાદ નવમે ભવે વ્યંતર, દશમે વનસ્પતિમાં લીંબડો, અગ્યારમે માનવ સ્ત્રી, બારમે છઠ્ઠી નરકનો અતિથિ, તેરમે કુષ્ઠી મનુષ્ય, ચૌદમે હાથી અને પંદરમે સાધારણ નિગોદ થશે. ત્યાં ઘણો કાળ રખડી

બળદ થશે અને પછી મનુષ્ય થશે. એ પ્રમાણે ઘણા ભવો કરી 'મુખ્ય કુળમાં અવતરી દીક્ષા લઈ કાળ કરી તે 'અનુત્તર' વિમાનમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંથી મહાસમ્યગ્દષ્ટિ ચક્રવર્તી થઈ દીક્ષા લઈ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષે જશે. આ પ્રમાણેની હકીકત મહાનિશીથના ચોથા અધ્યયનથી જાણી લેવી.

ઋષિદત્તાની કથા—

‘ભરત’ક્ષેત્રમાં ‘વર્ધમાન’ નગરમાં કુણ્ડાલ નૃપતિનો નન્દન સંપ્રતિ નરેશ્વર રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા એ નગરમાં ઋષભસેન નામનો મોટી ઋદ્ધિવાળો સાર્થવાહ વસતો હતો. જૈન ધર્મના રાગી આ સાર્થવાહને વીરમતિ નામની પત્ની હતી. સંસાર-સુખ ભોગવતાં આ દંપતીને સહદેવ અને વીરદાસ એમ બે પુત્રો અને ઋષિદત્તા પુત્રી થયાં હતાં. ઋષિદત્તાના ગુણોથી આકર્ષાઈને અનેક ઉમેદવારોને એને પરણવાના કોડ થતા હતા, પરંતુ વીરસેને એવું જાહેર કર્યું હતું કે મુંદર રૂપ, સંપત્તિ વગેરેથી સંપન્ન પુરુષ જો મિથ્યાત્વી હોય તો તેને મારી પુત્રી ન આપતાં હું કુરૂપ, દરિદ્ર એવો જૈન ધર્મી હોય તો તેને મારી પુત્રી પરણાવવા તૈયાર છું. આ સાંભળીને ‘કૂપચન્દ્ર’ નગરથી રુદ્રદત્ત નામનો સાર્થવાહ ‘વર્ધમાન’ નગરમાં આવ્યો. ત્યાં તે પોતાના મિત્ર કુમેરદત્તને ઘેર ઉતર્યો. એક દિવસ ત્યાં થઈને ઋષિદત્તા જતી હતી તે એની નજરે પડી. આથી એણે પોતાના મિત્રને પૂછ્યું કે ઋષભસેનની પુત્રી આ જ કે? કુમેરદત્તે કહ્યું કે હા; પરંતુ એને પરણવું હોય તો જૈન બનવું પડશે. કમાતુર શું ન કરે? રુદ્રદત્તે કપટ પૂર્વક જૈન ધર્મ અનુસાર જીવન ગુજારવા માંડ્યું. દેવ, ગુરુ અને સાત ક્ષેત્રની આરાધના કરવામાં તે એટલો બધો રસ બતાવવા લાગ્યો કે એ જોઈને ઋષભસેન રાજી રાજી થઈ ગયો અને એણે પોતાની પુત્રીને ઉત્સાહથી એની સાથે પરણાવી.

રુદ્રદત્ત સસરાને ત્યાં ઋષિદત્તા સાથે આનંદપૂર્વક દિવસ પસાર કરવા લાગ્યો. એવામાં એક દહાડો એના પિતાશ્રીનો પત્ર આવતાં ઋષભસેનની રજા લઈ ઋષિદત્તા સાથે તે પોતાને ગામ જવા નીકળ્યો. પોતાને ઘેર પહોંચ્યા બાદ ધીરે ધીરે જૈન ધર્મને એતિલાંબલિ આપતો ગયો અને મિથ્યાદષ્ટિના સંસ્તવ-

૧ જુઓ આહુંતદર્શનદીપિકા (પૃ. ૪૬૩).

૨ શ્રીહંસવિજયજી જૈન લાઇબ્રેરી ગ્રન્થમાલા નં. ૯ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ અને ત્યાં સચચ્યા મુજબ શ્રીભદ્રબાહુપ્રણીત વસુદેવહિંડીમાંથી ઉદ્દ્યુત તેમજ મને શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ હંસવિજયજી તરફથી ભેટ મળેલ શ્રીનર્મદાસુન્દરીકથાને આધારે આ અત્ર આલેખવામાં આવી છે.

થી-પરિચયથી ઋષિદત્તા પણ મિથ્યાદષ્ટિ બની ગઈ; કેમકે શું સુવર્ણ અગ્નિના સંયોગથી તદ્રૂપ બની જતું નથી કે ? ઋષિદત્તાના મામાપને બળર પડી કે પોતાની પુત્રીએ જૈન ધર્મ ત્યજી દીધો છે એટલે એની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ તેમણે બંધ કર્યો.

કાલાંતરે ઋષિદત્તાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એનું નામ મહેશ્વરદત્ત રાખવામાં આવ્યું. આ તરફ મહેશ્વરદત્તના મામા સહદેવની લાર્યા સુન્દરીને પેટે એક પુત્રી-રત્નનો જન્મ થયો. એનું નામ નર્મદાસુન્દરી પાડવામાં આવ્યું. યૌવન પ્રાપ્ત થતાં તો આ કન્યાનું રૂપ અતિશય મનોહર બની ગયું. એના રૂપની અનેક સ્થળે તારીફ થવા લાગી. એ વાત એક દહાડો ઋષિદત્તાને ધાને પડી. આ સાંભળીને તેને ઘણું દુઃખ થયું, કેમકે તે વિચારવા લાગી કે મેં જૈન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે એટલે મારા જેવી નિર્ભાગ્યના પુત્રને આ કન્યા કેાણુ આપે ? તેને વિલાપ કરતી જોઈ મહેશ્વરદત્તે પોતાના પિતાને કહ્યું કે મને મારે મોસાળ મોકલો તો વિનયાદિથી મારા સ્વજનોને રંજિત કરી નર્મદાસુન્દરીનું પાણિગ્રહણ કરી હું મારી માતાના શોકને દૂર કરું. માતાપિતાની અનુજ્ઞા મેળવી મોટી ધામધૂમ પૂર્વક તે પોતાના માતામહને ઘેર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે માતામહાદિને વિનય સાચવવામાં જરાએ ખામી આવવા દીધી નહિ. આથી તેઓ એના ઉપર પૂર્ણ સ્નેહ રાખવા લાગ્યાં. મહેશ્વરદત્તે નર્મદાસુન્દરી સાથે પોતાનું લગ્ન કરવા કહ્યું ત્યારે તેને જવાબ મળ્યો કે તારા પિતાએ અમને ઠગ્યા અને વળી તારી માતા પણ એ શકની સોબતથી મિથ્યાત્વી થઈ તો અમારી આ ગુણવતી, શીલવતી, રૂપવતી, જૈનધર્મી નર્મદાસુન્દરીને તારા જેવા મિથ્યાત્વીને આપીને શું અમે અમારા હાથે પગમાં ફરીથી કુહાડો મારીએ ? આ પ્રમાણેના પ્રશ્ન-ઉત્તર ઘણી વાર થતા. વખત જતાં મહેશ્વરદત્તનું ચિત્ત જૈન ધર્મ તરફ ઢળ્યું અને નર્મદાસુન્દરી દ્વારા તે પ્રતિબોધ પામ્યો. ધીરે ધીરે તે ચુસ્ત શ્રાવક બન્યો. તેને પરમ આર્હત બનેલો જાણી અને ધર્મબ્રષ્ટ નહિ થાય તેની પૂર્ણ પ્રતીતિ થતાં એના મામાએ પોતાની પ્રિય પુત્રી સાથે એનું લગ્ન કર્યું. થોડા દિવસ બાદ પોતાના સ્વજનોની રજા મેળવી મહેશ્વરદત્ત નર્મદાસુન્દરીને સાથે લઈને પોતાના ઘેર આવ્યો. પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થયેલો જોઈ ઋષિદત્તાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ધીરે ધીરે નર્મદાસુન્દરીએ પોતાનાં સાસુ સસરાને પોતાના ગુણો વડે વંશ કર્યા અને તેમને જૈન ધર્મમાં દઢ બનાવ્યાં. આ પ્રમાણે ઉભય કુલ ઉદ્ધારિણીને હાથે ઋષિદત્તા ફરીથી આર્હત ધર્મ પામી અને તે તેમજ તેનો પતિ પણ સાચા જૈન ધર્મી બન્યાં.

સિદ્ધાન્તી ધર્મમાર્યાતા, વાદી નૈમિત્તિકસ્તથા ।

તપસ્વ્યનેકવિદ્યામૃત , સિદ્ધઃ કવિઃ પ્રભાવકાઃ ॥૧૩૪॥

આઠ પ્રભાવકો—

શ્લોક—“સિદ્ધાન્તના જાણકાર, ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર, વાદી, નિમિત્તજ, તપસ્વી, અનેક વિદ્યાઓને ધારણ કરનાર, સિદ્ધ અને કવિ એ પ્રભાવકો છે.”—૧૩૪

દશપૂર્વી વજ્રસૂરિશ્ચ, મહાવાદી વિચક્ષણઃ ।

ભદ્રબાહુર્મુનિર્વિષ્ણુ-હેમચન્દ્રો મુનીશ્વરઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પાદલિપ્તસ્તથા વપ્પ-ભટ્ટિશ્ચૈતે પ્રભાવકાઃ ।

અનુક્રમેણ વિજ્ઞેયાઃ, સમ્યગ્માર્ગસ્ય સર્વદા ॥૧૩૬॥—યુગ્મમ્

પ્રભાવકોનાં નામો—

શ્લોક—“દશ પૂર્વના જાણકાર ^૧વજ્રકુમાર, વિચક્ષણ મહાવાદી, ભદ્રબાહુ-
(સ્વામી), વિષ્ણુ(કુમાર) મુનિ, હેમચન્દ્રસૂરિ, પાદલિપ્ત(સૂરિ) અને ^૨અપ્પભટ્ટિ-
(સૂરિ) એ અનુક્રમે શુદ્ધ માર્ગના પ્રભાવકો સદા જાણવા.”—૧૩૫-૧૩૬

સ્થૈર્યં પ્રભાવનાઽઽવશ્ય-કાદિક્રિયાસુ કૌશલમ્ ।

અર્હદાદિષુ યદ્ ભક્તિ-રાન્તરિકી ચતુર્યકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પશ્ચમં તીર્થસેવારુચ-મેવં ભૂષણપશ્ચકમ્ ।

સમ્યક્ત્વં ભૂષયત્યેવ, તત્ કાર્યં સર્વશક્તિતઃ ॥૧૩૮॥—યુગ્મમ્

પાંચ ભૂષણો—

શ્લોક—“સ્થિરતા, પ્રભાવના, આવશ્યક વગેરે ક્રિયાઓને વિષે કુશળતા, તીર્થકર પ્રમુખને વિષે જે આન્તરિક ભક્તિ એ ચોથું અને તીર્થસેવા એ પાંચમું

૧ સિદ્ધાન્તજ અને ધર્મવાદી એ બંને પ્રભાવકના દર્શાત તરીકે એમનો ઉદ્દેશ્ય છે. એમનું તેમજ શ્રી મહાવાદી પ્રમુખ બીજા પ્રભાવકોનાં ચરિત્રા ગ્રન્થનું કહેવર વધી જતું હોવાથી અત્ર ન આપતાં તે માટે સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિની ટીકા જોવા લલામણ છે.

૨ એના જીવન-ચરિત્ર માટે જુઓ ચતુર્વિંશતિકાનો ઉપોદ્ધાત.

એમ (કુલે) પાંચ ભૂષણો સમ્યક્ત્વને વિભૂષિત કરે છે. (તેથી) સમગ્ર શક્તિ અનુસાર તે કરવાં જોઈએ. ”-૧૩૭-૧૩૮

સુલસા દેવપાલોડ્ત્રો-દાયિભૂષશ્ચ કામિની ।

પક્ષિઘ્નવિક્રમો રાજા, જ્ઞાતાનિ સન્તિ ભૂષણે ॥ ૧૩૯ ॥

ભૂષણ સંબંધી દશાન્તો—

શ્લોક—“ સુલસા, દેવપાલ, ઉદાયિ રાજા, કામિની અને પક્ષીનો સંહાર કરનારો (ત્રિ)વિક્રમ નૃપતિ એ અત્ર ભૂષણ સંબંધી ઉદાહરણો છે.”-૧૩૯

સુલસાનું ચરિત્ર—

સ્પષ્ટી—‘રાજગૃહ’ નગરમાં શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ઇન્દ્રને માતલિની જેમ તેને નાગ નામનો સારથિ હતો. આની પ્રિયાનું નામ સુલસા હતું. પોતાને પુત્ર ન હોવાથી સારથિ ચિંતાતુર રહેતો હતો. તેની આ ચિન્તા દૂર કરવા માટે સુલસા ધર્મનું વિશેષ આરાધન કરવા લાગી. દરરોજ ત્રિકાલ જિનપૂજન કરવું, બ્રહ્મચર્યપૂર્વક આચારિણી (આચાર્ય) કરવાં ઇત્યાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં તે પોતાના સમયનો સદુપયોગ કરવા લાગી.

એક વેળા ‘સૌધર્મ’ દેવલોકમાં ઇન્દ્રે સુલસાના સત્ત્વની ખૂબ સ્તુતિ કરી. તે એક દેવથી સહન થઈ શકી નહિ. એથી સાધુનો વેષ સજી સુલસાની પરીક્ષા કરવા માટે તે એને ઘેર આવ્યો. સાધુ સમજીને આ નારીએ તેને નમન કર્યું. એટલે આ કૃત્રિમ સાધુએ તેને કહ્યું કે હે શ્રદ્ધાળુ શ્રાવિકા ! એક સાધુ માંદા થઈ ગયા છે, તેને શરીર લગાડવા તેલ જોઈએ છીએ. આ સાંભળીને હર્ષભરે સુલસા લક્ષ્યાક તેલ લેવા ગઈ, કેમકે સુપાત્રને તેનું દાન દેવાથી તે તેલ બનાવેલું સાર્થક થશે એવો શુભ વિચાર તેને સ્ફુર્યો. જેવો આ લક્ષ્યાક તેલનો એક કુંભ લઈ તે આવતી હતી તેવો જ આ દેવે માયાથી તેને ફેાડી નાંખ્યો. આથી તે બીજો લેવા ગઈ. તે લઈને આવતાં પથ્થુ તે પથ્થુ દેવ-માયાથી ફૂટી ગયો. એવી રીતે સાત કુંભો ફૂટી ગયા તોપણ એનો ભાવ તેવો ને તેવોજ કાયમ રહ્યો. વિશેષમાં પોતાનું પુણ્ય પ્રબળ નથી, પોતે નિર્ભાગ્ય છે કે જેથી સપાત્રને વિષે તેલનું દાન ન કરી શકી એમ તે પોતાની જાતને

નિદ્રવા લાગી. તેનો આવો અખંડિત શુભ ભાવ જોઈ દેવ પ્રગટ થયો અને સુલસાને કહ્યું કે ઇન્દ્રે તારી જે પ્રશંસા કરી હતી તે મને સાચી નહિ લાગવાથી હું અહીં તારી પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો. મને હવે પ્રતીતિ થઈ છે કે ઇન્દ્રે કહ્યા કરતાં પણ તું અધિક સત્ત્વશાળી છે; વાસ્તે હે મહાશય ! હું તારા ઉપર સંતુષ્ટ થયો છું, માટે તારી ઇચ્છામાં આવે તે માગ. સુલસાએ જવાબ આપ્યો કે એમ છે તો મને પુત્રો આપ. આથી દેવે તેને બત્રીસ ગોળીઓ આપી અને કહ્યું કે આ એકેક ખાવાથી તને એકેક પુત્ર થશે. આ પ્રમાણેની વાતચિત કરી દેવ સ્વસ્થાનકે ચાલ્યો ગયો. પુત્રો થાય એવી ગોળીઓ મળવાથી સુલસાને ઘણો આનંદ થયો. બત્રીસ વાર ગર્ભ ધારણ કરવાનું કષ્ટ તેમજ તેટલી વાર પ્રસૂતિની વેદના અસહ્ય ત્રાસરૂપ જાણી બત્રીસે ગોળી એક જ સાથે ખાઈ જવાથી બત્રીસ લક્ષણોથી લક્ષિત એવો એક જ પુત્ર થશે એમ ધારી એ બત્રીસે ગોળી ખાઈ ગઈ; પરંતુ તેના ધારવા કરતાં પરિણામ ઉત્પન્ન આવ્યું. આથી તો એને બત્રીસ ગર્ભો રહ્યા. આની અપાર વેદના નહિ સહન થઈ શકવાથી તેણે પૂર્વોક્ત દેવને ઉદ્દેશીને કાયોત્સર્ગ કર્યો. આથી એ દેવ આવ્યો અને તેની વેદના દૂર કરતાં કહ્યું કે હે સુલસા ! તેં આ ઉચિત કર્યું નહિ; કેમકે આથી તો તને સમાન આયુષ્યવાળા બત્રીસ પુત્રો થશે અને તેઓ એકી વખતે મરણ પામશે. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ સમજાવો એ દેવ ચાલતો થયો.

કાલાંતરે ગર્ભનો કાળ પૂર્ણ થતાં સુલસાએ બત્રીસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. સમય જતાં આ સર્વે યૌવન-અવસ્થા પામ્યા અને તેઓ સર્વે શ્રેણિકની પાસે રહેનારા વિશ્વાસુ નોકરો બન્યા.

એકદા શ્રેણિક રાજા એકા રાજાની સાત પુત્રીઓમાં સૌથી મોટી સુન્દરેષ્ઠા નામની પુત્રીનું સંકેતાનુસાર સુરંગને રસ્તે થઈને હરણ કરવા ગયો. આ વખતે સુલસાના બત્રીસ પુત્રોને તેણે સાથે લીધા હતા. આ શ્રેણિક રાજા સુન્દરેષ્ઠાના મહેલ આગળ જઈ પહોંચ્યો એટલે સુન્દરેષ્ઠા સાથે જવા નીકળી. આને જતી જોઈ એની નાની બેન ચિદલાણા પણ તૈયાર થઈ. સુરંગ આગળ આવ્યા બાદ સુન્દરેષ્ઠાને રત્નનો કંડિયો યાદ આવ્યો એટલે તે લેવા તે મહેલે પાછી ફરી. આ દરમિયાન ચિદલાણાએ શ્રેણિકને કહ્યું કે રાત્રીના રાજ્યમાં વધારે વખત રોકાઈ રહેવું સહીસલામત ન ગણાય. આથી સુન્દરેષ્ઠાની રાહ જોયા વિના શ્રેણિકે ચિદલાણાને રથમાં બેસાડી ચાલવા માંડ્યું.

થોડીક વારમાં તો સુન્દરેષ્ઠા સુરંગ આગળ આવી પહોંચી, પરંતુ શ્રેણિક તેમજ ચિદલાણાને ત્યાંથી પલાયન કરી ગયેલાં જોઈ તેનો પિત્તો ઉછળી

આવ્યો. મહેલમાં આવી તેણે, ચિદ્વાણુને કોઈ દુષ્ટ હરી જાય છે એવો શોરખકોર કરી મૂક્યો. આ સાંભળી તેના પિતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને શ્રેણિકને પકડી પાડવાને તેણે પોતાના સૈનિકોને સુરંગમાં ઉતાર્યા. શ્રેણિક અને ચિદ્વાણુ સહીસલામત પહોંચી જાય તે માટે સુલસાના ખત્રીસ પુત્રોએ આ સૈનિકો સાથે ઘોર યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું અને પોતાના સ્વામીની ખાતર પોતાના પ્રાણો પણ હોતી દીધા.

આ લડાઈ જેટલો વખત ચાલી એટલામાં તો શ્રેણિક ચિદ્વાણુ સાથે પોતાના નગરમાં આવી પહોંચ્યો અને સત્વર તેણે તેની સાથે લગ્ન પણ કરી દીધું.

સુલસાને પોતાના બધા પુત્રો સમકાલે મરી ગયાની ખબર પડી ત્યારે તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, પરંતુ ચતુર અભયકુમારે તેને ઘણી ઘણી સમજાવી^૧ અને આખરે તેની દિલગીરી દૂર કરતાં કહ્યું પણ ખરું કે તારા જેવી સમ્યક્ત્વધારી, વિવેકી જૈન રમણીને આવું રુદ્ધ શોભે ?

એક વેળા ‘ચંપા’ નગરીમાં શ્રીવીર જિનેશ્વરનું સમવસરણ થયું. ત્યાં પુણ્યપ્રભાવક, દેવગુરુમજ્જિકારક, સુશ્રાવક, પરિવ્રાજક અંબડ એમની દેશના સાંભળવા હાજર હતા. ‘રાજગૃહ’ જવા માટે જ્યારે તે તૈયાર થયો ત્યારે ભગવન્ મહાવીરે કહ્યું કે તું મહાસતી શ્રાવિકા સુલસાને અમારો ધર્મલાલ કહેજે.^૨ વાર એમ કહી અંબડ ‘રાજગૃહ’ જવા નીકળ્યો. ગગન-માર્ગે થઈને તે ઝટ સુલસાના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક ક્ષણવાર થોભ્યો. એવામાં એણે વિચાર આવ્યો કે ભગવન્ મહાવીરે સ્વમુખે જેને ધર્મલાલ કહેવડાવ્યો છે તેના જૈનત્વમાં મણા હોય જ શાની ? છતાં તેની ધર્મમાં કેવી અડગ શ્રદ્ધા છે તેની પ્રતીતિ કરવા માટે હું તેની પરીક્ષા કરું. આમ વિચારી વૈક્રિય લબ્ધિ વડે અન્ય રૂપ વિકૃત્તી તેણે સુલસાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભિક્ષા પણ

૧ આ પ્રસંગને અનુલક્ષીને સમ્યક્ત્વસંપત્તિની ટીકામાં ૧૬૫મા પત્રમાં કહ્યું છે કે-

“ મા શોચતમમો ભાવા, ખુવિ સર્વે વિનશ્વરાઃ ।

સર્વ સાધારણે મૃત્યૌ, તત્ કઃ શોકં સમુદ્રહેત્ ? ॥ ૬૮ ॥

મૃત્યુસ્તુ સર્વજન્તૂનાં, પ્રકૃતિર્જગતિ ભુવન્ ।

જીવિતલ્લયં વિકારસ્તુ, તસ્માચ્છોકં વિમુચ્ચતામ્ ॥ ૬૯ ॥”

૨ આ પ્રસંગ ઉપરથી પરમ વીતરાગ વીર પ્રભુને કાળું કલંક ચડાવવા કેટલાંક વર્ષો ઉપર એક નરાધમે હામ બીડી હતી, પરંતુ જેમ કાગડને સુંદર ભોજન ન ગમે, પરંતુ વિશ્વા યંથવી ગમે તેમ આ હલકટને આવો જ ધંધો સહે તેો તેમાં શી નવાઈ ?

માગી, પરંતુ સુપાત્ર સિવાય અન્યને ભિક્ષા નહિ આપવાના નિયમવાળી સુલસાએ આને ભિક્ષા આપી નહિ. આથી આ પરિવ્રાજક સત્વર ત્યાંથી ચાલતો થયો અને એ નગરના પૂર્વ દિશાના દરવાજે આવી વૈકિય લઙ્ગિધ વડે ચાર વદનવાળા, રાજહંસના વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલા, સાવિત્રીથી યુક્ત, ચાર હાથવાળા, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરેથી અલંકૃત એવા સાક્ષાત્ બ્રહ્માનું રૂપ વિકુર્વી લોકો સમક્ષ એ દેશના આપવા લાગ્યો. એને વંદન કરવાને આ નગરના સર્વ લોક આવ્યા, પરંતુ સુલસા શ્રાવિકા આવી નહિ. બીજે દિવસે દક્ષિણ દિશાના દરવાજે જઈ અંબડે ગરુડરૂપ વાહનવાળા, શંખ, ચક્ર, ગદા અને ધનુષ્યથી સુશોભિત ચાર હાથવાળા, અને મનોહર ગોપીઓ સાથે કીડા કરતા કૃષ્ણનું રૂપ ધારણ કર્યું. પરંતુ આ ફેરી પણ સુલસા એના દર્શનાર્થે આવી નહિ. ત્રીજે દિવસે પશ્ચિમ દિશાના દરવાજે જઈ અંબડ નંદી નામના પોટી આ ઉપર આરૂઢ થયેલ, અર્ધાંગે પાર્વતીને ધારણ કરેલ, હાથમાં શૂલ વડે શોભતા, મસ્તક ઉપર ગંગાને રાખેલ અને શરીરે ભસ્મથી વિભૂષિત એવા મહાદેવનું રૂપ ધરી બેઠો. આ સમયે પણ સુલસા તો એના દર્શન કરવા ન જ આવી. ચોથે દિવસે ઉત્તર દિશાના દરવાજે જઈ આ પરિવ્રાજકે સમવસરણ રચ્યું અને ત્યાં તીર્થંકરનું રૂપ ધારણ કરી તે દેશના આપવા લાગ્યો. પરંતુ આ વેળા પણ સાચી શ્રદ્ધાવાળી સુલસા તો ન જ આવી. આથી એણે એક માણસ મોકલી સુલસાને કહેવડાવ્યું કે બહાર તીર્થંકર પધાર્યા છે તો તું જૈન હોવા છતાં તેને નમન કરવામાં કેમ ઉત્તુક જણાતી નથી ? સુલસાએ કહ્યું કે શ્રીમહાવીરને મૂકીને આ ભૂમિ ઉપર અન્ય તીર્થંકર છે જ નહિ. પેલા માણસે ઉત્તર આપ્યો કે આ તો પચીસમા તીર્થંકર છે. એનો જવાબ વાળતાં સુલસાએ કહ્યું કે આવું કદી બને જ નહિ, વાસ્તે આ કોઈ માયાવી આવ્યો જણાય છે. હજી કસી બેવાના ઇરાદાથી આ માણસે સુલસાને કહ્યું કે બેન ! આનાથી જ્યારે જૈન શાસનની ઉન્નતિ થઈ રહી છે તો પછી એને નમસ્કાર કરવામાં શો દોષ છે ? સુલસાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે અસત્યથી-દંભથી થતી પ્રભાવના તે પ્રભાવના જ ન કહેવાય. આ પ્રભાણેની વાતચિત થતાં એ માણસ અંબડ પાસે ગયો અને સર્વ વૃત્તાન્તથી તેને વાકેફગાર કર્યો. આથી કપટ-નાટકને સંહરી લઈ પોતાના સાચા સ્વરૂપમાં અંબડ સુલસાને ઘેર આવ્યો. ત્યાં તેણે સાચી હકીકત બહાર કરી અને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી તે સ્વસ્થાનકે ગયો.

ખુદ વીર પ્રભુએ પોતાને ધર્મલાભ કહેવડાવ્યો તેથી પોતાની જાતને ધન્ય માનતી અને પ્રભુના ગુણગાનમાં અધિક તન્મયતા અનુભવતી સુલસા ધર્મકૃત્યોમાં કાલ-નિર્ગમન કરવા લાગી. એના સદ્ગુણો અને સત્કૃત્યોને લઈને

તેને સ્વર્ગની સંપદા સાંપડી. ત્યાંથી ચ્યવી કાલાંતરે તે ‘ભરત’ખંડમાં આવતી ચ્યવીસીમાં નિર્ભય નામના પંદરમા તીર્થંકર થઇ મોક્ષે જશે. અનેકવિધ વંદન હોજો આ આર્ય-રમણીને અને કેટિશઃ અભિનંદન હોજો એની અડગ ટેકને.

દેવપાલની કથા—

‘અચલપુર’ નગરમાં સિંહ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં જિનદત્ત નામનો એક શ્રેષ્ઠી વસતો હતો. તેને દેવપાલ નામે એક નોકર હતો કે જેનું કામ ઢોર ચારવાનું હતું. એક વખત ચોમાસામાં તે ઢોર ચરાવવા રાતમાં ગયો હતો. ત્યાં નદી કાંઠે સૂર્યના જેવું પ્રકાશમાન શ્રીઋષભદેવનું બિંબ તેની નજરે પડ્યું. આથી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ત્યાં આગળ તેણે ઘાસની ઝુંપડી ખાંધી અને તેમાં આ મનોહર બિંબ પધરાવ્યું. આ વખતે તેણે એવો નિયમ લીધો કે આના દર્શન કર્યા વિના મારે ભોજન કરવું નહિ. નિયમ અનુસાર દરરોજ તે ત્યાં આવતો અને નદીના જળથી સ્નાન કરી તે પ્રભુની પ્રતિમાનું પ્રક્ષાલન કરતો તેમજ તેનું પુષ્પાદિ વડે પૂજન કરતો. આમ કર્યા પછી જ તે ભોજન કરતો. કેટલાક દિવસ સુધી તેને પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવામાં મુશ્કેલી નડી નહિ. પરંતુ કાલાંતરે નદીમાં રેલ આવી અને તેથી તેની પેલે પાર પ્રતિમાના દર્શનાદિ માટે જવા એ સમર્થ થયો નહિ એટલે એ દિવસે એ ભૂખ્યો રહ્યો. શેઠે આ વાત જાણી ત્યારે આ ભાવિક નિયમવાળાને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે આપણા ઘરમાં જિન-મૂર્તિ છે તેની તું પૂજા કરી ભોજન કરીશ તો તારા નિયમનો ભંગ થશે નહિ. દેવપાલે આ વાત માન્ય ન રાખી અને તેણે તો સાત દિવસ ભોજન વિના પસાર કર્યા. આઠમે દિવસે નદીનાં જળ ઉતરી ગયાં એટલે તે ઈચ્છિત સ્થાને આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવીને જુએ છે તો ઝુંપડીના દરવાજા આગળ એક ભયંકર સિંહ ઊભો હતો, પરંતુ તેની શિયાદ જોટલી પણ દરકાર ન કરતાં તેણે તો જિન-પૂજા કરી અને આટલા દિવસ પ્રભુના દર્શનથી તેને વંચિત રહેવું પડ્યું હતું તે માટે તેણે આત્મ-નિંદા કરી.

દેવપાલના સત્ત્વ અને ભક્તિ-ભાવથી ખુશ થયેલા એક દેવે તેને કહ્યું કે તારા ઉપરહું પ્રસન્ન થયો છું, વાસ્તે તને જે ગમે તે માગ. દેવપાલે રાજ્ય માગ્યું એટલે દેવે કહ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે તને તે મળશે. આમ કહી દેવ ચાલતો થયો. આ જ ગામનો રાજા સાતમે દિવસે એકાએક મરી ગયો. તેને પુત્ર નહિ હોવાથી પાંચ દિવ્ય શણગારી નગરમાં ફેરવાયાં. હાથિણી ફરતી ફરતી દેવપાલ રાતમાં બેઠો હતો ત્યાં આવી અને તેના ઉપર તેણે કળશ રેડયો. આ પ્રમાણે દેવપાલને આ ગામનું રાજ્ય મળ્યું.

દેવપાલ પોતે આ ગામનો રહીશ હતો અને વળી જિનદત્તના ચાકર તરીકે તે જાણીતો હતો તેથી લોકો તેની આજ્ઞા માનતા ન હતા. આથી કંટાળીને તેણે પેલા દેવને યાદ કર્યો અને તેને ઠપકો આપવા લાગ્યો કે આ રાજ્ય કરતાં તો મને ચાકરીમાં વિશેષ સુખ હતું. આ સાંભળીને દેવે ઉત્તર આપ્યો કે તારે રાજ્યની લગામ છોડી દેવાની જરૂર નથી, કેમકે તારી આજ્ઞા બધા માથે ચડાવે એવો તને હું કિપાય બતાવું છું. તું કુંભાર પાસે માટીનો મોટો હાથી તૈયાર કરાવી તેના ઉપર તું આરૂઢ થજે એટલે તે ચાલશે. પછી તું આખા ગામમાં એના ઉપર જેસીને ફરજે એટલે આ ચમત્કારને જોઈને લોકો તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે.

દેવપાલે તેમ કર્યું અને બધા લોકો તેના હુકમને માન આપવા લાગ્યા. પોતે જે શેઠનો પહેલાં નોકર હતો તે શેઠને એણે નગરશેઠની પદવી આપી. વિશેષમાં નદી કાંઠે જે બિંબની પોતે પૂજા કરતો હતો ત્યાં ઉચ્ચ જિનાલય બંધાવી અને ભવ્ય પ્રતિમાની ત્યાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવી એ એની પ્રતિદિન ત્રિકાલ પૂજા કરવા લાગ્યો. જૈન શાસનની ઉન્નતિ કરવામાં પોતાની શક્તિનો તે ઉપયોગ કરવા લાગ્યો.

સમય જતાં તે મૂળ નૃપતિની કન્યાને પરણ્યો. એક દિવસ રાજા રાણી ગોખમાં ઊભાં હતાં તેવામાં એક કઠિયારો નગર પડતાં રાણી મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. શંતોપચારથી ચિત્તન્ય આવતાં કઠિયારને દરબારમાં બોલાવી રાણીએ પૂછ્યું કે તું મને ઓળખે છે? કઠિયારએ ના કહી એટલે દેવપાલને તેણે કહ્યું કે પૂર્વ ભવમાં હું આની પત્ની હતી. જે જિનેશ્વરની તમે રાજ પૂજા કરો છો તે જ જિનરાજની એ જ વગડામાં પૂજા કરવાનો મેં એક મુનિ પાસે નિયમ લીધો હતો અને તે મેં મરણ પર્વત પાળ્યો તેથી આજે હું રાણી થવા પામી છું. મેં આ કઠિયારને જૈન ધર્મ પાળવા ઘણું સમજાવ્યો, પરંતુ તેને ગળે તે વાત ઉતરી નહિ અને એથી હજી એની એ જ સ્થિતિમાં તે આજે છે. આ સાંભળીને કઠિયારના હૃદયમાં ધર્મનો અદ્વંદ્ય સંચાર થયો. દેવપાલે વીસ સ્થાનકમાં પ્રથમ એવા ‘અરિહંત’ પદનું આરાધન કરી તીર્થંકર નામ-કર્મ ઉપાર્જન કર્યું. દીક્ષા લઈ ચારિત્ર પાળી તેઓ સ્વર્ગ સંચર્યા અને ત્યાંથી વ્યવી અપવર્ગના અધિકારી થશે.

ઉદાધીનું ઉદાહરણ—

‘રાજગૃહ’ નગરમાં કોણિક અપર નામ અશોકચંદ્ર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એને પદ્માવતી નામની લાવણ્યવતી પત્ની હતી. આ દંપતીને

સંસાર-મુખ લોગવતાં એક પુત્ર થયો. આનું નામ ઉદાયી રાખવામાં આવ્યું. રાજાને આ એટલો બધો પ્રિય હતો કે જેમ સાધુ રજેહરણ સાથે ને સાથે રાખે તેમ તે જિહ્વા, બેસતાં, ખાતાં, પીતાં, ફરતાં પણ તેનો સાથ છોડતો નહિ. એકદા પોતાના ડાલા સાથળ ઉપર ઉદાયીને બેસાડી રાજા લોજન કરતો હતો. અંધું જમણ થઈ રહ્યું તેવામાં ઉદાયીએ મૂત્રની ધારા તેની થાળીમાં છોડી, કિન્તુ પુત્ર-વાત્સલ્યથી તેમજ લઘુશંકા કરતો અટકાવવાથી રોગ થાય એવા વિચારથી રાજાએ તેને અટકાવ્યો નહિ. પછી મૂત્રથી સ્પૃષ્ટ થયેલા લોજનનો જ ત્યાગ કરી એની એ જ થાળીમાં એણે બીજું લોજન કર્યું. સાથે સાથે એ કોણિક પોતાની માતા ચિદ્વાણાને કહેવા લાગ્યો કે જેવો મને મારા પુત્ર ઉપર પ્રેમ છે તેવો કોઈને હતો નહિ, છે નહિ અને હશે પણ નહિ. આ સાંભળીને એની માતા હસી પડી અને કહ્યું કે તારા પર તારા પિતાનો જેટલો સ્નેહ હતો તેના કરોડમે લાગે પણ આ તારો પ્રેમ નથી. આનું કારણ પૂછતાં ચિદ્વાણાએ કહ્યું કે જ્યારે તું ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારે મને તારા પિતાનાં આંતરડાં ખાવાનો વિચાર થયો. અભય-કુમારે મારો એ અનિષ્ટ દોહડ પૂરો કર્યો, પરંતુ મને આથી એમ ભાસ થયો કે આ ગર્ભ એના પિતાનો ઘાતક થશે. સમય જતાં તારો જન્મ થયો એટલે ઉપયુક્ત વિચારથી મેં તને ઉકરડે ફેંકાવી દીધો. ત્યાં એક ફૂકડાએ તારી ટથલી આંગલી કરડી નાંખી, તેથી તું રડવા લાગ્યો. આ વાત તારા પિતાને કાને પહોંચતાં તેઓ તને લઈ આવ્યા અને મને ઠપકો આપ્યો. તારી આંગળીમાંથી પડે વહેતું હતું અને તેથી તને અપાર વેદના થતી હતી. તને કંઈ ચેન પડે તે માટે તારી આવી પડથી ભરપૂર આંગળી પોતાના મુખમાં રાખી તારા પિતાશ્રી તે ચૂસતા. દરબારનાં સેંકડો કાર્યો પડતાં મૂકી તેમણે તને આરામ થયો તેટલા દિવસ મુઠ્ઠી આ પ્રમાણે તારી શુશ્રૂષા કરી. બોલ આ પ્રેમ અધિક કહેવાય કે તારો ? આ સાંભળી કોણિક અંખવાણો પડી ગયો અને પોતાના પિતાશ્રીને કાળપિંજરમાંથી મુક્ત કરવા પોતે જાતે મોટી ડાંગ લઈને દોડ્યો. આને ચમ-દંડ જેવા દંડને લઈને પૂરા વેગથી પોતાની સામે ઘસી આવતો જોઈ શ્રેણિકે વિચાર કર્યો કે આ મને મારી નાંખવા આવ્યો છે. આમ ધારી તે તાલપુટ વિષ ખાઈ મરણને શરણ થયો. આ દેખાવથી કોણિક તો આલો જ બની ગયો અને પોતાની જાતની નિંદા કરતો અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો. એનું હુઝ વિસારે પડે તે માટે દિવાનોને ‘ચંપા’ નગરીમાં રાજધાની બદલવી પડી.

કાલાંતરે દક્ષિણાર્ધ ‘ભરત’ખંડના સમગ્ર નૃપતિઓને કોણિકે જીતી લીધા. પછી અભિમાનના શિખરે ચઢેલો તે પોતાની જાતને તેરમો ચક્રવર્તિ માનવા

લાગ્યો અને તેણે 'વૈતાલ્ય' પર્વતની 'તમિસા' ગુફાના દરવાજા ઉપર દંડથી પ્રહાર કર્યો એટલે તેના અધિષ્ઠાયક કૃતમાત્ર દેવે તેને બાળીને લક્ષ્મ કરી નાખ્યો.

આની પાટે લઘુ વયમાં ઉદાયીને પ્રધાનોએ બેસાડ્યો. પિતાના શોકથી તેનું ચિત્ત વ્યથ રહેતું હોવાથી પ્રધાનોએ રાજધાની ફેરવવા વિચાર કર્યો. યોગ્ય સ્થળની શોધ કરવા તેમણે માણસો મોકલ્યા. તેઓ ફરતાં ફરતાં 'ગંગા' નદીના કિનારે જ્યાં અન્નિકાપુત્રને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું ત્યાં આવી ચડ્યા. આ મહર્ષિની મસ્તકની તુંબડી ત્યાં દટાઈ ગયેલી તેની ઉપર એક 'પાડલ' નામનું ઝાડ ઉગ્યું હતું. તેના ઉપર બેઠેલા એક પોપટના મુખમાં પોતાની મેળે પતંગિયાં આવી પડતાં જોઈ આ સ્થળને રાજધાની તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું. અહીં ઉદાયી રાજા આવ્યો અને એનું નામ 'પાડલીપુર' રાખવામાં આવ્યું.

આ સ્થળના પ્રભાવથી એના સમગ્ર વૈરીઓ શાંત થઈ ગયા અને એના ચરણમાં શિર ઝુકાવવા લાગ્યા. આ રાજાએ દાનવીર અને યુદ્ધવીર તરીકે જ નામના મેળવી એટલું જ નહિ પણ ખાર વ્રતો ગ્રહણ કરી, ચાર પર્વોને દિવસે દેવ અને ગુરુનું વંદન, છ આવશ્યકોનું સેવન, પૌષધનું આચરણ વગેરે પુણ્ય કાર્યો કરી તે ધર્મવીર તરીકે મશહૂર બન્યો. રાજ્ય-કાર્યનો ભાર હોવા છતાં સમય કાઢી તે ધર્મ-સ્થાનમાં જઈ ધાર્મિક ક્રિયા કરવા ચૂકતો નહિ. જૈન શાસનની દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળતી રાખવા તે પૂર્ણ પ્રયાસ કરતો.

એક વખત યુદ્ધમાં ઉદાયીના હાથે કેઈ એક ગામનો ઠાકોર માર્યો ગયો અને તેના બાલબચ્ચાં રખડતાં થઈ ગયાં. તેમાંનો એક છોકરો મોટો થઈ આવતાં પોતાના પિતાનું વેર વાળવા તે અત્યંત આતુર બન્યો. પોતાનો દાવ સાધવા માટે તેણે 'ઉન્નજયની'ના રાજાનો આશ્રય લીધો. આ રાજા ઉદાયીનો દુશ્મન હતો એટલે તેણે આને મદદ કરવા હા પાડી. પોતાનું કામ પાર પાડવા તે 'પાડલીપુર' આવ્યો, પરંતુ પોતાનો પાસો કેઈ પણ રીતે સવળો પડે તેમ ન લાગવાથી તેણે કપટથી હીક્ષા લઈ ધર્મના બહાને ઉદાયીને છેતરવાનો વિચાર કર્યો. આ રાજાના ધર્મગુરુ પાસે પોતે હીક્ષા લીધી, પરંતુ રજેહરણમાં એક છરી સંતાડી રાખી. ગુરુનો વિનય તો તે એવો સાચવવા લાગ્યો^૧ કે ગુરુએ રાજી થઈ તેનું વિનયરત્ન નામ પાડ્યું. આમાનુષામ વિહાર

૧ સરખાવો—

“ નમન નમનમે બેઃ હે, બહોત નમે નાદાન;
દગલબાજ ફુના નમે, ચિતા ચોર કમાન. ”

કરતાં કરતાં એકઠા આ ગુરુવર્ય 'પાડલીપુર' પધાર્યા. સાથે તેમનો શિષ્ય-રત્ન (?) વિનયરત્ન પણ હતો. ઉદાયી રાજાએ તેમનું બહુમાન કર્યું અને દરરોજ દેશના સાંભળવી શરૂ કરી. એક વેળા પર્વ-તિથિ આવતાં સવારનું પ્રતિક્રમણ કરી, સ્નાનાદિક શુદ્ધિ કરી, જિન-પૂજન કરી, ગુરુ પાસે આવી ઈશ્વર આચાર સાચવી, દ્વાદશાવર્ત વંદન કરી, અતિચારોની આલોચના કરવા પૂર્વક ગુરુ પાસે ચતુર્વિધ આહારના ત્યાગરૂપ ઉપવાસનું તેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યું. સાંજે દરબારમાં પોતે સ્થાપન કરેલી ધર્મશાળામાં રાત્રિ-પૌષધ કરવાના ઇરાદાથી તે ગયો. પોતાના શુદ્ધ ભાવની વૃદ્ધિ થાય તે માટે તેણે ગુરુવર્યને ત્યાં પધારવા વિનવ્યા. ગુરુ વિનયરત્નને સાથે લઈને ત્યાં આવ્યા. ગુરુ સમક્ષ રાત્રિ-પૌષધ અંગીકાર કરી, પ્રથમ પ્રહરની પ્રતિલેખના કરી અને સંસ્તારક પાથરી રાજા નિદ્રાધીન થયો. ગુરુ પણ ધર્મ-કથા કરતાં કરતાં સુઈ ગયા. વિનયરત્ને કપટ-નિદ્રાનું સેવન કર્યું. આજે સોળ વર્ષે ઉદાયીનો ઘાટ ઘડી પોતાના પિતાનું વેર લેવાનો અવસર હાથ આવેલો જોઈ એની છાતી હર્ષથી ફૂલાવા લાગી. ચોરની જેમ ચૂપકીદીથી તે રાજા સમીપ ગયો અને ધર્મ-સ્થાનમાં ધર્મગુરુની હાજરીમાં આ દુષ્ટાત્માએ રાજાનું ગળું રજોહરણ જેવા પવિત્ર ધર્મ-સાધનમાં સંતાડી રાખેલી છરી વડે છેદી અધમમાં અધમ કાર્ય કર્યું. પકડાઈ જવાની બીકથી તે ત્યાંથી નાઠો. પહેરેગીરાએ તેને અટકાવ્યો, પરંતુ દીર્ઘશંકાએ જાઉં છું એમ કહી ત્યાંથી સાધુના લેખાસમાં સંતાયેલો એ સેતાન છટકી ગયો.

આ તરફ રાજાના ગળામાંથી લોહીની ધારા ચાલવા માંડી અને તે છેક ગુરુના સંસ્તારકને તરખોળ કરવા લાગી. ગુરુ આથી જાગૃત થઈ ગયા અને આવું પૈશાચિક અને જૈન શાસનને કલંકિત કરનારું અપકૃત્ય જોઈ લવચરિમ પ્રત્યાખ્યાન લઈ આપઘાત કરી તેઓ સ્વર્ગગામી બન્યા.

સવાર પડતાં દરબારમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. સૌ કોઈ સમજી ગયું હતું કે આવું કાળું કૃત્ય કરનાર બીજો કોઈ નહિ પણ વિનયરત્ન જ હતો. આ બદમાસની પૂરેપૂરી ખરદાસ કરવાના ઇરાદાથી રાજસેવકોએ એની ખૂબ તપાસ કરી, પરંતુ આ મુનિવેષધારી નરાધમ તો ક્યારનો એ 'ઉજ્જયિની' જવા નીકળી પડ્યો હતો અને જેમ બને તેમ જલદી તે ત્યાં આવી પણ પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજા પાસે જઈ પોતાની બહાદુરીની વાત તેણે સંભળાવી. આથી આ રાજાને પણ ઝાંઝ ચડી અને સિરપાવ તરીકે તેણે વિનયરત્નને ત્યાંથી તેનું કાળું મોઢું લઈ દેશાંતર જવાનું રોકડું ખરખાવી દીધું.

વિનયરત્નની ધાર્મિક ક્રિયા દંભમય હોવાથી તે બધી ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું. વિશેષમાં તે અલબ્ધ પણ હતો એટલે આવા નાલાયકની શરમ-કથા આટલેથી જ ખલાસ કરીશું.

ઉદાથી નરેશ્વર તો શુદ્ધ ક્રિયાનો જાણકાર અને પાલક હોવાથી તેને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળ્યું એટલે ઉદલેખ કરી વિરમીશું.

કામિનીની કથા—

સ્પષ્ટી—‘રાજપુર’ નગરમાં અમિતતેજ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વેળા એક વિદ્યારૂપી બળવાળો પરિવ્રાજક ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે પોતાની વિદ્યાના બળથી અનેક રૂપવતી રમણીઓનું હરણ કર્યું તેમજ ખીજ કીંમતી વસ્તુઓ પણ તે ચોરવા લાગ્યો. આથી કંટાળી ગયેલી રૈયતે રાજાને ક્રિયાદ કરી. રાજાએ તપાસ કરવા માટે કોટવાળ વગેરેને હુકમ કર્યો, પરંતુ ચોરનો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે રાજા જાતે તપાસ કરવા નીકળ્યો. રાત દિવસ શોધ કરતાં પાંચમે દિવસે સાંજના વખતે સુગંધી ફૂલ, અત્તર, તાંબૂલ વગેરે ખરીદતો એક નવીન પુરુષ તેના જોવામાં આવ્યો. આ જ ચોર છે એવો શક આવવાથી રાજા તેની પાછળ પાછળ ગયો. અંધારૂં થતાં તે પુરુષ નગરની બહાર નીકળી પાસેના જંગલમાં ગયો. ત્યાં એક ગુપ્ત ગુફા હતી અને તેના દરવાજા ઉપર મોટી શિલા હતી. તે ઊઘાડી જેવો તે પ્રવેશ કરતા જાય છે તેટલામાં જ રાજાએ તેનું માથું તરવારના એક ઝટકે ઉડાવી દીધું અને ત્યાં નિશાની કરી પોતે પાછો ફર્યો. સવારે પોતાના સિપાઇઓને તેણે તે ગુફામાં ઉતાર્યા અને બધો માલ બહાર કઢાવ્યો અને જે જેનો હતો તે તેને હવાલે કર્યો. આથી બધા લોકો ખુશી ખુશી થઇ ગયા, પરંતુ એક શેઠની સ્ત્રી તો આ પરિવ્રાજકના મરણના સમાચાર સાંભળી તેની પાછળ બળી મરવા તૈયાર થઇ, કેમકે પેલા પરિવ્રાજકે એના ઉપર કામણ કરેલું હતું. શેઠે તેને ઘણી સમજાવી, પરંતુ તે એકની બે થઇ નહિ. આખરે એક મંત્રવાદી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે શેઠને સલાહ આપી કે જ્યાં એ પરિવ્રાજકને બાળવામાં કે દાટવામાં આવ્યો હોય ત્યાં જઇ તેનાં હાડકાં લાવી પાણીમાં ઘોળી તે પાણી તમારી પત્નીને પીવડાવો એટલે એના ઉપરથી એનો રાગ ઉતરી જશે. શેઠે તેમ કર્યું એટલે તેની પત્ની પૂર્વની પેઠે તેની સાથે સંસાર ચલાવવા લાગી.

આ ઉપરથી સાર એ લેવાનો છે કે જેવી રીતે આ પ્રમદાએ પરિવ્રાજક ઉપર અત્યંત રાગ રાખ્યો તેમ સમજી મનુષ્યે સર્વજ્ઞપ્રણીત ધર્મ ઉપર રાખવો કે જેથી તેને જલદી મોક્ષ મળે.

ત્રિવિક્રમની કથા—

‘શ્રાવસ્તિ’ નગરીમાં ત્રિવિક્રમ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક વખત તે જંગલમાં જતો હતો તેવામાં કોઇક પંખી સામું મળ્યું. આથી અપશુકન થયા એમ માની રાજાએ તેના ઉપર બાણ છોડ્યું. એટલે તે તરત જ જમીન ઉપર પડી તરફડવા લાગ્યું. તે જોઇ તેને દયા આવી અને પશ્ચાત્તાપ થવા

લાગ્યો. આગળ જતાં તેને એક જૈન મુનિ મળ્યા. તેમને પ્રણામ કરી રાજાએ પૂછ્યું કે હે મહારાજ ! આપ અહીં એકલા કેમ બિરાજો છો ? મુનિએ કહ્યું કે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા. રાજા-આત્માદાર કેમ થાય ? મુનિ-સર્વ જીવોને પોતાના સમાન ગણવાથી. રાજા-એ કેમ બને ? મુનિ-અહિંસાવ્રત આદરવાથી. રાજા-એ વ્રત કેમ આદરાય ? મુનિ-સંયમનો સંચય કરવાથી. રાજા-એ કેવી રીતે બને ? મુનિ-સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત પાંચ મહાવ્રતો આદરવાથી. આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે જો એમ છે તો મને તે મહાવ્રતો આપો. આમ કહી રાજા-લક્ષ્મીનો તૃણવત્ ત્યાગ કરી પશ્ચિ-હિંસાના પાપથી નિવૃત્ત થવાએ રાજાએ દીક્ષા અંગીકાર કરી. અનુક્રમે વિધિપૂર્વક તપશ્ચર્યા કરી તેણે તેજોલેશ્યાની લબ્ધિ પણ મેળવી.

પેલું પંખી મરીને ભિલ્લ થયું. એક વેળા આ રાજર્ષિને જતા જોઇ પૂર્વ લવનો વૈર-ભાવ પ્રદીપ્ત થતાં લાકડી વગેરે મારીને એ ભિલ્લ તેની કદર્યના કરવા લાગ્યો. તેજોલેશ્યા મૂકી ભસ્મીભૂત કરવાથી પાપ લાગશે એ ભૂલી જઇ આ ત્રિવિક્રમ રાજર્ષિએ તો તે લબ્ધિનો ઉપયોગ કરી એને બાળી મૂક્યો. ભિલ્લ મરીને કોઇક જંગલમાં સિંહ થયો. ત્યાં પણ આ રાજર્ષિ જઇ ચડ્યા. પૂર્વના વૈરથી પ્રેરાઇને તે સિંહ એની સામે ધસી આવ્યો. આ ફરી પણ તેજોલેશ્યા મૂકી એને આ મુનિએ બાળી નાંખ્યો. મરીને તે દીપડો થયો. તેની નજરે આ મુનિ પડતાં તે પણ એને મારવા દોડ્યો. આ વખતે પણ તેજોલેશ્યા વડે મુનિએ તેના પ્રાણ લીધા. મરીને તે સાંઠ થયો. આ મુનિને જોતાં તેને બહુ ક્રોધ ચડ્યો અને એ એના તરફ પૂર જોસથી ધસ્યો. આ વેળા પણ મુનિએ તો તેજોલેશ્યાના પ્રયોગથી એને સળગાવી મૂક્યો. મરીને તે સર્પ થયો. આ મુનિનો મેળાપ થતાં તે તેને ડસવા દોડ્યો, પરંતુ મુનિએ તો તેજોલેશ્યા મૂકી તેને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધો. આ સર્પ મરીને બ્રાહ્મણ થયો. તેના જોવામાં આ મુનિ આવતાં તેણે એની ખૂબ નિંદા કરી. આથી ચીડ ચઢતાં મુનિએ તેજોલેશ્યા વડે તેને સ્વધામ પહોંચાડી દીધો.

અહાહા કેવી તિરસ્કરણીય બીના ! એક પંખીની હત્યાથી ઉદ્ભવેલા પાપથી બચવા માટે રાજપાટ છોડી જૈન દીક્ષા લીધેલાને હાથે સાત સાત હત્યાઓ થઇ ! કેવી મૂર્ખતા ! આ તો આગ ચોલવવા માટે ઘાસલેટનો ઉપયોગ થયો !! નિર્વિવેકીને સંવરનું સ્વપ્ન હોય કે ? ક્યાં બહારથી જૈન મુનિનો વેશ અને અંદરથી કુટિલ કર્મ-બંધ !!!

પેલો બ્રાહ્મણ મરીને ‘વારાણસી’ નગરીમાં મહાબાહુ નામે રાજા થયો. ત્ર્યંબકપ્રવૃત્તકરણદિકે કરીને કોઇ શુભ કર્મનો ઉદ્દય થતાં કોઇક જૈન

મુનિ તેના જોવામાં આવ્યા. આથી તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને પોતાના પૂર્વના સાત ભવો તેણે જોયા. તેને શુભ વિચાર આવ્યો કે અરેરે! મારે લીધે પેલા બિચારા મુનિને કેવો ઉગ્ર કર્મ-બંધ થયો. કેઈ ઉપાયથી તેઓ મને મળી આવે તો હું તેમને ખમાવું અને તેમને સન્માર્ગે વાળું. આવા વિચારથી તેણે નીચે મુજબનું અર્ધ પદ રજુ કર્યું અને કહ્યું કે એના ઉત્તરાર્ધ સૂચવનારને હું એક લાખ સોનૈયા આપીશ:--

“ વિહંગ્લઃ શ્વરઃ સિંહો, દ્વીપો ષઢઃ ફળી દ્વિજઃ । ”

અર્થાત્ જેણે પંખી, લિલ્લ, સિંહ, દ્વીપડો, સાંઢ, સાપ અને બ્રાહ્મણને ક્રોધથી મારી નાંખ્યાં તેનું હાય શું થશે ?

લાલચના માર્યા ઘણાએ આની પાદપૂર્તિ કરી, પરંતુ રાજના અભિપ્રાયને તે મળતી આવી નહિ. ફરતા ફરતા ત્રિવિક્રમ રાજર્ષિ તે ગામમાં આવી ચડ્યા. ત્યાં ગાયો ચારનારના મુખે આ શ્લોકાર્ધ સાંભળીને તે પોતાને ઉદેશીને છે એમ જણાતાં તેમણે નીચે મુજબ ઉત્તરાર્ધ કહી સંભળાવ્યો:--

“ યેનાભિનિદતાઃ કોપાત્, સ કથં ભવતિ હ્રદા ? ॥ ”

પેલા ગોપાલે રાજને આ ઉત્તરાર્ધ જણાવ્યો એટલે રાજાએ કહ્યું કે બરાબર છે; પરંતુ સાચું બોલ, તને એ કોણે બતાવ્યો ? ગોપાલે આ ત્રિવિક્રમનું નામ દીધું. તત્કાળ રાજા મુનિ પાસે આવ્યો અને પોતાનો અપરાધ ક્ષમાવવા લાગ્યો. મુનિશ્રીએ કહ્યું કે હે નરેશ્વર ! એમાં તારો શો વાંક છે ? ઉલટો અપરાધ તો મારો છે. મારે તારી ક્ષમા માગવી જોઈએ. આ અવસરે એક સર્વજ્ઞ મુનિરત્નની ત્યાં પધરામણી થઈ. તેમની પાસે જઈ પ્રણામ કરી આ બંનેને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સૂચવવા વિનંતિ કરી. સર્વજ્ઞે જવાબ આપ્યો કે ‘ શત્રુજય ’ તીર્થરાજની યાત્રા કરો અને ત્યાં તીવ્ર તપ કરો. બંનેએ તેમ કર્યું અને લાવપૂર્વક સંયમ પાળી આરાધક થયા એટલું જ નહિ છેવટે શિવમુખના પણ તેઓ ભાગી થયા.

પञ્ચ લિङ્ગાનિ સમ્યક્ત્વે, પ્રાગુક્તાનિ ભવન્તિ હિ ।

કૂરગઢુક-નિર્ગન્થૌ, તથાઽત્ર હરિવાહનમ્ ॥૧૪૦॥

નિદર્શનાનિ જાનીયાઃ, શ્રીવીરં પદ્મશેખરમ્ ।

અનુક્રમેણ લિઙ્ગેષુ, રૂપાતાનિ જૈનદર્શને ॥ ૧૪૧ ॥-યુગ્મમ્

શમાદિ લિંગ પરત્વેનાં ઉદાહરણો—

શ્લોક—“ પૂર્વે કહેલાં પાંચ લિંગો તે સમ્યક્ત્વ વિષયક પાંચ લિંગો છે. દ્વરગદુક, (અનાથ) મુનિ, હરિવાહન, શ્રી(મહા)વીર અને પદ્મશેખર એ અનુક્રમે જૈન દર્શનમાં કહેલાં દષ્ટાંતો (પાંચ) લિંગો સંબંધી જાણવાં.”—૧૪૦-૧૪૧

દ્વરગદુક મુનિવરની કથા—

સ્પષ્ટી—‘વિશાલા’ નગરમાં કોઈક આચાર્યના શિષ્ય માસક્ષમણના પારણે ગોચરીએ જતા હતા. તેવામાં અજાણતાં તેમનાથી એક દેડકી પગ નીચે ચગદાઈ ગઈ. એ તરફ એક લઘુ શિષ્યનું ધ્યાન ખેંચાયું. ગોચરી કે પ્રતિલેખનાની આલોચના કરતાં કે પ્રતિક્રમણ-સમયે પણ એ વિષે માસક્ષમણીએ કશી આલોચના કરી નહિ. તેથી લઘુ શિષ્યે માટેથી તેમને એ વાત યાદ કરાવતાં કહ્યું કે પેટી દેડકીની કેમ આલોચના લેતા નથી? આથી પોતાની ફજેતી થયેલી માની માસક્ષમણી તેને મારવા દોડ્યો, પરંતુ વચમાં થાંભલા સાથે અફળાઈ મરણ પામી જ્યોતિષ દેવ તરીકે તે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચંચલી દષ્ટિવિષ સર્પ તરીકે એ અવતર્યો. એ કુળમાં કેટલાકને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયેલું હોવાથી કેટલાક સર્પો શુદ્ધ આહાર લેતા હતા. તે જોઈને આને પણ તેવું જ્ઞાન થયું. મુનિ-વ્રતની વિરાધનાથી પોતાની દુર્ગતિ થયેલી જોઈ કોઈ પણ જીવનો મારે હાથે ઘાત ન થાય તે માટે મારે જિવનમાં આખો દિવસ મોઢું ઘાલીને રહેવું એવો તેણે વિચાર કર્યો. આથી ફક્ત રાત્રે તે બહાર નીકળતો અને પ્રાસુક પવનાદિનો આહાર કરી નિર્વાહ કરતો.

આ સમયે કુંતી રાજાના પુત્રને કોઈ સર્પ કરડ્યો અને તેથી તે મરી ગયો. આથી સર્પોનું નિકંદન કાઢવા એ રાજા તૈયાર થયો. જે કોઈ કોઈ પણ જાતનો એક સર્પ મારી લાવશે તેને એક મહોર ઇનામ આપવાનું તેણે જાહેર કર્યું. આથી ઘણા માણસો આવું કામ કરી ઇનામ મેળવવા લાગ્યા. કોઈકે આ દષ્ટિવિષ સર્પ ઉપર આકર્ષણી વિદ્યા મૂકી એટલે તે બહાર ખેંચાવા લાગ્યો. એણે વિચાર કર્યો કે જો હું બહાર નીકળીશ તો મારી દષ્ટિ પડતાં હજારો માણસોના રામ રમી જશે, વાસ્તે મારે મુખ બહાર ન કાઢતાં પૂછડું બહાર કાઢવું. આમ કર્યું એટલે પેલા વિદ્યાવાળાએ તેનું પૂછડું કાપ્યું. જેમ જેમ સર્પ પાડલા ભાગથી બહાર નીકળતો ગયો તેમ તેમ પેલા એને કાપતો ગયો. આથી તેને અતિશય વેદના થઈ, પરંતુ શાંત ચિત્તે તેને સહન કરી તે મૃત્યુ પામી એ જ કુંભ રાજાની રાણીની કુક્ષિમાં અવતર્યો. આ

વખતે નાગદેવે રાજાને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે આજથી તું કોઈ સર્પને મારીશ નહિ; તને પુત્ર થશે. પછી જ્યારે પુત્ર થયો ત્યારે તેનું નામ નાગદત્ત પાડવામાં આવ્યું. યૌવન-અવસ્થા પામ્યો ત્યારે એક જૈન મુનિ જતા તેના જોવામાં આવ્યા. એમને દેખતાં જ તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને તેની વૈરાગ્ય-ભાવના પ્રદીપ્ત થઈ. માતાપિતાને સમજાવી તેમની અનુજ્ઞા મેળવી તેણે દીક્ષા લીધી. તિર્યંચ-યોનિમાંથી આવેલા હોવાથી તેમને ક્ષુધાવેદનીય કર્મનો અધિકાંશે ઉદય હતો; એથી તેઓ પૌરુષી સુધીનું પણ પ્રત્યાજ્ઞાન કરી શકતા નહિ. આ જોઈ તેમના ગુરુદેવે તેમને કહ્યું કે તારાથી તપશ્ચર્યા થઈ શકતી નથી તો તું ક્ષમા ધારણ કરજે. પછી તેમણે તેમજ કર્યું. સવાર થતાં જ તેઓ એક ગડુઆ પ્રમાણ કૂર લાવીને ખાય ત્યારે તેમને ચેન પડતું. આમ તેઓ દરરોજ કરતા હોવાથી તેમનો ઉપહાસ કરનારાએ તેમનું ‘કૂરગડુક’ નામ પાડ્યું. એમના ગચ્છમાં અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ અને ચાર માસના ઉપવાસના કરનારા ચાર મોટા સાધુઓ હતા. તેઓ ‘નિત્યખાદ’ કહી એમની નિંદા કરતા, પરંતુ કૂરગડુક મુનિરાજ જરાએ ગુસ્સે થતા નહિ.

એક વેળા શાસન-દેવીએ આવી કૂરગડુક મુનિવરને વંદન કર્યું અને બધા સાંભળે તેમ તેમની ઘણી સ્તુતિ કરી, અને ઘોડી કે આજથી સાતમે દિવસે આ ગચ્છમાં એક મુનિરાજને કેવલજ્ઞાન થનાર છે. આ સાંભળી પેલા ચાર તપસ્વીઓ ઘોડી ઊડ્યા કે હે દેવી ! તેં મહાત્માઓને પ્રભુભ ન કરતાં આ કૂરગડુકને કેમ નમન કર્યું ? દેવીએ જવાબ આપ્યો કે હું દ્રવ્ય-તપસ્વીઓને નમતી નથી; મેં તો ભાવ-તપસ્વીને નમસ્કાર કર્યો છે. આમ કહીને તે અદશ્ય થઈ ગઈ. આથી ચારે તપસ્વીઓ લજ્જાઈ ગયા. સાતમે દિવસે કૂરગડુક સવારના આહાર લાવ્યા. તે ખાવા માટે તેમણે પેલા તપસ્વીઓને પણ નોતર્યા. આથી તેઓ એવા ગુસ્સે થયા કે તેમને મોઢામાં બળખા આવી ગયા અને ક્રોધથી, કૂરગડુક દેખાડવા જે આહારનું પાત્ર લાવ્યા હતા તેમાં તેઓ થુંક્યા. આથી કૂરગડુકે પોતાની સમતા લેશ પણ ગુમાવી નહિ, પરંતુ તેઓ ઉલટા આત્મ-નિંદા કરવા લાગ્યા કે મને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે, મારાથી એક પણ દિવસ તપશ્ચર્યા થઈ શકતી નથી તેમજ મહાત્માઓનું વૈયાવૃત્ત્ય પણ થતું નથી. વિચાર-શ્રેણીમાં આગળ વધી શુદ્ધ ધ્યાન ધ્યાતાં તેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. આથી દેવો દોડતા આવ્યા ને તેમને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર સ્થાપન કરી તેમણે કેવલજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો.

આ વખતે પેલા તપસ્વીઓને સમજાયું કે આપણે તો દ્રવ્ય-તપસ્વી છીએ; ખરા ભાવતપસ્વી તો કૂરગડુક મુનિરત્ન જ છે. આપણે તેમની અ-

ત્યાર સુધી નિંદા વગેરે દ્વારા જે કદર્થના કરી છે તે બદલ આપણે એમની સુહૃદયથી ક્ષમા ચાચીએ. મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ખમાવતાં તે ચારેને પણ કેવલજ્ઞાન થયું. આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં એ મુનીશ્વરો પણ અજરા-મર પદને પામ્યા.

હરિવાહનનો પ્રબંધ—

‘લોગાવતી’ નગરીમાં ઇન્દ્રદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને મણિપ્રભા નામની પત્નીથી હરિવાહન નામનો પુત્ર થયો હતો. આ રાજકુમારને આ નગરમાં વસતા મન્દર સુતારના પુત્ર નરવાહન સાથે તેમજ વસુસાર શેઠના પુત્ર ધનંજય સાથે ગાઢ મિત્રાચારી હતી. આ ત્રણમાંથી પોતાના કાર્ય પર લક્ષ્ય ન આપતાં દરેક સ્વચ્છંદે ક્રીડા કરતો હતો. આથી એકદા રાજાએ હરિવાહનને કડવાં વચન કહ્યાં તેથી તે નગર છોડીને ચાલી નીકળ્યો. તેના મિત્રોને ખબર પડતાં તેઓ પણ તેને આવીને મળ્યા. માતા, પિતા, પરિવાર અને ઋદ્ધિ એ સર્વનો ત્યાગ કરી તેઓ પરદેશ જવા નીકળી પડ્યા. જતાં જતાં એક જંગલમાં મદોન્મત્ત હાથીને દોડતો સામે આવતો જોઈ નરવાહન અને ધનંજય નાસી ગયા, જ્યારે હરિવાહન તો તેની સામે થયો અને તેણે તેનો મદ ઉતારી નાંખ્યો. પછી તેણે આમ તેમ તપાસ કરી, પરંતુ તેના મિત્રો તેને મળ્યા નહિ એટલે એક પાત્રી તેણે આગળ પ્રયાણ કર્યું.

રસ્તે જતાં એક સુંદર સરોવર તેની નજરે પડ્યું. તેનું પાણી પીને આરામ લઈ ઉત્તર દિશા તરફ તે ગયો એટલે એક લબ્ધ બાગ તેના જોવામાં આવ્યો. આના મધ્યમાં એક લાવ હતી તેમાં તે ઉતર્યો. ત્યાં એક ચક્ષુના ચૈત્યના તેને દર્શન થયા. રાત પડી જવાથી તેણે ત્યાં વાસો કર્યો. થોડી વાર થઈ હશે એટલામાં નૃપુર, કંકણ અને કટિમેખલાના રણકારથી આકાશને શખ્દાયમાન કરતી અપ્સરાઓ ત્યાં આવી ચડી. તેમણે ચક્ષુની આગળ વિવિધ વાદિત્રો વગાડી ગાયન ગાઈ નાટક કર્યાં. થાકી જવાથી પહેરેલાં વસ્ત્રો બદલીને તેઓ બાવમાં નહાવા ગઈ. હરિવાહન બગી જઈયો હતો તે સક્ષણે બેઠો થઈ લઘુ લાઘવી કળાથી આ વસ્ત્રો લઈ ચૈત્યમાં પેસી ગયો. તેણે અંદરથી બારણું દઈ દીધાં. જલક્રીડા કરી બહાર આવતાં અપ્સરાઓને વસ્ત્રો મળ્યાં નહિ, એથી ચૈત્યમાં તપાસ કરવા તેઓ આવી. બારણું બંધ જોતાં તેમને ખાતરી થઈ કે ચોર ચૈત્યમાં ભરાઈ બેઠો છે. જેણે આટલે સુધી આવવાની તેમજ આપણું વસ્ત્રો લેવાની હામ ભીડી છે તે સામાન્ય પુરુષ નહિ હોય એમ ધારો શાંત વાણીથી તેને મનાવવો જોઈએ એમ વિચારી અપ્સરાઓએ હરિવાહનને ખુશ કરી દરવાજો ઊઘડાવ્યો અને વસ્ત્રો પાછાં મેળવ્યાં. આ વખતે રાજા થઈને

અપ્સરાઓએ રાજકુમારને એક ખડ્ગ-રત્ન અને દિવ્ય કાંચળી બક્ષીસ તરીકે આપ્યાં; વિશેષમાં હુંક સમયમાં તને રાજ્ય મળશે એવો આશીર્વાદ આપી તેઓ સ્વસ્થાને ચાલી ગઈ.

સવાર પડતાં રાજકુમાર મિત્રોની શોધમાં આગળ વધ્યો. માર્ગે જતાં એક શૂન્ય નગર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. કૌતુકથી તે અંદર ગયો એટલે વચલા ભાગમાં એક સાત માળનો રાજમહેલ તેણે દીઠો. સાતમે માળે જઈને તેણે એ છે તો વિધાતાએ નમુના માટે જાણે તૈયાર કરી હોય એવી એક રમણી ત્યાં શોકાતુર ચહેરે બેઠી હતી. તેની પાસે જઈ આશ્વાસન આપતાં કુમારે તેને શોકનું કારણ પૂછ્યું. આ અબળાએ ઉત્તર આપ્યો કે હું ‘શ્રાવસ્તી’ના વિજય રાજાની અનંગલેખા નામની પુત્રી છું. એક વખત હું ગોખમાં ઊભી રહીને નગર નિહાળી રહી હતી તેવામાં મારા રૂપથી મોહિત થયેલા જયન્ત વિદ્યાધરે મારું હરણ કરી મને અહિંયાં લાવી આ નવું નગર વસાવ્યું છે. હાલ તે મને એકલી મૂકી મારી મરણ વિરુદ્ધ લગ્ન માટે સામગ્રી લેવા ગયો છે. મને અકસોસ તો એથી થાય છે કે જ્ઞાની મહારાજે મને પૂર્વે કહ્યું હતું કે હરિવાહન તારો પતિ થશે એ વાત આજે જુડી પડતી જણાય છે, કેમકે પેલો વિદ્યાધર હમણા આવી પહોંચશે અને બળાત્કારથી મને પરણી બેસશે.

રાજકુમારે તેને શાંત પાડવા માટે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો. એટલામાં તો પેલો વિદ્યાધર આવી ચઢ્યો. કુમારને જોતાં વેંત જ એના સામે તે ધસી ગયો, પરંતુ કુમારે તેને એવા હાથ બતાવ્યા કે તે ચું કે ચાં કરી શક્યો નહિ. અંતમાં રાજકુમારને ખુશી કરવા માટે તેણે પોતે વસાવેલું નગર તેમજ આ અનંગલેખા બક્ષીસ તરીકે આપી તે ચાલતો થયો.

હરિવાહને અનંગપ્રભા સાથે લગ્ન કરી ત્યાં જ રાજધાની સ્થાપી. અનંગ-ક્રીડા કરવામાં દિન ગુજરતો તે એકદા ઉનાળો બેસતાં ‘નર્મદા’ નદીમાં જલ-ક્રીડા માટે અનંગલેખા સાથે ગયો. આ અબળા પતિ તરફથી મળેલી પેલી દિવ્ય કાંચળી કિનારે મૂકી નદીમાં ઉતરી. તે વખતે પદ્મરાગ (લાલ) રત્નોથી ચળકતી કાંચળીને માંસ ધારીને એક મત્સ્ય બહાર આવી તે ગળી ગયો અને પાછો પાણીમાં પેસી ગયો. કિનારે ઊભેલા જનો તેને પકડવા નદીમાં ફેલી પડ્યા, પરંતુ તેનો પત્તો મળ્યો નહિ. આથી રાણી નિરાશ થઈ અને કંઈ અમંગળ થશે એમ ચિંતવવા લાગી.

ફરતો ફરતો આ મત્સ્ય ‘બેનાતટ’ નગરે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કોઈ માછીની જાળમાં તે સપડાયો. માછીએ તેને ચીર્યો એટલે તેના પેટમાંથી પેલી કાંચળી

નીકળી. તેણે ત્યાંના રાજા નરકુંજરને એ આપી. રાજા આ કાંચળીને જોઈ ચક્રિત થઈ ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો કે જે કામિનીની આ કાંચળી મને કામાતુર કરે છે, તેને પહેરનારી મહિલા જાતે કેવી મોહનગારી હશે ? રાજા તો એવો દીવાનો બની ગયો કે દીવાનને તેણે સખત હુકમ કર્યો કે જો તું મને જીવાડવા ઇચ્છતો હોય તો તું સાત દિવસમાં એ સુન્દરીને મારી સમક્ષ હાજર કરજે. આથી દીવાને રાજ્યની અધિષ્ઠાયા કલ્પી દેવીનું ધ્યાન ધર્યું. તેમ થતાં તે પ્રત્યક્ષ થઈ બોલી કે આ અનંગલેખા મહાસતી છે. ચન્દ્રમાંથી અગ્નિ ઝરે કે સૂર્ય કદાપિ પશ્ચિમમાં ઉગે, પરંતુ આ સતી પોતાનું શીલ છોડે તેમ નથી. છતાં રાજાની હઠ જોતાં તેને હું લાવી આપું છું, પરંતુ હવે પછી આવા નીચ કાર્ય માટે તારે મને બોલાવવી નહિ.

આમ કહીને દેવી હરિવાહનની રાજધાનીમાં આવી અને ત્યાંથી અનંગલેખાને ઉપાડી નરકુંજરના મહેલમાં મૂકી ચાલતી થઈ. રાજા તો તો આને આવેલી જોઈ વિશેષ લલ્લુ બની ગયો. પોતાની પ્રિયા થવા રાજાએ તેને ઘણું સમજાવી, પરંતુ તે એકની બે થઈ નહિ. રાજાએ વિચાર કર્યો કે કામિની કદાચ હોય છે, વળી આ મારા તાબામાં છે તો અત્યારે તેના ઉપર બળાત્કાર ન કરતાં તે રાજી રહે તેમ તેની બરદાશ માટે નોકર ચાકર રાખું અને તેને મનોમોહન ભોજનાદિ આપું. આ પ્રમાણે તે મને કે કમને દિવસ પસાર કરવા લાગ્યો.

આ તરફ હરિવાહનના પેલા બે મિત્રો જેઓ હાથીથી ડરીને લાગી ગયા હતા તેઓ કાલાંતરે ‘વિન્ધ્યગિરિ’ આવી ચડ્યા. ત્યાં તેમણે એક પુરુષને મંત્ર સાધતો જોયો. આની નજર આ બેના ઉપર પડતાં આ સાધકે તેમને ઉત્તરસાધક થવા વિનવ્યા. તેમણે હા પાડી અને આ સાધકે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. પ્રસન્ન થઈ તેણે આ બે જણાને રૂપ દેવવાની વિદ્યા, અદૃશ્ય થવાનું અંજન, શત્રુના સૈન્યને મોહ પમાડી જીતવાની વિદ્યા તેમજ વિમાન બનાવવાની વિદ્યા એમ ચાર વિદ્યાઓ આપી અને તે સ્વધામ ગયો.

અનેક જનોને આ વિદ્યાઓથી આશ્ચર્યચકિત કરતાં કરતાં એ બે મિત્રો ‘બેનાતટ’ નગરે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કંચુકીથી કામાતુર બનેલા નરપતિએ તેમના સ્વામિની હરિણાક્ષીનું હરણ કર્યું છે એ વાત સાંભળી તેઓ એ આ-આશ્ચર્ય જોવા માટે અંજન આંજી અંતઃપુરમાં આવ્યા. ત્યાં પતિના વિયોગ-થી આંસુ સારતી અને પોતાના હાથમાં હરિવાહન એવા અક્ષરોવાળી છબી સામે નજર રાખીને ઉદાસીન બેઠેલી વનિતા તેમના જોવામાં આવી. આ છબી જોતાં તેઓ ચેતી ગયા કે આ તો પોતાના મિત્રનું ચિત્રપટ છે. ઝટ તેમણે

તે અનંગલેખાના હાથમાંથી ઝુટવી લીધું એટલે તેણે પાશવાર રુદન કર્યું. તેને દિલાસો આપવા તેમણે પટ પાછું આપ્યું અને પોતાની ઓળખાણ પણ કરાવી. તેની સાથે મસલત કરી તેઓ તેનાથી છૂટા પડ્યા.

તેઓ રાજા પાસે આવ્યા એટલે રાજાએ તેમને વશીકરણ વગેરે વિદ્યાઓના જાણકાર જાણી એકાન્તમાં લઈ જઈ અનંગલેખાને સદાને માટે વશ કરી આપવા કહ્યું. તેમણે રાજાને ચૂર્ણ આપ્યું અને કહ્યું કે આનું તિલક કરી તમે તે ત્રૈલોક્ય-તિલક તરુણી પાસે જશો તો તે તમારો જોલ ઉથાપશે નહિ. રાજાએ તો તરત જ તેમ કર્યું અને આ અનંગલેખાએ સંકેતાનુસાર તેની પ્રતિ એવો પ્રેમ દર્શાવ્યો કે કામાંધ રાજા જાન ભૂતી ગયો. રાજાને વિશેષમાં તેણે નિવેદન કર્યું કે હું આપને સ્વાધીન જ છું એમ આપે સમજવું, પરંતુ મેં ‘અષ્ટાપદ’ તીર્થની યાત્રા કર્યા પછી લોજન કરવાનો અભિચ્છ લીધો છે તે આપ પૂર્ણ કરાવો. આ હુકમ કર્યું કેમ કરવું એ વિચારથી રાજા મુંઝાતો હતો, પરંતુ પેલા જે મિત્રોએ વિમાન બનાવી રાજાના કોડ પૂરા પાડવા સૂચવ્યું. રાજાએ અધીરા થઈ કહ્યું કે તમે આજે ને આજે, હમણા ને હમણા અનંગલેખાને વિમાનમાં બેસાડી તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.

આ પ્રમાણેનો આદેશ મળતાં જે મિત્રોએ વિમાન બનાવ્યું અને અનંગલેખાને તેમાં બેસાડી તેઓ થોડે ડાંચે ઉડ્યા. રાજાએ કહ્યું કે વહેલા આવજો. આ મિત્રોએ જવાબ આપ્યો કે આશા રાખશો નહિ, કેમકે અમે હરિવાહન રાજાના મિત્રો છીએ અને એથી કરીને અનંગલેખાને લઈ આવ્યા જઈએ છીએ. એને હવે પાછા મળવાના મનોરથો તારા મનમાં જ મરી જાયો. રાજા ગુસ્સે થયો અને પોતાના બાણાવલીઓને બાણથી આને વીંધી નાંખવા હુકમ કર્યો. આ તરફ ધોર યુદ્ધ થયું, પરંતુ તેમાં રાજા હાર્યો અને તેની જે પુત્રીઓને આ મિત્રો ઉપાડી ગયા તે વધારામાં.

આકાશમાર્ગે તેઓ ઝટ હરિવાહન પાસે આવી પહોંચ્યા. એકએક પ્રિય પત્નીનો તેમજ દિવોજન દોસ્તદારનો સમાગમ થવાથી હરિવાહનના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પેલી જે કન્યાઓ પૈકી એક એક પોતાના આ પરમ મિત્રોને પરણાવી. લેગા મળી પરસ્પર સુખદુઃખની વાર્તા કરી તેમણે એવો આનંદ અનુભવ્યો કે તેનું વર્ણન જ ન થઈ શકે.

વખત જતાં આ ત્રણે મિત્રોના નાખાપે તેમને પોતાના નગરે પાછા બોલાવી લીધા. ઇન્દ્રદત્ત રાજાએ હરિવાહનને ગાદીએ બેસાડી આર્યશમુદ્ર મુનીશ્વર પાસે દીક્ષા લઈ આત્મ-કલ્યાણ કર્યું.

આ તરફ હરિવાહન સમ્યક્ત્વ પૂર્વક શ્રાવક-ધર્મ પાળે છે. એમ કરતાં કરતાં હજારો વર્ષ વીતતાં એક દિવસ કોઈ કેવલજ્ઞાની મુનિરત્ને તેના નગરના ઉદ્યાનને અલંકૃત કર્યું. પરિવાર સહિત રાજા ત્યાં ગયો અને તેણે એ મુનીશ્વરની મધુર અને ભવતારિણી દેશના સાંભળી. દેશના પૂર્ણ થતાં હરિવાહને મુનિરાજને પૂછ્યું કે મારું આયુષ્ય કેટલું બાકી છે? સર્વજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો કે નવ પહોર બેટલું. આ સાંભળીને રાજા કંપના લાગ્યો. ૧ મારી શી ગતિ થશે એ વિચારે તેને મુંઝવી નાંખ્યો. સર્વજ્ઞે તેને કહ્યું કે ચિંતા ન કર; જો તારે તારી જાતનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તું ભાગવતી દીક્ષા લે; કેમકે કહ્યું પણ છે કે—

“અંતેભુહુત્તમિત્તં, વિદિગા વિદિયા કરેઈ પદ્મજ્જા ।

દુઃસ્વાણં પજ્જંતં, ચિરકાલકયાઈ કિં ભણિમો ? ॥”

અર્થાત્ માત્ર અંતર્મુદ્ધર્ત સુધી પણ જો દીક્ષા વિધિ પૂર્વક પળાય તો તે દુઃખનો અંત આણે છે, તો પછી ઘણા કાળ સુધી જે દીક્ષા પળાય તેના લાભ વિષે તો કહેવું જ શું ?

આવાં વચન સાંભળી રાજા સંસારથી ઉદ્વેગ પામ્યો. તેણે સ્વસ્થાને આવી પોતાના પુત્ર વિમલવાહનને રાજ્ય સોંપ્યું. પછી પોતાના બે મિત્રો તેમજ પત્ની સાથે સર્વજ્ઞની પાસે ભાવથી દીક્ષા લીધી. આ શુરુદેવે તો મને ઉગારી લીધો એવી નિર્ભય ભાવના ભાવતા તેમજ સંસારની અસારતા અને અનિત્યતા ચિંતવતા આ રાજર્ષિએ વખત પસાર કરવા માંડ્યો. એક વેળા માથામાં વેદના થઇ આવી, પરંતુ તેના ઇલાજનો વિચાર ન કરતાં તેઓ તો અશરણુત્વ, એકત્વ ઇત્યાદિ ભવનાશિની ભાવના ભાવવામાં મગ્ન રહ્યા અને કાળ કરી ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’માં ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રમાણે નિર્વેદના પ્રભાવથી તેઓ એકાવતારી અહમિન્દ્ર બન્યા. અહીંથી ‘વિદેહ’ ક્ષેત્રમાં અવતાર લઇ તેઓ અજરમર પદને પામશે. નિર્વેદ હો તો આવો હોજો.

‘પદ્મશેખરનું’ ઉદાહરણ—

‘પૃથ્વીપુર’માં પદ્મશેખર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. શ્રીવિનયધર સૂરિ પાસેથી જન દર્શનનું સ્વરૂપ સમજી તે ધર્મયુક્ત બન્યો હતો. દરરોજ

૧ આવી નિમ્ન-લિખિત પદ્યની સત્યતા સમજાશે:—

“મસ્તકસ્થાયિતં મૃત્યું, યદિ પश्येदयं જનઃ ।

આહારોઽપિ ન રોચેત, કિમુતાકૃત્યકારિતા ? ॥”

૨. છાયા—

અન્તર્મુદ્ધર્તમા વિધિના વિદિતા કરોતિ પ્રવ્રજ્યા ।

દુઃસ્વાનાં પર્યન્તં ચિરકાલકૃતાયાઃ કિં ભણામઃ ? ॥

સલામાં આવી તે જૈન મુનિઓના ગુણ ગાતો હતો. આ સાંભળીને ઘણા લોકો જૈન ધર્મ તરફ આકર્ષાતા. કેટલાક તો જૈન ધર્મમાં દઢ પણ બનતા. પરંતુ આ નગરમાં એક જય નામનો વાણીઓ રહેતો હતો તેને ગળે એ વાત ન ઉતરી કે અતિચંચળ ઇન્દ્રિય અને મન ઉપર કાબૂ રાખી શકાય છે. આથી તેને જૈન મુનિઓના ગુણો તે રાજાની ડંકાસ છે એમ લાગતું. રાજાને આની ખબર પડી એટલે કોઈ ન જાણે તેમ તેણે પોતાનો લાખ સોનૈયા જેટલા મૂલ્યવાળો હાર એ વાણીઆના ડાબડામાં મૂકાવી દીધો. પછીથી નગરમાં એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે મારો હાર ખોવાઈ ગયો છે, વાસ્તે જે તે આપી જશે તેને નિરપરાધી ગણી છોડી મૂકવામાં આવશે, પરંતુ જે નહિ આપી જાય અને જેના ઘરમાંથી તપાસ કરતાં તે નીકળશે તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા થશે. કમવાર તપાસ કરતાં રાજસેવકો જયને ઘેર પહોંચ્યા. ત્યાંથી તેમને હાર મળ્યો એટલે જયને ચોર તરીકે પકડી લાવી રાજા આગળ હાજર કર્યો. રાજાએ મોતની સજા ફરમાવી. આ સાંભળીને તેના કુટુંબીઓએ અનેક કાલાવાલા કર્યા. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે એક તેલનું ભરેલું પાત્ર એના હાથમાં હું આપુ. તે લઈ એ આખા નગરમાં ૮૪ ચૌટે ફરી આવે, પરંતુ એક બિંદુ પણ જમીન ઉપર પડવા ન દે તો હું તેને જીવતો મૂકું.

મરણના ભયથી જયે તે વાત કબૂલ કરી. આ તરફ સુંદર વસ્ત્ર અને અલંકારથી સજ્જિત એવી ગણિકાઓનાં ઠામઠામ નાચ, મનોમોહક ગાયનો વગેરેનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. જયને આ વસ્તુઓ બહુ પ્રિય હતી, છતાં તેને આજે મન ઉપર કાબૂ રાખી પોતાનો જીવ બચાવવા એક પણ તેલનું બિંદુ ભૂમિ ઉપર પડવા દીધા સિવાય તે ૮૪ ચૌટે ફરીને રાજા સમક્ષ આવી જાઓ. રાજાએ હસીને કહ્યું કે કેમ લાઈ ! તું તો કહેતો હતો ને કે ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ રાખવાની વાત ટાઢા પહોરના ગપ્પા જેવી છે ? અને આજે તો તું જાતે તેને વશ રાખી શક્યો તેનું કેમ ? વાણીઓ આ સાંભળી શરમાઈ ગયો. રાજાએ તેને છોડી મૂક્યો. આ વાણીઓ પણ પ્રતિબોધ પામી જૈન ધર્મી બન્યો. એવી રીતે તો ઘણાને રાજાએ જૈન માર્ગી બનાવ્યા. આ પ્રમાણે

૧ દ્રોષ વંદન કરે તો જૈન મુનિ રાજી ન થાય અને કોઈ તિરસ્કાર કરે તો નારાજ ન થાય. વળી ચિત્તનું દમન કરી ધીરતા અને વીરતાને સેવે એવા જૈન મુનિઓ છે. આવા મુનિઓ જ સદ્ગુરુ ગણાય; કેમકે તેઓ પ્રમાદમાં પડતા જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે, પોને પાપરહિત માર્ગે ચાલે છે, મુમુક્ષુ જનોને તત્ત્વોનું ભાન કરાવે છે, અને સકલ જીવોનું હિત કરવા સદા કટિબદ્ધ રહે છે. આવા ગુરુઓના બે પ્રકાર છે:—(૧) તપસ્વી અને (૨) જ્ઞાની. તેમાં તપસ્વી મુનિરત્નો વડના પાંદડાની પેઠે પોતાના આત્માને જ તારી શકે છે, જ્યારે જ્ઞાની મુનીશ્વરો તો વહાણુ સમાન હાઈ પોતાને અને અન્યને પણ તારી શકે છે.

પદ્મશેખર રાજા જીવન સફળ કરી અંતમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે મરીને દેવ થયો.

અન્યતીર્થિમતે દેવે, તથાઽન્યગૃહીતાર્હતિ ।

પૂજનં વન્દનં ત્યાજ્યં, મિથ્યામતવિવર્ધનમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

કુતીર્થિકોના દેવના પૂજન-વંદનનો ત્યાગ—

શ્લોઁ—“ તીર્થિકાએ માનેલા દેવને ઉદ્દેશીને તેમજ અન્યે ગ્રહણ કરેલ તીર્થિકર(ની પ્રતિમા આશ્રી)ને પૂજન અને વન્દન ત્યજવાં, કેમકે તે મિથ્યામતને વધારનાર છે.”—૧૪૨

સદ્ગ્રામશૂરવત્ કાર્યા-ઽઽયા દ્વિતીયા તથા ત્વયા ।

યતના યેનં મો મઘ્ય !, ગમિષ્યસિ શિવાલયમ્ ॥૧૪૩॥

પહેલી અને બીજી યતનાનું ઉદાહરણ—

શ્લોઁ—“ સંગ્રામશૂરની જન્મ પહેલી અને બીજી યતના તારે કરવી કે જથી હે મઘ્ય ! તું મોક્ષે જાય. ”—૧૪૩

સંગ્રામશૂરનું દૃષ્ટાન્ત--

સ્પષ્ટીઁ—‘પદ્મખંડ’ નગરમાં સંગ્રામદેવ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના પુત્ર સંગ્રામશૂરને શિકારે જવાની ખોટી લત લાગી હતી. તે સમજાવવા છતાં જ્યારે તેણે છોડી નહિ ત્યારે રાજાએ તેને પોતાના નગરમાં આવવાની મનાઈ કરી. આથી તે નગર બહાર એક પડું વસાવી રહ્યો. એક દિવસ કાર્ય પ્રસંગે તે પોતાના શિકારી કુતરાઓને મૂકીને બીજે ગામ ગયો. તેવામાં એક જૈન આચાર્ય ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમને આના કારભારીઓએ કુતરાને બાંધી રાખવાની શાળામાં ઉતારો આપ્યો. આ આચાર્યે કુતરાઓને શિકાર ન કરવાનો સચોટ ઉપદેશ આપ્યો; તેથી તે કુતરાઓએ આજથી કેઇ પણ જીવનો અમારે વધ ન કરવો એવો નિયમ લીધો. કાલાન્તરે સંગ્રામશૂર કુતરાઓને સાથે લઇ શિકારે ગયો. સસલાં વગેરે જાનવરોને મારવા માટે તેણે કુતરાઓને ઉશ્કેરવામાં કચ્ચાસ ન રાખી, પરંતુ તે તો ચિત્રામણના કુતરાની જેમ ઊભા જ રહ્યા. આથી ચકિત થઇ સંગ્રામશૂરે કુતરાના રક્ષકોને

આનું કારણ પૂછ્યું. તેમણે જૈનાચાર્યના આગમનની વાત કરી. આથી રાજાએ અનુમાન કર્યું કે સૂરિના ઉપદેશનું આ ક્ષણ હશે. કુતરાઓને પૂછતાં તેમણે ડાકું હલાવી એ વાત કબૂલ કરી. આ પ્રસંગથી રાજા સુધરી ગયો અને તેણે શિકારે જવાનું માંડી વાળ્યું. જૈનાચાર્યનો સમાગમ થતાં તેમની પાસે સુદેવ, મુગુરુ અને સુધર્મનાં લક્ષણોથી તે પરિચિત થયો. આથી તેનો પિતા રાજા થયો અને તેને પાછો બોલાવી યુવરાજપદ આપ્યું.

એક વેળા તેનો મિત્ર મતિસાગર પરદેશથી પાછો આવતાં તેને મળવા આવ્યો ત્યારે તે કોઈ કૌતુક જોયું હોય તો તું નિવેદન કર એમ સંગ્રામશૂરે કહ્યું. મિત્ર બોલ્યો કે મહારાજ! વહાણમાં બેસી હું મધ્ય સમુદ્રે ગયો, ત્યારે એક ઊંચા કદપવૃક્ષની શાખામાં લટકતા હીંડોળામાં જૂલતી લાવણ્યવતી લલના એકાએક મારી નજરે પડી. આના વિશેષ દર્શન કરવાના ઇરાદાથી મેં વહાણ તે તરફ જલદી હંકાર્યું, પરંતુ ત્યાં જતાં તો કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ. મને લાગે છે કે તે યુવતિ દરિયામાં જ પેસી ગઈ હશે. આ સાંભળી યુવરાજે ત્યાં જઈ તપાસ કરવા વિચાર કર્યો. મિત્રને સાથે લઈ તે ત્યાં ગયો. આ દરમિયાન તેના જોવામાં પણ આવ્યું, પરંતુ નજીક જઈ જુએ તો તે સુંદરી મળે નહિ. તપાસ કરતાં કંઈ પત્તો ન ખાતાં તે નાગી તલવાર લઈને દરિયામાં કૂદી પડ્યો. તે જલકાંત મણિથી બનાવેલી સાત ભૂમિવાળી હવેલી સાથે અથડાયો, તોપણ જરા પણ ભય પામ્યા વિના તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો અને છેક તળીએ સાતમી ભૂમિકાએ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના હૃદયંગમ દેખાવથી પ્રકુલ્લિત થઈ તે આમ તેમ ફરે છે એટલામાં તો મનોરંજક સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ઓઢીને સૂતેલી તે જ સુંદરી તેની દૃષ્ટિએ પડી. આથી અતિપ્રસન્ન થઈ તે ત્યાં ગયો અને તેણે ઉપરનું વસ્ત્ર ધીમે રહીને ઉપાડી લીધું. આથી લજ્જાથી બેઠી થઈ હસતે મુખે સ્નેહ પૂર્વક તે તરુણીએ રાજકુમારને પોતાની નજીક આસન આપ્યું અને તેના વંશાદિનો વૃત્તાન્ત પૂછ્યો. રાજકુમારે અવસરોચિત વચનોથી તેને રાજા કરી તેની હકીકત જણાવવા સૂચવ્યું.

તે કમલાક્ષીએ કહેવા માંડ્યું કે ‘વૈતાલ્ય’ પર્વતની દક્ષિણ શ્રેણિમાં આવેલા ‘વિદ્યાપુર’ નગરના વિદ્યુત્રભ રાજાની હું મણિમંજરી નામની કન્યા છું. મને જોબનવંતી જોઈને મારા પિતાએ અનેક નૈમિત્તિકને પૂછ્યું કે આનો કોણ વર થશે? નૈમિત્તિકે ઉત્તર આપ્યો કે સમુદ્રમાં જલકાન્ત મણિથી મહેલ બનાવી કદપવૃક્ષની શાખામાં લટકતા હીંડોળા ઉપર આને બેસાડી રાખો. ત્યાં સંગ્રામદદ (સુરસેન) રાજાનો પુત્ર સંગ્રામશૂર આવી ચડશે અને એ એનો વર થશે. હે પ્રિય! આજે ઘણા સમયે આ વૃત્તાન્ત સાચો પડ્યો છે એ જાણી મને પરમ આનંદ થાય છે.

આ સમયે હાથમાં નાગી તલવાર ઝળકાવતો પ્રૌઢ દેહવાળો અને અતિ-શય ભયંકર દેખાવનો એક રાક્ષસ ત્યાં ઓચિંતો આવી દારુણ સ્વરે મોટેથી બોલી ઊઠ્યો કે હે મૂર્ખ ! શું તું આ અખલાને પરણવાની ઇચ્છા રાખે છે ? જોતો નથી કે હું આજે સાત સાત દિવસ થયા ક્ષુધાતુર છું ? વાસ્તે આજે તો તારા દેખતાં આ કન્યાને ખાઈ જઈશ. આમ કહી તેણે તે કુમારિની પગથી ગળવા માંડી. યુવરાજથી રહેવાયું નહિ એટલે તેણે તરવારથી તેના ઉપર ઘા કર્યો, પરંતુ તેની કંઈ અસર ન થતાં ઉલટી તરવાર ખંડિત થઈ ગઈ. આથી તેણે બાહુયુદ્ધ કરવા કમર કસી; પરંતુ તેમાં પણ તેનો દહાડો વળ્યો. નહિ અને ઉલટો તે શક્તિહીન થયો તે ફેગટમાં. રાક્ષસે તેને કહ્યું કે કેમ માઈ જોર જોયું ? આ યુવતિની સ્થૂલકાયા નામની દાસી છે તે જો તું મને ખાવા આપે તો હું તમને બેને છોડું. કુમારે કહ્યું કે હું જૈન છું એટલે પ્રાણાન્તે પણ આ કામ હું કરનાર નથી. આ સાંભળી રાક્ષસે કહ્યું કે તારે તું એમ કર કે મારા ગુરુ ચરક પરિવ્રાજકાચાર્યને વન્દન કરવા ચાલ એટલે હું તમને ત્રણેને છોડી દઈશ. યુવરાજે કહ્યું કે મારાથી એ કામ નહીં બની શકે. હું ગમે તેવા સાધુને નમન કરનાર નથી. રાક્ષસે કહ્યું ખેર ! ત્યારે તું મારા મંદિરમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ બિરાજે છે ત્યાં એક જૈન મૂર્તિ પણ છે તેને તો પ્રણામ કરીશ ને ? કુમાર તેમ કરવા તૈયાર થઈ તેની સાથે આદ્યો. જઈને જુએ તો તે બૌદ્ધ મૂર્તિ નીકળી. એટલે તેને પ્રાણિપાત કર્યા વિના તે પાછો ફર્યો. રાક્ષસને કહ્યું કે મને તારા ઉપરથી ભરોસો ઊઠી ગયો છે, વાસ્તે તારું એક પણ વચન હું માન્ય કરનાર નથી. આથી રાક્ષસે ફરીથી પેલી પ્રમદાને ગળવા માંડી. આમ થતાં રુદન કરી તે કહેવા લાગી કે હે પ્રાણપ્રિય ! માઈ રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. કુમારે કશું ગણકાર્યું નહિ અને આ તરફ રાક્ષસ છેક તેને ગળા સુધી ગળી ગયો. એક વાર ફરીથી રાક્ષસે કુમારને કહ્યું કે બોલ હજી પણ દાસી અને તેમ નહિ તો એક બકડું મને ખાવા આપે તો આને છોડી દઉં; નહિ તો આના પછી તારો વારો આવ્યો. સમજજો. કુમાર ચીડાઈને બોલ્યો કે વારે વારે શું પૂછ્યા કરે છે ? તારે જે કરવું હોય તે કરી નાંખ એટલે થયું; હું કંઈ મોતથી ડરતો નથી. આ સાંભળી રાક્ષસ મટી તે દેવ થયો અને તેણે તેની સાત્ત્વિક વૃત્તિને વખાણી. વિશેષમાં તારે જે જોઈએ તે માગી લે એમ પણ કહ્યું. કુમારે કંઈ ન માગ્યું એટલે તેના શુણાનુવાદ ગાતો દેવ બોલ્યો કે ઇન્દ્ર મહારાજે ધાર્મિક વિષયમાં તારી દૃઢતા સંબંધી જે પ્રશંસા કરી હતી તે હું મિથ્યાત્વી હોવાથી મારે ગળે ન ઉતરી; આથી અહીં આવી મેં તારી આવી આકરી પરીક્ષા લીધી છે. સાચા દેવ-ગુરુ વિષેની તારી શ્રદ્ધા જોઈ હું પણ સમ્યક્ત્વ ધારણ કરું છું. પછી યુવરાજ અને યુવતિનો ગાંધર્વ-વિવાહ કરી એ દેવ દેવલોકમાં ગયો.

ત્યાર બાદ રાજકુમાર પોતાની પ્રિયા સાથે સ્વદેશ આવ્યો અને ત્યાં ધામધૂમથી તેની સાથે વિધિસર તેણે લગ્ન કર્યું. તેની સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય-સુખ ભોગ-જતા આ રાજકુમારને રાજ્ય આપી તેના પિતાએ દીક્ષા લીધી. આ સંગ્રામશૂરે જીવન પર્યંત શ્રાવક-ધર્મ પાળ્યો અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે પાંચમે દેવલોકમાં એકાન્તતારી દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. હોળે સહસ્રશઃ ધન્યવાદ આ રાજવીની સાચી શ્રદ્ધાને-શુદ્ધ ચતનાને.

મિથ્યાત્વાસક્તચિત્તૈર્મોઃ, સહાલાપવિવર્જનમ્ ।

સંલાપવર્જનં કાર્યં, તૃતીયા સ્યાચ્ચતુર્થી ચ ॥ ૧૪૪ ॥

ત્રીજી અને ચોથી ચતનાનું સ્વરૂપ—

શ્લોક—“હે ભદ્ર ! મિથ્યાત્વને વિષે આસક્ત મનવાળા (માનવીઓ) સાથે આલાપ અને સંલાપ ત્યજી દેવા તે (અનુક્રમે) ત્રીજી અને ચોથી ચતના છે.”—૧૪૪

સકૃદ્ વા बहुवारं न, पात्रबुद्ध्याऽशनादिकम् ।

सहालपुत्रवद् देयं, पञ्चमी षष्ठ्यनुक्रमात् ॥ १४५ ॥

પાંચમી અને છઠી ચતનાનું ઉદાહરણ—

શ્લોક—“પાત્રની બુદ્ધિથી સહાલપુત્રની જેમ ભોજન વગેરે એક વાર તેમજ અનેક વાર ન આપવું તે અનુક્રમે પાંચમી અને છઠી ચતનાઓ છે.”—૧૪૫

સહાલપુત્રનો વૃત્તાન્ત—

સ્પષ્ટીક—‘પોલાસપુર’ નામનું એક નગર હતું. તેની પાસે ‘સહસાવન’ નામનું ઉદ્યાન હતું. ત્યાં જિતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ નગરમાં સહાલપુત્ર નામનો કુંભાર વસતો હતો. તેણે આજીવિક મતના સિદ્ધાન્તો સાંભળ્યા હતા, તેનો અર્થ તે સમજ્યો હતો, તેનું તેણે મનન પણ કર્યું હતું અને અસ્થિ અને મજ્જા વચ્ચે જેવી પ્રીતિ છે તેવા પ્રેમથી તે સિદ્ધાન્તોનો તે આદર કરતો હતો. એના મનથી આજીવિક સંપ્રદાય એ સાચો હતો; એ સર્વોત્તમ સત્ય હતું અને બાકી બધા સંપ્રદાયો અસત્યના અવતાર હતા. એક કોટિ હિરણ્ય નિધાનમાં, કોટિ સુવર્ણ વ્યાજે મૂકેલ, એક કોટિ સુવર્ણ જેટલી કીંમતની સ્થાવર મિલકત, દશ હજાર ગાયનું એક વ્રજ એટલી એની સંપત્તિ

હતી. એની પત્નીનું નામ અગ્નિમિત્રા હતું. ‘પોલાસપુર’ની બહાર માટીનાં વાસણોની એની પાંચસે દુકાનો હતી. વેતનને બદલે લોજન આપી તે અનેક માણસો પાસે દરરોજ ઘડા, કળશ વગેરે જુદી જુદી જાતનાં માટીનાં વાસણો તૈયાર કરાવતો હતો અને બીજા કેટલાક માણસોને કામ બદલ લોજન પૂરું પાડી તેમની મારફત તે વેચાવતો હતો.

એક દહાડો સદાશિવપુત્રની પાસે એક દેવ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે હે દેવાનુપ્રિય ! આવતી કાલે સંપૂર્ણ જ્ઞાની, ત્રિકાલવેત્તા, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, ત્રૈલોક્ય વડે પૂજિત, વંદન, સત્કાર અને સેવા કરવા લાયક મહામાહન જિન આવશે તો તેમની તું ભક્તિ પૂર્વક પૂજા, ઉપાસના વગેરે કરજે અને તેમને પીઠ, ફલક, શય્યા, સંસ્તારક વગેરે આપજે. આ પ્રમાણે બીજી અને ત્રીજી વાર કહીને તે દેવ ચાલતો થયો.

સદાશિવપુત્ર આથી એમ સમજ્યો કે મારા ધર્મચાર્ય ધર્મોપદેશક મંખલિપુત્ર ગોશાલક આવનાર છે, પરંતુ સવાર પડતાં તો એને બદલે શ્રમણ મહાવીર પધાર્યા. આ બખર પડતાં તે વંદન કરવા ગયો, અને તેણે તેમની ધર્મદેશના સાંભળી. પછી મહાવીર પ્રભુએ તેને કહ્યું કે ગઈ કાલે બપોરના એક દેવે મારા આગમનની તને બખર આપી હતી એ વાત સાચી છે ને ? સદાશિવપુત્રે હા કહી અને પોતાની દુકાનો જ્યાં હતી ત્યાં પધારવા તેણે પ્રભુને વિનંતિ કરી. પ્રભુએ એ પ્રાર્થના સ્વીકારી.

એક દહાડો સદાશિવપુત્ર પોતાની દુકાનની અંદરથી ઘડા, કળશ વગેરે વાસણો બહાર કાઢતો હતો. તે જોઈને મહાવીરે તેને પૂછ્યું કે આ વાસણો કેવી રીતે તૈયાર થાય છે ? સદાશિવપુત્રે જવાબ આપ્યો કે પ્રથમ માટી લાવી, તેને પાણીથી પલાળી, મસળી, તેને રાખ વગેરે સાથે બરાબર મેળવી, પિંડ તૈયાર કરી, તેને ચાક ઉપર ચઢાવી, જુદી જુદી જાતનાં વાસણો બનાવાય છે. પ્રભુએ પૂછ્યું કે આમાં કંઈ પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ, ઉદ્યમ સેવવો પડે છે કે બધું એમ ને એમ જ તૈયાર થઈ જાય છે ? કુંભારે ઉત્તર આપ્યો કે પુરુષાર્થ વિના એ તૈયાર થાય છે, કેમકે પુરુષાર્થ ઉદ્યમ જેવું કંઈ છે જ નહિ; બધી ચીજો સર્વથા નિયત થયેલી છે. આ સાંભળી મહાવીરે તેને ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે કોઈ માણસ આ તારાં વાસણ ચોરી જાય કે એમાં છિદ્ર પાડે કે ભાંગીને તેના દુકડા કરે અને ભાંગી જાય તેવે સ્થળે મૂકી દે અથવા તો તારી પત્ની અગ્નિમિત્રા સાથે અમર્યાદિત વર્તન કરે તો તેને તું શી સજા કરે ? સદાશિવપુત્રે જવાબ આપ્યો કે હું એને શાપ આપું, મારું, દોરડાથી બાંધું, બીવડાવું, હમ ભરાવું અને જરૂર જણાય તો એનો જાન પણ લઉં. પ્રભુએ કહ્યું કે ઉદ્યમ

પુરુષાર્થ જેવી ચીજ ન હોય અને બધું સર્વથા નિયત હોય તો ઉપર કહેલી બીના બને જ નહિ, પરંતુ તેમ બનવું શક્ય છે; આથી જે તું નિયતિવાદ માને છે તે ઠીક નથી. આ વાત સદાશિવપુત્રને ગળે ઉતરી અને તેણે કામદેવ મહાશ્રાવકની પેઠે પ્રભુ પાસે શ્રાવકનાં વ્રતો સ્વીકાર્યા. પોતાની પત્નીને પણ પ્રભુને પ્રણામ કરવા મોકલી અને તેને પણ શુદ્ધ શ્રાવિકાનાં વ્રતો લેવડાવ્યાં.

કાલાંતરે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. આ તરફ ગોશાલકને બબર પડી કે સદાશિવપુત્રે આજીવિક સિદ્ધાન્તોને જલાંબલિ આપી નૈર્ઝન્યિક સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો છે. આથી હું ત્યાં જાઉં અને એને ફરીથી મારો અનુયાયી બનાવું એમ વિચારી તે સદાશિવપુત્ર જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં આવ્યો, પરંતુ આ તો શાંત બેસી રહ્યો, એણે તો ઊભા થઈને કે સામે જઈને તેનો જરા પણ આદર સત્કાર કર્યો નહિ. આથી પીક, ફળક વગેરે જરૂરી વસ્તુઓ મેળવવાના ઇરાદાથી ગોશાલકે મહાવીરની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે તે મહામાહન છે, તે મહાગોપ છે, તે મહાસાર્થવાહ છે તે મહાધર્મ-કથી છે, તે મહાનિર્યામક છે. આ બધાં વિશેષણો કેવી રીતે મહાવીરને ઘટે છે તે સદાશિવપુત્રે પૂછી બેયું અને તેનો યોગ્ય ખુલાસો સાંભળી તેણે ગોશાલકને પૂછ્યું કે તું મારા ધર્મોપદેશક મહાવીર સાથે ચર્ચા કરવા સમર્થ છે? ગોશાલકે તેની ના પાડી અને કહ્યું કે મહાવીરમાં પ્રમાણ, યુક્તિઓ વગેરે રજુ કરવાની જેવી શક્તિ છે તેવી મારામાં નથી. આ પ્રમાણેની ખરી હકીકત તેમજ મહાવીરનું ગુણોત્કીર્તન સાંભળીને સદાશિવપુત્ર રાજ થયો અને તેણે ગોશાલકને ઉતારો આપવા તેમજ યોગ્ય વસ્તુઓ પણ આપવા હા પાડી, પરંતુ સાથે સાથે ઉમેર્યું કે આ કંઈ ધર્મ કે તપનાં વિધાનરૂપ તું સમજતો નહિ. આ સાંભળી ગોશાલક સદાશિવપુત્રે જ્યાં ઉતારો આપ્યો હતો ત્યાં ગયો. ત્યાં ગયા પછી સદાશિવપુત્રને પોતાના પક્ષમાં લેવા માટે સમયાનુસાર તેણે તેની સાથે ઘણીએ ચર્ચાઓ, દલીલો કરી; પરંતુ જ્યારે તેનું કંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે તે ચાલતો થયો.

ત્યારબાદ ચૌદ વર્ષ સુધી સદાશિવપુત્રે પોતાના નિયમો પાળ્યા. પરંતુ ત્યાર પછી એક દિવસે તે પૌષધ-શાળામાં ગયો હતો ત્યાં મધ્ય રાત્રિએ એક દેવે આવી તેને અનેક ઉપસર્ગો કર્યા. ઘણાખરાની તો તેણે જરા પણ દરકાર ન કરી. ત્યારે અંતમાં તેણે એવી ધમકી આપી કે જો તું તાર નિયમોને નેવે નહિ મૂકે તો હું તારા ઘરમાંથી તારી ગૃહિણી અગ્નિમિત્રાને ખેંચી લાવી, તારી સમક્ષ તેને મારી નાંખી, તેના માંસના નવ ટુકડાઓ કરી, તેને રાંધીને એ માંસ અને લોહીનો તારા શરીર ઉપર છંટકાવ કરોશ.

આથી સદાદ્વપુત્ર ગભરાયો નહિ, પરંતુ ખીલ અને ત્રીલ વાર જ્યારે દેવે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેને જ્ઞાન થયો અને તેણે વિચાર કર્યો કે આને મારે આમ કરતાં અટકાવવો જોઈએ. આમ વિચારી તે એકદમ ઊઠ્યો અને મોટેથી ખૂમો પાડવા લાગ્યો. આ સાંભળીને અગ્નિમિત્રા દોડી આવી અને તેને શાંત પાડ્યો. આ બદલ તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું અને સમય મળતાં શ્રાવકોની અગ્યાર પ્રતિમા વહન કરી. કાલાંતરે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે ‘અરુણ-ચ્છાય’માં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચ્યવી ‘મહાવિદેહ’માં ઉત્પન્ન થઈ તે મોક્ષે જશે.

અપવાદે સ્વલુ પ્રોક્તા, આકારાઃ ષડ્વિધા જિનૈઃ ।

ભૂપતિગણકાન્તાર-વૃત્તિગુરુસુરાગ્રહાઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ષષ્ઠો બલાભિયોગશ્ચો-ત્સર્ગસ્થૈર્નૈવ સેવિતાઃ ।

વ્રતમજ્ઞાન્મહદ્ દુઃખં, જીવનં યત્ પુનઃ પુનઃ ॥૧૪૭॥-યુગ્મ

છ આકાર—

શ્લો ૦—“ અપવાદને વિષે જિનેશ્વરોએ (૧) રાજ, (૨) ગણ, (૩) કાન્તાર-વૃત્તિ, (૪) ગુરુ અને (૫) દેવ અને છઠો આગ્રહ (બળાભિયોગ) એમ છ પ્રકારે જ આકાર (આગાર) દેખ્યા છે તે ઉત્સર્ગ (માર્ગ)માં રહેલા જીવો સેવતા નથી; કેમકે વ્રતના ભંગથી મહાદુઃખ છે, જ્યારે જીવન તો ફરી ફરીને (મળી શકે) છે.”-૧૪૬-૧૪૭

કોશા સુધર્મભૂમૃચ્ચા-ચ્ચઙ્કારો સુલસસ્તથા ।

નમિઃ સુદર્શનો જ્ઞેયા, જ્ઞાતેષુ બુદ્ધિશાલિના ॥ ૧૪૮ ॥

છ આકારનાં ઉદાહરણો—

શ્લો ૦—“ બુદ્ધિશાળીએ (આ છ આગારોના) દષ્ટાંત તરીકે કોશા, સુધર્મ ભૂપતિ, અચ્ચંકારી, સુલસ, નમિ અને ‘સુદર્શન’ એ (નામે) બાળવાં.”-૧૪૮

કોશા ગણિકાનો વૃત્તાન્ત—

સ્પષ્ટી૦—આ ગણિકા સંબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ ‘સ્થૂલભદ્રનું ચરિત્ર’ એ કથાનક (પૃ. ૧૮૪-૧૯૧)માં આપણે કરી ગયા છીએ. અહીં તો ૧૮૮ માં પૃષ્ઠમાં નિર્દેશિત રથકારનો પ્રસંગ વર્ણવવો પ્રાસંગિક છે એટલે તેનું ટુંકમાં નીચે મુજબ વર્ણન કરીશું:—

બાર વ્રતો અંગીકાર કર્યા પછી કોશા ગણિકા કોઈ પણ પુરુષ સાથે વિષયનું સેવન કરતી નથી એ વાત રૂપમાં કામદેવ જેવા એક રથકારના જાણવામાં આવી ત્યારે તેનું વ્રત ખંડિત કરાવવા માટે તે નંદ રાજાની આજ્ઞા લઈ એને ઘેર આવ્યો. આ કોશાનું મન રંજન કરવા માટે બેઠા બેઠા તેણે એક આંખાના ઝાડની લુંબ ઉપર એક બાણ માર્યું. ધનુર્વિદ્યામાં નિષ્ણાત આ રથકારે એ બાણનું અનુસંધાન કરે તેવું બીજું બાણ છોડ્યું. એના અનુસંધાનાર્થે ત્રીજું, વળી તેના અનુસંધાનાર્થે ચોથું એમ બાણ ઉપર બાણ છેડી તેની લાકડી જેવી રચના કરી ત્યાંને ત્યાં રહીને તેણે એ લુંબ પકડી લીધી. આ પ્રમાણેની પોતાની ચતુરતા રથકારે આ ચતુરાને દર્શાવી, પરંતુ આ કામિનીનું મન જરા પણ એથી પીગળ્યું નહિ. વિશેષમાં જોકે બાર વ્રતો ગ્રહણ કર્યા ત્યારે કોશાએ એટલી છૂટ રાખી હતી કે રાજા અથવા રાજાના મોકલેલ માણસ સાથે વિષયસેવન કરવું પડે તો તે નિભાવી લેવું તોપણ અતિશય રૂપથી અલંકૃત, ધનુર્વિદ્યાની અત્યુત્તમ કલામાં પ્રવીણ તેમજ રાજાની આજ્ઞાથી આવેલા રથકારની સાથે પણ કોશાએ પ્રવીચારન જ સેવ્યો. ઉલટું તેના અભિમાનને ખંડિત કરવા માટે સરસવતી ઢગલો કરી, તેમાં એક સોય ખોલી, તે ઉપર એક ફૂલ મૂકી કોશાએ નાટક કરી પોતાની કુશળતા બતાવી અને રથકારને પ્રતિબોધ પમાડવા કહ્યું કે આંખાની દૂર રહેલી લુંબ તમે પકડી તે કળા કે મારી આ નૃત્ય-કળા દુષ્કર નથી, પરંતુ મહાત્મા શ્રીસ્થૂલભદ્ર મુનીશ્વર વનિતારૂપ વનમાં પ્રમાદ ન પામ્યા તે જ દુષ્કર છે. આ પ્રમાણે સમજાવી રથકારને વિષયથી વિરક્ત બનાવી કોશાએ દીક્ષા અપાવી કે જે પાળીને તેઓ સ્વર્ગે સંચર્યા.

મુધર્મ રાજાની કથા—

‘પંચાલ’ દેશમાં એક વેળા મુધર્મ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એક દહાડો એક સેવકે આવી તેને ખબર આપી કે મહાબળ નામનો ચરટ (ભિલ્લ?) આપણી પ્રજાને પીડે છે અને આપણા ગામોનો નાશ પણ કરે છે. આ સાંભળી રાજા મોટું લશ્કર લઈ તેની સામે ગયો અને ત્યાં જઈ તેને

હરાવી દીધો. ત્યાંથી પાછા ફરી શુભ મુહૂર્તે તે પોતાના ગામમાં ફાખલ થવા જતો હતો એવામાં ત્યાંનો દરવાજો તૂટી પડ્યો. આને અપશુકન ગણી ગામ બહાર તેણે નિવાસ કર્યો. દરવાજો તૈયાર થતાં મુમુક્ષુતે તે ગામમાં ફાખલ થવા ગયો, પરંતુ આ ફરી પણ એ દરવાજો તૂટી પડ્યો. વળી ત્રીજી વાર તે નવો કર્યો, પરંતુ તેની પણ એ જ દશા થઈ. આથી રાજાએ પોતાના દીવાનને પૂછ્યું કે આમ ઘણી ઘડી દરવાજો કેમ તૂટી જાય છે? દીવાન ‘ચાર્વાક’ મતવાળો હોવાથી તેણે કહ્યું કે મહારાજ! જો આપ આપને હાથે એક પુરુષનું બલિદાન આપો તો આ દરવાજો સ્થિર થાય, કેમકે એ દરવાજાનો અધિષ્ઠાયક દેવ કોઈક કારણથી કોપાયમાન થયેલો છે. રાજા જૈન ધર્મી હોવાથી તેણે તેમ કરવા ના પાડી. વિશેષમાં તે બોલ્યો કે બલિદાન આપ્યા વિના જવાય તેમ ન હોય તો મારે આ ગામમાં જવાની કશી જરૂર નથી, કેમકે હું આવી હત્યા કરવા તૈયાર નથી? એવું સોનું શા સારૂ પહેરવું કે જેથી કાન તૂટી પડે? વળી હું દીવાન! શું તને ખબર નથી કે જે રાજા જીવિત, બળ અને આરોગ્યને ચહાતો હોય તેણે હિંસા કરવી નહિ; અને જો કોઈ તેમ કરતું હોય તો તેને તેમ કરતા અટકાવવો આવો રાજાનો ધર્મ છે.

દીવાને જોયું કે રાજા માને તેમ નથી એટલે આડું અવળું સમજાવી તેણે મહાજનને તૈયાર કર્યું. મહાજને રાજાની પાસે આવી કહ્યું કે હું મહારાજ! જે કરવાનું છે તે બધું અમે કરીશું; આપ કેવળ અનુજ્ઞા આપો એટલે થયું. રાજાએ કહ્યું કે પ્રજા જે પાપ કે પુણ્ય કરે છે તેનો છટો ભાગ રાજાને મળે છે, તેથી હું બલિદાન માટે આજ્ઞા આપીશ નહિ. મહાજને કહ્યું કે એનું સર્વ પાપ અમે અમારે માથે વહોરી લઈએ છીએ અને આપને સર્વથા મુક્ત રાખીએ છીએ. આમ ઘણી રકમક કરી આખરે મહાજને રાજાની રજા મેળવી લીધી. પછી ઉઘરાણું કરી ઘણું ધન ભેગું કરી મહાજને એક સુવર્ણમય પુરુષ તૈયાર કરાવ્યો. તેને એક ગારામાં મૂકી આખા નગરને ખબર આપી કે જે કોઈ માતા પોતાના પુત્રને પોતાના હાથે ઝેર આપશે અને જે પિતા પોતાના પુત્રનું પોતાના હાથે ગળું કાપી આપશે તેને આ સુવર્ણનો ખનેલો પુરુષ આપવામાં આવશે. આ સાંભળતાં આખા નગરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. કોઈ આડું નીચ કૃત્ય કરવા તૈયાર થયું નહિ. કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ એક મહા-હરિદ્રી અને નિર્દય વરદત્ત અને તેની નિર્લજ્જ રુદ્રદત્તા પત્ની આ અધમ કાર્ય કરવા માટે તૈયાર થયાં. આ દંપતીએ પેટનો ખાડો પૂરવાની મુશ્કેલીમાંથી બચવા માટે અને તવંગર થવાની લાલચે પોતાના સાત પુત્રમાંથી સૌથી નાના પુત્રને

આપવા કબૂલાત આપી. તેઓ પોતાના જ પુત્રના પ્રાણ લઇ ધન મેળવવા માટે મહાજન સહિત પેલે દરવાજે આવ્યાં. પુત્રને સ્નાન કરાવી તેને ચંદનનો લેપ લગાડી સારાં વસ્ત્રોથી શણગારી અને પુષ્પમાલ પહેરાવી દરવાજા આગળ જ્યાં રાજા બેસે હતા અને જ્યાં આખા ગામના લોકો ભેગા થયા હતા ત્યાં ગાજતે વાજતે લાવવામાં આવ્યો. આ વખતે આ બાળક હસવા અને નાચવા કૂદવા લાગ્યો. તે જોઇ રાજાએ કહ્યું કે હે મૂર્ખ ! તારા મરણની નોખત વાગી રહી છે તેનું તને કંઇ લાન છે કે ? આ વખતે હસવાનો કહેવાય કે રડવાનો ? છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે મહારાજ ! જ્યાં સુધી ભય ન જીતે ન હોય ત્યાં સુધી તેનાથી બીવું લેજે ગણાય, પરંતુ જ્યાં ભય માથા ઉપર આવી ખડો થાય પછી એનાથી બીવું તે શા કામનું ? ખાંડણીમાં માથું મૂક્યા પછી ધબકારાથી બીવું શું ? વળી જેનું શરણ લેતાં દુઃખ દૂર થવું જોઇએ તે જ જ્યારે દુઃખ દેવા તૈયાર થાય ત્યારે એ દુઃખની વાત કોને કહેવી ? વાડ જ ચીલડાં ચોરે ત્યારે ફરિયાદ કરવાથી શું ? પિતા મારે તો બાળક માતાનું શરણ લે; માતા મારે કૂટે તો પિતાની પાસે તે જાય; બંનેથી ઉદ્ધવેગ પામેલ બાળક મહાજન પાસે રાવ લઇ જાય; ત્યાંથી પણ ધનસાફ ન મળે તો તે રાજા પાસે ન્યાય માંગે. હવે રાજા ! અહીં વિચારશો તો મારી સગી મા મને ઝેર આપવા તૈયાર થઇ છે, મારો પિતા માફ ગળું કાપવા ઉત્કંઠિત બન્યો છે, મહાજન મૃદ્ય આપી આવા અનર્થને પોષી રહ્યું છે અને આપ ખુદ રાજા આના પ્રેરક બન્યા છો ત્યારે હવે મારે કોને શરણે જવું ?

આ સાંભળીને રાજાનું કૂટી ગયેલું હૈયું ઠેકાણે આવ્યું. એનું બહેર મારી ગયેલું મગજ કામ કરવા લાગ્યું. તેણે ઝટ મહાજનને સૌ કોઇ સાંભળે તેમ સાફ સાફ કહી દીધું કે મારે આ ગામમાં દાખલ થવું જ નથી. હું તેમ કહું તો આવા નિર્દોષ બાળકનો ઘાટ ઘડાય ને ? રાજાએ બાળકને અભયદાન દઇને છોડી મૂક્યો. રાજાનું આ પ્રકારનું ધૈર્ય જોઇને અત્યાર સુધી તેની પરીક્ષા કરવા પ્રેરાયેલો દેવ પ્રકટ થયો અને તેણે કહ્યું કે મહારાજ ! મારા તરફથી આપને જે તકલીફ ઊઠાવવી પડી છે તેની હું ક્ષમા યાચું છું. પેલો દરવાજો બરાબર તૈયાર કરી તે ચાલતો થયો અને રાજાએ સુખેથી ગામમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે સમગ્ર મહાજનનો અનુરોધ હોવા છતાં— ગણાનુયોગરૂપ આકાર હોવા છતાં રાજાએ જીવ-ઘાત જેવું અનુચિત કાર્ય ન જ કર્યું અને પોતાના ધર્મને દીધાવ્યો.

અચ્ચંકારી ભટ્ટાનો પ્રખંધ—

‘ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત’ નગરમાં ધન્ના અને તેની પત્ની ભટ્ટા વસતાં હતાં. આ દંપતીને આઠ પુત્રો ઉપર ભટ્ટ નામની એક પુત્રી હતી. તે જન્મથી રીસાળ સ્વભાવની હતી, તેથી તેના પિતાએ ઘરમાં અને બહાર તેને કેાઈએ ચુંકારો ન કરવો એવો ઠરાવ કર્યો. આથી આ છોકરીનું અચ્ચંકારી ભટ્ટા એવું નામ પડી ગયું. એક તો પહેલેથી જ આ લાવણ્યના ભંડારરૂપ હતી અને તેમાં વળી યૌવન ખીલ્યું એટલે પછી એના સૌન્દર્યમાં કંઈ મણા રહે ખરી ?

એક વેળા તેનું મનોમોહક રૂપ જોઈ દીવાને ધન્ના શેઠ પાસે આની માગણી કરાવી. એના ઉત્તરમાં એ શેઠે કહ્યું કે મારી પુત્રીના વચનનું કદાપિ ઉલ્લંઘન નહિ કરવાની વાત દીવાન કબૂલે તો મને વાંધા નથી. તેણે આ વાત કબૂલ કરી; આથી અચ્ચંકારી ભટ્ટાને તેની સાથે પરણાવવામાં આવી.

આ દંપતીનો ગૃહસંસાર સારી રીતે ચાલતો હતો તેવામાં એક વેળા અચ્ચંકારી ભટ્ટાએ પોતાના પતિને કહ્યું કે તમારા વિના મને ચેન પડતું નથી; વાસ્તે હવે દીવા થયા પછી તમારે મારી પાસેથી કેાઈ પણ સ્થળે જવું નહિ. દીવાને તેમ કરવા માંડ્યું અને રોજ તે દરબારમાંથી વહેલો જવા લાગ્યો. આ જોઈને રાજાએ એક વખત તેને પૂછ્યું કે હાલમાં કેટલાક દિવસથી તમે કેમ વહેલા વહેલા ઘેર જાઓ છો ? આના ઉત્તરમાં દીવાને સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો.

રાજાએ આ વાત યાદ રાખી અને એક દિવસે હાથે કરીને વિનોદાર્થે દીવાનને અડધી રાત સુધી રોકી રાખ્યો. દીવાન ઘેર આવ્યો તો દરવાજા ખંધ હતા. તે સમજી ગયો કે મને મોડું થવાથી મારા ઉપર મારી પ્રિયા ગુસ્સે થઈ છે. તેને શાંત પાડવા માટે તેણે શાંતિનાં અનેક વચનો ઉચ્ચાર્યા અને રાજાના બળાત્કારથી આ પ્રમાણે બન્યું હતું વાસ્તે અપરાધને ક્ષન્તવ્ય ગણવો જોઈએ એમ પણ કહ્યું; પરંતુ ભટ્ટાનો ક્રોધાગ્નિ શાંત પડ્યો નહિ. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તેણે દ્વાર ઉઘાડ્યાં અને પોતે તેની પાછળ સંતાઈ રહી. જોવો દીવાન ઘરમાં દાખલ થયો કે તરત જ તેણે ઘરમાંથી ચાલવા માંડ્યું. દીવાને તેને બહુ બહુ સમજાવી, પરંતુ તેણે કશું જ ગણકાર્યું નહિ અને તે એકાએક ચાલતી થઈ. રસ્તે જતાં માર્ગમાં ચોરોએ તેને ઘેરી લીધી અને તેના અંગ ઉપર કીંમતી દાગીના જોઈ તેઓ પોતાના લિલ્લ રાજા પાસે

તેને લઈ ગયા. તેણે ઢાંગીનાની વહેંચણી કરી લઈ ભટ્ટાને પોતાની પત્ની બનવા કહ્યું. ભિલ્લે પ્રથમ તો તેને સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ જ્યારે તેણે એ વાત કબૂલ ન કરી ત્યારે તેને સતાવવા માંડી છતાં પણ એ તો મક્કમ જ રહી. એણે વિશેષમાં કહ્યું કે જો બળાત્કાર કરશે તો આપઘાત કરીશ, પરંતુ ભિલ્લે તો અનુચિત માગણી ચાલુ જ રાખી. એથી ભટ્ટાએ જગલી તાપસની વાર્તા કહી. આ ઉપરથી ભિલ્લને બીક લાગી કે સતીને છંછેડવામાં સાર નહિ નીકળે. આથી તેણે ભટ્ટાને ‘બખ્ખર’ દેશમાં વેચી નાંખી. ખરીદનારે તેની પાસે ભોગની વાત કાઢી, પરંતુ ભટ્ટાએ તેમ કરવા ઘસીને ના પાડી. તેથી તે આને અત્યંત ત્રાસ આપવા લાગ્યો. એના શરીરમાંથી લોહી ઠાઠી તે વડે એ વસ્ત્ર રંગવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેણે એને ત્રાસ આપવામાં જરાએ કચ્ચાસ ન રાખી, પરંતુ આથી તેમજ રૂપરંગ બદલાઈ ગયું તોપણ ભટ્ટાએ પોતાનું શીલવ્રત ખંડિત થવા ન જ દીધું, જોકે વૃત્તિકાન્તારરૂપ ત્રીજો આકાર તે બાણતી હતી.

અકસ્માત એક દહાડો તેનો સગોભાઈ ધનપાળ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેણે પૈસા આપીને આ અસહ્ય સંકટમાંથી પોતાની બેનને છોડાવી અને તેને પોતાને ગામ લાવ્યો. દીવાને બહુમાન પૂર્વક ભટ્ટાનો સ્વીકાર કર્યો. આ વેળા પોતાના પતિ સમક્ષ તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પ્રાણાંતે પણ હવે હું કોઈના ઉપર રીસ કરીશ નહિ, કેમકે એનું અત્યંત કડવું ક્ષુભ મેં પૂરેપૂરું ચાખ્યું છે.

૧ તેજ્ઞેશ્વર્યાની લખ્મિવાળો કાંઈ તાપસ એક ઝાડ તળે તપ કરતો હતો તેવામાં એ ઝાડ ઉપર બેઠેલી એક બગલીએ તેના ઉપર હુલાર નાંખી. આથી ગુસ્સે થઈને તેણે તેજ્ઞેશ્વર્યા વડે તે બગલીને બાળી મૂકી. પછી એણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે જો કાંઈ મારો અપરાધ કરશે તેને હું આ જ પ્રમાણે બાળી મૂકીશ.

કાલાંતરે એ તાપસ એક પતિવ્રતા અને ઉત્તમ શીલવાળી શ્રાવિકાને ત્યાં ભિક્ષા માટે ગયો. શ્રાવિકા પોતાના પતિની સેવા કરવામાં રોકાયેલી હોવાથી આને બિમા રહેવું પડ્યું. એટલે કાપાયમાન થઈ તાપસે એના ઉપર તેજ્ઞેશ્વર્યા મૂકી પરંતુ શીલના પ્રભાવથી શ્રાવિકા ઉપર એની કંઈ અસર નહિ થઈ. શ્રાવિકાએ તાપસને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે શું તું મને બગલી ધારી? તાપસ બોલ્યો કે વગડામાં બનેલી વાત તું ક્યાંથી બાણી? શ્રાવિકાએ કહ્યું કે એ બાણવું હોય તો તું ‘વારાણસી’ જા, અને ત્યાં અમુક કુંભાર રહે છે તેને પૂછજો. તાપસ ત્યાં ગયો અને એ કુંભારને મળ્યો. કુંભારે કહ્યું કે એ શ્રાવિકાને તેમજ મને શીલના પ્રભાવથી બીભ્નના મનની વાત જણાય એવું જ્ઞાન થયું છે, માટે તું પણ શીલ પાળજો.

એક વેળા આ ગામની પાસે કોઈક મુનિનું શરીર વટેમાર્ગે સળગાવેલા અગ્નિથી દાઝી ગયું. તેની વેદના દ્વર કરવાનું કામ કુંચીક શેઠ માથે લીધું અને તેણે બે મુનિઓને લક્ષપાક તેલ લેવા માટે ભટ્ટાને ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે ભટ્ટા પાસે આવી લક્ષપાક તેલની જરૂર જણાવી એટલે અત્યંત રાજ થઈ દાસી પાસે તેણે એનો સીસો મંગાવ્યો. આ સમયે ઇન્દ્રે સભામાં તેની ક્ષમાથી ખૂબ તારીફ કરી તે એક દેવને રુચી નહિ; આથી પરીક્ષા માટે તે તો અહીં આવ્યો. જેવો દાસી સીસો લાવે છે કે તરત જ તેણે દેવ-માયાથી તે ભાંગી નાંખ્યો. ભટ્ટાએ બીજો મંગાવ્યો તેની પણ એ જ દશા આ દેવે કરી. દાસી પાસે ત્રીજી વાર મંગાવેલો સીસો પણ દેવે ફેડી નાંખ્યો. આથી દાસી ઉપર જરાયે ગુસ્સે ન થતાં ભટ્ટા જાતે લક્ષપાક તેલ લેવા ગઈ. એના શીલના પ્રભાવથી દેવ સીસો ભાંગી શક્યો નહિ. આમાંથી લક્ષપાક તેલ ભટ્ટાએ મુનિઓને આપ્યું. આ સમયે દેખાવથી મુનિઓના અચંખાનો પાર રહ્યો નહિ અને તેમણે ભટ્ટાને કહ્યું કે દાસીને હાથે આટલું બધું નુકસાન થયું તોપણ તમે શાંતિ જાળવી તે જોઈ અમને અત્યંત અભયથી થાય છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં રીસ કરવાથી પોતાને જે અસહ્ય દુઃખ પડ્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. આ સાંભળીને મુનિઓની આંખમાં પણ પાણી આવી ગયાં. આ સમયે પેલો પરીક્ષા માટે આવેલો દેવ પ્રકટ થયો અને બોલ્યો કે હે કલ્યાણિની ! હે સતી ! ઇન્દ્રે તારી ક્ષમાની જે પ્રશંસા કરી હતી તેવી જ તું નિઃસંદેહ છે એવી મારી પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ છે; મારી પરીક્ષામાં તું સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તીર્ણ થઈ છે. આમ કહી ભાંગેલા ત્રણ સીસાઓ આખા કરી, સતીની કદરૂપના માટે ક્ષમા યાચી દેવ સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો. મુનિઓ પણ સતીની ક્ષમાની અનુમોદના કરતા વૈયાવૃત્ત્ય માટે પેલા દાઝેલા મુનિ પાસે આવી પહોંચ્યા.

ઇન્દ્રે પોતે પ્રશંસા કરી હતી એ જાણીને પણ અચ્ચંકારી ભટ્ટા ફૂલાઈ નહિ. તેણે તો ક્ષમા-ત્રત જીવન પર્યંત પાળ્યું અને સમાધિ-મરણ પૂર્વક તેણે દેવ-ગતિ સાધી. ત્યાંથી ચ્યવી તે મોક્ષે જશે.

આ આર્ય-રમણીની ક્ષમા-દૃષ્ટિની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. ઇશ્વર સૌ કોઈને આવું આત્મ-બળ ફેરવવાનો સમય આપે એ જ અભિલાષા પૂર્વક આ સતીશિરોમણિનો પ્રબંધ આપણે પૂર્ણ કરીશું.

સુલસની કથા—

‘રાજગૃહ’ નગરમાં કાલસૌકરિક નામે ચંડાલ રહેતો હતો. એ રાજ પાંચસે પાડા મારતો હતો. એક વેળા પોતાનું નરક-ગમન અટકે એવા ઇરાદાથી આ નગરના રાજા શ્રેણિકે તેને કહ્યું કે તું એક દિવસ પાડા મારવાનું બંધ રાખ; પરંતુ તેણે પોતાની અભવ્યતાને અનુકૂળ અને નિર્ઘયતાના નમૂનારૂપ આ કાર્ય મુલતવી રાખવા સાફ ના પાડી. તેથી રાજા ગુસ્સે થયો અને તેને કૂવામાં ઉતરાવી મૂકાવ્યો, કિન્તુ ત્યાં પછી તે સીધો બેઠો નહિ, પણ તેણે તો કાઢવના પાંચસે પાડા બનાવ્યા અને માર્યા. આ પ્રમાણે એણે પોતાના દુષ્ટ કાર્યમાં ખામી આવવા દીધી નહિ.

મરણ સમીપ આવતાં એને દાહજ્વર થયો. એના સુલસ નામના પુત્રે ઉપચાર કરવામાં જરાએ ન્યૂનતા ન રાખી. મનગમતાં ખાન, પાન, ગાન-તાન, સુકોમળ શય્યા, સુગંધી અત્તર, ચંદનનું વિલેપન ઇત્યાદિ દ્વારા તેણે પિતાની બરદાસ કરવામાં પૂરેપૂરી ઝહેમત ઉઠાવી; પરંતુ આ નરકે જનારા પાપીને આથી શાંતિ થવાને બદલે ઉલટી વધારે વેદના થવા લાગી. સુલસે આ વાત અભયકુમારને કરી. તેણે વિચાર કરી કહ્યું કે આ નરક-ગામી જીવ છે, વાસ્તે ત્યાંના જેવી સામગ્રીથી તું એની સેવા કર એટલે એને આરામ મળશે. આ સાંભળી સુલસે કુત્સિત આહાર, ખારું પાણી, વિષ્ઠાનું વિલેપન, કાંટાની શય્યા, ગર્દભ-સૂરનું શ્રાવણ વિગેરે ઉપાયો ચોંચ્યા. તેમ થતાં આ ચંડાળને કંઈક શાંતિ થઈ. અંતમાં તે મરીને નરકે ગયો.

પાપનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોઈ સુલસે અભયકુમારના ઉપદેશ સુજળ શ્રી-વીર પરમાત્માની પાસે શ્રાવકપણું અંગીકાર કર્યું અને પોતાના પિતાના પાપી ધંધાથી હાથ ધોઈ નાંખ્યા. એથી માતા વગેરે એનાં સગાંવહાલાં કહેવા લાગ્યાં કે ભાઈ ! તું તારા પિતાનો કસાઈનો ધંધો કેમ કરતો નથી ? શું તું પાપથી બીએ છે ? જો એમ હોય તો તેમાં અમે તારા ભાગીદાર થઈશું. આ સાંભળી સુલસે એક કુહાડી મંગાવી અને સર્વેના દેખતાં પોતાના પગ ઉપર એ વડે લા કર્યો અને એથી થતી વેદના થોડી થોડી વહેંચી દેવા સ્વજનોને વિનવ્યાં, પરંતુ કોઈએ તેમાં ભાગીદારી નોંધાવી નહિ. ઉલટું તેઓ તો હસતાં હસતાં બોલ્યાં કે તું શું ગાંડો થયો છે ? કોઈ કોઈનું દુખ

લઘ શકે ખરું ? એ તો જેને પડે તે લોગવે. સુલસે કહ્યું કે આ ન્યાય મુજબ જો હું પાપ કરું તો તેનું ફળ મારે એકલાએ લોગવવું પડે; વાસ્તે હું મારા પિતાની પેઠે પાડા મારવાનું અધમ કાર્ય કરનાર નથી.

અત્ર એ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે ગુરુજનોનો આગ્રહ હોવા છતાં સુલસે પાપી કાર્ય ન જ કર્યું અને પોતાના આત્માને દુર્ગતિથી બચાવ્યો. શુદ્ધ શ્રાવકપણું પાળી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે સ્વર્ગે સંચર્યો.

નમિ રાજર્ષિનું ઉદાહરણ-

‘માળવા’ દેશના ‘સુદર્શન’ નગરમાં મણિરથ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પોતાના યુગળાહુ નામના નાના ભાઈને યુવરાજપદ ઉપર સ્થાપ્યો હતો. આ યુવરાજને મદનરેષા નામની ખૂબસુરત પત્ની હતી. આ એક વેળા મણિરથ રાજાની નજરે પડી અને તેથી તે અતિશય કામાતુર બની ગયો. એને વશ કરવાના ઇરાદાથી તે દાસીઓ મારફતે સારાં સારાં વસ્ત્રો, કીમતી આભૂષણો વિગેરે લેટ મોકલવા લાગ્યો. મદનરેષાને એના અધમ ભાવની ખબર નહિ હોવાથી એ તો જેઠ તરફની પ્રસાદી સમજી આ લેટો સ્વીકારતી હતી. લેટ આપવા આવતી દાસીઓ મણિરથના રૂપ વગેરેની ખહુ તારીફ કરતી ત્યારે આ રમણી ભાગ્યશાળી એવા જ હોય છે એવો ઉત્તર આપતી. એક વેળા દાસીઓએ રાજાની નિર્લજ્જ માગણી કહી સંભળાવી ત્યારે મદનરેષાએ ફરીથી એવું અનુચિત વચન નહિ ઉચ્ચારવા દાસીને કહ્યું. આથી રાજા નિરાશ થયો, પરંતુ હાર્યો જુગારી બમણો રમે તેમ રાજા એવા વિચાર ઉપર આવ્યો કે જ્યાં સુધી મારો નાનો ભાઈ યુગળાહુ જીવતો બેઠો છે ત્યાં સુધી મારી મુશકે બર નહિ આવે; વાસ્તે મારે એનું કોઈ પણ રીતે કાસલ કાઢી નાંખવું જોઈએ.

એક દિવસ યુગળાહુ મદનરેષાને સાથે લઈને જલ-કીડા કરવા માટે બાગમાં ગયો. રાત પડી ગઈ તોપણ તેઓ પાછાં ન ફરતાં ત્યાં જ સુઈ ગયાં. આ ખબર પડતાં રાજા તરવાર લઈ ત્યાં દોડ્યો અને ઝટ દબને પોતાના નિદ્રાધીન ભાઈનું ગળું છેદી નાંખ્યું. તેમ કરી તે નાસી જતો હતો એટલામાં મદનરેષા જાગી ઊઠી અને તે આ અનુચિત બનાવનું કારણ કળી ગઈ. પોતાનો પતિ બચે તેમ હતું નહિ તોપણ એથી ન ઉશ્કેરતાં તેની સદ્ગતિ થાય તે માટે તેણે પોતાના પતિને ગુસ્સે થતા અટકાવવા શાંત વચનો ઉચ્ચાર્યાં અને તેમ કરીને તેનું સમાધિ-મરણ થવામાં તે સહાયબૂત થઈ. મરીને યુગળાહુ પાંચમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો.

મણિરથથી પોતાનું શીલ અખંડિત રાખવાના ઇરાદાથી ધનવૈભવને તેમજ પોતાના વહાલા પુત્ર ચંદ્રયશને પડતાં મૂકીને મદનરેષા અહીંથી ચાલી નીકળી. માર્ગે જતાં તેણે એક પુત્ર-રત્નને જન્મ આપ્યો. આ પુત્રને રત્ન-કંબળમાં વીંટાળી પોતાના પતિની વીંટી તેના હાથમાં ઘાલી શુદ્ધિ માટે તે નજદીકના તળાવમાં પેઠી. દૈવયોગે એક જલહસ્તિએ તેને સૂંઢમાં ઉપાડી આકાશમાં ઉછાળી. આ વખતે ‘નંદીશ્વર’ દ્વીપે યાત્રા કરવા માટે મણિપ્રભુ નામનો વિદ્યાધર જતો હતો. તેણે આને અદ્ધર ઝીલી લીધી. એને લઇને તેણે ચાલવા માંડ્યું. આથી મદનરેષાએ રુદન કરતાં કરતાં કહ્યું કે હે ભલા માણસ ! મારો હમણાં જ પ્રસવેલો પુત્ર આ રાત્રમાં છે; તેની આથી શી વલે થશે ? વિદ્યાધરે પોતાના વિદ્યાબળથી એની હકીકત જાણી લીધી અને તે કહેવા લાગ્યો કે હે કલ્યાણિની ! તું મુંઝાઇશ નહિ. વક્રશિક્ષિત ઘોડા ઉપર સ્વારી કરવાથી આ રાત્રમાં ‘મથુરા’નો પદ્મરથ રાજા આવી ચડ્યો હતો. તેને પુત્ર ન હોવાથી તે આ તારા પુત્રને લઇ ગયો છે અને તેણે એને પોતાની પત્નીને સમર્પણ કર્યો છે. એટલે હવે તું એની ચિંતા કરવી છોડી દઇ તું મને પતિ તરીકે સ્વીકાર. વિચાર કરી અવસરને ઓળખી આ લલનાએ ઉત્તર આપ્યો કે સૌથી પહેલાં મને ‘નંદીશ્વર’ની યાત્રા કરાવો; બધું ઠીક થશે. ત્યાં જઇ યાત્રા કરી આ બંને મણિપ્રભુ વિદ્યાધર ચક્રવર્તી મુનિરાજ સમીપ દેશના સાંભળવા બેઠાં. એવામાં યુગબાહુ દેવ અવધિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વ ભવ જાણી ત્યાં આવ્યો અને સૌથી પ્રથમ મદનરેષાને નમન કરી અને ત્યારબાદ મુનીશ્વરને વંદન કરી દેશના સાંભળવા બેઠો. આ પ્રમાણેનું વિવક્ષણ કૃત્ય જોઇ મણિપ્રભુ બોલી ઊઠ્યો કે હે દેવ ! વિચક્ષણ હોઇ તમે આમ કેમ કર્યું ? આ વખતે મુનિરત્ને કહ્યું કે એ એનો ધર્માચાર્ય છે, માટે એનું આ પ્રમાણેનું વર્તન સર્વથા સમુચિત જ છે; કેમકે યતિ હો કે શ્રાવક હો, જેના દ્વારા પ્રથમ ધર્મનો બોધ થાય તે જ ધર્માચાર્ય (ગુરુ) ગણાય છે અને તેને પ્રથમ પ્રણામ કરવો તે ન્યાય છે.^૧

મદનરેષા આ દેવને કેવી રીતે ધર્માચાર્ય થાય છે તેનું ભાન થતાં મણિપ્રભુ યુગબાહુની માફી માગી. પછી આ દેવે મદનરેષાને ત્યાંથી ઊઠાવી ‘મથુરા’ નગરે મૂકી. ત્યાં પોતાના પુત્રની પૂરેપૂરી ખરદાસ્ત થતી જોઇ તેનું ચિત્ત શાંત થયું અને તેણે કોઇ સાધવી પાસે દીક્ષા લીધી.

આ તન્દ્ર પદ્મરથ રાજાએ આ બાળકનું નામ નમિ પાડ્યું. તે યૌવન-

૧ “આ લેખ જૈન શૈલીથી અજ્ઞાણપણાથી લખાયો છે, ભલે દેવે મદનરેષાને પ્રથમ વંદન કર્યું છતાં તે માર્ગ નથી અને દેવ પોતે પણ કહે છે કે ભક્તિવશ માર્ગ ન સચવાયો તે બૂલ છે આમ અન્યત્ર ૨૬૪ અક્ષરોમાં ઉલ્લેખ મળે છે” આ પ્રમાણે શ્રીવિજયલલિત-સૂરિ મુદ્ર તપાસી મોકલતાં સૂચન કરે છે.

અવસ્થા ખામ્યો ત્યારે તેને ૧૦૦૮ કન્યાઓ પરણાવવામાં આવી. રાજ્ય ચલાવવાને લાયક થતાં તેને રાજ્ય સોંપી પદ્મરથે પ્રમજ્યા ગ્રહણ કરી.

‘સુદર્શન’ નગરનો મણિરથ રાજા બાઈનું ખૂન કરી નાસતો હતો તેવામાં તેને એક કાળો ઝેરી સર્પ કરડ્યો અને તેથી તે મરી ગયો. તેને પુત્ર નહિ હોવાથી યુગબાહુના પુત્ર ચંદ્રયશાને રાજ્ય મળ્યું. તે સારી રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

એક વેળા નમિ રાજાનો પટ્ટહસ્તી ‘મથુરા’થી નાઠો અને નાસતો નાસતો તે ચંદ્રયશાના સીમારામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના લોકોએ તેને પકડી રાજાને સ્વાધીન કર્યો. નમિ રાજાને ખબર પડતાં હૃત મોકલી ચંદ્રયશા પાસે તેણે એ હાથી માગ્યો, પરંતુ તેણે માન્યું નહિ. આથી નમિ રાજા લશ્કર લઈ તેના નગરને ઘેરો ઘાલી બેઠો. આ વાતથી મદનરેખા સાધ્વી વાકેફગાર થતાં તે નમિ પાસે આવી અને તેને કહ્યું કે ચંદ્રયશા તારો મોટો ભાઈ થાય છે, વાસ્તે એક હાથી માટે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી. નમિ રાજાને આ સાંભળી અચંબો થયો, પરંતુ જુના માણસોને પૂછતાં યુગબાહુની વીંટી તેની પાસેથી નીકળેલી હોવાની વાત જાણીને તેને પ્રતીતિ થઈ. આથી યુદ્ધ બંધ કરી નમિ પોતાના મોટા ભાઈને મળવા ગયો. આટલે વર્ષે બે ભાઈઓ મળ્યા, તેથી બંનેને ઘણું આનંદ થયો. કેટલાક દિવસો વીતતાં ચંદ્રયશાએ પોતાનું રાજ્ય નમિને સોંપ્યું અને પોતે મહામંગલકારી દીક્ષા લીધી.

નમિ નૃપતિ નિષ્કંટકપણે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. એક વખત તેને છ મહિના સુધી ન મટે એવો દાહજવર રોગ થયો. ઘણા ઘણા ઉપાયો કરવા છતાં તેને જરા પણ આરામ ન થયો. એક વૈદે ચંદન ઘસી તેના શરીરે લગાડવા સૂચવ્યું એટલે તેના પરના ગ્રેમને લઈને બધી રાણીઓ સમકાલે ચંદન ઘસવા બેસી ગઈ; પરંતુ તેમનાં કંકણો પરસ્પર અથડાતાં તેમાંથી જે અવાજ નીકળવા લાગ્યો તેથી રાજાની બેચેની વધી પડી. આથી ફક્ત એક એક કંકણ હાથમાં રાખી રાણીઓએ પોતાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું. હવે અવાજ આવતો બંધ થયેલો જાણી રાજાએ તેનું કારણ પૂછ્યું. રાણીઓએ જવાબ આપ્યો કે અમે સૌભાગ્યના ચિહ્ન તરીકે એકેક જ કંકણ રાખ્યું છે.

ચારિત્રાવરણીય કમંના ઉચ્છેદનો સમય આવી લાગ્યો હતો; એથી આ રાજાને એવો સુવિચાર સ્ફુર્યો કે આ કંકણના દષ્ટાંતથી એમ જણાય છે કે જીવ જ્યારે બહુ પરિગ્રહ ધારણ કરે છે ત્યારે તેને અતિશય દુઃખ થાય છે, તેથી

એકલા રહેવું સાડું છે; આ વેદના જો મટે તો મારે હવે એકાકી વિહાર કરવો. આમ વિચારતાં તેને નિદ્રા આવી ગઈ અને વળી એક એવું મધુર સ્વપ્ન પણ તેણે જોયું કે હું ‘મેરુ’ પર્વત ઉપર ચઢી એક શ્વેત હાથી ઉપર બેઠો છું. થોડી વારમાં જાગૃત થતાં તે વિચારવા લાગ્યો કે ખરેખર મેં આવો સુવર્ણમય ‘મેરુ’ જોયો છે. ઊંડાપોંડ કરતાં તેને ‘જાતિસ્મરણ’ જ્ઞાન થયું. આથી તેને યાદ અન્યું કે પૂર્વ લવમાં મેં અગણિત પુણ્યના ઉપાર્જનરૂપ દીક્ષા પાળી હતી, તેથી હું ‘પુરુષોત્તર’ વિમાનમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હતો. જિનેશ્વરના જન્મ-કલ્યાણક માટે હું ‘મેરુ’ ગયો હતો તે વખતે મેં આ પર્વત જોયો હતો. હવે હું દીક્ષા લઉં તો ઠીક. સદ્ગુણો ચારિત્રાવરણીય કર્મોના અંત આવ્યો અને સાથે સાથે તેના ભયંકર રોગનો પણ અંત આવી ગયો, એથી આ રાજા દીક્ષા લેવા તૈયાર થયો. એવામાં એક દેવે આવી તેને સાધુનો વેષ આપ્યો. તે ગ્રહણ કરી તેમણે ચાલવા માંડ્યું. ઘણા લોકો આડા પડ્યા, પરંતુ આ રાજર્ષિએ તો પોતાનું ધાર્યું જ કર્યું.

નમિ રાજર્ષિને આવી રીતે પ્રતિબોધ પામેલા જાણી ઇન્દ્રે તેના સત્ત્વની પરીક્ષા કરવા માટે બ્રાહ્મણનું રૂપ લીધું અને તે એમની પાસે આવી બોલવા લાગ્યો કે હે મહર્ષિ! તમે આ શું કરો છો? આ તમારા નગરમાં તો આગ લાગી છે. બધા લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહ્યા છે. શું તે તમારા લક્ષ્ય બહાર છે? શું જૈન દીક્ષામાં દયા માટે સ્થાન નથી? આ બધાને રડતા કંકળતા મૂકીને આદ્યા જવું તે શું ઠીક કહેવાય? બધાને સ્વસ્થ કરી પછી દીક્ષા લો તો તે ઉચિત ગણાય. જુઓ તો ખરા, અરે આ આગ તમારા અંતઃપુરને બાળી નાંખશે એમ જણાય છે. આવા સંકટમાં અનાથ અબળાઓને નિરાધાર મૂકી તમે ક્યાં પ્રયાણ કરી જાઓ છો?

આ સાંભળી નમિ રાજર્ષિએ જવાબ આપ્યો કે હાલ હું સુખમાં છું, કેમકે તું જે બતાવે છે તેમાં માંડું કશું નથી; વળી જે માંડું છે તે બળે તેમ નથી અને જે બળે તેમ છે તે માંડું નથી. જે લોકોને તું પોકાર કરતા આવેજો છે તે કંઈ મારે નિમિત્તે નથી, પરંતુ તેઓ તો પોતાના સ્વર્થને અંગે તેમ કરે છે. શું મારે મારા સ્વર્થરૂપ મોક્ષની સાધના ન કરવી?

આ સાંભળી ઇન્દ્રે ફરીથી કહ્યું કે મહારાજ! આપના ભંડારમાંથી કેટલું-એ કીંમતી જવાહીર બળીને ખાખ થઈ જવાની તૈયારીમાં છે તો તેનો તો સદુપયોગ કરી લો; શા માટે તેને નાહક બળી જવા દો છો?

મહર્ષિ બોલ્યા કે હે દેવાનુપ્રિય! સમજ. સોના રૂપાના તો ‘કૈલાસ’ પર્વત જેટલા કેટલાએ ઢગલાઓ કેટલીએ વાર આ જીવે એકલા કર્યા, છતાં

એની તૃષ્ણા ઓછી ન થઈ. આશા તો આકાશની સમાન અનંત છે, વાસ્તે મમત્વ ત્યજી દઈને આત્મ-રમણતા કેળવવી એ જ સાચું ધ્યેય છે.

આ પ્રમાણેની વાતચિતથી ઇન્દ્રને ઘણો આનંદ થયો અને તેણે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કર્યું. પછી નમિ રાજર્ષિની નમસ્કારપૂર્વક ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી તે સ્વસ્થાનકે ગયો.

નમિ રાજર્ષિએ જીવન પર્યંત શુદ્ધ ચારિત્રનું આરાધન કરી એ જ ભવમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તેઓ મોક્ષપદના અધિકારી બન્યા.

આ નમિ રાજર્ષિ પ્રત્યેકશુદ્ધ દૃઢધર્મી સાધુરત્ન થયા. ઇન્દ્ર પણ એમને જરાએ ચ્લિત કરી શક્યો નહિ. આવા મુનિશેખરને આપણે જેટલા પ્રણામ કરીએ તેટલા ઓછા છે. એમના જેવા પુણ્યશ્લોકના પ્રતાપે તો આ મનુષ્ય-લોકની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ થાય છે.

મૂલં દ્વારં તથા પીઠ-માધારો ભાજનં નિધિઃ ।

સમ્યક્ત્વં શુદ્ધધર્મસ્ય, ષડેતા ભાવના મતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ—

શ્લો ૦—“ સમ્યક્ત્વ એ શુદ્ધ ધર્મનું મૂળ, દ્વાર, પીઠ, આધાર, ભાજન અને ભંડાર છે. આ છ (પ્રકારની) ભાવના મનાય છે.”—૧૪૯

જૈનધર્મતરોર્મૂલં, દ્વારં શિવપુરસ્ય ચ ।

ધર્મપ્રાસાદપીઠં ચા-ધારોઽસ્તિ દિવ્યાદેષુ ॥૧૫૦॥

સાર્વધર્મસુધાયા હિ, ભાજનં નિધિરુચ્યતે ।

જ્ઞાનાદિભાવરત્નાનાં, ચિન્તયેર્વિક્રમો યથા ॥૧૫૧॥—યુગ્મ

પ્રસ્તુતનું રૂપદીકરણ—

શ્લો ૦—“ સમ્યક્ત્વ એ જૈન ધર્મરૂપ વૃક્ષનું મૂળ છે, નિર્વાણ-નગરનો દરવાજો છે, ધર્મરૂપ મહેલની પીઠ છે, વિનય વગેરેનો આધાર છે, સર્વજ્ઞના ધર્મરૂપ

અમૃતનું એ પાત્ર છે અને જ્ઞાનાદિ ભાવ-રત્નોનો એ ભંડાર કહેવાય છે (વાસ્તે હે ભવ્ય !) તું વિક્રમની પેઠે એનું મનન કરજે. ”-૧૫૦-૧૫૧

સાર્વાનુભવસિદ્ધાત્મા-ઽનુમીયેત કથञ્ચન ।

જ્ઞાયેત સુખદુઃખાદિ-લિઙ્ગૈઃ સત્તાત્મકં હિ તત્ ॥૧૫૨॥

સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનોનો પ્રસ્તાવ—

શ્લો ૦—“ સર્વજ્ઞને અનુભવથી સિદ્ધ એવા આત્માનું (આપણા જવાને) ક્ષાધક રીતે અનુમાન થાય છે. સુખ, દુઃખ વગેરે ચિહ્નોથી તે જણાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થતું આત્માનું અસ્તિત્વ (લોકમાં) છે. ”-૧૫૨

પ્રથમં ગીયતે સ્થાનં, દ્વિતીયં દ્રવ્યનિત્યતા ।

પર્યાયાનિત્યતા લોકે, જ્ઞાતં શ્રીગૌતમપ્રભુઃ ॥૧૫૩॥

સમ્યક્ત્વનું દ્વિતીય સ્થાન—

શ્લો ૦—“ તે પ્રથમ સ્થાન કહેવાય છે અને બીજું સ્થાન દ્રવ્યની (અપેક્ષાએ) નિત્યતા અને પર્યાયના પક્ષથી અનિત્યતા છે. આ સંબંધમાં શ્રીગૌતમ પ્રભુ ઉદાહરણરૂપ છે. ”-૧૫૩

કરાતિ સર્વકર્માણિ, હેતુભિઃ કુમ્ભકૃદ્ યથા ।

વ્યવહારેણ કર્તાઽઽત્મા, કર્તૃકં તત્ તૃતીયકમ્ ॥૧૫૪॥

ત્રીજું સ્થાન—

આત્મા કુંભારની જેમ (મિથ્યાત્વાદિ) હેતુઓથી સર્વ કર્મો કરે છે, વાસ્તે તે વ્યવહારથી કર્તા છે. આ ત્રીજું કર્તૃત્વરૂપ સ્થાન છે. ”-૧૫૪

ભુઙ્ક્તે કૃતાનિ કર્માણિ, સ્વયં તદ્ ભોક્તૃકં મતમ્ ।

ચતુર્થે દર્શને સ્થાન--મગ્નિભૂતિર્નિર્દર્શનમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

ચોથું સ્થાન—

જીવ પોતે કરેલાં કર્મો(નું ફળ) ભોગવે છે એ સમ્યક્દર્શનમાં લોકત્વ (નામદ) ચોથું સ્થાન મનાય છે. (અત્ર) ‘અગ્નિભૂતિ દષ્ટાંતરૂપ છે.’—૧૫૫

સર્વકર્મક્ષયે ભૂયા-ન્નિર્વાણારૂયં ચ પञ્ચમમ્ ।

ત્રિલોકીશર્મ યસ્યાગ્રે, તિલતુષમિતં નહિ ॥ ૧૫૬ ॥

પાંચમું સ્થાન—

શ્લોઁ—“ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતાં પ્રાપ્ત થતું નિર્વાણ નામદ પાંચમું સ્થાન છે કે જેની આગળ ત્રિભુવનનું સુખ તલના છોડા જેટલું (પણ) નથી.”—૧૫૬

જ્ઞાનાદિકત્રિકં શાસ્ત્રે, મોક્ષોપાયઃ પ્રકીર્ત્યતે ।

एतत् सम्यक्त्वरत्नस्य, षष्ठं स्थानं विभावयेत् ॥ ૧૫૭ ॥

છઠું સ્થાન—

શ્લોઁ—“ જ્ઞાનાદિ ત્રણ (રત્નો)ના સમૂહને શાસ્ત્રમાં મોક્ષના ઉપાય તરીકે વર્ણવ્યો છે, એને સમ્યક્ત્વ-રત્નનું છઠું સ્થાન બાણવું.”—૧૫૭

प्रभासगणभृज्ज्ञात-मस्मिन्नर्थेऽस्ति ख्यातिमत् ।

सप्तषष्टिप्रभेदैः स्या-देवं सम्यक्त्वरक्षणम् ॥ ૧૫૮ ॥

છઠા સ્થાનનું ઉદાહરણ—

શ્લોઁ—“ આ સંબંધમાં પ્રભાસ ગણધરનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનનું ૬૭ પ્રકારોથી રક્ષણ થાય.”—૧૫૮

કેચિન્મહાવ્રતાન્યેવા-ણુવ્રતાનિ ચ કેચન ।

જગ્રહિરે ચ સમ્યક્ત્વં, કેચિત્ તદુપદેશતઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જિનેશ્વરના ઉપદેશનું કૃણ—

શ્લો.૦—“ તે (જિનેશ્વર)ના ઉપદેશથી કેટલાકે મહાવ્રતો અહણ કર્યાં, કેટલાકે આણુવ્રતો અહણ કર્યાં તેા કાઠકે સમ્યક્ત્વ અહણ કર્યું. ”—૧૫૯

उपकारमिति कृत्वा, प्राणिनामुपदेशतः ।

शैलेशीकरणध्वस्ता-शेषकर्मा विभुस्ततः ॥ ૧૬૦ ॥

देहं विहाय सर्वाधि-व्याध्युपाधिविकाशकम् ।

समश्रेणिं गतिं कृत्वा-ऽस्पृष्टः स शिवगोऽजनि ॥ ૧૬૧ ॥

—યુગ્મય

પ્રભુનું મોક્ષ-ગમન—

શ્લો.૦—“ આ પ્રમાણે ઉપદેશ દ્વારા જીવો ઉપર ઉપકાર કરીને ત્યાર પછી શૈલેશી કરણ વડે શેષ કર્મોનો સંહાર કરી પ્રભુ સર્વ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનો વિકાસ કરનારા દેહને છોડીને અસ્પૃષ્ઠપણે સમ શ્રેણિ (ઉર્ધ્વ) ગતિ કરી મોક્ષગામી થયા. ”—૧૬૦-૧૬૧

सम्पूर्णं जगतां सौख्यं, गृह्यते सर्वकालिकम् ।

न यात्यनन्तभागेन, मुक्तिसौख्यस्य तुल्यताम् ॥ ૧૬૨ ॥

મુક્તિનું સુખ—

શ્લો.૦—દુનિયાના સર્વ કાળનાં સંપૂર્ણ સુખો એકઠાં કરવામાં આવે તોપણ તે મુક્તિના સુખના અનંતમા ભાગ જટલું (પણ) થતું નથી. ”—૧૬૨

તત્ પ્રમાદં પરિત્યજ્ય, સામગ્રીં માનવાદિકામ્ ।

સચ્છાસ્ત્રાભ્યાસતો યોગાન્, નિરુદ્ધ્ય સફલીકુરુ ॥૧૬૩॥

મનુષ્યાદિ સામગ્રી સફળ કરવાનો ઉપદેશ—

સ્લો૦—“તેથી પ્રમાદને સજીને સાચા શાસ્ત્રના અભ્યાસપૂર્વક યોગોનો નિર્લેપ કરી તું મનુષ્યાદિ સામગ્રી સાર્થક કર.”—૧૬૩

માનવાદિક સામગ્રીની સફલતા—

રૂપદી૦—દેવોને પણ દુર્લભ એવા મનુષ્ય-અવતારનો નરમાંથી નારાયણ બનવા માટે ઉપયોગ કરવો એ જ માનવીની પવિત્ર ફરજ છે. એ જ સર્વોત્તમ જીવનનું સાક્ષ્ય છે. વિસ્તારથી કહીએ તો સમગ્ર પ્રજાજનું એકાન્તે કલ્યાણ ઇચ્છનારા તેમજ વિશ્વ વિશ્વને સાચા અને સનાતન સુખનો પૂરેપૂરો ભોગવટો મળે એવાં સાધનોનો નિર્દેશ કરનારા ^૧સંત સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ જે ધર્મ પ્રજ્ઞે છે એ જ પ્રભુ-પ્રાપ્તિનો પરમ માર્ગ છે અને એની આરાધના કરવામાં જ મનુષ્ય-જન્મની સાર્થકતા સમાયેલી છે. ^૨ધર્મની આરાધના કરવાના અનુપમ સાધનરૂપ-અનંત સુખની પ્રાપ્તિની અનન્ય સામગ્રીરૂપ મનુષ્ય-જન્મ હોવાથી તો તેની શાસ્ત્રકારોએ મહત્તા આંકી છે. જે ભાગ્યશાળી હોય, જેણે પુષ્કળ પુણ્ય કર્યા હોય તેને આર્ય દેશ, આર્ય જાતિ, આર્ય કુળ ઇત્યાદિ સાનુકૂળ સામગ્રી મળી આવે. પ્રબળ પુણ્યના ઉદયથી આ સામગ્રી જેણે મળી હોય તે તેનો સદુપયોગ કરવામાં પાછી પાની કરે, તેને સફળ કરવાને બદલે તેને નિષ્ફળ કરે તો તેના જેવો કમનસીબ બીજો કોણ હોઈ શકે? મનુષ્ય-જન્માદિ ઉત્તમ સામગ્રી મળ્યા પછી પાશવ વૃત્તિનો પશજય કરવા માટે બેદરકાર રહેવું, પ્રમાદ સેવવો, વિષયના રંગ-રાગમાં રમ્યા પમ્યા રહેવું, લોભાંધતા અને વિષયાંધતાનો ત્યાગ કરવા સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરવો એના જેવી મૂર્ખાઈ અન્યત્ર સંભવે છે કે ?

૧ આનું લક્ષણ શ્રીયુત કળીરના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“ માન નહિ, અપમાન નહિ, એસે શીતલ સંત;
લવસાગર ઉતર પડે, તોડે જમકે દંત. ”

૨ ધર્મ એ અનિષ્ટ બંધન છે, એ મનુષ્યની સાચી સ્વતંત્રતારૂપ લતાને કાપનારી કુહાડી છે, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યને નિર્બળ અને નામશેષ કરવા માટે જ એનો અવતાર છે ઇત્યાદિ કુવિકલ્પો કરનારા ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ ન જોતાં, તેના ઉપર અંધશ્રદ્ધા, અવિવેક, અજ્ઞાન ઇત્યાદિના થરો ચડવાથી થયેલા તેના વિકૃત સ્વરૂપનું જ દર્શન કરી રહ્યા છે એટલે તેમને એનો ઉદ્દેશ વિપરીત લાગે તો તેમાં શી નવાઈ ?

મનુષ્ય-જાવ પામ્યા પછીનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય સાધુજનનો સમાગમ છે-
 વિદ્યા-વ્યાસંગની લાલસા વધારવા માટે શુદ્ધ શાસ્ત્રનું શ્રવણ છે. અર્થ અને કામની
 લાલસા ઘટાડવા માટે, કષાયની કટુતા મંદ કરવા માટે, વિષય-વાસનાને વિદારવા માટે,
 ટુંકમાં કહીએ તો સંસાર-સાગર તરવા માટે આ કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે.
 જે શાસ્ત્રના પ્રરૂપક સર્વજ્ઞ હોય, રચનાર અપૂર્વ પ્રતિભાશાળી બીજાનુદ્ધિ ગણધર-
 દેવ હોય અને તેને ધારણ કરનારા અને સાચવી રાખનારા મુનિપુરંદરો ત્યાગની
 મૂર્તિ સમાન હોય તેની સત્યતા વિષે શંકા કરવી એ માણસાઈ નથી; પરંતુ એના
 ઉપર અપ્રતિમ વિશ્વાસ રાખવો, એને વિષે સાચી શ્રદ્ધા રાખવી એમાં મનુષ્યપણાની
 મોટાઈ રહેલી છે, સાચું જૈનત્વ છે, ગુણથી જૈન બનવાપણું રહેલું છે, સમ્યક્ત્વની
 વિભૂતિ રહેલી છે અને એ શ્રવણ પછીનું કર્તવ્ય છે. ત્રીજું કર્તવ્ય શ્રવણના
 મનન અનુસારનું વર્તન છે. વર્તન ન થાય તો લાચારી બહાર કરવી, પરંતુ
 વિરુદ્ધ વર્તન કરવું અને તેને પણ ધાર્મિક આચરણ તરીકે ગણાવવું એમાં તો
 બદમાસીની હદ થયેલી ગણાય, કેમકે સત્યનો સ્વીકાર અને અસત્યનો
 પરિત્યાગ ન થઈ શકે તો હજી નીલે, પરંતુ સત્યના વેરી બનવું એ દંતવ્ય
 ગણાય ખરું કે? વિશેષમાં સાધ્યને પહોંચી વળવા માટે જે સાધનો શાસ્ત્રકારે
 દર્શાવ્યાં હોય તેનું સેવન ન થઈ શકે તેથી તેમાં અનુચિત પરિવર્તન કરવું
 એ અન્ય જીવને પણ સાધ્યની સિદ્ધિથી વિમુખ કરવા જેવું છે એટલે એ કાર્ય
 પણ ઇષ્ટ નથી જ.

આથી કરીને ગમે તેમ થાય તો પણ ઉચ્ચતમ ધ્યેયને ક્યારે પણ સદાને
 માટે અશક્ય ઠરાવવાની ભૂલ કરવી નહિ, કેમકે ધ્યેયને જો તેના ઉચ્ચ આસન
 ઉપરથી ગબડાવીએ તો તેનો વિનિપાત શતમુખે નહિ પણ અનંતમુખે થશે.
 જે સ્થિર નહિ તે ધ્યેય શાનું? વળી એ ધ્યાનમાં રાખવું કે સાચું ધ્યેય

૧ જેઓ ધર્તિગને-પોલોને ધર્મના નામથી ઝોળખાવી ઝોળા ભક્તોને છેતરતા હોય
 તેઓ 'સાધુ' નહિ પણ 'સેતાન' છે. ખરી સાધુતાનું લક્ષણ તો એ છે કે—

“આપા તજ હરિકો બજે, નખ શિખ તજે વિહાર;

સખ જીવનસે નિરવૈર, સાધમતા હય સાર.”

એ પણ યાદ રાખવું કે આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં સાધુઓનો રાફડો ફાટ્યો છે, બાવા-
 ઝોની જમાત ભેગી થઈ છે. તેમાંના ઘણા ખરા ધુતારાઓ છે; સમ્યચરિતા પ્રભાવ વડે
 સત્ત્વોનો પ્રવાહ ચાલુ રાખનારા તેમજ અહિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનારા એવા સંતો તો
 વિરલા જ છે. કહ્યું પણ છે કે—

“હાટ હાટ હીરા નહિ, કંચનકા નહિ પહાર;

સિંહનકા ટોલા નહિ, સંત બિરલા સંસાર.”

વિશિષ્ટ વ્યક્તિ કે કાળના સામર્થ્યથી બદલી શકાતું નથી. ટુંકમાં સર્વજ્ઞોએ સૂચવેલ કાર્યક્રમ આપણા આદર્શો સૂચવે છે. એ આપણા ધ્યેય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ આદર્શોને આપણે જેટલે અંશે ઝીલી શકીએ-એ ધ્યેયને આપણે જેટલે દરજ્જે પહોંચી શકીએ તેટલી આપણી સિદ્ધિ છે. ન પહોંચ્યા તો તેટલા માટે ધ્યેયને ટુંકું રાખવું એ ટુંકી નજરનું પરિણામ છે. એક પણ મનુષ્યે જો આ ધ્યેય સુધી પહોંચી બતાવ્યું હોય તો પછી તેને શક્ય કેટિમાં જ ગણવું જોઈએ. પવિત્ર ઉચ્ચ ધ્યેયને છોડીને સુખની બ્રાંતિથી ખીજા ધ્યેય ઉપર આવવું એ સુધારણા નહિ પણ કુધારણા છે, એ અધઃપતન છે; બાકી એને પહોંચી વળવા માટે ગીતાર્થો સાધનોમાં પરિવર્તન કરે અથવા સૂચવે તેમાં કશું ખોટું નથી. ટુંકમાં પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સાધનોમાં પરિવર્તન કરી શકાય છે. કેટલીક વાર તો તેમ કર્યા વિના ચલાવી શકાય નહિ એવી પણ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, કિન્તુ એવા સમયે પણ સાધ્ય-ધ્યેય-આદર્શ તો ધ્રુવના પેઠે અચળ રહે એ તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

જેણે પોતાની પાશવ વૃત્તિ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જેના ચિત્તે ક્ષુદ્ર સ્વાર્થને જલાંબલિ આપી છે તેવા નિષ્પક્ષપાતી, અનાસક્ત અને સમ્ય-સ્થિત મનવાળા મહાત્માને જ મનુષ્યનું શ્રેય શું છે તે સમજાય છે. આ શ્રેયને ધ્યેયરૂપ ગણી તે માટે પૂર્ણ પ્રયાસ કરવો એ મનુષ્યનું સર્વોત્તમ ભૂષણ છે. સૌ કેાઈએ પોતાની શક્તિ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર આ ઉચ્ચ ધ્યેયને કૃતિમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અત્ર એ પણ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે આપણા સામાજિક વ્યવહાર પણ ન્યાય અને ઉદારતાથી વિભૂષિત હોવો જોઈએ. કેાઈ માણસની ભૂલ થઈ હોય, તેનું વર્તન અનુચિત જણાતું હોય તો તે વખતે તેના વર્તન ઉપર ટીકા કરતી વેળા પણ મનુષ્ય-પ્રાણી સખલનશીલ છે, ઇન્દ્રિય-ગ્રામ બળવાન છે, પરિસ્થિતિ આગળ મનનો નિશ્ચય ટકવો મુશ્કેલ છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખીને તે ભૂલોને માટે અત્યંત ક્રોધ કે તિરસ્કાર ન બતાવતાં અને તેટલી હયા, અનુકંપા અને સહાનુભૂતિ રાખવી એ યોગ્ય છે.

વિશેષી પ્રતિ વેરની વૃત્તિ નહિ પણ સદ્ભાવ રાખવો. ક્રોધને ક્ષમાથી પરાસ્ત કરવો, અસત્યને સત્યથી જીતવું, એ પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિને દૈવી સંપત્તિથી હરાવવી અર્થાત્ તામસ અને રાજસ મનોવૃત્તિઓનો સાત્ત્વિક વૃત્તિથી પરાજય કરવો એમાં માનવ-જીવનની મહત્તા સમાયેલી છે. એમ કરવાથી પ્રેય કરતાં શ્રેયને આધ સ્થાન અપાયેલાની પ્રતીતિ થાય છે.

પ્રતિસમય એ જ્યાં સખવો કે જિનેશ્વરની આજ્ઞા અનેકાંતથી અલંકૃત છે. દરેક ગુણસ્થાનક માટે જુદી જુદી આજ્ઞા છે. આ આજ્ઞાને માથે ચઢાવવા અને તદનુસાર વર્તન કરવામાં જેટલો પ્રયાસ થાય તેટલો અંશે ધર્મની મોસમરૂપ માનવ-જીવન સફલ કર્યું ગણાય. આથી મહાત્માઓ તો ફરી ફરીને એ જ અમૃતમય ઉપદેશ આપી રહ્યા છે કે—

“^૧ધ્યાનાગ્નિકુण्डजीवस्थे, दममारुतदीपिते ।

असत्कर्मसमित्क्षेपे, अग्निहोत्रं कुरुत्तमम् ॥”

આ ઉપદેશને ઝીલનારા ધન્ય ભવ્ય જીવો એમ કહી શકે કે—

“^૨इन्द्रियाणि पशून् कृत्वा, वेदीं कृत्वा तपोमयीम् ।

अहिसामाहुति कृत्वा, आत्मयज्ञं यजाम्यहम् ॥”

અતમાં એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થશે કે પરાક્રમ અને પ્રેરણાના કદલોલથી તરંગિત તથા રસ, ઉલ્લાસ અને પ્રગતિના પ્રબળ પ્રવાહોથી પરિપૂર્ણ, પરંતુ દુરાગ્રહ, મિથ્યાભિનિવેશ, આડંબર, સ્વાર્થ વગેરે દુર્ગુણરૂપ વિષથી અસ્પૃષ્ઠ એવા અધ્યાત્મ-રત્નાકરની છોળોથી આત્માને ભીંજાવવો એ માણસ માત્રનું આવશ્યક અને આવકારદાયક જીવન છે. તેમાં પણ મદ, મદન વગેરેથી ઉત્પન્ન થતી વિષયાસક્તિ અને ઇન્દ્રિય-સુખ પ્રતિ મનનું ખેંચાણ નષ્ટ થાય, અકુશળ વિચાર અને અમંગળ ભાવનાનો ધ્વંસ થાય, એવું જીવન તે ‘જીવન’ ગણાય; બાકી બીજું બધું મોતનાં ફાંફાંરૂપ છે. પવિત્રતારૂપ સુવાસ-થી યુક્ત, માયારૂપ કંટકથી શૂન્ય અને કલ્યાણરૂપ કુસુમથી સુશોભિત એવી શુદ્ધ ધ્યાનરૂપ વલ્લરી હૃદય-ભૂમિ ઉપર ડાલવા લાગે અને આ પ્રમાણે અકુશળ વિચારની વિરતિ પૂર્વક કુશળ વિચાર-પ્રવૃત્તિથી ઉદ્ભવનારા નિરતિશય નિર્વાણ-સરોવરમાં મનઃકમલ વિકસે એ આદર્શ જીવન છે. આવું જીવન જીવવા સૌ કોઈ ભાગ્યશાળી થાય એ જ અભિલાષાપૂર્વક વિરમીશું.

૧ જીવરૂપ અગ્નિકુંડને વિષે રહેલા ધ્યાનરૂપ અગ્નિને સંયમરૂપ પવનથી પ્રદીપ્ત કરી તેમજ તેમાં અશુભ કર્મરૂપ સમિધોના પ્રક્ષેપ કરી તે ઉત્તમ અગ્નિહોત્ર કર.

૨ ઇન્દ્રિયોને પશુરૂપ કરી, તપશ્ચર્યામય વેદી કરી અને અહિસાની આહુતિ આપી હું આત્મ-યજ્ઞ કરું છું.

અન્યગ્રન્થાર્ણવાત્ સારં, પય આદાય વર્ષતિ ।

વૈરાગ્યસસ્યનિષ્પત્યૈ, ગ્રન્થોઽયં મે ઘનોપમઃ ॥ ૧૬૪ ॥

ગ્રંથનો પરિચય—

શ્લો०—“ અન્ય ગ્રન્થરૂપ સમુદ્રમાંથી સારરૂપ જળ લઇને વૈરાગ્યરૂપ ધાન્ય તૈયાર કરવા માટે મારે આ મેઘ સમાન ગ્રન્થ વર્ષે છે. ”—૧૬૪.

*

*

*

*

પૂર્વર્ષિપ્રોક્ત एवास्ति, भावोऽत्र चित्तहारकः ।

शतशः त्रुटिसंयुक्ता, केवलाऽस्ति कृतिर्मम ॥ ૧૬૫ ॥

पूज्यपादैस्तथा प्रातः—स्मरणीयैश्च प्रेरितः ।

श्रीमत्कमलसूरीशै—गुंभिः कृतवानहम् ॥ ૧૬૬ ॥

रचनां विजयाल्लब्धिः, परः सूरिर्गुणावहाम् ।

पक्षमात्रेण कालेन, भवेयुः स्वलनास्ततः ॥ ૧૬૭ ॥

सज्जनैर्हंसवद् भूत्वा, सारमादाय केवलम् ।

पयःपानं हि कर्त्तव्यं, त्रुटिनीरमपास्य च ॥ ૧૬૮ ॥

—કલાપકમ

ગ્રંથકારની લઘુતા વગેરે—

શ્લો०—“ આ (ગ્રન્થ)માં જે જે મનોહર ભાવ છે તે પૂર્વ ઋષિઓએ કહેલો જાણવો, જ્યારે સેંકડો ત્રુટિથી વ્યાપ્ત એવી કેવળ કૃતિ જ મારી છે. પૂજ્યપાદ અને પ્રાતઃસ્મરણીય મારા ગુરુ વિજયકમલસૂરીશ્વરની પ્રેરણાથી મેં વિજયલબ્ધિ-સૂરિએ એક પખવાડીયા માત્ર સમયમાં (આ) ગુણકારી કૃતિ કરી (છે), તેથી. તેમાં સ્ખલનાઓનો સંભવ છે, (એથી કરીને) જમ હંસ પાણીને ત્યજી દૂધ લે છે તેમ સજ્જનોએ ત્રુટિરૂપ જળને છોડીને કેવળ સાર (રૂપદૂધ)ને ગ્રહણ કરી એનું પાન કરવું. ”—૧૬૫-૧૬૮

રચના-સમય—

૨૫૫ી૦—અન્યકારે સ્વયં સૂચવ્યું છે કે આ કૃતિ પંદર દિવસમાં તૈયાર કરવામાં આવી હતી એટલે કે લગભગ ૪૩ પદો રોજ સરેરાશ રચાયાં હશે. આ ઉપરથી સૂરિજીની વિદ્વત્તાનું અનુમાન કરતી વેળા મારા નમ્ર મત પ્રમાણે જૈન શ્રમણ-વર્ગમાં ગીવાણું ગિરામાં મનોમોહક કાવ્ય રચી શકે એવાની સંખ્યા ગણીગાંઠી છે અને વિવિધ છંદોમાં અધ્યાત્મ તેમજ ન્યાય જેવા પ્રૌઢ વિષયોનું શુદ્ધ કરનારા મુનિવરો તો એથી પણ થોડા હોય એમ જણાય છે, એ હકીકત લક્ષ્યમાં રાખવી યુક્ત છે.

પ્રસંગતઃ એ પણ ઉમેરવા હું લલચાઉં છું કે અત્યારે જૈન ગગનાંગણમાં પ્રાચીન મુનિવરોના સમાન કે પૂર્વકાલીન ગૃહસ્થોના જેવી પ્રતિભા—ચન્દ્રિકા દષ્ટિગોચર થતી નથી. વિચારો શ્રીશોભન મુનીશ્વરે ગોચરી માટે ગમનાગમન હરમ્યાન રચેલી ૯૬ પદોની ચમકમય સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા, એક દિવસમાં કવિચક્રવર્તી શ્રી શ્રીપાલે રચેલો પ્રબન્ધ ઇત્યાદિ. અજૈન સમાજમાં પણ વિદ્યાની વૃદ્ધિને બહલે હાનિ અને તેમ છતાં અભિમાનની વૃત્તિની પુષ્ટિ થતી હોય એમ કવિ શ્રીવેંકટાદ્વરિકૃત વિશ્વગુણાદર્શી નામના ચંપૂ-કાવ્યના રનિગ્નલિખિત પદ ઉપરથી સ્ફુરે છે :—

“વેદવ્યાસઃ સ ઇહ દક્ષ યો વેદ વેદાક્ષરાણિ

શ્લોક ત્વેકં પરિપઠતિ યઃ સ સ્વયં જીવ એવ ।

આપસ્તમ્બઃ સ કિલ કલયેત્ સમ્યગૌપાસનં યઃ

કષ્ટં શિષ્ટક્ષતિકૃતિકલૌ કાર્શ્યમૃચ્છન્તિ વિદ્યાઃ ॥”

—મન્દાકાન્તા

અર્થાત્ અત્ર જે વેદના દશ અક્ષરો જાણે છે તે વેદવ્યાસ ગણાય છે, જે એક શ્લોકનું પઠન કરી શકે છે તે તો સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ જ છે અને જે ખરેખર રૂઢી રીતે ઉપાસના કરી શકે છે તે આપસ્તંબ છે. કષ્ટ છે કે શિષ્ટોના ક્ષય કરનારા ‘કલિ’યુગમાં વિદ્યાની કૃશતા થતી જાય છે.

૧ સરખાવો પ્રભાવક—ચરિત્રગત શ્રીહિમચન્દ્રસરિપ્રબંધનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક :—

“ પકોહં(કાહ)વિહોતસ્ફોત-પ્રબન્ધોઽયં કૃતોશ્વરઃ ।

કવિરાજ ઇતિ ક્વ્યાતઃ, શ્રીપાલો નામ મૂમિમૂઃ ॥ ૨૦૪ ॥ ”

૨ લગભગ બે સૈકા જેટલું પ્રાચીન કાવ્ય.

